

Україна та Росія:

*проблеми політичних і
соціокультурних відносин*

Національна академія наук України
Інститут історії України

УКРАЇНА ТА РОСІЯ: ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНИХ І СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН

Збірник наукових праць

Київ 2003

Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії України НАН України

Редакційна колегія:

В. А. Смолій, академік НАН України
(відповідальний редактор)

В. М. Горобець, доктор історичних наук
(заступник відповідального редактора)

О. І. Гуржій, доктор історичних наук

В. М. Матях, кандидат історичних наук
(відповідальний секретар)

П. М. Сас, доктор історичних наук

В. С. Степанков, доктор історичних наук

Т. В. Чухліб, кандидат історичних наук
(заступник відповідального редактора)

В. О. Щербак, доктор історичних наук

Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — ISBN 966-02-2995-X

Тематичний збірник наукових праць присвячено висвітленню історії українсько-російських відносин за доби пізнього середньовіччя і нового часу. У розвідках, вміщених на його сторінках, представлено сучасний погляд на проблему відомих вчених та початкуючих науковців, які презентують українську, російську та польську історіографічні школи, зокрема, досліджуються події, пов'язані з угодою 1654 р. між Україною і Росією.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться історією.

Оригінал-макет підготував *О. І. Мостяєв*

Тексти до друку підготувала *О. О. Романова*

Коректор *В. В. Григор'єв*

ЗМІСТ

Валерій Смолій Переднє слово	5
---------------------------------	---

ПОЛІТИКА

Борис Черкас Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-х — 30-х рр. XVI ст..	11
Петро Сас Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р.	25
Віктор Брехуненко Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр..	66
Валерій Степанков Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки	85
Сагіт Фаизов «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг.	128
Тарас Чухліб Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст..	146
Андрій Бульвінський Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ	174
Володимир Газін Зовнішня політика гетьманського уряду України в першій половині 60-х рр. XVII ст.: спроби відновлення єдності держави .	219
Віктор Горобець Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту.	235
Jarosław Stolicki Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny w latach 1669–1670	252
В'ячеслав Станіславський Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686–1697 рр.	267
Олексій Сокирко Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII — початку XVIII ст.).	292
Олексій Кресін Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст.	323

Олексій Путро Двірцеві інтриги уряду Катерини II: «Змова Мировича» та «Справа Мацієвича»	349
--	-----

ЕТНОКУЛЬТУРНА ТА СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ

Василий Ульяновский «Сакральний мир» Лжедмитрия I в контексте русскої, української і польської систем релігійності	371
Олег Неменский Історія Русі в «Палинодії» Захарії Копыстенського і «Обороне унії» Льва Крєвзы	409
Володимир Маслійчук Діалог «українського» та «російського» на теренах Слобідської України (друга половина XVII ст.).	435
Олексій Струкевич Монарх-протектор у політичній системі України-Гетьманщини: формування свідомісного стереотипу	448
Олена Дзюба Українське оточення гетьмана Кирила Розумовського в Петербурзі.	465
Олена Бачинська Дві течії однієї колонізації: українці і росіяни в Придунайських землях (XVIII–XIX ст.).	476

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Валентина Матях Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини XIX — початку XXI ст..	499
Юрій Мицик Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р..	523
Олександр Гуржій З історії родів України та Росії: Герцики.	566
Юрій Савчук Знамена українських гетьманів з Палати зброї Московського Кремля	576
Відомості про авторів	603

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Без перебільшення можна стверджувати, що традиційно проблематика українсько-російських взаємовідносин належала (і належить) до пріоритетних напрямів наукового пошуку. Непрості і далеко неоднозначні стосунки, що склалися та існували на різних етапах історії між двома народами, завжди перебували в центрі уваги дослідників. Ця тема присутня у козацьких літописах та історичних хроніках XVII–XVIII ст., пам'ятках тогочасної суспільно-політичної думки. До неї зверталися у своїх працях Д. Бантиш-Каменський і М. Маркевич, М. Костомаров і П. Куліш, М. Дашкевич і М. Драгоманов. Сюжети з історії українсько-російських відносин доби існування Української козацької держави розроблялися як у невеликих студіях, так і у фундаментальних працях В. Антоновича, О. Лазаревського, О. Єфименко, М. Грушевського, В. Липинського, Л. Окиншевича та багатьох інших видатних істориків XIX — перших десятиліть XX ст., репрезентантів як народницького, так і державницького напрямів у вітчизняній історіографії.

Вагомий внесок у вивчення проблеми зробили вчені, творчий розквіт чи становлення яких як фахівців відбувалися в складний для української історичної науки час кінця 20-х — початку 40-х рр., коли вироблені на зламі XIX–XX ст. традиції дослідницької практики замінювалися жорстким партійно-ідеологічним диктатом. Серед них — такі визначні вчені, як І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, А. Яковлів, О. Оглоблин, М. Петровський. Частина з них змушена була працювати та творити за межами України.

Далеко не однозначно складалася творча доля представників післявоєнної генерації українських істориків, що мусили розробляти проблему українсько-російських відносин крізь призму офіційних постулатів тез ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією». Однак, незважаючи на це, в 50–70-х рр. історіографія питання збагатилася ґрунтовними розробками І. Бойка, В. Дядиченка, В. Голобуцького, М. Марченка, М. Ткача, Ф. Шевченка, низкою студій меншого формату, присвячених різним аспектам проблеми.

У 80-х рр. естафету підхопили їхні учні і послідовники, яким випало працювати вже в нових, значно сприятливіших суспільно-політичних умовах.

Вивчення історичного досвіду еволюції взаємостосунків між українським і російським народами, між Україною і Росією становить не лише академічний, а й значний прикладний інтерес. Адже окремі рудименти минулого і нині багато в чому визначають загальний мікроклімат українсько-російських взаємовідносин, які охоплюють практично всі життєво важливі сфери існування двох сусідніх держав. Слід зазначити, що на сьогодні існує досить широкий спектр поглядів на цю, без сумніву, важливу історіографічну проблему, в різний час і в різних умовах вироблених представниками як української (вітчизняної й діаспорної), так і російської історичної науки. Ми не будемо вдаватися до аналізу численних, інколи діаметрально протилежних, точок зору істориків, які належать до різних історіографічних шкіл і напрямів. Адже з цього питання можна написати не одну наукову монографію. Зауважимо лише, що обидва народи в своєму історичному розвитку пройшли тривалий, складний і кожний по-своєму унікальний шлях. Їхні долі то перетиналися, то розбігалися, то знову зближувалися, то протікали в самобутніх руслах. У відносинах, що складалися між ними, було все — період життя в одній державі і час конфронтацій, творення спільних духовних цінностей та переслідування українства, боротьба з зовнішньою небезпекою, звідки б вона не виходила — із Заходу чи Сходу. Така діалектика історичного розвитку, і її ігнорування — це ущербний і далеко не кращий шлях наукового пізнання істини.

Неприпустимою, на наш погляд, є й політична спекуляція навколо важливих рубіжних віх на еволюційному шляху розвитку обох народів, коли у ході гострих, далеко не наукових дискусій часто ігноруються конкретні історичні реалії, а опоненти керуються заздалегідь витвореними схемами чи ідеологічними концепціями.

Проблема еволюції українсько-російських відносин за доби пізнього середньовіччя — нового часу має синтезний, наскрізний характер. Адже гама двосторонніх контактів є практично невичерпною — як на рівні повсякденного існування двох народів, так і на рівні життєзабезпечення всіх важливих сфер існування державних організмів. На розвиток їх впливало багато факторів — це і міжнародна обстановка в регіоні, і особливості політичних і соціальних систем та суспільно-політична ситуація в середині обох країн, і розстановка політичних сил, і економічний та військовий потенціал, і рівень політичних культур елітарних прошарків, і особливості національних характерів та ступінь розвитку національної свідомості громадянства, зрештою, мудрість політики «владасть предрержащих» тощо.

Безперечно, зміст та характер відносин між Україною і Росією формувалися в стінах гетьманських резиденцій, з одного боку, та у владних кулуарах московських і петербурзьких палаців — з іншого. Однак поряд з цим існував і потужний народний струмінь. І цей фактор також слід враховувати.

Перспективи для досліджень в царині історії українсько-російських відносин сьогодні практично не обмежені. На порядку денному — перегляд багатьох і багатьох, здавалося б, давно вирішених проблем, необхідність пошуку нового документального матеріалу, постановки нових тем, інтеграції зусиль науковців всіх шкіл і напрямів, яких би вони принципів і поглядів не дотримувались. Одним із кроків на шляху такої творчої співпраці є пропонований читацькому загалу збірник наукових праць. Безсумнівною перевагою його є те, що автори прагнули до об'єктивного та неупередженого відтворення минулого. На його сторінках мали змогу вільно висловити свою точку зору на окремі аспекти порушеної проблеми представники різних національних історіографічних шкіл (української, російської, польської), різного рівня фаховості (серед авторів — як вже добре визнані вчені, так і початкуючі дослідники) та вікових категорій. У своїх наукових пошуках вони не були детерміновані жодними нав'язаними ззовні методологічними схемами, політичними чи ідеологічними впливами. Єдиним критерієм, яким керувалися як автори, так і редколегія при доборі матеріалу, виступав принцип дослідницької неупередженості, зіпертої на об'єктивну правду історичного джерела.

Специфіка видання не передбачала реконструкції безперервної лінії розвитку українсько-російських відносин в логічній послідовності взаємодіючих її ланок. Представлені на його сторінках студії присвячені як знаковим (чи-то за об'єктивними показниками, чи за мірою експлуатації в чиїхось політичних інтересах), так і пересічним подіям та віхам тернистого шляху їхньої еволюції. Разом з тим, саме така мозаїка дозволяє найбільш глибоко відчутти всю багатомірність та багатоваріативність українсько-російської взаємодії в складну перехідну епоху від середньовіччя до нового часу. При цьому, на різних хронологічних етапах і в певних історичних реаліях, що безперервно змінюються, Україна виступає то в якості пасивного об'єкта, то діючого суб'єкта цієї взаємодії, яка здійснюється як в політичній, так і соціальній та етнокультурній системах координат. Хронологічно публікаціями переважно охоплюються XVI–XVIII ст. Однак в окремих випадках мають місце історичні екскурси як у більш ранні, так і пізніші періоди (фактично, до кінця XIX ст.). При цьому для більш глибокого відтворення сутності досліджуваних процесів автори прагнуть висвітлювати події та факти у широкому загальноєвропейському контексті. Ряд тем

на сторінках збірника піднімається вперше. Ті ж проблеми, які вже мають певну традицію дослідження, переосмислюються вченими з позицій використання нових документальних даних та теоретичних досягнень сучасної історичної думки. Це дає підстави сподіватися, що праця, створена в Інституті історії України НАН України, стане в нагоді не лише вченим-суспільствознавцям, викладачам та студентам спеціалізованих вузів, а буде з цікавістю сприйнята й пересічним читачем.

Академік НАН України
Валерій Смолій

ПОЛІТИКА

Борис Черкас

**Україна в політичному протистоянні
Великого князівства Литовського з
Московською державою і Кримом у
20-х — 30-х рр. XVI ст.**

На зламі ХХ–ХХІ ст. все більшого поширення набувають праці, присвячені дослідженню ролі і місця України в політиці країн Східної Європи. Причому, вивчається геополітичне становище не тільки Української держави, а й українських земель за часів відсутності державності¹. Цінним є те, що поза увагою вітчизняних вчених не залишилася і така малодосліджена сфера, як історія Кримського ханства і кочових орд та їх впливу як на українську історію, так і на євразійську загалом². Широкі узагальнення, зроблені останнім часом, дають можливість поглянути на вітчизняний історичний процес в цілому, але водночас від дослідників вимагається і детальніше вивчення більш дрібних історичних періодів, одним з яких і є час, що охоплює 20–30 роки XVI ст.

На початку 1532 р. Східна Європа вже вкотре була розділена на два політичні табори: з одного боку, Польща і Литовсько-Руська держава, об'єднані персональною унією, а з іншого — ось Москва — Крим — Османська імперія — Молдавія. На порядку денному стояв черговий територіальний переділ давньоруської спадщини. Молдавія зазіхала на Покуття, Кримське ханство — на Черкаси, а Московське

---

¹ Крот В. А., Рашба Н. С. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV — в першій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. — 1983. — № 5. — С. 101–110; Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XI — першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 114–132; Шабульдо Ф. М. Землі Юго-Западної Русі в составе Великого князівства Литовського. — К., 1987; Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — 1991. — Т. 222. — С. 28–44; Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах 1561–1591 рр. — Чернігів, 1999; Станіславський В. В. Політичні відносини Запорозької Січі і Кримського ханства в кінці XVII — на початку XVIII ст.: Дис. канд. іст. наук. — К., 1996; Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2003; Симоненко Р. Г. Про геополітичний фактор в історії України (XIV — перша половина XVII ст.) // Укр. іст. журн. — 2002. — № 6. — С. 5–31.

² Галенко О. І. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. — 1783) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 208–263; Шабульдо Ф. М. Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIV — першій половині XV ст. // Сучасність. — 1996. — № 5. — С. 86–87

велике князівство — на Київ³. Виникнення такої ситуації не було чимось новим для даного регіону. Ще наприкінці XV ст. скоординовані зусилля Москви, Криму і Молдавії дали змогу завдати ряд нищівних поразок Короні Польській і Великому князівству Литовському і розширити за рахунок українських земель, що перебували під владою польсько-литовських Ягеллонів, власні території. Молдавія тоді захопила Покуття, Кримське ханство — Північнопричорноморські степи, а Московська держава — Сіверщину⁴. Швидке розширення кордонів призвело до зіткнення інтересів союзників, що і стало причиною розпаду антиягеллонівської коаліції. Цим скористалася протилежна сторона. Після приходу до влади у Польщі та Литовсько-Руській державі Сигізмунда I східна і південна політика цих країн різко похвалася як на дипломатичному, так і на воєнному рівні. Короні вдалося повернути Покуття⁵. Велике князівство Литовське Оршанською перемогою 1514 р.⁶ спромоглося зупинити московський наступ, що знаменувало встановлення рівноваги сил, закріпленої перемир'ям 1522 р.⁷ Саме оформлення не «вічного миру», а всього лише перемир'я, свідчило, що суперечності між обома країнами не знято, а їх розв'язання тільки відкладено на майбутнє.

Складнішими і сповненими протиріч були відносини Вільна з Бахчисараєм. Якщо Московська держава і Молдавія захопленням окремих українських земель зміцнювали свою економічну і політичну міць, то для Кримського ханства розширення власної території за рахунок України було питанням життя і смерті. Справа в тому, що будь-який колонізаційний рух з Півночі оседлого населення природно звужував кочові площі і, таким чином, поступово витісняв степовиків з межиріччя Дністра і Дону. Крім того, території Кримського ханства були досить вразливими для Київщини і Поділля. Навіть за часів найбільшої могутності Кримської держави в кінці XV — на початку XVI ст. будь-який, хай і невеликий, похід українських вояків на південь сягав центральних кочів'їв в пониззі Дніпра⁸. Специфікою ж стратегії Кримського ханства по відношенню до України було не захоплення і утримування насе-

---

³ Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. — [Б. м.], [б. р.]. — С. 76–96.

⁴ Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1915. — С. 199–200, 203–206.

⁵ Гонца Г. В. Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV — первой трети XVI в. — Кишинев, 1984. — С. 55.

⁶ Разин Е. А. История военного искусства. — Т. 2. — М., 1999. — С. 351–353.

⁷ Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. — В. II, кн. 1. — М., 1995. — С. 375.

⁸ Черкас Б. Українське козацтво у 20–30-х рр. XVI ст. // Запорозька старовина. — Вип. 2. — Київ; Запоріжжя, 2002. — С. 52–57.

лених пунктів, а навпаки — нищення якомога ширшого ареалу і поступове розширення зони кочевій до лінії українського лісостепу⁹ Це, у свою чергу, вплинуло на зміни у кримській економіці: поряд із скотарством вагомою статтею прибутку степовиків стає захоплення ясира (військового полону) і реалізація його на турецьких ринках¹⁰.

Для Великого князівства Литовського українські землі на чолі з Києвом являли територію, яка виводила Вільно на широти степової політики, давала можливість контролювати колосальний масив степів від Дністра до Волги. Одночасно українські землі були своєрідним щитом, який захищав центральні райони Литовсько-Руської держави від нападів кочових народів. Недарма Пани-Ради Великого князівства Литовського називали Київ «Воротами всему панству»¹¹. Саме з цих воріт йшла активна «ординська» політика литовських князів другої половини XIV — першої половини XV ст.¹² і саме по Києву завдав одного з своїх перших ударів кримський хан Менглі-Гірей I у 1482 р.¹³ З огляду на таке значення міста, не викликає подиву прискіпливе ставлення Вільна до оборони Київщини, особливо в часи підвищеної небезпеки нападу на Київ з боку Криму або Москви. Хоча документи, що відносяться до перших двох декад XVI ст., містять не менше шести згадок щодо планів захоплення Києва Кримським ханством і Великим князівством Московським¹⁴, але далі слів справа не йшла. Причина цього полягала в тому, що жодна з сторін не мала належних сил і можливостей для рішучого наступу на місто. Ідея ж кримських правителів щодо спільного захоплення¹⁵ не знаходила підтримки у московських великих князів. Але з приходом до влади в Кримському ханстві Саадет-Гірея I ситуація почала докорінно змінюватися. Справа в тому, що в цей час суттєву військову підтримку (в першу чергу артилерією і піхотою) кримцям почала надавати Османська імперія.

---

⁹ Його ж. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502–1540): Дис. канд. іст. наук. — К., 2003. — С. 23.

¹⁰ Його ж. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 98.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЗР). — Т. 2. — СПб., 1851. — С. 173.

¹² Шабульдо Ф. М. Україна в державотворчих процесах в Криму... — С. 86–87.

¹³ Любавский М. Указ. соч. — С. 199.

¹⁴ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського... — С. 24.

¹⁵ Кримські хани і можновладці в обмін на допомогу у захопленні Києва обіцяли московським правителям сприяння в оволодінні Вільном і Троками. (Див.: Pulaski K. Machmet — Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego s Polska (1515–1523) // Szkieł i poszukiwania historyczne. — Serja 2. — Petersburg, 1898. — S. 295).

Хоча Порта стала сюзереном Кримського ханства ще в 70-х рр. XVI ст.¹⁶, але підтримувала свого васала лише політично, організація ж військових акцій, будівництво фортець та їх утримання повністю лежали на плечах кримців¹⁷. Зрозуміло, що це не протирічило участі турецьких вояків в походах кримців на сусідів, але спеціальної допомоги для атаки українських міст (принаймі, на початку XVI ст.) османи не надавали. Скоріше за все це пояснюється тим, що Стамбул побоювався надмірного зміцнення Кримського ханства, яке, внаслідок росту власної потуги, само могло стати небезпечним для турецьких володінь у Північному Причорномор'ї. Саме це мало місце у 1520–1523 рр., коли хан Мухаммед-Гірей I, прийнявши під свій скіпетр Ногайську і Казанську орди¹⁸, почав проводити незалежну від Порти політику¹⁹. Загибель цього хана під Астраханню і руйнівне вторгнення до Кримського півострова заволзько-ногайських орд²⁰ настільки послабили державу, що ідея про гегемонію у східноєвропейських степах стала досить примарною. В той же час Османська імперія у 1521 р. перейшла до рішучого наступу на Балканах проти Угорщини²¹. Це поставило перед Стамбулом дуже гостре питання щодо забезпечення свого правого флангу — Валахії, Молдавії і всього Північного Причорномор'я з боку Корони Польської і Великого князівства Литовського — країн-союзниць Угорського королівства²². Якщо в попередні роки Порту в повній мірі задовольняли лише рейди Перекопської і Білгородської орд, то тепер час вимагав розширення турецьких і кримських кордонів у цьому регіоні. Недарма до Криму разом з Саадет-Гіреєм прибув досить чисельний загін турецьких вояків, що були авангардом інших воєнних контингентів османів, які почали прибувати на півострів²³. Київський воєвода

---

¹⁶ Крот В. А., Рашба Н. С. Назв. праця. — С. 101–102.

¹⁷ Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Герей и его вассалы // Ученые записки МГУ. — В. 61, т. 2. — М., 1940. — С. 6–7.

¹⁸ В Казані ханом посів рідний брат Муаммеда Сахіб-Гірей, ногаї ж, вигнані з своїх територій казахами, переселилися до кримських улусів: Герберштейн С. Записки о Московии. — М., 1988. — С. 172–173; Трепавлов В. В. История ногайской Орды. — М., 2001. — С. 158–159.

¹⁹ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського... — С. 94–107.

²⁰ Черкас Б. Політична криза... — С. 99–100.

²¹ Кримський А. Історія Туреччини. — К.; Львів, 1996. — С. 160.

²² Кримський А. Історія Туреччини. — К.; Львів, 1996. — С. 160; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы XV–XVI вв. — М., 1984. — С. 145–146.

²³ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 7. — Арк. 884, 894.

сповіщав Сигізмунда I, що «...цар Турецькій немалую помочь людами... вчиниль»²⁴

Сигізмунд I і Пани-Ради ВКЛ доволі швидко зорієнтувалися в змінах у політичних курсах навколишніх країн. Зниження загрози з боку Московського великого князівства, у зв'язку з переорієнтацією основної уваги цієї держави на Казань²⁵, дало змогу кинути всі сили на «кримсько-турецький» напрям. На Київщину і Поділля було направлено військові контингенти, зміцнено замки²⁶, але головних успіхів Вільно досягло у зовнішньополітичних заходах. Незабаром після загибелі Мухаммед-Гірея I українські загони, очолювані черкаським старостою Остафієм Дашковичем, захопили і знищили кримське уфортифіковане місто Іслам, яке контролювало стратегічно важливий Таванський перевіз і використовувалося степовиками, як плацдарм для нападів на Україну²⁷. На дипломатичному фронті великим успіхом литовсько-руської дипломатії стало укладення антикримського військового союзу з Заволзькою ордою²⁸ та припинення виплат упоминків. Наслідки цих заходів не примусили на себе чекати: всі улуси кримців було відтягнуто за стіни Перекопської фортеці. Протягом усєї зими 1523–1524 рр. хан був змушений тримати у степу посилені пости²⁹. На початку 1524 р. пройшла чутка про зруйнування 80-тисячною польською армією Очакова³⁰. В тому ж році спочатку османи з білгородцями, а потім кримці здійснили напади на Галичину і Західне Поділля³¹. Наступного року хан, як сповіщав Сигізмунд I Панів-Ради ВКЛ, мав намір повторити свій похід на Північ³², але на перешкоді стали міжособні війни у Кримській державі. Під час цих усобиць у повній мірі проявилось значення україн-

---

²⁴ Акты ЗР. — Т. 2. — С. 156.

²⁵ Смирнов И. И. Восточная политика Василия III // Исторические записки. — Кн. 27. — М., 1948. — С. 54–55.

²⁶ Черкас Б. Воєнна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської 1524 р. на українських землях // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — Вип. 2. — К., 2002. — С. 203–205.

²⁷ Черкас Б. Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. іст. журн. — 2002. — № 1. — С. 60–61; Сыроечковский В. Е. Указ. соч. — С. 7.

²⁸ ЦДІА України. — Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 7. — Арк. 911–914.

²⁹ Смирнов И. И. Указ. соч. — С. 49.

³⁰ Малиновский А. Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел происходивших между Российскими Великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 5. — Одесса, 1863. — С. 340.

³¹ Панашенко В. Назв. праця. — С. 126; Хроника Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. 32. — М., 1975. — С. 106; Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 343; Черкас Б. Воєнна кампанія... — С. 203–206.

³² Документы Московского Архива Министерства Юстиции. — Т. 1. — М., 1897. — С. 519.

ських земель в «ординській» політиці Великого князівства Литовського. Підтримуючи Кримаську опозицію, очолювану ханським племінником Іслам-Гіреєм, Вільно саме з території Київщини і Поділля посилало їй матеріальну і військову допомогу, а Черкаси і Канів були надійним притулком для втікачів з Криму³³. Саадет-Гірей I намагався нейтралізувати Литовсько-Руську державу за допомогою як дипломатичних, так і військових заходів, одним із найсуттєвіших серед яких стало оформлення союзної угоди з Великим князівством Московським³⁴. Щоправда, Москва використала кримські усобиці і конфронтацію з Литвою для реалізації власних інтересів на середній Волзі. Їй вдалося витіснити з Казані Сахіб-Гірея, а Крим, послаблений попередніми невдачами, був не в змозі зашкодити цьому³⁵. Спроба військового тиску на Велике князівство Литовське теж зазнала невдачі. Два великі татарські напади на Київщину у 1527 і 1530 рр. закінчилися поразками³⁶. Причина перемог Литовсько-Руської держави полягала як у добрій організації оборони України в цей час, так і у відсутності належної підтримки кримців з боку Туреччини. Але на 1532 р. політичне становище Великого князівства Литовського і Польщі, внаслідок оформлення антилитовсько-польського наступального союзу Московської, Кримської, Турецької і Молдавської держав, значно ускладнилося.

Саадет-Гірею I захоплення хоча б Черкас давало великі політичні дивіденди: знищувався оплот опозиції, забезпечувався північний кордон Кримського ханства, відкривалися нові території для кочів'я і, найголовніше, втілювалася в життя давня мрія кримських правителів про захоплення Середньої Наддніпрянщини. Московський посол у Криму Злобін прямо писав, що метою хана є не тільки Черкаси, а й Київ³⁷. Вочевидь, підготовка до наступу на Київ велася ще раніше. Взимку 1523–1524 рр. з Криму на адресу литовсько-руського уряду йшли прямі погрози щодо цього міста³⁸. А у 1526 р. «царь Турецкій взялъ порозумѣньє съ царемъ Перекопскимъ, хотячи люди свои зъ дѣлы послати подъ замки...украинны, а звлаща подъ Кієвъ, хотячи того славного а знаменитого замку... Кієва добывати...»³⁹. Але блис-

³³ Черкас Б. Політична криза... — С. 102–104, 107–109.

³⁴ Російський державний архів давніх актів, м. Москва. — Ф. 123, оп. 2. — Спр. 22, 23.

³⁵ Смирнов И. И. Указ. соч. — С. 54.

³⁶ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994. — С. 67; Хроники Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. — Т. 32. — С. 107.

³⁷ Кузнецов А. Б. Дипломатическая борьба России за безопасность южных границ (пер. пол. XVI в.). — Минск, 1986. — С. 81.

³⁸ ЦДІА України. — КМФ 36, оп. 1, од. зд. 7. — Арк. 906.

³⁹ Акты ЗР. — Т. 2. — С. 174.

куча перемога князя Костянтина Острозького на Ольшаниці звела ці плани нанівець. На нашу думку, у 1531 р. хан повертається до ідеї захоплення Києва, і прибуття яничар з гарматами⁴⁰ було обумовлене саме цим. Султану ж, з огляду на початок чергової воєнної кампанії турків у Європі, була конче необхідна нова диверсія кримців проти Ягеллонів⁴¹. До того ж, втягуючи Москву у конфлікт, кримському правителю вдавалося автоматично зменшити її тиск на Казань. Участь Порти обумовлювалася її політикою у цьому регіоні. До того ж, у 1533 р. закінчувався термін польсько-турецького перемир'я⁴². Османи, зацікавлені у його продовженні, воєнним ударом з півдня підштовхували Ягеллонів до цього кроку. Таким чином, знову на Україні, навколо прикордонного міста Черкаси, вирішувалася доля східноєвропейської політики.

Наприкінці січня 1532 р. Саадет-Гірей I оголосив мобілізацію з центром збору у Ісламі. Через одинадцять днів кримські війська й турецькі союзники уздовж Дніпра рушили на Черкаси. За підрахунками В. Ластовського, кримсько-турецькі війська наблизилися до міста наприкінці лютого — початку березня 1532 р.⁴³ Це вторгнення кардинально відрізнялося від звичайних нападів кримців на Україну і було подібне до походу Менглі-Гірея I на Київ у 1482 р., — агресори не розсилали чамбули за ясирем, а сконцентрували сили з метою штурму конкретного населеного пункту. Чисельно у війську домінували кримські вояки, але ударну силу становив саме 1,5-тисячний турецький корпус. Бельський писав, що це були яничари⁴⁴. Якщо так, то хан мав у своїх руках досить могутню силу, оскільки в першій третині XVI ст. яничари — султанська гвардія — були одними з найкращих вояків у Європі. З огляду ж на те, що загальна чисельність яничар на всю величезну Османську імперію коливалась в межах 10–12 тисяч чоловік⁴⁵, то їх контингент при хані слід вважати досить значним. Російський посол у Криму Злобін у своєму повідомленні звернув увагу Василя III на чисельну й сильну вогнепальну зброю кримсько-турецького війська. Причому, малася на увазі як ручна зброя, так і гармати⁴⁶. Про «дель» у кримців сповіщав Вільно і Сигізмунд I⁴⁷ Бельський повідомляє точну

---

⁴⁰ Ластовський В. Назв. праця. — С. 82.

⁴¹ Іналджик Г. Османська історія. Класична доба. 1300–1600. — К., 1998. — С. 46.

⁴² Османская империя и страны... — С. 167.

⁴³ Ластовський В. Назв. праця. — С. 82.

⁴⁴ Kronika Polska Marcina Bielskiego. — Т. 2. — Sanok, 1856. — S. 1055.

⁴⁵ Іналджик Г. Назв. праця. — С. 94.

⁴⁶ Ластовський В. Назв. праця. — С. 82.

⁴⁷ Архив Юго-Западной России. — Ч. 4. — Т. 1. — К., 1867. — С. 1.

цифру артилерії Саадет-Гірея I — 50 гармат⁴⁸. Для порівняння, найбільший замок воеводства — Київський — у цей час мав 30 гармат⁴⁹. Причому, серед облогової артилерії були досить великі гармати, кулі від яких Остафій Дашкович пізніше демонстрував на Петриківському сеймі: «...до ради привіз великі кулі стрельби татарської»⁵⁰. Проте, Саадет-Гірею I так і не вдалося захопити замок⁵¹.

Чергова поразка від Литовсько-Руської держави посилилася для Криму ще значною зовнішньополітичною втратою. Московське велике князівство не тільки не втрутилося у Черкаську кампанію, а навпаки, вдало використало її у своїх інтересах. Скориставшись тим, що кримські війська були скуті на Середньому Подніпров'ї, Москва вдалася до державного перевороту у Казані й позбавила престолу хана Сафа-Гірея I, замінивши його на свого ставленика⁵². У такий спосіб було покладено край одинадцятирічному правлінню у Казані династії Гіреїв. Відтак спроба реалізувати стратегічний план Саадет-Гірея I, що передбачав захоплення центральної України, відволікання Москви від Казані та знищення опозиції, дала прямо протилежні результати. Вже у червні-липні 1532 р. черкаський староста повідомив Сигізмунду I про те, що Іслам-Гірей, за згодою османського посла у Криму Айдарбека оволодів Очаковом і Перекопом, а Саадет-Гірей I перебуває у Кіркорі. Остафій Дашкович попередив також уряд про спроби турків примирити ворогуючих Гіреїв. Він докладно інформував про загальну політичну ситуацію в Криму, в тому числі й про перебування там Сафа-Гірея, екс-хана Казанської держави⁵³.

Перемога під Черкасами призупинила татарсько-турецьку агресію, спрямовану на Україну, але не зняла її в перспективі. Взагалі, 1532 р. позначився для Литовсько-Руської держави і Польщі новим напруженням у зовнішньополітичній сфері. Корона з перемінним успіхом вела війну з Молдавсією. Крім того, закінчувався термін перемир'я з Османською імперією. Для продовження його і встановлення «вічного миру» до Порти було послано польського посла Петра Опалинського⁵⁴. Велике князівство Литовське ж знаходилося на порозі війни з Московською державою. Хоча литовсько-руським послам і вдалося 24 березня про-

⁴⁸ Kronika Polska... — S. 1055.

⁴⁹ ЦДІА України. — Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 15. — Арк. 187зв–188.

⁵⁰ Kronika Polska... — S. 1059.

⁵¹ Більш детально про облогу Черкас див.: Ластовський В. Назв. праця. — С. 82–83; Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського... — С. 136.

⁵² Смирнов И. И. Указ. соч. — С. 63.

⁵³ Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. — Томск, 1901. — С. 193.

⁵⁴ Kolankowski L. Polska Iagiellonow. — Lwów, 1936. — S. 229.

довжити перемир'я з Москвою ще на рік, проте реальний стан справ вказував на готовність Василя III у будь-який момент розпочати військові дії. Сама угода про продовження перемир'я була підписана московським урядом з небажанням, під тиском невдачі кримців під Черкасами. У травні через свого посла Василій III дорікав Саадет-Гірею I за те, що той, «дошедь съ войскомъ своимъ до Черкасъ, вдругъ изъ похода своего возвратился въ Перекопъ»⁵⁵. Саме в цей час, «по Божемъ у небо вступлени у неделю», у Києві отримали листа від «некоторого москвитина», у якому воєвода Андрій Немирич попереджувався про підготовку московських військ до наступу на місто⁵⁶.

Політика Вільно мала відповідати тому стану речей, що склався. Сигізмунд I у своєму посланні від 12 травня наказував Панам-Ради подумати про склад литовсько-руського посольства до Криму. Що ж стосується кримських послів⁵⁷, то Солтан-Кула було відправлено одразу, а Тохтамиш мав їхати, на думку короля, разом з литовсько-руським великим послом⁵⁸. Повідомлення про підготовку Москви до захоплення Києва змусило короля і Панів-Ради прискорити оборонні заходи. До міста було послано підключого віленського Олехна Федоровича Кривця із завданням ремонтувати замок. Підскарбій земський пан Іван Горностай отримав від Сигізмунда I усне розпорядження щодо перевірки київського арсеналу й забезпечення його всім необхідним. Що ж до гарнізону, то було вирішено послати до Києва «неклко поветов» на заставу. Вибір пав на місцеву шляхту, підсилену вояками з пінсько-туровського регіону⁵⁹. На дипломатичному фронті Пани-Ради запропонували королю два варіанти: або послати до хана «болшии» упоминки з паном Онікеєм Горностаєм, або «ровныи» — з дяком Андрієм Мацкевичем. Сигізмунд I, керуючись думкою задобрити хана, не даючи йому при цьому підстав розглядати себе як господаря становища, наказав відправити до Крима великі упоминки з Мацкевичем. Князя Тохтамиша, Магмедімія та інших татарських послів було направлено до Мозиря назустріч з Мацкевичем, а вже звідти вони мали разом їхати до Саадет-Гірею I. Виняток склав тільки Маакул-мурза, якого Сигізмунд I залишив при собі⁶⁰. В урядовому листі, адресованому Саадет-Гірею I, хану давалося зрозуміти, що Литовсько-Руська держава і Польща готові прийняти його пропозиції щодо

---

⁵⁵ Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 362

⁵⁶ Там же — С. 190.

⁵⁷ Відступаючи від Черкас, Саадет-Гірей I надіслав своє посольство на чолі з Солтан-Кулом і Тохтамишем до Сигізмунда I (Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 189).

⁵⁸ Там же. — С. 189.

⁵⁹ Там же — С. 190; ЦДІА України. — Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 15. — Арк. 228–228 зв.

⁶⁰ Малиновский И. Указ. соч. — С. 192–193.

миру. Однак спершу хан має обов'язково скласти присягу перед литовсько-руським послом разом з «князи и вланы своїми», а «докончан'є» зі своїм великим послом у супроводі литовсько-руського посла прислати до Сигізмунда I. Тільки тоді король і Пани-Ради присягнуть у відповідь і вишлють упоминки. Щоправда, тут оговорювалося, що упоминки будуть, як за Вітовта, Казиміра й Олександра, тобто такі, що носять разовий характер і менші за прийняті при Сигізмунді I⁶¹. Новий перерозподіл влади, що почався у Кримському ханстві, а саме захоплення Іслам-Гіреєм Очакова та Перекопа, змусив Сигізмунда I скорегувати початковий план. Після кількох варіантів було вирішено направити до Саадет та Іслам-Гіреїв двох окремих послів: дворян Андрія Мацкевича та Гліба Есьмана відповідно⁶².

Виходячи з того факту, що виплата упоминків не завжди гарантувала спокій державі з боку татар, а також розуміючи, що Перекопська Орда «єсть знищена и вельми упала», литовсько-руський уряд ухвалив не посилати до Криму великих або «урочистих» упоминків. Замість цього було вирішено запропонувати перекопським царям по дві тисячі золотих (половину — грошима, а половину — сукном) щороку. Така виплата, на думку урядовців Великого князівства Литовського, повинна була мати вигляд добровільного подарунка за конкретно виконану роботу. У випадку ж відмови Саадет-Гірея I пристати на пропозиції литовсько-руської сторони, уряд Великого князівства Литовського залишав за собою право за допомогою воєнної сили стверджувати свої позиції у даному регіоні⁶³. Питання зміцнення замків і збільшення військ на Київщині посіло помітне місце у листуванні Сигізмунда I з Панами-Ради. За королівським наказом, підскарбій земський перевіряв спіжі і забезпечення служебних київського гарнізону, поповнив нестачу⁶⁴. Проблемним залишалося питання, ополчення яких саме повітів і з яким почтом мають їхати до Києва. Пани-Ради скаржилися, що наявний опис вже вичерпав себе, оскільки «мало не половину того почту отмерло». Але король видав категоричний наказ виставляти вояків згідно діючого реєстру, «абы тыи почты водле опису службе были выправены и што бы ни в чом оный почот людей не был зменшон»⁶⁵. Пани-Ради пропонували королю «не рушити землянь Дорогицкихъ, Белскихъ, Мелницъкихъ», а зібрати з них гроші, за які найняти кілька сот служебних і дворян, бо «болшая послуга с тых людей

⁶¹ ЦДІА України. — Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 15. — Арк. 164–164 зв, 170.

⁶² Малиновский И. Указ. соч. — С. 200.

⁶³ Там же. — С. 200–202.

⁶⁴ Там же. — С. 198.

⁶⁵ Там же. — С. 200.

княжных, нижли с поветов намъ была»⁶⁶. На це Сигізмунд I відповів, що, мовляв, під час його присутності у Великому князівстві Литовському вже було встановлено плату з кожної служби по два гроша, «то есть с коня по 16 грошей, на выправенье служебных ку обороне», і за ці гроші була набрана та направлена до Києва жолнерська рота у 200 коней. Новий же плат недоречний, бо «тогда бы одно подданыи наши ку обътяженью прышли»⁶⁷. Тому король видав наказ і розіслав відповідні листи, аби до замку їхали вояки з навколишніх земель, ті, хто «у повете Киевскомъ и около Мозыра и Вручого (Овруча. — Б. Ч.), и у Волевъщине имения свои мають». Литовсько-білоруські хоругви не підлягали мобілізації, оскільки «именя их от Киева далеко и сами далеко. И швыдко вони не прийдуть і живности на них нету». Що ж стосується зазначеного вище ополчення Київщини, то у королівському наказі обумовлювалося, що у заставу особисто повинні їхати тільки «ровнейшыи... съ слугами своими», а «преложнейшыи князи и панове нехай бы слугъ своихъ, водле тых именей выправили...». Для посилення цієї застави до Києва було послано волинське та подільське ополчення. Час збору всіх військ був призначений «на нароженьи Матки Божее». Тоді ж до Києва було послано 4 гармати з 10, закуплених у Польщі⁶⁸. Така пильна увага, приділена Київщині, пояснювалася, з одного боку, тим, що у Чернігові йшла підготовка московських військ до будівництва фортеці «от Киева в 7 милях... на горе Остры»⁶⁹. У розпал оборонних робіт знову надійшли тривожні чутки про загрозу з Криму. Десь на початку літа українські козаки захопили торгову валку, що належала кафінським купцям. О. Дашкович через свою агентуру в ханстві отримав інформацію про підготовку як Саадетом, так і Ісламом акції помсти⁷⁰. Мобілізація українського ополчення й укріплення прикордонних замків мали позитивні результати, і татарського вторгнення у 1532 р. не відбулося. А незабаром Саадет-Гірей I остаточно втратив владу і, поступившись нею Ісламу, повернувся до Стамбула⁷¹. Ставши єдиновладним правителем Кримського ханства, Іслам-Гірей I одразу почав шукати союзників зовні. Враховуючи його колишні контакти з Вільно та Краковом, не дивно, що саме туди він поспішив направити своє посольство, засвідчуючи власну приязнь. Для підвищення статусу цих послів Іслам-Гірей I разом з ними відпустив також служебника Остафія

---

⁶⁶ Там же. — С. 203.

⁶⁷ Там же. — С. 204–205.

⁶⁸ Там же — С. 204–205.

⁶⁹ Там же — С. 203–204.

⁷⁰ Там же — С. 203.

⁷¹ Кузнецов А. Б. Указ. соч. — С. 64.

Дашковича, який з березня 1532 р. утримувався у закладі в Орді⁷². Окрім союзних пропозицій, кримський хан просив Сигізмунда I відпустити додому Маакул-мурзу⁷³, а також свого слугу Яньш Дчувана, який мешкав у О. Гаштольда⁷⁴. Вочевидь, новий кримський правитель мав підтримку серед могутнього кримського роду ширинів, верхівка якого зазнала утисків від Саадет-Гірея I, і наявність у державі сина Бахтияр-мурзи була конче необхідною новому хану. Король діяв оперативно, винісши догану Мацкевичу за те, що той без королівської згоди повернув з Києва до Литви. Він наказав Панам-Ради поквартитися з відповіддю Іслам-Гірею I⁷⁵. Король вимагав, аби з Вільно Мацкевичу була дана наука, як поводитись і що казати хану: упоминки, що їх готували для Саадет-Гірея I, дещо збільшити, і нехай Мацкевич доставить їх Іслам-Гірею I⁷⁶. Що стосується Маакул-мурзи, якого утримували в заручниках, то Сигізмунд I справедливо зауважив, що від цього мало проку. Адже раніше у закладі перебував Чжен-Гірей-мурза, але це не завадило перекопцям нападати на Польщу й Литовсько-Руську державу, доки їх не побив на Ольшаниці князь К. І. Острозький⁷⁷. Тому король вирішив Маакул-мурзу «и иньших татар которыи з ним пры нас сут» разом з Ісламовими послами відпустити. Те ж стосувалося і Яньш Дчувана, якого мав захопити з собою Мацкевич⁷⁸. Офіційна відповідь хану в основному збігалася з тою, яку планувалося направити Саадет-Гірею I (див. вище. — Б. Ч.). Доповненням було нагадування Іслам-Гірею I про допомогу грошима і людьми, яку він не раз отримував раніше від Великого князівства Литовського⁷⁹. Поспіх, з яким Сигізмунд I давав відповідь Ісламу I, пояснюється передусім побоюваннями польського і литовсько-руського монарха втратити в особі кримського хана свого потенційного союзника: «...есть бы которыи непрыятели нашы зь иньшых сторонь находити его хотели и в прыезнь ку себе его приводили, ажь бы онь прыезьни их не набывал и книмъ ся не силовяль...»⁸⁰ Тут повною мірою виявляється намагання Сигізмунда I

---

⁷² ЦДІА України. — Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 15. — Арк. 157 зв.

⁷³ Там же — Арк. 158 зв. Маакул-мурза прибув до Великого князівства Литовського на чолі посольства від Саадет-Гірея I у першій половині 1531 р. Під час переговорів його було проголошено у Криму персоною Нон Грата (ЦДІА України. — Спр. 15. — Арк. 232).

⁷⁴ Там же — Арк. 227 зв.

⁷⁵ Там же — Арк. 157 зв.

⁷⁶ Там же — Арк. 158.

⁷⁷ Там же — Арк. 159.

⁷⁸ Там же — Арк. 159 зв., 227 зв.

⁷⁹ Там же — Арк. 165.

⁸⁰ Там же — Арк. 157 зв.

зруйнувати ось Молдавія — Крим — Москва. Оволодіння кримським престолом давнім королівським клієнтом Іслам-Гіреєм I вселяло впевненість щодо цього. Та й стосунки нового хана з Васиєм III не склалися. Грамота, надіслана з Криму до Москви, як зауважив О. Ф. Малиновський, «исполнена была выраженной весьма предосудительных для Російского государя, онъ (Іслам. — Б. Ч.) не полагають границъ своему высокомѣрїю»⁸¹. Таким чином, Іслам-Гірей I вносив розкол у антиягеллонівську коаліцію і на деякий час забезпечував спокій південним кордонам Великого князівства Литовського і Корони. Це було тим доречніше, що у Києві отримали з Криму повідомлення про домовленість Василя III і молдавського правителя Петра Рареша щодо спільного наступу на Україну. Причому, московський великий князь обіцяв, що «самъ и з людьми своими маеть под замокъ нашъ Киевъ быти на день святого Юря... свята у в осени...»⁸². З огляду на це, король наказував, аби ті, хто має їхати до Києва на службу, поквапилися, і «што бы каждый з них на томъ замку нашимъ ажъ до другого року от нас уставеного, который у листех наших имъ будетъ выписанъ метьками... а без науки ншое от тол не ездчали...»⁸³

Незабаром по приїзді Мацкевича до Іслам-Гірея I було прислано з Криму жалуваний ярлик. Специфікою його було те, що даний ярлик був звичайною копією Мухаммед-Гіреєва ярлика, виданого Богатирем Гаштольду у 1517 році. Іслам змінив тільки початок, а сам текст, включаючи імена Мухаммеда, Богатиря та Алпа, залишився старим. Це цілком задовольняло Вільно, оскільки зміст документа, особливо щодо антимосковського союзу, в повній мірі відповідав моменту. Сама ж, не зрозуміла, на перший погляд, форма, пояснюється поспіхом, з яким новий хан хотів видати ярлик і тим самим показати Сигізмундові I і Панам-Ради, що він є справжнім і законним правителем Криму. Справа в тому, що Іслам-Гірей, зайнявши ханський «стілець», звернувся до Сулеймана I з проханням прислати до Криму кого-небудь ханом. Як влучно підмітив В. Д. Смирнов, за допомогою цього політичного маневру він хотів привернути до себе прихильність султана⁸⁴. Для Сигізмунда I було вигідно забезпечитися з боку Іслам-Гірея присягою і ярликом, хоча на той момент він вже володів інформацією про рішення Сулеймана I з приводу Перекопської Орди. Польський посол у Стамбулі Опалінський повідомив Краків, що Сулейман I, залишаючись

---

⁸¹ Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 366.

⁸² Там же — Арк. 159 зв.

⁸³ Там же — Арк. 160.

⁸⁴ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII вв. — СПб., 1887. — С. 400.

вірним своїй політиці, вирішив поставити ханом Сахіб-Гірея⁸⁵, який мав антимосковські погляди і намагався прищепити їх султанові.

На початку 1533 р. між Ягеллонами і Портою було укладено «вічний мир» і одночасно з цим до Криму було прислано Сахіб-Гірея. Такий збіг не був випадковим. Сулейман I таким чином забезпечував своєму ставленику спокій з боку Великого князівства Литовського, яке, з огляду на події 1528–1529 і 1532 рр., могло підтримати свого клієнта Іслама, оскільки у цей час на Київщині спостерігалось скупчення військ. Тоді ж султан послав попередження Сигізмунду I, щоб «з ваших українъ не почалося» якого-небудь воєнного виступу⁸⁶. На нашу думку, тут мова йде не тільки про молдавський кордон. Те, що документ перекладено староукраїнською мовою, крім бажання Сигізмунда I повідомити Панів-Ради про мир, пояснюється ще й тим, що в цей час відбувались напади на турецько-татарське прикордоння саме з українських земель Великого князівства Литовського. Пригадаємо хоча б розгром черкаськими козаками валки кафінських, тобто турецьких підданих, купців. Та й сам Сахіб-Гірей I вже в перші місяці свого правління «посылалъ... много о тыи козаки»⁸⁷. Окрім політичного прикриття, Сахіб-Гірей мав ще й сильний турецький військовий супровід: 60 пушкарів, 300 латників, 1000 сейменів, 40 фур'єрів, 30 чаушей, 60 зеаметників і тимаріотів. До того ж, уряд Порти почав відраховувати Сахіб-Гірею I суму на утримання особистої гвардії, т. з. «псарні гроші». За таких обставин Іслам-Гірею I нічого не залишалось, як погодитися на титул калги⁸⁸.

Отже, період з 1523 по 1533 рр. характеризувався різкою зміною в кримській політиці Великого князівства Литовського, що зумовлювалося як зовнішньополітичними реаліями (послаблення Кримського ханства внаслідок астраханської катастрофи і громадянських воєн, зосередження Московської держави на казанських справах), так і реформами у внутрішньому житті країни. Вдале використання внутрішньокримських усобиць і вороже настроєних до Криму заволзько-ногайських орд поряд з успішними діями українських ополчень дало змогу вперше за останні десятиріччя надійно прикрити кордон і зірвати спробу кримсько-турецьких військ захопити Середню Наддніпрянщину. В той же час, Московське велике князівство виступаючи офіційним союзником Криму, використало протистояння Бахчисараю і Вільно для повернення Казані до сфери власного впливу і почало активну підготовку до самостійного наступу на Київ.

---

⁸⁵ Османская империя.... — С. 168.

⁸⁶ ЦДІА України. — Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 15. — Арк. 161 зв.

⁸⁷ Акты ЗР. — Т. 2. — С. 186.

⁸⁸ Смирнов В. Д. Указ соч. — С. 63, 400, 404–405.

Петро Сас

Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р.

1620 р. від імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та усього Війська Запорозького у Москву прибули послы до царя Михайла Федоровича. Цей факт добре відомий історикам. Водночас у давній (хоча порівняно скромній) вітчизняній історіографічній традиції висвітлення гетьманства П. Сагайдачного — починаючи з праць Д. Бантиша-Каменського та М. Максимовича¹ і завершуючи нещодавно виданою у стилі «класичного» плагіату монографією О. Чувардинського та А. Палія² — запорозьке посольство 1620 р. розглядається принагідно. Спеціально вивчаючи історію гетьманства П. Сагайдачного або ж торкаючись цієї теми у загальних працях, дослідники обмежувалися, головню, коротким анотуванням змісту документів про посольство Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича та ілюстративно наводили уривки з відповідних джерел.

Паралельно з цим досить рано визначилася тенденція розглядати дане посольство крізь призму ідеологічно забарвлених схем. У такому ключі написано невелику передмову П. Куліша до опублікованих ним архівних документів про посольську місію запорожців до московського царя 1620 р. Її автор виходив із засновку, що запорозькі козаки — закоренілі грабіжники і дикуни. За логікою П. Куліша, саме цією обставиною пояснювалося прихильне ставлення царського уряду до козацьких послів, оскільки, мовляв, «москвичі думали про козаків, як про людей диких і дратувати цих диких людей поганим прийомом, очевидно, вважали вони справою безрозсудною»³. На думку П. Куліша, запорожців не цікавили інтереси православної церкви в Україні, а програму відновлення церковної ієрархії православної Київської митрополії було розроблено у Москві⁴.

---

¹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993; Максимович М. А. Собрание сочинений. — Т. 1. — К., 1876.

² Чувардинский А. Г., Палий А. И. Гетман Сагайдачный. — К., 2002.

³ Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. — Т. 1. — М., 1877. — С. 90.

⁴ Там же. — С. 91–93.

У радянській історіографії, для якої підміна наукових методів дослідження ідеологемами не була новиною, запорозьке посольство 1620 р. до московського царя могло тлумачитися як свідчення того, що П. Сагайдачний «став прихильником возз'єднання України з Росією»⁵, або, приміром, як прояв «прагнення українських земель до возз'єднання з Росією»⁶. Автор останньої тези — В. Голобуцький — в подальшому відмовився від неї. У другому виданні своєї книги «Запорозьке козацтво» він висловив припущення (утім, без підтвердження джерелами), що серед ініціаторів переговорів запорожців з царським урядом у 1620 р. був єрусалимський патріарх Феофан. Як і П. Куліш, В. Голобуцький схилився до думки, що відновленню в Україні православної церковної ієрархії посприяв царський уряд, який цим хотів привернути до себе запорозьких козаків⁷.

На наш погляд, історія запорозького посольства 1620 р. до царя Михайла Федоровича потребує більш уважного вивчення. При дослідженні цього питання слід враховувати політичні і соціальні чинники, пов'язані із ситуацією в середовищі козацтва, що склалася під впливом Роставицької польсько-запорозької угоди 1619 р. Потребує врахування фактор поживавлення у цей час національно-релігійного руху в українському суспільстві, а також те, якою мірою посольство Війська Запорозького вписувалося у геополітичні інтереси царського уряду. Вважаємо, що у дослідницькому підході, пов'язаному з вивченням запорозького посольства 1620 р., важливо подолати історіографічну традицію розглядати його як якийсь одномоментний дипломатичний акт, дослідивши натомість хронологію, фактичний перебіг та конкретні результати всіх офіційних прийомів, у яких взяли участь козацькі дипломати в Москві.

Назріла потреба висвітлити також дипломатичний церемоніал, що проектувався на членів запорозької посольської делегації, окреслити прикмети їхнього посольського побуту, а також з'ясувати засвідчені послами Війська Запорозького політичні позиції в контексті політичної культури і дипломатичної практики запорозької спільноти. Нарешті, потрібно дати оцінку укладеній за результатами роботи цього посольства московсько-запорозькій угоді 1620 р., яку, до речі, досі чомусь не помічали дослідники. Саме в такому ключі ми спробуємо розглянути у нашій статті дану тему, наукова значущість якої видається очевидною.

---

⁵ Гуслистий К. Г. Петро Конашевич-Сагайдачний (До 350-річчя від дня смерті) // Укр. іст. журн. — 1972. — №. 4. — С. 12–125.

⁶ История Украинской ССР: В 10-ти т. — Т. 2. — К., 1982. — С. 409.

⁷ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 230–232.

Політичні і воєнні події передодня запорозького посольства

Відправленню до Москви посольства Війська Запорозького передавали події політичного і воєнного характеру, без врахування яких складно зрозуміти мотивацію, а також дипломатичний інструментарій запорозьких політиків, які взяли курс на зближення з московським царем. Найважливішим в даному випадку стало укладення 8–17 жовтня 1619 р. польсько-запорозької Роставицької угоди. Не зупиняючись спеціально на аналізі цієї угоди, зауважимо, що немає підстав вважати її поразкою запорозької дипломатії. Водночас вона, безперечно, становила велику загрозу козацьким інтересам.

Мирна передишка для запорожців, яку у протистоянні з польською владою давало їм укладення Роставицької угоди, не могла бути довгою. Рано чи пізно козакам довелося б вибиратися із шляхетських та церковних маєтків на територію королівщин, робити випуску із Війська Запорозького не на власний розсуд, а згідно зі спущеним «згори» королівським циркуляром, а також приймати накинутого польським урядом «старшого». Для досвідченого у політиці П. Сагайдачного така логіка розвитку польсько-козацьких відносин не могла бути таємницею. Щоб запобігти цьому, потрібно було не пасивно спостерігати за розвитком подій, ідучи у фарватері урядової політики, а спробувати грати у власну політичну гру.

Цим шляхом і пішов П. Сагайдачний. Його діяльність на гетьманському уряді після Роставицької угоди не обмежувалася лояльними стосовно політичного режиму Речі Посполитої військово-політичними акціями. Йдеться про випуску козаків з Війська Запорозького та нищення запорозьких морських човнів. Роль маріонеткового запорозького «старшого», який, за наказами з Варшави командує купкою реєстровців, явно не була найвищою метою його прагнень. Ряд фактів, пов'язаних з гетьманством П. Сагайдачного у той період, свідчать про його твердий намір і надалі залишатися політично самодостатнім запорозьким зверхником й утримувати провід над великим козацьким військом.

Отже, в умовах, що склалися, перед П. Сагайдачним постало нагальне завдання зміцнити політичні позиції Війська Запорозького. Через цілком зрозумілі причини швидко цього можна було досягти лише у зовнішньополітичній сфері, тобто поза межами політичної системи Речі Посполитої. Приміром, зав'язавши політичні стосунки з якимось іноземним монархом та найнявшись до нього на військову службу. По укладенні Роставицької угоди у запорожців для цього з'явилася сприятлива нагода. До них прибули представники німецького імператора із пропозицією про військову службу.

Та козаки не квапилися приймати цю пропозицію. Вони стали вимагати від свого потенційного роботодавця певних політичних гарантій стосовно того, що за їхньої відсутності в Україні польський уряд не чинитиме антикозацьких репресивних дій. Окрім того, запорожці висунули умову, згідно з якою вони мали отримати від імені імператора гроші за військовий найм наперед мотивуючи це тим, що при мобілізації тільки так можна уникнути різних поборів на волості і, відповідно, конфронтації з шляхтою.

В даному випадку нас цікавитиме не сам факт переговорів запорожців з іноземним монархом. Навіть не симптоматичні застереження козаків щодо «затягнення» їх на військову службу до імператора. Утім, зазначимо, що ці застереження свідчать про досить високий рівень запорозької дипломатії. Як можна переконатися, козаки будували свою переговорну стратегію з німецьким імператором із врахуванням актуальних для Речі Посполитої реалій. На переговорах вони відстоювали свої інтереси, переадресовуючи стороні-наймачеві залагодження принципівих для них політичних питань із польським урядом.

В історії переговорів запорожців із посланцями німецького імператора для нас найважливішим є повідомлення про вельми велике — 30-тисячне — військо, яке козаки обіцяли виставити на службу⁸. Звідси випливає, що провідники Війська Запорозького і після Роставицької угоди не мислили ущербними категоріями «реєстровості». Навпаки, вони зазвільнили чуття історичної перспективи стосовно запорозької спільноти.

Адже 30-тисячне козацьке військо, про яке вони домовлялися з представниками німецького імператора, було на порядок більшим порівняно з переговорними прикидками, що фігурували під час проведення Роставицької комісії 1619 р.: коронний гетьман С. Жолкевський наполягав тоді на 3-тисячному реєстровому війську (П. Сагайдачний виставив свій реєстр у 10600 козаків). Стає зрозумілим і те, що вжиті П. Сагайдачним заходи стосовно виписки козаків із Війська Запорозького явно не вирізнялися радикальністю, хоча й були достатніми для пропагандистського впливу на польський уряд.

Перспектива військової служби запорожців німецькому імператорові була пов'язана з чималим ризиком. За таких обставин козацьке військо виявилось б ізольованим від України територією іноземних держав. Вирушати ж у далекий похід, не маючи впевненості у безпеці своїх тилів, в тому числі через антикозацькі плани польського уряду, видавалося нерозважливим. Очевидно, це стало однією з основних причин того, що військове співробітництво запорожців з німецьким імператором далі переговорів не пішло.

---

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — К., 1995. — С. 386.

Значно звичнішим для козаків було діяти проти своїх традиційних супротивників — «ворогів Святого Хреста», тобто Туреччини і Кримського ханства. І якщо Роставицька угода забороняла запорожцям напади на Туреччину (причому йшлося головно лише про морські виправи, що розпочиналися з Дніпра), то якихось спеціальних застережень щодо їхніх походів проти Кримського ханства не існувало.

Цим вирішив скористатися П. Сагайдачний. Для нього конче потрібний був вдалий воєнний похід. В тому числі й для підтримання власного владного авторитету, що похитнувся через здійснення гетьманом непопулярних серед козацтва заходів, пов'язаних з випискою із Війська Запорозького та спалюванням запорозьких морських човнів. Як показав подальший розвиток подій, спрямована проти Криму воєнна акція замислювалася П. Сагайдачним також як складова ланка політичної комбінації, що мала на меті запорозько-московське зближення.

Судячи з усього, запорозький гетьман поінформував С. Жолкевського про виправу проти татар. На це вказує той факт, що коронний гетьман у своєму листі до Сигізмунда III від 15 листопада 1619 р. писав про військові збори козаків якщо не із співчуттям, то, принаймні, без категоричного засудження: «Тепер вибиралися козаки в поле — не знаю, як їм там поведеться»⁹. Окрім того, з цього джерела випливає, що запорожці вирушили у похід десь у середині листопада. А завершився він ще до початку грудня. Про це довідуємося з грамоти царя Михайла Федоровича до кримського хана Джанібек-Гірея (лютий 1620 р.), в якій йшлося про захоплення козаками у полон татар в «крымских улусах сее осени», тобто восени 1619 р.¹⁰ Ця інформація є достовірною, оскільки походить від козацьких послів, посланих Військом Запорозьким з дипломатичною місією до Москви.

П. Сагайдачний досить вдало обрав час для походу запорожців проти татар. Кримське ханство тоді було послаблене міжусобицями. Суперником хана Джанібек-Гірея у боротьбі за владу виступив один з представників ханської династії Шагін-Гірей (Джанібек-Гірей доводився йому племінником). Він спирався на підтримку перського шаха — ворога турецького султана. Через це Шагін-Гірей спромігся зібрати сили з ногайців та черкесів. Наприкінці вересня, за наказом хана Джанібек-Гірея, проти Шагін-Гірея рушив калга-султан майже з усією ордою¹¹.

⁹ Лист коронного гетьмана С. Жолкевського до короля Сигізмунда III, 15.XI 1619 // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 205.

¹⁰ З грамоти царя Михайла Федоровича кримському ханові Джанібек-Гірею з виправданнями щодо посланого до царя Військом Запорозьким посольства, лютий 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — Львів, 1991. — С. 254.

¹¹ Лист коронного гетьмана С. Жолкевського до короля Сигізмунда III, 15. XI 1619. — С. 203, 204.

Нам невідомо, чи мав намір П. Сагайдачний втрутитися у міжусобну боротьбу в Криму, підтримавши традиційного козацького союзника Шагін-Гірея¹². Схоже, що запорозький гетьман не був готовий до повномасштабної війни з кримським ханом. Принаймні для самостійного прориву на територію Кримського півострова у нього було замало сил — близько 5 тис. козаків. Тим часом із фактів дещо пізнішого часу випливає, що, плануючи подібну бойову операцію, П. Сагайдачний залучав значно більші військові резерви.

Що ж до п'яти-тисячного контингенту запорожців, про який йдеться, то, можливо, він складався з козаків, просіяних П. Сагайдачним крізь своє реєстрове сито (як бачимо, у будь-якому випадку це військо помітно перевищувало три-тисячний реєстровий максимум, на якому наполягав С. Жолкевський під час Роставицької комісії). Така відносно невелика чисельність війська П. Сагайдачного могла бути зумовлена тим, що похід відбувався пізньої осені. А це був не найсприятливіший час для мобілізації козацьких сил. Водночас, п'яти тисяч козаків було цілком достатньо для здійснення локального тактичного завдання: швидкого рейду по татарських улусах без вторгнення власне у Крим.

Про перебіг цієї воєнної виправи на татарські улуси з виходом під Перекоп у джерелах збереглися дуже скупі відомості. Є інформація лише про те, що на підступах до Перекопу і на самому Перекопі козакам протистояло майже восьми-тисячне військо Джанібек-Гірея («было татар у Перекопи с 7000 человек, а на заставе было их с 1000 человек»). В ході сутичок запорожцям вдалося завдати татарам помітних втрат, деяких із них захопити в полон, а також визволити з неволі чимало християнських бранців¹³.

За деякими відомостями, восени 1619 р. козаки не обмежилися розоренням татарських улусів і боями з татарами під Перекопом, а воювали також у Молдавському князівстві. На це вказує інформація,

---

¹² Кримський царевич Шагін-Гірей здавна спирався на запорожців як на союзників, намагаючись здобути ханський престол, на який турецький султан посадив Джанібек-Гірея, знехтувавши його кандидатурою. Це змусило Шагін-Гірея перейти в опозицію і до кримського хана, і до турецького султана. Згідно із свідченням московських джерел за 1614 р., він був «ныне казакам», або, інакше кажучи, вигнанцем. Шагін-Гірей осів у Білгороді, зібравши військо, до якого входили кримські татари, ногайці і черкеси. Об'єднавшись із запорожцями, Шагін-Гірей того року мав битву з військом хана Джанібек Гірея. За даними московської сторони, влітку 1614 р. запорозькі козаки продовжували залишатися на боці Шагін-Гірея і готувалися разом з ним до нового витка кримських міжусобиць. Сам претендент на ханський престол стояв у той час у Білій Церкві разом із своїми союзниками — козаками. (З інструкції посольству в Крим Г. К. Волконського і П. Євдокимова, 15. VII 1614 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 68, 69.

¹³ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27.II (9.III) 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 246.

що її здобув московський посол у Кримському ханстві Обросим Лодигенський від турків, які у січні 1620 р. прибули у Крим зі Стамбула. Згідно з цими даними, восени 1619 р. запорожці здійснили напад на Молдавію. Причому масштаби цієї акції мусили бути досить значними, оскільки молдавський господар через це звернувся до турецького султана з проханням про військову допомогу: «приходили, де, сеи осени в Буданскую землю запороския черкасы, и Буданскою, де, землю воевали, и воевода, де, Буданской присылал к турскому бить челом, чтоб ево от литовских людей оборонил»¹⁴.

Якщо наведені дані достовірні, то цей молдавський похід козацького війська правомірно розглядати у безпосередньому зв'язку з виправою запорожців на татарські улуси та під Перекоп. У джерелах простежується, що восени 1619 р. найзначніша похідна воєнна мобілізація сухопутних сил запорожців, що завершилася їхнім бойовим використанням за межами України, в листопаді охопила 5 тис. козаків. Лише у жовтні, тобто під час проведення Роставицької комісії, їх зібралось більше — понад 10 тис. осіб.

Якщо ж воєнні акції запорожців на кримському й молдавському напрямках справді були ланцюгом одного походу, то він міг відбутися лише в другій половині листопада. Адже у середині цього місяця добре поінформований коронний гетьман С. Жолкевський свідчив про активну фазу підготовки козаків до походу «в поле», тобто проти татар. Як зазначалося, у його листі до Сигізмунда III від 15 листопада 1619 р. він загалом нейтрально, принаймні без явного осуду, повідомляв короля про збори запорожців «в поле». Такий тон його повідомлення міг стосуватися лише їхнього походу проти татар. Коли б коронний гетьман знав, що козаки збираються воювати і проти Молдавії, яка перебувала у сфері геополітичних інтересів Речі Посполитої, він, поза всяким сумнівом, не забарився б із категоричним засудженням їхнього походу.

Малоймовірність нападу запорожців у листопаді на територію Молдавського князівства впливає із стратегічної вразливості подібної акції. Адже відправлятися у Молдавію відразу, фактично після зачіпних боїв з татарами, означало залишити під загрозою контрудару з боку кримського хана Запорозьку Січ. Судячи з усього, звістка про осінній похід у Молдавію восени 1619 р., отримана московським послом О. Лодигенським від своїх турецьких інформаторів, була недостовірною або ж неправильно ним витлумачена. Можливо, насправді йшлося про переможну битву наприкінці 1619 р. біля Гуменного ужгородського і

¹⁴ З повідомлення московського посла до Криму О. Лодигенського, 2(12).V 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 256.

земплинського надзупана Юрія III Другета (до нього приєдналися запорожці) проти війська трансільванського князя Габора Бетлена, яким командував Юрій Ракоці. Останній через будайського пашу і поскаржився на козаків турецькому султану¹⁵.

Як би там не було, однак осінній похід 1619 р. запорозьких сил проти татар завершився досить скромними бойовими результатами. Однак, він набув певного міжнародного розголосу. Принаймні, про нього дізналися у Московській державі. Можна припустити, що, відправляючись у цей похід, П. Сагайдачний переслідував і певні політичні цілі. Адже захоплені там татарські полонені, а також сам факт походу пізніше були використані запорожцями як наочний доказ їхньої нібито ревної служби московському цареві.

Тобто, запорозький гетьман скористався воєнною акцією проти татар як формальним приводом для налагодження політичних стосунків з офіційною Москвою. Без цього посилати послів до царя означало б прирікати їх на невдачу — як з огляду на специфічну славу, що поширилася про запорожців у Московській державі під час польсько-московської війни 1617–1618 рр., так і жорстко контрольовану царським урядом процедуру пропуску іноземних послів до Москви.

Що поклали до дипломатичного багажу запорозьким послам?

По завершенні походу на татарські улуси та під Перекоп Військо Запорозьке спорядило своє посольство до Москви. Послами було обрано п'ятнадцять осіб. Про персональний склад посольства майже нічого невідомо, за винятком того, що очолювати посольську місію було доручено досвідченому запорозькому дипломату Петрові Одинцю. Послам вручили листа від Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича, а також доручили етапувати до столиці Московської держави двох полонених татар, захоплених козаками під час їхньої останньої кампанії.

На жаль, ані з оригіналом запорозького листа до московського царя, ані з посольською інструкцією П. Одинцю та його товаришам ми не можемо ознайомитися з тієї причини, що вони не дійшли до наших днів. А проте в інших джерелах, доступних на сьогодні дослідникам, відбився основний зміст цього листа, а також важливі деталі виконання П. Одинцем та іншими запорожцями своєї посольської місії.

Про що писали запорожці царю Михайлу Федоровичу? Про це довідуємося з реферування їхнього листа, зробленого в лютому 1620 р. у Москві приказними дяками. Привертає увагу те, що московські пере-

---

¹⁵ Там само. — Коментар до док. 185. — С. 331, 332.

кладачі відштовхувалися від термінології оригіналу. Через це вони тлумачили запорозький документ як «лист» (у царській грамоті гетьману Петру Конашевичу та всьому Війську Запорозькому від 21 квітня (1 травня н. с.) 1620 р. він названий «грамотою»). Справді, його складено за усталеною в запорозькій канцелярії формою офіційного листа із використанням політичної інституційної титулатури запорозької спільноти: «гетьман і все Військо Запорозьке».

У цьому документі запорозько-московські відносини розглянуто через таку морально значущу у політичній культурі запорозького козацтва ціннісну категорію, як «старовина». Історія взаємин запорозьких козаків із великими московськими князями та царями (як і перспектива цих взаємин) представлена у їхньому листі до Михайла Федоровича в межах традиційної політичної схеми. Власне йшлося про політичні принципи, спираючись на які, козаки традиційно будували свої стосунки з іноземними монархами у зв'язку із «затягуванням» до них на військову службу.

Зазначені принципи передбачали встановлення формальних підданських відносин запорожців зі своїми роботодавцями — іноземними государями. Причому, тривалість тимчасового підданства запорожців обмежувалася терміном військового найму.

Показовими щодо цього були переговори запорожців про вступ на службу до німецького імператора Рудольфа II (1594). Як впливає з щоденникових записів імператорського посла Еріха Лясоти, ці переговори стосувалися укладення угоди про службу на засадах найманого війська. Для узгодження з німецькою стороною усіх деталей служби та укладення юридично правомочного договору до Рудольфа II було відправлено двох послів Війська Запорозького. Послів уповноважили вести переговори і, за їх результатами, підписати відповідний документ.

Козаки стояли тоді на засаді публічного визнання владного авторитету іноземного (стосовно польського короля) володаря. Вони засвідчували готовність до служби під його титулом. Наголошували на наочних доказах виконання цієї служби, в тому числі описували здійснений ними воєнний подвиг, маркований «щастям государя». Звісно, що потенційні найманці добивалися для себе відповідної матеріальної винагороди.

Загалом у надісланому імператорові листі запорозька сторона чітко окреслила свою політичну позицію. Козаки визнавали себе готовими і морально охочими йому служити. Більше того, вони заявляли, що, нібито, вже служать Рудольфу II. Виразним політичним і правовим знаком такої їхньої служби був лицарський подарунок Рудольфу II. Через своїх послів — сотників Саська Федоровича і Ничипора — козаки передавали імператору захопленого під час воєнного походу знатного полоненого, а також трофейні відзнаки ворожого війська — дві яни-

чарські корогви¹⁶. Отже, цей подарунок засвідчував визнання запорожцями владної зверхності імператора, їхню готовність до рицарської служби та її наочні докази.

Концепт лицарської (військової) служби за розглянутим принципом умовного підданства і ліг в основу листа запорозьких козаків до царя Михайла Федоровича. Стосувалося це також наявної у даному документі пояснювальної схеми запорозько-московського минулого. Автори листа виходили з того, що їхні «предки» здавна служили (звісно, йшлося про військову службу) московським царям. За це вони отримували від них жалування: «А в листу своем к царскому величеству гетьман и все войско писали, что они, памятуючи, как предки их прежним великим государем, царем и великим князем российским повинность всякую чинили, и им служили, а за свои службы царское милостивое жалованье себе имели»¹⁷

Відштовхуючись від заявленої у своєму листі тези про зразкову, освячену традицією, службу предкам нинішнього московського царя, запорожці висловлювали готовність так само служити й Михайлу Федоровичу. Причому, вони у загальних рисах конкретизували власне розуміння служби цареві, вбачаючи у ній для себе обов'язок боротися з усіма царськими ворогами. Відповідно цар отримував можливість використовувати в таких цілях військові сили козаків («Так же и они царскому величеству служить готовы против его ц. в-ва неприятелей»).

Істотне уточнення позицій запорожців щодо їхньої служби цареві наявне у грамоті Михайла Федоровича гетьману Петрові Конашевичу і всьому Війську Запорозькому (від 21.IV (1.V) 1620 р.). У ній узагальнено зміст запорозького листа, а також усну інформацію послів від Війська Запорозького. Цар відзначив у своїй грамоті, що козаки заявили про свою прихильність до давньої традиції служби своїх предків московським царям. Михайло Федорович констатував також засвідчений запорожцями намір триматися цієї політичної лінії і в майбутньому: «В тои же повинности и ныне нашему ц. в-ву быти хотите, и за порогами будучи свою нам оказывати хотите против всяких неприятелей наших»¹⁸.

Як свідчать наведені рядки документа, козаки виходили із засновку, що місцем їхньої служби цареві буде Запорожжя. Тобто з'ясовується, що їхній намір боротися з усіма ворогами Михайла

---

¹⁶ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 104–108.

¹⁷ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Боярській думі, після 27.II. (9.III) 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 247.

¹⁸ Грамота царя Михайла Федоровича гетьману Петрові Конашевичу, отаманам, сотникам і всьому Війську Запорозькому, 21.IV (1.V) 1620 // Там само. — С. 248–249.

Федоровича, підкріплений покликами на «старовину», в геополітичному вимірі був цілком «запорозькоцентричним». Фактично він зводився до адресованої царському урядові пропозиції скористатися козаками як знаряддям боротьби проти «бусурман», тобто в даному випадку — татар.

На цю обставину потрібно звернути особливу увагу. Як і на застосовану у зв'язку із посольською ініціативою запорожців до Москви їхню традиційну методику налагодження військово-політичних стосунків з іноземними монархами. Усе це дає підстави стверджувати, що практична реалізація пропозиції Війська Запорозького стати на службу до царя Михайла Федоровича принципово нічого не змінювала в укладі життя запорожців. Не змінився б від цього і їхній політико-правовий статус у Речі Посполитій як підданих польського короля. Навіть залишилася старою зовнішньополітична конфігурація їхніх противників, у якій традиційно перебували Кримське ханство і Туреччина.

Те, що козаки збиралися служити московському цареві на звичному для них геополітичному фланзі, підтверджує наявна у їхньому листі аргументація власної значущості та необхідності як царських слуг. Адже відповідні докази вони черпали саме з факту свого останнього походу проти татар: «А нынче были они под Перекопью и многих бусурман побили и живых поймали, и полон многой крестьянской вызволили».

Тобто, рекомендуючи Михайлу Федоровичу самих себе як царських слуг, запорожці затребували актуальні у їхній політичній культурі ціннісні орієнтації та пріоритети. Вони пов'язувалися з морально значущим чином боротьби з «бусурманами» або «ворогами Святого Хреста» (згідно з усталеним у політичному словнику козаків означенням татар і турків), а також визволенням з неволі християнських бранців. Останній штрих у цілеспрямованому творенні козаками власного образу зразкових царських слуг — борців проти «бусурман» і ревнителів християнських цінностей — вносило представлення Михайлу Федоровичу наочних доказів нібито вже виконуваної ними царської служби, а саме — двох полонених татар¹⁹.

Політичний підтекст цього дипломатичного жесту залежав зовсім не від кількості полонених татар, захоплених запорожцями під час рейду по кримських улусах та боїв під Перекопом восени 1619 р. (між іншим, взятих в полон не абияк, а «божию милостею и государевым счастьем») і яких, як очікувалося, буде передано до царських рук. Адже п'ятнадцять членів запорозького посольства вже із суто «технічних» причин не могли взяти з собою багато полонених до Москви. Та й у

---

¹⁹ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Боярській думі, після 27.II (9.III) 1620. — С. 247.

цьому не було жодної потреби, бо полонені татари потрібні були козакам для символічного засвідчення перед царем своєї лицарської доблесті, а також наміру гідно йому служити.

Від Путивля до Москви: крізь терни московської бюрократії та політичної упередженості царського уряду

Отже, взявши листа від гетьмана та усього Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича, а під варту — двох татарських полонених, П. Одинець разом зі своїми товаришами у січні 1620 р. рушили до Москви. 16(26) числа вони були вже у Путивлі. На їхнє прибуття в місто відреагувала громіздка бюрократична машина Московської держави. Путивльські воєводи Іван Борятинський та Микита Оладьїн дали знати про приїзд запорозьких послів царю Михайлу Федоровичу і чекали від нього указу щодо пропуску козаків до Москви, їхнього прохарчування та надання їм підвод²⁰.

Невдовзі цар надіслав І. Борятинському та М. Оладьїну відповідний указ. Згідно з ним, запорожців належало тримати у Путивлі під міськими укріпленнями доти, поки не будуть з'ясовані усі їхні наміри. Потім воєводи від себе мали видати козакам царське жалування і завернути їх додому разом із полоненими татарами. Звісно, що ні про який дозвіл на проїзд запорозького посольства до столиці цар не мав і гадки.

Однак саме тут царському уряду довелося зіткнутися із вельми неприємним для себе сюрпризом. Не дочекавшись від Михайла Федоровича офіційних роз'яснень і настанов, І. Борятинський та М. Оладьїн на свій страх і ризик пропустили послів Війська Запорозького до Москви. Вони забезпечили їх на дорогу продовольством, підводами, а також двома приставами-провожатими. Ними стали чернігівські діти боярські²¹ Іван Черепов та Іван Борщов (Борисов).

Залишається лише гадати, до яких витончених аргументів й ораторських прийомів або, можливо, промовистого для багатьох брязкоту талерів (що їх у Московії називали єфимками) вдався П. Одинець зі своїми товаришами, щоб підштовхнути путивльських воєвод до такого зухвалого порушення московських бюрократичних порядків. Постав-

---

²⁰ За усталеною в Московській державі практикою члени іноземних посольств при вступі на її територію бралися на повне державне забезпечення. Їм давали продовольство («корм») та фураж у містах по шляху прямування до столиці, а також при поверненні додому — аж до перетину московського кордону (Рогожин Н. М. У государевых дел быть указано... — М., 2002. — С. 67).

²¹ У XVII ст. поняття «діти боярські» означало слуг московського царя, які утворювали другий «чин» служилих людей після царських дворян (Павлов-Сильванський Н. П. Феодализм в России. — М., 1988. — С. 106).

лений перед доконаним фактом, роздратований Михайло Федорович суворо попередив своїх нерозторопних підданих: «...и вы б вперед так не гупали, без нашего указу таких великих дел делать не дерзали и того своею глупостью нашим делам порухи не чинили» (у закресленому рядку було написано: «А только вперед так учинеш делати, и вам быт от нас в великой опале»)²².

Поки путивльські воєводи І. Борятинський та М. Оладьїн читали прикру для себе царську грамоту, запорозькі послы прямували до Москви. Ця обставина помітно лихоманила владну піраміду Московської держави. Для Михайла Федоровича запорозьке посольство було непотрібним головним боєм, адже через нього могли погіршитися стосунки Московського царства з Кримським ханством. У Москві думали над тим, як, не сказавши прямо Війську Запорозькому категоричне «ні!» у відповідь на його спробу політично зблизитися з царем, водночас не допустити його послів до своєї столиці. Потрібно ж було попередити можливе ускладнення взаємин із Кримом через появу на московській території посланців із Запорожжя.

Отримавши відповідні установки від царя, навколо запорозьких послів метушився московський служилий люд. Так було і 5 (15) лютого. Того дня П. Одинець зі своїми товаришами й у супроводі приставів І. Черепова та І. Борщова вирушили в дорогу задовго до сходу сонця. Пояснювалося це не лише їхнім прагненням чимшвидше добратися до Москви. Тим паче у цьому не варто вбачати якісь конспіративні міркування переддосвітніх подорожніх. Причина, що змушувала козаків та їхніх московських супутників не спати, була прозаїчною: у лютому світла пора доби — досить коротка.

Тим часом за дві години до світанку на серпуховській дорозі вони зустрілися з московськими послами до Криму Прокопом Воєйковим і піддячим Семеном Матчином. Вони їхали з Москви разом із кримськими послами та гінцями. І. Борщов пішов дізнатися, що за подорожні підїжджають до його підопічних — запорожців. В темряві він натрапив на П. Воєйкова. Той їхав попереду своєї посольської валки. З'ясувавши, що поряд знаходяться запорозькі послы з полоненими татарами, П. Воєйков наказав І. Борщову негайно прибрати полонених від сторонніх очей. Він зажадав відвести їх з дороги убік, щоб, бува, їх не уздріли кримські послы чи гінці. Завдяки пильності московського

---

²² Грамота царя Олексія Михайловича путивльським воєводам І. Борятинському та М. Оладьїну, після 28.І. (7. ІІ) 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 245; 3 повідомлення російських посланців до Криму П. Воєйкова і С. Матчина, 12 (22). ІІ 1620 // Там само. — С. 251; 3 повідомлення окольничого князя Г. К. Волконського, 10 (20). ІІ 1620 // Там само. — С. 250.

дипломата запорозькі і кримські послі розїхалися у нічній темряві, залишаючись у повному невіданні одні про одних.

Того ж дня під вечір, в лісі, за кілька миль від Серпухова, козаків перестрів окольничий князь Григорій Волконський зі своїми людьми. Довідавшись від запорозьких приставів, з ким він має справу, князь розпорядився, щоб вони повернулися назад до Серпухова. А мотивував свою вимогу тим, що запорозьке посольство прямувало до Москви без царського на те указу. Козакам заборонений вїзд до столиці — категорично резюмував князь («запорозским черкасом быть к Москве не велено»). Він наполягав на поверненні козаків до Серпухова ще й тому, щоб не допустити їхньої зустрічі з послами, які йшли з Москви і невдовзі мали з'явитися на цій дорозі. Очевидно, в даному випадку йшлося про кримських послів, які поверталися додому разом із П. Воєйковим та С. Матчиним, і з якими запорожці до світанку того ж дня розминулися.

Тим часом «черкаські пристави» І. Черепов та І. Борщов не поспішали ставати у фронт перед князем, зустрінутим на засніженій лісовій дорозі. Вони мали воєводський наказ супроводити запорозьких послів до Москви і збиралися лише його виконувати. У цій ситуації Г. Волконському не залишалось нічого іншого, як послати депешу цареві, нарікаючи на непокірність І. Черепова та І. Борщова. Адже вони знехтували вимогою князя і його підлеглих: «нас, холопей твоих, не послушали, в Серпухов назад с черкасы не воротились»²³

З наближенням козаків до Москви контроль за ними з боку урядових чиновників не послаблювався. Коли П. Одинець та інші послі Війська Запорозького прибули у село Данилівку Каширського уїзду, царські представники допитали приставів І. Черепова та І. Борщова. Під час допиту вплив факт проходження однією дорогою по зустрічному руху козацьких послів та посольства до Криму П. Воєйкова і С. Матчина. Через це цар робив запит своїм послам, щоб довідатися, чи, бува, запорожці не контактували з кримськими послами, які їхали з П. Воєйковим і С. Матчиним²⁴.

12 (22) лютого Михайло Федорович надіслав П. Воєйкову та С. Матчину ще одну грамоту, пославши її їм навздогін. Даний документ прикметний тим, що подає зріз сфокусованих на Крим московських зовнішньополітичних орієнтацій. Причому, з урахуванням козацького питання, що постало перед царським урядом у зв'язку з появою послів Війська Запорозького на території Московської держави. Михайло Фе-

²³ З повідомлення окольничого князя Г. К. Волконського 10 (20). ІІ 1620. — С. 250.

²⁴ Повідомлення московських посланців до Криму П. Воєйкова і С. Матчина, 12(22). ІІ 1620. — С. 251, 252.

дорович інформував своїх послів про те, що, за його повелінням, від запорожців прийнято двох полонених татар і відправлено до Криму з тим, щоб передати їх Ібрагім-бею Сулешову. Цар детально інструктував П. Воєйкова і С. Матчина, що їм робити для того, щоб розвіяти можливі підозри та невдоволення кримського хана Джанібек-Гірея через прихід у Московську державу П. Одинця зі своїми товаришами.

Московські послы мали представити хану офіційну виправдальну версію, пов'язану з цим фактом. Згідно з цією версією пропуск запорозьких послів від польсько-московського кордону у бік Москви стався через недогляд путивльських воєвод (вже покараних царем). Що ж до Михайла Федоровича, то він волів, щоб усе було навпаки. Тому із самого початку розпорядився запорозьких послів не слухати, завернути їх з Путивля назад, а полонених татар викупити і прислати до нього (насправді цар у своїй грамоті путивльським воєводам наказував відправити додому запорозьке посольство разом з полоненими).

Невідомо, чи на момент написання цієї грамоти Михайло Федорович справді хотів заборонити в'їзд посольства Війська Запорозького до столиці. Ймовірніше, він вдався до прихованої політичної гри. Однак П. Воєйкова та С. Матчина було уповноважено заявити Джанібек-Гірею, що цар суворо повівся з «ворами» — запорозькими послами, бо не допустив їх до Москви і вислав із своєї держави. На доказ щирості своїх дружніх почуттів до хана, Михайло Федорович вирішив звільнити двох татар, захоплених козаками. Їх мали передати кримській стороні на так званій посольській «розміні»²⁵.

Це був чи не єдиний крок, зроблений царем у напрямку кримської сторони, що належав до сфери не лише дипломатичних запевнень, слів та умовностей, а й реальних практичних дій, які легко перевірялися. Загалом П. Воєйков та С. Матчин мали розіграти перед Джанібек-Гіреєм невелике дипломатичне дійство на тему дружби між царем та ханом за режисурою самого Михайла Федоровича («А ваших, брата нашего людей, велели у них окупить и, пожаловав нашим жалованьем и дав им лошади, велели их отдати на розмене вашему карачею Ибрагем-паше князю. И вам бы, брату нашему, Джан-бек Гирею царю, наша царская дружба и любовь была ведома и приятна»). З наведеного сюжету, між іншим, впадає в очі, що козаки вдалися до ефективного у тогочасній дипломатії ходу, посиливши свої посольські аргументи представленням полонених противників. Та ще й нібито захоплених на царській службі!

---

²⁵ У XVII ст. посольська «розміна» являла собою зустріч російських та кримських дипломатів, що відбувалася у м. Валуйках на Білгородщині, зазвичай навесні або влітку. Під час посольської розміни сторони обмінювалися посланниками, тобто постійними представниками своїх держав (Новохатко О. В. Записные книги Московского стола Разрядного приказа XVII века. — М., 2001. — С. 212).

Загалом з інструктивної грамоти Михайла Федоровича своїм послам до Криму однозначно випливає, що московський цар публічно відхрещувався і від запорозького посольства, і від власної причетності до вчиненого козаками нападу на татарські улуси та Перекоп. Причому, він лояльно запевняв хана, що не дозволить собі і в майбутньому спрямовувати козаків проти Криму. Насамкінець, щоб отримати з факту появи на московській території послів Війська Запорозького щонайбільшу вигоду в інтересах своєї зовнішньої політики, Михайло Федорович доручив П. Воєйкову і С. Матчину доповісти ханові, що, мовляв, як за нападом козаків на кримські улуси восени 1619 р., так і за присиланням цареві двох захоплених там у полон татар стоять урядові кола Речі Посполитої. Адже, на думку царя, так вони хочуть посварити його з ханом: «...хотят нас, великого государя, с вами, братом нашим, тем ссорить и дружбе нашей и любви помешку учинить»²⁶.

У лютому Михайло Федорович за аналогічною схемою написав свою «покаянну» грамоту ханові Джанібек-Гірею у зв'язку з появою на московських теренах запорозьких послів. Причому, у ній він зробив два приметних уточнюючих акценти: по-перше, заявив про видворення послів Війська Запорозького «ис по Москвы» як про доконаний факт; по-друге, удав, що викуп полонених татар обійшовся його казні в добру копійчку — однак, мовляв, чого не зробиш заради добрих почуттів до хана («А ваших, брата нашего людей, дву человек для вашие, брата нашего, любви велели у них выкупить немалою ценою и, пожаловав их нашим царским жалованьем, отпустить велели к вам, брату нашему»)²⁷

Перший прийом у Посольському приказі: дипломатичний церемоніал та декларації намірів

А що ж запорозькі послі? Яка доля насправді спіткала цих «воров» — як висловився про них Михайло Федорович, охоплений почуттям політичної дружби і любові до Джанібек-Гірея? Справи їхні були не такими вже й кепськими, як про це доповідали ханові з офіційної Москви. П. Одинець із членами запорозької посольської делегації щасливо добралися до столиці Московської держави. Причому, зустріли там досить шанобливе ставлення до себе з боку царської влади.

---

²⁶ З грамоти царя Михайла Федоровича послам до Криму П. Воєйкову і С. Матчину. 12(22).ІІ 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 252, 253.

²⁷ З грамоти царя Михайла Федоровича кримському ханові Джанібек-Гірею з виправданнями щодо посланого до царя Військом Запорозьким посольства, лютий 1620 // Там само. — С. 254, 255.

Невдовзі по їх прибутті Михайло Федорович видав указ про прийом послів Війська Запорозького у Посольській палаті. Йдеться, власне, про Посольський приказ. Це була одна з найважливіших центральних установ Московського царства. Посольський приказ відав організацією зовнішніх зносин. Його діяльністю керував думний дяк, а формально очолював сам цар. До обов'язків посольських дяків входило, зокрема, приймати грамоти, що їх привозили з собою іноземні послы, а також вести з ними попередні переговори. У XVI ст. іноземних послів, які прибували до Москви, розміщували на особливих дворах. На початку XVII ст. у Китай-городі на Ільїнці для них був влаштований Посольський двір. Офіційний прийом послів супроводжувався помпезним церемоніалом і відбувався у кілька етапів. Спочатку цар давав послам урочисту аудієнцію і приймав від них вірчі грамоти. Через кілька днів відбувалася ще одна аудієнція, під час якої цар повідомляв послам, що для переговорів з ними він призначив кількох бояр. Прийоми у царя могли відбуватися по кілька разів, а на завершення їх влаштовувалася прощальна аудієнція²⁸

Отже, перший офіційний прийом послів Війська Запорозького відбувся 27 лютого (9 березня за н. ст.) у Посольській палаті. Їх урочисто приймали глава Посольського приказу думний дяк Іван Грамотін та дяк Сава Романчуков. Цьому передувало запрошення запорожців до Посольської палати, передане через прикомандированого до них пристава — стрілецького сотника Якова Вескова. У його супроводі П. Одинець та інші члени запорозького посольства пішки попрямували до Кремля. На їх честь було вишикувано стрільців у чистому одязі і без зброї («в то время стояли в городе стрельцы в чистом платье бес пищалей»)²⁹.

Загалом, згідно з традиціями царського двору, що вирізнялися східною пишнотою церемоній та близькою до церковної обрядовістю, зустрічі іноземних посольств належало організовувати якнайпишніше. Урочистість та велелюдність зустрічі залежала як від рівня посольської делегації, так і від ступеня зацікавленості московського уряду у зв'язках з державою, яку ця делегація представляла. В подібних церемоніях, як-от під час зустрічі перського посольства на початку 40-х рр. XVII ст., іноді брали участь десятки тисяч людей («И всего на встрече кизылбашково посла было всяких людей 50287 чел. Для посолсково ж приходу за городом и в городе по улицам до Большою Посольсково

²⁸ Шмидт С. О. У истоков российского абсолютизма: Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного. — М., 1996. — С. 394, 418, 444; Рогожин Н. М. Указ. соч. — С. 17, 74, 75.

²⁹ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27.II (9.III) 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 245.

двора были московские стрельцы всех приказов, и пушкари, и за-тинщики, и посадские, и жилецкие всякие люди в цветном платье без ружья»³⁰

Зрозуміло, що на честь запорозької посольської делегації ніхто не збирався влаштовувати таке помпезне церемоніальне дійство. Більше того, кількома десятиліттями по тому козацьких послів прийматимуть у Москві з більшими почестями. Наприклад, на відміну від П. Одинця, чигиринському полковнику Федору Вешняку, посланому 1649 р. гетьманом Богданом Хмельницьким на чолі посольства до царя Олексія Михайловича, не довелося йти на прийом пішки: прикріплений до українських послів пристав подав йому коня із царських стаєнь із сідлом та вуздечкою. Зі зброєю в руках, тобто за правилами «великого чину» (посольська церемонія) було вишикувано і почесний стрій стрільців³¹

Неважко здогадатися, що більша увага офіційної Москви до посольської місії Ф. Вешняка порівняно із посольством, очолюваним П. Одинцем, пояснювалася неоднаковою зацікавленістю царського уряду у відносинах з українськими козаками на початку 20-х та наприкінці 40-х рр. XVII ст., тобто під час Національно-визвольної війни. Утім, хоча прибуття П. Одинця та його товаришів на дипломатичний прийом і було порівняно скромним, однак воно відбулося у межах церемонії зустрічі, що символізувала посольські почесті. А це свідчило про те, що у столиці Московської держави Військо Запорозьке трактували як досить важливого політичного контрагента.

Прийом запорозької посольської делегації у Посольській палаті розпочався з етикетних люб'язностей, що пролунали з уст І. Грамотіна: він розпитував запорожців про дорогу до Москви й умови їхнього облаштування у столиці. Потім дяки звернулися до актуальної конкретики дипломатичного прийому. Вони заявили, що цар дізнався про посольство до нього Війська Запорозького із «кримськими язиками» та пропуск його до Москви з донесення своїх путивльських воєвод. П. Одинцю та його товаришам було запропоновано публічно засвідчити мету свого посольства, а також розповісти про обставини останнього походу козаків проти татар, вбачаючи у ньому причинний зв'язок з теперішньою посольською місією запорожців.

Від запорозької делегації слово узяв П. Одинець. У своїй посольській промові він, серед іншого, зазначив: «Прислали их все Запорожское

---

³⁰ Новохатко О. В. Указ. соч. — С. 204, 205, 220, 225.

³¹ Процедура прийому у царя Олексія Михайловича послів гетьмана Б. Хмельницького на чолі із чигиринським полковником Ф. Вешняком, 5 (15). VI 1649 // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 317.

войско, гетман Саадачной с товарищи бити челом государю, объявляя свою службу, что они все хотят ему, великому государю, служить головами своими по прежнему, как оне служили прежним великим российским государем и въ их государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили. А ныне они по тому же служат великому государю, ходили из Запорог на крымские улусы»³².

Наведений фрагмент посольської промови П. Одиця переконує, що оратор строго дотримувався концепту козацької служби цареві, який опредметився в адресованому Михайлу Федоровичу листі Війська Запорозького. Тобто, П. Одинець у своєму виступі означив (по суті у позачасовому вимірі) політичну орієнтацію запорозьких козаків, спрямовану на формальне підданство цареві на ґрунті виконання ними лицарської (військової) служби, за яку належить певне монарше жалування.

У його промові можна вирізнити такі ключові тези: а) служба Війська Запорозького московському цареві освячена давньою традицією; б) запорожці підтверджують свою готовність і надалі додержуватися цієї традиції; в) власне кажучи, вони вже виконують таку службу, що має антикримську спрямованість і потребує відповідної винагороди: «И с тою службою и съ языки присланы оне к государю, и в том волен бог да царское величество, как их пожалует. А татар они отдали преж того, а они всеми головами своими хотят служить его царскому величеству, и его царские милости к себе ныне и вперед искать хотят»³³.

Прикметно, що аналогічну політико-правову формулу служби цареві, в тому числі посилаючись на традиції козацьких предків, експлуатував на початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницький задля військового і політичного зближення з російським царем. Виразний сигнал у цьому напрямку, причому із застосуванням напрацьованого раніше запорозькою дипломатією ідейного інструментарію у сфері взаємин з московськими царями, гетьман подав Олексію Михайловичу після Корсунської битви 1648 р. Зокрема, це добре видно з його листа до севського воєводи Зам'ятні Леонтьєва, до якого він звернувся з проханням, щоб той «быль ласковымъ приятелемъ Войску Запорожскому, намъ, слугамъ своимъ, и до царя его милости Алексѣя Михайловича, свѣтила руского, милостивою заступою быть изволилъ, чтобы о насъ, слугахъ своихъ, вѣдалъ. А мы, какъ издавна предки наши Войска Запорожского царю его милости всякую доброчиненность чинили, и нынѣ на томъ стоимъ»³⁴.

³² Прием запорозького посольства на чолі з П. Одицем у Посольській палаті, 27.II (9.III) 1620. — С. 246.

³³ Там само.

³⁴ Лист гетьмана Б. Хмельницького до севського воєводи Зам'ятні Леонтьєва, 8(18). VII 1648 // Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 208.

Можна помітити, що у змістовому відношенні даний текстуальний уривок генетично пов'язано із засадничими принципами політичної моделі служби цареві, на яку спиралося посольство на чолі з П. Одинцем у 1620 р. Йдеться про те, що у листі Б. Хмельницького до севського воєводи З. Леонт'єва гетьман наголосив на ролі козаків як діючих монарших слуг; обґрунтував їхню царську службу покликами на відповідну практику запорозьких предків; підтвердив вірність Війська Запорозького саме такому політичному курсу. У цьому зв'язку не зайвим буде взяти до уваги слушне спостереження В. Смолія та В. Степанкова, що в цей час Б. Хмельницький не шукав царського підданства ані для України, ані для Війська Запорозького³⁵

Як зазначалося, у посольській промові П. Одинця перед думними дяками тема служби запорожців цареві прямо кореспондувалася із поняттям царського жалування. Навряд чи можна сумніватися у тому, що під останнім керівник посольства Війська Запорозького розумів щось інше, ніж звичну для козаків матеріальну винагороду за військову службу у вигляді грошей та сукна. Так само, до речі, на початку Національно-визвольної війни дивився на царське жалування Б. Хмельницький, який клопотався про «государеве грошове жалування» для козаків. Щоправда, у його більш пізніх документах поняття царського жалування могло мати інше забарвлення, наприклад, у листі до боярина Бориса Морозова (1651) гетьман просив свого адресата, «чтобы еси заступити за насъ до его царского величества изволилъ, чтобы его царское величество насъ изъ жалованья своего царского не выпускалъ, понеже мы становимся завсегда слугами его царскому величеству. Желаемъ того, чтобы онъ, яко православный христианский царь, на всъ земли государствовалъ»³⁶.

Взявши до уваги політичний контекст, у якому в даному випадку вжито поняття «царське жалування», правомірно вирізнити такі його змістові значення: царська ласка у широкому розумінні, політична протекція. Утім, таке тлумачення вислову «царське жалування» виходило за межі понятійного апарату, яким оперували запорозькі послы у Москві в 1620 р.

---

³⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — Вид. 2-у, доп. — К., 1995. — С. 124, 125.

³⁶ Лист гетьмана Богдана Хмельницького до боярина Бориса Морозова, 11(21).ІІІ. 1651 // Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 446.

Тема міжнародних стосунків Речі Посполитої. Довкола православного конфесійного питання в Україні

Тим часом прийом у Посольському приказі П. Одинця та інших послів Війська Запорозького тривав. Вислухавши заяву П. Одинця щодо мети очолюваного ним посольства, а також його розповідь про похід на кримські улуси, І. Грамотін схвалив прагнення козаків служити цареві й пообіцяв доповісти про результати своєї зустрічі із запорожцями «царської величності бояр», тобто Боярській думі. Принагідно він окреслив подальшу процедуру розгляду ініційованих запорозьким посольством питань у вищих владних інстанціях Московської держави. За його словами виходило, що бояри зроблять відповідне подання цареві, на підставі якого той прийме остаточне рішення. Далі І. Грамотін перевів розмову із П. Одинцем та його товаришами в інше русло. Його цікавили стосунки польського короля з турецьким султаном, папою римським, німецьким імператором, а також чутки про те, що Сигізмунд III «на их веру хочет наступити», і наскільки вони правдиві.

Запорозькі послы ухилилися від відповіді на запитання про стосунки короля з німецьким імператором і папою, посилаючись на те, що «от них тот край отдален». Що ж до польсько-турецьких відносин, то вони оцінили їх як мирні. Причому особливо наголосили, що хоча козакам заборонено робити морські виправи проти Туреччини з Дніпра, однак ця заборона не поширюється на подібні виправи з малих річок, а також походи проти Кримського ханства: так запорозькі послы тлумачили Роставицьку угоду 1619 р. Висловлене І. Грамотіним припущення про замах польського короля на віру вони не підтвердили («Посяганья на них от польского короля никоторово не бывало»)³⁷

На думку П. Куліша — першого публікатора документів, пов'язаних із запорозьким посольством 1620 р. до царя — той факт, що козацькі послы нічого не сказали думному дякові про релігійні утиски православних в Україні та Білорусії, свідчив про їхню байдужість до інтересів православ'я. Він зазначив: «...якщо б роздратування ченців, священників, міщан та дрібної української шляхти проти уніатської ієрархії було спільним почуттям козацького війська, то представники його у Москві мали добру нагоду засвідчити себе християнськими воїнами, повідомивши хоч яку-небудь сенсацію на користь релігії, гнаної католицьким урядом. Однак козаки, пропонуючи царю свої послуги, жодним словом не натякнули на своє різновір'я з королівським урядом»³⁸

³⁷ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27.II (9.III). 1620. — С. 246, 247.

³⁸ Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. — С. 91.

Категоричний висновок П. Куліша про конфесійну індиферентність запорозьких козаків не можна прийняти. Його спростовують проправославні політичні позиції та орієнтації запорожців, що спостерігалися як до, так і після посольства Війська Запорозького 1620 р. до царя.

Як у такому разі бути із зверненою до думного дяка фразою П. Одинця про те, що «замаху на них від польського короля ніякого не було»? Спробуємо пояснити її, виходячи з конкретики політичного діалогу І. Грамотіна з П. Одинцем, а також враховуючи деякі опосередковані факти, що могли тоді вплинути на козацьких дипломатів. Насамперед подивимося на змістове навантаження запитання, адресованого І. Грамотіним своїм співрозмовником: «...здеся, в Росийском государстве слух был понесся, что польской Жигимонт король учинился с турским в миру и в дружбе, а на их веру хочет наступити, и они б про то объявили, как король польской ныне с турским и с папою, цесарем. И на веру от них какова посяганья нету ль»³⁹.

З наведеного уривка неважко переконатися, що «наступ» на віру стосувався Сигізмунда III, тоді як «замах» («посяганье») на віру проектувався на «них», тобто за формальною логікою — усіх перелічених у тексті світських володарів, а також папу римського. Відповідь запорозьких послів на запитання І. Грамотіна була позбавлена віросповідної термінології і прямих покликів на конфесійну тему. П. Одинець, який, вірогідно, особисто давав пояснення думному дякові, по суті зредукував його запитання про віру до одного аспекту, а саме до «замаху на них з боку польського короля». Інакше кажучи, він не сприйняв запитання І. Грамотіна як таке, що стосується антиправославної політики польського уряду в широкому розумінні, або, принаймні, спільних дій у цьому напрямку короля та папи. Фактично це запитання звелось для П. Одинця до приблизно такого формулювання: «Чи польський король замірявся завдати удару по козаках?».

Як зазначалося, запорозькі послы визнали необґрунтованою таку постановку питання. Для П. Одинця, як особи, наближеної до гетьмана П. Сагайдачного, подібна відповідь була цілком логічною. Адже керівник запорозького посольства, утім як і його рядові члени, безперечно претендували на місце у реєстровому війську, а тому не вбачали особисто для себе великої трагедії у проведенні польським урядом Роставицької комісії — єдиної події, що у контексті сприйнятого П. Одинцем запитання могла бути трактована як «наступ» або «замах» на запорожців. Зрозуміло, що при виконанні посольської місії особисті мотиви не могли бути визначальними для П. Одинця та його товаришів.

---

³⁹ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27. II (9.III). 1620. — С. 246.

Козацькі послы мусили керуватися виробленими колективно запорозькою спільнотою політичними підходами. Недарма вони наголосили у Москві на пункті Роставицької угоди, згідно з яким застерігалися певні зовнішньополітичні інтереси Війська Запорозького (дозвіл їм на морські походи з малих річок проти Туреччини, а також походи проти Криму), у чому, до речі, можна було вбачати певний аргумент на користь позитивної оцінки стосунків козаків із польським королем.

Можливо політика польського уряду щодо православної церкви та конфесійних прав православних у Речі Посполитій була бездоганна, через що запорозькі послы і не висловили до неї ніяких претензій? Справді, пов'язані з цією темою офіційні декларації польської влади позірно вирізнялися конструктивністю. Принаймні це стосувалося прийнятої на вальному сеймі 1618 р. постанови «Про грецьку релігію». У цьому документі зазначалося, що «повним заспокоєнням грецької релігії» займеться черговий сейм (на екстраординарному сеймі 1619 р. це питання не розглядалося), а до його скликання, запевняли учасники сейму, «духовних і світських людей грецької релігії залишаємо у спокої, при вільному і звичайному богослужінні, щодо якого не повинно бути примусу і правного притягнення»⁴⁰.

Навряд чи подібні сеймові заклинання, які за прикметним збігом обставин з'явилися саме в той час, коли Річ Посполита мала нагальну потребу в козацькому війську у зв'язку із польсько-московською війною 1617–1618 рр., могли істотно вплинути на запорозьких послів. Їхню політичну наївність не варто перебільшувати. І хоча відповідь П. Одинця на поставлені І. Грамотіним запитання з політико-конфесійним ухилом виглядає експромтом, вочевидь, вона необхідно мала бути пов'язана з настановами, які послы отримали перед від'їздом до Москви від політичних провідників Війська Запорозького. Тим більше, що церковно-релігійні проблеми явно стукалися у двері запорозьких політиків напередодні радикального організаційного оновлення українсько-білоруської православної церкви, яке відбулося 1620 р.

Можна стверджувати, що восени 1619 р. у церковних, а також світських політично активних колах українського суспільства визрів твердий намір відновити ієрархію православної церкви. Розпочалася політична підготовка до цього акту. Про це можна судити з одного прикметного документа, виявленого нами у Головному архіві давніх актів у Варшаві. Йдеться про складену у Києві на початку листопада 1619 р. православними церковними і світськими особами петицію. Автори якої хотіли донести зміст документа до короля, сенату та «Речі

⁴⁰ Конституція варшавського вального сейму 1618 р. // *Volumina legum*. — Т. 3. — Petersburg, 1859. — S. 158.

Посполитої» через посередництво новопризначеного київського воєводи Томаша Замойського⁴¹

Цей документ присвячено темі відновлення православної церковної ієрархії. У ньому наголошено на фактах релігійних утисків та порушенні конфесійних прав православних у Речі Посполитій, насамперед, на тому, що польський король, по суті, не дає свого дозволу на висвячення константинопольським патріархом київського митрополита.

Тим часом, як зазначалося у петиції, такий стан речей суперечить церковним канонам і постановам. Заборонна політика Сигізмунда III стосовно православної конфесії йде врозріз з освяченою віками вітчизняною церковно-релігійною практикою. Вона порушує права та привілеї української шляхти, на дотримання яких присягали свого часу польські королі («...що нам діється всупереч духовним канонам і постановам, а також супроти посполитому праву, привілеям і конституціям, які нам служать і стверджені присягами славної пам'яті польських королів та довготривалим і спокійним володінням упродовж шістсот літ»).

Виходячи з цього, а також зважаючи на відповідні сеймові обіцянки православним шляхтичам, автори петиції висували перед політичним режимом Речі Посполитої вимогу дозволити православним на основі синодальних актів самостійно обирати митрополита та єпископів: «...щоб нам, згідно із нашими правами, звичаєм і давньою [практикою] вживання, а також сеймовими обіцянками дозволено було мати митрополита і наших старших через нашу елекцію відповідно до синодальних актів»⁴².

Таким чином, спираючись на аргументацію, почерпнуту зі сфери канонічного церковного права, церковно-релігійну традицію, що набула моральної сили «старовини», а також права і привілеї шляхетського стану, автори петиції чітко означили свої політичні та правові прерогативи щодо обрання кандидатур на київського митрополита і єпископів. Їх належало висвячувати за канонічними правами православної церкви. Щодо цього впадає в очі одна прикметна деталь. У петиції не зроблено якогось застереження стосовно того, що рукопокладення в

---

⁴¹ Томаш Замойський посів сенаторський уряд київського воєводи 1619 р., після того, як його звільнив Станіслав Жолкевський (Nowak T. Pierwsza próba założenia wojskowej uczelni technicznej w Polsce w XVII w. // Studia i materiały do historii wojskowości. — T. XI, cz. 1. — Warszawa, 1965. — S. 15).

⁴² Усі разом християни руського народу, духовні і світські, київські обивателі релігії східної церкви до київського воєводи, 24.X (3.XI). 1619 // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). Archiwum Zamojskich (далі — AZ), dz. I. 337. — S. 8, 9.

сан митрополита та єпископів конче мало бути здійснене константинопольським патріархом.

А тим часом у Москві перебував впливовий єрарх Східної церкви — єрусалимський патріарх Феофан III. У червні 1619 р. він взяв участь у нареченні та висвяченні московського патріарха Філарета (в миру Федора) Микитовича Романова (реального співправителя свого царственненого сина Михайла Федоровича), який хотів надати цій церемонії схожість із царським вінчанням⁴³.

Про таку місію патріарха Феофана у Московській державі, безперечно, знали в Україні. В тому числі і автори петиції, написаної 3 листопада 1619 р. й адресованої до владної верхівки Речі Посполитої. Навряд чи можна сумніватися у тому, що вони і собі хотіли скористатися допомогою єрусалимського патріарха. А йшлося про відновлення ієрархічної структури українсько-білоруської православної церкви.

Якщо таке припущення вірне, то логічно виникає запитання: хто був причетним до написання зазначеної петиції? Відповідь на нього дасть можливість визначити політико-організаційне ядро руху за відновлення православної церковної ієрархії. Можна буде спробувати з'ясувати і те, у якій проекції стосовно цього ядра перебували провідники Війська Запорозького. Світло на це може пролити інформація, що міститься у заключній фразі даного документа. Отже, звертаючись до київського воєводи (імовірного посередника між православними колами, які стояли за петицією, і польським королем та іншими центральними інститутами політичної системи Речі Посполитої), автори відомого нам звернення себе позначили так: «Вашої вельможності, нашого милостивого пана, безустанні богомольці і найнижчі слуги. Усі разом християни руського народу, духовні і світські київські обивателі релігії Східної церкви підпорядкування святого отця константинопольського патріарха»⁴⁴

Вжитий у наведеній фразі визначник «безустанні богомольці» (*bo-gomodlcy ustawicznі*) вказує на те, що текст петиції написано особою, яка представляла київське духовенство. Хто ж міг бути цією особою? Можна впевнено стверджувати, що це був перший ректор Київської братської школи Іван Борецький, який 1619 р. прийняв чернечий постриг під ім'ям Іова і став ігуменом київського Свято-Михайлівського монастиря. На чому ґрунтується така впевненість? По-перше, Іов Борецький часто завершував свої листи висловами на кшталт «покірно

⁴³ Богданов А. П. Московская публицистика последней четверти XVII века. — М., 2001. — С. 21.

⁴⁴ Усі разом християни руського народу, духовні і світські київські обивателі релігії східної церкви до київського воєводи, 24.X (3.XI). 1619. — S. 8, 9.

доброзичливий богомолець», «вірно доброзичливий богомолець», «безустанний богомолець», а по друге, що головне, наявні у цих листах автографи Іова Борецького ідентичні з підписом, поставленим під текстом петиції від листопада 1619 р.⁴⁵

Ще одним ключовим соціально-становим визначником, що фігурує у кінцівці петиції від 3 листопада 1619 р., був термін «обивателі» (польськ. *obywatel* — громадянин). У тогочасних документах він служив для позначення представників шляхетського стану. Це добре видно, приміром, із фрагмента вступного протоколу універсалу київського воєводи Т. Замойського (1627) до шляхетства Київщини: «усім людям шляхетського стану, обивателям Київського воєводства»⁴⁶ Поняття «вільний обиватель» було тотожне поняттям «вільний поляк», «вільний шляхтич» і несло в собі змістове навантаження, пов'язане із шляхетськими релігійними вольностями⁴⁷

Таким чином, восени 1619 р. роль ідейного натхненника та організатора політично забарвленого руху православного духовенства і шляхти за відновлення вищої ієрархії українсько-білоруської православної церкви взяв на себе Іов Борецький. Те, що він назвав подавцями петиції від 3 листопада представників шляхетського стану, було продуманим політичним кроком. Адже саме шляхетські скарги, а також егзорбітанції — вимоги до короля щодо дотримання ним правових норм та зобов'язань — мали найбільшу вагу для влади Речі Посполитої. Водночас щодо православної конфесії Іов Борецький представляв політичні позиції не лише духовенства і шляхти, а й інших станів українського суспільства. Показовим тут є те, що звертаючись із проханням до Т. Замойського донести зміст петиції до короля, сенату та всього шляхетського загалу Речі Посполитої, він наголошував на важливості посередництва київського воєводи для «тутешніх обивателів духовного і світського станів», а також «посполитого руського народу»⁴⁸

Звідси напрошується висновок, що окрім представників православного духовенства і шляхти, рух за відновлення православної церковної

⁴⁵ Листи київського митрополита Іова Борецького до литовського гетьмана Криштофа Радзивілла: від 2.IX 1622 // AGAD. Archiwum Radziwiłłowskie, dz. II. 837. — S. 1; від 30.VI 1623 // *Ibid.*, dz. II.859. — S. 2; від 24.VIII 1624 // *Ibid.*, dz. V. 1150. — S. 3.

⁴⁶ Універсал київського воєводи Т. Замойського до сановників, урядників та усіх людей шляхетського стану, обивателів Київського воєводства про обрання нового арахімандрита Києво-Печерського монастиря після смерті Захарія Копистенського, травень 1627 // AGAD. AZ, dz. I. 289. — S. 75.

⁴⁷ Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652: System parlamentary a społeczeństwo obywatelskie. — Warszawa, 1995. — S. 83.

⁴⁸ Усі разом християни руського народу, духовні і світські київські обивателі релігії східної церкви до київського воєводи, 24.X (3.XI) 1619. — S. 8.

ієрархії підтримували принаймні київські міщани. Найактивніше — ті з них, які були членами Київського Богоявленського братства. Осторонь цього руху не могли стояти і козаки. На той час вони набули певного досвіду практичної підтримки православної церкви. Причому, козаки вирізнялися своїм радикалізмом. Їхня участь у міжконфесійній боротьбі в Україні виявилася позначеною таким крайнім проявом релігійної ворожнечі, як вбивство у 1618 р. намісника київського уніатського митрополита Антонія Грековича.

Можна вважати безсумнівним, що ідею відновлення православної церковної ієрархії поділяв П. Сагайдачний. Це доводить уся його політична поведінка після приїзду в Україну у 1620 р. єрусалимського патріарха Феофана. Звісно, що вона не могла бути спонтанною і відірваною від місцевих реалій внутрішньоцерковного життя. Як мінімум П. Сагайдачний у своїй конфесійній політиці робив поправку на політичні позиції тих проправославних представників політичних кіл в Україні, котрі стояли за петицією від 3 листопада 1619 р. Не виключено, що і сам запорозький гетьман мав причетність до появи цього документа. Адже у нього загалом було цілком достатньо часу (понад два тижні), щоб після укладення Роставицької угоди прибути на початок листопада до Києва, а потім встигнути організувати похід запорозького війська на кримські улуси в другій половині цього ж місяця.

Втім, у даному випадку важливою є не стільки можлива особиста участь П. Сагайдачного у підготовці петиції від 3 листопада, як те, що Іов Борецький напевне зустрівся з ним напередодні від'їзду запорозьких послів до Москви. Вочевидь вони обговорювали між собою плани залучення єрусалимського патріарха до справи відновлення православної церковної ієрархії в Україні та Білорусії.

Опосередковане свідчення про цю зустріч ігумена київського Свято-Михайлівського монастиря із запорозьким гетьманом міститься у «Протестації» від 28 квітня 1621 р. (одним із її авторів був Іов Борецький). Спростовуючи звинувачення у шпигунстві на користь Туреччини, які польська влада висувала на адресу патріарха Феофана, Іов Борецький писав: «В один час і в один рік у Москві і патріарх і козаки були..., а ніяких авантур і шпигувань не сталося».

З цієї фрази випливає така думка. Якщо єрусалимський патріарх насправді був би турецьким шпигуном, він неодмінно відповідним чином вплинув би на запорозьких послів у Москві. Оскільки цього не сталося — як і нічого іншого, що викривало б Феофана III як таємного турецького агента, — то це доводить його невинуватість. Розвиваючи подібну аргументацію, Іов Борецький вибудовував ще одну логічну схему: для завербованого турецьким урядом патріарха-шпигуна на передньому плані мала бути підривна агітація серед запорожців. Для

неї він мав широкі можливості як у Москві, у якій він пробував разом з козацькими послами, так і в Україні, бо «і в Києві і в Терехтемирові рік він без кількох тижнів прожив». Тим часом жодних слідів такої агітації на практиці не виявлено, навпаки, запорожці «за наказом королівським на війну із турком ідуть, випроваджені із Запорожжя його милістю паном секретарем Обалковським»⁴⁹.

Таким чином, розглядаючи фразу «В один час і в один рік у Москві і патріарх і козаки були..., а ніяких авантур і шпигувань не сталося» у загальному змістовому контексті уривку, в якому її вжито, а також враховуючи політико-конфесійну ситуацію, що склалася в Україні восени 1619 р., можна дійти таких висновків. Пильний інтерес Іова Борецького до відправленого у Москву запорозького посольства зумовлювався перебуванням там єрусалимського патріарха. А це виразно сигналізує про те, що лідер руху православних за відновлення церковної ієрархії в Україні та Білорусії конче мусив зустрітися з представниками Війська Запорозького напередодні відбуття П. Одинця з посольською місією до московського царя. Не виключено, що свято-михайлівський ігумен передав Феофану III якесь своє усне чи письмове послання через козацьких послів.

У «Протестації» Іов Борецький, по суті, виходив із логічного засновку, що патріарх Феофан контактував у Москві з послами Війська Запорозького. Адже лише за цієї умови набував доказової сили аргумент Іова Борецького про невинуватість єрусалимського патріарха у шпигунстві на користь турків. Тобто згідно із наявною у «Протестації» версією, Феофан III, по суті, мав алібі, якщо, зустрічаючись із козацькими послами у Москві, він не схилив їх до зради. Якщо ж козаки з ним там не зустрічалися, то єрусалимський патріарх у цьому разі позбувався нагоди очиститися від підозр у шпигунстві.

Отже, існують усі підстави стверджувати, що у Війську Запорозькому, так само як і в православних церковних колах в Україні, не лише знали про перебування єрусалимського патріарха у Москві у 1619 — на початку 1620 р., а й плекали щодо Феофана III далекосяжні плани. А проте в документах, якими мали керуватися П. Одинець та інші члени козацького посольства, конфесійні питання не фігурували. Йдеться насамперед про лист Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича, зміст якого нам відомий.

Слід зазначити, що і посольська інструкція орієнтувала запорозьких послів на практику замовчування конфесійної теми. Адже на прямі запитання думного дяка стосовно «наступу» та «замаху» на віру П. Оди-

---

⁴⁹ Іов Борецький та інші. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст. Тексти і дослідження. — К., 1988. — С. 317.

нець фактично ухилився від відповіді, наполягаючи, що на козаків не було «замаху» з боку короля. Водночас там, де цього вимагали інтереси Війська Запорозького, він використовував запитання І. Грамотіна як привід для цілеспрямованого поширення політично вигідної для козаків інформації. Так, задовольняючи цікавість свого співрозмовника щодо польсько-турецького примирення, П. Одинець зосередив увагу на дотичних до цієї тематики, однак вельми чутливих для козаків аспектах, пов'язаних із їхніми походами проти турків і татар.

Подібна дипломатична тактика інформаційних маніпуляцій зумовлювалася не якимись суб'єктивними міркуваннями та уподобаннями, а чітким виконанням ним приписів запорозького посольського чину. Наявною ілюстрацією цього може служити посольська інструкція Війська Запорозького — «Пам'ять нашим послам, панам Петрові Одинцю з іншими товаришами: чого повинні домагатися від їхніх милостей панів комісарів». У даному документі, що виник під час укладення польсько-козацької Куруківської угоди 1625 р., зокрема, наголошувалося на такому дипломатичному правилі: «І старший наш, [і] посол на яку-небудь справу обираються за згодою усього Війська й мусять чинити те, що їм накаже Військо»⁵⁰

Отже, Військо Запорозьке вимагало від своїх послів безумовного дотримання конкретних положень посольської програми, що відбивала колективну волю запорозької спільноти. Самодіяльність у цій справі зовсім не схвалювалася — на винних чекало суворе покарання. Звідси випливає, що досвідчений козацький дипломат П. Одинець та члени очолюваного ним посольства до царя у 1620 р. не могли дозволити собі імпровізації стосовно такого важливого питання, як становище православної церкви у Речі Посполитій.

У цьому зв'язку можна лише гадати, чому П. Сагайдачний та інші реально причетні до формування політичних позицій Війська Запорозького особи не захотіли порушувати це питання через запорозьких послів у Москві. Можливо, вони остерігалися бурхливої негативної реакції польського уряду, що перекреслила б таємні плани тих православних церковних і світських кіл в Україні, які хотіли відновити ієрархію православної церкви. Не виключено, що тісно пов'язані із запорожцями українські церковні діячі, наприклад, Іов Борецький, з якихось причин побоювалися активного політичного впливу на конфесійні справи в Україні Михайла Федоровича (на якого великий вплив справляв його батько — московський патріарх Філарет). Зрозуміло, що могли бути й

---

⁵⁰ Пам'ять нашим послам, панам Петрові Одинцю з іншими товаришами: чого повинні домагатися від їхніх милостей панів комісарів, 5.X1 1625 // Biblioteka Narodowa w Warszawie. 2635. — S. 92.

інші причини, які спонукали запорозьких політиків дистанціюватися від втручання царя у церковні справи в Україні.

Нам невідомі деталі аудієнції, яку дав Феофан III П. Одинцю і, можливо, ще комусь із членів запорозького посольства. Проте її політична значущість цілком очевидна, адже у її ході, принаймні контурно, було окреслене предметне поле для майбутнього діалогу патріарха з представниками православних кіл України, які виступали за відновлення церковної ієрархії. Вірогідно, в ході контактів запорожців із Феофаном III обговорювалися також деякі «технічні» деталі його очікуваного приїзду в Україну, де безпеку його перебування реально могли забезпечувати саме козаки. З певністю можна судити про те, що П. Одинець і підпорядковані йому запорозькі дипломати збирали інформацію про перебування єрусалимського патріарха у Москві, в тому числі про його найближчі плани. Судячи з цього, вони знайшли спосіб передати цю інформацію П. Сагайдачному ще до свого повернення з Московського царства. В усякому разі запорозький гетьман був обізнаний з термінами прибуття Феофана III в Україну й у березні взяв участь в його почесній зустрічі у Києві.

Посольський побут запорожців у Москві. Посольські подарунки царя

Завершуючи прийом запорозьких послів, І. Грамотін оголосив про призначення для них царського утримання на час їхнього перебування у Москві. У московській дипломатичній практиці це було далеко не «технічне» питання. Адже тамтешня хлібосільність прямо пропорційно залежала від політичної зацікавленості царя у своїх чолобитниках-іноземцях. Витрати на харчування, фураж коням, опалення приміщень, царське жалування грошима і хутром ретельно фіксували приказні дяки, розписуючи їх згідно з ієрархічною градацією осіб, які претендували на «государево жалованье, поденной корм», «государево жалованье, в стола место корм». В подальшому царські урядовці спиралися на ці записи з тим, щоб відповідним чином «розсадити» охочих до казенних харчів за уявним царським столом.

На жаль, у джерелах не збереглося конкретних відомостей, що саме перепало П. Одинцю та його товаришам із царського стола. Водночас про побут запорожців у Москві в статусі послів до царя загалом можна скласти приблизне уявлення. Певною мірною тут можуть прислужитися документи, що проливають світло на те, як у столиці влаштовувалися інші царські чолобитники — вихідці з України. Йдеться про документальні свідчення, щоправда, більш пізнього порівняно із 1620 р. часу (однак такі, що вкладаються у межі діахронії), про

«государеве жалування» для царських прохачів з числа духовенства, а також козацьких послів.

Як свідчать джерела, на початку 40-х рр. XVII ст. для ченців і представників білого духовенства це жалування призначалося за певною ієрархічною шкалою. Найбільший «поденний харч і питво» у Москві давали архімандритам та ігуменам. Він становив на особу по 2 алтини (алтин — мідна монета, що дорівнювала 3 копійкам), 2 кухлі меду, 2 кухлі пива, а також 2 вози дров на тиждень на увесь почет архімандритів та ігуменів. Найменшим харчем і питвом мусили вдовольнитися монастирські служки — по 5 денег (деньга — срібна монета, що дорівнювала 0,5 копійки), та інші незначні особи із супроводу «государевих богомольців»: їм належало лише по 4 деньги і кухлю пива⁵¹

На практиці такі норми утримання для духовних осіб з України нерідко були ще меншими. Це давало привід наміснику київського митрополита Петра Могили старцю Кисво-Печерської лаври Ігнатію не лише нарікати на те, що від таких царських харчів не станеш ситим, а й благати Михайла Федоровича про порятунок від голодної смерті і холоду («...здѣсь на Москвѣ помираемъ голодною смертю; да дровъ, государь, намъ указано здѣсь всего по два возы на недѣлю, и тыми, государь, дровами намъ пронятця о четырехъ топляхъ нѣчимъ»)⁵².

З цілком зрозумілих причин такий царський «поденний харч» не можна назвати щедрим. Тим часом ритуалізований його варіант ґрунтувався на демонстративно надмірному трапезуванні. Він був націлений на те, щоб засвідчити, з одного боку, велич, блиск і багатство царського двору, а з іншого — монаршу прихильність до персон, у яких цар мав зацікавленість. Подібного «жалованья в стола мѣсто» свого часу удостоївся посол Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича чигиринський полковник Ф. Вешняк. На відміну від старця Ігнатія та інших киево-печерських ченців, йому скаржитися на голод у Москві не доводилося. Принаймні у день представлення цареві посол міг наїстися досхочу: йому запропонували «змісний калач на півтори лопатки», блюдо чорної ікри, парового ляща (або стерлядь), кусок білого рибця, блюдо юшки із свіжої риби, по куску білужини і сьомжини, «щучу колодку». Ф. Вешняку було чим вгамувати спрагу після рибних страв. Полковнику подали по два кухлі «подвійного» вина, «романії», рейн-

⁵¹ Доповідь про припаси для київських ченців, 5 (15). II 1640 // Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 34.

⁵² Чолобитна намісника київського митрополита Ігнатія цареві Михайлу Федоровичу, 17(27). IV 1640 // Там само. — Т. 3. — С. 42; Чолобитна намісника київського митрополита Ігнатія цареві Михайлу Федоровичу, 7(17). IV 1640 // Там само. — Т. 3. — С. 43.

ського вина, вишневого (або малинового) меду, піввідра паточного меду, відро цідженого меду, два відра доброго пива⁵³.

Подібні надмірності щодо забезпечення іноземних послів продовольством у Москві не були дивиною. Іноді встановлене для послів утримання вдсятеро перевищувало їхні реальні потреби. Причому згідно із московським дипломатичним етикетом «корм» (продовольство) видавався натурою, оскільки побутувала думка, що отримувати гроші на харчування принизливо. Прикметно, що визначені для послів із Речі Посполитої норми «корму» служили орієнтиром для постачання продовольством інших іноземних послів⁵⁴

А якими були гастрономічні перспективи у Москві П. Одинця та його посольського почту, адже до іноземців-візитерів до царя діяв принцип «по Сеньке и шапка»? Можна стверджувати, що призначене для них матеріальне утримання було в межах загальноприйнятих для московської дипломатичної практики норм «корму», встановлених для іноземних послів. На це вказує той факт, що під час прийому П. Одинця та його товаришів у Посольському приказі і Боярській думі при повідомленні про призначене для них посольське утримання незмінно звучала формула «государево жалованье, в стола место корм», яка застосовувалася до послів, котрим при московському дворі засвідчували належну шану, приміром, посольської делегації на чолі із чигиринським полковником Ф. Вешняком⁵⁵

У цьому можна вбачати особливий знак прихильності царя Михайла Федоровича до послів Війська Запорозького. Адже з прибулими у Москву іноземцями, які не викликали у царського уряду надто великого інтересу, як правило, особливо не церемонилися. Це добре видно з прохолодного прийому, з яким зіткнулися у столиці Московської держави киево-печерські ченці, очолювані старцем Ігнатієм. Їм призначили неprestижний за тамтешніми уявленнями «поденний корм» грошима, а також лише у день їхнього приїзду в авральному порядку підшукали для них приміщення на кизил-

---

⁵³ Пам'ять боярину і дворецькому князю Львову та дякам про видачу харчів послу гетьмана Б. Хмельницького полковнику Ф. Вешняку у день представлення царю, 5(15).VI 1649 // Там само. — Т. 3. — С. 316.

⁵⁴ Рогожин Н. М. Указ. соч. — С. 68.

⁵⁵ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27.II (9.III) 1620. — С. 247; Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Боярській думі, після 27.II (9. III) 1620. — С. 248; Пам'ять боярину і дворецькому князю Львову та дякам про видачу харчів послу гетьмана Б. Хмельницького Ф. Вешняку у день представлення царю, 5 (15). VI 1649. — С. 316; Процедура прийому у царя Олексія Михайловича послів гетьмана Б. Хмельницького на чолі із чигиринським полковником Ф. Вешняком, 5 (15). VI 1649. — С. 317.

башському (перському) купецькому дворі, нашвидкоруч відремонтувавши у ньому груби⁵⁶.

Згідно із тогочасною дипломатичною практикою перед відправкою послів додому їх обдаровували. Свою посольську винагороду отримали й очолювані П. Одинцем запорожці. Цар Михайло Федорович видав щодо цього свій указ, за яким П. Одинець отримав в рахунок «государева жалованья» лисячу шапку за 4 рублі, «добру» камку — візерункову шовкову тканину, ткану золотом або сріблом, «доброго» ґатунку сукно (лундиш). Семи «лутчим» членам запорозького посольства перепало по лисячій шапці за 2,5 рублі, «доброму» сукні і тафті — шовковій тканині з полотняними вставками. Решті козакам дали по лисячій шапці за 1,5 рубля та «добре» сукно⁵⁷.

Така винагорода запорозьким послам була радше символічною, якщо порівняти її з тими багатими дарунками, що їх отримували інші послы та різні царські прохачі. Наприклад, у 1640 р. племінник колишнього київського православного митрополита Іова Борецького Ілля Борецький, окрім іншого, виклопотав собі у Михайла Федоровича сорок соболів ціною у 25 рублів⁵⁸.

Порівняно мала винагорода, яку отримали запорозькі послы — причому, на тлі досить шанобливого ставлення до них московської влади, пояснювалася політичним прагматизмом дарувальника. Судячи з усього, уряд Михайла Федоровича волів тримати певну політичну дистанцію при зближенні із Військом Запорозьким. Не в останню чергу це пояснювалося як оглядкою офіційної Москви на позицію кримського хана, так і відсутністю у неї твердої впевненості у надійності запорожців в ролі «царських слуг». Через це цар вирішив запустити пробну кулю — надати Війську Запорозькому так зване «легке» жалування. Йшлося загалом про невелику за розміром (однак значущу за політичним підтекстом) разову грошову виплату. Очевидно, з прив'язкою до її «легкої» форми і було підібрано «легкі» подарунки для П. Одинця та інших членів запорозького посольства.

Що ж до суми царського жалування усьому Війську Запорозькому, то Михайло Федорович відлічив для нього 300 рублів. Причому розставання з грошима на користь козаків далось йому нелегко: у чорновому варіанті царської грамоти початково фігурувала сума 200 рублів, яку

⁵⁶ Пам'ять про підготовку у Москві приміщення для ченців Києво-Печерської лаври, 4(14). III 1640 // Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 34.

⁵⁷ Пам'ять казначею Н. Трахіотову, дякам Ж. Шипрову і Б. Милованому про царське жалування запорозьким послам на чолі з П. Одинцем, 10 (20). III 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 248.

⁵⁸ Пам'ять казначею П. Волинському, дякам Г. Панкратьєву та А. Іванову про видачу царського жалування І. Борецькому, 7. V. 1640 // Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 51.

після вагань вирішено було збільшити наполовину. Утім, і трьохсотрубльове жалування, що в кінцевому разі перепало запорожцям від царських щедрот, не могло істотно поліпшити їхнє матеріальне становище. За тогочасними московськими цінами його вистачило б на придбання 75 дорогих лисячих шапок, або 200 лисячих шапок посередньої якості, що в розрахунку на усіх козаків Війська Запорозького було явно малувато.

Показово, що служба князя Д. Пожарського, тобто одного з основних фігурантів на переговорах із запорозькими послами у 1620 р., обходилася царському урядові дорожче, ніж виплачене ним жалування на все Військо Запорозьке. Принаймні, про це можна судити за даними, які є у розпорядженні дослідників за 1633 р. Тоді цей князь «для смоленские службы» отримав річний оклад у 400 рублів (за цю ж службу боярину князю Дмитру Черкаському було визначено оклад у 600 рублів), а послані у його полк піддячі із різних приказів, тобто невійськові служилі люди, мали оклад від 7 до 22 рублів⁵⁹, що також помітно перевищувало вартість посольських подарунків, отриманих у Москві членами посольської делегації на чолі з П. Одинцем. Однак в даному випадку важливою була не конкретна сума жалування, а факт його виплати запорожцям. Адже це політично закріплювало їхні відносини з царем у формі військової служби монарху.

Прийом у Боярській думі

Посольська місія П. Одинця та його товаришів не вичерпалася їхнім візитом до Посольської палати. Московська влада влаштувала цей урочистий прийом, щоб подати Війську Запорозькому виразний сигнал своєї політичної прихильності, а також задля попереднього з'ясування намірів запорозьких послів (очевидно, П. Одинець вручив тоді І. Грамотіну листа від Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича) та збору від них певної військово-політичної інформації. А проте на запорожців чекали нові, не менш значущі знаки уваги з боку офіційної Москви: їх прийняли також у Боярській думі — вищій державній установі Московського царства.

Думними чинами були у ті часи бояри, окольничі, думні дворяни, а також думні дяки — останні відігравали дедалі більшу роль у поточній діяльності Думи, займаючись головно діловодством. Сфера діяльності Боярської думи охоплювала широкий спектр питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Серед іншого, ця установа займалась організацією прийому іноземців, а також проведенням переговорів з приїжджими

---

⁵⁹ Новохатко О. В. Указ. соч. — С. 133, 134.

іноземцями. Як правило, переговори з представниками іноземних государів вели члени обраної царем невеликої Ближньої думи, до якої входили, зокрема, деякі члени Боярської думи. Для ведення дипломатичних переговорів створювалися особливі думські комісії. Зазвичай комісії складалися з одного-двох (у виняткових випадках — трьох) членів Боярської думи, яким допомагали двоє-трьоє дяків. Бояри не входили до відповідних комісій, якщо ранг іноземного дипломата був недостатньо високий або ж у Москві дипломатичне питання вважали малозначущим — тоді на переговори ішов лише дяк⁶⁰

Для подальших переговорів з очолюваною П. Одинцем запорозькою посольською делегацією цар Михайло Федорович призначив осіб з числа впливових у Московській державі діячів і досвідчених представників приказної бюрократії — боярина, коломенського намісника князя Дмитра Пожарського, думного посольського дяка Івана Курбатова та дяка Посольського приказу Саву Романчукова. Невдовзі П. Одинця та його товаришів прийняли у Боярській думі «на государевом дворе». Коли саме вони потрапили «в палату к боярам», залишається невідомим. Можливо, інформація про це містилася у тій частині відповідного джерельного тексту, що на сьогодні виявилася втраченою⁶¹

В усякому разі, прийом запорозького посольства у Боярській думі відбувався не раніше, ніж думні чини і сам Михайло Федорович ознайомилися зі змістом листа Війська Запорозького до царя. Таке припущення спирається на той факт, що головною темою зустрічі бояр з козацькими послами було обговорення саме цього документа. Причому на той момент його зміст вивчив і цар («И что писали к цв-ву Петр и все Запорожское войско в своем листу к в. в-ву, то де известно»). Звідси стає зрозумілим, що прийом П. Одинця та інших запорожців у Думі відбувся після 27 лютого (9 березня за н. с.), тобто вже після того, як по завершенні прийому у Посольському приказі їх відпустили «на подворье».

Стосовно визначення орієнтованої дати цієї події можна зробити таке спостереження. Прийом козаків у Посольському приказі відбувався у суботу 27 лютого, на Масляну. А під час офіційної зустрічі послів Війська Запорозького у Думі бояри із специфічною куртуазністю просили їх не ображатися, що їм відмовлено у щасті особисто споглядати Михайла Федоровича, оскільки, як було заявлено, у піст він не дає аудієнції іноземним послам: «А в том бы вам не оскорблятца, что есте

⁶⁰ Шмидт С. О. Указ. соч. — С. 393, 396, 397, 411, 444; Рогожин Н. М. Указ. соч. — С. 10.

⁶¹ Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 249, прим. 7.

его ц. в-ва очей не видели, потому что есте пришли к Москве перед постом, и в пост у великого государя нашего никакие послы иноземцы не бывают. А ныне царское величество ездил молитца по святым местам, и велел вас великий государь наш отпустить к себе».

Усе це дає підстави стверджувати, що прийом запорозьких послів у Думі міг відбутися не раніше понеділка 1(11) березня, тобто першого дня Великого посту. Найвірогідніше ж ця подія могла статися близько 10 (20) березня. Адже саме того дня на виконання офіційно озвученого боярами царського рішення про подарунки запорозьким послам «денгами, и комками, и тафтами, и сукны, и шапки» було доручено казначею і двом дякам виготовити одяг і шапки з відповідних тканин, сукна та хутра, а потім доставити їх у Посольський приказ І. Грамотіну та С. Романчукову⁶².

Під час зустрічі з козацькими послами бояри в позитивному контексті оприлюднили зроблене ними резюме листа Війська Запорозького до царя. Вони передали П. Одинцю та його товаришам похвалу Михайла Федоровича на адресу гетьмана П. Сагайдачного і всього Війська Запорозького за те, що запорожці стали шукати царської милості і жалування, засвідчивши водночас свій намір служити цареві. Окреслюючи зайняту Михайлом Федоровичем політичну позицію стосовно запорозьких ініціатив, бояри запевнили козацьких послів, що він чинитиме так само, як його «предки» царі — дід Іван IV Грозний та дядя Федір Іванович, котрі «прежних запорожских гетманов и все войско Запорожское в своем царском жалованье держали».

Окрім цієї відповідальної політичної заяви про прихильність Михайла Федоровича традиції московських царів тримати запорожців за своїх слуг, бояри, вдавшись до мови тогочасної дипломатії, подали П. Одинцю та його товаришам додаткові сигнали щодо зацікавленості офіційної Москви у Війську Запорозькому. На початку прийому запорожців у Думі це проявилось в тому, що дяк С. Романчуков оголосив про веління Михайла Федоровича відвести П. Одинцю та його посольському почту престижний постій на царському дворі. А під кінець прийому козацьким послам пообіцяли царські подарунки, що чекали на них при випровадженні їхнього посольства додому. Тим часом, як можна припустити, їм запропонували задовольнитися щедрим царським столом.

---

⁶² Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27.ІІ (9.ІІІ) 1620. — С. 247; Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Боярській думі, після 27. ІІ (9. ІІІ) 1620. — С. 247, 248; Пам'ять казначею Н. Траханіотову, дякам Ж. Шипову і Б. Милованому про царське жалування запорозьким послам на чолі з П. Одинцем, 10 (20) ІІІ. 1620. — С. 246.

Нарешті П. Одинця та його товаришів запевнили у намірі Михайла Федоровича видати Війську Запорозькому грошове жалування. Це свідчило про те, що царський уряд реально був готовий конституювати особливі політико-правові та військово-політичні стосунки із запорожцями. Таким був і головний практичний результат прийому запорозького посольства у Боярській думі.

Останній прийом запорозьких послів у Посольському приказі. Укладення московсько-запорозької угоди 1620 р.

Хоча запорожців і прийняли у Посольському приказі та Боярській думі, проте це не поставило крапку над «і» у їхньому посольстві. Видається очевидним, що посольській делегації Війська Запорозького належало відбутися у Москві ще одну офіційну зустріч — заключну. До речі, у тогочасних московських політико-дипломатичних колах останньому прийому відводилася особлива роль: без нього посольство вважалося таким, що не відбулося⁶³. Тим часом у джерелах не збереглося прямих відомостей про подібний прийом запорожців у Москві. І все ж московська влада його організувала.

Щоб переконатись у цьому, ще раз зважимо деякі викладені вище факти. Насамперед не підлягає сумніву те, що П. Одинцеві та іншим козацьким послам офіційно повідомили про рішення Михайла Федоровича стосовно відпуску їхнього посольства, як і про приблизний сценарій останнього. Сталося це тоді, коли добігав кінця прийом запорожців у Боярській думі. Отже, перед тим, як відпустити членів запорозької посольської делегації «на подворье», бояри, по-перше, оголосили, що цар дозволив відпустити їх на батьківщину («отпустить к себе») із грошовим жалуванням на усе Військо Запорозьке, по-друге, козакам було заявлено, що під час відпуску посольства («на отпуске») їм вручать посольські подарунки. Прикметним є і той факт, що на виконання царського указу казначей Н. Траханіотов та дяки Ж. Шипов і Б. Милований повинні були підготувати і передати ці подарунки у Посольський приказ в розпорядження І. Грамотіна та С. Романчукова. Звідси випливає, що останній прийом запорожців відбувся саме в Посольському приказі, де вони отримали обіцяні їм гроші та подарунки.

Коли ж запорозьких послів запросили на останній прийом і чи обмежився він врученням П. Одинцю та його товаришам грошового жалування, хутряних шапок та інших подарунків? Можна стверджувати, що останній прийом запорозькій посольській делегації було влаштовано у Посольському приказі не раніше 21 квітня (1 травня за н. ст.).

---

⁶³ Рогожин Н. М. Указ. соч. — С. 73.

Саме того дня цар Михайло Федорович видав грамоту, адресовану гетьманові Петрові Конашевичу, отаманам, сотникам, осавулам та всьому Війську Запорозькому.

У цьому документі, врученому запорозьким послам І. Грамотіним і С. Романчуковим під час останнього прийому у Посольському приказі їхньої посольської делегації, підбито підсумок офіційному політичному діалогу між представниками Війська Запорозького та царським урядом. Причому визначено рівень, а також перспективи московсько-запорозьких стосунків.

У грамоті спершу переказано зміст запорозького листа до Михайла Федоровича. Як зазначалося, у цьому листі містилася програмна політична пропозиція щодо військової служби цареві, за яку очікувалася монарша винагорода. Потім у грамоті Михайла Федоровича було викладено офіційну позицію царського уряду стосовно запорозького посольства загалом.

По-перше, цар висловив подяку гетьману і всьому Війську Запорозькому за їхнє звернення по царську милість, а також вже нині засвідчену запорожцями службу цареві і намір служити йому в майбутньому. По-друге, він погодився прийняти татарських полонених, доставлених йому козаками на доказ виконуваної ними царської служби. По-третє, Михайло Федорович наголосив, що звелів своїм боярам та приказним людям офіційно прийняти, заслухати і відпустити запорозьке посольство, нагородивши послів подарунками, Військо Запорозьке — «легким» грошовим жалуванням. Цар запевнив козаків у тому, що і надалі вони можуть бути певними його ласки та жалування («И вперед вас в нашем милостивом жалованье имети хотим»)⁶⁴

Таким чином, основну політичну мету запорозького посольства до московського царя фактично було досягнуто. Цареві було вручено листа від імені гетьмана та усього Війська Запорозького з пропозицією про військове найманство. У відповідь на нього Михайло Федорович дав козацьким послам грамоту про прийняття цієї пропозиції на певних умовах. Фактично ці документи лягли в основу укладеної тоді московсько-запорозької угоди.

Згідно з цією угодою Михайло Федорович погодився на встановлення політичних стосунків з Військом Запорозьким, які, по суті, базувалися на засадах військової служби запорозьких козаків цареві за певне грошове жалування. Водночас стосовно останнього царський уряд не брав на себе чітких фінансових зобов'язань. До того ж цар робив таке застереження: в подальшому виплату запорожцям жалу-

---

⁶⁴ Грамота царя Михайла Федоровича гетьману Петрові Конашевичу, отаманам, сотникам і всьому Війську Запорозькому, 21. IV (1. V). 1620. — С. 248, 249.

вання він ставитиме в пряму залежність від того, як вони проявлятимуть себе на царській службі («А вперед вас в вашем жалованье забвенных не учиним, смотря по вашей службе»).

Звертаючись до запорожців, як до осіб, що вже перебувають у статусі царських слуг, Михайло Федорович ставив перед ними оперативне військово-політичне завдання: не чинити ніяких походів на кримські улуси, оскільки татари утримуються від нападів на Московську державу. Щоправда, в даному випадку наміри царя, судячи з усього, не були такими однозначними. Як можна здогадатися із закресленої у чорновому варіанті грамоти і не зовсім чітко сформульованої фрази: «...а будет крымской царь вперед к нам правды держати и учнет и войною на наши украины ходити учнут деле вперед вашим»⁶⁵, Михайло Федорович все ж розраховував за певних обставин використати військові сили Війська Запорозького для збройного стримування татар.

Узагальнюючи результати розгляду запорозького посольства до царя Михайла Федоровича, можна стверджувати, що головним його результатом стало подолання кризи у стосунках Війська Запорозького з царським урядом (спричиненої участю козаків у польсько-московській війні 1617–1618 рр.) й піднесення їх до рівня безстрокового військового найманства, прибраного у форму номінального підданства запорозьких козаків цареві.

Чим же було зумовлене таке військово-політичне зближення Війська Запорозького з офіційною Москвою і чи мали козаки якісь дивіденди від московсько-запорозької угоди 1620 р.? Однозначно відповісти на це навряд чи можна, через незадовільний стан джерел. Загалом на межі другого і третього десятиліть XVII ст. існувало кілька факторів, що спонукали запорожців орієнтуватися на московського царя.

Якщо виходити з конкретики документів, пов'язаних із запорозьким посольством 1620 р. до Москви, то напрашується висновок, що найпершою і найелементарнішою причиною, яка підштовхувала козаків до зближення з царем, було їхнє бажання регулярно отримувати від нього платню. Тим паче, що у цей час для запорожців актуалізувалися питання пошуку засобів до існування, оскільки у зв'язку з укладенням Роставицької угоди з'явилися політичні перепони у здійсненні морських походів за здобиччю.

Можна з певністю констатувати, що досягнута в 1620 р. московсько-запорозька угода, яка на політико-правовому рівні зафіксувала обіцянку царя платити козакам жалування за їхню йому службу, сприяла практичному утвердженню відповідної традиції у стосунках між Військом Запорозьким та царським урядом. Показовим у цьому відно-

---

⁶⁵ Там само. — Примітки. — С. 250.

шенні є той факт, що у 1626 р., тобто приблизно через шість років після укладення Московської угоди 1620 р. Михайла Федоровича із запорожцями, гетьман Михайло Дорошенко клопотав перед Сигізмундом III про його згоду на відправку запорозьких послів до московського царя за щорічним жалуванням, виплата якого козакам тлумачилася гетьманом як данина давній традиції московсько-запорозьких відносин.

У листі М. Дорошенка до польного гетьмана і сандомирського воєводи Станіслава Конєцьпольського з цього приводу зазначалося: «...через наших послів вносили наше прохання до маєстату Його Королівської Милості, нашого милостивого пана, щоб могли отримати дозвіл послати своїх послів до московського царя по казну, яку здавна давали і нашим предкам». Король переадресував вирішення цього питання С. Конєцьпольському⁶⁶ Стосовно традиції, про яку йдеться, варто зауважити і таке: ще наприкінці 80-х рр. XVI ст. окремі запорозькі загони переходили на військову службу до московського царя, отримуючи за неї «хлібні запаси», а також жалування грошима і сукном. На початку ж 90-х рр. XVI ст. царське жалування за службу певний час ішло на усе Військо Запорозьке⁶⁷

Бажання отримувати царське жалування не було і не могло бути єдиним спонукальним мотивом для запорожців при спорядженні свого посольства до Москви. Річ у тім, що укладена у жовтні 1619 р. польсько-запорозька Роставицька угода не лише ставила козакам палиці в колеса щодо організації морських походів проти Туреччини. Для запорожців ця угода, по суті, являла собою бочку з порохом (йдеться насамперед про те, що вона таїла для них такі соціальні і політичні небезпеки, як масова виписка козаків із Війська Запорозького та вигнання їх із шляхетських і церковних маєтків). Причому, тліючий гніт від неї контролював польський уряд.

Тим часом, розігравши «московську карту», можна було здобути певну політичну противагу антикозацьким планам польської влади. За прикладом того, як можна було впливати на офіційну Варшаву, запорожцям не потрібно було далеко ходити. Адже по завершенні польсько-московської війни на початку 1619 р. «на государево имя» перейшов козацький полк на чолі із Жданом Коншею.

Прикметно, що модель політичної поведінки, в основі якої лежала ідея виходу з підданства монарха, котрий нехтує правами своїх підданих, і набуття нового підданства за кордоном, актуалізувалася для

---

⁶⁶ Лист запорозького старшого М. Дорошенка до сандомирського воєводи С. Конєцьпольського, 1. VI 1626 // AGAD. AZ, dz. I. 446. — S. 36.

⁶⁷ Флоря Б. М. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80–90-і роки XVI ст.) // Укр. іст. журн. — 1978. — № 8. — С. 126–128.

запорожців невдовзі після укладення Куруківської угоди 1625 р. А згідно з нею (подібно до Роставицької угоди 1619 р.) від козаків вимагалось звільнити шляхетські і церковні маєтності. Та, як заявляв польному гетьману С. Конецьпольському запорозький гетьман М. Дорошенко, «нестерпні кривди, хижацтво, вбивства», яких козаки зазнавали від державців і підстарост, матимуть тяжкі політичні наслідки для Речі Посполитої. Адже це могло спричинитися до масового виходу запорожців з підданства польського короля і переселення їх у володіння московського царя, а то й турецького султана і кримського хана («цими людьми наповниться не лише Москва, а навіть і поганські провінції»)⁶⁸.

Нарешті, потрібно наголосити ще на одних ключових причинах і наслідках запорозького посольства 1620 р. до московського царя. Можна стверджувати, що це посольство так чи інакше було пов'язане з цілями учасників руху за відновлення православної церковної ієрархії, який активізувався в Україні восени 1619 р. Перебування козацьких послів у Москві певною мірою вплинуло на формування політичної атмосфери, сприятливої для здійснення патріаршої місії Феофана III в Україні. Цьому прислужилися насамперед імовірні контакти П. Одинця з патріархом Феофаном. Вони так чи інакше сприяли налагодженню конструктивного діалогу єрусалимського патріарха з політично активними православними колами в Україні щодо їхніх конфесійних прагнень.

---

⁶⁸ Лист запорозького гетьмана М. Дорошенка до польного гетьмана С. Конецьпольського, 17.II 1626 // AGAD. AZ, dz. I. 446. — S. 31.

Віктор Брехуненко

Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр.

Українські козаки потрапили Москві на око доволі рано, принаймні вже в 10-х рр. XVI ст. Настільки ж рано вони стали чинником (спершу опосередкованим, а далі й присутнім) московських інтересів у Полі та на кримсько-турецькому напрямі. До 10-х рр. XVI ст. можна віднести початки торування українським козацтвом шляху до локалізованої міжріччям Сіверського Дінця та Дону частини Поля, до власне Дону (переважно Нижнього). Ближче до середини XVI ст. козаки відкривають для себе Поволжя, спорадично з'являючись тут, але особливо активними стають в козакуванні на Нижньому Подонні, де переважають серед приходьків, з маси яких поступово формувалася низова гілка донського козацтва¹. У Полі ж українські козаки започатковують понад столітню добу свого розбійництва «на великій дорозі» і водночас стають для московської політики підходящим людським ресурсом у справі колонізації степової «україни». Усе це в кінцевому рахунку фокусувалося на кримсько-московських стосунках. Москва, на відміну від Польсько-Литовської держави, швидко збагнула, наскільки важливо обернути на свою користь стихійне закозачення Дону й Волги. Так само Москва дала собі раду в необхідності нав'язати тісні контакти з українськими козаками. Укупі з централізованими заходами щодо залюднення Поля, налаштування козацтва Дону, Волги, пізніше Яїка на свою хвилю, встановлення прийнятних стосунків з українськими козаками опотужнювало московську поставу не тільки супроти Криму й Ногаїв, а також і супроти західних сусідів, формувало передумови для перелому на її користь ситуації в Полі, цьому стратегічному, як на стосунки з ханатом, регіоні.

Ще одним сприятливим для Московії фактором виявився чимраз дужчий тиск українського козацтва на мусульманських сусідів. Провокуючи ускладнення міжнародних відносин у регіоні, поступово перетворюючись на суб'єкт останніх², втручаючись від 70-х рр. XVI ст. у

---

¹ Детальніше див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном в XVI — середині XVII ст. — Київ; Запоріжжя, 1998. — С. 58, 74–82.

² Про особливості суб'єктивації козацтва в міжнародних взаєминах див.: Леп'яво С. А. Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999. — С. 15–200.

молдовські справи, козацтво часто підважувало плани польської дипломатії, збурювало, а то й доводило до кипіння польсько-турецькі та польсько-кримські стосунки. Цю карту з середини XVI ст. Москва розігрувала дуже активно, ставлячи на підтримку тих козацьких заходів, які шкодили інтересам Криму, Туреччини та Варшави.

Крім, однак, суголосного московським інтересам комплексу соціальних практик українського козацтва в поясі Поле — Волго-Донський регіон та відносно татар, майже відразу окреслилися й напрями негативного впливу. При цьому справа не обмежилася хаотичними збитками, шкодами й негараздами локального характеру, не вартими з погляду тривалої перспективи стратегічного занепокоєння, як-от: грабунком купців, розбійництво, пізніше уривкові напади на посольства та порубіжні містечка. Арсенал козацьких заходів включав і такі дії, які засадничо суперечили політичним концепціям Московії, спрямованим на Поле і Волго-Донський регіон.

Амбівалентність впливу тут козацького чинника була закладена самою природою українського козацтва та козацько-татарських стосунків. Строкатість останніх, а точніше існування їхньої позаконфронтаційної складової, накладаючись на однозначне ототожнення себе козацтвом з українським світом, на віддаленість для останнього московської цивілізаційної версії, а далі на принципову ворожість стосунків Московії з Польсько-Литовською державою та з південними мусульманськими сусідами, витворювало стійке живильне середовище для виникнення військово-політичних контактів козаків з татарами на антимосковському ґрунті. А це вже породжувало для Москви небезпеку іншого змісту, ніж господарські, військові та почасти політичні збитки від козацького розбійництва в Полі. За великим рахунком загрозу таїли будь-які спроби політичного зближення козацтва й Криму, оскільки ідея організації антимосковських заходів була завжди під рукою в одних (татар) і цілком вписувалися в систему ціннісних орієнтацій інших (козаків).

Першим відомим на сьогодні тривожним дзвінком для московських властей стало активне співробітництво з кримцями канівського й черкаського старости О. Дашковича, і то відразу в надзвичайно широкому, як на тодішній стан козацтва, форматі — втручання у внутрішньокримські справи та локальне об'єднання зусиль задля збройних операцій проти Московії. Один із перших козацьких неформальних поводитирів втягнув частину козаків принаймні до двох спільних з татарами походів (на Сіверщину в 1515 р. та на Москву в 1521 р.)³. Проте до останньої чверті XVI ст. подібних практик, наскільки можна судити з уведених до наукового обігу джерел, більше не траплялося. Бракує свідчень і про

---

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — К., 1995. — С. 92.

випадки політичного зближення козаків з татарами. Без сумніву, свою роль в так довгому затриманні затишшя відіграли активні заходи Москви в 50–80-ті рр. XVI ст., спрямовані на залучення українських козаків до антитатарських дій (одноосібних та спільних з донськими козаками чи московськими підрозділами)⁴. Але в першу чергу Москва має завдячувати організаційній слабкості українського козацтва, незавершеності процесу його суб'єктивації в міжнародних відносинах, бракові цілісної тактики соціальної й політичної поведінки, накладанню цих характеристик на відсутність відповідних прокримських інтенцій з боку його неформальних, а потім і формальних старших.

Саме за ініціативою поручника козацького Яна Оришовського козацтво мало намір знову втрутитись у внутрішньокримську міжусобицю (як це знову ж таки робив О Дашкович), зав'язавши військово-політичні контакти з одним із тамтешніх угруповань. У 1585 р. (про що стало відомо Москві) Я. Оришовський звернувся до кримського хана з пропозицією, щоб той «з ними, козаки, помирився й давав їм своє жалування», а вони в свою чергу, готові йти куди він (хан) накаже «опріч короля польського»⁵. Відсутність у зверненні застережень щодо Московії ясно вказує на те, що, попри її активні політичні й матеріальні зусилля, покладені для спрямування козацької енергії на південь, повністю убезпечитися від повернення до практик О. Дашковича виявилось завданням непосильним.

Ідея використання на свою користь українських козаків не вигасала й на протилежному, кримському, боці. Окрім нібито позитивної, але не втіленої в реальні справи відповіді козакам у 1585 р., звідси до кінця XVI ст. принаймні одного разу лунав заклик до налагодження союзницьких контактів. Показово, що козаків тоді, як і пізніше в 20–30-х рр. XVII ст., там прагнули використати у змаганнях з Туреччиною. Наприкінці лютого 1597 р. козацький старший Бартош Проснідич писав королеві, що хан Кази-Гірей прислав до козаків «через свого слугу листа, писаного власною рукою, жадаючи аби ми, з'єднавшись з ним, разом турка воювали й обіцяючи нам усілякий жолд»⁶. Однак і цьому порухові вилитись у конкретні справи не судилося. Результативною виявилася лише третя спроба, датована 1624 р., яка нарешті переросла в укладення козацько-татарського договору та в комплекс заходів з наповнення його реальним змістом.

⁴ Там само. — С. 117–124, 169; Леп'явко С. Українське козацтво в міжнародних відносинах. — С. 46–48; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Кн. 4. — М., 1960; Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х гг. XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975. — С. 213–224.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 169; Соловьев С. М. История России. — Кн. 4. — С. 251.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі — AGAD). — Extranea IX Polen. — № 59. — Vol. 89.

Військовий союз 1624–1629 рр. — ця найяскравіша до української Національно-визвольної війни середини XVII ст. сторінка позаконфронтаційних військово-політичних контактів українських козаків з татарами — досліджується від середини XIX ст. Історіографічна традиція нараховує на сьогодні нараховує представницьку низку праць⁷ Однак питання розглядається в них під кутом або ж козацької, або ж польської перспективи. Проблеми ж ставлення до козацько-татарської спілки Москви порушено так і не було. Підступався до цього хібащо О. Новосельський, досліджуючи у своїй блискучій праці з історії московсько-кримських стосунків першої половини XVI ст. дипломатичні відносини Москви з братами Магмет- і Шагін-Гіреями⁸. Висновки й спостереження вченого в ділянці особливостей московської політики стосовно бунтівливих братів уґрунтовані на солідній джерельній базі й вони, безумовно, створюють надійний фундамент для глибокого розуміння проблеми.

З аналогічною переконаністю можна сказати, що козацько-татарський союз 1624–1629 рр. не мав шансів залишити Москву байдужою. Під впливом досвіду Смути вона тоді була покликана чутливо реагувати на будь-які дії козацтва чи Криму, у котрих проглядалася можливість появи на певному етапі ворожих щодо неї намірів, тим більше спільних. Як добре відомо, татари, а особливо українські козаки, активно долучилися до роздмухування та затягування московської ворохобиці й, автономно одні від одних, граючи на польському боці, по суті, спричинилися до розхитування Московської держави. Українське козацтво було крєвно зацікавлене в перманентному розкупорюванні для себе московського театру прикладання військових зусиль. Цього вимагали інтереси зміцнення стану й уникнення репресій з боку Варшави за постійний «непослух» щодо поведінки вдома та на турецько-татарському напрямку. Ідеї П. Сагайдачного⁹ не полишили голів козацької верхівки разом зі смертю гетьмана й надалі залишались осердям тактики поміркованих, яким, за винятком частини 1625 р., належав провід упродовж чинності спілки з татарами. А відтак потреба вивільнення енергії шляхом участі у легітимних для Варшави військових

⁷ Найповніший перелік літератури до середини XX ст див. в кн.: Baranowski V. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. — Łódź, 1946. З новітніх розвідок див.: Мицик Ю. А. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. — Вип. V. — К; Львів, 1994. — С. 156–171; Брехуненко В. А. Стосунки українського та донського козацтва як чинник кримсько-козацького союзу 1624–1629 рр. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 4. — К., 1999. — С. 116–129.

⁸ Новосельський А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. — М; Л., 1946. — С. 134.

⁹ Про сутність тактики П. Сагайдачного див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 376–369; Смолій В. А. Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина // Вітчизна. — 1990. — № 1. — С. 194.

операціях висіла в повітрі постійно, що добре видно, приміром, з наполегливих спроб козаків найнятися до литовського гетьмана Кшиштофа Радзивілла на шведську війну (1622)¹⁰. За тодішнього розкладу сил в регіоні Москва добре підходила на потрібну козакам роль, а суб'єктність останніх у міжнародних взаєминах, неефективність польського контролю та засвідчена ще в XVI ст. принципова прийнятність для них спілки з татарами змушували Москву очікувати біди від будь-яких проявів козацько-кримського зближення.

Небезпека для московської політики струмувала й з іншого боку, з практики зміцнення зв'язків українських козаків з Військом Донським, з перетворення їх на відчутний складник військово-політичної ситуації в регіоні¹¹. Як переконливо довів О. Новосельський¹² після Смути Москва у стосунках з Кримом поставила (вимушено чи ні — річ інша) на відмову від відкритого протистояння й перехід до вирішення зовнішньополітичних завдань дипломатичними засобами. У таких умовах вона нагально потребувала припинення наступальних козацьких операцій, здійснюваних з Дону і руйнівних за своєю дією для її політики. Однак попри зусилля 1618–1624 рр., досягти сподіваного ефекту виявилось несила. І багато в чому через активну присутність тут українських козаків та їхній безумовний провід у запорозько-донських стосунках. Від часів вигасання московської Смути Дон розглядався українськими козаками як один із важливих факторів протистояння з Варшавою й посідав належне місце в козацьких стратегіях. Ускладнювало ситуацію й те, що досвід Смути засвідчив високу вірогідність утягнення запорожцями донців до орбіти своїх операцій антимосковського спрямування (принаймні, до розбійництва на прикордонні), безпосередньо пов'язаних із запорозько-татарськими планами. Бо ж посмутна відмова Москви від репресивної політики Бориса Годунова в донському питанні не пододала принципових розбіжностей, лише дозволила зняти надмір напруги. Інтереси Війська Донського засадничо суперечили черговій зовнішньополітичній лінії Москви та незмінному курсу останньої на поступове «заковтування» козацтв Дону, Волги та Яїка.

До всього долучалися й додаткові складнощі в стосунках з Туреччиною мінливою у своїх намірах щодо Польщі та Московії. Ці складнощі були спровоковані очевидними успіхами запорожців в оберненні активності донських козаків на турецько-татарському напрямі на потреби свого союзу з татарами. У 1624–1629 рр., за винятком походу

---

¹⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 488–489.

¹¹ Детальніше про це див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва... — С. 124–156.

¹² Новосельський А. А. Борьба Московского государства... — С. 98–106.

1625 р. під Перекоп, військові заходи, організовані з Дону, скеровувалися проти противників Магмет- і Шагін-Гіреїв — Туреччини чи Джанібек-Гірея¹³. Висока частотність ударів з Дону, їхня узгодженість з самостійними діями запорожців в Криму та на морі, по суті, створювали єдиний козацький антиосманський фронт, дошкульність якого побільшувала перська війна. Такий перебіг подій охолоджував московсько-турецькі стосунки, аж до появи в Стамбулі спокуси ослабити проблему Шагін-Гірея (а заодно й донську) через офіційну пітримку його ідеї організувати масштабний похід на Московщину.

Врешті, спільний знаменник під зазначені чинники підводили несприятливі очікування від козацьких союзників Магмет- і Шагін-Гіреїв, а також Польщі. Калга Шагін-Гірей, як показав О. Новосельський¹⁴, виразно тримався антимосковської орієнтації. В умовах польсько-турецького замирення 1623 р. ця карта вигідно лягала й для Сигізмунда III. Вона давала можливість розв'язати гордіїв вузол суперечностей, породжених наполегливими й послідовними заходами Шагін-Гірея щодо нав'язування військового союзу з Варшавою. Спрямувавши татар на московські землі, Польща уникала безпосереднього втручання в кримську міжусобицю, а отже й у дражливе пов'язання її з інтересами Туреччини, перемир'я з котрою залишалось хистким і непевним. При цьому було б збережено лояльність супроти бунтівливих братів, відвернуто на певний час татарську загрозу, прискорено укладання повноцінного миру з Туреччиною, так потрібного через наближення чергової шведської війни, зрештою, було б потішено власну антимосковську налаштованість. Амбівалентну, як завжди, роль відігравали козаки. Їхня заангажованість в кримські справи одночасно й пом'якшувала, і підсилювала «провину» Польщі перед Стамбулом, а от у стосунках з Шагін-Гіреєм однозначно розв'язувала руки. Власне Варшава активно з цього користалася¹⁵.

Таким чином, судячи з усього, зближення Магмет- і Шагін-Гірея з українськими козаками, заплутуючи міжнародну ситуацію в регіоні, додавало Москві головного болю й, без сумніву, змушувало твердо тримати руку на пульсі подій. Чи ж мала змогу Москва виконати першу вихідну умову вироблення ефективної поведінки — скласти адекватне

---

¹³ Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва... — С. 164–177.

¹⁴ Новосельський А. А. Борьба Московского государства... — С. 124–129.

¹⁵ Про місце козацького чинника в польсько-татарських стосунках 1624–1629 рр. див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 539–543; Т. VIII. — Ч. 1. — К., 1995. — С. 25, 42–56; Рудницький С. Українські козаки в 1625–1630 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ). — Т. XXI. — Львів, 1899. — С. 30–45; Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna... — S. 32–33, 44, 65, 80–100.

уявлення про сутність козацько-татарського союзу, його перебіг, інтереси обох суб'єктів та зацікавлених зовнішніх чинників?

Дивляючись з такого погляду в характерну для післясмутної Московії систему акумулювання інформації про події в ареалі, на який поширювалися впливи козацько-татарського союзу 1624–1629 рр., не важко помітити багатокомпонентність та збалансованість цієї системи. Ключовими ланками збору відомостей були посольські місії до Криму, Туреччини, Польщі, донських козаків, а також воєводи міст південного порубіжжя, Військо Донське. Як потенційних інформаторів (добровільних і примусових) кожен з перелічених чинників використовував приступне для нього якнайширше коло осіб (від іноземних дипломатів і кримських мурз і послів до полонеників та донських козаків). Суттєво, що українські терени, особливо ближчі до Московії, постійно «прострілювалися» московськими купцями, а також вивідувачами, спеціально засиланими воєводами. У воєводських центрах неодмінно допитувалися вихідці з України на «цареве ім'я», особи, які поверталися з полону турецького, кримського, «литовського» (польського, українського, окремо козацького). Висока частотність появи колишніх полонянників слугувала вагомим фактором поповнення та урізноманітнення відомостей, особливо кримських і турецьких.

Як означена система функціонувала в період козацько-татарської спілки 1624–1629 рр.? За цей час Крим відвідали 4 московських посольства (Я. Дашкова та С. Волкова (1623–1624), О. Прончищева та Р. Болдирева (1625), Д. Скуратова й М. Посникова (1625–1627), С. Тарбеєва та І. Басова (1627–1629))¹⁶ У Москві побувало 5 кримських посольств (1624–1625, 1625–1626, 1626–1627, 1627, 1628), не менше шести разів приходили кримські гінці (1624, 1625 (двічі), 1626, 1627, 1628, 1629)¹⁷ Ще одне кримське посольство з'явилося невдовзі після остаточної поразки Магмет- і Шагін-Гірея¹⁸. Наприкінці березня 1624 р. до Туреччини було споряджене посольство І. Бєгічева, однак воно не доїхало до пункту призначення. І. Бєгічев був страчений 1 вересня в Карасу-Базарі за наказом Шагін-Гірея¹⁹. Після цього до березня 1629 р. припиняються дипломатичні стосунки з Туреччиною на рівні посольств. З боку донських козаків Москву відвідало три військових станиці²⁰. До

¹⁶ Новосельский А. А. Борьба Московского государства... — С. 437–438.

¹⁷ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 123. — 1624 №16, 17-а; 18, 1625 №15, 16; 1626 № 1, 6, 7, 1628 № 6, 7.

¹⁸ РДАДА. — Ф. 123. — 1629 № 10.

¹⁹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства... — С. 126.

²⁰ Русская историческая библиотека (далі — РИБ). — Т. XVIII. — СПб., 1898. — С. 229–258, 285–286, 297–304.

Речі Посполитої послів не засилали, однак у 1625 р. в Москві побували посли від українських козаків на чолі з Іваном Гирею, а під кінець 1625 р. та зимою 1626–1627 р. ще два посольства²¹. Як видно з фондів Посольського та Розрядного приказів, активно надсилали власні відписки та допитові свідчення різних осіб порубіжні воєводи від Астрахані до Брянська й Путивля. Така структура інформаційного забезпечення уможливила назагал добру, хоча, як побачимо нижче, небездоганну поінформованість Москви про козацько-татарський союз.

Перші сигнали про зближення козаків з Магмет- і Шагін-Гіреями отримали в Москві вже на початку осені 1624 р. 20 листопада до Посольського приказу потрапила відписка на той час вже мертвого І. Бегічева з повідомленням, що коли військо братів стояло під Кафою «до Шан-Гірея прийшли з моря та з Міусу черкас чоловік з п'ятсот, а із Запорог де по Шан-Гіреєвій присилці черкаси до нього ідуть таки»²². В кінці року про суттєву причетність запорожців до розгрому Джанібек-Гірея та турецького Реджеб-паші під Кафою у Москві дізналися зі статейних списків послів до Криму Я. Дашкова й С. Волкова та розмінщиків з московського боку М. Ізмайлова й Ф. Степанова²³. Останні до того ж підтвердили інформацію І. Бегічева про присутність в подіях донського сліду (під Кафою було «донських козаків з п'ятдесят та черкас шістдесят») ²⁴ Отже, Москва отримала свідчення з обох тривожних для неї питань: налагодження військового співробітництва запорожців з новою владою Криму й втягування ними до справи донських козаків.

Не минув очей Москви і факт укладання козацько-кримського союзу 24 грудня 1624 р. Однак ця ключова подія відбилася в московських джерелах лише в загальних рисах («договор вчинено», головний призвідця й підписант з кримського боку (Шагін-Гірей), номенклатура попередніх дарунків, надісланих запорожцям калгою)²⁵. Пункти угоди залишилися невідомими, про що, окрім відсутності в приказній документації будь-яких прямих вказівок на них, свідчить брак опосеред-

---

²¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 525; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 1. — М., 1954. — С. 50–53.

²² РДАДА. — Ф. 123. — 1624 № 2. — Арк. 312.

²³ РДАДА. — Ф. 123. — 1624 № 3. — Арк. 107; Новосельский А. А. Борьба Московского государства... — С. 112–113.

²⁴ РДАДА. — Ф. 123. — 1624 № 3. — Арк. 107.

²⁵ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами... — С. 114. Крім того, інформація про укладення козацько-татарського союзу міститься також у вістовому спискові московських послів у Криму О. Прончищева та Р. Болдирева, отриманого в Посольському приказі (на відміну від джерел про цю подію, залучених О. Новосельським) не раніше кінця 1625 р. (РДАДА. — Ф. 123. — 1625 №11. — С. 6).

кованих згадок в тій її частині, яка характеризує реакцію центральної влади (царські грамоти та накази воєводам, послам розмінщикам). Так само поза кадром залишився власне переговорний процес. Принагідно зауважу, що хоча сам козацько-татарський договір вже неодноразово привертав увагу дослідників²⁶, підступитися до проблеми переговорів вдалося лише останнім часом. Спершу українському дослідникові Ю. Мицику пощастило віднайти у відділі рукописів Бібліотеки Оссолінських звістку про те, що спочатку між козаками й татарами було досягнуто усної домовленості, а вже потім з'явився письмовий варіант²⁷. Подальші ж пошуки в польських архівах дозволили виявити джерела, що проливають світло на вихідні позиції сторін та на хід переговорів.

Документи вийшли з-під пера польського посла в Криму Кшиштофа Краушевського. «Пересторога» посла, подана до таємної ради 10 березня 1625 р., підтверджує інформацію з джерела, використаного Ю. Мициком, про багатоступеневість процесу досягнення домовленостей між сторонами. Власне К. Краушевський наводить перший варіант присяги Шагін-Гірея, далі подає козацькі зауваги до неї й коротку власну оцінку тих загроз для Корони, які породжував договір. Інше джерело — «Новини з боку татар і козаків» — доповнює картину описом кількох суттєвих фрагментів переговорів.

Зіставивши «Пересторогу» зі змістом опублікованої С. Голубєвим²⁸ остаточної присяги Шагін-Гірея, не важко помітити, що остання увібрала в себе ті вимоги, які, згідно з повідомленням польського посла, козаки висунули перед калгою після того, як ознайомилися з наданим татарами текстом. А це у свою чергу засвідчує засадничу достовірність інформації К. Краушевського. Принаймні, не викликають сумніву факти існування первісного тексту присяги Шагін-Гірея та відсутності в тій присязі заявлених послом козацьких вимог. Питання виникають тільки щодо ступеня автентичності «пересторожної» присяги, а також з приводу того, чи насправді обмежувалися козацькі вимоги пунктами, занотованими послом.

Отже, за дуже правдоподібною версією К. Краушевського, вихідна позиція Шагін-Гірея полягала в тому, щоб обмежитися зобов'язанням: а) не здійснювати «жодних вторгнень в державу найяснішого короля Жигмунта»; б) надавати Польщі на її заклик військову допомогу проти неприятелів; в) «сусідську приязнь», «мир, спокій, згоду» мати з Війсь-

---

²⁶ Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna... — S. 36–37.

²⁷ Мицик Ю. А. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. — Львів, 1994. — С. 162.

²⁸ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — Т. 1. — К., 1883. — С. 275.

ком Запорозьким²⁹. Впадає в око, що калга, домовляючись з козаками, вводить в поле договору третій суб'єкт — Варшаву — і при цьому більшість зобов'язань воліє брати якраз перед нею, а не перед козацтвом. Така формула давала йому вигоди одразу на двох напрямках: по-перше, зводила до мінімуму формалізацію своїх союзницьких зобов'язків при одночасному збереженні підстав вимагати в козаків збройної допомоги; по-друге, засвідчувала лояльність до польського короля, у якого упродовж літа-осені 1624 р. Шагін Гірей запобігав політичної та військової підтримки — спілки проти Кантеміра й Туреччини, а також офіційного дозволу на використання її підданих — козаків.³⁰ Калга добре розумів, що укладення ним договору без згоди короля могло якщо й не зруйнувати його польські плани, то погіршити стосунки з Варшавою. Наведені ж вище односторонні зобов'язання при мінімумі властиво «козацьких» статей суттєво пом'якшували б ситуацію.

Однак верхівка козаків виявила далекоглядність, певно, несподівану для кримської сторони. За версією К. Краушевського, політичні вимоги козацтва торкалися конкретизації пункту про приязнь. Козаки вимагали, аби «було долучено до цієї присяги, щоб з усіма Ордами прилеглими вам були приятелями приятелів наших постійно, статечно; при Війську Запорізькому стали, коли нам буде потреба». Крім того, запорожці порушували питання про негайну виплату їм тих упоминок, які Крим отримав від Польщі³¹. Очевидно козаки виявили велику наполегливість, якщо вдалося досягти бажаного. В остаточному присяжному листі натрапляємо на заяву Шагін-Гірея, що їм від усіх підлеглих Бахчисараю татар («від мене і від людей наших держави Кримської») не буде чинитися жодної кривди. У протилежному випадку калга мусив би «десятьох за одного видати». Калга також зобов'язувався надавати козакам військову допомогу³². Ті у свою чергу брали аналогічний комплект зобов'язань супроти Криму. Врешті, у договорі відсутня будь-яка згадка про Варшаву³³. Звідси впливає не відбита в «Пересторозі» відправна козацька вимога до Шагін-Гірея — брати зобов'язання безпосередньо перед Військом Запорозьким, а не перед зверхником козаків — Польщею. І саме ця вимога остаточно усамодостатнює коло

---

²⁹ AGAD. — *Extranea IX Polen* — № 70. — Vol. 124.

³⁰ Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. — Т. VII. — С. 516–518; Baranowski B. *Polska a Tatarszczyzna...* — S. 29–30, Golebiowski S. *Szahn Girej i Kozacy // Biblioteka Warszawska*. — 1852. — Cz. 2. — S. 17–21.

³¹ AGAD. — *Extranea IX Polen* — № 70. — Vol. 124.

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*

аргументів, що змушують скоригувати уявлення про деякі тодішні інтелектуальні горизонти козацької еліти.

Переговори козацької верхівки з Шагін-Гіреєм та укладений договір хронологічно перші, утім виразні свідчення того, що вона чітко усвідомлювала козацтво самостійним і самодостатнім суб'єктом міжнародних відносин, у зв'язку з чим воліє визнання цього від Криму де-юре, а не задовольняється визнанням де-факто, як було ще зовсім недавно. На те, що то був не просто хвилевий настрій, а справді складова тогочасної козацької системи вартостей, вказують стосунки козаків з Кримом у 1635–1638 рр., що виникали на ґрунті спроб центральної влади ханату заручитися підтримкою козацтва для розв'язання внутрішньодержавних проблем (1635–1637 рр.). Козаки тоді демонстрували намір надати таку підтримку лише після укладення відповідного договору. Ця ідея мусила на середину 30-х рр. XVII ст. вже досить сильно засісти в козацьких головах, якщо не те що козацький провід, а й запорожці, які восени 1634 р. вибралися з Дону на море, не спокусилися на звабливі пропозиції калги Девлет-Гірея «спільно воювати під Білгородом Кантеміра», а вимагали, «щоб він (калга. — В. Б.) надіслав послів своїх до них в Запоріжжя про прямий договір»³⁴.

Йдемо далі. Під час переговорів у поведінці гетьмана Каленика Андрієвича та його оточення відбилася ще й інша вельми важлива річ: вимога вивести за рамки договору Варшаву й обмежитися виключно Військом Запорозьким віддзеркалює те, що козацька еліта вже мислить не тільки категоріями особності козацького стану, як було раніше, а й фактично усвідомлює козацтво самодостатньою політичною одиницею в рамках політичного тіла Речі Посполитої. Принаймні, можна стверджувати про виразний рух козацької думки у згаданому напрямі як наслідок «конфесіоналізації козацтва»³⁵. Вирізнення у цьому сенсі добігло такої межі, що шукаються зовнішні підпори для змагань з Польщею, вже не тільки станових, а й просякнутих релігійним мотивом. Можливих союзників козаки бачать не тільки в одновірцях — донських козаках, а й у мусульманських сусідах. Згідно з договором 1624 р., калга брав на себе наступне зобов'язання: «Якби неприятель якийсь заявився у пана гетьмана, осавулів, атаманів і всього війська запорозького, я Шагін-Герай, як тільки мене оповістять, з усіми беями і мурзами маю їм допомогати»³⁶. Як слушно зазначав Б. Барановський, «козаків можна було навіть ужити проти Польщі, стосунки з якою не складались

³⁴ РДАДА. — Ф. 123. — 1634 № 5. — Арк. 235.

³⁵ Ширше про особливості «конфесіоналізації» козацтва див.: Plochy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. — Oxford, 2001. — P. 152–162.

³⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 517.

для татар добре»³⁷. У такому контексті цілком логічною виглядає глуха звістка московських джерел про те, що під час повстання М. Жмайла до Криму прибули козацькі гінці по допомогу³⁸

Важливим для уявлення тодішньої постави козацтва, а також деяких тогочасних практик позаконфронтаційних сусідських відносин козаків з татарами є опис церемоніалу підписання договору. Інформація К. Краушевського тут перегукується зі свідченнями, виявленими Ю. Мициком³⁹, суттєво доповнюючи їх. З'ясовуємо, що на Січ на чолі з Шагін-Гіреєм прийшло 12 тис. татар, з протилежної сторони церемонію підпирало 8 тис. запорожців. Після укладення договору калга віддав козакам упоминки, яких ті вимагали. Потім козаки й татари спільно частувалися, а Шагін-Гірей із задоволення, що нарешті досяг бажаного, «...сам кожному (козаку. — В. Б.) зосібна зі своєї руки чарку горілки давав». Запорожці, як вони традиційно робили в таких випадках, салютували з рушниць, татари ж при цьому «страху наїлися»⁴⁰

Тривожні для московських властей відомості про кримсько-козацький союз обтяжувалися зібраними її послами в Криму упродовж 1624 р свідченнями про однозначно агресивну налаштованість щодо Москви Шагін-Гірея на противагу його прихильному ставленню до Польщі. Свій норів калга виявив уже при першій зустрічі з московськими послами Я. Дашковим та В. Волковим, відмовившись «шертувати» про дотримання миру й погрожував разом з Польщею розорити Московію⁴¹. Далі дійшло до пограбування послів, згаданого вище вбивства І. Бегічева, висування непомірних вимог стосовно розмірів московських упоминок тощо⁴². Під кінець року в Посольському приказі стало відомо й про посольство Шагін-Гірея до Варшави: глуха звістка про це містилася у відписці путивльських воєвод О. Головіна та І. Єсипова⁴³. Сюди ж слід додати повідомлення М. Ізмайлова та Ф. Степанова про контакти калги по дорозі з Персії з казиївськими ноґаями⁴⁴

У підсумку вимальовувалася неприємна для Москви перспектива визрівання передумов для масштабного нападу кримців із залученням українських козаків, ноґайців (як мінімум казиївців та малих ноґайів) і при позірному нейтралітеті Варшави. Щоправда, безпосередніх приго-

---

³⁷ Baranowski B. Op. cit. — S. 37.

³⁸ РДАДА. — Ф. 123. — 1627 № 1. — Арк. 149.

³⁹ Мицик Ю. А. Михайло Дорошенко. — С. 162.

⁴⁰ AGAD. — Extranea IX Polen. — 70. — Vol. 124.

⁴¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства... — С. 124.

⁴² Там же. — С. 124–127.

⁴³ РДАДА. — Ф. 210. — Розрядний приказ. — Новгородський. — Стб. 8. — Арк. 29.

⁴⁴ РДАДА. — Ф. 123. — 1624 № 2. — Арк. 83.

тувань до вторгнення Шагін-Гірей не робив. Гостроту ситуації також суттєво пом'якшували, на що слушно вказував О. Новосельський⁴⁵, глибокі розбіжності між братами з більшості зовнішньо- та внутрішньополітичних питань, нестабільність становища ханату відносно Туреччини, конфлікт нової кримської влади з Кантеміром. Утім, жоден з братів ні в 1624 р., ні надалі не переходив межі, яка відділяла різновекторність поглядів (а часто й дій) від руйнівної конфронтації. Успішна ж організація Шагін-Гіреєм крупного багатосуб'єктного походу на Москву за участю українських козаків при одночасному відверненні останніх від дошкульних морських походів (що було б тоді справою реальною) могла зламати налаштованість Порти на мир з Московією, розрядити напругу в Криму, в кримсько-турецьких стосунках, каталізувати остаточне замирення султана з Польщею, а отже зруйнувати так потрібну для Москви систему противаг.

Як випливає із московських заходів відносно Туреччини, Криму, Ногаю, українського та донського козацтва, датованих зимою-весною 1625 р., спершу Москва подій не форсувала, ставлячи, очевидно, на неподоланність комплексу перешкод, з яким зіштовхнувся Шагін-Гірей, і про який вона була добре поінформована. До розважливості певною мірою підштовхувало Москву також вгрузання калги на початку року в ногайські справи, про яке вона вперше довідалася від козацького посольства Івана Гирі (лютий). Крім того, посланці доклали зусиль, аби переконати Посольський приказ у винятково антитурецькій спрямованості козацько-татарського договору й навіть у намірах Варшави напустити запорожців на Порту(!)⁴⁶. Сприяли в цьому козакам і дії авантюриста Олександра Яхії, представники якого прибули до Москви наприкінці 1625 р. і малювали перед тамтешніми політиками (проте безуспішно) спокусливі перспективи антиосманської ліги⁴⁷.

⁴⁵ О. Новосельський ґрунтовно з'ясував комплекс розходжень між позиціями Магмет-і Шагін-Гіреїв відносно Москви, Польщі, Туреччини, Азова, казіївських ногайців. Шагін-Гірей був рішучим противником Москви, прихильником антитурецьки закреного військового союзу з Варшавою та українськими козаками, поборником незалежнення Криму від Порти, вважав казіївський улус та Азов своїм володінням. Натомість Магмет-Гірей виступав за нормалізацію стосунків зі Стамбулом, мир з Московією, байдуже ставився до долі Азова в контексті козацького питання, відмахувався від казіївської проблеми (Новосельський А. А. Борьба Московского государства... — С. 112–130). Про ставлення Магмет-Гірея до Азова також див.: РДАДА. — Ф. 123. — 1625 № 1. — Арк. 13.

⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 51 (За версією І. Гирі, головне завдання польських послів на Січ, яких по дорозі зустріло козацьке посольство, полягало в тому, щоб наказати козакам, аби «...готувалися нинішньої весни іти морем і сухоходом турецького землі воювати»).

⁴⁷ Куліш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. — Т. 1. — М., 1877. — С. 169–172.

З емісарами О. Яхії Москва повелася чемно, але безпредметно, а в кримсько-козацькому питанні взяла паузу й зосередилася на збиранні інформації та на спробах пом'якшити позицію Шагін-Гірея. Наказ посланцям до Криму О. Прончищеву та Р. Болдиреву обмежувався вказівкою «провідувати чи черкаси з ханом і калгою в зносинах» і чи «злих намірів на Московську державу від калги очікувати»⁴⁸. Путивльські воєводи отримали розпорядження вивідувати «черкаські вісті», особливо ті, які торкаються стану козацько-кримських і козацько-польських стосунків⁴⁹. Враховуючи московський підхід першої половини XVII ст. до акумуляції українських новин, можна вмотивовано припустити, що подібні накази отримали також воєводи інших порубіжних міст — Севська, Брянська, Білгорода, Валуйок тощо. Показово також, що до донських козаків заходів «на випередження» не вживалося. Свідчить про це відсутність у тексті царської грамоти до Війська Донського від 22 жовтня 1625 р. згадки про надсилання на Дон царських послань восени 1624 — влітку 1625 р., тоді як вказується на грамоти 1622–1623 рр.⁵⁰

Ближче до середини 1625 р., однак, ситуація в Криму загострюється. Успіх у поході на Кантеміра та задній хід султана в стосунках з Магмет- і Шагін-Гіреями зміцнили позиції братів у ханаті, й калга енергійно взявся за реалізацію своєї старої ідеї великого походу на Московщину. Цього разу його інтерес підживлювали й ногайці. У Москві оперативно, до того ж із різних джерел, отримали інформацію про заходи Шагін-Гірея. Ще на весні астраханські воєводи звітнювали центр, що на Волзі було перехоплено кримських послів до орди Великих ногаїв. Мета посольства полягала в перетягненні орди в Приазов'я для спільного кочування з казіївськими ногайцями⁵¹. У березні-квітні, як з'ясував О. Новосельський, один із мурзів Великого ногаю Ак-мурза втік до Криму й зі свого боку спонукував калгу до походу, запевняючи, що ногайці тільки й чекають активних дій⁵². Шагін-Гірей тим часом направляв вивідувачів під Терки, а московським посланцям виголошував давню вимогу кримських правителів до Москви — віддати незаконно відібрані Казань та Астрахань⁵³. 21 червня донський отаман Григорій Клейменов повідомляв почуті в Україні вісті, що ногайці хочуть від Астрахані відкочувати до Криму і що «з Криму Шан-Гірей піднімається з усіма ратними людьми, а хоче йти Московську державу

⁴⁸ РДАДА. — Ф. 123. — 1624 № 4. — Арк. 47–48.

⁴⁹ РДАДА. — Ф. 210. — Приказний стіл. — Стб. 26. — Арк. 36–37.

⁵⁰ РИБ. — Т. XVIII. — С.247–248.

⁵¹ Новосельський А. А. Борьба Московского государства... — С. 145.

⁵² Там же. — С. 127.

⁵³ Там же.

воювати»⁵⁴. Москва через астраханських воєвод вжила превентивних заходів⁵⁵, але напруга не спала.

Ситуація для Московії ускладнювалася й тим, що в приготуваннях Шагін-Гірея засвітилися українські козаки. В кінці липня до Розрядного приказу надійшла відписка рильського воєводи М. Гагаріна з повідомленням, зробленим на підставі вивіданих розвідником К. Якимовим у Білій Церкві та Києві відомостей, що «кримський цар вийшов з Криму з багатьма людьми, а йде де, государ, на твої государеві міста, а з ним, государ, запорізьких козаків 800 чоловік, а ті, государ, козаки прийшли до нього без гетьманського відома»⁵⁶. З іншого флангу, донського, надійшла споріднена інформація. Вивідувачі воронезького воєводи говорили наприкінці серпня, що Шагін-Гірей закликав своїх союзників запорожців до походу на Москву, «...і запорозькі козаки з ним були і з ним на Московську державу іти не захотіли»⁵⁷. Більше того, ці вивідувачі вели мову про прагнення калги через свого посла вплутати в справу ще й Польщу і що «король до кримського царя і до калги Шин-Гірея писав, щоб звав до себе на допомогу запорізьких черкас», бо сам король нібито «запорізьким черкасам велів іти на Московську державу і запорізькі черкаси того не послушали і до нього не пішли»⁵⁸.

При ближчому розгляді не вся інформація, що надійшла до Москви з Воронежа та Рильська, виглядає переконливою. Зокрема, явно недостовірними є новини про позицію Польщі⁵⁹. Але повідомлення воєвод влучно передавали загальний образ ситуації — дальшу підготовку Шагін-Гірея, його спроби використати своїх союзників-козаків та різноголосся в середовищі останніх. Те, що частина запорожців усупереч волі старшини вирішила приєднатися до калги, виглядає цілком реаль-

---

⁵⁴ РДАДА. — Ф. 210. — Новгородський стіл. — Стб. 8. — Арк. 137.

⁵⁵ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами... — С. 150–146.

⁵⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 57.

⁵⁷ Там же. — С. 58.

⁵⁸ Там же. — С. 58–59.

⁵⁹ Неймовірно, щоб в умовах наростання напруги напередодні козацько-польської війни Варшава вдавалася до таких кроків. Не поставала проблема залучення до можливих антимосковських дій польських чинників чи козаків і під час візиту кримського посла до Варшави в перших числах березня. Навіть в листі Шагін-Гірея до короля та до коронного гетьмана С. Конецьпольського відсутні будь-які порухи в цьому напрямкові (див. Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna... — S. 38–39). Вірогідність ще одного, пізнішого, посольства від калги сумнівна. Про це мовчать польські джерела, а головне московські послы в Криму О. Прончищев та Р. Болдирев, добре поінформовані про інші кримські справи і про посольство до Варшави початку 1625 р. теж. Згадані послы повідомили навіть фантастичну інформацію, що нібито «турському царю відомо вчинилося, що у царя і в калги з польським королем на тому, що, помирившись, їм йти було разом на турського міста суходолом, а черкасами і козакам іти на турського ж міста морем» (РДАДА. — Ф. 123. — 1625, № 11. — С. 12).

ним. Перша половина 1625 р. була позначена загостренням козацько-татарських стосунків. У своєму статейному спискові О. Прончищев та Р. Болдирєв детально описали ситуацію, про яку інші джерела говорять обтічними натяками.⁶⁰ Каменем спотикання для союзників стала зовсім не зрада Шагін-Гіреєм козацьких інтересів перед Польщею, як писав М. Грушевський⁶¹, а невдача потужного, скоординованого з донцями травневого походу під Трапезунд, де нападників погромила турецька флотилія, яка підійшла до міста на п'ятий день штурму⁶². Розгнівані запорожці списали поразку на подвійну гру калги: «Шан-Гірей-царевич відпустив нас з Дніпра турського воювати, а сам до турського з вісю послав, що ми йдемо під його міста воювати: така його правда». Гнів козаків був настільки сильним, що навіть виникла ідея розірвати стосунки з калгою. Ще до повернення на Січ запорожці переобрали старшину й «відсторонили тих, хто з Шан-Гіреєм мирився». В Криму очікували від козацької флотилії ворожих дій. Сам Шагін-Гірей мусив перепрошувати козаків. Вже із Січі запорожці надіслали до Бахчисарая листа, в якому перерахували всі свої претензії й погрожували виправом на Крим. Цар і калга мусили висунути до Перекопу частину свого війська⁶³. Утім, далі голосних заяв діло не пішло. Але оголивши хисткість козацько-татарського союзу, цей конфлікт був спроможний викликати розбіжності в середовищі українських козаків, а звідси й зазначений вище різнобій з приводу долучення до планованого калгою московського походу.

О. Прончищев та Р. Болдирєв вирушили з Криму у вересні. Зібрані ними свідчення, схоже, стали для Москви одним із останніх сигналів, який змусив перейти від тактики пасивного вичікування й збирання інформації до активного втручання в справи по всьому фронту — від орди Великого ногаю до українських козаків. При цьому заходи Москви засвідчують, що повідомлення послів про кризу в козацько-татарських стосунках не навіяли їй думки про затухання військового союзу козаків з Шагін-Гіреєм. Так само не розхолодили й новини про султанів наказ Магмет-Гіреєві виступити в похід на Польщу та про козацьке повстання

---

⁶⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 540.

⁶¹ М. Грушевському заперечив ще О. Новосельський, слушно зауважуючи, що коли б військовий союз між козаками й татарами було розірвано влітку, Варшава не мала б необхідності вимагати подібного від козаків по Куруківській катастрофі (Новосельський А. А. Борьба Московского государства... — С. 117.). Статейний список О. Прончищева та Р. Болдирєва остаточно пояснює притлумлені натяки попа Філіпа на допитах в Москві (джерело, яке використав М. Грушевський) щодо козацько-татарської напруги.

⁶² Див. Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва... — С. 165.

⁶³ Ширше про це див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва... — С. 167–168.

під орудою М. Жмайла. Невипадково ще задовго до з'ясування того, що запорожці під час повстання зверталися до кримців за допомогою проти Варшави⁶⁴, Москва поновлює призупинені в 1624 — на початку 1625 рр. спроби заборонити зносини донських козаків із Січчю. У такий спосіб вона пробує розірвати вісь Дніпро-Дон як одну із вірогідних ланок задумованої Шагін-Гіреєм антимосковської спілки. Адже в умовах домінування українських козаків у запорозько-донських стосунках Дон вважався партнерами Шагін-Гірея по військовому союзу за одну з точок опори і в стосунках з мусульманськими сусідами, і в змаганнях з Варшавою. У 1624–1629 рр. українським козакам вдалося підпорядкувати своїм інтересам дії Війська Донського на турецько-татарському напрямі. Завдяки запорожцям донці частково долучилися до підтримки Магмет- і Шагін-Гіреїв під Кафою, а від середини 1624 р. спрямовували енергію лише на Туреччину. Крім того, більшість морських походів з Дону в 1624–1625 рр. і далі до 1629 рр. були спільними, українсько-донськими, а найпотужніші з них органічно вписувалися в тактичну лінію запорожців на кримсько-турецькому напрямі.

Руйнуючи спілку українських та донських козаків, Москва могла розраховувати відразу на кілька вигод. Забивався клин у вибудований Шагін-Гіреєм антимосковський пояс Волга — Дніпро. Без підштотування з боку запорожців участь донців у антимосковських акціях Криму ставала практично нереальною. Українські козаки позбувалися своєї опори у ділянці кримсько-турецьких заходів. Ослаблення для Порти загрози з боку Дону при збереженні, а то й посиленні — з боку Дніпра, позитивно відбилося б на турецько-московських стосунках, полегшило б московській дипломатії досягнення тут трьох головних завдань — остаточне устійнення мирних відносин, скріплення намірів султана зруйнувати козацько-татарський союз й польсько-кримське порозуміння шляхом примусу татар до набігів на українські землі, зрештою, роздмухування суперечностей між Стамбулом та Варшавою.

Власне курс на розірвання зв'язків українського козацтва з Доном Москва бере з початку 20-х рр, відколи остаточно з'ясувалася посутня роль запорожців у здійснюваних з Дону морських і сухопутних походах, цих дошкульних ударах по новій московській політиці щодо Криму й Туреччини. Підхід Москви вперше реалізували царські грамоти до Війська Донського від 29 травня, 17 червня та 20 вересня 1622 р., у яких містилися категоричні заборони на будь-які контакти з українськими козаками як збудниками неприязні між государем і мусуль-

---

⁶⁴ Найранішу звістку приніс у січні 1626 р. тлумач О. М'ясоєдов (РДАДА. — Ф. 123. — 1626 № 1. — Арк. 30. Цей документ використав, але без зауваження названої деталі О. Новосельський (Новосельский А. А. Борьба Московского государства... — С. 116).

манськими сусідами на півдні⁶⁵ У березні 1623 р. московський тиск посилювався. На Дон був споряджений спеціальний посланець князь М. Белосельський з широким колом завдань щодо вивідання реального стану українсько-донських стосунків та наказом суворо вимагати від донців виконання антизапорозьких вимог.

Неефективність таких зусиль виявилася мало не відразу, а прихід у 1624 р до Магмет-Шагін-Гіреїв під Кафу козацького загону з Дону відтінив це особливо чітко. Однак поновлені восени 1625 р. заходи всеодно ґрунтувалися на тих самих інструментах: інших Москва в тих умовах застосувати не могла. Більшою була лише рішучість. Якщо в 1622–1623 рр. справа обмежилася голослівними заборонами, то в царській грамоті від 22 жовтня 1625 р. донцям прямим текстом нагадувалося про «опалу», накладену на них у часи Бориса Годунова. До того ж грамота містила *sanctio*, яке передбачало за продовження морських походів та стосунків з українськими козаками фактично той самий комплекс покарань, який застосовувався в передсмертну добу: відмова від практики надсилання царського жалування, «заказ» на довіз на Дон запасів, заборона приймати донських козаків у порубіжних містах⁶⁶. Для збільшення ефекту в Москві заарештовують козаків військової станиці Олексія Старова, перетворюючи їх на заручників поведінки Війська Донського і прозоро наголошуючи на цьому в тексті грамоти⁶⁷

Така загостреність, ба навіть екзальтованість, як ніщо інше відбиває велику стурбованість Москви тими загрозами, якими віяло від козацько-татарського військового союзу в умовах рішучої налаштованості Шагін-Гірея на антимосковський похід. Переконавання, що цей союз побільшує небезпеку походу та склад його можливих учасників, виразно проступає також із наказів порубіжним воєводам за 1626 р. Серед українських новин Розрядний приказ на чільне місце ставив вісті про козацько-татарські стосунки, а особливо про те, «на кого Шин-Гірей стояти буде і запорізькі черкаси з ними ідуть, і на кого хочуть допомагати»⁶⁸ Вивідувачів, які принесуть ці новини, слід було негайно допитати, а відповідні відписки направити до Москви «нашвидкуруч». Саме добра поінформованість останньої про кримські справи та перебіг козацько-татарських зносин дозволила їй з'ясувати для себе факти послаблення та зникнення загрози (відповідно в 1628–1629 рр.). Очевидно тому пом'якшується й стиль чергової царської грамоти на Дон

---

⁶⁵ Ширше про мотиви і сутність цієї політики Москви див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва... — С. 151–154.

⁶⁶ РИБ. — Т. XVIII. — С. 246.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ РДАДА. — Ф. 210. — Білгородський стіл. — Стб. 25. — Арк. 167

(від 2 вересня 1727 р.), з якої зникає *sanctio*⁶⁹. Москві були відомі усі деталі загострення внутрішньополітичної ситуації в ханаті, роль Польщі та запорожців у відчайдушних спробах Магмет- і Шагін-Гіреїв повернути владу, подробиці походів запорожців з союзними татарами на Крим та смерті кількох проводирів українських козаків, а також Магмет-Гірея⁷⁰.

У підсумку ж не викликає сумнівів тісна політична заангажованість Москви у справу козацько-татарського військового союзу 1624–1629 рр. Попри своє позірне відсторонення від перебігу союзницьких відносин, Московія впевнено тримала руку на пульсі подій, дбаючи про свій інтерес. Вона чітко усвідомлювала, які загрози потягнуло за собою зближення українських козаків з Шагін-Гіреєм. Серед заходів, спрямованих на поховання ідеї калги щодо організації потужного походу на московські землі, важливе місце відводилося уникненню шлейфу негативних наслідків ймовірного залучення до акції українських козаків. Вірогідність втягування татарами у вир антимосковських подій запорожців, а через них і донців, розцінювалася Московією як висока. Саме під таким кутом зору можна пояснити коливання московської політичної лінії відносно Війська Донського від суттєвого ужорсточення (1625–1626) до зниження температури погроз (1627–1629). Адже в 1624–1629 рр. морські походи донських козаків — стрижень московсько-донських суперечностей 10-х — середини 30-х рр. XVII ст. — не тільки не провокували незадоволення Криму, навпаки — відповідали інтересам останнього, бо під впливом намов запорожців спрямовувалися до турецьких берегів.

З'ясовані особливості ставлення Москви до козацько-татарського військового союзу відбивають розуміння нею необхідності збереження за собою колишнього місця в шкалі політичних орієнтацій українського козацтва. Про обнадійливі для неї зрушення у системі козацьких вартостей не йшлося. Політичний патріотизм козаків стосовно Варшави залишався непохитним. Москва продовжувала сприйматися ними як один із чинників скріплення своєї позиції у змаганнях з Польщею. Не більше. Врешті, тяглість принципової налаштованості Московії на очікування від українсько-кримського зближення військової загрози для себе виразно засвідчують події доби Богдана Хмельницького. Попри цілковиту неприйнятність для Чигириня нав'язуваної Кримом ідеї спільного походу на Дон та на московські землі, проблему такого вторгнення Московія вважатиме актуальною аж до Переяславської ради 1654 року.

---

⁶⁹ РИБ. — Т. XVIII. — С. 271–278.

⁷⁰ Див.: РДАДА. — Ф. 123. — 1628 № 10. — Арк. 24–51, 1629 № 14. — Арк. 1–6; Новосельский А. А. Борьба Московского государства... — С. 120–121, 136–138.

Валерій Степанков

Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки

Перш ніж приступити до безпосереднього з'ясування порушеної проблеми, вважаємо за доцільне висловити два застереження, які, з одного боку, дозволять глибше осягнути її суть, а з іншого — чіткіше окреслити позицію автора. По-перше, принципово не сприймаємо існуючу в сучасній російській історіографії думку про наявність на теренах України й Білорусі до середини XVII ст. «єдиного русского народа»¹. Не вступаючи у дискусію з цього приводу (це тема окремої розмови), зауважимо, що українська історіографія уже давно спростувала подібні теорії, а праці кінця XX — початку XXI ст. вітчизняних й зарубіжних вчених (О. Апанович, С. Величенка, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, Ю. Мицика, С. Плохія, П. Саса, Ф. Сисина, В. Смолія, О. Струкевича, Т. Хинчевської-Геннель, Н. Яковенко й ін.), попри відмінність у поглядах авторів, засвідчують інтенсивний процес розвитку національної самосвідомості українців. Формувалося чуття етнічної спільноти, національної самоідентифікації, усвідомлення безперервності існування з княжих часів на священних теренах «руської, рідної землі», почуття національного ренегатства. Викристалізовувалися ознаки належності до українського (у тогочасній термінології «руського») народу, складові його політичної концепції, висувалося гасло захисту «свободи і вольності руського народу» тощо.

Поділяємо висловлене Н. Яковенко міркування щодо того, що приблизно з 20-х рр. XVII ст. поняття «руський народ» «набуває термінологічної конкретності». Як стверджує дослідниця, «віднині й надалі під «руским народом» автори (тогочасних творів — В. С.) однозначно мають на увазі населення територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами, тобто етнічною Україною» і минуле «п'яти княжих столиць (Києва, Галича, Холма, Львова і Володимира) та династій, що тут панували, стає головним засобом мобілізації історичної пам'яті. Ідейна мета цих екскурсів в історію — продемон-

---

¹ Флоря Б. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья — раннего нового времени // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 14–24; Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. — 2002. — № 2. — С. 9–10.

струвати правонаступність політичного буття руського народу на своїй території». І «саме на цей час припадає переростання відчуття етнічної спорідненості, зіперте на спільність території, мови та релігії, в усвідомлення себе політичним колективом-народом, що має виключне право на політичну самореалізацію в межах власної території»². Проаналізувавши панегірики князям Острозьким і Заславським, дослідниця дійшла висновку, що в тогочасних уявленнях про Русь як політичний простір географічні обриси цього простору збігаються «з територією південних («українських») князівств киево-руської доби, абсолютно й безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, а й білоруські терени (це, до речі, переконливо заперечує поширену серед істориків думку, нібито сприйняття «Русі» як суцільного українсько-білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час та внаслідок Хмельниччини). А параметри цього простору як певної політичної цілості витікають з уявлень про суцільний простір влади — від Києва по Львів»³.

По-друге, поділяючи погляди примордіалістів на генезу української нації, вважаємо, що у 1648 р. в Україні спалахнула Національна революція (типологічно близька до Нідерландської), спрямована на здобуття незалежності й розбудову соборної самостійної держави. Вивчення виявленого істориками масиву джерел однозначно засвідчує яскраво виражену національно-визвольну, конфесійну і соціальну спрямованість боротьби, в якій взяли участь різні прошарки українського суспільства: козаки, духовенство, селяни, частина шляхти й міщани. З огляду на зміст події, визнаємо хибним використання для її маркування термінів «козацьке повстання», «козацька війна», «козацька революція», бо вони ігнорують національно-визвольний характер борні народу, зводячи її сутність до соціального конфлікту у Речі Посполитій.

Можна, потрібно й корисно дискутувати з проблеми типології українських подій, що спалахнули у 1648 р. Однак не можемо збагнути доцільності наполегливих зусиль Н. Яковенко (починаючи з середини 90-х рр. XX ст.), під гаслами «сучасного наукового мислення», «безсторонньої правди» та необхідності ревізії «найміцнішого монумента

---

² Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). — Львів-Люблін, 1996. — С. 24–25; Її ж. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 174.

³ Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С. 250.

старої історіографії», пересадити на ґрунт сучасної української історіографії дещо модернізовану концепцію «домової війни» польських істориків, сформовану ще 350 літ тому С. Твардовським. На її переконання, у 1648 р. спалахнула «жахлива селянська війна» («жакерія», «громадянська війна»), що становила собою «кривавий хаос», «нечувану різню», масовий терор, «спалах антисемітського фанатизму» тощо⁴. Всі ці оцінки типові для робіт польської історіографії другої половини XVII–XX ст. та пізнього П. Куліша, в яких повстання українців зображувалося, за спостереженням Ф. Сисина, «лише безглуздою деструкцією»⁵. Сповна поділяємо його міркування, що «вважати Хмельниччину негативним явищем означає відкидати центральну подію української історії, яку за її значенням можна порівняти з хрещенням 988 р. або національним відродженням початку XIX ст.»⁶.

Однією з найприкметніших рис визвольної, конфесійної та соціальної боротьби українців у 20–30-х рр. XVII ст. стала важлива роль у ній зовнішньополітичного чинника. Експансія католицизму (в його польській моделі), утиски православних і православної церкви, що сприймалися православним населенням як національне гноблення (у його свідомості релігія і національність були настільки тісно пов'язані, що віра отримала національну ознаку: католицька називалася «ляцькою», а православна — «руською»⁷), наростання соціального визиску, небажання еліти Речі Посполитої визнати за козацтвом статус привілейованого стану (на зразок шляхетського), жорстокі репресії штовхали до пошуку допомоги й підтримки зовні, насамперед у Московії та Криму. В історіографії чомусь не відзначається той факт, що саме утиски й переслідування спонукали українське православне духовенство торувати дорогу до отримання покровительства у російських царів і московського патріархату, вбачати у них захисників православ'я.

---

⁴ Яковенко Н. Між правдою і славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 68–76; Її ж. Нарис історії України... — С. 181–191; Її ж. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — К., 2000. — Вип. 3. — С. 58–78; Її ж. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // Паралельний світ... — С. 189–228.

⁵ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Вип. 5. — Львів, 1998. — С. 571.

⁶ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 75.

⁷ Floria B. N. Konflikt między zwolennikami unii i prawosławia w Rzeczypospolitej (w świetle źródeł rosyjskich) // Barok. Historia — Literatura — Sztuka. — Т. 3. — Warszawa, 1996. — С. 25–32; Его же. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. — 2002. — № 2. — С. 37.

Власне, з цієї причини формується ідея єдності православної Русі, біля витоків якої стояв київський митрополит Йов Борецький. Саме він у листі до царя від 3 вересня 1624 р., як з'ясував С. Плохій, вперше, опираючись на біблійну оповідь про братів Йосипа і Веніаміна, не лише висловив міркування про релігійну й кровну спорідненість польсько-литовської і московської Русі, але й потрактував українців-малоросіян як молодших, а росіян-великоросів як старших братів, котрі створюють одну сім'ю⁸. На середину XVII ст. російський чинник, що ґрунтувався на постулаті спільності православного віросповідання, увійшов у свідомість частини населення й трансформувався в образ Росії як потенційної союзниці у боротьбі з «ляхами».

Другим зовнішньополітичним фактором, який впливав на перебіг визвольних змагань 20–30-х рр., став характер взаємин Війська Запорозького з Кримом. Серед козацтва формується угруповання, яке для досягнення поставлених цілей орієнтувалося на союз з ханством і Портою. Вже під час Хотинської кампанії 1621 р. турецький уряд намагався налагодити зв'язок з козаками й схилити їх до виступу проти Речі Посполитої, обіцяючи взамін створити удільну Українську державу зі столицею у Києві чи Кам'янці-Подільському⁹. В деяких джерелах є відомості, що однією з причин позбавлення влади гетьмана Якова Нероди (Бородавки) стала підозра у підтриманні ним таємних стосунків з турками¹⁰. Відомо, що у 20–30-х рр. укладалися угоди Війська Запорозького з ханами, спрямовані на надання взаємодопомоги проти ворогів. А в 30-х рр. уже мали місце спільні військові дії козаків і татар проти поляків. У першій половині 40-х рр. окреслилася тенденція політичного зближення Запорозької Січі з Кримським ханством, наслідком чого стали спільні напади татар і запорожців на російські землі¹¹. У свідомості козаків зародилася також думка про можливість звернення по допомогу і до султана¹².

Не випадково Б. Хмельницький, розпочавши підготовку повстання, восени 1647 р. вдався до переговорів про укладення антипольської угоди з кримською знаттю й ханом, котрим, вочевидь, повідомив про

⁸ Płochij S. Między Rusią a Sarmacją: «unarodowienie» Kozaczyzny ukraińskiej w XVII–XVIII w. // Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie. — Lublin, 2000. — S. 161–162.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — К., 1995. — С. 469; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna Chocimska 1621 roku. — Kraków, 1979. — S. 71.

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 471; Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej (1621). — Kraków, 1921. — S. 150.

¹¹ Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — М., 1995. — С. 52–59.

¹² Цит. за: Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым... — С. 59.

запланований антитатарський похід польських підрозділів¹³. На одній із козацьких рад порушувалося питання і про можливість одержання допомоги з боку Росії, однак присутні дійшли висновку, що вона відмовить їм, бо ще не поновила сил після останньої війни з Річчю Посполитою¹⁴. Направив Б. Хмельницький посла й до султана Ібрагіма, щоб заручитися підтримкою Порти. Його прийняли доброзичливо й обдарували. Як на наш погляд, наслідком саме цих переговорів (а не червня чи липня 1648 р., як припускав О. Прицак) стало укладення угоди про встановлення дружніх відносин й заборону татарам нападати на українські землі¹⁵.

Добившись за допомогою татар Тугай-бея блискучих перемог над поляками на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р., Б. Хмельницький та його оточення не висунули програми звільнення українських земель від польського панування. Розглядаючи Річ Посполиту як Вітчизну, вони спромоглися лише сформулювати ідею створення на теренах козацької України (включаючи Білоцерківщину й Уманщину) удільної козацької держави, очолюваної гетьманом, яка, вочевидь, мала вийти зі складу Польщі й перетворитися на третю складову федеративної Речі Посполитої¹⁶. Домогтися цього сподівалися шляхом реформування політичного устрою останньої руками монарха, суть якого полягала у перетворенні королівської влади в самодержавну, обмеженні політичного впливу князів і магнатів, урівнянні соціального статусу козацтва із шляхтою.

Спочатку реалізація цих планів пов'язувалася з особою короля Владислава IV (у свідомості козаків про нього склалося уявлення як про доброго монарха, готового не лише надати їм і руському народу права і свободи, але прийняти православ'я й повернути у нього «ля-

---

¹³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Вид. друге, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 76.

¹⁴ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 358.

¹⁵ Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV–XVIII вв. Материалы научной конференции.* — Запорожье, 1993. — С. 44–45; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // *Український археографічний щорічник.* — Вип. II. — Т. 5. — К., 1993. — С. 182–184, 189–190; Флоря Б. Н. Османская империя, Крым и страны Восточной Европы во второй половине 30-х — 40-х гг. XVII в. // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* — Ч. 1. — М., 1998. — С. 165–171.

¹⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 96–97; Степанков В. С. Українська державна ідея // *Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості.* — К., 2001. — С. 76.

хів»¹⁷). Після його смерті 20 травня ситуація істотно змінилася, і Б. Хмельницький вирішив добиватися поставленої цілі за допомогою зведення на польський трон російського царя Олексія Михайловича. 18 червня гетьман звернувся до нього з листом, в якому повідомив про здобуті перемоги, стан безкоролів'я й засвідчив бажання бачити його польським королем. Для здобуття трону пропонував розпочати наступ на Річ Посполиту, обіцяючи зі свого боку надати військову допомогу¹⁸. Ці міркування повторив у листі від 21 липня до путивльського воєводи Никифора Плещеєва, зазначаючи, що тепер цар має час йти війною на ляхів, «азали би дал бог, штоби он ляхом і нам паном і царем бил одноє віри греческоє...»¹⁹.

Аналіз літнього листування гетьмана із царем і воєводами, а також його розмов з перехопленими посланцями воєвод до польських сановників з приводу координації дій проти Криму засвідчує, що він не порушував питання ані про приєднання козацької України до Росії, ані про прийняття нею царської протекції. Б. Хмельницький бачив у цей час Військо Запорозьке власне у ролі союзника Московії у боротьбі за польський трон²⁰. А довідавшись із перехоплених листів воєвод про обговорення ними з польськими урядовцями питання про надання Росією допомоги Речі Посполитій у боротьбі з повстанцями, гетьман відреагував погрозою замиритися з поляками й вчинити разом з ними похід у російські землі²¹. Оскільки Москва відмовилася піти назустріч пропозиціям Богдана включитися у боротьбу за корону, гетьман у вересні розпочав переговори з трансільванським князем-протестантом Д'єрдем I Ракоці, котрий прагнув здобути польський трон для молодшого сина Сигизмунда.

Тим часом козацьке повстання переросло у Національну революцію, у вирі якої влітку й восени відбувався інтенсивний процес становлення державних інституцій на звільнених теренах України. Помітно радикалізувалася також політична програма гетьмана та його соратників. Розгромивши 23 вересня польське військо під Пилявцями, вони розпочали західний похід, метою якого було добитися обрання на трон короля, здатного реалізувати її основні засади. Віднині передбачалося визнання суб'єктом Речі Посполитої України (Русі) щонайменше у складі Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівсько-

---

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 2. — К., 1995. — С. 173–174; Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой... — С. 38–45.

¹⁸ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). — К., 1961. — С. 48–49.

¹⁹ Там само. — С. 57.

²⁰ Там само. — С. 55.

²¹ Там само. — С. 64.

го воєводства (де «козаків багато») зі статусом, подібним до Великого князівства Литовського. Схоже, саме у зв'язку з цим в оточенні Б. Хмельницького велися розмови про утворення Руського князівства²².

Сподіваючись, що обраний не без впливу позиції Війська Запорозького королем Ян Казимир піде на реформування Речі Посполитої, а також намагаючись уникнути продовження бойових дій взимку, гетьман пішов на укладення 21 листопада перемир'я. Слушним є зауваження Я. Федорука, що воно розглядалося ним лише як тактичний крок на шляху до мети²³. Адже гетьман 17 листопада у листі до Д'єрдя I висловлював бажання бачити його «опікуном і королем Польщі» й радив князеві «якнайшвидше наступати на Польщу», обіцяючи приєднатися «з усім нашим військом і силою»²⁴. А в кінці листопада направив посольство до султана клопотатися про прийняття Портою під протекцію усієї Русі «аж по Віслу» на умовах, якими користувалися Молдавія та Валахія²⁵.

Впродовж грудня 1648 — лютого 1649 рр. зазнає докорінних змін політична програма молодшої еліти. Вперше в українській суспільно-політичній думці її наріжним каменем стає ідея створення незалежної від Речі Посполитої держави в складі усіх етноукраїнських земель. Усвідомлюючи, що польський уряд добровільно не погодиться на вихід України зі складу Польщі, Богдан продовжує інтенсивний пошук військово-політичних союзників. 8 січня 1649 р. гетьман відправив до Москви посольство полковника Селуяна Мужилівського, що мало засвідчити незалежність від Речі Посполитої витвореної держави, наміри Війська Запорозького добиватися звільнення решти українських земель й прохати військової допомоги. Через єрусалимського патріарха Паїсія, котрий разом з послом виїхав до Москви, гетьман порушив клопотання про прийняття Війська Запорозького під царську протекцію (П. Гой висловив припущення, що дане питання було порушене патріархом самостійно, без узгодження з гетьманом, але воно потребує переконливішої аргументації²⁶).

---

²² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. II. — М., 1953. — С. 130; Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 1230, оп. 1, спр. 67. — Арк. 1; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 40–44.

²³ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993. — С. 37–39.

²⁴ Документи Богдана Хмельницького. — С. 85.

²⁵ Там само. — С. 628.

²⁶ Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648–1651. — Львів, 1996. — С. 75.

Лютневі переговори у Москві завершилися для козацької України невдачею. Посилаючись на існування «вічного миру» 1634 р. з Річчю Посполитою, цар відмовився розпочати проти неї бойові дії й прийняти Військо Запорозьке під свою протекцію. До гетьмана було направлено посланця Василя Михайлова з листом Олексія Михайловича, в якому звучала пропозиція замиритися з Польщею²⁷. Характеризуючи політику Москви в українському питанні, слід погодитися з думкою Г. Лызлова, що вона не мала намірів втручатися у війну України з Річчю Посполитою, прагнучи домогтися династичної унії Росії й Речі Посполитої та повернення Смоленська і Сіверщини шляхом дипломатичного тиску на Польщу²⁸.

В умовах загрози відновлення бойових дій з Річчю Посполитою Б. Хмельницький під час переговорів у кінці квітня 1649 р. з першим російським послом Григорієм Унковським намагався переконати співрозмовника у незалежності від Польщі Української держави, оскільки «короля ми не обирали и не коруновали и креста ему не целовали». А відтак, враховуючи самостійність козацької України, цар може, не порушуючи «вічного договору» з Польщею, прийняти її під протекцію. Обґрунтовуючи доцільність вступу Росії у війну проти Речі Посполитої з метою оволодіння польським тронем, гетьман на чільне місце висував конфесійний чинник²⁹. В листі від 13 травня до царя знову наголосив на бажанні бачити його «над нами царем и самодержцею...», що мало призвести до з'єднання «всего православия»³⁰. Однак російська політична еліта відмовилася піти назустріч цим пропозиціям Б. Хмельницького.

Спроба гетьмана та старшини добитися незалежності України від Речі Посполитої наштовхнулася на потужний спротив з боку кримської знаті, що категорично не хотіла бачити на північних кордонах ханства самостійної держави. Саме тому у вирішальний момент Зборівської битви (у ніч з 15 на 16 серпня) хан Іслам Гірей пішов на переговори з Яном Казимиром й спонукав до них Б. Хмельницького. За визнанням

---

²⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. III: Дополнения. — СПб, 1862. — С. 26; Архів Інституту історії України НАН України (далі — АИУ). — Оп. 3, спр. 7. — Арк. 42–43; Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 92–98; Гой П. Назв. праця. — С. 73–80; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 3. — К., 1995. — С. 136–137; Його ж. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. // Україна. — 1914. — № 2. — С. 29–35.

²⁸ Лызлов Г. М. Польско-русские отношения в период освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Автореф. дис. к. и. н. — М., 1959. — С. 9–10.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 151–155.

³⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 118.

київського воєводи Адама Кисіля, «якби хан під Зборовом над нами не змилювався, то вже б нам він (гетьман. — В. С.) був кінець зробив»³¹ Здобувши воєнну перемогу, українці змушені були задовольнитися умовами договору (від 18 серпня), який передбачав визнання політичної автономії Української держави лише в складі трьох воєводств: Брацлавського, Київського і Чернігівського.

Згубні для реалізації української державної ідеї наслідки не обмежувалися несприятливими умовами згаданої угоди. На жаль, в історичній літературі спостерігається недооцінка факту істотного погіршення геополітичного становища козацької України, зумовленого укладенням 18 серпня кримсько-польського договору. Він передбачав встановлення між державами «вічної приязні», надання взаємодопомоги проти спільного ворога, заборону татарам нападати на Річ Посполиту, дозвіл короля ханові залучати для своїх потреб Військо Запорозьке й згоду хана надавати військову допомогу королю тощо³². Це означало, що, по-перше, Крим ставав союзником Речі Посполитої, а відтак втрачалася антипольська спрямованість українсько-кримського договору 1648 р; по-друге, козацька Україна мусила зважати на існування польсько-кримського союзу, вістря якого могло спрямуватися і проти неї, а тому вона вже не могла без згоди Криму розпочинати воєнні дії проти Польщі; по-третє, дії гетьмана на міжнародній арені ускладнювалися необхідністю врахування інтересів Криму й Речі Посполитої; по-четверте, виникла загроза втягнення Української держави у спільні польсько-кримські зовнішньополітичні акції, зокрема, в антиросійську війну, ідея якої виношувалася кримською знаттю.

Такий фінал кампанії приголомшив гетьмана. І одну з причин цього він вбачав у позиції Московії³³ Роздратований частими приїздами посланців воєвод для розв'язання дрібних прикордонних питань, а також відомостями про масові безчинства татар, він 20 вересня пригрозив вчинити на неї похід³⁴ Зрозуміло, після виснажливих бойових дій й розпуску війська Б. Хмельницький не міг його розпочати, хоча хан і схилився його до цього³⁵ Та й не хотів, вбачаючи у Москві потенційного союзника. Мав намір лише трохи настрахати російську еліту, щоб підштовхнути до надання допомоги козацькій Україні.

---

³¹ Краківський державний архів (далі — КДА). — Ф. 465 (Збірка Русецьких), спр. 31. — Арк. 77.

³² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ). ВР. — Ф. 5, спр. Оссолінських № 2286/II. — Арк. 29–30; ЦДІА України. — Ф. 1230, оп. 1, спр. 194. — Арк. 42–43; *Historia dyplomacji polskiej*. — Т. 2. — Warszawa, 1982. — S. 193.

³³ *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. II. — С. 251.

³⁴ Там же. — С. 252–253.

³⁵ Там же. — С. 244, 251, 281.

Потрапивши у складну ситуацію (є підстави вважати, що гетьман знав основні положення польсько-кримського договору), він вносить зміни до зовнішньої політики. По-перше, слухно вважаючи ханат ненадійним союзником, Б. Хмельницький активізував заходи по створенню антипольської коаліції у складі України, Порти, Росії, Трансільванії, Молдавії та Швеції³⁶. У вересні 1650 р., внаслідок спільного походу до Молдавії, домогся укладення з нею договору про дружбу, який передбачав надання взаємодопомоги проти ворогів й шлюб сина гетьмана Тимоша з донькою господаря Розандою³⁷.

По-друге, прагнув будь-що уникнути участі у запланованому Бахчисараєм поході проти Росії. Починаючи з жовтня 1649 р., Крим почав домагатися від Варшави проведення проти останньої широкомасштабної війни, плекаючи надію відвоювати Астраханське і Казанське ханства. Весною 1650 р. польський уряд наказав гетьману готуватися до спільного з татарами походу на Росію. І тільки завдяки його винятковій дипломатичній спритності вдалося у першій половині серпня запобігти вторгненню кримсько-українських військ у російські землі³⁸. Взамін за це Б. Хмельницький сподівався, що російський цар врешті надасть Україні військову допомогу й візьме під свою протекцію. При цьому у переговорах з росіянами він неодноразово наголошував на вимушеності свого союзу з Кримом і Портою, але у різних формах проводив думку, що якщо цар не змінить свого ставлення до козацької України, то він вчинить на Росію напад разом з кримцями й турками³⁹.

По-третє, починаючи з осені 1649 р., український уряд помітно активізував стосунки з Портою, обіцяючи їй, взамін за надання військової допомоги, прийняти протекцію султана. Є дані, що до кінця цього року Б. Хмельницький двічі направляв до Стамбула посольства з подібними пропозиціями⁴⁰. Основні ж переговори відбулися в кінці липня 1650 р. у Чигирині з турецьким послом Осман-агою, під час яких гетьман вперше особисто заявив про бажання вірно служити Високій

---

³⁶ КДА. — Ф. 465, спр. 31. — Арк. 77.

³⁷ Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету Б. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648–53 гг.) // *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть*. — К., 2000. — С. 200; Грушевський М. *Історія України-Руси*. — Т. IX. — Ч. 1. — К., 1996. — С. 88–94.

³⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — 2-ге вид., доп., перероб. — К., 1995. — С. 267–270, 274–276; Seredyka J. *Nieudana próba włączenia w 1650 r. Kozaków Zaporoskich do antyrosyjskiego sojuszu polsko-tatarskiego // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w.* — Warszawa, 1993. — S. 125–129.

³⁹ АИУ. — Оп. 3, спр. 8. — Арк. 274; *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. II. — С. 188, 269–270, 281, 329, 358–359, 376, 429–433, 448, 463.

⁴⁰ КДА. — Ф. 465, спр. 31. — Арк. 71; Спр. 41. — Арк. 209.

Порті; зобов'язався не допускати морських виправ козаків проти неї, підтримувати союз з Кримом й не брати участі у ворожих акціях проти Османської імперії. Зі свого боку, Порта обіцяла надіслати військову допомогу проти Речі Посполитої. До Стамбула було відправлене посольство київського полковника Антона Ждановича, яке мало засвідчити «рішучий намір» Б. Хмельницького «завжди вірно й правдиво служити могутньому цареві, бути в добрих стосунках і взаєморозумінні з усіма високими урядовцями Високої Порти і навіть з усією турецькою нацією»⁴¹. З невідомої причини Л. Заборовський, характеризуючи чигиринські переговори й місію А. Ждановича, й словом не обмовився про згоду козацької України прийняти протекцію султана⁴².

Турецький уряд після переговорів з українцями прийняв ухвалу про прийняття козацької України під протекцію Мегмеда IV, пообіцяв наказати хану підтримувати союз із нею й надати допомогу в разі нападу Польщі. Б. Хмельницький довідався про це від А. Ждановича та Осман-аґи, котрі повернулися 16 листопада. 11 грудня він направив через Осман-аґу листа до яничарського аґи з проханням поклопотатися перед султаном, щоб звелів ханові перебувати «на віки у братерстві з нами». Цього ж місяця Мегмед IV видав грамоту гетьманові, повідомляючи про прийняття козацької України «під крила й протекцію нашої неосяжної Порти»⁴³. Для відібрання присяги до Чигирина вирушає у кінці лютого — на початку березня посольство з атрибутами влади володаря Української держави, яке мало повідомити про згоду султана надіслати на допомогу військо. Умови протекції були сприятливими: козацька Україна звільнялася від сплати данини, а її зобов'язання перед Портою зводилися лише до надіслання у разі потреби війська у розпорядження султана та запобігання козацьких морських виправ. Окрім цього, оформлення у цей час акту прийняття турецької присяги, по-перше, охоронило б українські землі від татарських грабежів; по-друге, забезпечило б від антиукраїнських зовнішньополітичних акцій Кримського ханства й слугувало б запорукою збереження з ним військово-політичного союзу; по-третє, гарантувало б одержання істот-

---

⁴¹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 177–178; Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — Записки НТШ). — Т. ССХХІІ. — Львів, 1991. — С. 319–326; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. ІХ. — Ч. 1. — С. 59–64.

⁴² Заборовский Л. Г. Порта, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг. // Османская империя и страны... — Ч. І. — С. 205.

⁴³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. ІІІ. — С. 51–52; Документи Богдана Хмельницького. — С. 204–205; Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 375; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. ІХ. — Ч. 1. — С. 131–137.

ної воєнної допомоги з боку Порти. Проте, Б. Хмельницький, прийнявши у першій половині квітня 1651 р. посольство Осман-аґи, ухилився від принесення разом із старшиною присяги Мегмеду IV (відклавши її на майбутнє) й відмовився від воєнної допомоги⁴⁴.

Чому гетьман, котрий неодноразово звертався з проханнями до султана (як, до речі, і московського царя) про прийняття протекції, після відповідної ухвали Стамбула раптом почав зволикати з принесенням присяги? Як на наш погляд, причина цієї позиції володаря булави полягала в тому, що він і не збирався приймати чиєї б не було протекції! Прагнучи зберегти самостійність, Б. Хмельницький, граючи на суперечностях між Росією, Портою й Річчю Посполитою, шляхом обіцянок царю й султану прийняти протекцію прагнув домогтися воєнної допомоги від Московії (й у такий спосіб втягнути її у війну з Річчю Посполитою), а також політичної підтримки з боку Османської імперії з метою збереження військово-політичного союзу з Кримом.

Ця зовнішньополітична доктрина в принципі була вірною до укладення Зборівського кримсько-польського договору, після якого ханство перетворилося на самостійний потужний геополітичний чинник, спроможний докорінним чином змінити перебіг українсько-польської війни. За обставин, коли кримська еліта, по-перше, була налаштована найрішучишим чином проти виокремлення українських земель у незалежну державу, а, по-друге, пов'язувала реалізацію своїх планів приєднання Астраханського й Казанського ханств із союзом з Річчю Посполитою, козацька Україна втратила можливість добитися мети шляхом збереження попереднього зовнішньополітичного курсу. Склалася ситуація, що вимагала негайного опертя на підтримку (шляхом прийняття протекції) тієї із держав, яка б забезпечила доведення до переможного кінця боротьби з Річчю Посполитою, нейтралізувавши при цьому антиукраїнську позицію Криму. Сповна поділяємо думку Я. Дашкевича, що «трагедія України у XVII столітті (та не лише в цьому), полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів. Багатовікове перебування з розбійницьким степом, який розглядав Україну та українців лише як резервуар ясиру, не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду»⁴⁵.

Проте Б. Хмельницький не сповна вловив негативні тенденції цієї переміни й продовжував робити ставку на карту одночасного загра-

---

⁴⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 65, 80; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 135, 217, 247–248.

⁴⁵ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 274.

вання з Росією і Портою. Трагічним наслідком такого курсу стала Берестецька катастрофа українського війська, зумовлена самовільним залишенням 30 червня 1651 р. кримськими і ногайськими татарами поля битви. Це сталося не внаслідок неспроможності протистояти наступу поляків, а з політичних міркувань хана та його оточення, можливо, не без таємного порозуміння з Яном Казимиром. Чи не тому гетьман вважав, що Іслам Гірей, «пришод на помочь, помочи не учинил, и на чом присягал, во всем зрадил...»⁴⁶. Як результат — Українська держава опинилася на грані загибелі, і лише ціною надлюдських зусиль Богдана й самовідданої боротьби українців вдалося зберегти її існування у межах Київського воєводства, що передбачалося Білоцерківським договором від 28 вересня 1651 р.

Хоча гетьман тепер і зрозумів масштаби небезпеки військово-політичного зближення Криму й Речі Посполитої⁴⁷, все ж суттєвих змін у зовнішню політику не вніс. Як і раніше, домагався військової допомоги з боку Московії, засвідчуючи готовність прийняти царську протекцію на основі укладеного договору («...на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою»)⁴⁸. Водночас обіцяного ще в липні 1651 р. посольства для обговорення його змісту надсилати до Москви не поспішав. Зі свого боку, російський уряд, незважаючи на ухвали Земського собору у березні 1651 р. про доцільність відмови від договору 1634 р. з Річчю Посполитою й прийняття Війська Запорозького під государеву високу руку, теж не квапився загострювати відносин з Польщею й приймати гетьмана під протекцію. Цар вирішив взяти на себе роль посередника у польсько-українському замиренні⁴⁹.

Продовжували розвиватися дипломатичні стосунки з Портою. Після переговорів з її посольством, Б. Хмельницький 7 грудня 1651 р. звернувся з листом до Мегмеда IV, в якому клопотався про прийняття

---

⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 123; Мицик Ю. А. Віршована хроніка 1682 р. про Берестецьку битву // Берестецька битва в історії України. Матеріали і тези Шостої науково-теоретичної конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького. 24–25 червня 1995 р. — Рівне, 1995. — С. 100–101; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 323–325; Степанков В. С. Невідомі сторінки Берестецької битви у висвітленні «Щоденника» Я. Михаловського // Берестецька битва в історії України. Матеріали і тези Шостої науково-теоретичної конференції... — С. 46–47.

⁴⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 123.

⁴⁸ Там же. — С. 120–123.

⁴⁹ Там же. — С. 262–263, 269; Документи Богдана Хмельницького. — С. 281; Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия — Украина: история взаимоотношений. — С. 42; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. — К., 1955. — С. 398–407.

під протекцію не лише козацької України, а всіх етноукраїнських земель: «...бачу, що це є самою божою волею, щоб руський народ був вільним від польської неволі. А тому, що вся Греція визнає владу вашої царської милості, мого милостивого пана, то і вся Русь, яка є однієї віри з греками і бере від них свій початок, хоче і могла б бути під владою вашої царської милості...»⁵⁰. Можна констатувати, що на літо 1652 р. серед старшини зміцніли позиції угруповання, котре орієнтувалося на Туреччину⁵¹. В лютому 1653 р. Б. Хмельницький направив нове посольство до султана з метою клопотатися про його протекцію й надання військової допомоги. Не дочекавшись його повернення, у кінці квітня вислав до Стамбула нових послів, котрі мали підтвердити готовність прийняти протекцію (за умови не сплачувати данини до турецької скарбниці), попросити Мегмеда IV повідомити польського короля, що Порта бере під свій захист козацьку Україну й заборонити хану її спустошувати.

Перше посольство було прийнято доброзичливо, турецький уряд вдруге прийняв ухвалу про прийняття України під протекцію й пообіцяв задовольнити усі прохання (взамін гетьман мав виплачувати незначну данину й, можливо, поступитися Кам'янцем). До Чигирини було відправлено посла Магмет-агу з короною, булавою, бунчуком, кафтаном, знаменом й обіцянкою в разі принесення присяги надіслати на допомогу 100-тисячне військо. Після прибуття посла Б. Хмельницький, вочевидь, у кінці травня зібрав старшинську раду, на якій майже всі полковники висловилися на користь прийняття протекції султана, інші старшини схилилися до думки про доцільність прийняття царської протекції. Після гострої дискусії, ймовірно, не без вирішальної ролі гетьмана, рада відхилила пропозицію про принесення присяги Мегмеду IV, а, щоб не псувати відносин з Портою, Магмет-азі повідомили, що оскільки тривають бойові дії, немає можливості оформити акт прийняття протекції, і згодом його відправили назад⁵². Причин відмови принесення присяги султану вбачаємо дві: прагнення Б. Хмельницького продовжувати попередню політику у стосунках з Портою і Московією та традиційне несприйняття частиною старшини ісламського світу (бусурман) в особі Порти.

---

⁵⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 234.

⁵¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 221.

⁵² Там же. — С. 290, 303, 307, 320; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 498, 534–537; Заборовский Л. В. Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653–1654 гг. // Балканские исследования. — Вып. 3. — М., 1978. — С. 66–67; Его же. Порта, Крымское ханство... — С. 210–212; Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 399–401.

Проте, вже з середини 1653 р. внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Української держави почало неухильно погіршуватися, послаблюючи її мілітарну потугу і не залишаючи шансів на маневрування на дипломатичній арені. Насамперед слід зауважити, що тривалі воєнні дії, які проводилися власне на українських землях, завдали їм страхотливих руйнувань, а разом із лютуванням епідемій холери й чуми (у 1650–1652 рр.) та голодівок (1650, 1652–1653 рр.) призвели до обезлюднення цілих районів (лише на Київщині й Поділлі було знищено понад 100 міст і містечок; на Волині, за підрахунками В. Цибульського, зруйновано понад 620 поселень). Людські втрати у козацькій Україні, вочевидь, складали не менше 40 %. Внаслідок розорення значна частина козаків виявилася неспроможною виконувати військову повинність, тому залишала козацький стан, переходячи у міщанство. А відтак чисельність армії на другу половину 1653 р., ймовірно, скоротилася із 130–140 тис. до 50–60 тис. осіб⁵³.

У жодному разі не можна недооцінювати негативної ролі емоційно-психологічної втоми значної частини населення від довготривалої боротьби, якій не бачили кінця, його зневіри у можливості здобуття перемоги. Як слушно спостеріг М. Грушевський, впродовж серпня — вересня 1653 р. козаки (і не тільки вони) масово ухилялися від мобілізації до війська, переселялися у російські землі⁵⁴. Поширювалися, особливо на Лівобережжі, проросійські настрої; росло невдоволення голодівками, безчинствами татар, політикою Б. Хмельницького. Названі чинники породили бл. 20 червня масовий виступ рядових козаків і нижчої старшини у військовому таборі під Городком-Бедриківським⁵⁵. І саме цей виступ зірвав похід армії у західноукраїнський регіон.

Необачна політика гетьмана у Молдавії (втручання у міжусобну боротьбу за владу й прагнення силою зброї у травні й серпні 1653 р. поновити на господарстві В. Лупула), призвела до, по-перше, розриву дипломатичних відносин козацької України з Придунайськими князівствами; по-друге, зближення їх володарів з Річчю Посполитою й створення з нею військово-політичного союзу проти гетьманату; по-третє, погіршенням взаємин з Портою (її уряд не приховував невдоволення молдавською політикою Б. Хмельницького) та Кримом⁵⁶

---

⁵³ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — С. 172–173; Цибульський В. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у зарубіжній історіографії. — Рівне, 2000. — С. 174–175.

⁵⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 613.

⁵⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 299–300.

⁵⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 538–544, 572–573, 576–593; Т. IX. — Ч. 2. — С. 659–660, 662; Заборовский Л. Борьба русской и польской дипломатии... — С. 67–69; Его же. Порта, Крымское ханство... — С. 210–211;

Влітку 1653 р. досягла кульмінації деструктивність польської політики у розв'язанні української проблеми. Еліта Речі Посполитої на відріз відмовилася від переговорів з гетьманом щодо визнання умов Зборівського договору. Намагаючись добитися ліквідації Української держави, польська сторона на серпневих переговорах у Львові з «великим посольством» Росії рішуче відхилила пропозицію миротворчого посередництва Москви у поновленні Зборівського договору. На її переконання, замирення з Військом Запорозьким могло статися лише за умови його повної капітуляції й відновлення ситуації в Україні, що існувала до початку революції⁵⁷. Ця непримиренність Речі Посполитої означала неминуче поновлення воєнних дій з козацькою Україною, і 22 серпня польське військо вирушило у похід проти неї, започаткувавши Жванецьку кампанію. Зробивши ставку на аргумент меча, польський уряд відкинув усі пропозиції Б. Хмельницького припинити наступ і розпочати переговори. Воднораз відхилення ним миротворчої ініціативи Росії посприяло прийняттю Московою ухвали про взяття Війська Запорозького під царську протекцію⁵⁸.

Окреслилася нова тенденція щодо Української держави і у політиці Криму. Знаючи про ускладнення відносин гетьманату з Портою, його еліта вирішила перехопити ініціативу й домогтися перетворення козацької України у васально залежну від себе державу. Так, з'явившись у першій декаді жовтня на допомогу Б. Хмельницькому, Іслам Гірей, за свідченням І. Виговського, поставив вимогу, «чтоб де он ныне, гетман, присегал, что быть под ево, хановою, рукою». Б. Хмельницький спромігся відхилити це домагання, погодившись (за умови, що татари не руйнуватимуть поселень і не братимуть ясиря) лише на укладення нового союзного військово-політичного договору, що передбачав рівноправність сторін, які домовлялися⁵⁹. Однак стосунки з ханом залишалися складними, оскільки той, не маючи наміру доводити справу до розгрому Речі Посполитої, уникав рішучих дій проти неї, прагнучи знайти порозуміння⁶⁰.

Семенова Л. Е. Молдавия и Валахия в отношениях Порты со странами региона в середине XVII в. // Османская империя и страны... — С. 237–239; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 402–403, 410–413, 415–417; Шушарин В. П. Трансильвания в соперничестве Османской империи и Габсбургов (1648 — 50-е гг.) // Османская империя и страны... — С. 227.

⁵⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 341–342.

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 619–658; Заборовский Л. Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. — С. 238–243.

⁵⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 401.

⁶⁰ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 423–424.

Ускладнення становища козацької України спонукало гетьмана до активізації відносин з Москвою. Як справедливо зауважив В. А. Серчик, «коли б Хмельницький і козаки були незалежні від Речі Посполитої і не висувала вона до них жодних претензій, не пхалися тоді б до визнання влади царя московського...»⁶¹. Під час переговорів з російськими властями українська сторона засвідчувала: в разі відмови царя взяти Військо Запорозьке під свою протекцію воно змушене буде піти під покровительство султана. З іншого боку, як і раніше, гетьман не квапився проводити переговори про конкретні умови прийняття протекції, залишаючи у такий спосіб простір для маневрування. Тим часом в українській політиці Росії окреслився поворот у бік задовільнення клопотань Чигирини. Він зумовлювався дією кількох чинників. Так, московська еліта (включаючи Олексія Михайловича) переймалася ідеєю, що взяття під протекцію Війська Запорозького — це початок «долгожданного торжества Православия и Православного царства, осуществление предназначения, уготованного московским государям»⁶². Вона сповна усвідомлювала також негативні наслідки для реалізації власних геополітичних планів як поразки козацької України у війні з Річчю Посполитою, так і прийняття нею протекції Порту. Обидва варіанти розвитку подій таїли для Росії непередбачувані труднощі в майбутньому, яким слід було запобігти.

І вже 2 липня 1653 р. Олексій Михайлович у грамоті до Б. Хмельницького засвідчив згоду взяти його під свою протекцію⁶³. А відправлене до України 23 вересня посольство Романа Стрешнєва і Мартем'яна Бредихіна одержало інструкцію в разі початку українсько-польських воєнних дій та відмови Польщі прийняти пропозицію російського уряду про замирення з Україною повідомити гетьману про згоду царя взяти Військо Запорозьке під свою «високу руку» і надати йому військову допомогу⁶⁴. Довідавшись у кінці вересня про провал миротворчої місії «великого посольства» у Львові, надзвичайно швидко, вже 11 жовтня Земський собор прийняв ухвали про розрив «вічного договору» з Річчю Посполитою та прийняття Б. Хмельницького і всього Війська Запорозького «з городами их и з землями» під «государскую высокую руку для православные христианские веры и святых Божиих церквей...» Як бачимо, основною причиною вчиненого акту назива-

---

⁶¹ Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. — Warszawa, 1999. — S. 180.

⁶² Андреев И. «Хотим царя восточного, православного...» // Родина. — 1999. — № 8. — С. 65.

⁶³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 323.

⁶⁴ Там же. — С. 377–379.

лась необхідність захисту православної віри. Відзначалося також, що даний крок робиться для того, «чтоб их (гетьмана і Військо Запорозьке. — В. С.) не отпустить в подданство турецькому салтану или кримському хану, потому что они стали ныне присягою королевскою вольные люди»⁶⁵. І, не гаючи часу, вже 19 жовтня в Україну вирушило посольство боярина Василя Бутурліна для оформлення прийняття Військом Запорозьким царської протекції.

Гетьман дізнався про дане рішення Земського собору на початку другої декади листопада в околицях Бара під час воєнної кампанії проти польського війська, заблокованого під Жванцем. 18 листопада направив з листом до В. Бутурліна кальницького полковника Івана Федоровича. В ньому пропонував російському посольству їхати до Переяслава й очікувати на нього; прохав поклопотатися в царя про негайне надіслання військової допомоги; звертав увагу на необхідність утримування в таємниці ухвали Собору, бо «...скоро бы татары тое увидели, тотчас бы нас тут же оступили и, змовившись с кролем як неприятели со всех сторон на нас бы воевали...»⁶⁶

Становище обложених поляків на кінець листопада стало критичним. Мабуть, саме тому хан вирішив «знову протягнути руку помочи королеві, як під Зборовим, щоб не довести до повного розгрому польської сторони. Не дати розв'язатися українсько-польській боротьбі, не допустити козацькому війську опанувати ситуацію і стати цілком о власних силах — не потребуючи більше запобігати ханської ласки...»⁶⁷. 27 листопада візир Сефер Казі-ага у листі до канцлера С. Корицинського натякнув на можливість порозуміння шляхом переговорів. Польська сторона негайно вхопилася за цю пропозицію. Прикметною рисою переговорів, які розпочалися, стало усунення від участі в них козацької України (її інтереси взявся захищати Іслам Гірей). Лише на завершальному етапі домовленостей хан запропонував гетьманові надіслати посольство під стіни Кам'янця-Подільського, обіцяючи замирити Військо Запорозьке з королем на умовах Зборівського договору⁶⁸

Не без підстав побоюючись нового порозуміння Криму й Речі Посполитої за рахунок козацької України й небезпеки бути втягнутим у русло їхньої антиросійської політики, гетьман повівся вкрай обережно. Відправлене посольство І. Виговського отримало від нього вказівку ухилитися від участі в переговорах, якщо йому уготовано у них другорядну роль, та якщо вони передбачатимуть укладення угоди, спря-

---

⁶⁵ Там же. — С. 407–414.

⁶⁶ Там же. — С. 435–436; Документи Богдана Хмельницького. — С. 308.

⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. I. — С. 701.

⁶⁸ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 391.

мованої проти Росії. Під час зустрічі із Сефер Казиміагом І. Виговський дізнався, що, по-перше, українським послам відводилася роль статистів: їх мали запросити лише на заключний етап кримсько-польських переговорів, а, по-друге, укладений договір мав передбачати спільний похід весною 1654 р. «на Московское государство войною». За таких обставин українці повернулися до обозу⁶⁹

Кримсько-польські переговори завершилися укладенням 15 грудня договору (в усній формі), що передбачав припинення воєнних дій, виплату ханові Польщею упоминків, залишення козаків при давніх вольностях й, можливо, дозвіл на брання ясиру. Аналіз джерел дозволяє поставити під сумнів поширену в історіографії думку, що начебто було поновлено чинність Зборівського договору. Йшлося лише про відновлення тих його статей, які торкалися прав і привілеїв козацтва як соціальної групи населення, а решта — про автономію козацької України, визначення її кордонів, прав і свобод православної церкви та ін. — були проігноровані. Не випадково під час переговорів кримська і польська сторони погодилися на тимчасовий характер визнання козацьких прав і свобод, негайну окупацію теренів козацької України польськими підрозділами й термінове повернення шляхти до маєтків. Вже 19 грудня король і сенатори утворили комісію під проводом польного гетьмана Станіслава Потоцького, уповноважену забезпечити розташування в Україні на зимовий постій жовнірів, повернення шляхти та ін.⁷⁰

Отже, політичні наслідки Жванецької кампанії для козацької України виявилися катастрофічними. Укладений договір не передбачав навіть визнання її як автономного державного утворення у складі Польщі, не кажучи вже про незалежність. Проявилася повна геополітична безперспективність союзу з Кримом для виборення Гетьманатом самостійності й включення до його складу решти українських земель. Окупація теренів козацької України жовнірами й повернення до маєтків шляхти означали припинення існування держави. Чи знали Б. Хмельницький й генеральна старшина про зміст договору, включно зі згаданою статтею щодо козаків? Є підстави на це запитання дати позитивну відповідь. Адже після його укладення гетьман прислав до

---

⁶⁹ Там же. — С. 391–392.

⁷⁰ Бібліотека музею Чарторийських (Краків) (далі — БМЧ). ВР. — № 147. — Арк. 186–297; Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ. — № 6525; Бібліотека Польської академії наук (Курнік). ВР. — № 353. — Арк. 22–24; Бібліотека Національна. ВМФ. — № 2641; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. I. — С. 702–717; Степанков В. С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень — грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. — Т. 2. — Кам'янець-Подільський, 1996. — С. 16–17; Milewski D. Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii zwanieckiej Jana Kazimierza // Barok. Historia — Literatura — Sztuka. — Т. VIII, 1. — Warszawa, 2001. — С. 105–106.

візиря І. Виговського, щоб з'ясувати умови замирення. Сефер Кази-аґа у розмові з генеральним писарем об'єктивно переповів зміст статей, зазначаючи, що «гетмана де и все войско царь с королем замирил же по Збаровскому договору, что казаком быть 40000 и на них королю давать гроши»⁷¹. Як видно зі слів візиря, йшлося лише про поновлення, відповідно до договору, чисельності реєстрового козацтва та виплату йому грошей за службу, чого Зборівський договір не передбачав. Б. Хмельницький у листі від 17 грудня до посольства В. Бутурліна і словом не обмовився про поновлення умов даного договору⁷². Нічого не сказав він про нього і під час бесіди 5 січня 1654 р. з Р. Стрешневим та М. Бредихіним⁷³.

Десь 16–17 грудня гетьман зібрав старшинську раду, на якій ознайомив присутніх зі змістом кримсько-польської угоди й порушив питання про остаточний розрив з Річчю Посполитою. Повідомив також про прибуття російського посольства й ухвалу царя прийняти їх під свою «высокую руку». По дорозі до Чигирин Б. Хмельницький розпустив військо й наказав полковникам, сотникам й осавулам «съезжатца в Переяславль к васильеву дни безо всякого мотчанья»⁷⁴. Повернувшись з походу, він дав аудієнцію 5 січня 1654 р. Р. Стрешневу та М. Бредихіну, котрі передали царську грамоту й повідомили про волю Олексія Михайловича «вас з городами вашими и з землями принять под свою царского величества высокую руку». При цьому відзначалося, що це було вчинено «во вашему челобитью для православные христианские веры и святых божих церквей...» Знову ж таки, як бачимо, на чільне місце висувався конфесійний аспект обґрунтування даного вчинку царя. Під час аудієнції обговорювалися питання щодо майбутніх воєнних дій українців і росіян проти Польщі, забезпечення підрозділів продовольством і фуражем, а також загрози спільного нападу татар і поляків на українські й російські землі. Складається враження, що гетьман недооцінював масштабність останньої загрози, вважаючи, що, довідавшись про прийняття козацькою Україною царської протекції, ханат не наважиться розпочати війну⁷⁵.

Поховавши сина Тимоша (помер від рани у вересні 1653 р. під час Сочавської облоги українського війська), 15 січня Б. Хмельницький подався до Переяслава, куди прибув наступного дня. Ввечері 17 січня з його ініціативи відбулася зустріч з В. Бутурліним, на якій були при-

---

⁷¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 392.

⁷² Документи Богдана Хмельницького. — С. 309.

⁷³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 399.

⁷⁴ Там же. — С. 393, 450.

⁷⁵ Там же. — С. 395–400.

сутніми І. Виговський та переяславський полковник Павло Тетеря. Аналіз змісту розмови промовляє, що жодна із сторін не порушувала питання про доцільність спеціального зібрання старшинської чи генеральної ради для розгляду питання про принесення присяги царю. Так, російський посол запропонував Б. Хмельницькому ранком 18 січня приїхати до нього на «приїжджий двір», де йому подадуть государеву грамоту і проголосять царський милостивий указ, після чого гетьман мав разом із старшинами й «різними людьми» присягнути у церкві, «как им быти под государевою високою рукою». Зі свого боку, гетьман вніс певні корективи у запропонований розпорядок дня, повідомивши, що спочатку ранком переговорить з полковниками, тоді приїде до російського посла вислухати царську грамоту й указ, знову зустрінеться для розмови із старшинами, після якої вони й підуть присягати⁷⁶.

Єдине джерело, що збереглося до наших днів про цю розмову, — «Статейний список руського посольства на чолі з В. Бутурліним» — не засвідчує факту обговорення умов прийняття протекції козацькою Україною. Не може не викликати подиву ця позиція сторін, яких начебто зовсім не цікавило дане питання. Важко позбутися думки, що вони обидві дуже поспішали із завершенням формально-правового оформлення даного акту, менше турбуючись про його зміст. Якщо російську сторону в принципі зрозуміти неважко — для неї важливо було не упустити сприятливого моменту, то позицію української досягнути значно складніше. Адже не має підстав підозрювати гетьмана та його оточення у байдужості до майбутнього політичного статусу козацької України чи дипломатичній некомпетентності.

Що ж тоді спонукало їх поводитися таким чином? Відповідь на порушене питання слід шукати у критичному становищі Української держави, що опинилася перед загрозою ліквідації внаслідок можливого наступу польського війська, потенційним союзником якого виступали татари. Усвідомлення цієї небезпеки й потреби негайного опертя на військову підтримку країни-протектора й спонукало тепер Б. Хмельницького максимально поспішати з оформленням акту протекції. Безпосереднім свідченням його занепокоєння поновленням бойових дій є універсал від 17 січня старшинам Війська Запорозького з наказом готуватися до відбиття наступу «неприятелів-ляхів»⁷⁷. Що ж до умов протекції, то можна припустити: українська еліта виходила з того, що цар, взявши «під свою руку» козацьку Україну, залишить без змін внутрішньополітичний устрій та систему витворених соціально-економічних відносин, збереже внутрішню самостійність й визнає право на

⁷⁶ Там же. — С. 459–460.

⁷⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 315.

зовнішню політику, тощо. Інше питання, що Б. Хмельницький припустився помилки, не з'ясувавши заздалегідь у російського посла, чи має той повноваження присягати від імені царя.

Ранком 18 січня гетьман скликав таємну старшинську раду, яка ухвалила прийняти протекцію, але, вочевидь, висловилася і за те, щоб це рішення знайшло підтвердження з боку козацької ради⁷⁸, в якій могли б взяти участь не тільки наявні (прибулі й місцеві) козаки, але й переяславці («собрание всего народа»). В такий спосіб старшина прагнула легітимізувати, відповідно до звичаєвого права Війська Запорозького, своє рішення й уникнути можливих закидів з боку козацтва у його незаконності. Отже, знаменита Переяславська рада заздалегідь не планувалася, а стала результатом ухвали старшинської ради лише ранком 18 січня. А відтак у ній могла взяти участь вкрай обмежена кількість козаків, тому не має підстав вважати її повною, генеральною чи чорною. Швидше за все мало місце проведення ради у формі розширеного старшинського з'їзду. Не виключено, що ранкова старшинська рада ухвалила також домагатися від російського посольства присяги на зобов'язаннях царя захищати Військо Запорозьке від Польщі, зберігати його вольності, а також вольності шляхти і міщан⁷⁹.

О 14 годині на переяславському майдані загупали барабани, скликаючи на раду присутніх старшин, козаків і міщан. Сюди ж з'явився Б. Хмельницький з генеральними старшинами й 13 полковниками. Всього ж зібралося понад 300 осіб (відомо, що присягнуло 284 особи⁸⁰); російське посольство залишилося у «приїжджому дворі». Близько 15 години гетьман звернувся із промовою до присутніх. У радянській і сучасній російській (за винятком Л. Заборовського⁸¹) історіографіях не помічали і намагаються не помічати безальтернативності сформульованої у ній провідної ідеї: неможливості власними силами відстояти здобуту свободу, а відтак необхідності обрати володаря-протектора із запропонованих чотирьох: султана, хана, короля й царя. Ще раз підкреслимо, йшлося не про вибір — залишатися козацькій Україні (Малій Русі) самостійною чи обирати протектора, а про необхідність обрання останнього з-поміж чотирьох. «Что уже шесть лет живем без пана в нашей земле, — відзначав Б. Хмельницький, — в безпрестанних

---

⁷⁸ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 460; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Укр. іст. журн. — 1993. — № 4–6. — С. 100.

⁷⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 464; Заборовский Л. Переяславская рада... — С. 64; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. — 1992. — 3 вересня.

⁸⁰ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994. — С. 14.

⁸¹ Заборовский Л. Переяславская рада... — С. 43.

бранех и в кровопролитіи з гонители и враги нашими, **хотящими искоренити церковь божию, дабы и имя руское не помянулось в земли нашей** (виділено нами. — В. С.). Что уже велми нам всем докучило, и видим, **что нельзя нам жити боле без царя. Для того ныне собрали раду явную всему народу, чтоб есте себе с нами обрали пана из четырех, которого вы хотите** (виділено нами. — В. С.)».

В подальшій промові гетьман створив негативний образ султана, хана, короля й позитивний — царя, котрий **«есть с нами единого благочестия греческаго закона, единого исповедания, едино есми тело церкви с православием Великия Росіи, главу имуще Ісуса Христа** (виділено нами. — В. С.)». Останній прислав тепер зі своєю милістю **«великих ближних людей к нам», «которого естли со усердием возлюбим, кроме его царские высокие руки благодитишнейшаго пристанища не обрящем»**. При цьому гетьман однозначно наголошував на потребі обрати за протектора царя: **«А будет кто с нами не советует теперь, куда хочет вольная дорога** (виділено нами. — В. С.)». Присутні загукали: **«Волим под царя восточного православного крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирати, нежели ненавистнику Христову, поганину достатис»**. Переяславський полковник, обходячи майдан, запитував їх, чи всі так думають? Відповідали: **«Вси единомушно»**. Потім гетьман прорік: **«Буди тако, да господь бог наш сукрепит под его царскою крепкою рукою»**. На що присутні загукали: **«Боже, утверди, боже, укрепи, чтоб есми вовеки вси едино были»**⁸². Ось у такій атмосфері, якщо вірити єдиному джерелу про хід ради (складеному на основі розповіді котрогось із старшин, але, не виключено, відповідно препарованій), відбулося ухвалення прийняття царської протекції.

Аналіз змісту промови Б. Хмельницького й реакції на неї присутніх на майдані осіб однозначно засвідчує, що єдиним і вирішальним чинником у прийнятті власне такого рішення виступило усвідомлення ними історичної спільності православної віри населення Малої (козацької України) і Великої Русі. І коли учасники ради висловлювали побажання, щоб **«есми вовеки вси едино были»**, то мали на увазі досягнення не етнічної чи політичної єдності, а лише єдності конфесійної. Погоджуючись на визнання царської протекції, гетьман і старшини й гадки не мали йти на самоліквідацію українського державного життя чи входження козацької України до Росії як її невід'ємної складової. В уявленні тогочасної української політичної еліти, як пере-

---

⁸² Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40–80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. — Ч. 1. Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. — М., 1998. — С. 167–168.

конливо довів О. Струкевич, Олексій Михайлович мав виступали спільним монархом Малої і Великої Росій (котрий держатиме у своїх руках не тільки великоросійський але й малоросійський скіпетри), але як політично окремих і незалежних одна від одної⁸³ Саме тому, щоб підкреслити їхню самостійність і рівноправність під владою царя, гетьман цього ж дня у листі до Олексія Михайловича вперше вніс до його титулу істотну зміну (на яку слушно звернули увагу С. Плохій та П. Толочко⁸⁴): замість «всія Русії самодержця» вжив термін «всія Великої і Малої Русії самодержця»⁸⁵. Через місяць дане нововведення пришлося і в російському титулуванні царя.

Незважаючи на всю очевидність акту протекції, сучасна російська історіографія (за винятком окремих вчених) продовжує тлумачити ухвалу Переяславської ради у світлі антинаукового, замішаного на імперській ідеї міфу «возз'єднання» України й Росії. Так, Л. Заборовський, котрий, за його ж словами, раніше вважав цей термін «совершенно искусственным», у другій половині 90-х рр. ХХ ст. дійшов висновку, що «следует, возможно, понятие «воссоединение» сохранить, во всяком случае до дальнейших обсуждений»⁸⁶ В інформації про зміст російсько-української конференції, присвяченої 340-річчю Переяславської ради, автор зауважив: «Признание курса на обеспечение независимости Украины главной линией политики Б. М. Хмельницкого в отношениях с Россией, Крымом и Османской империей только постулируется и требует масштабных научных исследований (як бачимо вченому важко сприйняти ідею, що українці, очолювані Б. Хмельницьким, вели боротьбу за незалежність України, а не за «возз'єднання» з Росією, хоча, щоб переконатися в цьому, варто було уважно перечитати «масштабні наукові дослідження» М. Грушевського, І. Крип'якевича, В. Липинського та ін. істориків. — В. С.). В еще большей мере это относится к анализу устремлений широких масс Украины. Переяславская рада была только одним из политических этапов, за ней последовали присяга царю на территориях всех полков, а позже — обращения городов и духовенства за подтверждением прав и проч. Подобное массовое волеизъявление было редкостью в те времена. Великий гетман и украинское население верным политическим чутьем

⁸³ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (Інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 256–262.

⁸⁴ Толочко П. Русь — Мала Русь — руський народ у другій половині XIII–XVII ст. // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 7–9; Його ж. Від Русі до України // Толочко П. Від Русі до України. Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. — К., 1997. — С. 27–28; Płochij S. Między Rusią a Sarmacją... — S. 161.

⁸⁵ Документи Богдана Хмельницького. — С. 316.

⁸⁶ Заборовский Л. Переяславская рада... — С. 45.

избрали тогда правильный путь: **наши предки понимали требования своей эпохи лучше нас** (виділено нами. — В. С. Вочевидь, останній закид слід розуміти як докір сучасникам за розвал СРСР й незалежний розвиток України від Росії)»⁸⁷

Як «возз'єднання» тлумачать переяславський акт протекції такі знані російські історики як В. Буганов, Л. Пушкарьов, Г. Санін, Б. Флоря та інші⁸⁸. Зокрема, Б. Флоря, заперечуючи факт існування українського народу на початок революції, висловив міркування, що «вхождение территорий созданного в результате народно-освободительной войны на восточнославянских землях Речи Посполитой (виділено нами. — В. С. Кидається у вічі, що історик свідомо уникає вживання терміну «українських землях») гетманства в состав Русского государства (после решений Переяславской рады 1654 г.) было воспринято обеими сторонами как восстановление прежнего единства, как воссоединение отдельных частей Руси, ранее разделенных политическими границами»⁸⁹. Неважко здогадатися, що сформульована ідея має своє призначення слугувати ще одним аргументом на користь наукової правомірності концепції «возз'єднання» України з Росією.

Зрозуміло, кожен дослідник має право на власне судження, а відтак і на свою помилку. Однак не менш ясно і те, що навіть допущена хиба повинна мати професійний характер, а не виступати плодом суб'єктивних уподобань. Видатний історик М. Брайчевський ще у 60-х рр. ХХ ст. аргументовано довів, що з історичного погляду застосування визначення «возз'єднання» України з Росією до ухвали Переяславської ради «є елементарним невіглаством: Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 року вони ніколи не були об'єднані. Тлумачний словник Д. М. Ушакова слово «воссоединение» визначає як «соединение вновь, присоединение отторгнутого». Але і ця дефініція не рятує справи: Україна ніколи не була відторгнута від Росії: йдеться про різні народи, що сформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах... «возз'єднувати» Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування укра-

---

⁸⁷ Заборовский Л. 340 лет Переяславской рады. Российско-украинская конференция // Отечественная история. — 1995. — № 5. — С. 219.

⁸⁸ Портнов А. Очима сусіда: сучасні російські підручники з історії України // Сучасність. — 2000. — № 10. — С. 154–156; Пушкарев Л. Н. Некоторые аспекты изучения культурных связей Украины и России во второй половине XVII в. // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — Вып. 1. — М., 1995. — С. 79–83; Санин Г. Антиосманские войны в 70–90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой // Россия — Украина... — С. 62–66; Восточные славяне в XVII–XVIII веках... — С. 9–10.

⁸⁹ Флоря Б. О некоторых особенностях развития этнического самосознания... — С. 19.

їнського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов'янства»⁹⁰. Чи не тому, щоб дану концепцію зробити менш вразливою, російський історик перекреслив існування українського народу до середини XVII ст., поблажливо дозволивши йому сформуватися пізніше, «на почве ранее единого «русского» народа»⁹¹? Виглядає досить дивним намагання російських колег зберегти концепцію, яка, за слушним зауваженням Ю. Бадзя, висловленим ще у 1980 р., «несе в собі ідею єдиного народу й по суті заперечує право українського народу на свою окрему, незалежну державу...»⁹².

Аналіз умов прийняття присяги у Переяславі та в інших місцях, переговорів щодо укладення договору козацької України з Московією, його змісту та реалізації засвідчує наукову абсурдність тлумачення прийняття протекції царя як «возз'єднання» України з Росією. Вже перший крок, зв'язаний із принесенням присяги сторонами, викликав гостре протистояння. Так, з'явившись до соборної церкви, Б. Хмельницький поставив вимогу російським послам присягнути за царя в тому, що «их, гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоятъ, и вольностей не нарушеть, и хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрержнему. И пожаловал бы великий государь, велел им дать на их маетности свои государевы грамоты»⁹³. Отже, ставилася вимога визнання Олексієм Михайловичем чітко окреслених зобов'язань (в першу чергу захисту від Польщі та збереження в непорушності внутрішньополітичного устрою и витвореної системи соціально-економічних відносин) перед козацькою Україною, дотримання яких ставало запорукою згоди старшини на прийняття його протекції.

Оскільки В. Бутурлін відмовився присягати, бо «того, что за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет...», гетьман, повідомивши про необхідність порадитися із старшинами і козаками, залишив церкву. Знову зібрана ним рада тривала довго. Думки розділилися: якщо старшини вважали за можливе піти на поступку й присягнути, то козаки виступали проти. Тому Б. Хмельницький направив до В. Бутурліна П. Тетерю й миргородського полковника Григорія Лісницького, щоб переконати того у необхідності принести

---

⁹⁰ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. — 1991. — № 6. — С. 34.

⁹¹ Флоря Б. О некоторых особенностях развития этнического самосознания... — С. 24.

⁹² Цит за: Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1. — К., 1994. — С. 82.

⁹³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 464.

присягу, бо «козаки не верят, а хотят того, чтоб они дали им веру». Російське посольство рішуче відхилило пропозицію ради, підтвердивши непорушність царського милостивого слова («государское слово пременно не бывает»), яке полягало в тому, що цар «учнет их держать в своем государском милостивом жалованье, и в призьренье, и от недругов их во оборони и в защищенье, и вольностей у них не отымает, и маетностями их, чем кто владеет, великий государь их пожалует, велит им владеть попрежнему»⁹⁴

Наштовхнувшись на непередбачену відмову росіян, гетьман і старшини постали перед дилемою: або, поклавшись на непорушність царського слова, спочатку присягнути, а потім уже домагатися укладення договору, або відмовитися від присяги, а відтак і від протекції, й залишитися наодинці перед загрозою окупації козацької України польськими підрозділами. Вони обрали перший варіант поведінки. Чому? Гадаємо, що вирішальну роль зіграли наступні чинники. По-перше, це усвідомлення критичного становища витвореної держави й нагальної необхідності отримання військової допомоги зовні. По-друге, слід погодитися з думкою А. Яковліва, що кількаразове посилання російських послів на непорушність царського слова «було витлумачене й оцінене Б. Хмельницьким і старшиною, як акт, рівнозначний присязі царя»⁹⁵ Як вдалося переконати присутніх на раді козаків у необхідності принесення присяги, через брак джерел, з'ясувати неможливо, проте вони також з'явилися до церкви, в якій присягнули разом з гетьманом і старшинами. Звертає на себе увагу той факт, що перед присягою Б. Хмельницький і старшини повідомили послам, що «о своих делех учнут они, гетман и все Войско Запорожское, бити челом великому государю». По завершенні офіційного акту гетьман, старшини й козаки прибули до двору В. Бутурліна, де посол передав Б. Хмельницькому прапор, булаву й символічний одяг (ферезію й шапку). В промові під час їх вручення російський посол, як відзначає С. Плохій, акцентував увагу на пов'язанні влади московських царів з владою св. Володимира, представленні Києва як колишньої царської (князівської) столиці тощо⁹⁶

Так завершився короткий січневий день, якому судилося зіграти помітну роль в історії не лише України й Росії, але й Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. Відбулося прийняття Українською

---

⁹⁴ Там же. — С. 464–465.

⁹⁵ Яковлів А. Назв праця. — 1993. — № 4–6. — С. 103.

⁹⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 466–468; Плохій С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — Т. IV. — К., 1995. — С. 80.

державою протекції Олексія Михайловича. Особливість даного акту полягала в тому, що спочатку українська сторона прийняла відповідну ухвалу й присягнула, а вже опісля мала укладати з Росією договір про умови протекції.

24 січня російські урядовці роз'їхалися по полках для прийняття присяги від населення, яке по-різному поставилося до неї. Ті з козаків і поспільства, котрі сподівалися, що єдиновірна Московія допоможе здолати Польщу, а відтак нарешті припиниться кровопролиття й настане мир, не без радості сприймали цю звістку й охоче присягали. За свідченням грека Мануйла Костянтинова і його товаришів, вони «во всех городех и местех слышели, что везде православные христиане благодарят бога о том, что пожаловал государь, изволил их принять под свою государскую высокую руку. И радуютца де все от мала и до велика великою радостью, что господь бог над ними умилосердился и дал им его, государя христианского благочестивого царя»⁹⁷ Відома позитивна оцінка літописцем Самовидцем акту принесення українцями присяги: «...по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил»⁹⁸.

Разом з тим, аналіз тогочасних джерел, як уже звертали на це увагу О. Апанович, В. Борисенко, М. Грушевський, О. Гуржій, І. Крип'якевич, Ю. Мицик й інші дослідники⁹⁹, свідчить, що водночас значна частина населення не приховувала невдоволення від необхідності приносити присягу й відмовлялася від неї. Так, за даними шляхтича Семена Павші, після того, як присягнули гетьман і старшини, 19 січня «перейславських міщан гнали до присяги, — якій вони дуже опиралися. Місцевий війт [аж] захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці, і він мусів виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї

---

⁹⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 551–552.

⁹⁸ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 67.

⁹⁹ Апанович О. Назв. праця. — С. 17; Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. Навчальний посібник. — Вид. 2-ге. — К., 1998. — С. 208; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 767–775; Гуржій О. І. Переяславська угода 1654 р. та її наслідки у сприйнятті сучасників-українців // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995. — С. 51; Його ж. Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654–1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 10–11. — С. 14; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва // Український історик. — 1969. — № 1–3. — С. 142; Мицик Ю. Полин-корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? // Старожитності. — 1991. — Ч. 1. — С. 11; Його ж. Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р. // Розбудова держави. — 1997. — № 2. — С. 39–40.

присяги»¹⁰⁰ Під час присяги 27 січня у Києві вище православне духовенство відмовилося її приносити, а магістрат і поспільство «опиралися і не хотіли йти, але їх козаки гнали як бидло... Але вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем...»¹⁰¹ Чорнобильський протопоп повідомляв 27 січня, що в місті «було крику й плачу, коли міщан гнали до присяги»¹⁰². Частина козаків Брацлавського й Уманського полків висловилася проти прийняття московської протекції (окремі з них і старшин відмовилися приїхати до Переяслава), а козаки Кропивненського і Полтавського полків бунтували проти присяги¹⁰³. Відомо, що не приносили її і запорожці¹⁰⁴. Отже, одностайного схвалення й сприйняття українським суспільством російської протекції, як це змальовувала радянська історіографія, не існувало; мали місце відмінні, а то й протилежні, оцінки й дії різних груп населення. Присягали лише козаки, шляхта і міщани — всього бл. 127,3 тис. осіб¹⁰⁵

Першорядного значення гетьман і старшини надавали розробці змісту майбутнього договору з Московією. Уже під час розмов 20–22 січня із російськими послами ними порушувалися клопотання про затвердження козацького реєстру чисельністю у 60 тис. осіб, збереження за козаками усіх прав і свобод, звільнення від сплати мита, мостового й перевізного, залишення за їхніми вдовами і дітьми козацьких вольностей і володінь; збереження у непорушності витвореної моделі соціальних відносин, аби «шляхтич був шляхтичем, а козак козаком, а міщанин міщанином». Частина полковників і шляхти спробувала домогтися у В. Бутурліна гарантування своїх привілеїв¹⁰⁶. У наступні тижні було сформульовано основні статті (всього 23) проекту договору, що знайшли відображення у «Проханні» до Олексія Михайловича від 27 лютого, яке повезли до Москви послі Самійло Богданович-Зарудний та П. Тетеря.

Вони передбачали визнання позиттивного характеру гетьманської влади, вільного обрання гетьмана після смерті попереднього володаря булави, зосередження в його руках всієї повноти влади на теренах козацької України, у тому числі проведення самостійної зовнішньої політики. Зберігалися споконвічні права й вольності Війська Запорозь-

---

¹⁰⁰Мицик Ю. Нові документи... — С. 40.

¹⁰¹Там само. — С. 41.

¹⁰²Там само. — С. 40.

¹⁰³Там само. — С. 41.

¹⁰⁴Акты ЮЗР. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 442.

¹⁰⁵Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 535.

¹⁰⁶Там же. — С. 473–476.

кого, включаючи суд і судочинство, приватновласницький характер козацького землеволодіння. Чисельність козацького реєстру сягала 60 тис. осіб; старшини й козаки мали отримувати платню. Забезпечувалися права і вольності шляхти, міщан й міського самоуправління, духовенства й митрополита та існуючий статус селян. Звучало клопотання негайно розпочати росіянам наступ проти Речі Посполитої у районі Смоленська, а в разі ворожих дій з боку Криму — й проти нього; надати допомогу продовольством, зброєю і боєприпасами українській залозі в Кодаку та запорожцям. Зі свого боку гетьман зобов'язувався виплачувати цареві певну суму данини, як «по иных землях дан вдруг отдаетца», й сповіщати його про ворожі щодо Росії наміри посольств, які прибуватимуть до козацької України¹⁰⁷. Поділяємо думку А. Яковліва, що «основна ідея цілого проекту договору — це встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Москвою, при яких Україні застерігається державна самостійність, як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві дані, як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів»¹⁰⁸.

Переговори у Москві, що розпочалися 23 березня, виявилися нелегкими, оскільки російські дипломати не погоджувалися на окремі умови договору. Врешті-решт 6 квітня українське посольство отримало текст договору з 11 статей («Статті Богдана Хмельницького»), «Жалувану грамоту» царя гетьману й Війську Запорозькому (до неї увійшла частина статей із «Прохання» до Олексія Михайловича, що не потрапили до договору із 11 статей), грамоту царя шляхті й інші документи¹⁰⁹. Всі вони й складають основний політичний зміст українсько-російського договору, оскільки його частинами слід вважати також комплекси документів переговорів з російським урядом українських міст (Києва, Переяслава, Чернігова) і духовенства¹¹⁰.

Не торкаючись змісту останніх (лише констатуємо, що міста добилися збереження своїх прав і привілеїв, а духовенство обстоювало непідлеглість московському патріархату), охарактеризуємо сутність «Статей Богдана Хмельницького» та «Жалуваної грамоти» царя гетьману й Війську Запорозькому. Насамперед необхідно зазначити, що вони передбачали збереження у непорушності існуючих форм прав-

¹⁰⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 323–325.

¹⁰⁸ Яковлів А. Назв. праця. — 1993. — № 4–6. — С. 108.

¹⁰⁹ Апанович О. Назв. праця. — С. 18–23; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 801–814; Яковлів А. Назв. праця. — 1993. — № 4–6. — С. 110–117.

¹¹⁰ Заборовский Л. Переяславская рада... — С. 47; Мицик Ю. Полин-корінь... — С. 10–11.

ління й устрою Української держави, її території, адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової і фіскальної систем, соціальної структури суспільства, витвореної моделі соціально-економічних відносин. Підтверджувалися усі права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщанства та повний суверенітет гетьманського уряду у проведенні внутрішньої політики. Гетьманська влада визнавалася пожиттєвою; після смерті гетьмана обумовлювалося «поволити Войску Запорозькому обирати гетьмана по прежнім их обычаем самим меж себя». Чисельність козацького реєстру затверджувалася у 60 тис. осіб; визначалися розміри платні російським урядом козакам і старшині. Впроваджуваний до Києва російський воєвода з кількатисячним військовим підрозділом мав надавати допомогу у боротьбі з ворогами. Росія зобов'язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої й допомогти у відбитті нападу ханства. Зі свого боку, козацька Україна визнавала протекцію царя, повинна була щороку виплачувати до царської скарбниці певну суму данини, втрачала право на проведення самостійної зовнішньої політики (відносини з Річчю Посполитою й Портою заборонялися взагалі)¹¹¹. Отже, вважати його рівноправним не має підстав. Українська сторона визнавала владу царя й втрачала частину суверенітету.

Правова невизначеність характеру відносин козацької України й Московії породила розмаїття його оцінок з боку дослідників: унія, військовий союз, протекторат, васалітет, неповна інкорпорація, приєднання, возз'єднання та ін. Найвірогідніше, за своїми формально-правовими ознаками він передбачав встановлення поширених у тогочасній Європі відносин протекторату. Укладений у критичний період національної революції, сам по собі договір, як справедливо зауважила О. Апанович, не був для України «ні трагедією, ні ганьбою»¹¹². Необхідність прийняття протекції, як уже зазначалося, виникла ще раніше, до 1654 р., а в тому, що за протектора врешті-решт обрали не султана, а царя, вирішальну роль зіграв релігійний чинник — спільність православної віри українського і російського населення.

Кожна історична подія самореалізується лише за своїм внутрішнім сценарієм, сюжетні лінії якого під впливом різноманітних чинників з'являються і зникають, по ходу формуючи її зміст. І нерідко трапляється так, що особи чи групи осіб, безпосередньо причетні до їхньої появи, не лише не отримують очікуваних результатів, а стають заручниками чи

---

¹¹¹Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 560–565, 567–570; Апанович О. Назв. праця. — С. 24–34; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 814–828; Яковлів А. Назв. праця. — 1993. — № 7–8. — С. 116–124.

¹¹²Апанович О. Назв. праця. — С. 92.

навіть жертвами уже незалежного від них перебігу події. Саме так склалося й з актом прийняття українською елітою протекції, якому судилося зіграти роль, аж ніяк не передбачувану ані гетьманом, ані його оточенням. Причому важко знайти в історії України й Росії хоча б ще одну таку подію, сутність якої настільки б виявилася заміфологізованою, що, власне, витворений міф замінив собою реальність й став жити її життям, справляючи впродовж століть істотний вплив на свідомість українців і росіян, взаємини їхніх інтелектуальних і політичних еліт¹¹³.

Які наслідки для України мало прийняття протекції? Чи справдила вона надії, що покладалися на неї Б. Хмельницьким і старшиною?

I. В першу чергу слід визнати як вимушеність цього кроку, так і непереконливість аргументів на користь думки про його випадковість. Як писав 12 лютого 1741 р. син гетьмана в екзилі Пилипа Орлика Григорій у листі до французького короля Людовіка XV, «гетьман Хмельницький, передбачаючи, що могутність його нації, якої він був фундатором, не зможе триматися своїми власними силами проти своїх сусідів, вважав, що краще забезпечитись протекцією Росії, під яку він і став на умовах, найкорисніших для своєї нації»¹¹⁴

II. Поза сумнівом, акт протекції став юридичною формою відокремлення й унезалежнення Української держави (козацької України) від Речі Посполитої. Водночас у жодному випадку не можна забувати того факту, що він стосувався лише меншої частини теренів і населення тогочасної України, більшість якої продовжувала залишатися в складі Речі Посполитої. Таким чином, укладення договору сприяло закріпленню існуючого розподілу українських земель, й не має підстав видавати протекцію козацької України за протекцію всієї України, як це дуже часто зустрічається в історичній літературі й публіцистиці. На час принесення присяги обидві сторони тлумачили поняття «Мала Русь» у його вузькому розумінні — як терени витвореної держави, а не в широкому — як всі етноукраїнські землі. І якщо Б. Хмельницький розглядав Росію як протектора, що допоможе розгромити Річ Посполиту й включити західноукраїнські землі до складу Гетьманату (впродовж 1655–1657 рр. він неодноразово підкреслював наміри поширити владу на «всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли»¹¹⁵),

---

¹¹³Див.: Липинський В. Твори: Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Т. 3. — Філадельфія, 1991. — С. 24–25; Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф. — С. 74–82.

¹¹⁴Цит за: Апанович О. Назв. праця. — С. 89–90.

¹¹⁵Архив Юго-Западной России. — Т. VI. — Ч. 3. — К., 1908. — С. 202–206; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1328–1331, 1428–1436; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 88–94.

то російська еліта вбачала у них окремішні від Малої Росії терени Польщі й намагалася включати їх до складу Росії. Не випадково, вже у вересні 1655 р., коли українсько-російські війська лише прямували через Поділля до Львова, вийшов указ царя про доповнення його титулу «всієї Великої і Малої Русі самодержця» новими словами: «Великий князь Литовский и Белья Руси, Волынский и Подольский»¹¹⁶. Саме принципова відмінність у підходах до майбутнього західноукраїнського регіону стала головною причиною непорозумінь й прихованого суперництва між українською елітою й російськими воєводами під час спільного західного походу восени 1655 р. З цієї ж причини виникло гостре українсько-російське протистояння 1655–1659 рр. на теренах півдня Білорусі¹¹⁷.

III. Прийняття царської протекції започаткувало нові й посилило вже існуючі процеси перегрупування геополітичних сил у Центральній і Південно-Східній Європі, що сприяло загостренню старих і появи нових вузлів суперечностей, осей протиборства, які у кінцевому рахунку (у віддаленій перспективі) докорінно змінили політичну карту даного європейського регіону. Насамперед відзначимо факт остаточного перетворення української проблеми із внутрішньополітичної у зовнішньополітичну, що стала однією з головних у сфері міжнародних відносин на майбутніх 30 років. Потрапивши в епіцентр геополітичних інтересів Московії, Речі Посполитої, Кримського ханату й Туреччини, Українська держава, незважаючи на кількаразову зміну орієнтацій у кінці 50–60-х рр., не спромоглася подолати вкрай несприятливої для себе міжнародної ситуації. Ставши її заручником і жертвою, зазнавши жахливого розорення й обезлюднення, вона не тільки не домоглася утвердження самостійності й включення до свого складу решти етноукраїнських земель, але й втратила те, що мала: терени Правобережної України (вони, згідно з російсько-польським Андрусівським договором 1667 р., відійшли до складу Польщі), внутрішній суверенітет й право на зовнішні відносини (перетворилася в формі Лівобережного гетьманату на автономну складову Росії).

Вихід зі складу Польщі козацької України та її спільні з Росією воєнні дії проти Речі Посполитої започаткували інтенсивний процес

---

¹¹⁶Акты Московского государства. — Т. II. — СПб., 1894. — С. 432; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1111–1113.

¹¹⁷Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 8; Його ж. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). — К., 1998. — С. 24–76; Його ж. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. — С. 255; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1128–1129, 1222–1224, 1257–1277.

втрата Річчю Посполитою геополітичної гегемонії у Центрально-Східній Європі, що поволи почала переходити до Російської імперії. Вони ж у певній мірі (конкретно в якій, ще потрібно досліджувати) посприяли вступу у 1655 р. у війну з Річчю Посполитою Швеції, що, в свою чергу, призвело до загострення російсько-шведських суперечностей й спалаху у 1656 р. воєнних дій між Росією і Швецією та російсько-польського зближення.

Приймаючи царську протекцію, Б. Хмельницький, безумовно, хотів у такий спосіб зашахувати Кримське ханство, запобігти (під загрозою спільного удару по ньому українсько-російських сил) розв'язанню воєнних дій проти козацької України. Сповна мав рацію І. Лисяк-Рудницький, коли стверджував, що гетьмана, «як і Бісмарка, переслідував «кошмар коаліцій». Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти... Подібні міркування змушували Хмельницького укласти союз із Московією 1654 р. Цим він хотів запобігти загрозі оточення України, що насувалася внаслідок взаємозближення Польщі й Кримського ханства»¹¹⁸. Проте досягти цього не вдалося. Навпаки, трапилося неочікуване: даний крок гетьмана призвів до подальшого зближення потенційних противників й укладення між ними у липні 1654 р. договору про військово-політичний союз, спрямований проти Московії та козацької України¹¹⁹. Запобігти веденню одночасних боїв із Кримом і Польщею (яких вдавалося, хоча і не без труднощів, уникати у 1648–1653 рр.) можна було лише точною координацією дій з російським військом проти спільного противника. Проте Росія, виходячи із власних геополітичних інтересів, зосередила зусилля на досягненні поставлених цілей у західному напрямі — Великому князівстві Литовському й Прибалтиці, залишивши, по суті, гетьманат сам на сам з Кримом і Польщею. За такої обставини вісь Варшава — Бахчисарай виявилася для козацької України значно небезпечнішою, ніж вісь Чигирин — Москва для Криму чи Польщі. Це обернулося для неї страхотливим спустошенням Брацлавщини й західних районів Київщини восени 1654 — взимку 1655 рр., стало однією з причин провалу західного походу восени 1655 р. та постійною загрозою вторгнення татарських орд з півдня, що стримувало козацьку Україну від активних дій проти Польщі у 1656–1657 рр. Щоб нейтралізувати антиукраїнську спрямованість політики Криму, гетьман у травні 1655 р. повідомив

---

¹¹⁸Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. — С. 73.

¹¹⁹Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001. — С. 72–87; Санін Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 46–62, 85–89; Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — Ч. 1. — Львів, 1996. — С. 38–60, 127–168.

Стамбул про готовність прийняти протекцію султана й наполегливо шукав порозуміння з Бахчисараєм. Однак ці заходи дозволили лише дещо пом'якшити напружені стосунки з ханатом, не розв'язуючи проблеми в цілому.

IV. Як уже наголошувалося, визначальним чинником, який штовхав українську еліту до прийняття протекції Олексія Михайловича, виступала нагальна потреба одержання суттєвої військової допомоги (що знайшло відображення і в статтях договору 1654 р.). Проте цим сподіванням в основному не судилося справдитися. По-перше, російський уряд, вбачаючи основне завдання у відвоюванні Смоленська, оволодінні Білоруссю й стратегічними районами Прибалтики, відводив українському театру бойових дій у 1654 р. другорядну роль, хоча власне він виступав головним у боротьбі з Річчю Посполитою та Кримом. Маючи величезну перевагу над литовським військом — 70 тис. супроти 15–18 тис. (разом зі слугами) воїнів противника, — він, замість того, щоб направити на допомогу Б. Хмельницькому хоча б 30 тис. загін, розпорядився, аби гетьман негайно надіслав у Білорусію 20 тис. козаків¹²⁰, внаслідок чого українська армія (40 тис. воїнів) виявилася істотно послабленою перед загрозою наступу з північного заходу 40–50-тисячного (разом зі слугами) польського війська й з півдня — 30–40-тисячного татарського.

По-друге, не було розроблено спільного плану дій української та російської армій (міркування Г. Саніна про наявність «общих согласованных оперативных планов»¹²¹ не знаходить підтвердження з боку свідчень виявлених джерел), що позбавило гетьмана ініціативи у проведенні кампанії літа 1654 р.

По-третє, всупереч очікуванням Б. Хмельницького, що росіяни, розгромивши литовців, продовжать наступ на Польщу й таким чином скоють дії польської армії, російське командування зайнялося облогами міст, переселенням білорусів у Московію й утвердженням влади Росії у Білорусі й Литві. Пізньої осені 1654 р. воно взагалі згорнуло наступальні операції¹²².

По-четверте, російський уряд, дізнавшись про загрозу вторгнення польсько-кримських військ в Україну, не вніс істотних змін до стратегічного плану ведення війни й майже на три місяці запізнився з надісланням військової допомоги Б. Хмельницькому, яку той випрошував у царя та командування. Її потуга у 12 тис. вояків була занадто

---

¹²⁰Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 905–908, 929–933; Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. — Мінск, 1995. — С. 10–15.

¹²¹Заборовский Л. В. 340 лет Переяславской рады. — С. 218.

¹²²Сагановіч Г. Назв. праця. — С. 16–32.

слабкою (чисельність виявилася навіть меншою за кількість козаків, відправлених до Білорусі), щоб успішно протистояти наступу ворога.

Внаслідок названих чинників прийняття протекції не призвело до якісного посилення обороноздатності козацької України, а відтак і зміцнення її безпеки. Позбавлений допомоги гетьман виявився безсилим запобігти успішному наступу поляків восени 1654 р., оволодінню ними Брацлавщиною й об'єднанню з татарами. Битва українсько-російського війська з польсько-кримським 29 січня — 1 лютого 1655 р. під Охматовим переможця не виявила. Тим не менше, вона дозволила противнику утримувати за собою до початку квітня окуповані терени Брацлавщини, які були ним перетворені на купу обезлюднених, покритих попелом руїн. За визнанням чернігівського воєводи Криштофа Тишкевича, тільки між Південним Бугом і Дністром стали попелом 270 поселень, було зруйновано 1 тис. церков і забрано татарами у ясир понад 200 тис. осіб¹²³. Зрозуміло, ці трагічні наслідки військової кампанії не могли не спонукати гетьмана й старшину розпочати пошук інших (окрім царської протекції) шляхів для забезпечення держави від подібних спустошливих нападів. Одним з них стало відновлення (всупереч договору з Росією) відносин з Портою й засвідчення готовності прийняти її протекцію¹²⁴. Влітку наступного року російське командування не спромоглося організувати похід на Крим силами 5-тис. корпусу вояків, 2 українських козацьких полків, донських козаків і калмиків, що дозволило Мегмед Гірею восени завдати удару з тилу по українсько-російській армії, яка перебувала під Львовом¹²⁵. Таким чином козацька Україна не отримала в очікуваних масштабах військової допомоги з боку Росії. А загроза з боку Польщі зникла восени 1655 р. внаслідок її захоплення Швецією, з якою вдалося встановити дружні відносини.

V. Основною умовою прийняття українською елітою протекції було зобов'язання царя «все Войско Запорожское, польському королю не видавать, и за них стоятъ» и «от всех неприятелей боронити». Її невиконання позбавляло сенсу саму протекцію. До кінця 1655 р. українська сторона не мала підстав побоюватися за дотримання Росією

---

¹²³БМЧ. ВР. — № 148. — Арк. 979–988: БН. ВМФ. — № 6680; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1020–1061; Санін Г. А. Отношения России и Украины... — С. 131–151; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 466–483, 491–505.

¹²⁴Архів головний актів давніх (Варшава). — Ф. 3, картон № 42, № 60. — Арк. 2; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБУ. ІР). — Ф. II, 15425–15487. — Арк. 146–147.

¹²⁵Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследование. — М., 1994. — С. 158; Санін Г. В. Отношения России и Украины... — С. 155–158.

цієї умови. Проте з названого часу у її зовнішній політиці окреслюється тенденція до пошуку порозуміння з Річчю Посполитою. Вона з'явилася внаслідок зіткнення російських інтересів із шведськими на теренах Великого князівства Литовського й Прибалтики, появи примарної надії на можливість успадкування царем польського трону після смерті Яна Казимира та явної недооцінки військово-політичної потуги Польщі¹²⁶. Зближення з Польщею й оголошення Москвою у кінці травня 1656 р. війни Швеції, в якій Чигирин вбачав союзницю, викликали глибоке занепокоєння у Б. Хмельницького. У своїх листах до царя та російських політиків він переконував їх у помилковості даного курсу, бо Польща, вигравши час і замирившись зі Швецією, поверне зброю проти України і Росії¹²⁷. Гетьман підозрював, що майбутнє замирення Росії й Польщі, якщо воно станеться, відбудеться за рахунок інтересів Української держави. Під цим кутом зору, справді, їхнє порозуміння таїло смертельну небезпеку для утвердження української незалежності¹²⁸. Насамперед Б. Хмельницького турбувала доля західноукраїнського регіону, що міг назавжди залишитися у складі Польщі. Щоб запобігти подібному розвитку подій, він, всупереч позиції Москви й умовам договору з нею, восени 1656 р. активізував переговори з Швецією, Трансильванією, Молдавією і Валахією про створення антипольської коаліції.

Побоювання Б. Хмельницького, як засвідчив хід російсько-польських переговорів у Вільно восени 1656 р., виявилися не безпідставними. По-перше, росіяни не допустили до них українське посольство Романа Гапоненка («власне як псів до церкви Божої»). Демонстративно ігноруючи його присутність, вони, на відміну від поляків, відмовлялися від спілкування з ним й, підкреслюючи його зайвість, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир'я, чим у своїх інтересах скористалася польська сторона (повідомила українцям зфальшовані умови досягнутої угоди)¹²⁹

---

¹²⁶Горобець В. Еліта козацької України... — С. 133–136; Кобзарєва Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. — М., 1998. — С. 58–89; Санин Г. В. Отношения России и Украины... — С. 75–79.

¹²⁷Документи Богдана Хмельницького. — С. 497–503, 510–511, 519–524; Иванов Д. И. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века) // Славяноведение. — 2002. — № 2. — С. 61–62.

¹²⁸Чухліб Т. В. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 року та проблема територіального поділу Української держави у 60–70-х роках XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р... — С. 30.

¹²⁹Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 556; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1243–1244; Кобзарєва Е. И. Указ. соч. — С. 150–151; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 183.

По-друге, лиховісною ознакою для козацької України став сам факт можливого російсько-польського порозуміння з української проблеми без врахування її інтересів. Так, було досягнуто згоди (спроба Л. Заборовського поставити під сумнів її існування у тексті угоди виглядає непереконаливою, оскільки висловлене ним міркування не опирається на критичний аналіз джерел), що після обрання царя польським королем «Україна, як член Речі Посполитої», мала повернутися до її складу. Передбачалася ліквідація українського державного життя, оскільки скликана впродовж першого року королювання Олексія Михайловича комісія з російських, польських й українських комісарів уповноважувалася виділити для Війська Запорозького лише «певний уділ» на терені козацької України. А до завершення її роботи козакам дозволялося проживати лише на території, визначеній умовами Білоцерківського договору, тобто у межах Київського воєводства¹³⁰. Як слушно зауважувала російська дослідниця Т. Яковлева, «та легкість, коли не легковажність, з якою московські послы погодилися урізати територію Гетьманщини до меж Білоцерківської угоди (хоча навіть поляки сподівалися найбільше на кордони, встановлені Зборівською!), не може не дивувати. Фактично це було порушення Переяславської угоди 1654 р., згідно з якою визнавався кордон, встановлений Зборівською угодою. Крім того, козаки опинилися в становищі подвійного протекторату (їхньою думкою щодо цього ніхто не поцікавився), і це також не відповідало «Березневим статтям». Навіть якщо взяти до уваги те, що даний пункт Віленської угоди ніколи не був виконаний, козаки мали усі підстави вважати, що їх зраджено»¹³¹.

Російський уряд продемонстрував готовність пожертвувати існуванням Української держави в ім'я досягнення далекоглядних, хоча й ілюзорних, геополітичних планів. І хоча до Андрусівського поділу її теренів з Польщею (1667 р.) було ще далеко, але перший крок на цьому шляху було вже зроблено. Наступний було здійснено у 1662 р., коли російське посольство отримало повноваження у переговорах з поляками засвідчити згоду Росії поступитися на користь Речі Посполитої Правобережжям, розділивши козацьку Україну по Дніпру¹³². У світлі сказаного зрозумілою стає вкрай негативна реакція гетьмана й старшини на одержані від посольства відомості про хід і наслідки Віленських переговорів. На зібраній старшинській раді Б. Хмельниць-

---

¹³⁰БМЧ. ВР. — № 149. — Арк. 454–456; БН. ВМФ. — № 6708; Акты ЮЗР. — Т. VIII. — СПб., 1875. — С. 396–398; Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты... — С. 339–340.

¹³¹Яковлева Т. Назв. праця. — С. 187–188.

¹³²Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960. — С. 58–60.

кий навіть висловився було за розрив договору з Московією: «треба отступить от руки царского величества»¹³³ Хоча згодом, після певних роз'яснень з боку Москви, гострота несприйняття перемир'я українською елітою пом'якшилася, все ж у її свідомості і почуваннях залишилася болісно нити образа за ігнорування інтересів козацької України й поселилася підозра щодо щирості політики Росії відносно Війська Запорозького. Мав рацію М. Грушевський, коли стверджував, що «військо і особливо старшина були незвичайно подраженні тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним аргументом против московської політики, против льяольности до Москви, против орієнтування на Москву. На сей доказ московського автократизму і грубого непошановання прав війська — що цар розпоряджався Козаками і Українцями взагалі, наче своєю худобою — «немов якимись безсловесними», не переставали нагадувати козакам усі хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг в політичній свідомості України, як вічна осторога против московської невірності, московської зради су-проти козацтва і України»¹³⁴.

VI. Наступним наріжним каменем умов прийняття українською елітою протекції було гарантування царем дотримання у непорушності прав, свобод і привілеїв козацької України, що знайшло відображення і в змісті договору. Проте вже цього ж 1654 року російський уряд зробив перші спроби зміцнити у ній свою присутність, обмежуючи її внутрішній суверенітет. Так, уже в квітні з'явився було намір надіслати туди дворян з метою вчинити перепис населення, щоб виявити розміри виплачуваних ними податків, а також втрутитися у порядок збору податків з міщан¹³⁵ У серпні під час переговорів депутації духовенства на чолі з ректором Києво-Могилянської академії Інокентієм Гізелем на неї було вчинено потужний, хоча безуспішний, тиск, з метою спонукати визнати підвладність московському патріархові¹³⁶. Відправлене у грудні до гетьмана посольство Артамона Матвеева та Федора Порошина мало домогатися від нього згоди на запровадження воеводського управління та створення 10 солдатських полків (по 1 тис. воїнів) під керівництвом російських офіцерів. На аудієнції 16 січня 1655 р. Б. Хмельницький відхилив ці пропозиції, не сприйняв він і натяку послів відмовитися (через хворобу) від командування українським військом під час запла-

---

¹³³Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 556.

¹³⁴Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1252.

¹³⁵Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 569; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 837–838.

¹³⁶Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 741–752; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 863.

нованого на весну спільного походу проти Польщі¹³⁷ Нову спробу впровадити воєводське управління Москва зробила у 1657 р. Зустрівшись у червні з її посольством, гетьман не дав згоди на надіслання воєвод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, відмовив у виплаті доходів до царської скарбниці й обстоював право на проведення самостійної зовнішньої політики, зокрема, у стосунках із Швецією й Трансільванією¹³⁸

Допоки булава знаходилась у руках Богдана Великого, російська еліта, нашоухуючись на його потужну протидію й враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протиборства. Однак після його смерті у серпні 1657 р. ситуація почала змінюватися докорінним чином. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, Москва почала наполегливо добиватися впровадження воєвод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня й інших міст та надання їм права втручатися у судові справи, права контролювати збір податків і видатки із гетьманської скарбниці, повернення контрольованих козаками у Білорусі теренів тощо¹³⁹ У квітні — травні 1658 р. цар видає розпорядження про призначення воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, складення козацького реєстру, перепис міщан і селян із зазначенням повинностей, що мали місце до 1648 р.¹⁴⁰ Окрім цього, всупереч договору 1654 р., Москва відверто втрутилася у боротьбу за булаву й, заграючи з опозицією владі новообраного гетьмана Івана Виговського, сприяла спалаху братовбивчої громадянської війни в Українській державі. Активно зайнялася також формуванням проросійськи налаштованого угруповання серед козацтва городової і запорозької старшини, духовенства¹⁴¹

Відверте нехтування Росією передбачених умовами протекції зобов'язань не могло не викликати масового спротиву з боку старшини й значної частини козацтва. Уже на Корсунській козацькій раді восени 1657 р. полковники І. Богун, М. Зеленський та третій (прізвище невідоме) заявили: «Быть нам у царского величества нельзе потому:

¹³⁷НБУ. ІР. — Ф. II, 15557–15561. — Арк. 3–4зв., 12–13.

¹³⁸Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 564–572; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації... — С. 17–18; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1415–1419.

¹³⁹Яковлів А. Назв. праця. — С. 122–126.

¹⁴⁰Акты ЮЗР. — Т. IV. — СПб., 1863. — С. 110; Т. VII. — СПб., 1872. — С. 200–205; Т. XV. — СПб., 1892. — С. 141–149; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації... — С. 29–30; Яковлева Т. Назв. праця. — С. 260–262.

¹⁴¹Бульвінський А. Г. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 1998. — С. 11–13; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — К., 1998. — С. 106–186; Яковлева Т. Назв. праця. — С. 257–268, 275–277.

хотя он, государь, к нам и милостив, только начальные его государевы люди к нам не добры и наговорят государя на том, что привесть нас во всякую неволю и пожитки наши у нас отнять»¹⁴². І. Богун влітку наступного року кричав російському послу стольнику Петру Скуратову: «...нам де воеводы ненадобны: жон де да детей наших переписывать приехали?... ты де к нам в Чигирин воеводою едешь? не здоров де от нас выедешь!»¹⁴³ І. Виговський також заявив послу, що «как де воевода приехал, так и поедешь», бо царські воєводи і ратники йому не потрібні і «вам де надобно такой гетман, чтоб взял за хохач и водить»¹⁴⁴ Зібрана ним рада ухвалила, «чтоб великого государя воеводам в черкеских городех не быть, а быть бы им полковникам по прежнему без воевод»¹⁴⁵ Такий розвиток подій неминуче висував на порядок денний української зовнішньої політики питання про доцільність збереження договору з Росією.

Справді, навіть побіжний огляд головних тенденцій у сфері українсько-російських відносин уже у перші роки його укладення дозволив виявити інтенсивний процес формування цілого комплексу суперечностей. Вони зумовлювалися не протистоянням доброї і злої волі обох сторін, а несумісністю їхніх цілей, яких вони хотіли досягти, погоджуючись на договір, протилежністю напрямів розвитку Української і Російської держав, відмінністю політичних культур й ментальності еліт. Еліта козацької України, як уже зазначалося, пішла на прийняття протекції у критичний період геополітичного становища держави, щоб зберегти її від ліквідації, домогтися за допомогою Росії розгрому Речі Посполитої й поширити владу на західноукраїнські землі. Поділяючи у своїй масі незалежницькі устремління (за характеристикою, даною восени 1659 р. коронним обозним Анджеєм Потоцьким, старшини прагнули «вчинитися вільними» й вважали за найкраще, щоб «не перебувати ні під в[ашою] кор[олівською] м[илістю], а ні під царем; сподіваються вони цього домогтися, обманюючи і лякаючи в[ашу] кор[олівську] м[илість] царем, а царя в[ашою] кор[олівською] м[илістю]»¹⁴⁶), вона, усвідомлюючи вимушеність зробленого кроку, найрішучішим чином виступала проти найменших порушень російською стороною умов договору. Причому, розглядала його не як віковичний акт міждержавних відносин, а як звичайну зовнішньополітичну угоду, до-

---

¹⁴²Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 44.

¹⁴³Там же. — С. 130.

¹⁴⁴Там же. — С. 128.

¹⁴⁵Там же. — Т. XV. — С. 273.

¹⁴⁶Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. III. — К., 1898. — С. 382–383, 387.

тримання якої обумовлювалося лише корисністю для козацької України, в противному разі втрачалася доцільність її існування.

Російська еліта, на відміну від української, вбачала у договорі не акт міждержавних відносин, а принципово іншу сутність характеру взаємин Великої і Малої Русі. Слід погодитися із наступним міркуванням з цього приводу Б. Флорі: «Русская сторона воспринимала произошедшее как акт **воссоединения разных частей некогда единой Руси** под скипетром правителей, находящихся в Москве. Кстати, сама эта позиция, в конечном счете, объективно предreshала, что **никакой особой государственности на территории Украины быть не может** (виділено нами. — В. С.), коль скоро речь идет о воссоединении разных частей одного в сущности народа»¹⁴⁷ Даний погляд на козацьку Україну як на невід'ємну складову Росії й визначав політику щодо неї Москви не тільки у перші після підписання Переяславського договору роки, але й впродовж другої половини XVII–XVIII ст. Оцінюючи ситуацію, що склалася, М. Грушевський зазначав, що «московське правительство користувалося і сим роздвоєнням (між політичними домаганнями старшини і соціальними вимогами поспільства. — В. С.) і всіми ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістичну політику й обмежувати крок за кроком автономію України. Воно використовувало аспірації кар'єровичів і амбітників, деморалізувало козацьку старшину, крок за кроком виторговувало від неї відречення то від тої то від сеї політичної прерогативи, платячи авансами, маєтностями, уступками...»¹⁴⁸

Враховуючи сказане, не бачимо вагомих аргументів на користь думки, що для тогочасної Української держави обрання царської протекції було оптимальною альтернативою з-поміж можливих «польської», «кримсько-османської» і «шведської»¹⁴⁹ Кожна з них у тих чи інших конкретних обставинах могла мати для неї певні позитивні аспекти, проте всім їм був притаманний спільний істотний негативний момент — прагнення «протекторів» звести до мінімуму, якщо не знищити зовсім, суверенітет України. Зрозуміло, договір не міг задовольняти українську еліту, тому вона у пошуку оптимальнішого варіанту змінювала «протекторів», правда, не завжди успішно. Зіткнувшись із брутальним імперським втручанням Москви у внутрішньополітичне життя держави, її намаганням перетворити козацьку Україну на ро-

¹⁴⁷ Восточные славяне в XVII–XVIII веках... — С. 10.

¹⁴⁸ Грушевський М. 250 літ // Народна газета. — 1991. — № 12(20). — С. 6.

¹⁴⁹ Заборовский Л. В. 340 лет Переяславской рады. — С. 219; Его же. Переяславская рада... — С. 43.

сійську провінцію, вона пішла на розрив відносин з нею, уклавши 16 вересня 1658 р. Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою.

Отже, договір 1654 р. проіснував всього близько 4,5 років. Виступивши його ініціатором, українська сторона, обманувшись у своїх сподіваннях, відмовилася від нього. Представляючи собою типовий договір про прийняття протекції, він не передбачав ані «возз'єднання» України з Росією, ані поневолення України Росією. Такі й подібні їм оцінки становлять собою плід міфотворчих зусиль істориків, публіцистів, письменників, поетів та політиків. А як і чому змінився характер українсько-російських відносин пізніше — це вже інше питання, що потребує окремої розмови.

Сагит Фаизов

**«Где Москва, где восток, где запад?»:
географическая полемика между крымским
ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем
Михайловичем в 1655–1658 гг.**

На 1655–1658 гг. приходится полемический обмен мнениями в переписке бахчисарайского и московского правительств (хана Мухаммеда IV и царя Алексея Михайловича) по вопросу об уместности включения в титул московского самодержца формулы «многих государств и земель восточных и западных, и северных отчич и дедич, и наследник, великий государь и обладатель» = «Машрик ве Магриб, ве Шималь тарафнынг ата ве бабадин олагелмиш... ве хокемдары»¹ Несмотря на относительную краткость суждений с обеих сторон, полемика была беспрецедентной по эмоциональному накалу, изобретательности аргументации (в первую очередь, со стороны Посольского приказа) и последствиям. Беспрецедентной была и сама тема дискуссии. Трудно сказать, насколько часто в мировой истории соседи того или иного монарха протестовали против притязания сопредельного коронованного владетеля объявлять себя «государем» стран света (хотя притязания такого рода — в соседстве с Россией же — были, об этом ниже), но неординарность дипломатического конфликта, видимый смысл которого сводился к тому, чтобы страны света были отчуждены (или не отчуждены) от формул сюзеренитета, бесспорна.

Первое упоминание об этой полемике принадлежит, пожалуй, С. М. Соловьеву — он в своей «Истории России» процитировал фрагмент письма Мухаммед-Гирея IV, полученного Посольским приказом в марте 1656 г.² В посмертно изданной незаконченной монографии А. А. Новосельского приведены устные ответы калги, второго лица властной иерархии Крымского юрта, и князя Мухаммедшаха (Маметши) Сулешева на царскую грамоту, заявленные ими в декабре 1655 г.³ Первый, хотя и краткий, комментарий к конфликту дал Халил Иналчик, который, в частности, указал на то, что оспаривавшаяся Мухаммед-Ги-

¹ Татароязычная формула извлечена из текста Бахчисарайского мирного договора 1681–1682 гг. (Российский государственный архив древних актов (далее — РГАДА). — Ф. 123, оп. 2. — Д. 64).

² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Кн. VI. — С. 13–14.

³ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами во второй половине XVII века // Исследования по истории эпохи феодализма. — М., 1994. — С. 25–26.

реем формула была признана ханом Адиль-Гиреем в 1670 г. с ограничительным уточнением: «отчич... христиан Востока, Запада и Севера» = «Машрик ве Магриб, ве Шималь тарафында булган христианнынг ата...»⁴. У Г. А. Санина тема актуализирована на страницах его монографии о русско-украинско-крымских отношениях 1650-х годов дважды. В одном случае он цитирует решение дивана (в изложении российских посланников Д. Жеребцова и С. Титова) по поводу нового титула российского самодержца: «...Та речь пристойна одному богу, а ко государю, де, так писать не годитца. Писать будут, как писывали к прежним государям и к отцу ево государеву», — и воздерживается от какой-либо оценки описываемого факта⁵. В другом случае он расценивает формулу «...многих земель восточных и западных, и северных», указанную в интитуляции октябрьского 1656 г. послания царя как «глухое упоминание», не признанное, тем не менее, крымской администрацией⁶.

Ход полемики

Впервые страны света были включены в интитуляцию царя в посланиях (мохаббат-наме) хану, калге и нуреддину (третьему лицу во властной иерархии Крымского юрта), доставленных в Крым 28 ноября 1655 г. Обнаружить эти письма не удалось, но текст интитуляции допустимо реконструировать по следующему (во времени) посланию царя Алексея Михайловича, написанному в конце 1655 — начале 1656 г. Оно начиналось со слов: «Божию милостью от великого государя, царя и великого князя Алексея Михайловича, Всеа Великия и Малыя, и Белья Росии⁷ самодержца и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчича и дедича, и облаадателя...»⁸

При ханском дворе в ноябре 1655 г. находились российские посланники Дмитрий Жеребцов и Семен Титов. Они зачитали на аудиенциях новый титул (новый в отношении нового же, зачитанного весной)

---

⁴ Inalcik H. Power relationships between Russia the Crimea and the Ottoman Empire as reflected in titulature // *Passe turco-tatar present Sovietique*. — Louvain; Paris, 1986. — P. 200–202. Изложенное в этой же статье мнение Х. Инальчика о прекращении использования царем стран света в интитуляциях после протеста Мухаммед-Гирея (P. 200) ошибочно.

⁵ Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 99–100.

⁶ Санин Г. А. Указ. соч. — С. 199.

⁷ Написание именованя русского государства в форме «Россия» утвердилось в конце XVII ст., в середине столетия писали «Росия» и «Русия».

⁸ РГАДА. — Ф. 123, оп. 1, 1655, д. 14. — Л. 222.

своего государя и первыми услышали реплики представителей крымского правительства. Благодаря статейному списку посланников известны устные заявления калги Гази-Гирея и бея Мухаммедшаха Сулешева. Калга: «...Бутто, де, государь их (российских посланников. — С. Ф.) всем светом владеет. А на востоке и на западе, и на севере и оприч их есть многие государства. И такую, де, гордостью прежде сего московские государи и отец ево государев не писывались, потому что то слово вымыслено не делом и богу грубо гораздо»⁹. Мухаммедшах Сулешев: «Если при царе Иване хотя будет так и писали, и то, де, уже задалнело, а ныне тому быть непристойно»¹⁰ Возмущенный ответ хана поступил в Москву в марте 1656 г.: «Да как мы были в походу, и от Вас в Крым с любительною грамотою пригнал гонец Иван. В Вашей грамоте написано не против прежнего, написано: Восточной и Западной, и Северной отчич и дедич, и наследник, великий государь и облаадатель. И такие непристойные титулы предки Ваши ни кто не писывали. Где Москва, где восток, где запад? Меж востоку и западу мало ли великих государей и государств. Мочно было то знать и такие слова не писать, всей Вселенной отчичам и дедичам и облаадателем пишется, и так лживо и непристойно писать, и непригоже. Мусюлманские и крестьянские государи, иных вер никоторые государи так себя писать не могут»¹¹

Спустя месяц Посольский приказ получил еще одно письмо с протестом хана. В нем присутствовали схожие аргументы¹². Мохаббат-на-

⁹ РГАДА. — Ф. 123, оп. 1, кн. 37. — Л. 215 (в записи российских посланников Д. Жеребцова и С. Титова).

¹⁰ Там же. — Л. 215 об.

¹¹ РГАДА. — Ф. 123, оп. 1, 1656, д. 2. — Л. 15. В оригинале послания подчеркнута, что даже османский падишах, под рукой которого находятся Мекка и Медина, не пишет себя владельцем Запада и Востока (см.: Вельяминов-Зернов В. В., Фаизханов Х. Материалы для истории Крымского ханства. — СПб., 1864. — С. 870–872). Мухаммед-Гирей в этом случае был не в полной мере прав. Х. Инальчик отмечает использование Востока и Запада в титуле Мухаммеда III, правившего в 1595–1603 гг. (Inalcik H. Op. cit. — P. 199); в 1681 г., утверждая крымско-российский Бахчисарайский мирный договор, султан Мухаммед IV также указал себя «государем восточным и западным», но при повторной ратификации договора в 1682 г. опустил эту формулу в своей интитуляции (Полное собрание законов Российской империи. — Т. II. — С. 389–391). Симптоматична — как срез представлений об атрибутах власти в российском и турецком обществах — проекция трехсторонней вселенской державности на турецкого султана Ибрагима I в середине XVII ст. (не позже 1648 г.), представленная свету в творчестве Тимофея Акундинова, самозванца, авантюриста и неординарного поэта: «От неприятеля бежав через осьмь земель, не приткнули мы о камен свою ногу, / а не нарушили здоровья и чести и сана / и ныне есте мы под крылами милости турсково Ибрагим султана, / дву цесарств и сту царств и двухсот пятидесяти кролевств трех частей света монархи...» (Акундинов Тимофей. Декларация Московскому посольству // Виршевая поэзия (первая половина XVII века). — М., 1980. — С. 258).

¹² РГАДА. — Ф. 123, оп. 1, 1656, д. 5. — Л. 12.

ме с разъяснениями Посольского приказа, написанные от имени царя в октябре 1656 г. и отправленные в декабре, были вручены крымским адресатам в феврале следующего года¹³. Приказ выдвинул ряд аргументов в пользу исторической и юридической обоснованности нового титула. Во-первых, указывали дьяки, «то дело не новое», еще царь Иван Васильевич так писал; во-вторых, на востоке есть Казанское и Астраханское ханства, на западе и севере — Сибирское; в третьих, на западе есть княжество Литовское и многие города «коруны польской»; в четвертых, страны света за царем признал сам император Фердинанд¹⁴. Аргументация была в значительной мере искусственной. В 1561 г. константинопольский патриарх Иоасаф действительно объявил Ивана IV «царем и государем православных христиан всей вселенной с Востока до Запада и до Океана»¹⁵, но Иван Васильевич решил тогда оставить за собой только некую близкую к Океану Северную страну: «Северная страны повелитель»¹⁶.

Северная страна удержалась в царском титуле до 1654 г.¹⁷, однако в крымские и турецкие грамоты ее, по-видимому, до 1655 г. не вписывали¹⁸

---

¹³ Вручили мохаббат-наме царя и отстаивали новый царский титул посланники Роман Жуков и Ларион Пашин (РГАДА. — Ф. 123, оп. 1, 1656, д. 11. — Л. 40–41).

¹⁴ Фердинанд III, император Священной Римской империи; РГАДА. — Ф. 123, оп. 1, 1656, д. 10. — Л. 265–269.

¹⁵ Уортман Ричард С. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. — Т. I. — М., 2002. — С. 52.

¹⁶ Артамонов В. А., Вилинбахов Г. В., Фаизов С. Ф., Хорошкевич А. Л. Герб и флаг России. X–XX века (далее — Герб и флаг...). — М., 1997. — С. 181. «Северная страна» встречается в царском титуле с 1557 г., в 1566 г. этот элемент оспаривался литовскими дипломатами (С. 181).

¹⁷ «Северная страна» одно время вновь возникла в титуле Петра I, затем уступила место трем странам света (см. Герб и флаг... — С. 266, 268 (рисунок печати)).

¹⁸ «Северный» элемент титула российского самодержца, видимо, в том же 1655 г. был использован в переписке с османской канцелярией. На это, в частности, указывает письмо переводчика канцелярии Зульфикара-аги, написанное им в апреле 1656 г., в котором отправитель впервые включил в ряд владений царя Алексея Михайловича «Северные Дар-Инджи и Немчи» = «Карангылыгы Дар-Инджи ве Немчи» (РГАДА. — Ф. 89, оп. 2, д. 33. — Л. 1). Какие страны подразумеваются под наименованиями, указанными после «Северных», однозначно определить затруднительно. В «Дар-Инджи» допустимо видеть «студеную страну» (от персидского «дар» и турецко-арабского «инджимат» = «замерзание»), но более вероятно его происхождение от «иных» в посланиях царей российских в Стамбул. Ранее Зульфикар-ага писал на царское имя в 1641, 1645, 1654 гг; письма он подписывал своим именем; царь ему отвечал. В РГАДА хранится черновик письма царя Михаила Федоровича к Зульфикару (РГАДА. — Ф. 89, оп. 1641, д. 1. — Л. 2–6), есть также запись Посольского приказа о посылке «жалованья с прибавкою» Зульфикару в 1656 г. (РГАДА. — Ф. 52, оп. 1, 1641, д. 25. — Л. 7).

Переместив Сибирь на запад, приказ рисковал серьезно подорвать доверие оппонентов ко всей совокупности своей аргументации.

Княжество Литовское, включенное в состав титула Алексея Михайловича, еще не было полностью завоевано, а литовская правящая династия и знать продолжали считать себя под рукой польского короля. Города «коруны польской», перешедшие под руку царя, находились на территории Украины.

Приказ был прав в том, что Фердинанд III, заинтересованный в скорейшем примирении России и Речи Посполитой, признал титул царя с тремя странами света. Произошло это еще в 1654 г.¹⁹ Правда, в этом эпизоде есть одна выразительная деталь: канцелярия Фердинанда в 1654 г. признала за царем и «Малую» Россию, возвращение которой под польскую корону в то время было важнейшей задачей австрийской дипломатии (именование Украины «Малой» Россией было попросту неизвестно австрийскому двору; что думали чиновники императора по поводу «многих государств и земель восточных, западных и северных», сказать трудно.)

В 1657 г. канцелярии первых лиц юрта отстранились от титульно-географической темы, которая уступила место другим, имевшим большее прагматическое значение, — конфликтной ситуации между двумя государствами в связи с убийствами посланников обеих сторон и успешными действиями конницы Мухаммед-Гирея против венгерского короля Д. Ракоци, союзника враждебной России Швеции²⁰. Отсутствие протеста с крымской стороны Посольский приказ, вероятно, счел проявлением ее слабости и, отправляя очередных «годовых» посланников Якова Якушкина и Гавриила Михайлова в Крым, предписал им провозглашать титул царя во время аудиенций у первых лиц Крыма по образцу 1655 г. и отправил с ними соответствующую грамоту²¹. Крайне резкая реплика Мухаммед-Гирея на послание, доставленное Я. Якушкиным и Г. Михайловым, последовала 23 мая 1658 г. (время написания мохаббат-наме). «Отцы и деды Ваши до последних времен жили в согласии с Крымским царством, предки Ваши как достойно себя вели и не допускали таких неподобающих действий. Вы что же, выше предков своих себя ставите? Разве не знаем мы, что отцы Ваши, довольствуясь Московским царством, писали послания пребывающим в соседстве падишахам, сообразуясь с этим. А Вы притязаете быть выше их,

---

¹⁹ ННStA — Wien. Russland I. Karton 7. Fol. 81 (сведения любезно предоставлены автору доктором Искрой Шварц).

²⁰ Вельяминов-Зернов В. В., Фаизханов Х. Материалы... — С. 513–516, 519–522.

²¹ РГАДА. — Ф. 123, оп. 1, 1657, д. 13. — Л. 96, 80.

пишете себя падишахом Запада и Востока...»²². Москва вновь сослалась на давность оспариваемой формулы и ее международное признание (прибавив к Фердинанду III «других» не названных государей)²³

На этой точке «географическая» полемика завершается²⁴, дипломатическое противостояние двух монархов и двух государств перерастает в военный конфликт. Необъявленная крымско-российская война 1654–1657 гг., когда встречные боевые действия крымских и русских войск в Украине сочетались с «братской» перепиской, отправлением обычной дани в Бахчисарай, обменом посольствами, перешла в свою официальную фазу.

На восток и на запад от Малой России

Страны света вошли в интитуляцию царя одновременно с «Малой Росией», и хотя за включением в титул «Малой» (и «Белой») «России»²⁵ стояла реальная трансформация политической карты Восточной Европы и реальные военно-политические достижения русского государства, презентация территориальных приобретений в дипломатических контактах с государствами, чье отношение к переяславской акции было заведомо недружественным, не могла иметь положительного прагматического смысла. Поэтому посольство Константина Мачехнина во Францию закончилось безрезультатно, посольство Ивана Баклановского и Ивана Михайлова в Вену принесло оплошное согласие императора с «Малой Росией» в инскрипции и несогласие по существу. Даже Швеция, помогавшая России поставками вооружений, отказала царю в признании его нового титула. Реакция Крымского юрта, в течение пяти с половиной лет оказывавшего действительную помощь «кардаш-казакам»²⁶, на появление «Малой» и «Белой» «России»

²² «Ата ве дадаларыгыздан бу заман, а дагин Кырым Йорты ила барыш улуб, хич бер заманда аждадыгыз не маъгуль харака́т ве мондай охшаусыз иш иткан тгел ирде. Аждадыгыз артык улдыгызмы? Белмийорез, бабаларынгыз Ма́скаў йортына канагать идеб, итрафларында улан падишахлар, а яз лаекларинча ма́ктуб йазылырды. Анлардан артыклык да́гъвасын идеб, ўзегезне Ма́гъриб ве Ма́шрикъ падишахы йаздыккыздан гайри...» (Вельяминов-Зернов В. В., Фаизханов Х. Материалы... — С. 533).

²³ РГАДА. — Ф. 123, оп. 1, 1658, д. 7. — Л. 23–25.

²⁴ Ее отголоски будут слышны еще не раз: в торжествующем письме визиря Сефер-Газы-аги 1660 г., шертной грамоте хана Адиль-Гирея 1670 г., шертной грамоте хана Мурад-Гирея 1682 г. (Вельяминов-Зернов В. В., Фаизханов Х. Материалы... — С. 872–875, 599–602; Полное собрание законов Российской империи. — Т. I. — СПб., 1832. — С. 290–291, 389–391; РГАДА. — Ф. 123, оп. 2. — Д. 64).

²⁵ На знамени Большого царского полка уже 10 ноября 1653 г. самодержец российский был назван «всеза Великия и Малыя, и Белья Русии».

²⁶ Братьям-казакам.

в интитуляции царя была категорически негативной. Хан Ислам-Гирей III, не признававший за царем в 1648–1653 гг. даже «Великой России»²⁷, не мог признать «России» «Малой» ни при каких условиях. Той же линии стал держаться преемник и младший брат Ислам-Гирея III Мухаммед-Гирей IV²⁸.

Россия не имела никаких шансов на то, что действительное и протокольное отчуждение Украины от Речи Посполитой может быть признано юртом. Еще менее вероятным было согласие Крыма со вселенским (без четверти) титулом российского самодержца. Возникновение этого титула тотчас после внушительных побед царских войск в Литве, Белоруссии и Украине не прибавляло ему шансов на признание. Скорее, наоборот: явственное происхождение титула из военных удач 1655 г. возвещало юрту и другим соседям Московии²⁹ о грядущем еще большем триумфе воинства московского царя. Не только Московия, но и вся Россия, и не только прежняя, но и Малая и Белая, и не только именованные царства, княжества и земли уже под рукой царя, но «многие» неименованные земли трех стран света заявлены под той же рукой³⁰. Недвусмысленное обещание новых территориальных приобретений, звучавшее в новом царском титуле лишь усиливало антагонизм Крыма к Москве и заставляло его более настойчиво, чем раньше, искать союзников против нее³¹

²⁷ Он прописывал в то время либо «джёмла Уруснынг» = «вся России», либо «барча уруснынг» = «всех русских». Подробнее об этом см.: Фаизов С. Ф. Тугра и Вселенная. Мохаббат-наме и шерт-наме крымских ханов и принцев в орнаментальном, сакральном и дипломатическом контекстах. — Москва; Бахчисарай, 2002. — С. 18.

²⁸ См.: Вельяминов-Зернов В. В., Фаизханов Х. Материалы... — С. 483–485, 513–516, 519–522, 528–530, 533–534.

²⁹ Именно это именование русского государства в формах «Мәскәү» = «Московия», «Мәскәү юрты» = «Московский юрт», «Мәскәү мәмләкәте» = «Московское государство» бытовало во внетитульных разделах писем первых лиц Крыма (См., например: Вельяминов-Зернов В. В., Фаизханов Х. Материалы... — С. 494–496, 513–516, 528–530, 533–534, 880–881).

³⁰ Не решаясь обозначить четвертую страну света в числе протокольных доминант, царь Алексей Михайлович в непротокольной речи все же объяснял потенциальную вселенскость своих прерогатив более раскованно: «Бог благословил и предал нам, государю, править и рассуждать люди своя на востоке и на западе и на юге и на севере вправду» (Цит. по: Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. — Кн. 2. — М., 1993. — С. 415).

³¹ В феврале-марте 1655 г. крымское посольство во главе с Мейдан-Гази-аги посетил императора Фердинанда III. Летом 1655 г. крымские послы побывали в Дании (См.: Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656). Документы, исследование. — М., 1994. — С. 157–158, 181; Абдуллаев И. Возрождаемый архив: цели и перспективы // Голос Крыма. — 2001. — 2 февраля). Последующие посольства в Вену: Мейдан-Гази-аги и Мустафы-аги — в июле 1656 г., Девлет (?) Али-аги — в ноябре-декабре 1658 г. (Ivanics M. Diplo-

В те же годы (1654–1658) каждая новая дипломатическая миссия, направлявшаяся из Москвы в Бахчисарай, имела одну и ту же непротокольную задачу: добиться разрыва сложившегося в конце 1653 г. крымско-польского союза. Москва была готова двукратно увеличить выплату дани, посылала надбавки к обычным ежегодным выплатам, не решилась отклонить шертную (договорную) грамоту Мухаммед-Гирея, не отвечавшую ее ожиданиям, — то есть, предпринимала маневры, продиктованные логикой обстоятельств и потому вполне понятные.

Объявление «Малой» и «Белой» «Росии» в царской интитуляции мешало Москве достичь основной ее цели во взаимоотношениях с юртом, но, с другой стороны, отсутствие новых земель среди географических атрибутов титула поставило бы под сомнение уверенность России в необратимости ее территориальных приобретений.

Подключение к «Малой» и «Белой» «Росиям» «многих государств и земель востока, запада и севера» не имело никакого прагматического смысла, но заведомо обещало осложнения в общении с некоторыми соседями. Ни одно государство на трех странах света не могло отнести себя к ряду заявленных в титуле Алексея Михайловича. Вместе с тем, ни одно из них не могло быть уверенным в том, что близкая к вселенскости формула не относится к нему. В наибольшей степени новинка Посольского приказа смутила те страны, чье неименованное пребывание среди «многих» могло скоро перерасти (или частично переросло, как произошло с Литвой) в пребывание среди поименованных немногих. Статус царя как обладателя стран света стал, в частности, одним из предметов спора находившихся в Москве шведских послов и представителей российской стороны в начале 1656 г., накануне российско-шведской войны³². Позже, в конце 1657 г. шведский король писал своим представителям на мирных переговорах с Россией: «Что же касается титула: «и иным многим государствам, восточным и западным, и северным отчич и дедич, и наследник», то хотя эти выражения странны и неопределенны, невразумительны и темны, и можно их толковать так, что царь обнаруживает притязания на те земли, которые уступлены Швеции по Столбовскому договору, однако мы согласны величать царя и этим титулом, если он даст письменное удостоверение, что этими выражениями не наносится ущерб нам и землям нашим»³³.

---

matische Beziehungen zwischen Bachtschissarai und dem Wiener Hof (1598–1682) — из рукописи тезисов, любезно предоставленной Марией Иванич автору).

³² Соловьев С. М. Указ. соч. — Кн. V. — С. 655.

³³ Соловьев С. М. Указ. соч. — Кн. VI. — С. 61.

Крымскому юрту вселенскость царского титула ничем не грозила: южные «многие государства и земли» оставлены были Посольским приказом без попечения московского владетеля. Но именно крымская сторона более всех других соседей России была озадачена новыми географическими атрибутами царского титула и более всех других оппозиционна к ней. Она отстаивала старые межи и границы. Но не те, которые проходили между государствами, а те, которые проходили между человеком и Богом. Когда диван объявлял, что «та речь пристойна одному Богу», он вкладывал в эту формулу отнюдь не риторический смысл, а прямой. Каждому мусульманину было известно, что вселенная состоит из востока и запада, исчерпывается этими двумя сторонами света, а принадлежать они могут только Всевышнему³⁴ «Аллаху принадлежат и восток, и запад, и куда бы вы не обратились, там лик Аллаха» (сура 2, аят 115), «Аллаху принадлежат и восток, и запад» (сура 2, аят 142), «Господь востока и запада, и того, что между ними» (сура 26, аят 28), «Господь обоих востоков»³⁵ (сура 55, аят 17), «Господь обоих западов» (сура 55, аят 18) — в этих и еще семи аятах (формулах речения) Коран провозглашает исключительное могущество Всевышнего над двумя странами света, подразумевая под ними всю Вселенную (север и юг в Коране не упоминаются).

Несовместимый с именем простого смертного или венценосного раба божьего титул особенно остро воспринимался Мухаммедом IV, совмещавшим государственные обязанности с занятиями богословием и носившим прозвище Суфи³⁶. «Познающий себя в смирении и познающий своего господа в пребывании»³⁷ и потому однажды (в начале 1640-х гг.) объявивший себя рабом своего венценосного соседа — Михаила Федоровича³⁸, Мухаммед-Гирей в 50-х годах уже отдавал себе отчет в том, что Крым и Россия следуют во многом различным культурно-историческим традициям и в полемике с преемником своего покой-

³⁴ Примечательно отождествление востока и запада со вселенной в православной литературе второй половины XVII в., посвященной вопросу о всемирно-исторической роли России. В частности, архимандрит московского Новоспасского монастыря Игнатий писал: «Что есть российский род? — Не самое ли Российское Московское царство пресветлых царей и кесарей... самодержцев всея России, Востока и Запада» (Цит. по: Синицына Н. В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). — М., 1998. — С. 312).

³⁵ То есть, востока брэнного мира и востока мира вечного.

³⁶ Мухаммед-Гирей известен также как поэт и музыкант. Одна из замечательных черт рассматриваемой полемики состоит в том, что антагонист Мухаммед-Гирея с российской стороны царь Алексей Михайлович также известен как пылкий поклонник богословских дисциплин, он пробовал свои силы в поэзии и музыке.

³⁷ Из книги: Нурбахш Джавад. Беседы о суфийском пути. — М., 1998. — С. 48.

³⁸ Первое правление Мухаммед-Гирея в Крыму относится к 1641–1644 гг.

ного венценосного соседа не обращался ни к канонической, ни к суфийской аргументации. Его аргументация — синтез политического памфлета, эпистолярной разочарованного друга и официального послания главы государства. Его доводы были красноречивы и убедительны. Но...

В них — так же, как в объяснениях российской стороны — присутствовала не вся совокупность особо значимых противостоящих доводов. Обе стороны замалчивали один и тот же известный им довод — прецедент вселенскости по ордынскому образцу, существовавший в течение ряда десятилетий в протокольной практике канцелярий Крымского юрта. Замалчивавшийся прецедент — запад и восток («правая и левая рука» = «on kol, sol kol») ³⁹, обычный элемент интитуляций посланий и договорных грамот Гиреев в конце XVI — первых десятилетий XVII ст., получателями которых были и московские государи ⁴⁰. Поэтому крымские ханы, сюзерены «Великой Орды, престольного Крыма, Дешт-и Кыпчака, всех ногайцев, горских черкас, татов с тавгачами» ⁴¹,

---

³⁹ По монгольской традиции, правая рука отождествлялась с западом, левая — с востоком. В древнетюркской традиции транспозиция рук на страны света была обратной (см. об этом: Подосинов А. В. *Oriente Lux! Ориентация по странам света в архаичных культурах Евразии.* — М., 1999. — С. 419, 425). Чингизиды придерживались монгольской ориентации — в силу того, что при основателе этой династии Чингисхане в сфере сакральных ориентиров смешанного тюркско-монгольского сообщества-государства утверждается культ юга (а запад принимает значение правой стороны именно при взгляде (повороте человека) на юг). Об утверждении культа южной стороны в государстве Чингисхана см.: Подосинов А. В. Указ. соч. — С. 425. Характерно, что в оригиналах своих писем Мухаммед-Гирей и его везирь Сефер-Гази-ага в известном фразеосочетании запад ставили перед востоком, Посольский приказ при переводе менял их местами.

⁴⁰ См., например: шертная грамота Джанибек-Гирея (Вельяминов-Зернов В. В., Фаизханов Х. *Материалы...* — С. 65), его же мохаббат-наме (Там же. — С. 104), мохаббат-наме принца Фетх-Гирея (Там же. — С. 276). Включения формулы «правой и левой руки» в интитуляцию крымских ханов в 1591 и 1630 гг. как отдельного объекта сюзеренитета упомянуты Х. Инальчиком (Inalcik H. *Power relationships...* — P. 195.), но он воздержался от указания на присутствие в этой формуле стран света.

⁴¹ «Тат милән тавгач» — вместе со словами «тенгри», «хан» и «чарау» — вероятно, является древнейшим монголо-тюркским компонентом титула Гиреев. «Тат»ами в Монголии эпохи Чингисхана называли уйгуров, «тавгач»ами — китайцев, словосочетание «тат-тавгач» употреблялось также в значении «всякие иностранцы». Не исключено, что в канцелярии Гиреев в XVII в. уже не помнили точного значения этого словосочетания, но следовали освященной веками традиции, сохраняя в именовании поздних Чингизидов атрибуты именованья их предков только в силу сакральности атрибутов. Об эволюции различных компонентов интитуляции крымских ханов в XV–XVII вв. см.: Фаизов С. Ф. *Тугра и Вселенная...* — С. 15–22; Inalcik H. *Op. cit.* — P. 175–186, 200–202; Ivanics M. *Die Beglaubigungsmittel der krimtatarischen Urkunden // Proceedings of the 35 th Permanent International Altaistic Conference.* — Taipei, 1992. — S. 175–182. О ранней эволюции форманта «тат милән тавгач» см. в частности: Прицак О. *Татар: історія одного імені // Марра mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* (далее — *Marra mundi...*). — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. — С. 51–58.

всех татар», долгое время были известны в Москве также в статусе «падишахов правой руки и левой руки». Употребление этого преномена не составляло незыблемого правила, было дискретным и зависело, видимо, от вкусовых предпочтений хана или принца в области протокола, их богословской образованности. Однако заметна и общая тенденция. В посланиях и договорных грамотах Ислам-Гирея III (1644–1654) и Мухаммед-Гирея IV в период его второго правления «правая рука и левая рука» отсутствуют, наблюдается правильная, с точки зрения коранических норм, корректировка ханского титула. Есть прочные основания полагать, что одна из старейших формул ордынского протокола отождествлялась в то время с пережитой древностью и расценивалась как добросовестное заблуждение великих предков.

Понятно, почему Мухаммед-Гирей в переписке с Алексеем Михайловичем не мог сослаться на внутреннее вето в отношении вселенскости: такого рода ссылка могла быть трактована российской стороной как дополнительное основание в пользу новой протокольной практики Посольского приказа — по принципу «сегодня тебе, завтра мне» («Nodie tibi, cras mihi»). Но и Алексей Михайлович никак не желал без нужды припоминать своему корреспонденту мнимые прегрешения его предков: это означало бы легализацию преемственности от самого Крыма и общих с Крымом корней⁴². В середине XVII ст. перенесение ордынских имен и процедур не могло быть предметом всеми одобряемого публичного действия, как это было в конце XV ст., когда в Москву перенесли двуглавого орла с ордынских монет⁴³, или в середине XVI ст., когда перенесли титул «царя».

---

⁴² Ранние Чингизиды употребляли формулу «правой руки и левой руки» в области адресата ярлыков. Гиреи, сохранив традиционное употребление, стали включать ее также в интитуляции. Обозначение стран света посредством правой руки и левой руки в области адресата ярлыков было ограничено подчиненной территорией и не несло вселенского смысла. К примеру, в известной грамоте Темир-Кутлуга: «...On kol, sol kolпыng oglanlaryga» = «уланам правой и левой руки» (Радлов В. Ярлыки Токтамыша и Темир-Кутлуга // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. — Т. 3. — СПб., 1889. — С. 22). В ярлыке Селамет-Гирея: «on kolпыng ve sol kolпыng... darugachi bulgan Ahmed-pasha-bek bashlyk» = «правой руки и левой руки сборщикам податей ведомства бека Ахмеда-паши» (татарский текст: Фиркович З. А. Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов. — СПб., 1890. — С. 57).

⁴³ Перенесение изображения двуглавого орла с джучидских монет на русские второй половины XIV в. и чеканка монет с аналогичным изображением в русских княжествах XV в. отмечались русским нумизматом А. В. Орешниковым (Орешников А. В. Древнейшее русское изображение двуглавого орла // Труды Московского нумизматического общества. — Т. II. — Вып. 1. — М., 1899. — С. 11–14). О восточном и, в частности, золотоордынском генезисе двуглавого орла см.: Фасмер Р. О двух золотоордынских монетах // Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР. — Т. II. — Л., 1927. — С. 111–112.

Рах третьего Романа⁴⁴

Россия могла обменять три абстракции, одну из которых она придумала сама, а две заимствовала у щепетильного соседа, на многие реальные выгоды, если бы решилась на дружественный диалог с юртом. Готовая на многие уступки, она в 1654–1658 гг. все же не уступила Крыму ни одного пункта в вопросе о своем праве осенять именем самодержца три стороны («trivium») земли. Нерациональная абсолютизация формального и предпочтение декларативных атрибутов здравому смыслу произрастали из нескольких казуальных факторов и прежде всего из того комплекса чувств и притязаний, который охватил верхушку российского общества после успешных военных кампаний 1654–1655 гг. В августе 1654 г. были взяты города Гомель и Могилев, в сентябре 1654 г. — Смоленск. К началу августа 1655 г. войска Алексея Михайловича взяли Велиж, Витебск, Полоцк, Минск, Вильно. В Украине российские и украинские полки продвигались в направлении Львова и осадили его в сентябре. Поход московской рати на Варшаву уже обдумывался окружением царя Алексея Михайловича осенью 1655 г. как проект, обещающий стать реальностью в самом ближайшем будущем. Целое столетие Россия дождалась побед. Сорок лет ждала этих побед новая династия. Многие и многие десятилетия мифология «Третьего Рима» питалась либо воспоминаниями о походах Ивана Грозного и его военачальников на восток, либо грезами о будущих победоносных походах. Наконец, в ноябре 1655 г. царь российский мог вступить в свою столицу триумфатором — так же, как его давний предшественник ровно 103 года назад, после казанского похода. Пешком, во главе когорт войск в Москву входил тогда молодой царь-цезарь, на чьем саадаке (колчане) было начертано: «...Как некогда царь Константин, так и ныне князь Алексей да возвратится со славою победоносца»⁴⁵. Русскому обществу явился, наконец, герой, которого так не хватало после Ивана IV в системе заявленных монахом Филофеем ценностей и приоритетов: герой и царь в одном лице. «Восприемник царя Константина» и «новый Моисей» из речи иеруса-

⁴⁴ Рах Романа — мир Рима, одна из важнейших формул древнеримской политической лексики имперского периода, подразумевала переустройство всего мира по римскому образцу.

⁴⁵ Левыкин А. К. Воинские церемонии и регалии русских царей. — М., 1997. — С. 41, 75. Имя императора Константина осеняло и деяния первого царя-триумфатора. Оно было даровано Ивану Грозному константинопольским патриархом Иоасафом в акте признания за московским монархом титула царя: Гудзяк Б. Православні мандрівники XVI століття на шляху з Османської імперії до східнослов'янських земель // *Marra mundi...* — С. 223.

лимского патриарха Паисия, «царь восточный»⁴⁶ из речи Богдана Хмельницкого на Переяславской раде — это об Алексее Михайловиче в начале его стяжаний. В будущем «тишайший», сегодня он по праву пожинает лавры победителя и не без трепета угадывает в гласе медных труб на московских улицах отзвук великих побед Александра Македонского, первого «объединителя Востока и Запада».

Вера в близость полного воплощения «Третьего Рима» в самодостаточном московском образце захватила самые широкие круги российского общества. В соответствии с этими настроениями в высших церковных кругах при участии царского двора накануне и в начале войны 1654–1667 гг. разрабатывается модернизированная концепция «Третьего Рима», нашедшая свое концентрированное выражение в летописном Своде 1650 г. и Кормчей 1653 г. Идеи довизантийской древности русского христианского государства, его права на византийское наследство, разделяемое с существующей греческой церковью — современным воплощением «Греческого царства», единства Российского и «Греческого» царств — ключевые для понимания сакральной основы внешней политики Москвы в третьей четверти XVII ст.⁴⁷ Ведущая фигура процесса модернизации основных идеологем Русского государства в 1650-х годах — новгородский митрополит (до 1652 г.) и патриарх Никон.

Он же должен быть признан инициатором принципиальной модернизации царского титула в 1654–1655 гг.

Полномочий и влияния для проведения этой акции у Никона, наставника и близкого друга царя Алексея Михайловича, замещавшего его в Москве во время ратных походов, было достаточно. Не меньше было у Никона уверенности в том, что Россия наконец вступила в период поступательного воплощения своего предназначения как избранного царства. Успехи опекаемого им нового царя-полководца представлялись Никону непреодолимо прочными и обещали триумфальное продвижение православного воинства на запад⁴⁸. Но заинтересованность Никона во внедрении вселенскости в титул своего августейшего подопечного питалась не одними только заботами об имидже молодого царя-цезаря или будущности государства. И, пожа-

---

⁴⁶ «Царь восточный» — аллюзия преномена «цезарь восточный», бытовавшего в политической лексике двух римских империй (западной и восточной) и относившегося к императорам Византии.

⁴⁷ О трансформации комплекса идей «Москва — Третий Рим» в середине XVII ст. см.: Сеницына Н. В. Указ. соч. — С. 306–317.

⁴⁸ Об особенностях восприятия Никоном побед 1654–1655 гг. свидетельствует, в частности, тот факт, что в 1656 г. он благословил и отправил донских казаков в морской поход к Стокгольму (см. об этом: Соловьев С. М. Указ. соч. — Кн. V. — С. 658).

луй, в первую очередь вовсе не ими. Есть серьезные основания предполагать, что к обретению вселенскости в своем сане и титуле, не менее молодого царя, стремился сам патриарх⁴⁹. Хорошо известно, что титул Никона включал в себя многие компоненты титула Алексея Михайловича, в том числе «государь»; появление новых географических компонентов в царском титуле влекло за собой включение их в титул патриарха. Так, после соединения Украины с Россией и присоединения Белоруссии в титул патриарха вошли «Малая» и «Белая» «Росии»⁵⁰. Вселенскость же не могла не занимать патриарха: уравнившись с царем во влиянии на ход государственных дел и даже несколько возвысившись над ним, глава русской церкви продолжал оставаться патриархом с титулом, ограниченным границами одной страны, хотя и с добавлением к ней еще одной — «Северная»⁵¹. В то же время менее влиятельные в мире константинопольский, александрийский, антиохийский и иерусалимский православные патриархи, подданные турецкого султана, именовались «вселенскими»⁵².

⁴⁹ Примечательно мнение В. О. Ключевского о Никоне: «Укрепившись опорой вне сферы московской власти (т. е. среди греческих патриархов — С. Ф.), Никон хотел быть не просто московским и всероссийским патриархом, а еще одним из вселенских и действовать самостоятельно» (Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. — Кн. 2. — М., 1993. — С. 398).

⁵⁰ Каптерев Н. Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович. — Т. II. — Сергиев Посад, 1909. — С. 141–142.

⁵¹ Образец интитуляции патриарха: «Никон, Божию милостью великий господин и государь, архиепископ царствующего града Москвы и всеа Великия и Малыя и Белья Росии и всеа Северная страны и помориа и многих государств патриарх» (Каптерев Н. Ф. Указ. соч. — Т. II. — С. 141–142). Формула «архиепископ царствующего града Москвы» — явное подражание аналогичному форманту титула константинопольского патриарха «архиепископ Константинополя — Нового Рима».

⁵² Из них двое прописывали себя в интитуляциях посланий к царям со вселенским («oikoumenikos») формантом: константинопольский — как «вселенский патриарх», александрийский — как «папа и судья вселенский». Патриарх антиохийский включал в свою интитуляцию «весь восток», важнейшую страну света в сакральной географии. (См. о титуле александрийского патриарха: Русское православие: вехи истории. — М., 1989. — С. 151; послания с титулами других патриархов к царям в первой половине и середине XVII ст. (выборочно): РГАДА. — Ф. 52, оп. 1, 1628, д. 6. — Л. 1; там же. — 1630, д. 23. — Л. 5; там же. — Д. 28. — Л. 1–2; там же. — Оп. 2. — Д. 470.) Иерусалимский патриарх почитался как вселенский в силу того, что подчиненная ему церковь изначально была включена в Новоканон как отдельная структура вселенской христианской церкви (наряду с римской, константинопольской, александрийской и антиохийской церквами). Интитуляция антиохийского патриарха Макария, араба по этническому происхождению, представляет немалый интерес для исследователя интеграционных явлений в сакральных культурах. Она прописывалась в системе арабского алфавита и на арабском же языке с элементами турецкой и латинской грамматики: «Makariyus, bi-rahmat Allah Taala batriark m adinat Allah al-uzma Antakiyyah wa sair al-Mashrik» = «Макарий, милостью Аллаха Всевышнего патриарх града великого Аллаха Антиохии и всего Востока» (РГАДА. — Ф. 52, оп. 2. — Д. 470).

По меньшей мере три эпизода из биографии московского и всея Руси патриарха свидетельствует об остром неравнодушии его к неполноте собственного титула и статуса. Два из них связаны с новоиерусалимским сакральным архитектурным комплексом, возведенным по замыслу Никона. Первый: храм Воскресения Господня, под сводом которого находилась копия гроба Господня, имел пять приделов, посвященных пяти православным патриархам, но срединное, доминирующее место среди них занимает придел московского патриарха⁵³ Второй: после отречения от сана «патриарха московского и всея России» Никон подписывал свои послания титулом «патриарх новоиерусалимский»⁵⁴, максимально приблизив себя таким образом к статусу вселенского главы церкви. Третий эпизод имел место в ходе первого визита антиохийского патриарха Макария аз-За'има в Москву (1655–1656), когда Макарий по ходатайству Никона просил царя согласиться с новообретенным правом московского предстоятеля церкви носить тот же головной убор, какой носят вселенские патриархи⁵⁵

Переживания Никона по поводу неполноты своего титула и статуса подпитывались его чрезвычайными амбициями. Но не только ими. И не только тем, что «милостинники» московских царского и патриаршего дворов имели более высокий формальный статус, нежели их покровители. Проблема вселенскости титула и статуса московского патриарха была изначальной (родовой) проблемой московской патриархии. В процедуре и процессе его учреждения разрешение этой проблемы потребовало не меньше усилий, чем принятие принципиального решения об учреждении новой кафедры. В 1588–1589 гг.⁵⁶ правительство царя Федора Ивановича и Бориса Годунова имело реальный шанс учредить патриархию как вселенскую. Для этого нужно

⁵³ Вышегородцев В. И. Царь Алексей Михайлович и патриарх Никон // Великие государственные деятели России. — М., 1996. — С. 242.

⁵⁴ Соловьев С. М. Указ. соч. — Кн. VI. — С. 264. И. Л. Бусева-Давыдова полагает, что такой подписи не было, но согласна с версией о притязании Никона именоваться патриархом Новоиерусалимским, и указывает также на внеобрядовое отождествление им себя с Иисусом Христом (Бусева-Давыдова И. Л. Об идейном замысле «Нового Иерусалима» патриарха Никона // Иерусалим в русской культуре (далее — Иерусалим...). — М., 1994. — С. 175).

⁵⁵ Зызыкин М. В. Патриарх Никон. Его государственные и канонические идеи. — Часть II. — Варшава, 1934. — С. 136; Каптерев Н. Ф. Указ. соч. — Ч. I. — С. 201. В эпизоде с головным убором (белым клобуком) получила свое бытийное завершение легенда «О новгородском белом клобуке», существовавшая на Руси в литературной форме с середины XVI ст. и обосновывавшая исключительное право московской Руси воплощать в себе «благодать святого духа» после падения Константинополя (см.: Повесть о новгородском белом клобуке // Памятники литературы древней Руси. Середина XVI века. — М., 1985. — С. 225).

⁵⁶ Первый патриарх Иов был посвящен в свой сан 26 января 1589 г.

было согласиться на наделение константинопольского патриарха Иеремии, решившегося переехать в Москву, неформальными полномочиями главы русской церкви. Борис Годунов предпочел тогда обменять вселенскость мало знакомого Иеремии на надежность и предсказуемость митрополита Иова, но в Литву позже отписал, что все четыре патриарха с собором греческих городов решили вместо папы римского поставить вселенского патриарха константинопольского, а на его место поставить четвертого патриарха в Московском государстве⁵⁷

Протокольные источники вселенского титула

Основной формальный источник вселенского (без одной четверти) титула Алексея Михайловича находился в статусной номинации четырех греческих патриархов как вселенских. Помимо «вселенского» элемента в интитуляциях двух старших по Номоканону патриархов исключительное образцовое значение для московских властителей имел «весь Восток» титула антиохийского патриарха. Наконец, «Восток, Запад и Океанские пределы», комплиментарно адресованные патриархом Иоасафом Ивану IV в 1561 г., в течение почти ста лет напоминали российским монархам о трехчастности доступной для них вселенной.

Второй по значению источник — «правая рука и левая рука» интитуляций крымских ханов и принцев. Восток и запад титула Алексея Михайловича — освобожденная от соматической иносказательности инверсия вселенскости титула поздних Чингизидов.

---

⁵⁷ Соловьев С. М. Указ. соч. — Кн. IV. — С. 307–308; хотя Иеремия писал перед тем Иову: «Послали мы твоему святительству соборную совершенную грамоту: будешь иметь пятое место, под иерусалимским патриархом» (там же). Пятое место московского патриарха, отведенное ему Константинопольскими соборами 1590 и 1593 гг., светские и церковные власти России восприняли как явную несправедливость и оспаривали в полуофициальной полемике. Известно, к примеру, «сказание» патриарха Филарета о введении патриаршества в России, в котором председатель русской церкви признал за греческими патриархами одно именование «святительства», «власти же едва на всяко лишенным», и добавлял: «...И сего ради хочу, аще Богу угодно будет и писания Божественныя не прорекают, яко да в царствующем граде Москве устроится превысочайший престол патриарший» (цит. по: Зызыкин Указ. соч. — Ч. II. — С. 149). В середине XVII в. в ходе визита старца Арсения Суханова на Ближний Восток полемика с греческими иерархами по поводу статуса патриархов и церквей приняла формы, граничившие с нарушением элементарных приличий. Греческим иерархам пришлось услышать от Суханова беззастенчивые заявления о неполноте сакральных и иных прерогатив греческих патриархов, стесняемых османскими властями, и несравненной с ними полноте прерогатив московского патриарха (см. об этом: Зызыкин М. В. Указ. соч. — Ч. II. — С. 148). О негативном восприятии в России решений Константинопольских соборов конца XVI ст., закрепивших за московским патриархом пятое место см.: Русское православие: вехи истории. — М., 1989. — С. 150–151.

Некое образцовое значение могли иметь также инскрипции персидских шахов, которых Посольский приказ в первой половине XVII ст. прописывал «шаховым величеством восточного предела»⁵⁸, то есть с указанием одной из стран света под рукой персидского монарха.

Новый титул Алексея Михайловича по объему подразумеваемого в нем сюзеренитета имел сходство с титулом китайского императора, «владыки Поднебесной империи», т. е. всего мира (в центре которого находился собственно Китай — Срединное государство)⁵⁹. К середине XVII в. Посольский приказ располагал обширной информацией о Китае благодаря дипломатическим контактам с Монголией. Подготовка посольства Ф. И. Байкова в Срединную империю, состоявшегося в 1654–1658 гг., активизировала изучение китайских реалий Посольским приказом, а в 1654 г. член посольства Ф. И. Байкова Петр Ярыжкин был принят во дворце китайского императора⁶⁰. Единственная империя, для которой в 1654 г. не существовало ни «новой эры», ни «до новой эры», осознававшая себя вселенской в большей мере, нежели Рим, протянула тогда России покровительственную руку сюзерена, не узнав в ней наследницу римских императоров. Россия же училась. Училась «настоящему» имперскому стилю и, бывало, демонстрируя только что освоенные манеры, рисковала оказаться непонятой.

⁵⁸ Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. — Т. II. — СПб., 1892. — С. 361; Т. III. — СПб., 1898. — С. 41, 172, 365. У Гр. Котошихина можно обнаружить указание на то, что персидские шахи сами себя именуют «восточными»: Котошихин Гр. О Московском государстве в середине XVII столетия // Русское историческое повествование XVI–XVII веков. — М., 1984. — С. 198. Указанные выше «Памятники» не подтверждают наблюдения Гр. Котошихина. Не исключено, что он ошибся относительно шаха, но именно ему, одному из первых российских диссидентов, принадлежит единственное (и верное) неофициальное наблюдение современника об отсутствии у Алексея Михайловича титульных прав на запад и восток (там же).

⁵⁹ Опережающее включение неприсоединенных или неприсоединившихся территорий в титул царя (Украина и Белая Россия в ноябре 1653 г., Литва в 1655 г.) также имеет сходство с китайской практикой «районирования», согласно которой император Поднебесной своим указом включал любую ставшую ему известной страну мира в состав своей империи и назначал туда наместника (продолжавшего пребывать в Китае). О старокитайском «районировании» см.: Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования. — Новосибирск, 1989. — С. 3–7.

⁶⁰ Русско-китайские контакты XVII ст. описаны в кн.: Демидова Н. Ф., Мясников В. С. Первые русские дипломаты в Китае (Роспись И. Петлина и статейный список Ф. И. Байкова). — М., 1966; о приеме представителя России Петра Ярыжкина во дворце китайского императора в 1654 г. см.: Су Фэнлинь. История культурных отношений Китая с Россией до середины XIX в. // Восток — Запад. Историко-литературный альманах. — М., 2002. — С. 70.

Рассмотренный выше титульный феномен выразительно демонстрирует, каким образом в одном и том же предмете и явлении «переноса империи» («*translatio imperii*») почти неразличимо сочетаются несколько источников. Но и степень различимости достаточна, чтобы видеть и распознать эти источники. Ключевая формула модернизации «без границ» соответствовала хорошо известному в Посольском приказе татарскому эквиваленту вселенскости и плохо известному ее мусульманскому эквиваленту. «Северная сторона», прямая наследница «северных стран», воплощала в титульном синтезе стран света внутреннюю, российскую традицию. Функция этого элемента двойственна. В силу отсутствия своей южной антитезы «северная сторона» призвана была оберегать Москву от обвинений в узурпации всей вселенной, но в то же время собственной бытийностью она напоминала, в первую очередь, христианским корреспондентам: от завершённой вселенскости Москву отделяет всего лишь одна ступень — одна четверть земного круга. Ее присутствие в свите царского (позже императорского) имени обусловило уникальнейшую умозрительную ситуацию: незавершённая европейская вселенскость стала формой выражения завершённой тюркско-мусульманской с одной лишней частью света. Две вселенскости сосуществовали в явственной амбивалентной связи: допущение юга создавало одну вселенную, исключение севера — другую.

Смысловая уязвимость протокольной конструкции 1654 г. не помешала Посольскому приказу одержать в конечном итоге победу в споре с крымскими канцеляриями. Но основная заслуга здесь принадлежала не Посольскому, а Разрядному и другим военным приказам русского государства. Начиная с 1654 г., соотношение сил двух сторон в военной и политической сферах меняется в пользу России. Удача все реже сопутствует государству Чингизидов. В 1660 г. крымский двор торжествует победу на поле битвы, и Сефер-Гази-ага настоятельно советует Москве укоротить царский титул по старой мерке, однако спустя 10 лет хан Адиль-Гирей уже вынужден согласиться с распространением царских прерогатив на всех христиан трех стран света. Спустя 22 года хан Мурад-Гирей, скрепя сердце, прописал за царем три четверти земного круга со всем их населением, как того требовала Москва, и хотя в интитуляции той же шертной грамоты он восстановил «правую руку и левую руку»⁶¹, размен не был равноценным: Россия приблизилась к искомой вселенскости, а Крым уже более тридцати лет предпочитал не докучать небесной канцелярии нескромными протоколами.

⁶¹ Ранее он прописал «правую руку и левую руку» в интитуляциях мохаббат-наме, отправленных государям Польши и России (Вельяминов-Зернов В. В., Фаиханов Х. Указ. соч. — С. 630, 638).

Тарас Чухліб

Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст.

Вченими вже було відзначено, що легітимація гетьманської влади під час урядування Б. Хмельницького відбувалася через посилення останнього на *jus occupationis* (С. Величенко)¹ та формування ним концепції *jus divinum* (С. Плохій)². Але і «право захоплення», і «божественне право», як правило, застосовувались заради узаконення внутрішньополітичних владних претензій гетьмана Війська Запорозького щодо України й не були переконливим аргументом для володарів сусідніх країн. Саме тому Б. Хмельницький намагається добитися зовнішньополітичного визнання через оформлення династичного шлюбу свого старшого сина з донькою молдавського господаря В. Лупула Розандою³. Але в цьому випадку, зважаючи на тогочасні політико-культурні традиції, лише сини Тимоша й Розанди Хмельницьких-Лупулів вважалися б «принцями крові» й могли здійснювати свої владні повноваження щодо тієї чи іншої території. Крім того, формуванню князівської династії Хмельницьких могли завадити і суб'єктивні фактори (як-то вбивство когось із подружжя або потенційних нащадків), що і підтвердилося невдовзі, коли у 1653 р. було смертельно поранено гетьманича.

Саме тому головним завданням Б. Хмельницького, починаючи з другої половини 1648 р., на нашу думку, було утвердження Українського гетьманату як васальнозалежної держави під протекторатом якогось із монархічних дворів Заходу (Трансільванія), Сходу (Росія), Півдня (Туреччина) чи Півночі (Швеція). Як заявляв у серпні 1649 р. з цього приводу сам Б. Хмельницький, «...я буду триматися того пана (монарха. — Т. Ч.), який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй

---

¹ Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — Т. I. — К., 1993. — С. 117–121.

² Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — Т. III. — К., 1994. — С. 86–110.

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 317–319.

опіці»⁴. Зважаючи на те, що політика на утвердження міжнародної легітимації через прийняття протекторату когось із іноземних монархів відбувалася майже одночасно у всіх вищезазначених геополітичних напрямках й зумовлювалася специфікою *status quo* Війська Запорозького (а воно як до, так і після 1648 р. перебувало у підданстві королів Речі Посполитої), ці зовнішньополітичні заходи поступово трансформуються в концепцію полівасалітетної підлеглості новоутвореного під час революційних подій державного організму.

Безумовно, творцем цієї концепції був ніхто інший, як гетьман Б. Хмельницький. Спираючись на довголітні традиції міжнародної діяльності українського козацтва, він зумів, як буде висвітлено нижче, не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, забезпечити входження козацької держави до міжнародної спільноти на умовах прийняття номінального васалітету від турецького султана, московського царя й шведського короля. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої.

Грунтуючись на нарративних джерелах першого (міжнародні договори Українського гетьманату, дипломатичне листування Б. Хмельницького із східними та західними монархами) та другого (інструкції гетьмана багаточисельним українським посольствам, переписка генеральної старшини з урядовцями інших країн тощо) ряду й використовуючи наукові досягнення вітчизняної й зарубіжної історіографії, спробуємо обґрунтувати висловлену гіпотезу щодо започаткування Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості Українського гетьманату як держави, що виникла в результаті збройного повстання «рицарського люду» східних воєводств Речі Посполитої протягом 1648–1649 рр.

Але насамперед коротко охарактеризуємо взаємовідносини між майбутнім гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницьким та королем Речі Посполитої Владиславом IV перед початком відомих подій, у 1646–1647 рр., коли більшого (ніж у попередні десятиліття) визнання набуло правове становище козацької корпорації. У цей час, після довгих років «заборонних» постанов польсько-литовських владних органів, Військо Запорозьке нарешті одержує довгоочікуваний королівський привілей, в якому певною мірою окреслювався не лише його соціально-політичний статус, але й дозволялося проведення контролюваної польським монархом зовнішньої політики.

⁴ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. 1. — Отд. III. — К., 1898. — С. 464.

Свого часу окремі аспекти козацько-польських стосунків у передреволюційний період були ґрунтовно досліджені С. Соловйовим, В. Чермаком, М. Грушевським, В. Голобуцьким та Б. Флорею⁵. Польський історик В. Чермак ще наприкінці ХІХ ст. зробив висновок про те, що у квітні 1646 р. представники козацької старшини (серед яких був і Б. Хмельницький) перебували у Варшаві, де отримали з рук Владислава ІV два привілейних листи. Перший з них дозволяв виступити козацькому війську в морський похід проти Османської імперії, другий — збільшував реєстр Війська Запорозького до 12 тисяч⁶. Єдине застереження стосувалося того, що ці два документи повинні бути секретними до часу оголошення Річчю Посполитою війни Туреччині. Ці «глейтовні» листи були скріплені особистою печаткою польського короля⁷.

Надані «вольності» спричинили справжній «психологічний переворот» у свідомості не лише козацтва, але й усього українського населення Речі Посполитої. Адже, як відзначив російський вчений Б. Флоря, протягом десятиріч у середовищі українців зберігалось стійке уявлення щодо свого нерівноправного становища в державі «двох народів»⁸. А тепер вони, спираючись на королівську протекцію, могли «мати при боці шаблю і переслідувати своїх кривдників»⁹ — представників магнатства та шляхти.

Згідно свідчень сучасників, під час другої зустрічі з Б. Хмельницьким, що відбулася у 1647 р., Владислав ІV подарував тому свою шаблю. Вже згодом, у 1648 р., опосередковано підтверджуючи це, Хмельницький говорив одному з польських послів М. Собеському: «Навіщо казав (Владислав ІV. — Т. Ч.) нам вольності шаблею діставати»¹⁰. Поряд з іншими причинами, надання королем Війську Запорозькому вищеназваних привілеїв спричинило до посилення сепаратистських тенденцій серед його провідників та більшої частини різних верств українського суспільства й було вміло використано козацькою верхівкою як доказ законності збройного виступу у 1648 р.

---

⁵ Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. — Kraków, 1895; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — К., 1995. — С. 463–464; Голобуцький В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648–1654 гг. — К., 1962. — С. 77; Флоря Б. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава ІV // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: 36. наук. праць. — К., 1992. — С. 79–104.

⁶ Czermak W. Plany wojny... — S. 305.

⁷ Ibid; Флоря Б. Запорозьке козацтво... — С. 84.

⁸ Флоря Б. Запорозьке козацтво... — С. 100–101.

⁹ Соловьев М. С. История России с древнейших времен: в XV кн. — Кн. 3. — Т. X. — М., 1879. — С. 193.

¹⁰ Michalowski J. Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 120–121.

Відзначимо, що з початком Української революції (до укладення Зборівського трактату 1649 р.) характер стосунків між Військом Запорозьким та Польською короною майже не змінився. З точки зору сюзеренно-васальних відносин, вони на той час відбувалися ще між суб'єктами одного державно-політичного тіла (Речі Посполитої) — королем, який був для козацтва «дідичним» сюзереном, й «гетьманом з усім Військом Запорозьким» — «колективним васалом». Саме так, в усвідомленні української сторони, вони розвивалися від часу правління короля Стефана Баторія.

Вже в одному з перших листів до короля Владислава IV, що був написаний у червні 1648 р., після гучних перемог над коронною армією на Жовтих Водах й під Корсунем, гетьман Б. Хмельницький окреслив своє васальнопіддане становище як «найнижчий підніжок і вірнопідданий» польського монарха й висловив «вірність підданства нашого (Війська Запорозького. — Т. Ч.) з вірною рицарською службою...»¹¹. Разом з тим, він нагадав сюзеренові про надані їм раніше «права, привілеї, військові вольності» та про їхнє порушення від «українних старост і державців», які протягом довгого часу «кривдять і ображають» козацький загаль. Це й стало причиною збройного виступу Війська Запорозького, але не проти короля, а проти річпосполитських урядовців, які, на думку гетьмана, не «могли бути добрими приятелями В. К. М.-ті, П. н. м. (вашої королівської милості пана нашого милостивого. — Т. Ч.)», проте були королівськими підданими. А тому Б. Хмельницький просив Владислава IV пробачити йому «гріх» порушення сюзеренно-васальних стосунків (він полягав у самовільному збройному виступі проти інших королівських васалів) та залишити Військо Запорозьке при «давніх правах і вольностях» («*dawnych prawach i wolnościach*»)¹².

Частково про зміст цих «прав і вольностей» можемо дізнатися, реконструювавши за допомогою методу «від протилежного» текст «Інструкції послів від Війська Запорозького» до польського короля, який був доданий до згадуваного вище листа¹³. Тут насамперед йшлося про економічні («майнові») права козацтва на «хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини», «бджолині десятини і поволіщину» та іншу власність («все, що тільки комусь з панів урядників сподобається»). На другому місці стояло право забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків (щоб за них «чини і всяку повинність» не відбувати) та козацьких вдів. Вочевидь, тут йшлося саме про права українських (реєстрових чи городових) козаків, адже, як засвідчується на початку

¹¹ Памятники, изданные Киевскою комиссиею... — Т. 1. — Отд. III. — С. 118–125; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). — К., 1961. — С. 33–36.

¹² Документи Богдана Хмельницького... — С. 33–36.

¹³ Там само. — С. 36–39.

«Інструкції...», їх ущемляли «українні» урядовці. У наступних пунктах вже говорилося про забезпечення військових привілеїв (вольностей) козаків на Запорозжі («на Запороже»). Це можливість здобуття «козацького хліба» в морських та сухопутних походах; заняття ухоронництвом (полювання на звіра та рибальство) й несплата з цього чиншу; звільнення від різних видів робіт на користь полковників, призначених варшавським урядом для керування реєстровими полками на Січі.

Крім цього, король мав забезпечити платню («яку ми (Військо Запорозьке. — Т. Ч.) вже п'ять років не отримуємо») для шеститисячного реєстру (згідно «Інструкції...» посла мали просити у Владислава IV збільшити реєстр на шість тисяч осіб й «залишитися у числі 12000») та охорону, згідно «давніх вольностей» православного духовенства¹⁴. Також Владислав IV повинен був підтвердити надані «попередніми св. пам'яті польськими королями» *privilegia et libertates*. Лише за відновлення перерахованих умов Військо Запорозьке погоджувалося вірно служити своєму сюзеренові.

Про це, зокрема, йшлося і в листах Б. Хмельницького до найвищих достойників Речі Посполитої — великого коронного маршалка А. Казановського (2 червня 1648 р.), князя В.-Д. Заславського (2 і 4 червня), брацлавського воєводи А. Киселя (3 і 7 червня)¹⁵. Треба відзначити, що в першому й другому з них згадувалося, що українське козацтво вже одержало підтвердження власних «прав і привілеїв», наданих попередніми польськими королями «після перших походів» (тут, очевидно, йшлося про походи запорожців 1646 — першої половини 1647 рр.). Однак у листі до Владислава IV та інструкції послам Б. Хмельницький вимагав повторного підтвердження від короля статусу козацтва в соціально-політичній структурі Польсько-Литовської держави. А в посланні гетьмана до воєводи Киселя від 3 червня вперше в письмовому вигляді зустрічаємо думку про можливість звернення Війська Запорозького «за порадою до іншого пана»¹⁶. Хоча, як можна зрозуміти з уточнення «...бо знаємо, що не з волі Й. К. М. (його королівської милості. — Т. Ч.) над нами таке королівське беззаконня чинилося», — Хмельницький поки що не збирався цього робити, а лишень дипломатично натякав польському воєводі про зміну «пана»-протектора в разі невиконання королем вимог козацтва.

Однак усі ці звернення творця Українського гетьманату з проханням про підтвердження «давніх прав і привілеїв» так і не знайшли відгуку в цього козацького сюзерена — на початку червня 1648 р.

---

¹⁴ Там само. — С. 37, 39.

¹⁵ Там само. — С. 39–41; 41–44; 44–46; 46–47; 51–53.

¹⁶ Там само. — С. 44, 46.

Б. Хмельницький одержав звістку про смерть короля Владислава IV. Зважаючи на це, гетьман відкликає посольство з Польщі та в «цидулі»-додатку до листа Киселю висловлює скорботу щодо «осиротіння» Війська Запорозького¹⁷. А вже 8 червня гетьман вперше заявляє про офіційне бажання бачити на опустілому троні Речі Посполитої московського царя Олексія Михайловича: «Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своїй землі, яко ваша царська вельможність, православний християнський цар...»¹⁸. Якби цей монарх пристав на таку пропозицію, то все козацтво в особі Б. Хмельницького погоджувалося на вірні «услуги» новому сюзерену. «...Щоб він (Олексій Михайлович. — Т. Ч.) ляхам і нам паном і царем був...»¹⁹, — конкретизувалося в листі гетьмана від 11 липня до російського воєводи Н. Плещеева.

Саме в червні 1648 р. Б. Хмельницький у листах до відомих урядовців Речі Посполитої відмовляється від згадки у своїй титулатурі про підпорядкування Війська Запорозького польському королю. Якщо раніше він підписувався як «гетьман» або «старший» і додавав слова «із Військом його Королівської милості Запорозьким», то відтепер просто «старший з Військом Запорозьким»²⁰. На нашу думку, це є ще одним підтвердженням існування моделі «колективного васалітету» українського козацтва перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Якщо сюзерен умирав, то необхідно було перекласти домовленості щодо підданства з його наступником на королівському троні, а до часу обрання останнього Військо Запорозьке (як «рицарський люд») залишалося вільним у виборі протектора.

Зрозумівши, що цар Олексій Михайлович, в силу багатьох обставин, не буде висувати свою кандидатуру на королівський трон Речі Посполитої, український гетьман у листопаді 1648 р. звертається з аналогічним проханням до правителя Трансільванського князівства Юрія Ракоці: «...ми одностайно бажаємо мати твою найсвітлішу високість опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини» («*patronum et regem Poloniae patriae nostrae, cupimus*»)²¹. Як і у випадку із запрошенням царя, одним з головних чинників, яким керувався Б. Хмельницький

¹⁷ Там само.

¹⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Т. III. — СПб, 1861. — С. 207–208.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией. Материалы и документы: В 3 т. — Т. 2. — М., 1953. — С. 55–56.

²⁰ Документи Богдана Хмельницького... — С. 52–53.

²¹ Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // Историчні джерела та їх використання. — Вип. 1. — К., 1964. — С. 93–94; Документи Богдана Хмельницького... — С. 84, 85.

стосовно протегування кандидатури Ракоці на польський трон, було велике бажання якнайшвидше одержати військову допомогу для продовження боротьби з коронною армією. Про важливість цього кроку гетьмана свідчило й те, що для укладення договору до Трансільванії відправилося досить представницьке українське посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським²².

У період безкоролів'я в Речі Посполитій Б. Хмельницький також відправив посольство до Стамбулу, де, згідно досліджень відомого сходознавця О. Прицака, влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом укладається угода сюзеренно-васального типу²³. Однак ряд вчених, серед яких і російський історик Б. Флоря, заперечили факт її існування. Разом з тим, на основі даних листа польського шляхтича Л. М'яковського, росіянин зробив висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством Ф. Джалалія (восени того ж року) в напрямі отримання турецької протекції²⁴. Як засвідчують джерела, в обмін на заступництво султана Б. Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського й Валаського князівств, надавати в разі потреби посильну військову допомогу Порті, давати «рабів» на галери (?), а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський²⁵.

Отже, якщо висунення можливих кандидатур московського царя й трансільванського князя на польський трон засвідчували намагання Українського гетьманату вплинути на зміну короля-сюзерена в межах однієї держави, то укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією — ведення переговорів щодо прийняття османської протекції) поклало початок формуванню полівасалітетної зовнішньої політики гетьманського уряду Б. Хмельницького. Не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Військо Запорозьке набувало собі ще й другого династичного зверхника — монарха в особі султана Османської імперії Мегмеда IV.

Про те, що Хмельницький не відмовлявся від «внутрішньополітичної» протекції Корони Польської, засвідчували осінній похід української армії під Замостя та гетьманський лист до одного з головних претенде-

---

²² Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656) // Архіви України. — 1966. — № 3. — С. 62–66; Кордуба М. Між Замостям і Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // ЗНТШ. — Т. 133. — Львів, 1922. — С. 39–56.

²³ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 177–192.

²⁴ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 92.

²⁵ Там само.

нтів на польський трон королевича Яна Казимира від 15 листопада 1648 р. «Бачачи, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорозьким (у похід. — Т. Ч.)... Просимо господа Бога, щоб ваша королівська м-ть, наш милостивий пан зволив бути самодержцем...»²⁶, — писав до можливого майбутнього короля український гетьман. І відразу ж потенційному козацькому сюзерену висувалися вимоги щодо забезпечення тепер вже не лише козацько-станових, але й загальноукраїнських прав на вільне віросповідання: «...і щоб наша грецька віра залишилася недоторканою, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було»²⁷ Того ж дня до Варшави вирушило посольство на чолі з родичем гетьмана Захарієм Хмельницьким та католицьким священником, колишнім вчителем Б. Хмельницького Андрієм Мокрським. Вони мали запропонувати Яну Казимиру умови-«кондиції», на яких Український гетьманат визнає його зверхність над собою у випадку обрання: безпосереднє підпорядкування королеві; відсутність в Україні кварцяного війська; обрання гетьмана з козацького стану; набір та оплата 12-тисячного реєстру; скасування унії; «щоб пани не карали своїх піданих...»; власний суд на зразок суду литовських татар, «які судяться таким правом, як шляхта»²⁸. Окрім того, Ян Казимир мав би підтвердити привілеї, що перед тим були надані козацтву Владиславом IV.

Якщо порівняти ці умови підданства з *privilegia et libertates* Війська Запорозького, окресленими Б. Хмельницьким в листі Владиславу IV на початку червня 1648 р., то можна відмітити існування повтору лише двох пунктів, а саме: про набір 12-тисячного реєстру та підтвердження правового статусу козацтва, надане попередниками короля. Таким чином, всі інші пункти можна означити як *inovatio*, тобто нові вимоги козацтва до верховної влади щодо розширення власних «прав і привілеїв». Зрозуміло, що це було спричинене військовими перемогами армії Б. Хмельницького протягом весни-літа 1648 р.

Вже в статусі короля Ян II Казимир видає універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх «рицарських прав». Він погоджувався бути його протектором, а також визначити комісію для обговорення й прийняття рішення щодо інших вимог козацтва. Крім того, король затвердив на гетьманстві Б. Хмельницького та вислав йому свої інсигнії — булаву та корогву з написом «*Ioannes Casimirus rex*»²⁹

²⁶ Дополнения к актам историческим, собранным и изданным Археографическою комиссиею — Т. 3. — СПб., 1848. — С. 184–185; Документи Богдана Хмельницького... — С. 82–83.

²⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 82–83.

²⁸ Архів Інституту історії України НАН України (далі — Архів ІІУ) — Записки М. Голінського, № 4184. — Стор. 185.

²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — С. 119–120.

У лютому 1649 р. королівські послы на чолі з А. Кисилем вручили їх гетьманові. Однак переговори, що відбулися в цей час між українцями й поляками, з різних причин зайшли у глухий кут. Керівництво Українського гетьманату вже не погоджувалося йти ні на які поступки Польщі, мало того — воно висувало ще ряд вимог до представників Речі Посполитої. Серед них була й така, що найкраще засвідчувала розуміння гетьманом і старшиною свого васальнопідданого становища: «Король королем нехай буде, таким щоб карав і стинав шляхту і дуків і князів — аби мав волю: згрішить князь — урізати йому шию, згрішить козак — те саме вчинити. А не схоче король вільним королем бути — як ся йому видить»³⁰

Очевидно, універсал Яна II Казимира не задовольнив Б. Хмельницького як фактичного правителя України. А тому він не визнає себе залежним від польського короля, що засвідчувала й гетьманська титулатура, яку зустрічаємо в його універсалах і листах вже після обрання нового монарха Речі Посполитої й підтвердження останнім «рицарських прав» козацтва. Хмельницький продовжував йменуватися як «гетьман Війська Запорозького» без згадки про підданство «Його Королівській Милості». А тому цілком обгрунтованим було повторне звернення гетьмана до царя Московської держави від 8 лютого 1649 р. про бажання «...Вашу Царську Величність нам найнижчим слугам і підданим своїм государем і царем, яко православне світило і самодержцем за благословенням Божим учинився»³¹, а також настійливе прохання прислати військові підрозділи для допомоги проти «ляхів».

Одночасно в середині лютого український гетьман приймає послів з Трансильванії й заявляє їм, що не відмовляється від ідеї бачити князя цієї держави як свого протектора. Разом з тим, Б. Хмельницький погоджується скласти присягу трансильванському князю про підданство лише на основі чотирьох з шести присланих пунктів проекту трансильвано-української угоди: «...Ясновельможний гетьман приймає, не порушуючи християнства, чотири перші умови, начебто цілком скріплені присягою, і обіцяє зберігати їх честю, вірою і сумлінням, сам з усіма своїми військами, а не тільки із старшинами (як вимагається в пунктах)» («*His positis et ad executionem rei adductis conditiones quantum primas salva christianitate, in toto tanquam sacrosanctas ilmus campiductor suscipit, easdemque ipse cum universis exercitibus suis, non tantum cum officialibus (ut in punctis desiderantur) sub honore, fide et conscientia servaturum pollicetur*»³².

---

³⁰ Там само. — С. 145.

³¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 132–133.

³² Документи Богдана Хмельницького... — С. 101, 102.

Під час прийняття трансільванського посольства українське керівництво проводило переговори про перемир'я з представниками короля на чолі з А. Киселем, які були завершені підписанням (вже після від'їзду угорців) мирної угоди в Переяславі. Перед тим Яну II Казимиру була вручена «Супліка Війська Запорозького», у котрій викладалися умови, з прийняттям яких українці погоджувалися б визнати свій васалітет щодо короля. На початку цього документу так і було заявлено: «...залишимося вірнопідданими, якщо наведені нижче пункти будуть здійснені»³³. У першому ж пункті відверто говорилося про те, що з огляду на «криваві образи», Військо Запорозьке шукало собі «допомоги у чужих панів». Тут, як вже відзначалося, йшлося про московського царя, турецького султана й трансільванського князя. «Супліка...» яскраво відрізнялася від попередніх вимог козацтва до польського уряду й у правовому відношенні засвідчувала трансформацію козацтва як незнаного стану в межах Речі Посполитої в провідний стан новоутвореної козаками держави у вигляді гетьманату.

Відтепер, з точки зору уряду Б. Хмельницького, йшла мова вже не про відновлення «дідичних» річпосполитських сюзеренно-васальних стосунків, а про встановлення відносин у рамках «протектор» (Річ Посполита: шляхетський стан на чолі з королем) — «підданий» (Український гетьманат: гетьман, «усе Військо Запорозьке» разом з «руськими» станами). Зрозуміло, що король і «стани Речі Посполитої» не могли погодитися з такою позицією Б. Хмельницького, адже в разі невиконання сюзереном-протектором умов українців, васальнозалежна козацька держава могла цілком законно відмовитися від захисту польського короля й Речі Посполитої на користь більш вигідного для себе монарха-заступника. Саме тому, на нашу думку, в укладеному 24 лютого 1649 р. Переяславському перемир'ї не було відображено жодної з вимог гетьмана, а лише домовлено про встановлення тимчасового кордону між Польщею та Україною й продовження проведення двосторонніх переговорів. Хоча відтоді Б. Хмельницький, очевидно, з тактичних міркувань, на офіційному рівні вже визнає себе «вірнопідданим» Яна II Казимира, про що свідчила прийнята від короля булава та корогва³⁴

Але, разом з тим, протягом усього 1649 р. гетьман продовжував міжнародну політику щодо зміни протекції — про це свідчили його листи до московського царя (22 квітня; 13 травня; 26 жовтня 1649), продовження переговорів з послами Османської імперії (лютий), переписка з трансільванським князем (14 травня, 25 вересня) та урядовцями Кримського ханату (10, 11 та 20 квітня). Однак жодна з цих «високих» сторін

³³ Архів ІУ. — Записки М. Голінського, № 4184. — Стор. 216–217, 234–235.

³⁴ Там само. — Стор. 217–219.

(окрім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б. Хмельницького. Вона ж у цей час перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку.

У зв'язку з цим український гетьман головну свою увагу зосереджує на завершенні переговорного процесу з Короною Польською. 17 серпня 1649 р. він висилає свої чергові вимоги до Яна II Казимира, які склалися з 18-ти пунктів і торкалися майже всіх сфер українсько-польських взаємовідносин. Зокрема, польський король не лише мав підтвердити всі попередні «права та вольності» Війська Запорозького, але й присягнути, що буде дотримуватися всіх пунктів, «на сеймі з шістьма сенаторами різних вір (католицької і православної. — Т. Ч.)». Ці пункти разом з текстом королівської присяги пропонувалося внести до постанов-конституцій вального сейму Речі Посполитої. В кінці цього важливого документу містилося наступне застереження: *«А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність Й. Кор. М. (його королівської милості. — Т. Ч.) до нас, як до своїх підданих»*³⁵

Наприкінці літа король видає «Декларацію», що завершувала переговори центральної польської влади з Українським гетьманом і була відповіддю на вимоги поданої перед тим козаками «Супліки». Вже в першому пункті цього документу говорилося: «Військо своє Запорозьке захує Король Його Милість при всіх давніх вольностях, згідно з давніми привілеями, і на те привілей свій видає разом із сим»³⁶ Таким чином, за Військом Запорозьким вперше на офіційному рівні у формі «акту милості» сюзерена закріплювався автономний статус державного «колективного васала». Про це свідчили останні десять пунктів королівської декларації, що увійшли до історіографії під назвою «Зборівського трактату», і всебічно опрацьовані науковцями різних історичних шкіл³⁷. Хотілося б звернути увагу лише на один аспект тогочасних українсько-польських стосунків. Відразу ж після оголошення декларації під Зборовом король видає окремих привілей для козацької орга-

³⁵ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — К., 1941. — С. 184–185.

³⁶ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 415.

³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — С. 210–217; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.) — Львів, 1993. — С. 58–61; Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648–1651. — Львів, 1996. — С. 95–97; Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору // Український історик. — Ч. 1–3. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1970. — С. 120–121; Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 132–135.

нізації та станів «руського» народу, де підтверджувалися їх «давні права і вольності». Отже, з цього часу можна говорити про розмежування значень терміна «Військо Запорозьке». Воно, на нашу думку, по-перше, означало «Військо Запорозьке» як державне утворення (Український гетьманат, що, крім козацтва, репрезентувався й іншими станами) і, по-друге — «Військо Запорозьке» як замкнуту соціальну корпорацію, що включала лише козаків.

Незважаючи на укладення Зборівського трактату й визнання Яна II Казимира своїм патроном, Б. Хмельницький у вересні 1649 р. у листі до трансільванського князя декларує його номінальне протекторство над Українським гетьманатом: «...і себе з усім Військом Запорозьким найохотніше віддаю до всіх послуг Вашої найяснішої високості і цілую руку вашої найяснішої високості, щоб вона зволила, як і раніше, зберігати і захищати нас своїх підданих у прихильності, ласці, опіці»³⁸ Те, що наведене висловлювання було лише дипломатичною декларацією, засвідчив подальший розвиток українсько-трансільванських відносин: обмін черговими посольствами й ненадання Трансільванією необхідної допомоги. Останнє дуже нервувало Б. Хмельницького, який писав до князя Сигізмунда Ракоці 25 вересня: «Нарешті ж, благаючи бога, ми готові до крайності, більше заради поваги до Вашої найсвітлішої високості, менше заради нашої безпеки. Прохаємо тільки того, щоб Ваша найсвітліша високість не позбавила нас своєї ласки, під захистом якої ми будемо вважати себе до самого кінця нашого життя найвірнішими підданими Вашої найсвітлішої високості»³⁹. Але й ці запевнення українського гетьмана не знайшли відгуку в угорському князівстві, а, отже, реального підкріплення сюзеренно-васальних домовленостей з династією Ракоці Хмельницький так і не одержав.

Визнаючи зверхність польського короля, Б. Хмельницький продовжував шукати можливості більш широкої легітимації своєї влади на міжнародній арені. Однак це було важко зробити, не узгодивши до кінця стосунки з королівським урядом Польсько-Литовської держави. Зважаючи на недотримання Яном II Казимиром положень Зборівського трактату, наприкінці листопада 1649 р. гетьман звертається до депутатів варшавського сейму з проханням вплинути на короля у справі повторного підтвердження привілею, наданого українцям під Зборовим — «...на нинішньому сеймі вдруге підтвердити і видати нам з привілейною печаткою...»⁴⁰. Крім того, мали бути підтверджені всі пункти українсько-польського договору 1649 р. Лише після цього Військо Запо-

³⁸ Документи Богодана Хмельницького... — С. 136, 137.

³⁹ Там само. — С. 137, 138.

⁴⁰ Архів ІУ. — Записки М. Голінського, № 4184. — Стор. 332–334 .

розьке погоджувалося «стояти стіною проти нашого ворога і щедро проливати кров за гідність В. Кор. М. (вашої королівської милості. — *Т. Ч.*) і цілість Речі Посполитої»⁴¹ Отже, й тут проглядалися елементи сюзеренно-васальних відносин — сюзерен в особі короля надавав козакам «привілей», а ті у відповідь погоджувалися виконувати військові повинності на його користь.

І хоча Зборівський трактат було ратифіковано на сеймі, король, незважаючи на різні обставини, все одно не міг (та й, очевидно, не хотів!) виконувати взяті на себе зобов'язання. У березні 1650 р. Хмельницький вже вкотре відсилає до нього своїх послів, які мали відстоювати перед монархом збереження «прав і привілеїв», наданих варшавським сеймом, й оголосити Яну II Казимиру десять пунктів своїх вимог. «Зволь, В. К. М. (ваша королівська милість. — *Т. Ч.*), виконуючи декларацію (Зборівську. — *Т. Ч.*) здійснити своє королівське слово...»⁴², — згідно отриманої від гетьмана інструкції повинні були заявити українські дипломати королю Речі Посполитої. Але й прохання щодо виконання однієї з найголовніших чеснот монарха — дотримання даного своєму підданому слова — також не допомогло. Натомість коронні війська готувалися до рішучого наступу на Український гетьманат, адже, згідно тогочасних повідомлень польських урядовців, «Хмельницький робив себе володарем чи князем».

Не відкидаючи перспективу набуття російського протекторату (про що свідчать листи Б. Хмельницького до Олексія Михайловича від 1 липня, 20 жовтня та 11 листопада 1650 р.), українське керівництво з огляду на ненадання Московською державою військової підтримки, влітку 1650 р. активізує свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника в Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бея Мурад-паші з проханням допомогти у відновленні стосунків з султаном Мегмедом IV. У відповідь османським володарем було направлено до Чигирина посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р.⁴³ Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б. Хмельницького до турецького султана. У ньому обумовлювалися попередні умови, згідно яких Український гетьманат погоджувався на турецький протекторат. Чигирин зобов'язувався: «проти кожного неприятеля (султана. — *Т. Ч.*) стояти»; «у держави Вашої царської милості не вторгатися»; «у згоді перебувати з татарами...

---

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Michałowski J. Księga pamiętnicza. — S. 554–555; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 93.

на віки в приятельстві ходити»; з відома султана і кримського хана свої «військові справи чинити»⁴⁴.

Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник А. Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. Очевидно, протягом 7–20 вересня послами Хмельницького в результаті переговорів з великим візирем були обумовлені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманату султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV взяти козацьку державу під свій захист стало вручення Ждановичу перед від'їздом до України «булави дорогоцінної» для передачі її Б. Хмельницькому⁴⁵. Разом з ним до Чигирина повернувся й Осман-ага, що повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Турецький посол був на прийомі у Б. Хмельницького на початку грудня 1650 р.⁴⁶

Згідно з дослідженнями М. Грушевського, українсько-турецькі переговори завершилися у березні наступного року «формальним признанням України васальною державою Отоманської імперії»⁴⁷. Такий висновок відомий вчений зробив на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де йшлося про згоду турецького монарха протегувати Україні⁴⁸. Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І. Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. до Відня про те, що козаки були звільнені від данини султану й мали одне зобов'язання — нести військову службу на користь нового сюзерена⁴⁹. Мегмед IV також надіслав Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого. Однак як тільки дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почало виникати певне напруження.

Навесні 1651 р. Б. Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янця-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, всупереч своїм попереднім зобов'язанням, не підтримав українську армію в битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV «кримсь-

⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — СПб., 1875. — С. 354.

⁴⁵ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911. — С. 139; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» — С. 94.

⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 185.

⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — К., 1996. — С. 54.

⁴⁸ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Opr. Z. Abrachamowicz. — Warszawa, 1959. — S. 331.

⁴⁹ Жерела... — Т. XII. — С. 164.

ким людям учинити... допомогу» українцям⁵⁰. В обмін на наказ султана хану щодо підтримки Хмельницького, Порта змусила останнього погодитися на зміну попередніх домовленостей. Тепер Український гетьманат (так само, як Молдавія та Валахія) був вимушений платити данину султану. Крім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією⁵¹.

Розуміючи, що Кримський ханат, незважаючи на вказівки із Стамбулу, знову може зрадити, а грошей у військовому скарбі було не так багато (та і кожен бойовий полк перебував на особливому рахунку, з огляду на війну з Польщею), Б. Хмельницький вирішив знову укласти договір щодо підданства Українського гетьманату Речі Посполитій. Тим більше, що до цього спонукала тимчасова військова поразка під Берестечком. Реакція Порти на укладення у вересні 1651 р. Білоцерківського перемир'я між гетьманом і королем була досить різкою, адже тепер плани реального поновлення турецького протекторату над Україною знову відкладалися на невизначений термін.

Впроваджуючи свою концепцію полівасалітетної підлеглості, гетьман Б. Хмельницький ще в листопаді 1650 р. заявляв, начебто «виправдовуючись» перед Яном II Казимиром за стосунки з «сторонніми панами» — московським царем, турецьким султаном, трансільванським князем і кримським ханом: «...рятуючи наші голови і запобігаючи нашому лиху, мусимо шукати собі приятелів (іноземних володарів. — Т. Ч.)»⁵². Під тягарем військових невдач української армії в 1651 р. гетьман Б. Хмельницький та генеральна старшина у вересні того ж року складають присягу на вірність «королеві і Речі Посполитій»⁵³, яка скріплювала укладену між ними Білоцерківську угоду. Однак одразу ж після акту присяги український гетьман висилає своє посольство до Москви з листом до царя, в якому, зокрема, говорилося: «...прийняли перемир'я з гетьманами коронними і Річчю Посполитою..., і сподіваємось на ласку Господа Бога і на ласку Його Царської Величності»⁵⁴.

Після примирення Хмельницького з королем під Білою Церквою йому знову потрібно було «виправдовуватися» вже перед іншим династичним володарем — султаном Османської імперії. Основною причиною українсько-польського перемир'я, яку зазначив гетьман у листі до Мегмеда IV від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд

⁵⁰ Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K. Wójcicki. — Т. II. — Warszawa, 1846. — S. 199.

⁵¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — М., 1954. — С. 143.

⁵² Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — С. 63.

⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 365–367.

⁵⁴ Цит. за: Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... — С. 296.

при поєднанні з козацькою армією перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Український гетьманат залишився в «братерському» союзі з Кримським ханатом. Окрім того, Б. Хмельницький наголосив на своєму бажанні й надалі визнавати зверхність турецької влади: «...як також хочемо бути вірнопідданими і Вашої царської милості (султана. — *Т. Ч.*)»⁵⁵. Більш того, гетьман знову звернувся до султана з проханням дати наказ хану йти йому на підтримку, адже «ляхи, гарантовані укладеним миром, перейшли на відпочинок за Дніпро; побивши їх, легко примусимо решту піддатися під владу В. ц. м. (Вашої царської милості. — *Т. Ч.*) [султана]»⁵⁶. Ці прохання були повторені й у черговому листі Б. Хмельницького до Мегмеда IV від 27 листопада того ж року⁵⁷.

Наступного, 1652 р., коли Ян II Казимир за допомогою не дуже складної політичної комбінації змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією — у березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Туреччини, — Б. Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А. Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на землі Українського гетьманату, то він «змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати»⁵⁸. Те ж саме було повторене Б. Хмельницьким і в листі до брацлавського воєводи С. Лянцкоронського: «...втративши все, змушені будемо шукати собі іншого стороннього пана»⁵⁹.

Невдовзі ці погрози втілилися у відновленні гетьманом більш тісних дипломатичних стосунків з Османською імперією. На початку березня 1653 р. до Стамбулу виїхало представницьке козацьке посольство. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною, і, як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків, надіслати йому «стяг» і барабан⁶⁰. Б. Флоря, слідом за М. Грушевським,

⁵⁵ Архів головний актів давніх у Варшаві. — Ф. «Архів Скарбу Коронного», від. «Козацькі справи», папка 42, спр. 27. — № 6; Документи Богдана Хмельницького... — С. 226.

⁵⁶ Документи Богдана Хмельницького... — С. 226.

⁵⁷ Там само. — С. 233–234.

⁵⁸ Музей Національний ім. кн. Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. — Теки Нарушевича, № 146. — Арк. 211–216; Документи Богдана Хмельницького... — С. 266–267.

⁵⁹ Крип'якевич І. Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650–1657 рр. // ЗНТШ. — Т. 149. — Львів, 1928. — С. 176–177.

⁶⁰ Sękowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących. — Т. 1. — Warszawa, 1824. — S. 204–205.

відзначав, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке повинне було розглядатися як частина Османської імперії, а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію⁶¹. Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України «велике» посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало у Чигирині з середини травня до кінця червня. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, «щоб був гетьман у підданих султана»⁶². Крім того, він вручив Хмельницькому «коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан». Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді десяти тисяч вояків силістрійського паші й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов'язання монарха Османської імперії як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена стосовно гетьмана-васала Б. Хмельницького.

Обов'язки Українського гетьманату як васальнозалежної держави перед султанською владою за пропозицією турецького посольства були наступними: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності⁶³. Також Б. Хмельницький, разом з усією старшиною, мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалось зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність гетьманату від Османської імперії, а саме — скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередні українсько-турецькі домовленості.

Така рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653 р., і на ній після довгих суперечок було відхилено умови турецької сторони щодо підданства. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно повідомлень російських агентів зі Стамбулу, український правитель при відсиланні турецьких послів говорив їм: «...города (Кам'янця-Подільського. — *Т. Ч.*) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатой... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу»⁶⁴.

Причина відмови Стамбулу полягала не лише в надмірних вимогах Туреччини, але й у тому, що варіант з прийняттям османського протек-

---

⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. 2. — К., 1997. — С. 784, 1545. Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 98–99.

⁶² Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 289, 302.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 101.

торату був, на нашу думку, всього-на-всього певним відволікаючим маневром української дипломатії. Він мав відвернути урядові кола Речі Посполитої від головного напрямку зовнішньої політики Українського гетьманату, який, починаючи з 1649 р., намагався одержати протекцію «православного володаря» — царя Московської держави. З іншого боку, декларація бажання визнати зверхність Османської імперії використовувалася Б. Хмельницьким як своєрідний засіб тиску на Росію з метою змусити її монарха прийняти рішення «вступитися» за «одновірців» перед Польською короною.

Ще від початку 1649 р. гетьман Хмельницький періодично одержував від царя Олексія Михайловича «милостиве жалування» на потреби Війська Запорозького. За це російському монархові обіцялося «послуги наші (Війська Запорозького. — *Т. Ч.*) рицарські... і голови наші покладати за твою царську величність проти всякого неприятели християнського»⁶⁵. Активізація українсько-російських стосунків припадає на 1651 р., коли, як припускаємо, Б. Хмельницький остаточно зрозумів безперспективність укладення взаємовигідного договору з королем Яном II Казимиром та усвідомив декларативність пропонованої (у відповідь на прохання української сторони) турецької і трансільванської протекції. Протягом року гетьман тричі особисто звертався до московського царя (9 і 19 березня; 18 липня); двічі направляв посольства до Москви (січень-березень; серпень-листопад); зустрічав царського посла (березень-липень); неодноразово приймав посланців від путивльського воєводи, який був посередником між царем і гетьманом (липень, вересень, листопад, грудень); писав листи до білгородського воєводи С. Прозоровського (1 і 8 січня, 20 вересня, 24 листопада, 18 грудня), боярина Б. Морозова (11 березня; 18 липня), ярославського намісника І. Милославського (18 липня). Квінтесенцією всіх цих заходів української сторони були слова Б. Хмельницького в листі до Олексія Михайловича від 19 березня 1651 р.: «...як ми перед тим бажали, так і зараз твоїй царській величності бажаємо, щоб нам государем і царем був, на всі землі царствував»⁶⁶. Тенденція прийняття «царствування», яке означало не що інше, як здобуття собі надійного протектора, зберігалася й у наступному році.

Протягом 1652 р. Б. Хмельницький знову тричі безпосередньо апелює до московського царя (9 січня; 24 вересня; 12 листопада), відсилає до нього два посольства (січень-квітень; липень) та посланців від путивльського воєводи (лютий, травень), листується з путивльським воєводою Ф. Хілкевим (21 лютого; 1 і 20 березня, 12 квітня, 17, 24 і

⁶⁵ Історія України в джерелах і матеріалах. — Т. III. — С. 158–159.

⁶⁶ Документи Богдана Хмельницького... — С. 216.

28 травня, 13 і 31 липня, 24 вересня, 18 жовтня). Все це стало причиною того, що від початку 1653 р. відбуваються значні зміни у відносинах гетьманату як з Московською державою, так і з Річчю Посполитою. Крім того, новий виток дипломатичного протистояння був викликаний надто вже шокуючою пропозицією Б. Хмельницького, який запропонував кандидатуру російського царя як посередника під час перманентних українсько-польських переговорів.

Таким чином, виникла зовсім інша конфігурація у сюзеренно-васальних стосунках між королем Яном II Казимиром та Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, який заявив, що задля «тривалого миру» з Польщею «упросили Й. М. (його милості. — Т. Ч.) московського царя, п. н. м. (пана нашого милостивого. — Т. Ч.), щоб він, використавши свою повагу, ласкаво й милостиво підтримав наші прохання, які торкаються віри, церков і вольностей Вашої Королівської милості Війська Запорозького»⁶⁷. Це було висловлено в листі до польського короля, датованого березнем 1653 р.

З іншого боку, така рішуча заява гетьмана певним чином розв'язувала проблему українсько-російських переговорів. Якщо досі вони велися в основному таємно, то відтепер Б. Хмельницький (хоча і в односторонньому порядку) міг офіційно зноситися з царським урядом. Вже від цього часу, зважаючи на обмін посольствами між Чигирином і Москвою, почали окреслюватися умови, на яких Україна буде приймати протекцію московського царя. Спочатку вони полягали в наступному: російський монарх, з свого боку, мав забезпечити військову допомогу проти «ляхів» й не «попускав віри нашої православної і церков східних в поругання це»⁶⁸, а у відповідь український гетьман буде вірно «служити» цареві. Коли в листопаді 1653 р. Л. Капуста привіз із Москви царську грамоту з рішенням Земського собору прийняти Український гетьманат під «міцну руку» Олексія Михайловича, Б. Хмельницький зі старшиною її «радісно прочитав». Пізніше в листі до російських представників В. Бутурліна, І. Алфер'єва та Л. Лопухіна подякував цареві за згоду надати протекцію, але знову ж наголосив на проханні щодо військової допомоги проти поляків⁶⁹.

Елементом тиску на московський уряд, як вже відзначалося вище, була політика переконання царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, що тривали з початку 1653 р. і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. У квітні того ж року про це заяви-

---

⁶⁷ Памятники, изданные Киевской комиссией... — Т. III. — Отд. III. — К., 1898. — С. 31–34.

⁶⁸ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 362–363.

⁶⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 497–498.

ли у Москві гетьманські послы С. Мужилівський і К. Бурляй⁷⁰. Саме від цього часу з гетьманської канцелярії почали «віткати» тексти турецьких грамот, які з відомих причин відразу ж попадали у руки російським дипломатам⁷¹. Промовистим було й висловлення самого Б. Хмельницького у розмові з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: «...не відійти мені бусурманських невірних рук... приводить мені Бог обладану бути і слугою невірному царю (султану. — Т. Ч.)»⁷². Мабуть саме тому одним з головних аргументів учасників російського Земського собору була теза про те, що необхідно якомога швидше прийняти українців «під високу руку» царя, а то вони піддадуться «бусурманам». Безпосереднім поштовхом до скликання гетьманом козацької ради в Переяславі, як дослідили сучасні історики, стало укладення мирного договору у грудні 1653 р. між Кримським ханатом та Річчю Посполитою⁷³.

Хід та рішення січневої ради в Переяславі 1654 р., за участю представників не лише козацького, а й інших станів України, неодноразово висвітлювалися у вітчизняній та зарубіжній історіографії⁷⁴. Загальновідомим став факт невдоволеності Б. Хмельницького та генеральної старшини складанням лише однієї присяги на вірність новому сюзерену. Адже, згідно усталених у Західній та Центрально-Східній Європі принципів, він також мав присягнути в тому, що буде захищати *privilegia et libertates* свого добровільного васала.

З огляду на розробленість питання про політико-правовий зміст Переяславсько-Московського договору⁷⁵, зупинимося лише на його

⁷⁰ Там же. — С. 263; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 101.

⁷¹ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 102.

⁷² Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 320.

⁷³ Степанков В. С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 13; Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — Ч. 1: 1654 рік. — Львів, 1996. — С. 15.

⁷⁴ Новітня історіографія проблеми «Переяслава 1654 р.» викладена в наступних працях: Плохий С. Н. Освободительная война украинского народа в латиноязычной историографии середины XVII века. — Днепропетровск, 1983; Смолий В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу середини XVII ст. — К., 1992; Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945–1990) — Рівне, 1993; Горобець В. Еліта козацької України у пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001; Його ж. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки історіографічної традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 14–27; Мицик Ю. Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 7. — К., 2000. — С. 263–268; Basarab J. Perejaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982 та інш.

⁷⁵ Див., наприклад: Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793). Историко-юридический очерк. — Петроград, 1915; Яковлів А. Українсько-

характеристиці з точки зору сюзеренно-васальних стосунків між Московською державою в особі її царя та суб'єктами Українського гетьманату — Військом Запорозьким і гетьманом.

«Служити прямо і вірно у всіх справах і повеліннях царських» згоджувалася українська сторона, але на умовах зобов'язань московського монарха «в тому всьому пожалування і милость свою царську указати»⁷⁶. Під «тим всім» розумілося 23 пункти прохання уряду козацької держави від 17 лютого 1654 р. до представника династії Романових щодо їхнього васального підданства. Олексій Михайлович, так само як і королі Владислав IV та Ян II Казимир, насамперед мав підтвердити «права і вольності наші військові, які з віків бували у Війську Запорозькому (пп. 1, 2, 7–12, 21, 23), а вже потім «вольності» українських станів — шляхетства, міщанства і духовенства, «надані з віків від княжат і королів» (пп. 3, 4, 13, 17, 18). Це мало бути затверджене грамотами з «печатами вислими». Всі інші «люди всякі» (нижчі стани) мали жити згідно усталених норм (п. 17). Обумовлювалися також повноваження гетьмана (п. 5, 6), питання військової співпраці (п. 19, 20), зовнішньополітичні (п. 14, 22) та зовнішньоекономічні (п. 15, 16) проблеми функціонування Української держави⁷⁷. Ці побажання Б. Хмельницького і «всього Війська Запорозького» мали донести цареві послы С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря, які з кінця лютого перебували у Москві. Затримка із відповіддю російської сторони — цар мав погодити привезені пункти та висунути свої вимоги, згідно яких він збирався протегувати Україні, — змусила Хмельницького 21 березня звернутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому наказувалося, що під час ведення переговорів необхідно пригадати росіянам, що незадовго до ради у Переяславі турецький султан «...на всі статті наші і права і віри і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими»⁷⁸. Отже, тут знову застосовувалася відома з першої половини XVII ст. козацька тактика тиску на потенційного протектора — «лякати» одного монарха іншим. Окрім того, українським послам наказувалося нагадати цареві, що польський «король нині універсал свій присилає до всього посольства (українського. — Т. Ч.),

---

московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934; Його ж. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. — Нью-Йорк, 1954; Іваницький С. Переяславський договір з 1654 р.: Правна якість заложеного цим договором відношення сторін. — Нью-Йорк, 1954; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 року. — Нью-Йорк, 1954; Попов С. Юридична природа злучення України з Москвою // Літературно-Науковий вісник. — К., 1914 та інш.

⁷⁶ Акты ЮЗР. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 445–452.

⁷⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 323–325.

⁷⁸ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 559–560.

щоб до нього прихилилися»⁷⁹ Саме таким чином, перед загрозою повернення українців до польської чи набуття турецької протекції, Олексій Михайлович мав пришвидшити з оформленням васалітетної залежності Українського гетьманату.

Наприкінці березня 1654 р. московський цар погодив (з певними виправленнями і доповненнями) 11 статей, які разом з «жалуваними грамотами» козацькому, шляхетському, міщанському станам, а також духівництву, були привезені до Чигирини українськими послами. Більш детально зупинимося на розгляді «прав», які надавав московський цар Українській державі у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності. У пункті 14-му «статей», направлених Б. Хмельницьким до Москви, вони були окреслені так: «Посли, які від віку з чужих земель приходять до Війська Запорозького, щоб пану гетьману і Війську Запорозькому, які б були до добра, вільно прийняти, щоб те його царській величності у гнів не було; а щоб мало проти його царської величності бути повинні ми його царській величності сповіщати»⁸⁰ Отже, йшлося про правове визнання фактично незалежної української дипломатії, яка утвердилася задовго перед тим. Єдине невелике «самообмеження», згідно прохання гетьмана, повинно було стосуватися можливих «антимосковських» починань послів іноземних держав, які прибували в Україну. У такому випадку Хмельницький заявляв, що буде повідомляти про це своєму протекторові.

Олексій Михайлович, очевидно, після довгих роздумів і вагань, затвердив цей пункт у наступній редакції: «Послів з добрими справами приймати (гетьману. — Т. Ч.) і відпускати, а в яких справах приходили і з чим відпустили, про те писати до Государя; а які послы прислані від кого будуть з противною справою Государю, і тих затримувати і писати про них Государю; а без Государевого указу їх не відпускати; а з Турським султаном і з Польським Королем без указу Государя не зсилатися»⁸¹ Отже, Б. Хмельницький мав повідомляти про всі свої зовнішньополітичні кроки під час прийняття іноземних посольств в Україні. Крім того, він повинен був затримувати в себе тих послів, які б намовляли гетьмана до виступу проти царя. Певне обмеження стосувалося і відносин козацької держави з Річчю Посполитою й Османською імперією — зноситися лише за «указом Государя». Таким чином, з усіма іншими державами, з якими у період з 1648 до 1654 рр. були встановлені двосторонні зв'язки — Австрією, Бранденбургом, Валахією, Венецією, Кримом, Молдавією, Трансільванією, Швецією, Прусією, —

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Документи Богдана Хмельницького... — С. 324.

⁸¹ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 65.

Україна могла проводити самостійну дипломатію, не орієнтуючись на вказівки з Москви.

Керівництво Війська Запорозького висловило бажання платити данину (фіксованою грошовою сумою) московському цареві, згідно ustalених у східноєвропейському регіоні традицій, що концентрувалося, зокрема, у принципі: «як збирав турецький султан із Угорської, Мультянської та Волоської землі»⁸². Саме так заявляли українські послы під час березневих переговорів у Москві. «Как по иных землях дан вдруг отдаецца, волили бы есьми и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат»⁸³, — говорилося у п. 15-му відправлених до Москви «лютневих» статей Б. Хмельницького. Однак цей пункт був затверджений в іншій редакції — з українського населення мав збиратися спеціальний податок з подальшою його передачею російському представникові в Україні.

З огляду на те, що зобов'язання новообраного протектора перед «гетьманом з усім Військом Запорозьким» були спрямовані на обмеження пропонованих цим колективним підданним «прав і привілеїв» (що переконливо засвідчило не лише «редагування» московською стороною пп. 14, 15, але й ігнорування деяких інших пропозицій української сторони), Б. Хмельницький робить все можливе для того, щоб не скликати Генеральну раду й, таким чином, відтягнути затвердження січнево-березневих домовленостей з Росією. Від часу приїзду українських послів з Москви із погодженими царем «статтями» протягом квітня-грудня 1654 р. та наступного часу питання щодо скликання Генеральної ради задля ратифікації досягнутих рішень навіть не ініціювалося українським правителем. Отже, сюзеренно-васальні домовленості з царем (як перед тим з султаном) так і не були затверджені найвищим законодавчим органом Української держави й не легітимізовані з точки зору правових норм, які склалися на середину XVII ст. в Центрально-Східній Європі. А тому можемо говорити лише про їхній номінальний характер.

Доказом цьому є продовження дипломатичних стосунків Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханатом⁸⁴ і, що найголовніше, ряд цілеспрямованих кроків Б. Хмельницького щодо прийняття протекторату Шведської корони. Вони розпочалися ще у 1652–1653 рр. й відновилися в червні 1654 р., коли гетьман надіслав листа до І. Радзейовського з пропозицією укладення військового союзу

---

⁸² Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 441.

⁸³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 324.

⁸⁴ Проблеми українсько-турецьких та українсько-татарських відносин протягом 1654 р. (а також їхню історіографію) ґрунтовно досліджено у книзі: Федорук Я. Ф. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657. — Част. 1: 1654 рік. — Львів, 1996.

проти Речі Посполитої⁸⁵. Перед тим, у лютому (менше ніж через два місяці після Переяслава!), Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з його васалом — Кримським ханатом⁸⁶. Весною в Стамбулі перебували представники гетьмана, які одержали від султана згоду на продовження стосунків з Кримом⁸⁷. Саме тому 16 квітня Б. Хмельницький писав до Іслам-Гірея, що гетьманат «на вічні часи» не порушить взаємної присяги про «братерський союз» і «приязнь»⁸⁸. Показовою також є оцінка Б. Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції: «Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана. — Т. Ч.). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б і ми не мали цього (домовленостей з Московською державою. — Т. Ч.) робити? Бо краще мати більше друзів...»⁸⁹. У відповідь на це послання та посольство полковника С. Савича кримський хан у травні надіслав гетьману свою грамоту⁹⁰. Про те, як український гетьман усвідомлював визнання васальної залежності від російського царя, якнайкраще свідчать його слова на адресу Олексія Михайловича, які він висловив його послу Бутурліну незадовго до смерті, влітку 1657 р.: «Я піддався не для того щоб робити те, що скажеш... Я з польським королем перед тим бився, щоб вернути свободу собі і козакам...»⁹¹

Проблеми генези та еволюції українсько-шведських стосунків за доби Б. Хмельницького певним чином вже були висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографії⁹². Зупинимось лише на основних

⁸⁵ Там же. — С. 364–365.

⁸⁶ Державний архів Львівської області. — Ф. 26: Львівський університет, р. 1932, оп. 4, спр. 629 (Czerewko W.-S. Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654–1655. — Lwów, 1932). — Арк. 82–83.

⁸⁷ Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 47.

⁸⁸ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. III. — К., 1898. — С. 193–196.

⁸⁹ Там же.

⁹⁰ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 588–597.

⁹¹ Цит. за: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 212.

⁹² Див., наприклад: Каманин И. Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — Вып. 2. — К., 1916. — С. 93–108; Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). 3б. наук. праць. — К., 1995. — С. 235–242; Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655–1657 гг. // Доба Богдана Хмельницького. — С. 253–264; Оляничин Д. Опис

моментах міждержавних відносин між українським гетьманом та шведським королем, характеризуючи їх через призму полівасалітетної моделі зовнішньої політики гетьманату. Отже, наприкінці серпня 1655 р., перебуваючи поблизу Кам'янця, Хмельницький, у відповідь на прибуття до нього шведського посла Ю. Торквата, повідомляє у листі до короля Карла X Густава про свою радість, «що згідно з нашими (Війська Запорозького. — Т. Ч.) давніми проханнями, обіцяє (Карл X. — Т. Ч.) нам довір'я, захист і дружбу»⁹³ Якщо під обіцянкою «дружби» між гетьманом і королем, згідно уявлень володаря України, розумівся процес укладення двостороннього договору, то згадка про «довір'я і захист» засвідчувала не що інше, як бажання Б. Хмельницького визнати протекцію («*protectionem*») Карла X Густава. Але коли в жовтні під Львовом розпочалися безпосередні переговори, український гетьман трохи змінив тональність своїх звернень і листів. «...Його Милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою»,⁹⁴ — ці слова Хмельницького до львівських міщан засвідчили ту велику напругу в ході українсько-шведських переговорів, яка виникла через суперечку стосовно приналежності західно-українських територій.

Ця проблема не була вирішена й протягом наступного року, а тому гетьман використовує випробуваний дипломатичний хід. 12 червня він звернувся до царя Олексія Михайловича зі скаргою на Карла X Густава, що той відбирає «рубіж князівства Російського по Віслу ріку»⁹⁵ Таким чином, не погоджуючись з гетьманом як васалом царя, король, на переконання Хмельницького, вступив у конфлікт з Московською державою. А тому володар Українського гетьманату висловив бажання воювати проти Шведського королівства, якщо той буде «противитися Вашій Царській Величності»⁹⁶.

Вже на початку липня така позиція Хмельницького «дивним чином» стає відомою королю Швеції. Очевидно, що це було інспіроване геть-

подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // ЗНТШ. — Т. 154. — 1937. — С. 41–69; Кордуба М. Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911; Матях В. «Шведська карта» у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (з приводу неопублікованих праць І. П. Крипякевича та М. Ф. Владимирського-Буданова) // Доба Богдана Хмельницького. — С. 235–242; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. — Kraków, 1910; Kubala L. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. — Lwów, 1913.

⁹³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 438–439.

⁹⁴ Там само. — С. 456–457.

⁹⁵ Там само. — С. 502.

⁹⁶ Там само.

манською канцелярією з метою певного залякування і прихилення шведського короля до вигідного для України рішення територіального питання (ця тактика була дивовижно подібною на дій української еліти весною 1653 р., коли Чигирин таким же чином «зіштовхував» московського царя і турецького султана). У цьому випадку гетьман був начебто «змушений» виправдовуватися перед потенційним сюзереном. «...для підтвердження нашої приязні до Вашої Королівської Величності ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги — хоч би до цього нас часто закликали — ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони. Хоч би й поширювалася якась несприятлива чутка, ніби ми піднімаємо зброю проти Вашої Королівської Величності, то нехай Ваша Королівська величність дасть якнайменше віри цій безглуздій чутці, бо ми (як свідчать про нас минулі події) ніколи без причини не трубимо сигналу»,⁹⁷ — писав 13 липня Б. Хмельницький до Карла X Густава.

Наприкінці жовтня до Варшави, якою вже оволоділи шведи, прибуває український посол Данило Грек у супроводі трьохтисячного козацького загону. За дорученням Хмельницького він мав домовитися зі шведським королем щодо підданства України на таких умовах: дотримання останнім миру з Московською державою, термінове укладення шведсько-українсько-російського оборонно-наступального союзу, направленого проти Османської імперії⁹⁸. Однак у Карла X Густава були зовсім протилежні плани — Швеція, розвиваючи свої військові успіхи в Центрально-Східній Європі, не хотіла миритися з Москвою. Цілковито підтримуємо думку З. Вуйцика, що «Хмельницький, метою якого була незалежна Україна, бачив у Швеції ворога як проти Росії, так і проти Польщі, гідного партнера, який буде взмозі допомогти йому в здобутті тієї незалежності»⁹⁹.

Одночасно з московським та шведським зовнішньополітичними напрямками Український гетьманат, як вже зазначалося вище, продовжував дипломатичні стосунки зі Стамбулом. У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порти відправилися українські дипломати, які наприкінці травня — у червні вели переговори у столиці Османської імперії¹⁰⁰. Головною їхньою темою знову було питання щодо прийняття Україною номінальної васальної залежності від султа-

⁹⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 513–514.

⁹⁸ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. VI. — К., 1908. — С. 86–88, 94–95; Горобець В. Еліта козацької України... — С. 98.

⁹⁹ Historia dyplomacji Polskiej. — Т. II: 1572–1795. — Warszawa, 1982. — S. 176.

¹⁰⁰ Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — С. 137.

на¹⁰¹. У відповідь на лист Мегмеда IV, де засвідчувалася сюзеренна присяга Хмельницькому¹⁰², той наприкінці листопада 1655 р. писав, що «ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV. — Т. Ч.)»¹⁰³

Поряд з трьома головними напрямками поліваріантної зовнішньої політики гетьманату в цей час — Росія, Швеція, Туреччина (включно з Кримом) — залишалось ще два — Польща і Трансильванія. Незважаючи на відмову від польської протекції, Б. Хмельницький все ж таки остаточно не пориває з Яном II Казимиром. У Чигирині гетьман приймає польські посольства, а у відповідь на прохання-наказ монарха Речі Посполитої надати військову допомогу (лист від 7 березня 1656 р.), хоча й відмовляє у цьому, але й «обнадіює» колишнього зверхника щодо можливого повернення до «дідичного пана» — «...в глибині воєнних подій виявляться, нарешті, наша вірність і покора»¹⁰⁴ Майже так само протягом 1655–1656 рр. український гетьман діяв у напрямі налагодження мирних стосунків з Трансильванією. Коли посольство цього князівства у жовтні 1656 р. прибуло до України для остаточного укладення договору й зажадало від Хмельницького скласти присягу на вірність Юрію II Ракоці, то оточення гетьмана заявило: «Ми не хочемо брати ярма на шию. *Князь нас не завоював шаблею, як Молдаван і Мультиан (волохів. — Т. Ч.), ми з доброї волі і по дружбі хочемо мати з ним союз*»¹⁰⁵.

З огляду на те, що більшість проблем міжнародної діяльності уряду Б. Хмельницького протягом 1655–1657 рр. ґрунтовно висвітлені у працях В. Смолія і В. Степанкова¹⁰⁶ та нещодавно опублікованих монографіях Т. Яковлевої¹⁰⁷ й В. Горобця (останній відзначав, що балансування між Варшавою та Стокгольмом, між Бахчисараєм та Москвою, між Варшавою та Москвою визнавалось в Чигирині за найліпший за тих умов варіант ведення зовнішньополітичної гри)¹⁰⁸, хотіли б лише відзначити, що у цей час Український гетьманат, завдяки впровадженій

¹⁰¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. 2. — С. 1098–1099; Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — С. 138.

¹⁰² Мицик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С. 115–116.

¹⁰³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 461–463.

¹⁰⁴ Там само. — С. 475–476.

¹⁰⁵ Цит. за: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 192.

¹⁰⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 434–484; Їх же. Становлення української дипломатичної служби... — С. 145–153.

¹⁰⁷ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 148–214.

¹⁰⁸ Горобець В. Еліта козацької України... — С. 135.

Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості, остаточно утвердився у геополітичній структурі Центрально-Східної Європи як держава, що фактично була непідлеглою, але номінально залежною від монарших дворів даного регіону.

Можемо стверджувати, що переяславсько-московські домовленості не були схвалені на Генеральній раді, а, отже, згідно тогочасних вітчизняних політикокультурних традицій, не відбулася їхня ратифікація найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави. На нашу думку, потрібно говорити лише про визнання гетьманом Б. Хмельницьким номінальної васальної підлеглості московському цареві Олексію Михайловичу. Але навіть і це не стримувало українського володаря від проведення самостійної зовнішньої політики, яка досить часто розходила з планами Москви. Вагомим доказом цьому є зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду після 1654 р., що була направлена на збереження союзницьких відносин з кримським ханом та визнання протекції шведського короля і турецького султана.

Андрій Бульвінський

Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ

Смерть гетьмана Богдана Хмельницького 27 липня 1657 р. стала не лише тяжкою втратою для української державності, але й знаменувала собою початок принципово нового етапу в стосунках Війська Запорозького з Московською монархією. У своїх планах щодо реального, а не лише формального включення України до складу Московської держави царський престол одразу переносить акцент на силовий тиск. У тому, що військова складова московської політики щодо України стала домінуючою, новообраний гетьман Іван Виговський зміг переконатися одразу.

Бажаючи нав'язати гетьманському уряду свою політичну волю і спрямувати політичні процеси у Війську Запорозькому у вигідному для себе напрямі, Москва негайно відправляє в Україну 30-тисячний корпус на чолі з окольничим кн. Г. Г. Ромодановським¹. Він перебував на Лівобережжі в районі Переяслава, Чорнух та Пирятина з кінця серпня 1657 р.² до початку лютого 1658 р.³ Після того, як на лютневій раді у Переяславі гетьман І. Виговський втретє був підтверджений на гетьманській посаді та нарешті отримав з рук царського посла окольничого Б. М. Хитрово офіційне затвердження на гетьманстві⁴, московський військовий контингент в Україні був дещо зменшений. Але тепер його основні сили зосереджувались у містах опозиційно налаштованого до гетьмана півдня Лівобережжя. Ці залоги складались із людей полку Л. П. Ляпунова, залишених в Україні кн. Ромодановським⁵, та путивльських ратних людей на чолі з Я. М. Яциним, І. Ф. Аладіним і К. С. Литвиновим, які прийшли з Б. М. Хитрово⁶.

---

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 4. — СПб., 1863. — С. 62.

² Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1936. — Т. X. — Ч. 1. — С. 73; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 48, 64, 69.

³ Грушевський М. Назв. праця. — С. 131–132; Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 603. — Арк. 3–4, 14.

⁴ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. 8, од. зб. 1769. — Арк. 8; Акты ЮЗР. — Т. 15. — СПб., 1892. — С. 17–18.

⁵ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 25.

⁶ Акты ЮЗР. — Т. 7. — СПб., 1872. — С. 209; Т. 4. — С. 114; Т. 15. — С. 42.

Плануючи для утвердження тут своєї влади скористатись антигетьманським повстанням, яке за неофіційної підтримки Москви розгоралось в Україні, московський уряд протягом усієї весни 1658 р. активно готує війська для воєнних дій в Україні. Зокрема, у березні на кордоні України розпочинається формування Белгородського полку — великого військового з'єднання, яке повинно було забезпечити реалізацію стратегічних планів царського уряду на південно-західному напрямі. Адміністративна і військова влада белгородського воєводи поширювалась на 38 міст новоствореного Белгородського розряду⁷

Крім того, на початку квітня царський уряд приймає рішення безпосередньо розпочати підготовку до введення своїх воєвод з гарнізонами у ключові українські міста. З та 4 квітня виходять царські укази про призначення воєводами у Білу Церкву — Г. П. Сафонова, Корсунь — О. Ф. Болтіна, Ніжин — С. Б. Бутикова, Полтаву — стольника О. П. Чирікова, Чернігів — стольника А. Я. Дашкова, Миргород — Н. О. Полєнова⁸, а 6 квітня — указ про призначення боярина В. Б. Шереметєва головою нової московської адміністрації в Україні⁹. 21 квітня призначені воєводами царські люди отримують офіційний наказ про свою відправку в Україну¹⁰, а київському воєводі А. В. Бутурліну відсилається наказ про виділення 600 солдат для корсунського та білоцерківського воєвод¹¹. Наприкінці квітня виходить аналогічне розпорядження про виділення 1000 солдат з числа новоприборних в Белгородському полку на службу в Ніжин, Миргород, Чернігів і Полтаву¹².

Розгром гетьманом Виговським у союзі з татарами основних сил повстанців під Полтавою 30–31 травня 1658 р. та загибель їх лідера — полтавського полковника М. Пушкаря зруйнували всі плани царського уряду, які ґрунтувались на використанні суперечностей між гетьманською та опозиційною партіями. Москва втратила один з найдієвіших важелів впливу на гетьманський уряд. За великим рахунком, це була політична поразка Москви та її прихильників в Україні, яка послабила вплив російського престолу на українські справи та на деякий час нейтралізувала зусилля царського уряду в його бажанні встановити військово-політичний контроль над Україною.

⁷ Загоровский В. П. Белгородская черта. — Воронеж, 1969. — С. 74, 76, 152–153.

⁸ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 149, 151, 161–165; Барсуков А. Род Шереметевых. — Кн. 5. — СПб., 1888. — С. 32–34, 64–69, 77.

⁹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 200–202.

¹⁰ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. — СПб., 1854. — С. 128.

¹¹ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 161–162.

¹² Там же. — С. 163–165.

На початку червня для відстоювання власних інтересів та недопущення посилення впливу в регіоні третіх держав Москва вирішує задіяти в Україні резервні військові контингенти зі складу новостворюваного Белгородського полку. 3 червня новопризначений київський воєвода кн. В. Б. Шереметев виступив із прикордонного Севська в Україну із загоном в 1608 ратних людей при 524 возах з припасами та 8 пищалях¹³, а 8 червня С. І. Заборовський та С. Титов як представники царського уряду офіційно передали у Белгороді під командування окольничого кн. Г. Г. Ромодановського Белгородський полк чисельністю 19 252 чол. у складі загону дворянської кінноти, 3 рейтарських, 4 драгунських та 6 солдатських полків із приказу московських стрільців¹⁴.

Згідно з царським наказом це військо розподілялось наступним чином: з Г. Г. Ромодановським в похід в Україну йшло до 15 тис. чол., до В. Б. Шереметева в Київ — 2 329 чол., з Л. П. Ляпуновим в Белгороді залишалось 4 431 чол. Причому реально з Ляпуновим було 3 381 чол., інших 1 050 потрібно було ще набрати¹⁵. Корпус Ромодановського мав залишитись в Україні для контролю за ситуацією і забезпечення ефективного проведення інкорпораційної політики Московської держави¹⁶.

Події, підштовхувані власною логікою, стрімко котились до війни. 17 червня кн. В. Б. Шереметев вступає в Київ і приймає справи у А. В. Бутурліна. З приходом Шереметева чисельність київського гарнізону зростає з 2045 до 3647 ратних людей при 62 пищалях¹⁷. Майже одночасно з цим й основні московські війська вступили на територію України. 26 червня кн. Ромодановський прийшов під Веприк та спустошив місцевість навколо нього¹⁸. Разом з московськими військами йшов і один із лідерів повстанців — кошовий отаман Я. Барабаш зі своїми прихильниками. 29 червня в Чигирин прибули гінці з Гадяча та інших міст і повідомили, що люди Я. Барабаша при потуранні воєвод почали розоряти лівобережні міста, займаючись грабунками і вбивствами¹⁹.

Прихід московського війська став своєрідним каталізатором переростання українсько-московського конфлікту інтересів у відкрите збройне протистояння. Український уряд активізує підготовку до

---

¹³ Барсуков А. Указ. соч. — Кн. 5. — С. 69, 33.

¹⁴ Загоровский В. П. Указ. соч. — С. 153, 155.

¹⁵ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 101–102.

¹⁶ Там само. — Арк. 56–75, 79–85, 89–93.

¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 217–219.

¹⁸ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 150; Акты Шведского Государственного Архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.) // Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. VI. — К., 1908. — С. 368.

¹⁹ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 166, 170.

збройної протидії намаганням Москви реанімувати свій вплив в Україні.

Тому наприкінці червня 1658 р. гетьман наказує полковникам «збиратись з усіма людьми» і йти до нього в Чигирин, а в міста і містечка направляє універсали про зміцнення міської оборони. Київському полковнику П. Яненку для нейтралізації російського гарнізону в Києві наказано було, «зібравшись, стояти близько Києва до указу». Хану Виговський надсилає повторне запрошення прибути до нього²⁰

Тим часом московські воєводи своїми непродуманими діями все більше нагнітали напругу і конфронтацію. 6 липня до Києва з Белгорода прибуває 1 000 рейтар на чолі з підполковниками І. А. Шепельовим і С. С. Скорняковим-Писаревим і 1 325 драгун полковника Р. Корсака. Таким чином, чисельність київського гарнізону зростає до 6 075 чол.²¹ Про поспішність, з якою Москва нарощувала свою військову присутність у Києві, свідчить заява командирів новоприбулих частин про те, що їхні рейтари і драгуни «не навчені і вчити їх було ніколи, тому що вони перед відправкою дані їм незадовго».

14 липня в Чигирині отримали звістку, що барабашівці пограбували прилуцького полковника, а в Ромнах гетьманські козаки бились з колишнім пушкарівцем Л. Клименком, і загинуло 200 козаків²². Окрім того, стало відомо, що «в інших містах государеві ратні люди полку... князя Григорія Григоровича багатьох людей побивають і всіляке розорення і грабунки чинять»²³. Після прибуття у Прилуки окольничий замість П. Дорошенка самоуправно призначає прилуцьким полковником відданого росіянам Я. Воронченка та засуджує до шибениці кількох відданих гетьманському уряду сотників²⁴

Ситуація на Лівобережжі внаслідок цього дедалі більше дестабілізується. З одного боку, Ромодановський прикриває дії Барабаша, що призвело до поширення на Лівобережжі думки про те, що московські війська отримали наказ «міста розоряти і сікти», та до масових втеч за Дніпро всіх тих, хто побоювався грабунків і помсти з боку люмпенізованого «гуль-тяйства з винокурень і буд», які становили більшість в загонах Барабаша²⁵. З іншого боку, окольничий активно посилює військову присутність царських військ у містах Лівобережжя. Так, наприкінці червня він посилав московську залозу у Гадяч та укріплює існуючу ще з часу візиту в Україну

²⁰ Там само. — Арк. 170; Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 314–316.

²¹ Барсуков А. Указ. соч. — С. 77; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 217–219.

²² РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 171–173.

²³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 189, 145.

²⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. VI. — С. 368; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 149.

²⁵ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 169, 180, 187

Б. М. Хитрово залогу у Миргороді. Довідавшись про це, гетьман наказує миргородському полковнику О. Козлу, щоб він «полк свій збирав, а московським людям не піддавався і бився з ними, як з неприятелями», обіцяючи незабаром підійти на допомогу разом з ордою²⁶. Ніжинському полковнику Г. Гуляницькому, за деякими даними, до 11 липня вдалось зібрати під Ніжином до 5 тис. сіверських козаків²⁷ для протистояння росіянам.

Дії центрального уряду та царських воєвод були розцінені гетьманською адміністрацією як початок агресії Московської держави проти Війська Запорозького. Суть ухвалених у середині липня в Чигирині на старшинській раді контрдій²⁸ полягала у тому, щоб, зібравши козацьке військо і закликавши на допомогу орду, примусити російське командування або загрозою застосування сили, або й силовими методами видати Чигирину Я. Барабаша із соратниками, відмовитись від розсилки в українські міста воєвод з гарнізонами та вивести всі московські війська з України, зокрема, й з Києва. Командування операцією з видворення Г. Г. Ромодановського з Лівобережної України взяв на себе гетьман Виговський, а вислати воєводу з Києва доручив своєму брату Д. Виговському, наказавши силових методів без гетьманського наказу не застосовувати²⁹. По суті, реалізація цього плану означала повернення Війську Запорозькому статусу незалежної держави під номінальною зверхністю московського царя.

У другій половині липня — на початку серпня козацьке військо активно готувалось до походу. У Богуславі наказано було збиратись Білоцерківському, Брацлавському, Уманському, Корсунському та Канівському полкам. В районі Ніжина збирались Ніжинський, Чернігівський і Переяславський полки³⁰. У Чигирині збирались Чигиринський та Іркліївський полки, а також татари, які мали йти за Дніпро³¹. Подільський та Паволоцький полки отримали наказ, зібравшись, іти під Київ у Васильків чи Білу Церкву³², а татари, які повинні були діяти проти київського воєводи, — у Білу Церкву³³. Київський полк стояв у версті від Києва, окопавшись³⁴, і посилювався пішими козаками, посланими геть-

---

²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 132.

²⁷ Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 259.

²⁸ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 195–196; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 273; Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 269–270.

²⁹ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 273–274.

³⁰ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 197–199.

³¹ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 273.

³² Там же. — С. 253, 275; Т. 7. — С. 253–254.

³³ НБУВ. ІР. — Ф. 2, од. зб. 15402. — Арк. 58–59.

³⁴ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 184.

маном. Білоруський полк І. Нечая також отримав наказ бути наготові. У Ніжині, Борзні, Лухмані та інших містах, згідно з гетьманським наказом, укріпляли оборонні споруди³⁵. Київський воєвода втратив постійний зв'язок з Московською державою.

Тим часом у перших числах серпня кн. Ромодановський починає, згідно з безнадійно запізним царським указом³⁶, відступ з Прилук та виведення своїх основних військ з України³⁷. Москва прагнула постати в привабливому світлі під час переговорів з поляками щодо можливості затвердження кандидатури Олексія Михайловича на престол польського короля, розрядивши у такий спосіб ситуацію в Україні. Проте відступаючи, військо околичного поводитись як у завойованій країні: «...і його де полку государеві ратні люди, ідучи на дорозі, в селах і в селищах багатьох людей били і грабували, і всіляке насильство і грабунков чинили, і в полях хліб весь потолочили»³⁸

11 серпня гетьман Виговський разом з Чигиринським, Корсунським і Іркліївським козацькими полками та 20 тис. татар³⁹ (за іншими даними, татар було лише 7 тис.⁴⁰) на чолі з калгою Кази Гіреєм царевичем⁴¹ вирушив за Дніпро. Татарам перед походом було заявлено, що росіяни повоювали і розорили покордонні українські міста і що тепер вони йдуть «проти великого государя ратних людей очищати черкаські міста разом»⁴².

Своєму брату Д. Виговському гетьман наказав, ставши з Білоцерківським, Паволоцьким, Брацлавським, Подільським полками і татарами мурз Каплана та Мансира під Києвом, обложити місто, чекаючи на прихід гетьмана або відступ росіян через нестатки⁴³

16–23 серпня під Києвом зосередились полки Д. Виговського, полковників білоцерківського І. Кравченка, брацлавського І. Сербіна, подільського О. Гоголя, паволоцького І. Богуна, піхотного Саблінського та 1,5 тис. татар⁴⁴. Все військо разом складало до 20 тис. чоловік⁴⁵. Київ-

³⁵ Там само. — Арк. 185.

³⁶ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/ 1, од. зб. 399. — Арк. 61, 100, 107.

³⁷ Там само. — Оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 188.

³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 190, 149.

³⁹ РДАДА. — Ф. 229, оп. 4, од. зб. 39/2. — Арк. 607–609, 613, 620; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — С. 79.

⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 279.

⁴¹ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 9–11.

⁴² Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 279.

⁴³ Там же. — С. 252, 267, 274, 279; Т. 4. — С. 189–190.

⁴⁴ Сборник материалов... — С. 77–78.

⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 275.

ський полковник П. Яненко, отримавши напередодні таємно від київських міщан додатково сім гармат, стояв з своїм полком на Щекавиці⁴⁶

Сподіваючись швидко здобути перемогу, Д. Виговський без гетьманського наказу вирішує штурмувати Київ. 23 серпня, наказавши запалити посад, Д. Виговський з козаками і татарами від Либіді на вал і Золоті ворота, а П. Яненко з протилежного боку — від посаду з Киселевої гори — одночасно починають атаку. Але росіяни, завдавши козацько-татарському війську немалих втрат, відбивають його від міських стін⁴⁷

У ніч з 23 на 24 серпня козаки Д. Виговського почали копати шанці в двох місцях проти Печерських воріт, щоб відрізати гарнізон від дніпровської води. Зранку 24 серпня Шереметєв посилав на шанці, в яких засіло 300 козаків І. Сербіна й 500 козаків І. Богуна та І. Кравченка⁴⁸, а також проти обозу Д. Виговського, кн. Ю. М. Борятинського з рейтарями та полковника М. Фанстадена з солдатами. У бою козацько-татарське військо було розбите, багато козаків, тікаючи, потонуло в Дніпрі⁴⁹

Під час цього бою Київський полк пішов на штурм нового валу з боку Щекавиці. На допомогу Г. П. Сафонову, який керував тут обороною, встиг підійти кн. Борятинський з рейтарями. Спільними зусиллями вони завдали поразки козакам Київського полку. Розгром довершило взяття московськими стрільцями та солдатами М. Фанстадена обозу П. Яненка на Щекавиці⁵⁰

У цілому росіяни взяли в полон у боях під Києвом щонайменше 152 козаків, захопили 12 гармат та 48 знамен. Кількість вбитих козаків невідома. Росіяни, згідно з відпискою Шереметєва в Москву, втратили вбитими і пораненими 21 чоловіка⁵¹

Причиною цієї дошкульної поразки козацького війська були непродумані, авантюрні дії Д. Виговського, котрий примусом повів на штурм добре укріпленого міста з великим російським гарнізоном козаків, які вважали, що битва з росіянами лише в інтересах старшини, а тому билась з великою неохотою. Поєднання цих факторів й обумовило трагічні наслідки походу. Замість того, щоб заблокувати Шереметєва в Києві, Д. Виговський, навпаки, дав йому на певний час свободу дій.

Передчасний штурм Д. Виговським Києва, який прискорив переростання дрібних сутичок у повномасштабні воєнні дії, по суті, був лише відповіддю на дії військ кн. Г. Г. Ромодановського на Лівобережжі, які

---

⁴⁶ Сборник материалов... — С. 82.

⁴⁷ Там же. — С. 78–79.

⁴⁸ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 274–275.

⁴⁹ Сборник материалов... — С. 79–80.

⁵⁰ Там же. — С. 80.

⁵¹ Там же. — С. 80–81; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 258.

своїми провокаційними та відверто ворожими акціями стосовно гетьманського уряду і розв'язали українсько-російську війну 1658–1659 рр.

Вирушаючи в похід за Дніпро, гетьман Виговський мав твердий намір знищити головні центри опозиції, в першу чергу, за московським кордоном на Слобожанщині, де оселились опозиційні гетьманській владі козаки. Завдаючи превентивного удару, український уряд, очевидно, хотів утримати Москву від нових спроб ввести свої війська на територію Війська Запорозького. Адже те, що кн. Ромодановський у Белгороді «стоїть у зібранні і підсилає людей царської величності під військо і язиків бере»⁵², свідчило, що його відступ є тактичним маневром і що царський уряд готується до нових воєнних дій.

Переправившись через Дніпро, гетьман з основним військом просувався до кордону за маршрутом: Кувичинці (19 серпня) — Лубни — Снітин (25 серпня) — Комишня (31 серпня) — Липова Долина (3 вересня). По дорозі до гетьманського війська приєднались черкаський, переяславський, прилуцький та ніжинський полковники⁵³. Загонами найманих сербів командував Ю. Немирич.

1 вересня передові козацько-татарські загоны прийшли під російське прикордонне місто Кам'яне⁵⁴. Близько 30 серпня татари напали на російське прикордонне місто Недригайлів та слободу Вільшанку⁵⁵.

Окрім того, ногайські, азовські та кубанські татари за наказом кримського хана повинні були одночасно з кримцями, які діяли безпосередньо з Виговським, напасти на російські міста з півдня⁵⁶. В останніх числах серпня — на початку вересня міста Белгородської смуги зазнали значного тиску з боку татар, які спустошили околиці Хотмижська, Вольного, Воронежа, Козлова, Усмани, Тамбова та інших прикордонних міст⁵⁷.

Сіверські козаки на чолі з ніжинським полковником Г. Гуляницьким та чернігівським О. Силичем наприкінці серпня стояли під Черніговом на Десні⁵⁸. Вони і розпочали військові дії на рильському та сіверському напрямках. Особливою активністю тут вирізнялись глухівські козаки. В останніх числах серпня — на початку вересня вони вчинили ряд на-

⁵² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 161.

⁵³ Там же. — С. 153, 160, 173

⁵⁴ Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 275.

⁵⁵ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 1–2.

⁵⁶ Донские дела. Книга 5 // Русская Историческая Библиотека. — Т. 34. — Пг, 1917. — С. 344–345.

⁵⁷ Там же. — С. 340; Собрание Государственных Грамот и Договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных дел (далі — СГГД). — М., 1828. — Ч. 4. — С. 48–49.

⁵⁸ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 70–71.

падів на російські прикордонні села Севського, Рильського та Путивльського повітів: Шелигіно, Стариково, Козино, Крупець, Поповкіно, Хотивиж⁵⁹ та ін.

Ніжинський полк мав переправитись через р. Сейм на Білі Береги, а Чернігівський — через р. Клевень (було наказано готувати перевози⁶⁰) із загальним напрямом наступу на Путивль — Рильськ. Тоді ж розпочалась концентрація українських військ біля кордону. У Кролевець прийшло 700 кінних козаків, а в Глухів — 600⁶¹

На початку вересня під м. Мглином на північ від Стародуба білоруський полковник І. Нечай, який також розпочав бойові дії проти росіян на півдні Білорусі⁶², розбиває загін А. Дашкова, посланий з Белгорода в Литву, та захоплює в бою 5 гармат⁶³. Підпорядкований Нечаяу лідер повсталих білоруських селян і козаків Д. Мурашка в перших числах вересня здійснює спробу захопити контрольований росіянами Мінськ. Він займає неукріплений посад, проте, не наважившись штурмувати мінський замок, 8 вересня з загоном за розпорядженням Нечая йде до Бихова⁶⁴

Війська, очолювані гетьманом, мали діяти південніше сіверських козаків у напрямі: Недригайлів — Кам'яне — Олешня — Суми — Белгород⁶⁵, обходячи Белгородську смугу з півночі. На початку вересня козаки, серби і татари з гетьманського табору здійснили ряд нападів на південні райони Путивльського повіту, під час яких «багато сіл повоювали, людей побили і в полон забирали, і скарб і коней і всяку худобу і хліб забирали і двори палили»⁶⁶

У свою чергу, в останніх числах серпня за наказом київського воєводи Шереметева було спалено і вирубано Бориспіль, а полковник Р. Корсак мордував і брав на тортури «багатьох добрих людей» в місцевках Броварі, Гоголів, Світільне та ін.⁶⁷. Це були відплатні акції московських ратних людей за напад Д. Виговського на Київ.

Під час походу на Лівобережжя гетьман Виговський робить свій остаточний геополітичний вибір, підтверджуючи належність України до

⁵⁹ Акты Московского государства (далі — АМГ). — Т. 2. — СПб., 1894. — С. 625–626; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 140, 168.

⁶⁰ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 1–2.

⁶¹ АМГ. — Т. 2. — С. 620–621.

⁶² Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 258.

⁶³ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 97–98.

⁶⁴ Абецедарский Л. С. Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI–XVII в. — Минск, 1978. — С. 188.

⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 140; Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 274, 275.

⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 169.

⁶⁷ Там же. — С. 154.

«Європейського» світу й засвідчуючи небажання інтегруватися до світу «Московія». 6 вересня 1658 р. у гетьманському таборі під Гадячем було підписано Гадяцький договір, згідно з яким на підвладній гетьману українській території утворювалось так зване «князівство Руське» як третя складова частина Речі Посполитої.

Вкрай негативній реакції царського престолу на підписання козаками угоди з поляками, яку нескладно було передбачити, гетьманський уряд вирішив протиставити збереження за собою військової ініціативи на московсько-українському кордоні та рішучість у відстоюванні своїх інтересів. Виговський прийняв рішення штурмувати російські прикордонні фортеці Кам'яне та Олешня.

8 вересня, перейшовши кордон, під Кам'яне підійшов авангард козацько-татарського війська. Після невдалого штурму місто було заблоковане й узяті в щільну облогу. 14 вересня під Кам'яним з'явився гетьман з обозом і основною частиною козацького війська (точно відомо, що з Прилуцьким, Ніжинським і Чигиринським полками⁶⁸). Спаливши повністю посад, козаки викопали навколо фортеці шанці й поставили гармати, які три дні прямою наводкою обстрілювали місто, в результаті чого міські мури в багатьох місцях було розламано, зруйновано соборну церкву, а захисники фортеці зазнали відчутних втрат. 19 вересня о першій годині дня, як свідчив у своїй відписці кам'янський воєвода П. Карпов, «був на Кам'яне приступ жорстокий: честик всіх висік, і московських воріт половину просік, місто і вежі в багатьох місцях підкопали». Проте росіянам вдалось, завдавши козацько-татарському війську великих втрат, відстояти Кам'яне⁶⁹. Також і під Суми «приходи були безперервні», повідомляв у Москву сумський воєвода У. В. Шамордін⁷⁰. Окремі козацько-татарські загопи доходили до Харкова⁷¹.

Після невдачі під Кам'яним і відходу до Веприка гетьман здійснив спробу оволодіти іншим російським прикордонним містом — Олешнею. В усякому разі документи фіксують його особисту присутність під містом 29 вересня⁷². Проте оборонці Олешні витримали два штурми і міста не здали⁷³.

⁶⁸ Там же. — С. 173.

⁶⁹ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 97–99.

⁷⁰ НБУВ. ІР. — Ф. 29, од. зб. 151. — Арк. 195 зв.–196.

⁷¹ Альбовский Е. Харьковские казаки. Вторая половина XVII ст. (по архивным источникам). — СПб., 1914. — С. 76.

⁷² Мицик Ю. Шість гетьманських універсалів XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 2000. — № 1. — С. 89.

⁷³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 177; РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 605/4. — Арк. 168–175.

У рамках підготовки до воєнних дій на півдні між 9 і 14 вересня у Москві відбулось засідання боярської думи, на якій було прийнято рішення про часткову мобілізацію та збір війська для походу в Україну. На 25 вересня ратним людям із замосковських міст було призначено збір у Москві, а нижегородцям, коломничам, арзамасцям, рязанцям, каширянам, тулякам — у Севську. На 1 жовтня зібратись у Москві було наказано ратним людям із дальніх міст — Галича, Костроми, Вологди, Білозерська. Сіверським воєводам було наказано оголосити населенню стан готовності до облоги в містах. Кн. Ромодановському звелено у випадку походу гетьманських військ війною на міста Слобожанщини, «за черкаські міста стояти і над кримськими людьми і над черкасами всякими промислами промишляти...»⁷⁴

Невдовзі по тому Ромодановському було послано наказ розпочати набір на службу в Белгородський полк всіх «охочих», антигетьманськи налаштованих козаків⁷⁵, а новопризначеному севському воєводі кн. Ф. Ф. Куракіну з товаришами надійшло офіційне роз'яснення, що цар посилав їх «на свого государевого зрадника, на гетьмана Івашку Виговського, і на запорозьких черкас, які зрадили». Для виконання цього розпорядження Куракіну у Севськ було відправлено 5 стрілецьких приказів⁷⁶.

Паралельно з цими подіями кн. В. Б. Шереметєв наприкінці вересня відновлює військові дії під Києвом. Довідавшись, що у Мотовилівці (30 верст від Києва) за наказом Д. Виговського збирається з військами овруцький полковник В. Виговський, вінсилає розгромити його кн. Ю. М. Борятинського. Овруцький полковник, ухилившись від бою, відступає під Білу Церкву до Д. Виговського, а Борятинський, взявши у Мотовилівці язиків, іде у Васильків (25 верст від Києва)⁷⁷. Проте за пізнішими свідченнями самого В. Виговського, він з Мотовилівки не відступав, а приготувався до оборони, тому кн. Борятинський, спаливши посад, пішов до Києва⁷⁸.

Довідавшись про ці події, Д. Виговський тієї ж ночісилає на воєводу свого брата К. Виговського, полковників І. Сербіна та В. Виговського й Мансира-мурзу з 2 тис. своїх кращих козаків і татар. Вранці в бою під Васильковом козацько-татарський загін зазнає поразки. В російський

⁷⁴ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 302. — Арк. 48–51; Од. зб. 301/2. — Арк. 16–17; Од. зб. 301. — Арк. 57.

⁷⁵ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 177.

⁷⁶ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов... — С. 146.

⁷⁷ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 263.

⁷⁸ Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киевская старина. — 1890. — Т. 28. — №1. — С. 42.

полон потрапляють обидва полковники⁷⁹. Убитими в цьому кровопролитному бою козаки і татари разом втратили близько 1 тис. чоловік⁸⁰ (за іншими даними, лише 300 чол.⁸¹). К. Виговському з Мансир-мурзою і небагатьма людьми вдалось врятуватись втечею. Росіяни, згідно з відпискою київського воєводи, втратили 2 рейтар убитими, 17 пораненими і 1 полоненим, хоча ці цифри видаються сумнівними⁸².

Після цих подій з Д. Виговським у Білій Церкві залишились білоцерківський, паволоцький та два піхотних полковники з полками — всього 5 тис. козаків і 500 татар⁸³. Отримавши обіцяні гетьманом Переяславський (6 тис. козаків) та Корсунський полки, він не пізніше 7 жовтня став між Васильковом і Мотовилівкою⁸⁴, прагнучи заблокувати київський гарнізон.

Більш успішними були дії козацьких військ у Білорусі. У вересні — на початку жовтня 1658 р. І. Нечаю разом з прибулим у Кричев від гетьмана Виговського 2-тисячним козацьким загonom на чолі з полковником І. Ритлею (Ритаром) та С. Виговським⁸⁵ і спільно з кричевською, мстиславльською, оршанською і вітебською шляхтою, загопи якої розпочали бойові дії проти росіян, та міщанами вдається вибити російські гарнізони та оволодіти Новим Биховом, Кричевом, Мстиславлем, Рославлем і деякими іншими містечками⁸⁶. Зокрема, у Мстиславлі після двох штурмів міста військом І. Ритлі в ніч з 24 на 25 та з 25 на 26 вересня та здачі росіян весь російський гарнізон з 120 солдат і 3 офіцерів був перебитий⁸⁷.

Розбивши російські залоги у низці сіл Могильовського, Дубровенського та Оршанського повітів і перекривши дороги, козаки перервали сполучення південно-східної частини Білорусі з Московською державою⁸⁸. На початку жовтня, за повідомленням кн. Ю. О. Долгорукого, дороги з Вільно на Смоленськ і Полоцьк також були перекриті загонами шляхти і козаків⁸⁹, що надзвичайно ускладнювало зв'язок Москви і російських воєвод у західних районах Білорусі.

⁷⁹ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 263.

⁸⁰ Там же. — С. 277.

⁸¹ Востоков А. Указ. соч. — С. 42.

⁸² Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 264.

⁸³ Там же. — С. 277.

⁸⁴ Там же. — С. 264.

⁸⁵ Белоруссия в эпоху феодализма. — Минск, 1960. — Т. 2. — С. 163; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 305.

⁸⁶ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 171, 647; Національна бібліотека у Варшаві (далі — НБВ). — Відділ мікрофільмів. — Од. зб. 43092.

⁸⁷ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 305–306.

⁸⁸ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 25, 171.

⁸⁹ Там само. — Оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 40–43.

З 1 жовтня козаками та шляхтою мінського й інших повітів чисельністю до 1 тис. чол. було обложено Мінськ. Як повідомляли російські послы, що повертались з-під Вільно, шляхтичі «стоять у мінському посаді; черкаси приїжджають до них кожен день і говорять, щоб Мінськ взяти; міщани мінські в місто в осаду не пішли і роз'їхались усі в польські міста»⁹⁰

Тим часом гетьман відводить з прикордонних районів війська спочатку до Лубен, звідки відпускає Калгу-царевича з татарським військом у Крим, а потім під Багачку (8 жовтня⁹¹). 11 жовтня він уже був у Чигирині, де дізнався, що офіційно оголошений зрадником і що в Севську в похід проти нього збираються царські війська. З огляду на ці обставини гетьман наказує полковникам Г. Гуляницькому та П. Дорошенку прикрити північно-східну частину українського кордону з боку Севська, Рильська і Путивля, ставши відповідно у Глухові і Новгород-Сіверському Ніжинського полку та Корибутові Прилуцького полку⁹².

Для Росії Виговський був однозначно зрадником і небажаною політичною фігурою. Тому в першій половині жовтня 1658 р. Москва активно готується до війни проти гетьманського уряду на всіх фронтах. У першу чергу в Москві було вирішено послабити гетьманський контроль над територією одного з найбільших козацьких полків — Полтавського. 8 жовтня охтирський воєвода М. Телегін, готуючи плацдарм для основних російських військ, приходять на територію полку й ставить на кордонах куземської, котельвянської і грунської сотень заслін від гетьманських військ з охтирських козаків. Охтирський сотник П. Степанов при сприянні охтирського воєводи, а також І. Донець «свого зібрання з черкасами» між 8 і 15 жовтня здійснюють похід під Полтаву з метою спіймати вірного гетьману полтавського полковника Ф. Гаркушу. В результаті цієї акції Гаркуша залишає Полтаву⁹³

Обраний в результаті походу Степанова — Донця опозиційно налаштованими до гетьмана козаками новим полтавським полковником К. Пушкар звертається за військовою підтримкою до белгородського воєводи. Кн. Ромодановський негайно, 19 жовтня, відправляє під Полтаву йому на допомогу стряпчого Г. Косагова і А. Покушелова із загоном рейтар та І. Донця з його козаками⁹⁴

⁹⁰ Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Соловьев С. М. Сочинения: В восемнадцати книгах. — Кн. 6. — Т. 11–12. — М., 1991. — С. 44.

⁹¹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 179–180; Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. VI. — С. 356–358.

⁹² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 192–195.

⁹³ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 53–54; НБУВ. ІР. — Ф. 29, од. зб. 151. — Арк. 165–166.

⁹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 259.

На наступний день, 20 жовтня, 20-тисячне військо⁹⁵ Ромодановського вступає з Охтирки на Україну⁹⁶. У його полки було взято більшість боєздатних харківських, сумських і охтирських козаків⁹⁷. 21 жовтня окольничий отримує від Г. Косагова звістку про розгром козаків під Голтвою, взяття міста та приведення до присяги царю голтвянських козаків і міщан⁹⁸.

Ромодановський мав вирішити два головних завдання: встановити військовий контроль Московії над південною і центральною частинами Лівобережжя та забезпечити переобрання на місце І. Виговського підконтрольного Москві гетьмана. 22 жовтня окольничий прибуває в Куземин, де довідується про те, що миргородський полковник О. Козел послав з Миргорода на Сорочинці проти росіян загін в 500 чол. Ромодановський негайно наказує претенденту від опозиції на посаду миргородського полковника С. Довгалю розбити той загін та посилає йому на допомогу сотенних голів П. Хитрого і В. Пальчикова з стрільцями й полковника В. Фангалена з 5 ротами рейтар. У Борках 23 жовтня Ромодановський отримує звістку, що послані ним війська завдали поразки під Сорочинцями загону О. Козла й переслідували його до Миргорода, а загони І. Донця, А. Ф. Покушелова та харківського отамана О. Воропая у той же день зайняли Миргород і «в місті багато будинків розорили і пограбували, а людей... нікого не сікли»⁹⁹. У той же день Г. Косагов доповів окольничому про встановлення контролю над Веприком¹⁰⁰.

24 жовтня Ромодановський вступає в Миргород¹⁰¹, де наказує козакам Полтавського і Миргородського полків бути під началом вірних Москві полковників — К. Пушкаря та С. Довгала. Козаки інших полків, вірні царю, були у загонах І. Донця та А. Ф. Покушелева. Всіх козаків у війську Ромодановського, згідно з його відпискою царю, було до 30 тис.¹⁰²

З Миргорода російське військо 26 жовтня вирушає на Переяслав¹⁰³, де планувалось провести перевибори гетьмана. Під час переходу від Миргорода до Лубен козаки Лубенського полку здійснювали постійні «під'їзди під російське військо». Лубенський полковник П. Швець був

⁹⁵ Letopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Т. II. — Warszawa, 1853. — С. 16; Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — Т. 1. — К., 1856. — С. 71; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 119.

⁹⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 29, од. зб. 151. — Арк. 166.

⁹⁷ Альбовский Е. Указ. соч. — С. 65; Багалея Д. И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. — Харьков, 1905. — С. 23.

⁹⁸ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 482. — Арк. 209–211; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 196.

⁹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 260.

¹⁰⁰РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 55–59.

¹⁰¹НБУВ. ІР. — Ф. 29, од. зб. 151. — Арк. 166.

¹⁰²Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 260.

¹⁰³Там же. — Т. 4. — С. 222.

налаштований дати бій кн. Ромодановському і «проти... ратних людей виїжджав із знаменами». Проте, побачивши значну чисельну перевагу військ противника, він був змушений без бою залишити Лубни і спішно відступити, зруйнувавши за собою мости. Місто залишила і більшість жителів¹⁰⁴ Лубни та Лубенський Мгарський монастир були повністю розграбовано та спалено козаками і російськими ратними людьми¹⁰⁵

У Лубнах Ромодановський дізнався, що наказний гетьман Війська Запорозького Г. Гуляницький і полковники П. Дорошенко та О. Силич, які мали прикривати північно-східну частину українського кордону, за наказом Виговського рушили зі своїми полками від кордону проти нього¹⁰⁶. Гетьманські і московські війська зійшлися під м. Пирятином Лубенського полку, проте бій не виявив переможця. Тому після бою росіяни увійшли в Пирятин, а козацькі полковники відступили до м. Варви Прилуцького полку¹⁰⁷

У Пирятині Ромодановський дає перепочинок своїм військам та дозволяє дейнекам і слобідським козакам здійснювати напади на навколишні українські міста і села та спустошувати, грабувати й руйнувати їх «не без убивств людей». Більше того, за наказом Ромодановського І. Донець на чолі полку російської піхоти здійснив каральну експедицію на м. Чорнухи, де, як пише С. Величко, злупив до голого тіла всіх тамешніх жителів¹⁰⁸

Для посилення російського військового тиску на гетьманський уряд та підтримки дій кн. Ромодановського 27 жовтня стольнику кн. Ф. Ф. Куракіну було наказано, залишивши у Севську 650 драгун для оборони міста і повіту, із рештою війська стати обозом на самому українсько-російському кордоні в м. Охтирка¹⁰⁹

Фактично одночасно з початком росіянами активних воєнних дій на Лівобережній Україні царські воєводи у Білорусі в першій половині жовтня також активізують боротьбу з козаками. Кн. Г. А. Козловський, взявши у Смоленську близько 2,5 тис. чол., вирушив з ними на Могильов. Бойові дії проти козацьких загонів він розпочав уже в Смоленському повіті¹¹⁰. Могильовський воєвода С. Д. Зміїв у цей час громив

¹⁰⁴РДАДА. — Ф. 229, оп. 4, од. зб. 29. — Арк. 164–167; Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 482. — Арк. 270–273, 279, 280–282.

¹⁰⁵АМГ. — Т. 3. — С. 161; Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 235.

¹⁰⁶Величко С. Назв. праця. — С. 235.

¹⁰⁷Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 79; Величко С. Назв. праця. — С. 235.

¹⁰⁸Величко С. Назв. праця. — С. 235.

¹⁰⁹Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. 1. — С. 467–468.

¹¹⁰РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 141.

козацькі загони на північ від Могильова в районі Сидоровичів, Шклова, Копісі та Дубровни¹¹¹. Козацькі частини, очевидно, чинили затятий опір, оскільки кн. Ю. Долгорукий, який на початку листопада відійшов з-під Вільно до Шклова, повідомляв у Москву, що «шкловський повіт, біля міста Шклова, села попалені, і кінських кормів не має від війни черкаських полковників Нечая і Мурашки з черкасами»¹¹². Оршанський воєвода Полуектов у той самий час скаржився царю, що козаки Нечая «в могильовському і дубровенському і оршанському повітах стрільців і солдатів... багатьох побили до смерті, а інших попалили»¹¹³

Довідавшись про те, що Зміїв пішов з Могильова, І. Нечай робить спробу раптово захопити місто. У нічному штурмі йому вдається запалити Костинську браму, проте під гарматним вогнем козацької війська змушені були відступити¹¹⁴.

Тим часом Зміїв з Козловським стали табором в 5 верстах від Чаус, не наважуючись штурмувати добре укріплену резиденцію білоруського полковника, оскільки у них було лише «пішого строю приступних людей дві тисячі чоловік»¹¹⁵. Довідавшись про прихід московського війська до Чаус, Нечай разом із загонами вітебської шляхти полковника С. Тихоновецького та білоруськими козаками Д. Мурашки і Саприки від Старого Бихова, а І. Ритар (Ритля) і С. Виговський від Кричева направляються до Чаус. Всього у війську Нечая було близько 8 тис. шляхтичів і козаків та майже 7 тис. селян, озброєних бердишами і рогатинами¹¹⁶

27 жовтня Нечай об'єднаними силами завдає удару по війську Козловського і Змієва. Відбиваючись від противника, росіяни відступають до Могильова. Біля с. Петровичі і Благовичі козакам вдається притиснути росіян разом з обозами до грузьких берегів річки і оточити воєвод. Перейшовши у відчайдушний наступ проти переважаючого війська білоруського полковника, російське військо у короткому бою розбиває Нечая. Втративши 6 знамен, 2 пищалі і до 1000 убитими, козаки, шляхтичі і селяни безладно відступили. Не маючи достатніх сил для продовження рішучих наступальних дій, воєводи обмежуються «ізгоном, пожегом і всякими промислами» проти Чаус, чекаючи на підкріплення¹¹⁷

¹¹¹ Там само. — Арк. 172.

¹¹² АМГ. — Т. 2. — С. 615.

¹¹³ Сагановіч Г. Невядомая вайна 1654–1667 гг. — Мінск, 1995. — С. 79.

¹¹⁴ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 172–173.

¹¹⁵ Там само. — Оп. 6-е, од. зб. 308. — Арк. 357, 360.

¹¹⁶ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 2. — С. 163; РДАДА. — Ф. 210, оп. 6-е, од. зб. 308. — Арк. 357.

¹¹⁷ РДАДА. — Ф. 210, оп. 6-е, од. зб. 308. — Арк. 357–360.

Доручивши Ніжинському, Прилуцькому і Чернігівському полкам зв'язати боєм військо кн. Ромодановського з метою ускладнення його просування далі вглиб Лівобережжя, гетьман вирішує вибити російський гарнізон із Києва, що значно зміцнило б його тили, оскільки позбавило б незадоволену діями уряду частину населення можливості приєднатись до Шереметєва, а Москву — сильного форпосту в центрі України.

Першим під Київ, «зібравшись з козацькими полками і татарами», 26 жовтня приходять Д. Виговський. Провівши у той же день розвідку боєм у районі Золотих воріт, він наступного дня вирушає на штурм Києва. Проте кн. Шереметєв, щоб не допустити атакуючих до міста, посилає війська проти них за міські стіни. У результаті бою козаки, зазнавши відчутних втрат, відступили у свій табір.

29 жовтня під Київ з військом прибув сам гетьман Виговський. Згідно з відпискою київського воєводи В. Б. Шереметєва, всього з І. та Д. Виговськими було біля 50 тис. козаків і 6 тис. татар. Київський гарнізон, поповнившись на початку осені 1658 р. 800 солдатами Трубчевського полку та 2 сотнями дворян, дітей і людей боярських, нараховував на той час близько 7 тис. ратних людей. Половину цих військ на чолі з кн. Ю. М. Борятинським та І. І. Чаадаєвим Шереметєв визначив для відкритого бою з Виговським, а другу половину розставив на 2199 сажнях міських стін і валів.

30 жовтня біля Печерських воріт у бою зішлись московські і козацькі війська. Росіянам поступово вдалось відтіснити козаків до їхнього обозу, де запеклий бій тривав до ночі. Натиск росіян виявився настільки сильним, що відбити його козаки змогли лише при підтримці безперервного гарматного і пищального вогню з обозу¹¹⁸ Козацьке військо було настільки здеморалізоване раптовою невдачею, що гетьман не наважився відновлювати бій.

Ромодановський, довідавшись про події під Києвом, вирішує розвинути успіх московської зброї в Україні. «Дуже обдерши Пирятин та пошкочивши його вогнем», він «перед самим Михайлом» (8 листопада) вирушає до Варви на Гуляницького¹¹⁹

Неочікувана київська поразка і цей несподіваний крок Ромодановського зруйнували всі гетьманські плани. Замість швидкого взяття Києва й спільного з військом Г. Гуляницького наступу проти Ромодановського, як це планувалось, гетьман на деякий час виявився виключеним з активних дій, а його найвірніший соратник із своїми полками — під загрозою оточення і знищення.

---

¹¹⁸Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 282–285.

¹¹⁹Величко С. Назв. праця. — С. 235; АМГ. — Т. 3. — С. 161.

Головним для гетьмана в цій критичній ситуації було утримати князів Ромодановського і Шереметева від рішучих дій, військо, яке збиралось у Севську, — від зимового походу в Україну та зберегти вірні гетьманському уряду боєздатні частини від розгрому. З цією метою, а також щоб виграти час до прибуття очікуваної допомоги із Польщі, Виговський укладає перемир'я з київським воєводою.

Під Варвою тим часом події розвивались у протилежному напрямі — у бік ескалації конфлікту. В облозі у Варві, яка тривала три тижні, з Г Гуляницьким були Ніжинський, Чернігівський і Прилуцький полки¹²⁰ Після київської поразки Виговського втрата Варви, а отже, і розгром найбільш боєздатного на Лівобережжі угруповання гетьманських військ, мало б для українського уряду катастрофічні наслідки. У цьому випадку він втрачав не лише залишки ініціативи на лівому березі Дніпра, але й контроль над більшістю цієї території, адже вже на час боїв під Варвою гетьманський уряд втратив контроль над територіями на схід від лінії Ромни — Лохвиця — Пирятин — Лубни — Хорол — Говтва — Нові Санжари, зокрема, над містами Борки, Веприк, Гадяч, Говтва, Зіньків, Костянтинів, Котельва, Куземин, Лохвиця, Лубни, Лютьєнка, Миргород, Нові Санжари, Опішня, Пирятин, Полтава, Ромни, Ряшівка, Сміла, Сорочинці, Старі Санжари, Хорол, Черкаська Грунь, Чорнухи.

Це розуміло і російське керівництво. Тому на початку листопада Москва посилює свої окупаційні війська в Україні, пославши Ромодановському в товариші стольника П. Д. Скуратова із загоном¹²¹

Виторгувавши собі перепочинок після поразки під Києвом, Виговський наводить лад у військах й намагається переломити ситуацію під Варвою. Наприкінці листопада він посилає під Варву на допомогу Гуляницькому наказного гетьмана І. Скоробагатка та переяславського полковника Т. Цецюру з волохами, сербами і татарами. Вони намагаються силою примусити росіян відступити. «І у твоїх де великий государю ратних людей і у черкас були з ними бої великі безперервно»¹²², — доповідав царю кн. Ф. Ф. Куракін, отримавши відписку Ромодановського.

Пересвідчившись, що російське військо засіло міцно, а сил розбити його недостатньо, старшина змінює тактику. Прибувши в обоз до окольничого, Т. Цецюра, І. Скоробагатенко та інша старшина присягають на вічне підданство царю й пред'являють Ромодановському грамоти київського воєводи, які підтверджували укладення козаками з ним ми-

¹²⁰РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 14–16, 671–672.

¹²¹Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. — С. 154.

¹²²РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 165.

ру і відправку у Москву гетьманських посланців з чолобитною¹²³. Після цього окольничий згодився розвести війська і відступити від Варви.

30 листопада Гуляницький із своїми полками виїжджає із Варви, здає місто росіянам і присягає царю¹²⁴. Після цього Ромодановський з військом прямує до Лохвиці, куди й прибуває 2 грудня. Ставкою І. Безпалого стають Ромни. У Миргород з миргородським полковником С. Довгалем «для оберігання» відправляються В. К. Чернишов воєводою та три капітани з драгунами полку Я. Інвалта, а в Полтаву — М. Д. Зікович воєводою і решта драгунського полку на чолі з полковником Я. Інвалтом¹²⁵.

Бойові дії жовтня — листопада 1658 р. у Південній Білорусі та на Лівобережній Україні продемонстрували російському керівництву, що для встановлення повного контролю Москви над цими територіями наявних там сил недостатньо. Для цього потрібні додаткові військові контингенти.

Стосовно Білорусі ця обставина стала зрозумілою Москві дещо раніше. 9 листопада¹²⁶ на допомогу російським воєводам у Білорусі із завданням установити реальний контроль над цією територією, очистивши її від козаків І. Нечая та його прихильників, із Смоленська вирушає спеціально присланий для цього кн. І. І. Лобанов-Ростовський із військом.

Військо Лобанова-Ростовського рухалось за маршрутом Малі Горки — Радомль — Чауси. 16 листопада під Чауси пішов і могильовський воєвода С. Д. Зміїв. Цим вирішив скористатись І. Нечай. 17 і 22 листопада він двічі штурмом намагався оволодіти Могильовом, але козаків було відбито гарматним вогнем¹²⁷.

Довідавшись про рух війська Лобанова-Ростовського до Чаус, Нечай вирішує залишити свою колишню резиденцію і стягує сили до добре укріпленого Старого Бихова. За його наказом сотні Д. Мурашки, Драня і Рибалки залишили Чауси і відійшли на південь до Пропойська¹²⁸, у результаті чого війська Козловського і Змієва без бою займають місто, спалюють посад і укріплення, розкопують міський вал і засипають рів¹²⁹.

Незважаючи на ці успіхи росіян, на початку грудня ситуація у Білорусі для російських воєвод вкрай ускладнюється, оскільки крім козаків

---

¹²³ Там само. — Арк. 165–167; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 234–235.

¹²⁴ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 14–16.

¹²⁵ Там само. — Оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 67–68; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 222; Т. 7. — С. 280.

¹²⁶ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 25.

¹²⁷ Там само. — Арк. 173.

¹²⁸ Там само. — Арк. 28, 30.

¹²⁹ Там само. — Арк. 142–143.

Нечая проти них виступає полоцька та вітебська «новоприсяжна» шляхта. У м. Лукомлі стояли хоругви полковників С. Лукомського, Ф. Слонського і Лисовського — разом «тисяча польських людей і воровських козаків». Туди ж прийшли 12 хоругв (близько 2 тис. чол.) полковника Кмітича, посланого гетьманом П. Сапегою. У м. Глибокому стояло 3 тис. чол. полковника Полубенського і 3 тис. полковника Воловича. У м. Нереші стояли хоругви козаків на чолі із оршанським шляхтичем ротмістром Суликовським та козацьким сотником П. Прудником і за наказом І. Нечая писали у військо козаків¹³⁰. Повсталі планували ще до католицького Різдва (25 грудня), дочекавшись гетьманів Сапегу і Виговського, йти під Полоцьк і Вітебськ¹³¹.

З огляду на такі обставини, Москва наказала Лобанову-Ростовському та іншим російським воєводам у Білорусі розгромити повсталу шляхту та козаків вітебського, полоцького та сусідніх повітів¹³². 3 грудня посланий вітебським воєводою військовий загін на чолі з ротмістром П. Побединським розсіює у Нереші хоругви Суликівського і Прудника¹³³. 14 грудня невдало спробу розгромити угруповання Слонського, Лукомського, Лисовського і Кмітича біля містечка Бешенковичі здійснив прибулий у Вітебський повіт зі Смоленська загін московських стрільців на чолі із стольником О. І. Сукіним і стрілецьким головою В. Пушечниковим¹³⁴.

31 грудня все військо кн. Лобанова-Ростовського несподівано прибуває під Лукомль. Не вчинивши серйозного опору, загопи Слонського, Лукомського та інших шляхтичів вдалися до втечі. За наказом воєводи Лукомль, Черех, Обчуга та інші населені пункти було спалено, «щоб зрадникам притулку не було»¹³⁵. На початку січня росіяни розпочинають каральну експедицією проти повсталі білоруської шляхти і селян Вітебського і Полоцького повітів¹³⁶.

Одночасно з цим смоленський воєвода П. О. Долгорукий з аналогічним завданням послав у Смоленський і Горський повіти солдат на чолі з полковником Є. Франзбековим, який вибив козаків І. Ритара з Малих і Великих Гор та відкинув їх із Горського повіту до Мстиславля¹³⁷.

¹³⁰ Там само. — Арк. 365; Оп. 9, од. зб. 289. — Арк. 4–5; Витебская старина. — Т. 4. — С. 90, 94.

¹³¹ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 289. — Арк. 5–6.

¹³² ПСЗРИ. — Т. 1. — С. 468.

¹³³ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 2. — С. 161.

¹³⁴ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 289. — Арк. 7–8.

¹³⁵ Там само. — Оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 355–358, 365, 409–415.

¹³⁶ Там само. — Арк. 37–38, 88–96, 122–123; АМГ. — Т. 2. — С. 641.

¹³⁷ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 93–96.

Активні наступальні дії російських військ у Білорусі при збільшенні їх кількості почали давати результати. Польсько-литовські частини і козацькі загони були змушені відійти з Вітебського та Полоцького повітів.

Гетьман І. Виговський через загострення ситуації в Україні зміг послати у Білорусь полковникові І. Ритару додатково лише 300 козаків із наказом перерізати шляхи на Могильов і перехоплювати вантажі, які йдуть туди з Росії, розоряти населені пункти, жителі яких зберегли вірність царю, а також будь-що утримати Мстиславль¹³⁸

Пересвідчившись, що у кн. Ромодановського також недостатньо військ для встановлення контролю над Україною і що швидкої перемоги не буде, та враховуючи успішний хід російсько-шведських мирних переговорів (19 листопада було укладено прелімінарний договір), московський уряд розпочав підготовку до великої війни в Україні.

13 листопада 1658 р. вийшов царський указ про взяття на царську службу даточних людей з усієї держави (даточний з 25 дворів)¹³⁹ По суті, це була часткова мобілізація.

Війська, що було у розпорядженні гетьмана Виговського, вистачало лише для підтримання status-quo. Власних сил, достатніх для вигнання росіян за межі України, у гетьманського уряду не було. Тому на початку грудня Виговський звертається по допомогу до всіх, хто міг її надати, — кримського хана, польського короля і турецького султана, обіцяючи татарам союз, а туркам і полякам — підданство¹⁴⁰.

Не чекаючи приходу допомоги з-за кордону, гетьман намагається перехопити ініціативу на головному фронті військових дій в Україні — проти війська кн. Ромодановського. Невдовзі після приходу Ромодановського у Лохвицю козацьке військо бере місто в облогу. Воевода робить спробу прорвати оточення, але, «залишивши не менше тисячі трупів на полі бою... повинен був знову повернутись в голодне місто», — повідомляв гетьман Виговський польському уряду 17 грудня¹⁴¹

12 грудня за наказом Виговського полковники І. Багаченко, Ф. Джулай та Ф. Гаркуша здійснюють спробу взяти штурмом Нові Санжари. Втративши близько 200 чол., опозиціонерам, спільно з невеликим загоном росіян, вдається відстояти місто¹⁴². 16 грудня гетьманське військо на чолі з наказним гетьманом І. Скоробагатенком робить спробу

---

¹³⁸ Там само. — Оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 647, 649.

¹³⁹ Дополнения к Актам Историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — ДАИ). — Т. 8. — СПб., 1862. — С. 119–120.

¹⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 295.

¹⁴¹ Памятники, издание Временною Комиссиею для разбора древних актов (далі — Памятники...). — К., 1852. — Т. 3. — С. 297.

¹⁴² Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 285.

вибити козаків Безпалого з Ромен, але зазнає невдачі. 20 грудня Канівський, Черкаський, Чигиринський, Корсунський, Переяславський полки на чолі з переяславським полковником Т. Цецюрою та І. Скоробагатенком разом із 2 тис. татар дали бій війську кн. Ромодановського під Лохвицею. Взяти місто їм не вдалося, але вони продовжували насідати на росіян.

Близько 20 грудня у Ржищів до гетьмана прибули послані коронним гетьманом С. Потоцьким 45 рот солдат (3,8 тис. чол.) на чолі з коронним обозним А. Потоцьким. За наказом Виговського вони перейшли Дніпро й розташувалися таким чином, щоб охопити Київ дугою зі сходу. У Баришеві стає сам А. Потоцький з полковниками С. Яблоновським і Лончинським та 1,5-тисячним загonom. У Борисполі — староста житомирський Тишкевич і полковник Дружкевич з 1 тис. поляків. У Гоголеві — каштелян краківський Я. Потоцький і полковник М. Шенберк, також із 1-тисячним загonom. Неподалік від них стає полковник Ружич з 300 волохами¹⁴³.

У грудні 1658 р. військові дії на території Війська Запорозького відбувались не лише у районі Лохвиця — Ромни, але й на сіверських землях. Новопризначений брянський воєвода стольник П. І. Годунов ходив у похід під контрольований козаками І. Нечая Рославль та разом із промосковськи налаштованими козаками І. Іскри брав у облогу м. Почеп Ніжинського полку¹⁴⁴. Аналогічно діяв і севський воєвода кн. Ф. Ф. Куракін, який взяв в облогу м. Глухів. Проте запекла оборона міста й відмова козаків здати його¹⁴⁵ змусили Куракіна зняти облогу. Спустошивши Глухівський повіт¹⁴⁶, він вирушив під Лохвицю на з'єднання з кн. Ромодановським¹⁴⁷, а глухівські козаки знову розпочали напади на Севський повіт¹⁴⁸.

Остаточо для вирішення українського питання руки у російського уряду розв'язались 26 грудня, коли у Москві нарешті отримали повідомлення від кн. І. С. Прозоровського про підписання 20 грудня у с. Валієсарі російсько-шведського перемир'я. Будучи тепер забезпеченим з боку Швеції, російське керівництво негайно прискорює збір військ для походу кн. О. М. Трубецького. Грамоти про «зраду» Виговського і термінову відправку перерахованих в указі категорій служилих людей у

¹⁴³Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 298, 303–304.

¹⁴⁴РДАДА. — Ф. 210, оп. 14/1, од. зб. 192/1. — Арк. 8–11, 14–19, 24–27, 107–108, 277–280; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 264.

¹⁴⁵РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 350–352.

¹⁴⁶Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 266.

¹⁴⁷РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 269–270.

¹⁴⁸Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 264.

Севськ (до 1 лютого 1659 р.) і у Москву («безстроково») негайно було розіслано воєводам у міста¹⁴⁹

Реально наприкінці грудня 1658 — початку січня 1659 рр. Москва мала у своєму розпорядженні у головних прикордонних містах, розташованих поблизу північно-східного кордону Війська Запорозького, такі військові сили: у Брянську — 3 265 чол. (з них власне ратних людей — не більше 2,7 тис.), у Путивлі — 1 237 чол. (з них власне ратних людей — біля 600 чол.), у Рильську — 570 чол.¹⁵⁰

Ситуація на театрі воєнних дій на початку січня перебувала у стані хиткої рівноваги. З одного боку, московське військо у Лохвиці посилювалось з приходом туди кн. Ф. Ф. Куракіна й вдало чинило опір козацьким приступам, а під Києвом Шереметеву 6 січня навіть вдається розбити загони Я. Потоцького та М. Шенберка й відігнати їх за Бровари¹⁵¹

З іншого боку, гетьманські війська також здобувають певні успіхи. Козацькі загони продовжують турбувати своїми нападами російські прикордонні повіти. Так, 2 січня загін в 300 козаків висів і забрав у полон жителів с. Пруд всього за версту від Путивля¹⁵². 12–13 січня в бою під с. Піски гетьманські війська на чолі з І. Скоробагатенком та Т. Цецюрою знищили загін відпущеного з Москви для посилення антигетьманського табору авторитетного опозиціонера І. Іскри, який ішов у Лохвицю до московських воєвод¹⁵³. Київський воєвода, незважаючи на свою вдалу вилазку проти польських полковників, залишався без прямого і регулярного зв'язку з Росією, а його військо опинилося у великій скруті (почався падіж коней) через відмову українців брати у російських ратних людей мідні гроші та відновлення Виговським заборони продавати росіянам припаси.

Прибуття А. Потоцького із загонами поляків і найманців та очікуваний прихід Селім-Гірея салтана та Карач-бея з 15 тис. татар¹⁵⁴ мали, на думку гетьманського уряду, схилити шальки терезів у боротьбі з царськими воєводами на його бік.

Головні події українсько-російської війни 1658–1659 рр. розгорнулись у березні-червні 1659 р., із вступом на територію Війська Запорозького російського війська на чолі з кн. О. М. Трубецьким.

¹⁴⁹РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 289/1. — Арк. 1–3, 9–11; Од. зб. 289/3. — Арк. 9–12.

¹⁵⁰РДАДА. — Ф. 229, оп. 4, од. зб. 39/2. — Арк. 682–699.

¹⁵¹Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 298.

¹⁵²Там само. — Т. 7. — С. 264–265.

¹⁵³РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 468–472; Од. зб. 481/2. — Арк. 240–241, 244–251; Величко С. Назв. праця. — С. 246–247.

¹⁵⁴Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 305; Памятники... — Т. 3. — С. 297.

Розраховуючи без особливих зусиль оволодіти дестабілізованою та розколотою країною, а також з огляду на активізацію вірних гетьману частин під Лохвицею та на українсько-російському кордоні, 13 січня 1659 р. Олексій Михайлович наказує кн. О. М. Трубецькому іти у Севськ, де до 1 лютого згідно з попередніми царськими указами мали зібратись мобілізовані ратні люди. Товаришем Трубецького наказано бути кн. Ф. Ф. Куракіну¹⁵⁵.

Уряд І. Виговського розумів, що зовнішньополітична обстановка (російсько-шведський мир) і ситуація у самій Україні (зростання незадоволення серед народних мас діями старшини) складаються на користь Росії. Тому лише активні наступальні дії козацьких військ можуть принести успіх у боротьбі з московською армією.

Перше, що спробував зробити гетьман Виговський, це відновити частково втрачений контроль над тими частинами Полтавського, Миргородського і Лубенського полків, які були розташовані поблизу російського кордону і в окремих містах яких вже стояли російські гарнізони. 16 січня, забравши з-під Києва всіх полковників, які були під командою А. Потоцького, окрім Ружчича, з їхніми загонами (разом 3 тис. чол.) та захопивши 30 гармат, гетьман Виговський вирушає з Переяслава на Лохвицю¹⁵⁶, що була місцем дислокації основних сил московського окупаційного війська на Лівобережжі.

Вирушаючи у похід, під Києвом гетьман залишив: в Острі — київського полковника П. Яненка, у Гоголеві — полковника Ружчича, у Трипіллі — уманського полковника М. Ханенка, у Мотовилівці — полковника Корсунця, у Макарові — паволоцького полковника І. Богуна та брацлавського полковника Бирла. Ці війська, які стояли навколо Києва, отримали наказ блокувати там російський гарнізон й ізолювати його від решти України, чинячи на нього постійний тиск. Лише Д. Виговському гетьман наказав стати трохи далі від Києва — у Білій Церкві — і збирати війська для нового штурму. Всіх військ у Д. Виговського і полковників під Києвом було до 30 тис. та 700 поляків у Ружчича¹⁵⁷.

Заходи Виговського щодо блокади Києва були цілком обґрунтовані. Кн. Шереметєв не збирався бути стороннім спостерігачем подій. Незабаром після виступу гетьмана із Переяслава під Лохвицю воєвода для розширення сфери життєвих інтересів київського гарнізону здійснює спробу оволодіти Борисполем. Проте посланий Шереметєвим 2-тисячний загін на чолі з кн. Ю. М. Борятинським та І. І. Чаадаєвим не

---

¹⁵⁵Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. — С. 165–166; НБУВ. IP. — Ф. 8, од. зб. 214. — Арк. 202–202 зв.

¹⁵⁶Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 273.

¹⁵⁷Там же. — Т. 15. — С. 365, 367.

наважився штурмувати Бориспіль. Діставши відсіч, росіяни спалили посади і повернулись до Києва¹⁵⁸.

У січні 1659 р. тривала запекла боротьба між гетьманським урядом і Москвою за контроль над українськими прикордонними містами. 17 січня Г. Гуляницькому без бою здалася м. Сміла. Довідавшись про це, путивльський воєвода одразу ж виконує прохання жителів сусіднього промосковськи налаштованого Костянтинова про допомогу й посилає туди загін ратних людей у 200 чол., а також порох і свинець¹⁵⁹. Такі дії воєводи були цілком зрозумілими, оскільки напередодні, 14 січня 3-тисячний козацько-татарський загін здійснив пробний штурм укріплень Путивля¹⁶⁰, який, очевидно, мав дати Москві зрозуміти, що в крайньому разі гетьманський уряд готовий і до перенесення військових дій на російську територію.

Прибувши у Чорнухи, гетьман Виговський приблизно 29 січня відправив під Лохвицю Ю. Немирича й І. Скоробагатенка з 30 тис. татар і поляків. Лохвицьким військом тоді вже командував кн. Ф. Ф. Куракін, оскільки кн. Г. Г. Ромодановський повернувся у Белгород. Вони тричі йшли на приступ міста, але були відбиті. За повідомленням С. Величка, найбільш вдалою для гетьманського війська була перша битва, найзапекліша й найтриваліша («з ранку до полудня»). Війська зійшлися за містом, де Немиричу «через невправність вождів» вдалося примусити кінноту ретируватись з поля бою, яка, втікаючи, порушила стрій російської піхоти й подушила стрільців¹⁶¹. Про великі бої під Лохвицею лідер опозиціонерів І. Безпалий 31 січня і 2 лютого повідомляв кн. О. М. Трубецькому, який 30 січня прибув у Севськ. Сам же він, згідно з його ж повідомленням боярину, щоденно б'ється під Ромнами з Ніжинським, Прилуцьким і Чернігівським полками на чолі з Г. Гуляницьким¹⁶².

У Білорусі ситуація була протилежною. Тут військо кн. І. І. Лобанова-Ростовського, продовжуючи наступ, 26 січня обложило Мстиславль, у якому закріпилось понад 3 тис. шляхтичів і козаків. Кривавий бій у перший день облоги на посаді, а також інформація від перебіжчиків про те, що замок не готовий до облоги (не було досить запасів продовольства і води), утримали воєводу від прямого штурму. Він вирішив взяти місто «ізмором». Тим більше, що І. Ритар, сподіваючись на швидку допомогу від Нечая і Виговського, відмовився здати місто¹⁶³.

---

¹⁵⁸Там же. — С. 366.

¹⁵⁹РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 20–22.

¹⁶⁰Там само. — Арк. 44–46.

¹⁶¹Величко С. Назв. праця. — С. 247–248; Соловьев С. М. Указ. соч. — Кн. 6. — С. 48.

¹⁶²Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 220–221.

¹⁶³РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 648–651.

Незважаючи на сприятливий перебіг бойових дій у Білорусі, російський уряд почав відчувати серйозні проблеми із розгортанням свого подальшого наступу в центральні райони України. У першу чергу це стосувалось збору військ для походу кн. О. М. Трубецького. За набором від 13 листопада 1658 р. було зібрано 18 тис. даточних людей¹⁶⁴. Але проведені мобілізаційні заходи не могли на потрібному рівні компенсувати втрати діючої армії, оскільки дуже часто зібрані даточні люди просто розбігались. Всього, за нашими підрахунками, у війську кн. О. М. Трубецького були даточні ратні люди, зібрані щонайменше з 49 міст Московської держави.

Гетьман Виговський тим часом, залишивши під Лохвицею Ю. Немирича із завданням зв'язати під містом сили кн. Ф. Ф. Куракіна, вирушив приводити до покори українських союзників царського престолу. Під час цього походу Виговський мав у своєму розпорядженні 40 тис. кримських і ногайських татар, посланих Мухаммед-Гіреєм, на чолі з одним із кримських царевичів та Іслам-Гірей мурзою, близько 3 тис. поляків і найманців та 6 тис. козаків Уманського, Чернігівського і Корсунського полків¹⁶⁵.

7 лютого, на четвертий день облоги, миргородський полковник С. Довгаль без бою здає гетьманському війську Миргород. Видавши гетьману загін російських драгунів, С. Довгаль з усім Миргородським полком приєднується до гетьманського війська¹⁶⁶. З Миргорода Виговський вирушає у бік московського кордону. 11 лютого він був у Сорочинцях, 12 лютого — у Комишні. Загони гетьманських військ зайняли Ряшівку, Лютенку та інші міста й спільно з татарами проводили каральні акції в прихильних Москві й опозиційних гетьману містах, містечках і селах сусідніх з Росією Полтавського, Лубенського і Миргородського полків. Міста, які здавались гетьману без бою, як, наприклад, Миргород чи Хорол, Виговський не зачіпав¹⁶⁷.

У період з 11 по 21 лютого татарські і козацькі загони приходили війною як під зорієнтований на Москву український Костянтинів, так і під російські прикордонні міста Недригайлів, Хоружевку, Терни, Суми та ін.¹⁶⁸

Протидіючи зусиллям гетьмана по відновленню контролю над територією Лівобережжя, росіяни у лютому 1659 р. зміцнили ставку І. Безпалого у Ромнах присланим кн. Куракіним з Лохвиці приказом московсь-

¹⁶⁴ДАИ. — Т. 8. — СПб, 1862. — С. 120.

¹⁶⁵РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 40–43, 70.

¹⁶⁶Там само. — Арк. 67–69; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 222.

¹⁶⁷Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 222; Т. 7. — С. 302.

¹⁶⁸РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 41–42, 69–70, 89–90.

ких стрільців стрілецького голови В. Філософова та відправленим кн. Трубецьким із Севська загоном полковника І. Мевса в 600 драгун¹⁶⁹ Сам кн. Трубецькой з огляду на несприятливий для Росії розвиток ситуації в Україні, 28 лютого вирушає з усім своїм військом з Севська на Путивль, поближче до театру воєнних дій.

Наприкінці лютого, після відходу частини татар у Крим з полонем і поповнення козацького війська місцевими козаками, військо І. Виговського, за різними даними, налічувало 30 (20) тис. козаків, 15 (5) тис. татар, 3 (5) тис. поляків і найманців¹⁷⁰. З цими військами гетьман вирушає під Зіньків, у якому засів посланий І. Безпалим наказний гетьман І. Силка з козаками, рота солдат полку Я. Краферта та «охочі люди» стрілецького приказу К. О. Ієвлева¹⁷¹

Взятий в облогу Зіньків було піддано частим «жорстоким приступам». Одночасно з цим на початку березня Виговський відправив загони козаків і татар штурмувати віддані Москві Черкаську Грунь і Котельву. У Груні в той час стояли полк Я. Краферта та частина стрілецького приказу К. О. Ієвлева, завдяки присутності яких, як свідчив пізніше у Москві грунський сотник Л. Мишкін, опозиціонерам і вдалося відстояти місто¹⁷².

Військові дії тривали і в районі Києва. 18 березня під містечком Гоголів зійшлися послані київським воєводою за «кінськими кормами» рейтарський полк С. С. Скорнякова-Писарєва та стрілецькі прикази І. Д. Зубова і Д. Грекова з Переяславським полком Т. Цецюри і загоном Ружича. У бою росіяни взяли у полон 26 чол., а потім спалили Гоголів як одне з головних місць концентрації гетьманських сил проти Києва, а також «щоб у гетьмана... Виговського в полках замішання вчинити»¹⁷³.

17 березня гетьман Виговський, втративши під Зіньковом, за деякими даними, до третини свого війська, був змушений зняти облогу й повернутись у Чигирин¹⁷⁴. Під час цього походу гетьман не зміг домогтися вирішальної переваги над силами опозиціонерів і московськими військами на Лівобережжі. Хоча більшість міст Полтавського, Миргородського і Лубенського полків і підкорилась гетьману, проте Зіньків, Лохвицю, Гадяч, Полтаву, Черкаську Грунь, Опішню, Ромни, Костянти-

---

¹⁶⁹Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 222, 224.

¹⁷⁰Там же. — Т. 4. — С. 226; Т. 15. — С. 350; РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 42–43.

¹⁷¹Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 287, 289; РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 90–91.

¹⁷²РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 90–91; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 285.

¹⁷³Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 367–368.

¹⁷⁴Там же. — Т. 7. — С. 284; Т. 4. — С. 226.

нів, Котельву, Нові і Старі Санжари взяти не вдалося, оскільки в більшості з цих міст стояли московські війська.

Одночасно із намаганнями гетьманських військ оволодіти Зіньковом, І. Нечай та С. Виговський у Білорусі здійснили спробу розблокувати Мстиславль, який війська кн. І. І. Лобанова-Ростовського тримали в облозі з 26 січня. Зібравши близько 10 тис. чол.¹⁷⁵ (за іншими даними 8 тис.: 6 тис. власного війська і 2 тис. присланих гетьманом литовським П. Сапегою¹⁷⁶) у районі Кричева (власне військо Нечая, загоони Д. Мурашки, Саприки, Драня й прислані Сапегою гусарські і драгунські хоругви та наймана угорська і німецька піхота на чолі з полковниками Аскиркою і Кмітичем), Нечай і С. Виговський 11 березня приходять під Мстиславль. У жорстокому бою військо білоруського полковника було розбите. Лобанов-Ростовський доповідав у Москву, що козацько-польське військо втратило вбитими близько 3 тис. чол., а російське військо лише 2 чол. вбитими і 37 пораненими¹⁷⁷, проте достовірність цих даних викликає сумнів. Після розгрому Нечай і С. Виговський відійшли у Старий Бихів, а Мурашка, Саприка і Аскирка — в район Мінська.

Через декілька тижнів після цього, усвідомивши, що допомоги від гетьмана не буде, мстиславльські і кричевські міщани, а також смоленські шляхтичі, які разом із козаками І. Ритара більше двох місяців обороняли місто, здали Мстиславль росіянам. У результаті цих подій російські воеводи міцно взяли в свої руки контроль над розвитком ситуації в Білорусі та остаточно закріпили за собою ініціативу у регіоні.

Гетьман Виговський, повертаючись у Чигирин, залишив на Лівобережжі в районі Конотопа наказного сіверського гетьмана Г. Гуляницького з Ніжинським і Чернігівським полками і 500 татарами, прилуцького полковника П. Дорошенка з його полком у м. Срібному, а І. Скоробагатка з чигиринськими козаками і невеликим татарським загоном між Зіньковом і Лохвицею¹⁷⁸. На нашу думку, ці війська отримали завдання відрізати лохвицьке угруповання від основного опозиційного центру на півдні з тим, щоб не дозволити йому посилитись військами, які можуть прийти з повсталих українських міст, зберігши таким чином існуючий баланс сил на Лівобережжі до вирішальних дій. Окрім того, ці війська своєю активністю мали хоча б тимчасово зв'язати у прикордонних районах армію кн. Трубецького, якщо той вступить в Україну. Ще одна частина гетьманського війська — поляки і найманці під командуванням

¹⁷⁵РДАДА. — Ф. 210, оп. 11, од. зб. 209. — Арк. 507.

¹⁷⁶Там само. — Оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 14–15.

¹⁷⁷РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 85; Оп. 11, од. зб. 209. — Арк. 507–508.

¹⁷⁸Софонович Ф. Назв. праця. — С. 234–235; Літопис Самовидця. — С. 79; Величко С. Назв. праця. — С. 248, 250; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 356; Т. 4. — С. 226.

А. Потоцького — після повернення гетьмана у Чигирин стала в м. Лисянці Корсунського полку¹⁷⁹.

На початку квітня 1659 р. гетьман Виговський при плануванні своїх дій міг реально розраховувати на військові сили Кримського ханства. Кримський хан Мухаммед-Грей прийняв рішення цією весною здійснити великий похід проти Москви й активно готувався до нього. Планувалося, що власне кримські війська підуть в Україну до гетьмана Виговського, а ногайські та інші мурзи будуть атакувати міста Белгородської захисної смуги на схід від р. Дон¹⁸⁰.

Москва розуміла, наскільки небезпечною може бути за таких обставин втрата ініціативи, тому продовжувала посилювати свою військову присутність в районах майбутніх боїв. 22 березня в Тамбов і Козлов — імовірно головні об'єкти весняної атаки ногайських татар посилаються нові, більш досвідчені обложні воєводи, відповідно стольники І. А. Полєв та І. П. Лихарєв¹⁸¹. 26 березня у Брянськ прийшов О. С. Опухтін з 509 рейтарами з наказом іти в полк кн. Ф. Ф. Куракіна¹⁸², а кн. О. М. Трубецькой у той же день з військом вирушив з Путивля в Україну.

Вступ московського війська на чолі з кн. Трубецьким на українську територію (29 березня росіяни зайняли м. Костянтинів) означав, що Москва відкинула застереження гетьманського уряду й була готова відстоювати належність України до Московської держави навіть у великій війні.

Кінець березня та перша половина квітня минули у дрібних сутичках та боях між гетьманськими військами, з одного боку, і московським військом та загонами опозиціонерів, з іншого. Г. Гуляницький з Конотопа та Новгород-Сіверського послав сіверських козаків нападати на села прикордонних Путивльського, Севського та Рильського повітів¹⁸³. 5 квітня в с. Бєсїдовка біля Костянтинова відбувся бій між козаками Острогозького полку з табору кн. Трубецького і гетьманськими козаками¹⁸⁴. Між 10 і 20 квітня гетьманські війська спустошили околиці Старих і Нових Санжар, в яких стояв полтавський полковник К. Пушкар з 15 тис. війська, а полтавці, своєю чергою, спалили вірне гетьману м. Кобиляки¹⁸⁵.

¹⁷⁹Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 283.

¹⁸⁰Донские дела. — Кн. 5. — С. 455–457.

¹⁸¹Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. — С. 178.

¹⁸²Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 242; РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429/1. — Арк. 204–205.

¹⁸³РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 6–7; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 356.

¹⁸⁴Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 228.

¹⁸⁵РДАДА. — Ф. 229, оп. 4, од. зб. 28. — Арк. 52–54.

Оцінивши ситуацію та розстановку сил на театрі майбутніх воєнних дій, кн. Трубецької відіслав накази кн. Куракіну у Лохвицю, а І. Безпалому у Ромни негайно іти до нього на з'єднання й 10 квітня виступив на Конотоп¹⁸⁶.

Завдяки своєму розташуванню Конотоп був стратегічно важливим містом, ключем до всього українського прикордоння в районі Путивля, тим більше, що саме в ньому стояв найбільш боєздатний на Лівобережжі відділ гетьманських військ. Взявши Конотоп, Трубецької фактично ставав господарем всієї центральної частини українсько-московського покордоння.

13 квітня у Смілі до росіян приєдналися козаки Безпалого. У цей же день, спішно рухаючись із Лохвиці під Конотоп, кн. Ф. Ф. Куракін наказав полку кн. С. Р. Пожарського здійснити каральну акцію у місті Срібне, де стояв прилуцький полковник П. Дорошенко. Оволодівши після бою містом, Пожарський, за свідченням Величка, «тамтешніх жителів одних вирубав, а інших забрав у полон».

20 квітня основні московські сили підступають до стін Конотопа. Зустрінуті гарматним і рушничним вогнем, росіяни стають обозом і починають вести до фортеці шанці та ставити в них гармати. Наступного дня, 21 квітня, під Конотоп з-під Лохвиці підійшов кн. Ф. Ф. Куракін зі своїми полками. Після того, як він за наказом Трубецького стає обозом з іншого боку міста, Конотоп опинився у суцільній облозі¹⁸⁷.

За різними даними у місті тоді знаходилось два (Ніжинський і Чернігівський¹⁸⁸ або Чернігівський і Кальницький¹⁸⁹), три (Ніжинський, Чернігівський і Кальницький¹⁹⁰), що найбільш імовірно, або й чотири¹⁹¹ козацькі полки.

У джерелах наводяться різні дані щодо кількості московських військ, які облягли Конотоп: про 200-тисячне російське військо повідомив у Варшаві татарський посол і про 150-тисячне — гетьман Виговський (писав у Францію наприкінці червня секретар польської королеви П'єр де Нуае¹⁹²), у липні в листі до жителів м. Гадяча Виговський писав

¹⁸⁶Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 230–231.

¹⁸⁷Там же. — С. 232.

¹⁸⁸РДАДА. — Ф. 210, оп. 6-е, од. зб. 308. — Арк. 346; Літопис Самовидця. — С. 79.

¹⁸⁹АМГ — Т. 2. — С. 668; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 223.

¹⁹⁰Софонович Ф. Назв. праця. — С. 235; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 283.

¹⁹¹Филарет, архиепископ (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 293; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 226.

¹⁹²Lettres de Pierre des Noyers. — erlin, 1859. — S. 526, 537.

уже про 200 тис. військ з Трубецьким¹⁹³, про 100-тисячне російське військо говорили сучасники подій козацький літописець Самовидець та турецький літописець М. Наїма¹⁹⁴, про 80-тисячне — тогочасні німецькі «летючі листки», також посилаючись на інформацію учасника подій, який прибув у Варшаву з-під Конотопа¹⁹⁵, про 60-тисячне — польський літописець І. Єрлич¹⁹⁶, а про 30-тисячне — В. Коховський¹⁹⁷. Ще більші розбіжності зустрічаються у літературі.

Проведені нами підрахунки на підставі непрямих даних дають можливість встановити приблизну чисельність московського війська під Конотопом. Белгородський полк під командуванням кн. Г. Г. Ромодановського на 8 червня 1658 р. нараховував 18 тис. чол.¹⁹⁸, проте ці війська зазнали втрат в осінньо-зимовій кампанії 1658–1659 рр., і тому під Конотопом Ромодановський, очевидно, мав у своєму розпорядженні не більше 15 тис. чоловік. Війська, які були під командуванням кн. Ф. Ф. Куракіна, набирались в основному в містах Севського полку, який був значно менший, ніж Белгородський, а тому не могли переважати за чисельністю Белгородський полк. На нашу думку, полки Куракіна і Ромодановського під Конотопом могли нараховувати разом максимум 25 тис. ратних людей. Про полк кн. Трубецького відомо, що він отримав у липні 1659 р. 200 тис. руб. з наказом роздати жалування з розрахунку дворянам і дітям боярським по 20 руб., рейтарам по 10 руб., солдатам по 5 руб., драгунам і стрільцям по 3 руб. кожному¹⁹⁹. Виходячи з того, що в тодішній російській діючій армії стрільці складали приблизно 41 %, солдати — 20 %, дворяни і діти боярські московські та городові — 17 %, рейтари — 15 %, драгуни — 6,6 %²⁰⁰, та припустивши, що ця пропорція дотримувалась і в полку кн. Трубецького, отримуємо чисельність полку Трубецького — близько 45 тис. ратних людей.

Таким чином, власне московського війська під Конотопом було, очевидно, близько 70 тис. чоловік. Для порівняння зазначимо, що на

¹⁹³Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 303.

¹⁹⁴Літопис Самовидця. — С. 79; Казем-Бек М. А. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи Планет // Журнал министерства народного просвещения (далі — ЖМНП). — СПб., 1835. — № 6. — С. 355–356.

¹⁹⁵НБВ. — Відділ мікрофільмів, од. зб. 19820. — Арк. 2.

¹⁹⁶Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Warszawa, 1853. — S. 33.

¹⁹⁷Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Kochowskiego. — Т. II. — Poznań, 1859. — S. 21.

¹⁹⁸Загоровский В. П. Указ. соч. — С. 153, 156.

¹⁹⁹РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 315. — Арк. 502–507; Од. зб. 293. — Арк. 318–321; Од. зб. 300/2. — Арк. 23–27.

²⁰⁰Пораховано на основі: Сташевский Е. Д. Смета военных сил Московского государства в 1663 г. — К., 1910. — С. 5–7, 11–12.

початку 1663 р. у діючій російській армії нараховувалось 92 тис. чол., а в оборонній (гарнізони міст) — 100 тис. чол.²⁰¹, тому оцінки московської армії під Конотопом у 100 і більше тисяч є нереалістичними.

Обложені у Конотопі козаки відмовились як здати росіянам місто, так і принести провину царю і повернутись у його підданство. Замість письмової відповіді на лист воєводи обложенці кричали з міста, «що де вони сіли на смерть», і безперервно стріляли з стін у шанці з гармат і ручної вогнепальної зброї. Пересвідчившись, що ані вмовляння, ані демонстрація сили на козаків не впливають, кн. Трубецької віддав наказ стріляти по міських укріпленнях і самому місту з усієї наявної у його війську артилерії. У відповідь козаки 26 квітня вчинили вилазку «багатьма людьми» на шанці полку кн. Трубецького. У короткому бою під міськими стінами росіяни взяли полонених, які повідомили, що з Гуляницьким у місті лише 4 тис. козаків і місцевих жителів²⁰².

Очевидно, покладаючись на свою величезну перевагу у живій силі, кн. Трубецької вирішив взяти місто штурмом. О 6 годині ранку 29 квітня на штурм Конотопа пішло 9 стрілецьких приказів і щонайменше 8 драгунських і 4 солдатських полки²⁰³. Загальна кількість царських військ, які йшли на штурм (рахуючи, що в середньому в солдатському полку 1550 чол., в драгунському — 1230 чол., у стрілецькому приказі — 600 чол.²⁰⁴), склала близько 21580 чоловік. Кількість козаків гетьмана І. Безпалого, які йшли разом з росіянами, невідома. У супроводі постійного обстрілу міста з гармат гранатами і вогненними ядрами росіяни почали «від шанців з усіх боків до міста приступати з драбинами і з «приметы».

Жорстокий штурм тривав п'ять з половиною годин. Росіянам вдалося у багатьох місцях зійти на місто із знаменами і барабанами та спалити вежу, проте козаки вчинили запеклий опір царським військам і збили їх зі стін. Після цього Трубецької віддав наказ про відступ²⁰⁵. За інформацією секретаря данського посольства в Москві А. Роде, такому ходу подій сприяло те, що козаки підірвали закладені ними міни, коли ворог увірвався у фортецю, завдавши росіянам великих втрат та деморалізувавши їх²⁰⁶. Втрати у російських полках склали: 2594 чол. по-

²⁰¹Там же. — С. 7–8.

²⁰²Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 232–233.

²⁰³РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 275. — Арк. 270, 273–277, 286–298.

²⁰⁴Хрестоматия по русской военной истории / Под ред. Л. Г. Бескровного. — М., 1947. — С. 112; Разин Е. А. История военного искусства. — М., 1961. — Т. 3. — С. 213; Сташевский Е. Д. Указ. соч. — С. 18.

²⁰⁵Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 233.

²⁰⁶Кордт В. Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда 1659 г., составленное посольским секретарем Андреем Роде // Голос минувшего. — 1916. — № 7–8. — С. 387.

раненими (зокрема, 3 полковника і 2 стрілецьких голови), 386 чол. покаліченими і 514 чол. убитими²⁰⁷

Не взявши Конотоп штурмом з ходу, царські воєводи розпочали облогу фортеці за всіма правилами тодішнього військового мистецтва: «промишляємо всякими промислами», — доповідали вони в Москву. Місто почали регулярно обстрілювати вогняними гранатами та валити до нього вал, з тим, щоб установити на ньому гармати для прямого обстрілу²⁰⁸

Десь приблизно на початку травня кримський хан, збираючи основні війська, відправив на допомогу Виговському декілька татарських загонів, спочатку 3-тисячний загін на чолі з Карач-беєм і Ханмаметмурзою, потім 300 татар на чолі з Камбет мурзою. Посланому слідом за ними Селім-Гірею царевичу з тисячним загonom, очевидно, у якості авангарду основних сил, хан наказав дочекатись себе під Цареборисовим²⁰⁹. Проте фактично весь травень ініціатива у воєнних діях як в Україні, так і в Білорусі належала росіянам.

2 травня у рейди проти гетьманських військ з-під Конотопа кн. О. М. Трубецької відправив: на захід під Борзну — стольника П. Д. Скуратова для захоплення «язиків» та розвідки боєм сил козацьких і татарських військ на чолі з В. Золотаренком²¹⁰, а на південь у м. Хорол воєводою — В. М. Новосильцева з дворянськими сотнями, стрільцями К. Ієвлева та козаками П. О. Апостола «для оберігання від... татар і зрадників черкас»²¹¹

Під Борзною загін Скуратова наразився на затятий опір: «І з Борзни виходив проти них Васюта Золотаренко з черкасами з багатьма людьми і з татарами; і у государевих ратних людей з тими черкасами і з татарами був бій під містом, і Божою милістю... государеві ратні люди черкас і татар побили і татарський бунчук взяли... і посади у Борзни випалили; а татари де під Борзною стоять по іншій бік міста обозом». Після бою загін Скуратова повертається під Конотоп²¹².

12 травня Трубецької послав під Борзну вже значну каральну експедицію на чолі з кн. Г. Г. Ромодановським: 5 солдатських, 2 драгунських, 2 рейтарських полки, дворянську кінноту²¹³, а гетьман І. Безпалий — полковників Г. Донця та І. Силку з козаками. Кількість козаків,

²⁰⁷РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 275. — Арк. 270, 273–277, 286–298.

²⁰⁸Там само. — Од. зб. 292. — Арк. 59–60; Ф. 229, оп. 4, од. зб. 28. — Арк. 54–55.

²⁰⁹АМГ. — Т. 2. — С. 663, 664; Донские дела. — Кн. 5. — С. 487–488.

²¹⁰Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 234.

²¹¹АМГ. — Т. 3. — С. 291–292.

²¹²Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 234.

²¹³РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 275. — Арк. 271–272, 278–285.

які були з В. Золотаренком, невідома, проте точно відомо, що татар з ним було близько 2 тис. чол. Лише після трьох запеклих боїв під містом та спустошення його околиць московські війська «місто Борзну штурмом взяли і висікли і випалили»²¹⁴. Окрім самої Борзни росіяни попалили і розорили й інші населені пункти Борзенської сотні²¹⁵. Російські війська у цьому поході втратили не менше 86 чол. убитими і 193 чол. пораненими²¹⁶.

Київський воєвода В. Б. Шереметев у цей час готував перевози і пороми на Дніпрі в районі Києва для переправи військ Трубецького на правий берег та, подібно до Трубецького, також проводив акції залякування в околицях Києва. Зокрема, близько 18 травня він узяв штурмом і спалив м. Трипілля²¹⁷.

Не менш рішуче проти козацьких військ діяли московські воєводи і в Білорусі. На початку травня, через три тижні після капітуляції Мстиславля, росіянам здався і Кричев²¹⁸. Між 10 і 19 травня кн. О. Борятинський завдав поразки 2-тис. гарнізону Рославля (було спалено посади, взято у полон рославльського сотника О. Волика та багатьох інших захисників міста)²¹⁹, а 14 травня московські частини на чолі з воєводою Змієвим підійшли до Старого Бихова. Відбивши вилазку оборонців міста, Змієв став під Биховом обозом. 17 травня, після приходу під місто військ кн. Лобанова-Ростовського, росіяни взяли в облогу та повністю блокували ставку І. Нечая та центр козацької влади у Білорусі — м. Старий Бихів з його 4-тисячним гарнізоном²²⁰. Блокада цього міста-порту дала можливість російському уряду досить швидко і без перешкод сплавляти військові вантажі і продовольство Дніпром до Києва. Фактично ці події означали програш Чигирином білоруської кампанії.

Українське командування, очікуючи приходу союзних військ, із свого боку, намагалось посяяти паніку в московських прикордонних районах та ускладнити зв'язок Трубецького з Путивлем, а також між Путивлем, Рильськом і Севськом. З цієї метою глухівський наказний полковник Л. Бут та глухівський сотник П. Уманець послали великі козацькі загоны за московський кордон. 14 травня тисячний загін глухівських козаків «повоював» села Капустино, Жоровлевка, Турки,

²¹⁴Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 234–235.

²¹⁵Там же. — Т. 5. — С. 19–20.

²¹⁶РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 275. — Арк. 271–272, 278–285.

²¹⁷Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 375, 379.

²¹⁸РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 32; Ф. 145, оп. 1, од. зб. 3. — Арк. 610–616.

²¹⁹Там само. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 34.

²²⁰Там само. — Арк. 249–250.

Канигіно, Стремоухово між Рильськом і Севськом, «і багатьох повітових людей в тих селах побили і в полон побрали, і кінські табуни і худобу відігнали», а 20 травня тисячний козацький загін спалив с. Берюх Путивльського повіту. Паралельно з цими загонами у Севський і Рильський повіти було також послано 3-тисячний загін кінних козаків. У самому Глухові на той час стояло 8 тис. козаків²²¹, що справляло додатковий психологічний тиск на московських прикордонних воевод, які відправили свої головні сили з кн. Трубецьким в Україну, особливо на рильського воеводу кн. І. Волконського, у розпорядженні якого було лише декілька сот умовно боєздатних ратних людей²²².

Під Конотопом гетьманські козаки разом з татарами також намагались тримати росіян у напрузі, не дозволяючи почуватися вільно. Так, 8 травня вони здійснили напад на обоз кн. Куракіна²²³. Сам Виговський десь у перших числах травня почав повільно рухатись з Чигирин на північ у Ніжинський полк, де розгортались основні події. При собі гетьман мав Нурадин-султана з 5 тис. татар²²⁴. 11 травня він був під Ірклієвом, 20 травня — під Драбовом, 28 травня — під Ташанню, 8 червня — у Яготині.

Приблизно 18 травня, щоб відлякати Трубецького від походу на Ніжин, гетьман посилає туди наказного гетьмана І. Скоробагатенка та Нурадин-султана з невеликим татарсько-козацьким загоном. У самому Ніжині тоді стояли козаки Переяславського, Черкаського, Корсунського та інших полків, а в двох верстах від міста — 6 тис. татар²²⁵.

У той час, коли Виговський повільно рухався у Ніжинський полк, у Варшаві 12 травня було ратифіковано українсько-польську угоду про союз. Козацькі делегати, зі свого боку, а король і сенатори, зі свого, клятвено (присягою) завірили один одного у примиренні, а козаки також дали клятву вірності і послуху королю²²⁶. Тепер українсько-московська війна остаточно перетворювалась на таку, у якій боротьба йшла за те, чи буде українське суспільство продовжувати свій розвиток на основі європейських культурних, політичних і цивілізаційних цінностей і традицій, чи підпаде під цивілізаційний вплив Московії.

У другій половині травня у росіян почали виникати серйозні проблеми з підготовкою до вирішальної битви за Україну. По-перше, з-під Конотопа з полків воевод почалась масова втеча ратних людей, що

²²¹ Там само. — Арк. 78–79.

²²² Там само. — Арк. 80.

²²³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 234.

²²⁴ Там же. — Т. 15. — С. 376.

²²⁵ Там же. — С. 376, 378.

²²⁶ Lettres de Pierre des Noyers... — S. 516, 519–520.

свідчило про падіння бойового духу у війську. За вибірковими даними, лише з полків кн. Ромодановського втекло не менше 1 тис. чол.²²⁷ По-друге, нові накази про додаткові набори в драгуни дітей боярських та інших категорій служилих людей навіть у пропорціях від сім'ї з трьох — одного, а з чотирьох — двох, не давали очікуваних результатів, оскільки ті, хто ще залишився у містах, усіляко ухилялись від набору, тікали²²⁸ По-третє, прикордонні воєводи не могли примусити «повітових людей» відремонтувати укріплення міст і зібратись у міста в облоги навіть під загрозою очікуваного приходу татар, про що у Москву доповідали, зокрема, пронський, рязський та шацький воєводи²²⁹

Через це російський уряд вжив заходів, які, на його думку, могли б виправити ситуацію. По-перше, 28 травня Олексій Михайлович видав указ для війська кн. Трубецького про те, що надалі українців, які потраплять у полон в бою чи при взятті міст, російські ратні люди віддавати воєводам не зобов'язані, а можуть залишати собі²³⁰ Таким чином Москва хотіла стимулювати власне військо до більш активних дій по захопленню української території. По-друге, 1 червня цар наказав Війську Донському здійснити напад на Крим, «щоб кримського хана похід на нашу українні міста війною вам своїм походом на Крим перешкодити»²³¹

Очевидно, саме через вищевикладені проблеми, а також через місництво з київським воєводою, кн. Трубецької не пішов через Ніжин на Київ з основними силами, залишивши під Конотопом лише частину війська, як йому радили посланці кн. В. Б. Шереметєва²³². Боярин учинив навпаки: сам з основним військом залишився під Конотопом, а під Ніжин «над татарами і над зрадниками черкасами промишляти» 25 травня послав кн. Г. Г. Ромодановського та П. Д. Скуратова з їхніми полками.

27 травня під Ніжином у полі відбулось три запеклих боїв, в яких втрат зазнали як росіяни, так і козаки на чолі з І. Скоробагатенком та татари. Хоча росіяни і здобули певну перевагу над гетьманськими військами, але вона, очевидно, не була дуже значною, оскільки, так і не наважившись на штурм міста, військо кн. Ромодановського, пограбувавши Ніжинський Пустинно-Тригорський монастир та околиці міста,

²²⁷РДАДА. — Ф. 210, оп. 5, од. зб. 22. — Арк. 32–46зв., 48 зв.–62, 69–76 зв.

²²⁸РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 301/1. — Арк. 30–33.

²²⁹Там само. — Од. зб. 292. — Арк. 53–58, 65–66.

²³⁰ПСЗРИ. — Т. 1. — С. 485–486.

²³¹Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишиным. — Новочеркасск, 1891. — Т. 1. — С. 59.

²³²Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 373–375, 377.

1 червня повернулося під Конотоп²³³. За даними Самовидця, Скоробагатенку допомагав Мамсир-мурза з 12 тис. татар²³⁴, але це, мабуть, завищена цифра.

Недооцінка Трубецьким важливості захоплення Ніжина, куди він послав недостатньо сил, на нашу думку, була однією з головних помилок російського командування в цій війні. Адже в разі оволодіння Ніжином та з'єднання військ київського гарнізону і армії Трубецького угруповання гетьманських військ у районі Глухова виявлялось відрізаним від центральних та південних районів Війська Запорозького. У цьому випадку гетьманський уряд фактично втрачав зв'язок з північними районами Лівобережжя, які його підтримували, що могло катастрофічно вплинути на подальший перебіг кампанії.

Тим часом путивльський і севський воєводи розпочали активні воєнні дії проти прикордонних міст Ніжинського полку. У перших числах червня кн. Г. Д. Долгорукий з 1100 ратними людьми підступив до Глухова і почав вести до міста шанці, 6 червня до міста підійшов і М. М. Дмитрієв зі своїм військом. Проте місницькі чвари з севським воєводою, недостатність сил та постійні вилазки «глухівських сидільців» змусили Долгорукого піти на переговори з глухівським наказним полковником Л. Бутом. 15 червня, домовившись до царського указу утримуватись від взаємних нападів, московські війська відступили за кордон²³⁵. У середині червня активізувався і київський гарнізон: у результаті походу вверх по Десні росіяни спалюють посади м. Остра²³⁶

Іншим районом запеклих боїв був південь Лівобережжя. 11 травня за наказом В. М. Новосильцева дворянські сотні спочатку «взяли... місто Горошин і висікли і випалили», а потім 25 травня спільно з козаками П. О. Апостола пробують штурмом оволодіти м. Балаклійка. Втративши 20 чол. пораненими і 10 чол. убитими, росіяни відступили. В 4 верстах від Балаклійки росіяни зазнають нападу козацьких полковників Черкеса, Ф. Гаркуши та Ілляша з 3 тис. козаків і татар, від якого з великим трудом відбиваються²³⁷

7 червня В. М. Новосильцев, який після підходу йому на допомогу з-під Конотопа І. Силки, а з Полтави — К. Пушкаря та драгунського полку Я. Інвалта, за різними даними, мав у своєму розпорядженні

²³³Там же. — Т. 4. — С. 236–237; Т. 5. — С. 17–18, 25; РДАДА. — Ф. 210, оп. 6-е, од. зб. 308. — Арк. 440–451, 460–461.

²³⁴Літопис Самовидця. — С. 80.

²³⁵РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 22–29; Оп. 14/1, од. зб. 156. — Арк. 95–100, 105–106; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 241.

²³⁶АМГ. — Т. 2. — С. 676; Акты ЮЗР. — Т. 8. — СПб., 1875. — С. 17

²³⁷РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 321. — Арк. 582–585.

10–17 тис. ратних людей і 5 тис. козаків²³⁸, вирішив взяти штурмом м. Голтву Чигиринського полку. Штурм тривав до другої години ночі, але росіяни не змогли захопити фортецю. 8 червня під Голтву підійшли гетьманські полковники Г. Каплонський, Ф. Гаркуша та Берник з козаками і татарами та після триденних боїв узяли обози В. М. Новосильцева і К. Пушкаря в облогу²³⁹.

Тим часом, 10 червня кримський хан, переправившись через р. Орель, вступає із своїм військом у межі Полтавського полку й одразу, за свідченням Наїми, посилає в район Голтви (під Манжелію, 20 км від Голтви вниз по р. Псел) 15-тис. загін на чолі з Ферраш-Бекем²⁴⁰. 12 червня полковники Г. Каплонський та Ф. Гаркуша з 1,5 тис. козаків та мурзи Карач-бей, Сеїт-Кази, Мустафа, Марташ та Хан з 3,5 тис. татар при підтримці голтвянських козаків атакують обози росіян під Голтвою. У результаті бою росіяни відкинули наступаючих козаків і татар від табору, втрати яких, за російськими даними, склали 230 чол.²⁴¹. Після приходу в той же день під Голтву основних сил татар у тригодинному бою військо Новосильцева було розбите. За свідченням Наїми, врятуватись вдалось лише 1 тис. російських ратних людей²⁴². Врятувався від полону і К. Пушкар, проте І. Силку татари захопили і невдовзі передали гетьману.

Тим часом головні російські війська посилили тиск на конотопський гарнізон та готувались до нового штурму. Фактично безперервний обстріл міста з гармат став особливо нестерпним з 5 червня, коли за порадою перебіжчика кн. Трубецької наказав установити 30 гармат за р. Єзуч на височині навпроти Конотопу, бо, як свідчили самі росіяни, «як почали спершу з гармат в місто бити в ті місця, на які вказав перебіжчик, і з тих де місць багато людей почало втікати і побігли врозтіч і зрозуміло де те, що від тої гарматної стрілянини вчинилась їм тіснота велика». 9 червня вал, який росіяни будували для штурму фортеці, вже був «у довжину... як з лука стріляти доброму стрільцю... вверх сажень з 3, а від міста з 25 сажень». Окрім того, «для приступного часу тури зробили і на примет дров навозили добрих багато»²⁴³. Хоча обложенці, як пише Самовидець²⁴⁴, й завдавали росіянам на приступах відчутних втрат та на вилазках носили землю з їх приступного валу в

²³⁸НБВ. — Відділ мікрофільмів, од. зб. А–387; Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 354.

²³⁹РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 321. — Арк. 585–587.

²⁴⁰Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 354.

²⁴¹РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 321. — Арк. 587–588, 590–591.

²⁴²Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 354.

²⁴³РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 59–60; АМГ — Т. 2. — С. 669.

²⁴⁴Літопис Самовидця. — С. 79.

Конотоп «і з того собі вал прибільшували», проте становище їх було критичним.

У листі від 14 червня до гетьмана, прохаючи негайної допомоги, сіверський гетьман Г Гуляницький так змалював стан обложеного міста: «...вдень і вночі і однієї години вільної не маємо від наступаючого на нас неприятеля, якому вже і вдіяти нічого не можемо, бо вже і сил наших не стає, такі тяжкі і борзо важкі до нас кожного дня і ночі приступи і добування до нас чинять, і всіма в рів уже укопали, воду від нас віднято і місто різними промислами палять кулями огнистими, пороху і куль вже не маємо, чим боронитися, живності в козаків немає ж, коні всі пали...»²⁴⁵.

Як розповіли 17 червня на допиті у путивльського воєводи «вихідці» з Конотопа, у місті «...їдять коней і всяку живність... і з водою де у них дуже сутужно, багато людей з безводдя і від тісноти пухнуть і помирають... і в місті хлібних припасів немає». «Конотопські сидільці» на розмові з Гуляницьким погодились утримувати місто лише до Петрова дня (29 червня), а потім здати фортецю Трубецькому²⁴⁶.

Тим часом героїчний опір захисників Конотопа й пасивна вичікувальна тактика кн. Трубецького, обумовлена ослабленням війська через втечі ратних людей та небажанням доводити справи до великої польової битви (яких, як відзначають російські військові історики²⁴⁷, російські полководці в XVII ст. намагались уникати через недостатній вишкіл і низькі морально-вольові якості російського війська при активних наступальних діях), дали змогу гетьману Виговському дочекатись своїх союзників — кримських татар. Блокувавши всі спроби Трубецького добути достовірні відомості про себе, Виговський нав'язав царському полководцю генеральну битву на вигідних для себе умовах.

Дочекавшись вістей, що війська Мухаммед-Гірея на підході, Виговський вирушив з с. Бикова (зараз смт. Новий Биків Бобровицького р-ну Чернігівської обл.), де він стояв обозом, прямо під Конотоп²⁴⁸. Пройшовши Галицю та Ічню, гетьман зупиняється на Крупичполі, що в 10 верстах на північ від Ічні на р. Удай. З гетьманом тоді було 16 тис. козаків при 10 полковниках, 5 тис. татар з Нурадин-султаном і 3 тис. поляків,

---

²⁴⁵АМГ — Т. 2. — С. 669.

²⁴⁶Там само. — С. 668–669.

²⁴⁷Бобровский П. О. Переход России к регулярной армии. — СПб, 1885. — С. 106–108; Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до нашего времени. — М., 1897. — Т. 1. — С. 413–414; Голицын Н. С. Русская военная история. — СПб., 1878. — Ч. 2. — С. 427, 430–31, 450–451.

²⁴⁸Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая. — С. 41; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 421.

сербів та волохів з А. Потоцьким, С. Яблонівським та Ю. Немиричем на чолі²⁴⁹

24 червня на Крупичполе прибуває кримський хан із кримськими, білгородськими, ногайськими, азовськими татарами і темрюцькими черкасами²⁵⁰. Підтвердивши взаємною присягою договір про спільні дії у цій війні проти московських військ та про надання один одному військової допомоги проти будь-якого неприятеля у майбутньому, козаки та татари рушили під Конотоп. Усіх татар з Вигівським і ханом було, за одними даними, 30 тис.²⁵¹, за іншими — 40 тис.²⁵²

Перебіг Конотопської битви 28 червня 1659 р. нами детально розібрано у статті в «Українському історичному журналі»²⁵³, тому на цьому не зупинятимемося. Зазначимо лише, що з боку союзників у битві, за донесеннями поляків, козаків загинуло 4 тис. чол., татар — 6 тис. чол.²⁵⁴; за свідченням на допиті почепського писаря С. Межецького, козаків під Конотопом загинуло до 12 тис. чоловік²⁵⁵. Стосовно втрат росіян, то практично всі джерела стверджують, що загинув весь загін кн. С. Р. Пожарського. Конкретні цифри російських втрат у джерелах називаються такі: про 10 тис. загиблих росіян повідомив на допиті взятий 9 липня в полон почепський козак Н. Хохлов²⁵⁶; секретар польської королеви П'єр де Нуає в листі у Францію від 31 липня повідомляв про 8 тис. убитих лише в бою та про страту татарами всіх взятих у полон росіян; а в листі від 6 серпня, посилаючись на другий лист Вигівського у Варшаву, — вже про 17 тис. убитих²⁵⁷; про 30 тис. загиблих говорять польський літописець І. Єрлич та Самовидець: «...де за один час болей ніж на двадцять тисяч албо тридцять люду його царської величності полягло»²⁵⁸; про 50 тис. убитих і полонених росіян на основі інформації із Варшави повідомляв німецькомовний «летючий листок»²⁵⁹; цю ж цифр-

²⁴⁹Historia panowania Jana Kazimierza. — Т. II. — S. 21; Літопис Самовидця. — С. 80; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 376, 405; Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. — Львів, 1974. — С. 69.

²⁵⁰Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 298.

²⁵¹Historia panowania Jana Kazimierza. — Т. II. — S. 21; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 298.

²⁵²Стрельчевский С. К вопросу о сношениях Польши с казаками в 1657–1659 годах. — К., 1873. — С. 9.

²⁵³Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С. 76–83; № 4. — С. 33–43.

²⁵⁴НБВ. — Відділ мікрофільмів. — Од. зб. 19820.

²⁵⁵РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 79–80.

²⁵⁶Там само. — Арк. 84.

²⁵⁷Lettres de Pierre de Noyers. — S. 535–536, 537.

²⁵⁸Latopisiec albo Kroniczka Ioachima Jerlicza. — S. 33; Літопис Самовидця. — С. 79–80.

²⁵⁹НБВ. — Відділ мікрофільмів, од. зб. 19820.

ру називав гетьман Виговський у листі до жителів Гадяча, тодішній шведський посол у Москві А. Мюллер та турецький літописець Наїма²⁶⁰. На нашу думку, втрати росіян у Конотопській битві склали 15–20 тис. чол. убитими в бою та страченими після нього.

Оцінивши всю загрозливість ситуації, кн. Трубецької негайно наказав усім військам полишити шанці під Конотопом і зібратись у його обозі. Таким чином, облогу міста на 70-й день було знято. Одразу розпочинається будівництво переправи через р. Конотоп і переправа на протилежний, путивльський бік, возів²⁶¹

Гетьман Виговський посилає козацькі і татарські загоны перерізати всі дороги між Конотопом і Путивлем та на переправу через р. Сейм поблизу Путивля з тим, щоб не дати можливості Трубецькому отримати допомогу²⁶². Сам же гетьман з основними силами 29 червня підійшов до Конотопа і взяв в облогу табір росіян: козаки повели до обозу Трубецького шанці та розпочали безперервний гарматний обстріл позицій супротивника. Довідавшись, що московське військо розпочало переправу через р. Конотоп, гетьман негайно переправив на путивльський бік річки «частину свого війська і татар велику частину» і перешкодив переправі росіян²⁶³. У ніч на 30 червня, спішивши все своє військо, Виговський повів його на нічний штурм табору, який, проте, результату не приніс. Нарешті, бажаючи врятувати війська, які в нього залишились, та вирватись з оточення, кн. Трубецької 2 липня починає відступ у бік Путивля²⁶⁴

Козаки й татари протягом трьох днів безперервно всіма силами намагались розірвати кільце обозних возів росіян, постійно обстрілювали обоз із гармат, проте ратні люди запекло оборонялись²⁶⁵. У безперервних атаках загинуло до 6 тис. козаків і татар та не менше 2 тис. росіян²⁶⁶, окрім того, за повідомленням Новгородського Хронографа, близько 40 тис. російських ратних людей дістали поранення різного

²⁶⁰Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 303; Форстен Г. В. Сношения Швеции и России во второй половине XVII века (1648–1700) // ЖМНП. — СПб., 1898. — Ч. 317. — Май. — С. 62; Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 356.

²⁶¹НБВ. — Відділ мікрофільмів, од. зб. 19819; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 422.

²⁶²РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 35–39.

²⁶³Памятники... — К., 1898. — Т. 3. — С. 355–358.

²⁶⁴Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 239; Т. 15. — С. 422; Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 358; НБВ. — Відділ мікрофільмів. — Од. зб. 19819; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского Учебного Округа. — Вильна, 1867. — Т. 7. — С. 114–115.

²⁶⁵АМГ — Т. 2. — С. 673.

²⁶⁶Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 358; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 400; Т. 7. — С. 299.

ступеня тяжкості²⁶⁷ 4 липня російські війська підійшли до р. Сейм і стали на Білих Берегах в 10 верстах від Путивля²⁶⁸.

Звістка про розгром російського війська під Конотопом та очікувані масові напади татар на російські міста виявилася повною несподіванкою для Москви. Неочікувана поразка справила деморалізуючий вплив як на тогочасне російське суспільство, так і на офіційні кола. У перших числах липня 1659 р. у Москві, як можна зробити висновок із записів у журналі, що вівся шведським дипломатом А. Мюллером, була паніка²⁶⁹

Московська держава одразу почала готуватись до оборонних дій на власній території. Вже 5 липня вийшов царський указ про новий набір даточних людей у солдатську службу (другий за неповний рік) на тих же умовах, що й набір 13 листопада 1658 р., але поширений на інші категорії населення²⁷⁰. У той же день в Калугу до боярина кн. Ю. О. Долгорукого і стольника кн. Г. А. Козловського було відправлено наказ, «зібравшись з ратними людьми, іти на допомогу до... князя Трубецького»²⁷¹, а в прикордонні міста південної окраїни — накази воєводам «міських і повітових всяких чинів людей зібрати в місто в облогу... і жити... з великою обережністю... щоб воїнські люди... над містом якого дурна не учинили»²⁷². 8 липня Боярська рада прийняла рішення про те, щоб кн. Трубецькой, «оскільки він від Конотопа відступив», перекрив своїми військами дорогу гетьманським військам на Путивль, ставши «проти Путивля по той бік річки Сейм»²⁷³. Таким чином, Росія на початку липня переходить стосовно України з наступального в оборонний стан.

В останніх числах липня татарські загони вриваються в межі Белгородського розряду із заходу, з території України, де не було серйозних оборонних укріплень. Шлях татар у московських кордонах нагадував за формою дугу: Орловський, Мценський (3 серпня), Чернський, Новосильський, Ливенський, Єфремовський, Єлецкий та Воронежський повіти. Деякі татарські загони відокремлювались від основних сил на південь, до повітів, розташованих поблизу Белгородської смуги (Курський, 1 серпня, Сумський, Хотмижський, Карповський, Белгородський,

²⁶⁷Новгородский Хронограф XVII в. // Тихомиров М. Н. Русское летописание. — М., 1979. — С. 305–306.

²⁶⁸Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 239.

²⁶⁹Форстен Г. В. Указ. соч. — С. 62–64.

²⁷⁰ДАИ. — Т. 8. — С. 120.

²⁷¹Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. — С. 192

²⁷²РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 85–86.

²⁷³Там само. — Оп. 14/1, од. зб. 192. — Арк. 32.

31 липня), або на північ (Тульський, 5 серпня)²⁷⁴. Татари розорили села і поселення, не намагаючись штурмувати міста. За деякими даними, вони спалили до 10 тис. дворів і захопили або вбили 27 тис. чоловік²⁷⁵

Напади татар на південні повіти змусили російську державу сконцентрувати головну увагу на них, відсунувши питання встановлення безпосереднього контролю над територією Війська Запорозького на другий план. У Москві, очевидно, зробили висновок про можливий похід татарсько-козацького війська на саму столицю.

3 серпня за царським наказом Трубецької послав князів Ромодановського і Куракіна з їхніми полками у Белгород для «оберігання... українних міст і смуги» від татар²⁷⁶. 4 серпня «по кримським вістям, указав государ на Москві робити місто земляне і по місту острог». Навколишні жителі з сім'ями і пожитками наповнювали Москву, навіть поширювалися чутки, що государ від'їжджає за Волгу, в Ярославль. 6 серпня в головні монастирі, які знаходились біля Москви, були відправлені обложні воєводи²⁷⁷, а 8 серпня цар наказує вислати на велику засічну смугу, зокрема, на тульські, виневські та рязанські засіки, додаткові контингенти солдат і стрільців²⁷⁸

Нарешті, 16 серпня Трубецької отримав царську грамоту з повідомленням про те, що йому на допомогу від Брянська рухається околицький кн. П. О. Долгорукий. Трубецькому наказується з усім військом, яке він має у своєму розпорядженні, відійти і стати обозом між Путивлем і Севськом, або Рильськом і Путивлем, «або де пристойніше, і укріпитись валом земляним і оберігати великого государя українні міста від татар і від черкас»²⁷⁹

Таким чином, можна зробити декілька висновків.

1. Регулярні воєнні дії можна умовно розділити на три етапи. Перший етап охоплює події кінця вересня — середини грудня 1658 р., другий етап війни тривав з середини грудня 1658 р. до другої половини

²⁷⁴ Там само. — Оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 74–75; Воронежский край с древнейших времен до конца XVII века. Документы и материалы по истории края. — Воронеж, 1976. — С. 138; Загоровский В. П. Указ. соч. — С. 279; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 242; Соловьев С. М. Указ. соч. — Кн. 6. — С. 50.

²⁷⁵ Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. — Warszawa, 1987. — S. 200; Александров В. А. Организация обороны южной границы Русского государства во второй половине XVI–XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVIII вв. — М., 1979. — С. 170.

²⁷⁶ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 242, 245; АМГ. — Т. 2. — С. 677.

²⁷⁷ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. — С. 194–196; Новгородский Хронограф XVII в. — С. 306.

²⁷⁸ Собрание узаконений Русского государства. — СПб, 1874. — Т. 1. — С. 480.

²⁷⁹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 245.

березня 1659 р., вирішальний третій етап — з кінця березня до початку серпня 1659 р.

2. Українсько-російська війна закінчилась розгромом основних сил царського війська, які вторглись на українську територію, і вигнанням їх за межі України.

3. Основні бойові дії завершилися приблизно 4 липня (військо кн. Трубецького відступило до р. Сейм), а війна в цілому — на початку серпня 1659 р. Винятком тут була облога росіянами козацького гарнізону у Старому Бихові, яка тривала аж до 4 грудня 1659 р.

4. Воєнна перемога козацько-татарського війська в Україні була беззаперечною, але не повною, оскільки в руках опозиціонерів і московських гарнізонів залишались Київ, Гадяч, Полтава, Черкаська Грунь та декілька інших міст.

5. Воєнна кампанія на півдні Білорусі у межах українсько-російської війни завершилась локальною перемогою московських військ.

6. Московська держава внаслідок розгрому своїх військ під Соснівкою та татарсько-козацького походу у внутрішні райони країни на початку серпня змушена була відсунути з розряду першочергових завдання встановлення повного військово-політичного контролю над територією Війська Запорозького. У цілому стосовно України вона перейшла з наступальної в оборонну позицію.

7. Розпуск гетьманом Виговським своїх військ і накази кн. Трубецькому з Москви відправити частину полків у Белгород, а самому з основними силами відступити від кордону в район Севська свідчили про те, що сторони на даному етапі вимушені змиритись з існуючим станом речей і не планують у найближчому майбутньому відновлення воєнних дій.

8. Розпочаті з другої половини липня переговори про місце з'їзду представників сторін для «приборкання кровопролиття» та «згоди» свідчили, що Москва під тиском воєнних невдач була готова до переговорів з урядом гетьмана І. Виговського та враховування позиції української сторони.

Отже, під впливом конотопської поразки Московська держава з активного наступального стану щодо України переходить до пасивного, оборонного. Однак напади, за московським проханням, донських і запорозьких козаків на татарські улуси в Криму, які змусили хана з військом повернутись додому²⁸⁰, необхідність підкорювати деякі лівобережні міста, в яких засіли або московські гарнізони, або опозиційно до гетьмана налаштовані козаки, а головне те, що лівобережні полковники, розчарувавшись в остаточно затверджених польським сеймом

---

²⁸⁰Там же. — Т. 7 — С. 296.

формулюваннях Гадяцького договору, вирішили заслужити прощення Москви, принісши в жертву гетьмана Виговського²⁸¹, не лише не дали останньому змоги скористатись зі своєї блискучої військової перемоги, але, як показав час, призвели в кінцевому результаті як до політичного програшу всієї кампанії в цілому, так і до трагічного завершення ним власної політичної кар'єри.

Головний урок українсько-московської війни 1658–1659 рр. і Конопської битви, як її вершини, для українського керівництва полягав у наочному підтвердженні правильності вперше сформульованої ще Б. Хмельницьким концепції про стратегічну важливість союзу із Кримом для становлення Української держави. Виступ татар на боці гетьманського уряду, по-перше, знівелював чисельну перевагу царської раті, а по-друге, дав Виговському суто військову стратегічну перевагу, оскільки під одним командуванням були об'єднані одна з найкращих у Європі піхот — козацька й одна з найкращих у Європі кіннот — татарська. За обома цими вирішальними компонентами московське військо значно поступалось війську союзників, що у поєднанні з полководницькою майстерністю гетьмана Виговського й обумовило результати битви.

На нашу думку (і це підтверджують події перших років війни з поляками 1648–1654 рр. та українсько-російської війни 1658–1659 рр.), союз Війська Запорозького та Кримського ханства був непереможним альянсом у Східній Європі. Він громив і королівські, і магнатські, і царські війська. Але тільки-но союз із Кримом внаслідок різних причин розривався, Військо Запорозьке одразу опинялось у критичному стані, оскільки не мало достатньо ресурсів для самостійного довготривалого протистояння експансіоністському тиску двох своїх сусідів — великих на той час держав Східної Європи, які боролись за панування у цьому регіоні, — Речі Посполитої та Московського царства. Союз із татарами, вважаємо, мав ту важливу політичну перевагу, що Бахчисарай, на відміну від Москви чи Варшави, не мав ані планів, ані можливостей інтегрувати Україну до складу своєї держави, а задовольнявся лише відносно невеликими, хоча часом і дуже обтяжливими компенсаціям. Можливо, історія Східної Європи й Української держави розвивалась би зовсім в іншому руслі, якби гетьманським урядам Б. Хмельницького та І. Виговського вдалося більш тривалий час задіювати союз із татарами в стратегічних інтересах України.

---

²⁸¹Яковлева Т. Г. Начальный этап Руины: Социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века: Дисс. канд. ист. наук. — К., 1994. — С. 424–430.

Володимир Газін

Зовнішня політика гетьманського уряду України в першій половині 60-х рр. XVII ст.: спроби відновлення єдності держави

Початок 60-х рр. XVII ст. для Української козацької держави ознаменувався подальшим загостренням внутрішньополітичної ситуації, а також появою нових, досить небезпечних тенденцій, які визначали її зовнішньополітичне становище. На тлі послаблення гетьманської влади, яке виявилось в роки правління Юрія Хмельницького, все чіткіше стали вимальовуватися експансивні наміри щодо козацької України її сусідів — Польщі, Криму, а також Росії. При цьому, стали помітними нові риси стратегічного характеру, які визначали їх політичні зусилля в напрямі вирішення українського питання на свою користь.

Росія, зазнавши восени 1660 р. відчутної військової й політичної поразки під Чудновим, прагнула відновити втрачені в Україні позиції. З одного боку, московське керівництво намагалось спертися на опозиційну гетьману лівобережну козацьку старшину й докладало зусилля, щоб не допустити її розгрому Ю. Хмельницьким, а з іншого — ще сподівалося переконати гетьмана розірвати союз з Польщею й повернутися під царську руку. Зокрема, друге завдання покладалось на наказного гетьмана Якіма Сомка, який і мав, на думку російських урядовців, переконати Хмельниченка відступитися від Польщі. Попри це, Москвою вже тоді не виключалась можливість поділу українських земель. Так, у жовтні 1662 р., відправляючи посольство в складі думного дворянина А. Ордин-Нащокіна та думного дяка Г. Богданова на переговори з делегацією Речі Посполитої, московський уряд спорядив його інструкцією, в якій говорилось, що в разі виникнення труднощів у вирішенні «українського питання», «...черкас би поділити для заспокоєння» і, щоб вони «...поділені були по Дніпру і володіли ними Царська Величність по цій стороні, а Королівська Величність по тій стороні Дніпра і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися»¹

У свою чергу, експансіоністські плани щодо козацької України виношував й польський уряд. Річ Посполита, що прагнула зміцнити свою владу на Правобережжі, докладала зусилля, аби не допустити зростання промосковських настроїв серед козацтва та запобігти можливого

---

¹ Російський державний архів давніх актів у Москві (далі — РДАДА). — Ф. 79, оп. 1, спр. 24. — Арк. 24–25.

укладення українсько-кримського союзу². На відміну від московського керівництва, польський королівський двір не бажав іти на будь-які поступки й твердо стояв за відновлення своєї влади на всій території козацької України. У Варшаві вимагали повернення «своїх законних» територій згідно з умовами Полянського мирного договору 1634 р., коли Польщі належали Смоленськ, Київ та все Лівобережжя³

Польська еліта покладала надії на успішну широкомасштабну військову кампанію на зразок тих, які відбувалися на початку століття. Така політика знаходила підтримку і в шляхетсько-магнатських колах, особливо тих, які втратили свої східні маєтки⁴. У 1662 р. король, йдучи назустріч вимогам шляхти, пообіцяв, що після вступу польських військ на територію України стане можливим повернення колишніх власників до своїх маєтків. Ян Казимир заявив, що оскільки козацький постій «...ніколи не існував у воєводстві Брацлавському, ні в шляхетських, ні в коронних землях, а в Київському — в земських маєтках, то на першому ж сеймі у цих землях його буде заборонено. Крім того буде наказано комісарам, призначеним для складання реєстру, щоб в маєтностях земських шляхетських і панських містах, козаки не вписувалися до реєстру, і щоб в майбутньому залишалися під владою своїх панів, як були раніше»⁵ Це був план фактичної ліквідації державності на українських землях.

Третьою силою, що виявила зацікавленість у вирішенні українського питання саме на свою користь, був Крим, за яким стояла могутня Порта. Про це свідчать документи дипломатичних відносин ханства з Москвою. Ще у травні 1661 р. кримський посол Махмет Маметша вимагав від Москви виведення військ з українських міст⁶. При цьому кримське керівництво вдавалося до прямих погроз на адресу північного сусіда. Уже в грудні 1662 р. П. Шереметьєв писав до царя, що татари відкрито говорять, що «...скоро їм йти війною на твої Великого Государя українні та черкаські міста»⁷

² Wójcik Z. The early period of P. Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661–1663) // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1979–1980. — Vol. 3–4. — Д. 959–960.

³ «Око всей великой России». Об истории русской дипломатической службы XVI–XVII веков. — М., 1989. — С. 127.

⁴ Стороженко И. В. Западно-русские провинциальные сеймики во второй половине XVII века. — К., 1888. — С. 26.

⁵ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — Т. 4. — Р. 3. — К., 1859. — С. 168, 170, 174.

⁶ РДАДА. — Ф. 123, оп. 1, спр. 5. — Арк. 1–3; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУВ ІР). — Ф. II, № 15425–15487. — Арк. 225.

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — Т. 7. — СПб., 1872. — С. 342.

Стратегія Криму будувалася в руслі політики Туреччини. Порта, зайнята вирішенням своїх проблем у центральноєвропейському регіоні, і, не маючи можливості самій втрутитися в боротьбу за Україну, активно спрямовувала в цьому напрямі політику Криму. При цьому заявлялося, що ніби-то українські козаки здавна були підданими лише Оттоманської Порти⁸. Виявом інтересу Туреччини до України стало будівництво на південних рубежах українських земель укріплень, призначених, за словами султанського уряду, для захисту Криму від нападів запорожців⁹.

Після Чуднова Кримське ханство, вирішивши скористатися з внутрішніх проблем України, активізувало свою політику щодо неї. Попри постійні заяви про підтримку Польщі, метою цієї політики було поступове встановлення контролю над гетьманським урядом і витіснення з політичного простору України конкурентів — Московського царства та Речі Посполитої. Одночасно українські землі розглядалися в ролі джерела збагачення, зокрема, як постійного постачальника ясиру¹⁰. Участь татарських загонів у військових акціях Польщі давала можливість Криму зберігати постійну присутність в Україні, а відтак і вплив на українське керівництво.

З середини 1662 р. в українській політиці Криму почала проявлятися нова тенденція, яка стала визначальною у наступні роки. У листі хана до Ю. Хмельницького від 2 травня 1662 р. зазначалося, що якщо «...государя ратні люди чи польського короля начнуть наступати, і він би, гетьман, надіслав в Крим до Махмет-Гірея царя з повідомленням не очікуючи, і Махмет-Гірей цар ратних людей до нього, гетьмана, на допомогу надішле»¹¹. Тож гетьмана обережно підштовхували на відрив як від Москви, так і від Польщі й до встановлення над Україною кримської протекції. Така політика Криму мала на меті створення противаги тиску з боку Порти, який став для Бахчисараю надто обтяжливим¹².

З приходом до влади гетьмана П. Тетері (січень 1663 р.) українське керівництво спробувало активізувати свою зовнішню політику. При цьому, покладаючись на свій дипломатичний досвід та вміння орієнтуватися в складних політичних комбінаціях, гетьман намагався зіграти на суперечностях між трьома впливовими сусідами України і таким чином створити умови для проведення самостійної політики. У листі до короля від 3 лютого 1663 р. він зазначав: «Важко описати, які безчинст-

⁸ НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15548. — Арк. 6.

⁹ Wójcik Z. Traktat Andruszowski i jego geneza. — Warszawa, 1959. — S. 79.

¹⁰ РДАДА. — Ф. 123, оп. 1, спр. 5. — Арк. 1–3; ПВК. — Т. 4. — Р. 3. — С. 75.

¹¹ НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15425–15487. — Арк. 231.

¹² Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 366.

ва творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою». І далі відверто налаштував Варшаву проти Криму: «...мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до вашої королівської милості»¹³. У той же час на початку березня 1663 р. гетьман спорядив очолюване лисянським сотником Деменком посольство до Криму, щоб запевнити хана у приязному ставленні до нього з боку українського керівництва. Водночас П. Тетеря інформував, що «...від царя і короля нічого доброго не чекає»¹⁴. Є також відомості про спробу Тетері порозумітися і з Москвою. Він відправив туди посольство, очевидно, з наміром прозондувати ґрунт для переговорів. Ймовірно, що у відповідь на пропозиції української сторони, з Москви надійшли жорсткі вимоги присягнути на вірність царю та визнати владу московського уряду. У разі ігнорування Тетерею цих вимог у царській грамоті містилася погроза направити на Правобережну Україну московське військо¹⁵.

На думку Я. Дашкевича, така політика стала проявом домінування в поглядах Тетері саме незалежницької ідеї. При цьому, слушно проводиться паралель між ним та Б. Хмельницьким: «Тетеря — так само, як його великий попередник Богдан, — використовував три можливі для свого часу політичні карти: польську, російську, турецьку...»¹⁶.

Чи не головною проблемою, з якою зіткнувся П. Тетеря, став розкол козацької України, який фактично відбувся за гетьманування Ю. Хмельницького, коли після підписання Чуднівського трактату з Польщею лівобережна козацька старшина опинилася в опозиції до гетьмана. Становище ще більше загострилося, коли в її середовищі проявилися наміри обрати свого гетьмана, що мало призвести до поділу України на два державні утворення. Складність ситуації полягала в тому, що за тих обставин, які склалися навколо козацької України, цю внутрішню проблему можна було вирішити лише в зовнішньополітичному вимірі, зважаючи на інтереси сусідів.

П. Тетеря відразу ж взяв курс на об'єднання держави. Однак його спроби встановити стосунки з лідерами лівобережної козацької старшини неодмінно мали наразитися на протидію з боку Москви, яка боялася втратити контроль над Лівобережжям. А підстави для цього були. Уже під час обрання Тетері на гетьманство на раді в Чигирині там були присутні представники наказного гетьмана лівобережного козацтва

---

¹³ ПВК. — Т. 4. — Р. 3. — С. 259–260.

¹⁴ НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15425–15487. — Арк. 238.

¹⁵ Там само. — Арк. 238–239.

¹⁶ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 254.

Якіма Сомка¹⁷. 27 січня 1663 р. до Сомка з Правобережжя повернувся його посланець Жилка з листами від новообраного гетьмана¹⁸. У відповідь на запити стурбованих царських воєвод про зміст листування, Сомко пояснив, що на заклики Тетері розірвати з Москвою він відповів рішучою відмовою, наголосивши на своїй вірності царю. При цьому Сомко зазначив, що самого Тетерю схилити під царську руку немає сенсу, бо той королем обласканий, зроблений секретарем, стольником половецьким і отримав від польського керівництва великі маєтки. Між тим, де-що інші відомості були надані сомковим посланцем Жилкою, який стверджував, що між Сомком і Тетерею намітилося порозуміння¹⁹

Інформація про таємні переговори між П. Тетерею та Я. Сомком надходила в Москву й від основного конкурента Сомка в пошуках гетьманської булави Івана Брюховецького. 11 квітня 1663 р. останній писав до князя Г. Ромодановського, що Сомко й Тетеря таємно змовляються розпочати війну проти Москви і що Тетеря «...татар закликає, а Сомко царських людей грабує»²⁰ Подібні свідчення дав і схоплений у квітні 1663 р. в Гадячі розвідник П. Тетері Парфентій Прописко, який підтвердив, що 12 квітня Сомко направив до правобережного гетьмана листа, в якому було написано, щоб той «...військо своє зібрав та до ляхів відписав, щоб до нього, Тетері, прислав хан з Криму багатьох людей татар, ... а як Тетеря військо своє збере та з Криму орда і ляхи прийдуть і він би Тетеря з тим своїм військом і з татари, і ляхи йшов на цей бік Дніпра, а він би Сомко з військом своїм на допомогу до нього буде, воювати великого государя черкаські та окраїнні міста»²¹ Сам же правобережний гетьман у листі до короля вже в лютому 1663 р. повідомляв, що «Сомко готовий схилитися, якщо будуть гарантії Вашої милості»²². А до кримського хана писав, що «...і Сомко, й інші схилються на наш бік і чекають лише прибуття Вашої Ханської Милості»²³

Разом з тим, Тетеря, не обмежуючись переговорами із Сомком, надсилав листи до козацтва лівобережних полків, а також на ім'я впливових церковних діячів, в яких містився заклик покінчити з протистоянням задля об'єднання України²⁴ Так 21 березня 1663 р. він направив

¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 349.

¹⁸ НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15412. — Арк. 19; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 361, 365.

¹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 365–366.

²⁰ Там же. — Т. 5. — СПб., 1867. — С. 134.

²¹ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. — 1888. — № 5. — С. 131.

²² ПВК. — Т. 4. — Р. 3. — С. 261.

²³ Там же. — С. 324.

²⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 366; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 206.

до всіх жителів Лівобережжя листа, в якому закликав їх, поки не пізно, висловити свою «зичливість» законообраному гетьману, який лише в такому разі зможе їх реально захистити від польських і татарських військ²⁵ Відомий також лист гетьмана, який було адресовано ігумену Лубенського Мгарського монастиря владиці Віктору Загоровському²⁶.

Свою активну дипломатичну діяльність П. Тетеря поєднував з військовими акціями. Проте, на відміну від свого попередника Ю. Хмельницького, який намагався вирішити всі проблеми у відносинах з лівобережним козацтвом шляхом масштабних військових операцій і захоплення таких міст, як Переяслав, Ніжин та ін., Тетеря спочатку ставить завдання створити плацдарм на лівому березі Дніпра, щоб можна було звідти у майбутньому діяти проти московських військ і союзних їм козацьких полків. Тому він розпочав переправляти війська через Дніпро невеликими підрозділами з метою встановлення контролю над стратегічно важливими пунктами. Так, наприкінці лютого 1663 р. наказний гетьман П. Дорошенко з загоном у 2 тис. козаків зайняв Кременчук²⁷, де відразу розпочав роботи по укріпленню фортечних мурів²⁸. А 24 лютого надійшли відомості про облогу містечка Голтви правобережними козаками²⁹ Протягом весни 1663 р. війська Тетері в союзі з татарами заволоділи Потоком, Переволочною. Водночас розгорнулися бої поблизу Гадяча, Лубен, Ічні, Лохвиці, Глинська, Недригайлова³⁰ Окремі татарські загони підійшли під Ромни й Полтаву³¹ 30 травня 1663 р. Г Ромодановський одержав повідомлення з Полтави від полковника Д. Гуджала про захоплення військами Тетері містечка Зрадецька³² Тож, до середини травня 1663 р. військами П. Тетері та його союзниками було захоплено ряд міст і містечок на лівому березі Дніпра. Татари стояли під Голтвою та Кременчуком, а наказний гетьман П. Дорошенко — в Потоці³³

Сам факт приходу до влади на Правобережжі відкрито антимосковськи налаштованого гетьмана, а також його дії, спрямовані на об'єд-

---

²⁵ НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15412. — Арк. 20–21.

²⁶ Там само. — Арк. 18–19.

²⁷ Там само. — № 15410. — Арк. 53; Смолій В. А., Степанков В. С. Гетьман Петро Дорошенко // Укр. іст. журн. — 1992. — № 7–8. — С. 89.

²⁸ ПВК. — Т. 4. — Р. 3. — С. 284.

²⁹ НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15410. — Арк. 58.

³⁰ Там само. — Арк. 54; Новосельский А. А. Исследования по истории эпохи феодализма. — М., 1994. — С. 74.

³¹ НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15412. — Арк. 30; № 15410. — Арк. 53.

³² Там само. — № 15412. — Арк. 32.

³³ Там само. — Арк. 30.

нання під своєю владою всієї козацької України, спонукали московське керівництво пришвидшити процес обрання на Лівобережжі окремого гетьмана, цілковито залежного від Москви. Ані Я. Сомко, ані В. Золотаренко, які заявляли свої претензії на булаву й були найреальнішими претендентами на гетьманську посаду, жодною мірою не влаштували російський уряд. Там вбачали загрозу з боку будь-кого, хто проявляв якусь самостійність і намагався відіграти більшу роль, ніж та, яка для нього була визначена. Очевидно, саме тому найбільш привабливою кандидатурою для північного сусіда став кошовий гетьман запорожців Іван Брюховецький, який з перших кроків на політичній арені став демонструвати свою запопадливість перед Москвою. Він пішов навіть на декларування необхідності ліквідації гетьманської форми правління в Україні. Зокрема, у листі до єпископа Мефодія (Максима Филімоновича) він зазначав, що «...нам не про гетьманство потрібно старатися, лише про князя Малоросійського від його Царської Величності. На це князівство бажано Федора Михайловича мати»³⁴

У свою чергу Я. Сомко, розуміючи, що головною силою, яка може суттєво вплинути на результати боротьби за гетьманство, є саме Москва, відчайдушно намагався схилити царський уряд на свій бік. Часті посольства й активна боротьба з татарами (разом з послами до Москви направлялися полонені татари), на його думку, мали продемонструвати його старанність і вірність царю. Повсякчас наказний гетьман спростовував наклепи суперників і підкреслював, що «напівляху» Брюховецькому вірити не можна³⁵

Проте численні листи Я. Сомка і його успішні дії проти татарських військ та загонів правобережних козаків, а також підтримка значної частини вищого духовенства й козацької старшини не справили впливу на російський уряд. У Москві краще сприймалися відкрито промосковські, хоча й демагогічні, заяви Брюховецького. До того ж, з ряду причин Яким Сомко, як гетьман, не міг влаштовувати московську політичну еліту. Він був яскравим представником тієї непокірної козацької старшини, котра зберігала вірність до тих пір, поки їй це було вигідно, й завжди болісно реагувала на будь-які спроби Москви урізати її суверенітет, намагаючись будувати свої відносини з московським урядом на суворо договірній основі. Поведінка й міркування Я. Сомка змушували непокоїтись уряд Росії. Зокрема, наказний гетьман осмілювався піддавати критиці окремі статті Переяславської угоди 1659 р. Так, в розмові з Ф. Лодиженським він зазначив, що «...в Юрасевих пунктах поганого

³⁴ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 101.

³⁵ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — КМФ 7, оп. 1. — Спр. 290, 291, 302, 304.

що написано, — гетьману не вільно за провини карати горлом, — це потрібно залишити»³⁶. Будучи прихильником сильної гетьманської влади, Сомко вважав, що володар булави свою внутрішню політику й судочинство повинен провадити самостійно. У випадку неприйняття Московією вказаної пропозиції, наказний гетьман погоджувався на компромісний варіант: гетьман мав право чинити суд за присутності представника московського уряду³⁷. Але й така постановка питання не влаштувала російське керівництво, яке прагнуло до повного контролю над гетьманською владою.

Як і П. Тетеря, Сомко зі свого боку також висував програму об'єднання козацької України. Для цього, на думку наказного гетьмана, необхідно було послати близько 20 тис. війська в головні правобережні міста: Чигирин, Корсунь, Умань, Канів, Білу Церкву та Брацлав, що мало б змусити польський уряд піти на укладення миру³⁸. Для дій проти Криму наказний гетьман пропонував, зокрема, на Запорозжі побудувати містечка й послати туди 10-тисячне російське військо та гармати для оборони від татар³⁹. Без сумніву, це мало б призвести і до послаблення опозиційно налаштованого до Я. Сомка Запорозжя та поставити його під контроль гетьмана. Однак трагізм ситуації полягав у тому, що прагнучи об'єднання держави, і П. Тетеря, і Я. Сомко, а пізніше й І. Брюховецький були далекими від порозуміння між собою. Кожен з них саме себе бачив на чолі єдиної держави, а їх протистояння обумовлювало лише розгорання братовбивчої громадянської війни.

Москва, зважаючи на звинувачення на адресу Сомка з боку воєвод та єпископа Мефодія і його прагнення до більшої самостійності, не була схильною довіряти наказному гетьману. Російський уряд непокоїла його надто принципова позиція щодо дій московських військ. Зокрема, Сомко заявляв, що «...від тих ратних людей чиняться злодійства великі. Переяславських мешканців б'ють, грабують і називають зрадниками»⁴⁰. Він наголошував, що московські війська доходять до вбивств українських жителів, і що «жити разом з ними немає ніякої можливості»⁴¹. Нарікання з його боку викликали також дії белгородського воєводи князя Г. Ромодановського. Наказний гетьман навіть вимагав, щоб той «без відома гетьмана від себе воєвод в міста не надсилав, що від

---

³⁶ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 360.

³⁷ Там же. — Т. 5. — С. 94.

³⁸ Там же. — С. 93–94.

³⁹ Там же. — С. 94.

⁴⁰ Там же. — С. 128–129.

⁴¹ Там же. — Т. 7. — С. 368.

цього людям є велике обтяження»⁴². Не важко здогадатися, якою була реакція в Москві після того, як там дізналися, що наказний гетьман у своїх листах до Мефодія і В. Золотаренка навіть висловлював міркування, що досить Україні перебувати «у вічному холопстві» царя, й настав час, щоб «з холопства звільнитися і жити за своїми звичаями».⁴³ Хоча при цьому слід зауважити, що не виключена можливість приписування цих слів Я. Сомку його недоброзичливцями.

Тож не дивно, що в такій ситуації сам московський цар Олексій Михайлович власноруч писав Г. Ромодановському, що потрібно «берегти міцно, щоб Брюховецького не втратити, а він істинно вірний, тому що очі наші бачив и обіцявся». Воєвода, виконуючи царський наказ, направив загін своїх людей для охорони Брюховецького й Мефодія⁴⁴

Слід відзначити, що єпископ відігравав значну роль в політичних комбінаціях Москви. Саме через нього здійснювалося фінансування промосковськи налаштованих сил в Україні. Зокрема, на його ім'я надсилалися кошти для роздачі прибуваючим до Мефодія посланцям з різних міст Лівобережжя⁴⁵. Відповідно, діяльність єпископа знаходила належну оцінку, і не лише моральну. Так, безпосередньо перед Чорною радою, 2 червня 1663 р., Мефодій отримав від московського князя Д. Велико-Гагіна, який на чолі 8-тисячного московського загону був відряджений царем для спостереження за законністю обрання гетьмана, 300 рублів⁴⁶.

Сама рада пройшла під безпосереднім контролем московських військ. Коли 17 червня з початком виборів гетьмана вона перетворилася на бійку між прихильниками й противниками Сомка, то за свідченням самого Д. Велико-Гагіна, російські солдати під командою майора Страсбуха закидали натовп козаків ручними гранатами і лише таким чином навели порядок⁴⁷. Однак, зважаючи на той факт, що вказані заходи московських вояків змусили відступити прихильників Я. Сомка, то, очевидно, що гранатна атака була проведена саме проти людей наказного гетьмана⁴⁸.

⁴² НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15544. — Арк. 5–6.

⁴³ Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 251.

⁴⁴ Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.) // Наукові записки Інституту історії (АН УРСР). — Т. 9. — К., 1957. — С. 239, 242.

⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 103.

⁴⁶ Там же. — С. 141.

⁴⁷ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Ч. 1. — К., 1929. — С. 167–169.

⁴⁸ Стецюк К. І. Вказ. праця. — С. 243.

Вдячний І. Брюховецький відразу після ради запропонував Д. Велико-Гагіну, щоб з Москви були надіслані в Україну воєводи з залогами. Новообраний гетьман обіцяв їм харчування, а для московських старшин — землі й сіножаті⁴⁹.

Результати Ніжинської ради, різке посилення позицій Москви на Лівобережній Україні, а також усунення з політичної арени осіб, з якими, на думку Павла Тетері, можливо було дійти певної домовленості, внесло очевидні зміни у зовнішньополітичну ситуацію навколо козацької України.

Улітку 1663 р. реальністю стає зростаюча небезпека вторгнення російських військ на територію Правобережжя. Ще на початку свого гетьманування П. Тетеря писав до кримського хана про прямі погрози з боку царського уряду⁵⁰. Пізніше, в листах від 2 та 12 травня 1663 р., він звертав увагу польського уряду на прибуття значних московських сил в Задніпров'я і бажання царя розпочати військові дії проти нього⁵¹. Не випадково гетьман із занепокоєнням сприйняв факт приходу до влади на Лівобережжі промосковського угруповання і посилення позицій Росії в цьому регіоні. Підтверджуючи гетьманські побоювання, татарська розвідка 18 серпня 1663 р. повідомляла, що Москва готує 20-тисячне військо для походу проти Тетері⁵². З огляду на вказані обставини, зрозумілою є активізація дипломатичних зусиль П. Тетері. У листах до хана він неодноразово доводив необхідність направлення військ в Україну, вказуючи, що в інтересах як Речі Посполитої, так і Криму не допустити поширення влади Москви на Правобережжя⁵³.

Ці обставини безпосередньо вплинули на політику гетьмана. Уже з червня 1663 р. у ній проявилися нові тенденції тактичного характеру. Утративши можливість мирного розв'язання проблеми об'єднання козацької України, з червня 1663 р. П. Тетеря почав схилитися до силового методу. Усвідомлення того, що для боротьби з Московією та Брюховецьким необхідно мати могутнього й надійного союзника, змусило П. Тетерю до проведення більш послідовної пропольської політики. Гетьман розумів, що чи не єдиний шанс на успіх йому подає підтримка польсько-татарських військ. Вірогідним є те, що Тетеря був добре ознайомлений з існуючими суперечностями між Польщею й Ро-

---

⁴⁹ Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII–XVIII віках // Укр. іст. журн. — 1994. — № 4. — С. 130.

⁵⁰ НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15425–15487. — Арк. 239.

⁵¹ Бібліотека Музею Чарторийських. Відділ рукописів (далі — БЧ. ВР). — № 402. — Арк. 485–486, 489.

⁵² НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15425–15487. — Арк. 240.

⁵³ БЧ. ВР. — № 402. — Арк. 490, 505; НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15425–15487. — Арк. 240.

сією, тому міг розраховувати на близькість війни між ними. Саме цим він вирішив скористатися для звільнення Лівобережжя з-під влади московських воєвод, а також для усунення з політичної арени уряду І. Брюховецького. Заради цієї мети П. Тетеря пішов навіть на корекцію своєї політики в церковному питанні, зокрема, вилучив зі своєї програми вимогу ліквідації унії⁵⁴. Без сумніву, це був компроміс, необхідний гетьману для того, щоб, заручившись польською підтримкою, вирішити головне завдання — поширення своєї влади на всю козацьку Україну.

У серпні 1663 р., закликаючи кримського хана надати йому допомогу для походу на Лівобережжя, Тетеря повідомляв, що в даний момент під його керівництвом знаходиться 30-тисячне військо, яке іншим разом буде вже важко зібрати⁵⁵. Подібні аргументи, з метою прискорення військової кампанії Польщі проти Росії, використовувалися гетьманом і в діалозі з офіційною Варшавою. При цьому слід зауважити, що якби війна з Росією не відповідала інтересам самих Польщі та Криму, то ніякі заклики П. Тетері не могли б спричинити її відновлення. З цього приводу польський історик З. Вуйцік зазначав, що військовий похід на Москву був «з точки зору польського державного інтересу, без сумніву, обов'язковим»⁵⁶.

Окремі перемоги поляків над московськими військами у 1660–1661 рр. не призвели до досягнення головної мети — знищення Росії як політичного суперника у східноєвропейському регіоні. Тому наприкінці 1662 — на початку 1663 р. у Варшаві виношувалася ідея чергової військової кампанії проти свого суперника. У тому, що військова кампанія може бути успішною, польське керівництво переконувало прагнення Москви будь-що укласти мирний договір з Польщею. Така наполегливість московських дипломатів свідчила про неспроможність Росії продовжувати війну. У березні 1663 р. у Львові відбулася чергова зустріч А. Ордин-Нащокіна з польськими комісарами. До складу польської делегації входили коронний канцлер М. Пражмовський, його литовський колега К. Пац і коронний гетьман С. Потоцький⁵⁷. У відповідь на пропозиції Москви щодо утворення коаліції проти Швеції та Туреччини польська делегація подала декларацію, в якій у категоричній формі звучала вимога відновити кордони між Польщею та Росією згідно з Полянівським мирним договором 1634 р. Закінчувалася вона погрозою

⁵⁴ Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. — Кн. 3. — К., 1994. — С. 90.

⁵⁵ НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15425–15487. — Арк. 240.

⁵⁶ Wójcik Z. Jan Sobieski 1629–1696. — Warszawa, 1983. — S. 84.

⁵⁷ «Око всей великой России». — С. 125.

розпочати військові дії проти Росії⁵⁸. Переговори продемонстрували, що польське керівництво готувалося до війни з нею. Як писав З. Вуйцік, «причина невдачі місії Нащокіна у Львові була не лише незгода польської сторони поступитися східними землями... Річ Посполита готувалася до майбутнього походу на Росію»⁵⁹

Польським і кримським воєначальникам майбутня військова кампанія вбачалася досить простою і не віщувала особливих труднощів. Такі висновки ґрунтувалися на аналізі тогочасної ситуації на Лівобережній Україні, а також даних щодо стану московських військ, що там перебували. Зокрема, упевненості полякам надавала інформація про повну невідготовленість російських загонів до бойових дій. Самі російські воєводи неодноразово відзначали низьку їх боєздатність. Так, київський воєвода князь Іван Чадаєв у листі від 3 квітня 1663 р. звертав увагу свого уряду на гостру нестачу озброєння, коштів та продуктів харчування⁶⁰. Командир російського загону на Запорозжі Г. Косагов у листі до царя скаржився, що у вересні 1663 р. різко зросла кількість дезертирств, а солдати, що залишилися, потерпали через відсутність їжі та одягу⁶¹. 23 жовтня 1663 р. Г. Ромодановський писав, що «в рейтарських полках лат і литавр, і труб, а в солдатських полках знамен немає, рейтарам з поляками і татарами без лат битися неможливо»⁶².

Не вдаючись до опису подробиць самої військової кампанії 1663–1664 рр., зазначимо, що в кінцевому результаті вона виявилася провальною як для польського командування, так і для гетьмана П. Тетері, хоча останній в цей час демонстрував як військову, так і політичну активність. Можна з впевненістю сказати, що одним з найвагоміших факторів, який зумовив початкові успіхи союзників у війні проти Москви і загонів лівобережного гетьмана І. Брюховецького, були саме дії Тетері. Це відзначив, зокрема, польський хроніст М. Єміюловський, коли писав, що «експедиція Яна Казимира йшла добре, завдяки тому, що поруч з королем був П. Тетеря»⁶³. Уже з самого початку кампанії частина лівобережного козацтва (особливо та, яка була незадоволена політи-

---

⁵⁸ Там же. — С. 125, 127.

⁵⁹ Historia dyplomacji polskiej. Pod red. Zbigniewa Wójcika. — Т. 2. — Warszawa, 1982. — S. 219.

⁶⁰ НБУВ. ІР. — Ф. X, № 10959. — Арк. 9.

⁶¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. — М., 1991. — Кн. 6. — Т. 11–12. — С. 131–132.

⁶² Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. — С. 124, 131–132.

⁶³ Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi Ziemiańszczyzny województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie porządkiem lat opowiedziane. — Lwów, 1850. — S. 184.

кою І. Брюховецького) із захопленням зустріла відозви П. Тетері, в яких ішлося про необхідність визволення України з-під влади Москви і об'єднання її під єдиною гетьманською рукою. Зокрема, один з таких листів 23 листопада 1663 р. було направлено на Запорожжя, відоме своїми опозиційними до уряду Тетері настроями. Але навіть там універсал було сприйнято неоднозначно. Якщо половина козаків не хотіла його навіть слухати, то в іншій він викликав радість⁶⁴

Велике значення для успіхів союзних військ мав той факт, що разом з Яном Казимиром здійснювали наступ полки під керівництвом знаменитого й шанованого в козацьких колах І. Богуна, який «зі своїми козаками й татарами, де яке місто отримав, то всі що підкорилися, і до нього пристали і тим збільшували сили і підкоряли інших»⁶⁵. Навіть польські воєначальники у своїх листах визнавали цей факт і вказували, що лише завдяки Богуну в перші місяці військових дій капітулювали козацькі залоги у Воронкові, Баришполі, Гоголеві, Заволоччі, Острі, Ромнах⁶⁶

Значний вплив на хід подій, як і розраховувало польське командування, мала гостра неприязнь міських жителів і козаків до московських військ. Ще під час перебування підрозділів Яна Казимира на Правобережжі, російські воєводи повідомляли царя про те, що «...почали козаки цієї сторони... зраджувати і за Дніпро йти»⁶⁷. А Брюховецький говорив московському стольнику Хлопову: «...люди міські жителі, прочувши про королівський прихід, думками хитаються й хочуть... міста польському королю здати»⁶⁸. Сам же Хлопов повідомляв до Москви, що Брюховецький не може своє військо зібрати, бо його козаки не слухають⁶⁹

Частково справдилися прогнози польських воєначальників щодо низької боєздатності московських військ і полків Брюховецького. Останній зачинився в Гадячі, а Г. Ромодановський перебував у Белгороді. Тривали суперечки між окремими представниками московського командування. Так, є дані про невдоволення Г. Ромодановського діями кромського воєводи Безобразова, який відмовлявся надіслати йому допоміжні війська⁷⁰. Проте досить ефективною виявилася ставка росіян

⁶⁴ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 142–145.

⁶⁵ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 93; *Letopisiec, w Maloj Rossii prezde Chmelnickoho bywszych Hetmanów i pry nich dieystwia* // НБУВ. ІР. — Ф. І, № 410361. — С. 84.

⁶⁶ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі — ЛНБ. ВР). — Ф. 5, оп. 1. — № 189/II. — Арк. 1520.

⁶⁷ НБУВ. ІР. — Ф. II, № 15402. — Арк. 25.

⁶⁸ Там само. — Арк. 27.

⁶⁹ Там само. — Арк. 37.

⁷⁰ Акты Московского государства, изданные императорскою академиею наук. — Т. 3. — СПб., 1901. — С. 542.

на оборону українських міст. Окремі з них, особливо ті, в яких знаходилися московські гарнізони або козаки Брюховецького, чинили настільки впертий опір, що здолати їх можна було лише ціною великих втрат.

Уже з самого початку кампанії задум короля і його воєначальників розгромити ворога у ході однієї чи кількох вирішальних битв почав провалюватися. Московське командування свідомо уникало зіткнення, поставивши собі за мету змусити поляків загрузнути під час безкінечних штурмів українських міст і містечок⁷¹. Водночас росіяни турбували поляків постійними нападами невеликих загонів. Часто їх ціллю були підрозділи, що займалися збором провізії, через що королівські війська почали відчувати гостру нестачу в продуктах харчування та фуражі для коней. Місцями застосовувалася тактика спаленої землі. За даними польських джерел, козаками Брюховецького було спалено близько 40 сіл навколо Переяслава⁷². За висловом польського історика Л. Подгородецького, відбувалася «війна шарпанини»⁷³. На це вказують і відписки московських воєвод, в яких не згадується про які-небудь крупномасштабні битви. Проте, у великій кількості зустрічаються відомості про напади на окремі польські чи татарські загоны і захоплення невеликої кількості полонених⁷⁴.

На початок 1664 р. ситуація в ході військової кампанії поступово стала змінюватися. Якщо раніше значна частина українських міст сама відкривала брами перед польськими військами, то з цього часу все частіше міські жителі чинили їм запеклий опір. Поляки мусили брати штурмом або за допомогою тривалої облоги десятки укріплених містечок⁷⁵. Головною причиною зміни ставлення українців до польських військ стали безчинства останніх. На цей час поляки виявили свої справжні наміри щодо України. Тим, хто раніше мав надію на їхню допомогу у справі визволення України з-під московської влади, стало ясно, що польські війська, як й інші чужинці, є звичайними загарбниками, яким байдужі інтереси українського народу. Тепер польські підрозділи зазнавали відчутних втрат, знекровлювалися через постійні напади невеликих загонів дейнеків. Слід погодитися з думкою З. Вуйціка, що в провалі військової кампанії 1663–1664 рр.

---

⁷¹ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. — T. 2. — Poznań, 1840. — S. 252.

⁷² ЛНБ. ВР. — Ф. 5, оп. 1. — № 189/II. — Арк. 1515.

⁷³ Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. — Warszawa, 1987. — S. 202.

⁷⁴ РДАДА. — Ф. 210, оп. 1, спр. 178. — Арк. 43, 75–76, 80–83, 186–187.

⁷⁵ Konopczyński W. Panowanie Jana Kazimierza // Dzieje Polskoj nowoi. — Warszawa, 1936. — S. 354.

«велика роль належить антипольському повстанню, яке розпочалося на Лівобережній Україні»⁷⁶.

Крах військової кампанії Яна Казимира та невдала спроба гетьмана П. Тетері за допомогою польських військ відновити єдність Української держави спричинили до ще більшого посилення позицій Москви на Лівобережній Україні. Реалізації московських планів щодо козацької України сприяли події 1664–1665 рр., що розгорнулися на Правобережжі. Антигетьманське й антипольське повстання за короткий час переросло у громадянську війну, що поставило Тетерю в надзвичайно складну ситуацію. Він став заручником обставин. Фактично, намагаючись об'єднати Україну, гетьман проявив повну неспроможність протистояти антиукраїнським діям поляків й татар. Це спричинило поширення в середовищі населення думок, що саме гетьман і його оточення є винуватцями його важкого становища. Антигетьманські настрої охопили й частину патріотично налаштованої козацької старшини. Саме в такій ситуації і з'явилися у московського керівництва реальні шанси не лише посилити свої позиції на Лівобережній Україні, а й спробувати, усунувши від влади Тетерю, опанувати й правим берегом Дніпра.

Тож вже в квітні 1664 р. на Правобережжя переправилися московські війська під командуванням стольника П. Скуратова. Намірам Москви сприяло те, що у середовищі найбіднішого козацтва й селян жила надія, що північний сусід зможе їх позбавити від ненависної влади шляхти. З травня російські війська з'єдналися із загонами Брюховецького й стали табором на Бужинському перевозі неподалік Чигирина.

З переходом московських військ та полків Брюховецького на Правобережну Україну боротьба набула нового забарвлення. Змінилася конфігурація сил, що брали участь у боротьбі на Правобережжі. З одного боку — польські й татарські підрозділи та полки гетьмана П. Тетері, з іншого — повстанці, а також російські війська та загони лівобережного гетьмана. Без сумніву, кожна із сторін переслідувала свої цілі, через що їх дії часто не відповідали інтересам їхніх же союзників. У значній мірі протистояння Росії та Польщі загострювало боротьбу на Правобережжі. Воно виключало можливість компромісу між повстанцями та урядом П. Тетері. Загострення внутрішніх суперечностей в Україні відповідало політичним інтересам сусідніх держав.

Павло Тетеря розумів згубність такої ситуації для України. Катастрофічні наслідки втручання сусідніх держав у її внутрішні справи та неприхована боротьба між ними за Україну призводили лише до розорення і спустошення останньої. Гетьман знову міняє свою тактику, усвідомлюючи, що лише мирним шляхом, завдяки поступкам та комп-

---

⁷⁶ Historia dyplomacji polskiej. — T. 2. — Warszawa, 1982. — S. 179.

ромісам, можна погасити полум'я повстання. На необхідності підписання мирного договору з Московією Тетеря наголошував і в інструкції послу П. Бережицькому від 30 травня 1664 р.⁷⁷ Та й пізніше гетьман продовжував плекати ідею необхідності укладення миру з Московією як головного засобу для встановлення спокою в Україні. Зокрема, про це говорилося в інструкції від 28 червня 1664 р. послам С. Половцеву та Й. Куриленку, що вирушали до Варшави. Гетьман знову порушував питання про створення вільних від польської адміністрації козацьких старост, які б «передали козакам — а панів у них зовсім не було б»⁷⁸. А в інструкції Г. Гуляницькому, що відправлявся з посольством до Варшави (липень 1664 р.), вкотре вказував на необхідність проведення переговорів з північним сусідом, які повинні «гарантувати встановлення миру в Україні»⁷⁹

Не даремно гетьман, як першочергове завдання, висував мир з Росією. П. Тетеря розумів яким дестабілізуючим в умовах наростання громадянської війни є роль російсько-польського протистояння, яке руйнувало край, вносило розкол в українське суспільство й унеможлилювало об'єднання держави.

Отже, зовнішньополітичні зусилля гетьманського уряду в період першої половини 60-х рр. XVII ст. були спрямовані на створення сприятливих умов для відновлення єдності козацької України. Основною з цих умов було забезпечення повної автономії у внутрішній політиці й усунення тиску з боку сусідніх держав. Проте пошуки виходу зі складної геополітичної ситуації, який вбачався гетьману у досягненні своєрідного паритету між протидіючими в Україні впливами, повсякчас наражалися на спротив з боку сусідніх Польщі, Росії та Кримського ханства, які цілеспрямовано намагалися реалізувати свої політичні інтереси щодо України. Фактично українське керівництво опинилося в глухому куті, коли об'єктивною реальністю стала неможливість проведення повністю самостійної політики. У той же час, жоден з можливих союзників не міг і не бажав виступити гарантом становлення незалежної держави на теренах України.

---

⁷⁷ ПВК. — Т. 4. — Р. 3. — С. 442.

⁷⁸ Там же. — С. 449—457.

⁷⁹ БЧ. ВР. — № 402. — Арк. 526.

Віктор Горобець

Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту

Дипломатична місія гетьмана Лівобережної України Івана Мартиновича Брюховецького до Москви восени 1665 р. — передовсім з огляду на її політичні наслідки, а саме: ухвалення так званих Московських статей 1665 р., що суттєво обмежували автономію Гетьманату, запроваджували в українських містах правління царських воєвод і спрямовували податні кошти з лівобережного населення до царської скарбниці, — посідає особливе місце в українській історії другої половини XVII ст. Згадка про неї є обов'язковим атрибутом, очевидно, усіх без винятку узагальнюючих курсів вітчизняної історії, де, як правило, служить промовистою ілюстрацією гріхопадіння козацької старшини в історичну добу, що в літературі отримала досить таки колоритну, однак не зовсім історично коректну назву — Руїна¹.

А, втім, згаданий сюжет заслуговує на увагу ще й з інших, доволі важливих, причин. Адже поїздка лівобережного гетьмана до Москви створювала прецедент у стосунках правлячої верхівки Гетьманату з російським монархом, оскільки до цього часу, незважаючи на наполегливість російської сторони з цього приводу, жоден з козацьких гетьманів так і не наважився їхати до «білокам'яної», аби там постати перед очима великого государя. Так само, до речі, як після вояжу Івана Мартиновича його наступники не поспішали з цим, і лише в гетьманування Івана Мазепи, після його широковідомого візиту 1687 р. такі подорожі козацьких зверхників стануть звичним явищем українсько-російських взаємин².

---

¹ Варто зауважити, що в історіографії навіть початок відліку цієї доби прив'язують до сходження в 1663 р. на вершину політичної влади на Лівобережній Україні Івана Брюховецького. Наприклад, див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 81. Але, вочевидь, такий погляд мало відповідає реаліям соціально-політичного життя, а базується, передовсім, на емоційному сприйнятті гетьманування Брюховецького чи перенесенні якихось пізніших колізій (наприклад, прийняття ним умов Московських статей 1665 р.) на початок його гетьманування. Адже 1663 р. лише підбив підсумки того, що відбувалося в козацькій Україні, принаймні, з кінця 1660 р., і не більше того. Детальніше про це див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001.

² Відвідини Москви Дем'яном Ігнатовичем (Многогрішним), Петром Дорошенком чи Іваном Самойловичем, відповідно в 1672, 1676 та 1687 рр., не можна брати до уваги, оскільки ці подорожі відбулися не з їх власної волі, а з примусу та, навіть, під

Унікальність цієї місії обумовлюється і небаченою до тих пір масштабністю дипломатичної акції українських гетьманів у стосунках з царем³, а також запропонованою новизною соціальних трансформацій Гетьманату. Тут, передовсім, мається на увазі пожалування Брюховецькому боярського чину, а вищій козацькій старшині — дворянства. Візит Івана Мартиновича до Москви 1665 р. позначився ще й довгоочікуваним одруженням вже «лисого» нареченого з «девкой московского народу», котру в українській історіографії тривалий час вперто ідентифікували як «княжну» і боярську доньку⁴. А крім того, візит супроводжувався низкою — на превелике задоволення істориків — зафіксованих у джерелах деталей побутового життя козацької старшини та царського двора, зазвичай не згадуваних в офіційних документах.

Зважаючи на перераховані вище обставини, до візиту І. Брюховецького в Москву інтересу дослідників не бракувало. Згадки про цей гетьманський вояж містяться вже в творах козацьких літописців другої половини XVII–XVIII ст. Пізніше московські сюжети біографії лівобережного гетьмана стають обов'язковим атрибутом усіх праць, присвячених політичній чи соціальній історії України 1660-х рр. Отож, більш чи менш поширені згадки про цей візит зустрічаються в працях М. Костомарова, С. Соловйова, С. Єгунова, В. Ейнгорна, А. Востокова, Г. Карпова, М. Петровського, В. Романовського, К. Стецюк, Я. Дзири, В. Смоля, В. Степанкова, О. Гуржія, В. Газіна та інших⁵. Причому, зважаючи

вартю, і тоді, коли до їхньої офіційної титулатури міцно прикріпилася частка «екс». У такому ж підневільному стані відвідав російську столицю в 1672 р. і претендент-невдаха на гетьманську булаву Іван Сірко.

³ Тут у порівняння може йти лише кількісний склад української делегації на варшавський сейм 1659 р., що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р. Тоді козацька делегація також нараховувала близько п'ятисот осіб.

⁴ Детальніше про цей зріз проблеми див.: Горобець В. «Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 2. — К., 2003. — С. 149-164.

⁵ Карпов Г. Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661–1668 года) // Православное обозрение. — 1875. — № 1–4, 6, 11, 12; Костомаров Н. И. Руина // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования — Т. 15. — СПб., 1882; Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків, 1930; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999; Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899; Дзира Я. І. Вступ // Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. — К., 1971; Романовский В. А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. — Ставрополь, 1967; Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996; Газін В. В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001.

на загалом різко негативне ставлення до особи гетьмана Брюховецького, що має в історіографії доволі давні традиції, оцінки його дипломатичного заходу 1665 р. як в народницькій, так і державницькій, як у радянській, так і недержавницькій історіографіях напрочуд солідарні й, зрозуміло, однозначно негативні.

Неважко помітити й те, що не вельми привабливий статус «подножя його царської величності», що закріпився за Брюховецьким в історіографії, часто-густо заважає відділити справжні політичні прорахунки гетьмана від дій, вчинених під тиском непереборних обставин. І лише останнім часом спостерігаються намагання відійти від такого канону, аби спробувати відсторонено реконструювати історичні реалії, що-правда, більшою мірою це стосується вже завершального періоду гетьманування Брюховецького. У більшості ж праць і надалі увага акцентується як на самозрозумілому факті, що не потребує додаткових коментарів, на думці, висловленій свого часу ще М. Костомаровим, стосовно того, що гетьман Брюховецький, щойно прибувши до Москви, добровільно «вдарив чолом» російському монарху про такі поступки у сфері політичної самосправності Гетьманату, про які російська влада і не мріяла⁶. Хоча уважний аналіз хронології подій цього посольства викликає щире здивування хоч би вже тим фактом, що це саме «щойно» розтяглося більше, аніж на місяць (!), ставлячи тим самим під сумнів сам постулат щодо добровільності ініціатив, які лягли трохи згодом в текст українсько-російського договору 1665 р.

Політичне та правове обґрунтування візиту гетьмана до Москви

Перш ніж говорити про мотиви та політичне тло візиту Івана Брюховецького до Москви 1665 р., вочевидь, варто наголосити на тому, що ця поїздка мала досить давню передісторію та навіть чітко окреслене правове підґрунтя.

Щодо першого, то тут можна пригадати хоч би те, що московське керівництво, починаючи з другої половини 1650-х рр., ставило перед українськими гетьманами вимогу про їх особисті відвідини царських

---

⁶ Одним з прикладів такого спрощеного трактування історичних реалій, пов'язаних з візитом І. Брюховецького до Москви 1665 р., сучасною російською історіографією може слугувати праця петербурзької дослідниці Т. Яковлевої, котра в одній зі своїх останніх розвідок досить безапеляційно стверджує, що український гетьман, укладаючи договір 1665 р. (у роботі його помилково датовано 1666 р., але з контексту зрозуміло, що йдеться саме про Московську угоду 1665 р.), «...уже не дорожил и титулом гетмана, погнавшись за званием боярина...» (Яковлева Т. Украинская шляхта и государственная идея в годы Освободительной войны // Национально-вызвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 140).

палат. Так, під час переговорів гетьманського уряду І. Виговського з царським послом Б. Хитрово, що передували проведенню Переяславської генеральної ради в січні 1658 р., гетьман погодився здійснити візит до столиці Російської держави, аби там вести перемовини про характер українсько-російського договору: «якось ми постановили вскорі пресветлые царского величества оглядати очи, так о тех статтях поговоримо...»⁷ Щоправда, невдовзі стосунки Виговського з урядом Олексія Михайловича розладналися остаточно, й візит так і не відбувся, оскільки з осені 1658 р., після підписання Гадяцької угоди, теоретично гетьмана більше цікавила поїздка до Варшави.

Тим не менше, російський уряд від своєї вимоги не відмовився. І в таємному наказі князеві О. М. Трубецькому на його поїздку в Україну⁸ містилося положення, у відповідності з яким гетьман, у разі його бажання повернутися у підданство цареві, мусив би їхати до Москви «царскому величеству челом ударить и пресветлые ево государские очи увидить». Необхідність такого дипломатичного вояжу обґрунтовувалася тим, що «ево царское величество, увидя ево гетмана верное подданство, пожалует на подтверждение гетманства свою... жалуваную грамоту дати ему велит»⁹.

Ще більше наполегливості виявило московське керівництво, аби змусити Юрія Хмельницького, наступника Виговського на гетьманстві, прибути до першопрестольної, «жебым поклон... величеству отдал»¹⁰ Причому, в даному випадку вимога уряду Олексія Михайловича базувалася на відповідних правових домовленостях сторін. Адже керівнику російської делегації на переговорах з гетьманським урядом Ю. Хмельницького в Переяславі восени 1659 р. князю О. М. Трубецькому вдалося закріпити присягою української сторони положення начебто «Прежних статей, каковы даны Самойлу Богданову да Павлу Тетере» 1654 р.¹¹,

---

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Т. 4. — СПб., 1863. — № 58.

⁸ Про сам наказ та мотиви його укладення див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1938; Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.

⁹ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 315–316.

¹⁰ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПМК). — Т. 3. — К., 1898. — С. 423.

¹¹ В історико-правничій літературі досить переконливо доведено невідповідність змісту редакції 1659 р. суті тексту угоди Б. Хмельницького з царем, укладеної в березні 1654 р. Див.: Яковлів А. Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. М. Грушевського; Петровський М. До питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського інституту... — Т. 9. — Ніжин, 1929; Герасимчук В. До питання про статті Б. Хмельницького // Записки НТШ. — Т. 100. — Львів, 1930 та ін.

щодо обов'язковості такого візиту гетьмана. Зокрема, стаття 4-та редакції 1659 р. положення про вільну гетьманську елекцію доповнювала такою нормою: «А по обранні гетману ездить к великому государю, царю и великому князю Алексію Михайловичу... к Москве и видети его государские пресветлые очи; и великий государь, его царское величество, пожалует гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дать ему велит»¹².

Варто зауважити, що, вирудаючи до Москви в середині листопада 1659 р. посольство на чолі з П. Дорошенком і А. Одинцем, на яке покладалося завдання приведення у відповідність накинутого князем Трубецьким тексту договору з потребами української сторони, уряд Ю. Хмельницького не порушував питання про скасування цієї норми¹³. Але часу для її реалізації на практиці в уряді Олексія Михайловича, як і у випадку з Виговським, було не так уже й багато.

У другій половині березня 1660 р. Юрій, намагаючись уникнути поїздки до Москви, до якої він, начебто, й сам вельми прагнув («давно я о том мышлю и шукаю способу») підготував розлогий меморандум, що містив у собі перелік цілої низки причин, які унеможливлювали його приїзд, а саме: 1) «на сесь час проезд злый, гостинцы болотистии»; 2) «певныи вести маем, же неприятеле ляхи, сполкоючися з иншими, мают нетменный замысл на украинные города... ударыти»; 3) небезпеки появи «ляхи з турками якои змовы потаемной». А крім того, гетьман волів перед поїздкою скликати на Великдень старшинську раду, аби вже «нарадившись з всеми, охотне до... царского пресветлого величества не замедлю поспешити»¹⁴.

Проте, як відомо, дочекавшись, поки висохнуть «гостинцы болотистии», Хмельницький до Москви не поїхав, а перейшов на бік польського короля. Щоправда, визнавши зверхність Яна Казимира, гетьман також усіляко уникав особистої зустрічі з ним, на яку його закликав як сам польський монарх, так і глава його уряду, коронний канцлер Миколай Пражмовський¹⁵.

Московська карта в політичній грі Брюховецького 1660–1665 рр.

Історичний досвід неодноразово засвідчував той факт, що частогусто передісторія тієї чи іншої історичної події важить якщо не більше,

---

¹² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 262–265.

¹³ Там же. — Т. 5. — С. 1–7.

¹⁴ Там же. — Т. 4. — С. 423–424.

¹⁵ Dział rękopisów Bibliotek Polskiej Akademii Nauk (Kraków), fol. 1065: Odpisy listów biskupa i kanclerza M. Prażmowskiego (1660–1661). — S. 30–40. Детальніше про це див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С. 284.

то, принаймні, так само багато, як і сама подія. Вочевидь, це спостереження є доволі актуальним і в нашому випадку. Адже вже сам характер тієї звивистої дороги, що привела Брюховецького восени 1665 р. до Москви, а також перебіг подій, що розвивалися паралельно з цим, багато в чому обумовили і хід переговорів у Посольському приказі та царських палатах, і їх кінцевий результат. Тим більше дане зауваження набуває слушності, коли пригадати, що в подієво-історичному вимірі шлях до Москви — що задумувався Брюховецьким як політ на владний Олімп, а виявився нічим іншим, як дорогою на Голгофу, розтягнувся не на один рік.

Підготовку до своєї гетьманської подорожі до Москви восени 1665 р. Іван Мартинович розпочав п'ятьма роками раніше, восени 1660 р. Саме тоді Брюховецький, на той час лише щойно й, вочевидь доволі випадково¹⁶, обраний на Січі кошовим, повертався з першого свого візиту як самостійний політик¹⁷, причому візиту до Москви, до двору російського монарха Олексія Михайловича.

Восени ж 1660 р. царська столиця переживала вельми скрутні часи. Повідомлення про нищівну поразку російської армії під командою ближнього боярина царя і воєводи В. Б. Шереметєва від польсько-кримських військ під Чудновом, і підписання гетьманом Юрієм Хмельницьким угоди з поляками про визнання Україною зверхності польського короля спричинили справжню паніку в оточенні Олексія Михайловича. Навіть розгром російських військ під Конотопом улітку 1659 р., як зауважував з цього приводу російський історик С. М. Соловйов, мав тут значно слабший резонанс. Адже під Конотопом загинула лише частина війська, іншій вдалося пробитися до російських кордонів. Під Чудновом же припинила своє існування ціла російська армія, що була опорою царської влади не лише в Україні, а й на всьому південно-західному порубіжжі Російської держави. Царський двір покvapом готувався до переїзду в глибину держави — в Ярославль чи Нижній Новгород.

За таких умов повідомлення Брюховецького про те, що Хмельницький підписав угоду з поляками під впливом незначної групи козацької старшини, яка не має підтримки серед широких верств козацтва, а тому то й не варто хвилюватися щодо можливого походу польсько-украї-

---

¹⁶ Адже Іван Брюховецький був доволі новою людиною на Січі, куди він, «не природний козак» (як про нього відгукувалися його опоненти), вперше прибув лише рік тому за розпорядженням свого вихованця і на той час претендента на гетьманську булаву в Україні Юрія Хмельницького.

¹⁷ Перед тим за дорученням гетьмана Б. Хмельницького в 1656 р. та гетьмана І. Виговського в 1658 р. Іван Мартинович з дипломатичними місіями вже відвідував монарші двори, відповідно князя трансільванського Д'єрдя II Ракоці та короля польського Яна II Казимира.

нських військ на Москву, було уважно вислухане й належно оцінене царськими сановниками. На Низ Брюховецький повернувся зі знаками царської милості до своєї особи, а також з «государевим жалуванням» та боєприпасами для товариства.

І саме вдалий візит кошового до царя та його загалом достовірне прогнозування розвитку політичної ситуації в українському суспільстві дозволяє зміцнити власні позиції серед козацтва (принаймні тієї його частини, котра все ж виявляла більше симпатій до російського царя, аніж до польського короля чи кримського хана), а також зарекомендувати себе в Москві як «доброхота царя»¹⁸. Саме після цієї вдало проведеної політичної акції Іван Мартинович проголосив себе «запорозьким гетьманом» і, по суті, розпочав боротьбу за булаву гетьмана Лівобережної України¹⁹.

З історичних документів, з аналізу яких можна реконструювати обставини боротьби Брюховецького за гетьманську булаву в 1661–1662 рр., не має змоги встановити, чи дебатовалося під час його розмов з представниками адміністрації царя чи його довіреними особами (передовсім, зрозуміло, єпископом Мефодієм) питання відвідин претендентом царської столиці. Скоріш за все, що ні. Іван Мартинович сипав доволі щедрими обіцянками перед Москвою — і цього поки що було досить для уряду Олексія Михайловича, аби переконатися в цілковитій лояльності та вірності запорожця²⁰. Поворотним же пунктом в його політичній біографії стали «таємні конференції» з місцеблюстителем кафедри Київського митрополита єпископом Мефодієм восени 1662 р. в Гадячі, на яких претендент на гетьманство висловив готовність у разі своєї перемоги на виборах добиватися якомога тіснішої інтеграції Гетьманату з Москвою, обмеження повновладдя гетьмана та козацької старшини, спрямування податків з українського населення до царської скарбниці тощо²¹.

¹⁸ Авторство виразу, щоправда, стосовно власної особи, належить єпископу Оршанському і Мстиславському Мефодію (Филимоновичу).

¹⁹ Про обставини прийняття Брюховецьким цього досить незвичного для політичної практики України другої половини XVII ст. титулу, а також про політичні мотиви, що стояли за цим, див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С. 354.

²⁰ Наскільки далекосяжними були декларовані претендентом поступки російській владі, видно з тексту листа, адресованого місцеблюстителю, де він висловлюється за те, аби в Україні взагалі було ліквідовано інститут гетьманства, а управління краєм було довірено кому-небудь з московських вельмож, хоч би царському окольничому князеві Ф. М. Ртищеву: «...нам не про гетьманство треба піклуватися, тільки про князя малоросійського від його царської величності, на те князівство бажая Федора Михайловича мати, щоб порядок ліпший був і береження...» (Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 101).

²¹ Детальніше про гадяцькі таємні наради єпископа та запорозького гетьмана восени 1662 р. див.: Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 283.

Зі свого боку, Брюховецький використовував образ людини, що має підтримку православного монарха, для того, аби остаточно схилити на свій бік рядове козацтво, православне духовенство та міщанство, що не волило підпорядковуватися владі козацької старшини та гетьмана. Але «Москва» в політичній практиці Івана Мартиновича поставала не лише як певний політичний символ, а й як цілком реальна військова сила, що виступала на його боці під час Ніжинської — Чорної²² — ради 1663 р.

Зразу ж після проголошення гетьманом Москва перед Брюховецьким постає в цілком новій політичній іпостасі — як місце, куди він вимушений приїхати, якщо хоче отримати підтвердження своїх гетьманських повноважень. Адже на Генеральну раду в Україну царський повноважний представник прибув лише з грамотою царя, а ось для того, аби отримати символи гетьманської влади — «знамя и булаву», потрібно були їхати до царської столиці, аби там «бачити государеві очі»²³. Як уже відзначалося вище, намагання змусити українських гетьманів відвідати з поклоном царську столицю чинилися урядом Олексія Михайловича як стосовно І. Виговського, так і Ю. Хмельницького. Проте вони не принесли бажаних результатів. І тепер, у червні 1663 р., московські політики, здавалось би, зробили безпрограшний хід, аби виманити новообраного лівобережного гетьмана на перемовини в царські палати — необхідність легітимізувати свою владу повинна була спонукати новообраного регіментаря до поступливості в цьому питанні. Принаймні, до такого рішення мав підштовхнути гіркий досвід

---

²² Як уже неодноразово відзначалося в історичній літературі, семантика цього поняття ніяк не пов'язана зі символами трауру, а відбивала лише факт участі в ній крім козацької старшини «усього посполства», тобто включно з «черню». Щоправда, зловіщий для традиційного християнського сприйняття чорний колір усе ж був представлений в процедурі проведення цього зібрання — з Посольського приказу було надано повноважному царському представнику на раді окольничому Д. Великогагіну так званий «царський шатер» чорного кольору. Невідомо, за яких умов, на цю обставину Великогагін звернув увагу лише вже перебуваючи в Україні. На його прохання прислати з Москви намет іншого кольору з Посольського приказу прийшла відмова, і йому довелося у терміновому порядку оздоблювати намет власними силами — за три дні до ради окольничий наказав розмалювати його маківку фарбами і золотом, а боки прикрасити «кумачем і киндяком» (Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 178).

²³ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 218, поклик № 527. Грунтуючись на інформації, що містилася в листі єпископа Мефодія, відправленому до Москви зразу ж по завершенню роботи Ніжинської ради, дослідник аргументовано доводить помилковість тверджень Самовидця про передачу окольничим Великогагіним новообраному лівобережному регіментареві «з своїх рук булави. І бунчука підтверждаючи на гетьманство...» (Літопис Самовидця. — с.), що згодом були некритично сприйняті М. Костомаровим, С. Соловйовим, Г. Карповим та іншими істориками.

«наказничества» Якіма Сомка впродовж 1661 — першої половини 1663 р., коли невизнання легітимності його обрання Москвою завадило йому опанувати владу на Лівобережжі. Та й, власне, нестабільне гетьманування І. Виговського значною мірою було обумовлене напруженістю його взаємин з царем.

Як засвідчують рядки листа єпископа Мефодія, відправленого цареві наприкінці червня 1663 р. з «чорним дияконом» Симіоном, новообраний гетьман, козацька старшина і все Військо Запорозьке були розчаровані («все вельми скорбят») тим, що царський повноважний представник не передав від імені Олексія Михайловича Брюховецькому знаки гетьманської влади вже на Генеральній раді під Ніжином. Крім того, місцблюститель у своєму листі ще раз запевнював государя в цілковитій вірності Брюховецького, а також переповідав про його наміри негайно привести до покори московському монарху козаків і поспільство Правобережжя. Загалом же, з аргументів Мефодія випливала нагальна необхідність відправки гетьманських клейнодів в Україну, без очікування з їх врученням Брюховецькому на час його візиту до Москви²⁴

Уряд Олексія Михайловича й цього разу не став сумніватися в доречності пропозицій свого головного радника в українських справах, і в липні 1663 р. разом з князем Гагаріним лівобережному регіментареві було вислано гетьманські клейноди (їх вручення Брюховецькому сталося 2 (12) серпня 1663 р.)²⁵, відклавши приїзд Брюховецького до Москви до слухних часів.

Здавалось би, що чекати на це довго не доведеться, оскільки вже у другій половині вересня 1663 р. гетьман відправив до Москви посольство на чолі з київським полковником Василем Дворецьким, посольський наказ якого містив і завдання оголосити в Посольському приказі про намір Івана Мартиновича взимку їхати «видеть государськіє пресвітлыє очи», сподіваючись під час цього візиту як вирішити проблеми державні, так і залагодити свої сімейні справи — «жениться на Москве».²⁶

Однак, здійснити дипломатичну подорож до царської столиці взимку 1663–64 рр. не було можливо, оскільки вже на початку жовтня до Білої Церкви на чолі коронної армії прибув польський король Ян II Казимир і невдовзі розпочалася його остання воєнна виправа на Лівобережжя. Зрозуміло, що загроза повномасштабного збройного

²⁴ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 218.

²⁵ Дополнение к тому III Дворцовых разрядов. — СПб., 1854. — С. 386.

²⁶ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 250. Загальні вимоги для претендентки було викладено нареченим перед Дворецьким, і той їх переповів у Посольському приказі: «а поняти б за себя московскаго народу вдову, собі в версту, потому что он уж есть лысым».

протистояння з Річчю Посполитою та Правобережним гетьманатом завадили Брюховецькому реалізувати задумане.

Тим часом, ще 24 серпня 1663 р. на Лівобережжя з Москви було відправлено царських уповноважених, «тайних дел» дяка Д. Башмакова та дяка Фролова з грамотою і наказом привести гетьмана і старшину до присяги по договірним статтям, що були укладені в Переяславі з урядом Юрія Хмельницького 1659 р., та вироблення нових умов²⁷. До Глухова царські посланці прибули ще 28 вересня, а переговори з гетьманом — через всілякі, вочевидь, свідомі зволікання останнього²⁸ — було проведено лише 17 листопада 1663 р. У результаті цих переговорів постав певний сурогатний варіант²⁹, який регулював лише окремі питання, причому, дійти згоди з чималою кількістю яких сторонам так і не вдалося³⁰. Вочевидь, гетьман сподівався повернутися до їх остаточного розв'язання вже в умовах зміцнення своєї влади, що забезпечувало б певний простір для політичного маневру.

Власне, решта 1663 та весь 1664 р., окрім головного поточного завдання — відбиття наступу супротивника та розвитку успіху на лівобережних землях, і було присвячено цьому надзавданню всієї політики Брюховецького. Втім, серйозних успіхів досягнути так і не вдалося. Лише пощастило відтіснити місцеблюстителя Київської митрополичої кафедри від втручання в світські справи та кинути на нього тінь підозри в очах московських політиків. Так само порівняно успішними можна вважати й результати протистояння з самоуправними міськими громадами Лівобережжя, від яких у 1664 р. вдалося відібрати грамоти великих князів литовських і королів польських (начебто для заміни відповідними царськими грамотами), що, зрозуміло, призводило до певного послаблення їх позицій. Проте, разом з тим, були серйозні невдачі. Зокрема, старшинський корпус Лівобережного гетьманату не справляв враження моноліту, що беззастережно визнає авторитет свого реґіментаря. Раз по раз хтось зі старшин виявляв чи-то приховану, чи-то відкриту опозицію до його планів і дій. Вочевидь, саме з мотивів політичної неблагонадійності гетьман позбавив полковничих перначів деяких впливових старшин, зокрема, полковників південних полків Дем'яна Гуджола та Василя Шимана-Шимановського³¹

---

²⁷ Матеріали посольства опубліковано: Книги разрядные, по официальным оных спискам. — Т. 2. — СПб., 1855.

²⁸ Це добре описано в: Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 255–257

²⁹ Полное собрание законов Российской империи. — Собр. 2. — Т. 1. — № 368; Собрание государственных грамот и договоров. — Ч. 4. — С. 152–154

³⁰ Про самі переговори див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С. 408–414.

³¹ Див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С. 414–418.

За таких суспільно-політичних настроїв Брюховецький не полишає намірів їхати до Москви, причому, як у контексті вирішення політичного завдання «владі прибавлівать», так і керуючись інстинктом самозбереження. Зокрема, ще восени 1663 р. гетьман, наляканий перспективою польського вторгнення на лівобережні землі та непослуху з боку козаків — «козаки мене не слушают, не хотят собиратся», в розмові з царським воєводою грозився все кинути та «піти в Москву»³².

Активність антигетьманської опозиції як фактор впливу на Брюховецького

Але якщо частину заяв Івана Мартиновича можна було віднести все ж до розряду ні до чого не зобов'язуючої дипломатичної риторики, то навесні 1665 р. сталася подія, яка, вочевидь, вимагала від реґиментаря все ж наважитися на поїздку до царською столиці. Справа в тому, що в цей час у Москві побував тогочасний політичний суперник гетьмана єпископ Мефодій. Ведучи переговори в Посольському приказі, місцеблюститель запропонував цілу низку реформ соціально-політичного змісту, реалізація яких знаменувала б суттєве обмеження гетьманської влади, зокрема, та претензій козацтва на політичне лідерство на Лівобережжі загалом. Так, Мефодій пропонував з метою обмеження фінансових зловживань гетьманської адміністрації залучити всі податні кошти, що збираються з українського населення, до царської скарбниці, щоб вони звідти витрачалися на виплати козакам за несення ними військової служби та йшли на утримання російських ратних людей в лівобережних містах. Єпископ вважав за необхідне негайно вивести з підпорядкування гетьману та козацькій старшині всіх міщан, збори та орендна плата з яких повинні були також надходити не гетьману, а московському монарху. У конфліктах, що раз по раз виникали між гетьманським урядом і міським самоврядуванням, Мефодій радив російській владі невідступно підтримувати представників останнього, з приводу чого накази відповідного спрямування варто було надіслати царським воєводам, що несли службу в Україні. Крім того, на думку єпископа, потрібно було істотно збільшити військову присутність Москви на Лівобережжі, для чого пропонувалося ввести додаткові військові контингенти до Києва, Переяслава, Чернігова та Остра³³.

---

³² Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 258, примітка № 61.

³³ Там же. — С. 281–284.

Реалізацію запропонованих ним нововведень Мефодій радив розпочати негайно, для чого просив виділити йому московських ратних людей «...около полуторы тысяч человек...» на чолі з «...знатный человек и з дьяк...», аби йому було «...надежно приехать и говорить с гетманом»³⁴.

На початку червня 1665 р. пропозиції місцєблюститєля Київської митрополії розглядалися на засіданні Боярської думи, на якому був присутній і цар. За його результатами було ухвалено рішення відкликати відправлений в Україну за подачею І. Брюховецького в лютому 1665 р. царський указ про відібрання в київських міщан і відправку до Москви королівських привілеїв. Щодо реалізації інших пропозицій Мефодія Боярська дума не ухвалила жодних конкретних постанов. І, вочевидь, має сенс міркування В. Ейнгорна³⁵ про те, що не останню роль в цьому відіграв той факт, що саме в червні 1665 р. український гетьман повідомив керівництву Посольського приказу про свій твердий намір найближчим часом особисто відвідати «білокам'яну»³⁶, надаючи тим самим уряду Олексія Михайловича можливість обговорення порушених єпископом питань особисто з Брюховецьким у Москві, в стінах приказу.

Збираючись до Москви, щоб «бачити прєсвітлі царські очі», Брюховецький прагнув не лише засвідчити власну лояльність до династії Романових, а й мав цілком прагматичну мету — «власті собі прибавлять»³⁷. Потреба в цьому існувала хоч би тому, що опозицію своїм діям, спрямованим на зміцнення гетьманського проводу, Іван Мартинович зустрів не лише з боку місцєблюститєля, а й від деяких впливових козацьких старшин. Зокрема, про підозрілу тональність дипломатичного спілкування лівобережного гетьмана з кримським ханом повідомляв 24 жовтня (с. с.) 1664 р. у розмові з белгородським воєводою князем Б. О. Рєпніним кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, наголошуючи на тому, що в ханських листах містилися пропозиції жити їм «...братцкою любовю как бывшей гетман Богдан Хмелницкой...», але для цього — «...в черкасках бы де городех московских людей не было...»³⁸

Ще більш категоричним у своїх висновках був лідер промосковськи налаштованого сегменту лівобережної козацької старшини київський полковник Василь Дворецький, котрий 21 березня (с. с.) 1665 р. звернувся з листом до начальника Посольського приказу вологодського на-

---

³⁴ Там же. — С. 296.

³⁵ Там же. — С. 297.

³⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 136. — С. 301.

³⁷ Там же. — Т. 6. — № 1. — С. 15–16.

³⁸ Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, дело 22. — Л. 1.

місника П. М. Салтикова, де вказував на те, що гетьман їх, «старих і вірних цареві», полковників зненавидів і змістив з урядів. Зокрема, Дворецький вказував на те, що Брюховецький змістив з посади полтавського полковника Д. Гуджола та зінківського — В. Шимана-Шимановського, підпорядкувавши обидва полки своїй довірентій особі — генеральному бунчужному³⁹ (тобто Григорію Витязенку⁴⁰). Крім того, старшина стверджував, що гетьман здійснив спробу його заарештувати, коли він повертався з Москви, і до цього часу не припинив своїх переслідувань, чинить різні утиски вірній цареві старшині, покладаючись у всьому на свого порадника «Захарочку» (генерального писаря Захарія Шийкевича) «...что он примыслит на том всем становитца»⁴¹

Змалювавши всі ті негаразди, які зараз кояться в Україні, Дворецький просив Салтикова видати указ, аби гетьман «...до городов дела неимал, пусть войском владеет, а городами воеводы, понеже города гетманов портят, з городов пожитков наживши не хотят быть послушны никому»⁴². Крім того, він просив змусити Брюховецького виконувати постанови статей 1659 р., якими гетьману заборонялося без «супольной ради полковников» зміщувати старшин з полковницьких урядів, навіть коли б стала явною зрада когось з них⁴³. Цікаво, що не сподіваючись на обізнаність свого адресата в українських справах, Дворецький навіть надіслав йому копію тих статей — «...для лутчего уразумення...»⁴⁴. Але не лише добре знання тогочасного права демонстрував київський полковник. Він також уміло апелював до історичних прецедентів, застерігаючи впливового московського діяча від того, щоб Брюховецький не вчинив з ними, як свого часу вчинив І. Виговський з М. Пушкарем⁴⁵

Через деякий час, 16 серпня (с. с.) Дворецький надіслав до Малоросійського приказу листа, в якому запевняв, що більшість полковників не заперечуватимуть проти надходження з України податків на користь не гетьмана, а царя. Більше того, він пропонував запровадити такий порядок, щоб воеводи, «...жіючіе на Вкраине...», володіли там маєтностями, і тоді не потрібно буде нікого (малося на увазі — гетьмана) просити виділити хліб на прожиток московським ратним людям⁴⁶. Пол-

³⁹ Там же. — Дело 26. — Л. 2.

⁴⁰ Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 2. — P. 516, 677.

⁴¹ РГАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, дело 26. — Л. 3.

⁴² Там же.

⁴³ Там же. — Л. 4.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 142. — С. 309.

ковник наполягав також на тому, щоб збирання податків в Україні здійснювала не гетьманська адміністрація (оскільки вона використовує зібрані ресурси у своїх корисних інтересах), а московські воєводи⁴⁷

Дослідники відзначають, що пропозиції В. Дворецького знаходили підтримку і в інших старшин, зокрема, переконливим прибічником такого курсу Москви зарекомендував себе генеральний писар Степан Гречаний⁴⁸

За умов, що склалися на середину 1665 р. — розкол старшинського корпусу, шанси І. Брюховецького на успішне завершення московської місії були надзвичайно мізерні. Вельми прикметним, на наш погляд, є уже той факт, що по прибутті до російської столиці 11 (21) вересня 1665 р. представницької української делегації (крім гетьманського уряду і козацької старшини, до неї входили також представники православної церкви та міського самоврядування) В. Дворецький і С. Гречаний поселилися не разом з усіма «на посолском болшом дворе», а окремо — щоб їм було зручно спілкуватися з керівником російської делегації на переговорах П. Салтиковим «...для дел великого государя, а дела за ними есть много...»⁴⁹

Московські переговори 1665 р.: механізми явні та приховані

В історичній літературі побутувала думка, що І. Брюховецький ще 15 вересня (с. с.) «уговорил полковников, прельстивши их надеждами на большие царские милости, ударить челом государю всеми малороссийскими городами...»⁵⁰ Однак, уже В. Ейнгорн, проаналізувавши документи, які стосувалися перебування української делегації в Москві, дійшов висновку, що ініціатором цього був не гетьман, а російська сторона. Він же, навпаки, тривалий час активно заперечував проти цього⁵¹ Так, уряд Олексія Михайловича поставив перед гетьманом вимогу стосовно надходження українських податків до скарбниці царя вже 20 вересня (с. с.) 1665 р.⁵² Дослідники стверджують, що вимоги ро-

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 302.

⁴⁹ Там же. — С. 307; РГАДА. — Ф. 124, оп. 1, дело 433. — Л. 23.

⁵⁰ Див.: Карпов Г. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией // Православное обозрение. — 1874. — № 8, 9; Костомаров Н. И. Руина... — С. 102–103; Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 303–304.

⁵¹ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 303–304.

⁵² Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 1. — С. 19.

сійської сторони, оприлюднені на переговорах П. Салтиковим, цілком ґрунтувалися на пропозиціях єпископа Мефодія, переданих півроку тому⁵³ У відповідь І. Брюховецький переконував царських бояр у тому, що грошових зборів з лівобережних жителів у царську скарбницю збирати «...отнюдь немочно; да и заводить то ныне не надобно, потому время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление, и чаят от того шатости...»⁵⁴. Як компромісний варіант гетьман пропонував збирати для утримання московських ратних людей спочатку непрямі податки — з млинів, відкупів, торгівельних операцій тощо. Причому, робити це радив «...не по болшому...», аби населення поступово звикалося з цим, а «...сперва б им было не тягостно...»⁵⁵.

І лише 11 (21) жовтня Брюховецький запропонував передавати і натуральні, і грошові податки з українського населення до царської скарбниці, проте їх збір мали здійснювати українські урядники⁵⁶ Але російську сторону не задовольнив такий порядок організації фінансової справи, і П. Салтиков наполіг на тому, щоб збирання, прийом коштів і збіжжя на зберігання, контроль за дотриманням порядку в цій справі тощо перебували не в компетенції козацької адміністрації, а представників царської адміністрації — воєвод, кількість яких в Лівобережній Україні відтепер мала збільшитись у два рази. Крім організації фінансової справи, в компетенцію воєводського правління передавалося також управління некозацьким населенням українських міст і сіл, яке в такий спосіб виводилося з-під козацького підпорядкування⁵⁷

Крім цього надзвичайно радикального нововведення до схеми організації стосунків Війська Запорозького з російським царем, вироблений за результатами переговорів новий українсько-російський договір (так звані Московські статті 1665 р.⁵⁸) підтверджував заборону гетьманському уряду на проведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачав, окрім підпорядкування Київської митрополії московському патріарху, висвячення останнім на митрополічу кафедру до Києва

⁵³ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 303.

⁵⁴ Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 1. — С. 19.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Див.: Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 142–144.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ В оригіналі статті 1665 р. не мали ніякої назви. Лише на переплетінні було зроблено напис «Статті Івана Брюховецького». У листуванні російського уряду з гетьманом вживалася назва «Статті московського постановлення». І лише Д. Бантыш-Каменський вперше назвав їх Московськими статтями, і саме ця назва утвердилась в історіографії (Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 41. — С. 103; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — С. 195; Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 307).

московського церковного ієрарха «...для лучшіе всего народа под рукою его царского величества крепости и утверждения...» (щоправда, дане положення мало умовний характер — його впровадження в життя передбачалося після апробації константинопольським патріархом).

Щодо особи ініціатора цього надзвичайно важливого нововведення (його реалізація означала б принципову нову якість інтеграції України до корони Романових) думки вчених істотно різняться. Так, А. Яковлів вважав, що ним був не хто інший, як єпископ Мефодій та його прибічники, які в такий спосіб хотіли звести на кафедру першого, котрий, як уже зазначалося вище, був висвячений на єпископство саме представником Московського патріархату⁵⁹. Однак, на нашу думку, більш слушною є гіпотеза В. Ейнгорна щодо авторства цього положення політичного супротивника місцеблюстителя — гетьмана Брюховецького, котрий намагався таким чином нівелювати втручання українських церковних ієрархів у внутрішньополітичне життя України, підпорядкувавши їх московському святителю⁶⁰.

Решта положень Московського договору 1665 р. була менш радикальною. Загалом, вони підтверджували недоторканість козацького устрою, гарантували збереження козакам та їх вдовам наявних привілеїв, конституювали право козацтва після смерті гетьмана вільними голосами обирати його наступника. Щоправда, право гетьманської елекції обмежувалося низкою застережень. Так, вибори нового регіментаря мали проводитися лише з дозволу царя, елекційна рада вважалася правомірною лише за умови присутності на ній уповноваженого царського представника, гетьманські клейноди в часи міжгетьманства відбиралися від Війська Запорозького і мали бути повернутими вже після обрання нового гетьмана. Причому передбачалося, що меншу булаву, прапор і гармати офіційний представник царя буде вручати новообраному регіментареві на генеральній раді, а велику булаву, «знамя большое» і царську жалувану грамоту він зможе отримати лише в «царствующем граде, Москве». Усе це ще більше посилювало залежність гетьманської влади від царя.

Політико-правові наслідки Московського договору 1665 р.

Загалом же, оцінюючи політико-правовий зміст Московського договору 1665 р., варто наголосити на тому, що його норми, відбиваючи загальну тенденцію до обмеження російською владою політичних пре-

---

⁵⁹ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — С. 88.

⁶⁰ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 312–313.

рогатив гетьманської адміністрації, суттєво відрізнялися від попередніх кроків у цьому напрямі своїм радикалізмом. Адже політико-правовий статус Козацького гетьманату, що означувався договором 1654 р. як автономія політична, а згідно з положеннями статей Ю. Хмельницького 1659 р. трансформувався у форму адміністративної, відтепер набирав ознак автономії станової, заперечуючи тим самим претензії козацтва на роль українського «народу політичного».

Звичайно ж, реалізація положень Московських статей на практиці для правлячої еліти Російської держави забезпечувала повне політичне підпорядкування «відвойованих» у Речі Посполитій земель Лівобережної України, гарантувала нові надходження до царської скарбниці та створювала умови для повного включення цього регіону до складу своєї держави. Але чи була готовою українська еліта, нехай навіть за відсутності на Лівобережжі переважання шляхетських традицій козакування, покійно сприйняти запропоновану їй Москвою роль? Чи була вона настільки знесилена й деморалізована, щоб відмовитися від своїх політико-соціальних претензій, задекларованих і так наполегливо виборюваних раніше? Звичайно ж, особисті претензії гетьмана та вищої козацької старшини були задоволені боярським чином і дворянськими званнями, але, як показав наступний розвиток політичних процесів, цього було замало для того, аби перекреслити прагнення козацтва утвердити своє елітарне становище.

Але разом з тим для того, щоб виправити ситуацію, в яку потрапив Лівобережний гетьманат наприкінці 1665 р., було явно замало лише одного невдоволення українського козацтва політикою Москви. Як і раніше в стосунках з польським королем, так і тепер у виставленні претензій російському цареві, для досягнення успіху важливого значення набував фактор розкладу міжнародних політичних сил у регіоні. На кінець 1665 р., як засвідчують джерела, лівобережна старшина поки що не бачила інших, крім московського, напрямів зовнішньополітичної орієнтації. Від її погляду було приховане те, що структура міжнародних взаємин держав Центрально-Східної Європи середини 1660-х рр. мала досить виразну тенденцію до кардинальних зрушень. Для усвідомлення цього потрібний був деякий час і уважне спостереження за тим, що діється на Правобережжі та в Москві.

Jarosław Stolicki

Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny w latach 1669–1670

Według większości historyków najważniejszymi następstwami podpisania rozejmu polsko-rosyjskiego w Andruszowie było załamanie mocarstwowej pozycji Polski w środkowej i wschodniej Europie oraz odwrócenie przymierzy w tej części kontynentu. Zawarcie traktatu zaowocowało nowym ułożeniem stosunków Rzeczypospolitej z Moskwą oraz zmianie układu sił między tymi dwoma państwami i Krymem oraz stojącą za nim Portą Otomańską. Ogromne znaczenie posiadał ów rozejm także dla losów Ukrainy, bowiem dla niej te postanowienia były najbardziej niekorzystne. Położyły kres nadziejom na stworzenie niepodległego państwa czy nawet uzyskanie pewnej samodzielności. Po układzie w Andruszowie w Ukrainie znacznie większe wpływy zdobyła orientacja protatarska. Wzrost jej znaczenia wyszedł naprzeciw dążeniom Porty do rozwiązania dokuczliwej dla niej kwestii kozackiej. Osłabienie Rzeczypospolitej i jej nieudolność w stosunkach z Kozaczyzną były w Stambule uważnie obserwowane, a dygnitarzy tureccy wyciągali z tych faktów konkretne wnioski. Rozczarowanie do Polski i Rosji umożliwiło wzrost wpływów zwolenników Porty. Głównym przedstawicielem tej orientacji był pułkownik czerkaski Piotr Doroszenko, który w 1665 r. został obrany hetmanem kozackim na prawobrzeżnej Ukrainie¹

W 1667 r. Tatarzy i Kozacy Doroszenki rozpoczęli działania wojenne przeciw Rzeczypospolitej. Zakończyły się one bitwą pod Podhajcami, gdzie wojska hetmana Jana Sobieskiego powstrzymały przeciwnika. Następstwem tej bitwy było podpisanie układów między Polską a chanatem i Kozaczyzną. Układ w wyniku którego Doroszenko formalnie powrócił pod protekcję Rzeczypospolitej był jedynie chwilowym polskim sukcesem. Kampania podhajecka nie doprowadziła jednak do żadnych zmian w polityce polskiej wobec Ukrainy, a zwłaszcza podjęcia konkretnych działań. Koncepcje Jana Sobieskiego spotykały się z niewielkim odzewem wśród senatorów, i właściwie żadnym na forum sejmowym. Działania na rzecz osadzenia kandydata francuskiego na tronie zdecydowanie zdominowały sytuację polityczną w Rzeczypospolitej, co nie było zresztą sytuacją nową

---

¹ O rozejmie w Andruszowie Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. — Warszawa, 1959, *passim*; Wójcik Z. Między traktatem andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. — Warszawa, 1968. — S. 7–29. W tych pracach także wcześniejsza bibliografia.

w państwie. W roku 1668 Doroszenko podjął próbę opanowania Zadnieprza. Przyniosła ona spore sukcesy, które jednak okazały się chwilowe. W marcu 1669 r., podczas rady w Hłuchowie, hetman Demian Mnohohriszny uznał zwierzchnictwo carskie, co oznaczało koniec hetmaństwa Doroszenki w lewobrzeżnej Ukrainie. W tym czasie Doroszenko podjął działania mające na celu usunięcie załogi polskiej z Białej Cerkwi, jedyne miejsce w Ukrainie, gdzie wojska koronne stacjonowały. Nie zostały one uwieńczone sukcesem. W marcu 1669 r. w Czehryniu odbyła się rada, która obrała hetmanem Doroszenkę, który zaraz po wyborze poddał się Turcji, a stało się to z poparciem ordy białogrodzkiej. Rada ta odbyła się przed zjazdem w Hłuchowie, a jej okoliczności i postanowienia nie pozostawiały wątpliwości, że celem Doroszenki jest stworzenie z Ukrainy państwa wasalnego wobec Porty, ale o dużych swobodach, na wzór Wołoszczyzny. Decyzje te nie zostały zaakceptowane przez Sicz, która z pomocą Krymu przeprowadziła obiór na hetmana Suchowija. Wydarzenia te spowodowały narastanie bratobójczych walk oraz ruinę wewnętrzną kraju, pustoszonego przez wojska kozackie i stojące za nimi siły zewnętrzne. Wśród tych czynników nie było Rzeczypospolitej, która nie podjęła żadnych działań w celu umocnienia swej pozycji w Ukrainie. Walki te w pewnym momencie ułożyły się bardzo źle dla Doroszenki, którego latem 1669 r. tylko interwencja czausza tureckiego, który nakazał Tatarom krymskim wstrzymać się od działań przeciw Doroszence, uratowała od klęski. Następstwem ich była rada w Humaniu w lipcu 1669 r., podczas której Sicz z poparciem Krymu usunęła Suchowija, a jego następcą mianowała pułkownika humańskiego Michała Chanenkę.

W tym samym czasie elekcja Michała Korybuta Wiśniowieckiego wydawała się kończyć okres zamieszania wewnętrznego w Rzeczypospolitej. Jedną z wielu kwestii koniecznych do rozwiązania przez nowego władcę była sprawa odzyskania wpływów polskich w Ukrainie i polityki wobec Kozaków. Problem kozacki za panowania Michała Korybuta kilkakrotnie był poruszany przez historyków². Wydaje się jednak, że niektóre aspekty tej problematyki zasługują na obszerniejsze rozpatrzenie. Potwierdza to jedno z ostatnich studiów dotyczących kwestii kozackiej w latach 60. XVII w.

---

² Wśród tych opracowań należy zacząć od fundamentalnego dzieła: Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. — Kraków, 1898. — T. I–III, *passim*. Wiele ważnych kwestii porusza we wzmiankowanej już pracy: Wójcik Z. Między... *passim*; Wójcik Z. Jan Sobieski 1629–1696. — Warszawa, 1983. — S. 175–184; Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673. — Kraków; Wrocław, 1984. — Rozdz. XI. Trzeba także zwrócić uwagę na najnowszą pracę polskiej historiografii, pośmiertne dzieło — Perdeni J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. — Kraków, 2000, *passim*. W tych opracowaniach dokładniejsza literatura, zwłaszcza dotycząca spraw szczegółowych. Wśród prac historyków ukraińskich należy wymienić dzieło wybitnego badacza emigracyjnego Dmytra Doroszenki «Hetman Petro Doroszenko. Ohliad joho žyttia i politycznoji dijalnosti», red. W. Omeliaczenko. — Nju-Jork, 1985.

autorstwa J. Dąbrowskiego³. Wykazał on, że elity polskie dokonując oceny problematyki Ukrainy zawiodły. Według autora zła była ocena sytuacji, hierarchia celów oraz sposób ich realizacji. Po sukcesach roku 1660 dominowało przekonanie o możliwości pokonania Moskwy bez zjednania Kozaczyzny. W okresie dążeń o reformę państwa i elekcję vivente rege rywalizujące strony straciły rozsądek, co było także w widoczne w ich zamiarach dotyczących Ukrainy. Co gorsza nawet w realizacji słusznej polityki popełniano rażące błędy dotyczące nieodpowiednich metod lub niekompetentnych ludzi. Warto w związku z tym prześledzić jak wyglądał stosunek najbardziej wpływowych polityków polskich do kwestii kozackiej w latach panowania Michała Korybuta. W porównaniu z epoką wcześniejszą zmieniła się w pewnym stopniu sytuacja międzynarodowa i układ sojuszków w tej części Europy. W związku z tym wydaje się, że sprawa stosunków polsko-rosyjskich będzie problemem drugorzędym. Natomiast na plan pierwszy wysuwa się problem postawy i opinii elit polskich wobec Kozaczyzny na tle narastania zagrożenia tureckiego. Za panowania Michała Korybuta najważniejszym celem Rzeczypospolitej w polityce zagranicznej było powstrzymanie najazdu Porty lub przynajmniej odłożenie go w czasie. W obliczu wojny z Turcją dużym sukcesem mogłoby być pozyskanie do współpracy Kozaczyzny. Jak się okazało nie doszło do tego, a wręcz przeciwnie, Ukraina stała się sojusznikiem nieprzyjaciela czy nawet czynnikiem, który zadecydował o wybuchu wojny. Sprawa Kozaczyzny w nie-dużym stopniu wpływały na stosunki polsko-rosyjskie. Czasami faktycznie przyczyniała się do pewnych zmian w toczących się rokowaniach, ale właściwie sporadycznie odgrywała większe znaczenie. W źródłach polskich, głównie korespondencji polityków, kwestia kozacka wiązała się w znacznie większym stopniu ze stosunkami ze Stambułem. Natomiast układy z Rosją występują jako czynnik kolejny, mają one służyć do znalezienia sojusznika przeciwko islamowi. Ponadto problem stosunków Warszawy z Moskwą został już wyczerpująco omówiony przez Z. Wójcika.

Rozważania o postawie elit politycznych wobec Kozaczyzny należy rozpocząć od określenia wiedzy polityków na ten temat. Wydaje się, że była ona wystarczająca. W Rzeczypospolitej wiedziano o radzie korsuńskiej i jej okolicznościach oraz rezultatach⁴. Zdawano sobie sprawę z zamieszek

---

³ Dąbrowski J. S. Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy w latach 1661–1668 // *Studia Historyczne*. — R. XLIV: 2001. — Z. 4. — S. 573–594.

⁴ Kopia wiadomości przez pewnych szpiegów z rady teraźniejszej kozackiej, korsuńskiej, ultima martii, A. D. 1669 // *Archiwum Główne Akt Dawnych* (dalej — AGAD); *Archiwum Radziwiłłowskie* (dalej — AR) dz. II suplement nr 621 s. 1–2; *Jmć Xiądz Primas, do Jmci Pana Marszałka y Hetman W. Kor.*, 22 III 1669 // *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, zebrał i wydał F. Kluczycki. — Kraków, 1880. — S. 442–445 (dalej — *Pisma*); *List Stanisława Kazimierza Bieniewskiego do podkanclerzego Michała K. Radziwiła*, Łuck 28 III 1669 // AGAD, AR dz. V, s. 25–28.

wewnętrznych w Ukrainie oraz dążeń tureckich do objęcia jej protekcją. Prymas Mikołaj Prażmowski bez większych emocji wskazywał, że przy sprawie polskiej stoi tylko niewielka część Kozaków i postulował, aby ich koniecznie wynagrodzić. Wiadomości o współdziałaniu Kozaków z Tatarami potwierdzają listy Sobieskiego z czasów tuż po elekcji oraz relacje z terenów Ukrainy. Wydaje się, że warto zwrócić uwagę na fragment listu jeńca polskiego Wacława Kamińskiego, który przez lata dostarczał hetmanowi Sobieskiemu cennych informacji. Przedstawił on Sobieskiemu dużo dokładnych informacji na temat poddania się Doroszenki Turcji, a następnie zauważył: «Dawny jest Kozaków fortel pokorą iść, dawne obiecywać posłuszeństwo, a tymczasem co inszego knować»⁵. W związku z tym przestrzegał przed łatwym dawaniem wiary obietnicom Doroszenki, które po umocnieniu się jego pozycji pozostaną nic nieznaczącymi obietnicami.

Podczas elekcji w 1669 r. problem polityki wobec Ukrainy praktycznie w ogóle nie był poruszany. 22 maja zebrani zapoznali się z korespondencją, wśród której był list od Doroszenki, ograniczający się do skarg na polskie oddziały wojskowe. Potem odczytano relację poddania się Kozaków Porcie⁶. Poselstwo kozackie dotarło zaś na elekcję dość późno (pod koniec czerwca czyli już po obiorze władcy) ale udzielono im odpowiedzi, by Doroszenko wysłał kolejne poselstwo na sejm koronacyjny. Brak zainteresowania tą kwestią można wytłumaczyć narastającą walką elekcyjną, która zepchnęła wszystkie problemy międzynarodowe na dalszy plan. Gorąca atmosfera elekcji spowodowała, że zebrani debatowali jedynie o sprawach związanych z kandydatami do tronu. Ocena tego faktu powinna być negatywna, ale musimy to wytłumaczyć narastaniem napięcia w stosunkach wewnętrznych, które w czasie elekcji osiągnęło punkt kulminacyjny. Senatorowie znajdowali się pod presją mas szlacheckich, nie posiadali więc możliwości, aby podjąć temat Ukrainy i narzucić go szlachcie. Ponadto brak posłów kozackich do czasu elekcji króla dodatkowo utrudniał rozpatrzenie tej kwestii. Z drugiej strony wydaje się, że nie było też

⁵ Kopia listu do JMci Pana Hetmana wielkiego kor. od więźnia Wacława Kamińskiego, Biblioteka Czartoryskich (dalej — B. Czart.). — Rkps 2577, s. 319–320; Wśród relacji należy wymienić kilka najbardziej interesujących, Z Międzyboża, de data 26 junii 1669, B. Czart. — Rkps 2577, s. 382 oraz Item z Tyśmienicy, 28 VIII 1669: B. Czart. — 2577, s. 53–55; Copia listu JM Pana Hetmana W. Koronnego do Króla JMci; de data z Jaworowa 30 Julii, 1669 // Pisma. — S. 457; też w liście hetmana do wojewody krakowskiego Aleksandra Lubomirskiego // Pisma. — S. 458.

⁶ Wymienią trzeba następujące diariusze sejmów elekcyjnych: AGAD, Zbiór Branickich z Sucheju (dalej — Sucha). — 85/105; AGAD, Archiwum Publiczne Potockich (dalej — APP). — 32; AGAD, Zbiór z Muzeum Narodowego. — 1220; B. Czart. — 164, s. 129–266, oraz B. Czart. — 164, s. 267–333. O odpowiedzi posiom kozackim mywii podkanclerzy kor. Andrzej Olszowski w wotum wygłoszonym na sejmie koronacyjnym (patrz przypis 10). Dnia 9 julii odbyła się konferencja kryła z deputatami, gdzie debatowano na najpilniejsze tematy państwa; wnyrd nich nie byio kwestii kozackiej // B. Czart. — 2577, s. 387–388.

tym szczególnego zainteresowania, co musi spowodować negatywną ocenę elity, od której powinniśmy wymagać szerszego patrzenia na sprawy państwowe. Znacznie krytyczniej trzeba ocenić brak debat na ten problem w środowisku dworskim po elekcji, co przedstawiają zachowane źródła.

Warto w tym miejscu pokrótce zapoznać się instrukcjami, z jakimi posłowie Doroszenki przybyli na sejmy elekcyjny, a potem koronacyjny⁷. W pierwszej dominowały sprawy religijne i zwiększenia praw dla ludności prawosławnej. Jako winnych wielu zadrażnień wskazywano jezuitów, którzy oskarżali ich także m. in. o szukanie protekcji tureckiej. Usprawiedliwiali tę decyzję wrogim stanowiskiem Rzeczypospolitej, która szukała porozumienia z Portą przeciwko Kozakom. Postulowali, aby dokonać rozgraniczenia terytorium dla nich z województw kijowskiego, braclawskiego, czernihowskiego i części podolskiego. W drugiej instrukcji otwarcie podniesiono postulat zniesienia unii brzeskiej, a ponadto ponowiono poprzednie postulaty. W sprawie wojska zaporoskiego postulowali rozgraniczenie oraz wycofanie załogi polskiej z Białej Cerkwi, a także wynagrodzenie drobnych krzywd. W instrukcji tej wyraźnie podkreślali nawiązanie do unii hadziackiej, której prawa powinny być potwierdzone na tym sejmie. Dla ścisłości należy dodać, że posłów na sejm koronacyjny wyprawił także Chanenko.

Sporo miejsca natomiast zajęła kwestia kozacka podczas sejmiku koronacyjnego⁸. Dnia 7 X 1669 r. propozycję od tronu przedstawił podkanclerzy Andrzej Olszowski. Jako pierwszy punkt wymienił konieczność uspokojenia Kozaków, którzy wybrali zwierzchność turecką i przywrócenia do poddaństwa Ukrainy. Kilka dalszych punktów związanych było z tą sprawą: poprawa stosunków Rzeczypospolitej z Moskwą i Tatarami oraz wzmocnienie wojska w Ukrainie. Potem przeczytano list baszy sylistryjskiego, w którym były informacje o działaniach Doroszenki i listy jego samego wraz z instrukcją kozacką na elekcję⁹.

Wota senatorów rozpoczęły się dopiero 26 października, a przyczyną znacznego opóźnienia były żądania stawiane przez szlachtę, która utraciła swe dobra w traktacie andruszowskim. W kilku z nich interesujący nas problem znalazł ważne miejsce. Prymas Mikołaj Prażmowski poddawał jako pierwszy punkt wszelkich debat obronę Rzeczypospolitej, ponieważ jest ona zagrożona

---

⁷ Ekscerpt krótki wszystkich punktów suplikiej na elekcyjnej Najjaśniejszego Króla Michała // AGAD, Sucha. — 33/46, s. 2–4; Instrukcja na sejm koronacyjny do Najjaśniejszego Majestatu i wszech stanów Rzeczypospolitej... roku 1669 oktobra 3 dnia do Krakowa wysłanym, dana, AGAD Sucha 33/46 s. 6–13. Tekst tej instrukcji omówił: Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... — S. 188–192.

⁸ Niewiele informacji przynosi dziariusz w: B. Czart. — Rkps 165, s. 1–50; Znacznie więcej dwa inne w: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej B. Ossol.) rkps 247 k. 20–59; Biblioteka PAN i PAU w Krakowie (dalej — B. PAN). — Rkps 1070, k. 163–180.

⁹ B. Ossol. — Rkps 247, k. 25v–26; B. PAN, — Rkps 1070, k. 165–165v.

w Ukrainie, gdzie nieprzyjaciół założył już jedną nogę i wkrótce się umocni. Biskup krakowski Andrzej Trzebicki krytycznie ocenił dwulicową postawę Kozaków, ale za konieczne uznał szukanie sposobu zatrzymania ich w posłuszeństwie. A. Olszowski także zwrócił uwagę na dwuznaczną politykę Doroszenki, który ponadto nie przysłał posłów na sejm (dotarli oni znacznie później, ich postulaty były rozpatrzone dopiero podczas posejmowej rady senatu). Za konieczne uznał naznaczenie komisji do rozmów z Kozakami oraz wyprawienie do nich odpowiednich posłów «co u nich kredyt mają»¹⁰ Jako inny sposób podał wyznaczenie nad Ukrainą gubernatora i podparł go licznymi przykładami z historii np. z czasów rzymskich. Biskup kijowski Tomasz Ujejski także podkreślił konieczność: odzyskania Ukrainy oraz wyprawienia poselstw do Moskwy, Porty i Tatarów, a także odpowiedniego posłannika do Kozaków. Warto zwrócić uwagę na opinię wojewody poznańskiego Andrzeja Karola Grudzińskiego. Uznał on, że wobec Ukrainy należy stosować metody odwrotne niż poprzednio, a więc należy jej mieszkańcom przyznać daleko idące wolności, wtedy Kozacy będą chcieli zostać przy Koronie. Podobnie brzmiał głos wojewody lubelskiego Władysława Reya. Uważał, że należy najpierw doprowadzić do wewnętrznego uspokojenia tej ziemi i powinno się to odbyć na fundamencie paktów hadziackich. Krytycznie ocenił postępowanie Polaków «...skarżemy się na nich, a sami im dajemy okazją dyfidencyj, a dalej argumentował «trudno kozackie prowincje w rząd wprawić, kiedy go sami nie mamy»¹¹ i przypominał, że wszyscy wiedzą o naszych radach. Nie był też przekonany do propozycji Olszowskiego powołania gubernatora, z powodu wielkości tego terytorium. W aktualnej sytuacji radził powołać «secretum consilium» i wysłać do Kozaków odpowiednią osobę. Na tym tle dość stereotypowo brzmiała opinia jednego z najwybitniejszych znawców spraw wschodnich wojewody czer nihowskiego Stanisława Kazimierza Bieniewskiego. Postulował on wymarsz w Ukrainę, nie tylko z wojskiem, ale i z pospolitym ruszeniem co wzmocni tam polskie wpływy. Ponieważ sądził, że zwolennikiem protekcji tureckiej jest tylko Doroszenko, radził więc, aby prowadzić rokowania z Chaneńkiem. W połączeniu ze współdziałaniem rosyjskim doprowadzi to do osłabienia zwolenników układu z Turcją. W wystąpieniu kasztelana lubelskiego Szczęsnego Parysa zawierały się różne opinie. Z jednej strony postulował łagodne postępowanie wobec Kozaków, ale z drugiej uważał za niezbędne wzmocnienie wojska, ponieważ, jak argumentował, naród ten traci nadzieję. Kasztelan bełski Aleksander Ludwik Niezabitowski nie wątpił z kolei w powrót Doroszenki w protekcję Rzeczypospolitej. Jako warunek tego widział koniecz-

---

¹⁰ B. PAN. — Kr. rkps 1070, k. 174v, 175. Wota w rękopisie: B. Ossol. — 247, k. 46–55. W rkps: B. PAN. — 1070, k. 172–176v.

¹¹ B. PAN. — Kr. 1070, k. 176.

ność potwierdzenia praw kozackich oraz naznaczenia komisji, a w pierwszej kolejności szybkiego wysłania posłannika.

Sejm nie zakończył się pomyślnie. Dalszy ciąg obrad zdominowała ponownie sprawa egzulantów, która spowodowała także ich zerwanie. Wkrótce przed rozejściem się stanów 11 listopada audiencję mieli posłowie kozaccy, i to zarówno ci wysłani od Doroszenki, jak i od Chanenki. Zapewniali oni króla o swojej wierności i posłuszeństwie.

Podczas obrad rady posejmowej punkty 3, 4, 5 i 6 dotyczyły kwestii kozackich, tureckich, tatarskich i moskiewskich. W sprawie kozackiej król pytał jaką postawę zając w stosunkach z obydwoma hetmanami i jak odprawić ich poselstwa¹². Bardzo obszerną mowę wygłosił wojewoda pomorski Jan Ignacy Bąkowski. Wyszedł z założenia, że sytuacja w Ukrainie jest bardzo złożona, także ze względu na sąsiadów. Komplikuje to fakt złożenia przez Doroszenkę przysięgi sułtanowi. Radził więc postępować bardzo ostrożnie, aby żaden z hetmanów nie zważył o łasce króla, a Doroszenkę odciągnąć od związku z Turcją. Należy zwołać komisję, która, w otoczeniu licznych wojsk, powinna przyjąć od Kozaków oświadczenia poddaństwa i pohamować działania wrogie działania. Wysłanie komisji będzie potwierdzeniem starań królewskich, dzięki którym zostaną uspokojone pretensje. Doraźnie sugerował jednak, aby dać posiłki Chanence i prosić o wsparcie przeciw rebeliantom chana. W konkluzji uchwalono, aby poselstwa odprawić elegancko, ale żadnemu zbytnio nie ufać. Świadczy to, że w listopadzie 1669 r. w otoczeniu króla nie było jeszcze jednoznacznego stanowiska w kwestii kozackiej. Prawdopodobnie było to efektem przekonania, że ważniejszy dla dworu jest wybór polityki prohabsburskiej i całą aktywność skierowano w tym kierunku. Nie chciano więc podejmować kolejnych działań, które mogły przyczynić dodatkowe kłopoty. Na pewno pewną rolę odegrał fakt, że w październiku 1669 r. w Andruszowie rozpoczęły się kolejne pertraktacje między Rzeczpospolitą a Rosją, które mogły wpłynąć na zmianę stanowiska strony polskiej w sprawie Ukrainy.

Opinie senatorów wygłoszone podczas sejmu koronacyjnego i po jego zakończeniu przynoszą wiele informacji na temat widzenia przez nich trudnego i skomplikowanego problemu Ukrainy. Zastępują one w sumie na pozytywną ocenę. Większość z nich widziała wagę tej kwestii i konieczność jej szybkiego rozwiązania. Z przytoczonych opinii można wnioskować, że istniała pewna wspólna metoda postępowania. Należy wysłać do Kozaków zręcznego posłannika, dobrze tam widzianego, a później przygotować komisję, która ma dokonać całościowego rozwiązania problemu. Warto podkreślić głosy postulujące prowadzenie łagodnej polityki czy nawet powrotu do idei unii hadziackiej. Rzadkie były natomiast opinie o konieczności

---

¹² Punkta rady po zerwanym sejmie // Pisma. — S. 461–462. Wotum Bąkowskiego // B. Czart. — 165, s. 299–304.

wprowadzenia w Ukrainę sporej liczby wojska. Wbrew pozorom to twierdzenie nie byłoby równoznaczne z dążeniem do siłowego rozwiązania. Duża armia mogłaby za to wzmocnić zwolenników Rzeczypospolitej i zapobiec działaniom przeciwników. W poprzednim okresie słabość militarna Polski była jedną z przyczyn upadku jej wpływów. Nie ulega ponadto wątpliwości, że duże znaczenie w stabilizowaniu sytuacji na Zadnieprzu odegrały oddziały carskie. Najslabszą stroną wypowiedzi senatorów był widoczny brak orientacji w kwestiach dotyczących zaufania do odpowiednich ludzi. Brak w nich konkretnych opinii dotyczących oceny poszczególnych kandydatów, a już wyjątkowo unikano odpowiedzi na pytanie kogo należy poprzeć. Właściwie nie próbowano rozważać także zalet tych osób, wpływów politycznych, dążeń do współpracy z Rzeczpospolitą i warunków na jakich to współdziałanie może nastąpić¹³

Po zwycięstwie Doroszenki pod Steblowem wysłał on list do króla. Przypomniał o wyprawieniu posłów na sejm oraz podkreślił, że dowiedział się o wysłaniu przedstawicieli także przez Chanenkę. Usprawiedliwił swoje kontakty z Tatarami dążeniem do ocalenia Ukrainy przed niszczącymi najazdami i apelował, aby nie dawano wiary sugestiom jego przeciwników. W liście znajdowały się również pogroźki. Doroszenko informował o swoich wpływach oraz podkreślał, że tylko on reprezentuje interesy Kozaków. Sugerował, że poparcie przez króla Chanenki będzie poważnym błędem. Jednocześnie jednak w Rzeczypospolitej wiedziano o intrygach Doroszenki. Komendant Białej Cerkwi Löbel informował Sobieskiego o sytuacji w Ukrainie i przestrzegał przed dawaniem wiary hetmanowi zaporoskiemu¹⁴ Wiadomości te dokładnie przedstawiały dążenia Doroszenki, stąd trzeba je ocenić jako wiarygodne. Listy te, zarówno Doroszenki, jak i Löbela, wskazują, że sytuacja w Ukrainie rozwijała się w kierunku niebezpiecznym dla interesów polskich i konieczne było podjęcie zdecydowanych działań przez kierujących polityką państwa. Król Michał w liście do Doroszenki informował go, że dąży do uspokojenia sytuacji i liczył w tym zakresie na jego wsparcie oraz zapowiadał powołanie komisji dla uspokojenia pretensji narodu ruskiego.

Interesujący nas problem odegrał także istotną rolę w czasie rokowań polsko-moskiewskich, które rozpoczęły się w październiku 1669 r. w Andruszowie. Negocjatorzy carscy wysunęli listę zarzutów wobec strony polskiej, wśród których ważne miejsce zajmowały pretensje dotyczące Kozaków. Argumentowali, że z brakiem przeciwdziałania ze strony Rzeczypospolitej spotkały się interwencje Doroszenki na Zadnieprzu. W związku z tym, proponował

¹³ Akcentował to mocno: Dąbrowski J. S. *Polskie elity...* — S. 592, który podał także wcześniejszą literaturę.

¹⁴ Kopia listu Doroszenkowego do Króla JMci, Steblów 29 X 1669 // B. Czart. — 1669, s. 163–165; Kopia listu od P. Commendanta Białocerkiewskiego, de data 21 XI A. 1669 // Pisma. — S. 462–463; Respons króla Michała na list Doroszenki hetmana zaporoskiego, 1 XII 1669 // B. Czart. — 2577, s. 65.

główny negocjator moskiewski Afanasij Ł. Ordin-Naszcokin, powinno się zwołać do Kijowa komisję polsko-moskiewską, podczas której zostaną rozpatrzone główne problemy Ukrainy. Następstwem jej będzie pozyskanie duchowieństwa prawosławnego, a potem także Kozaków. Komisarze Rzeczypospolitej, po pewnych wahaniach, zgodzili się na ową ideę i wysłali listy do Doroszenki¹⁵. Powiadamił go o dążeniu do trwałego współdziałania, przypomnieli o amnestii udzielonej Kozakom przez króla i Rzeczpospolitą oraz apelowali o dobrą wolę. Zgodzili się nawet na możliwość przysłania przedstawicieli kozackich do Andruszowa. Doroszenko szczególnie chętnie przystał na zwołanie komisji w sprawie uspokojenia religii greckiej i nalegał, aby odbyła się w Kijowie. Niechętnie natomiast odniósł się do tego pomysłu sam król. Czynił on wyrzuty komisarzom, że zgodzili się na propozycje moskiewskie, mimo że tych kwestii nie obejmowała instrukcja. Żądał udzielenia negocjatorom carskim zdecydowanej odmowy w tej sprawie. Informował ich o obietnicy powołania komisji z Kozakami, która doprowadzi do uspokojenia Ukrainy. Przypomniwał, że osobnym problemem są sprawy kozackie dla Rzeczypospolitej, osobnym zaś kwestie Kozaków moskiewskich. Twarde stanowisko władcy pogrzebało ideę udziału Kozaków w rokowaniach polsko-moskiewskich, która była bez wątpienia dla Polski niekorzystna¹⁶. W kolejnych listach króla Michała spotykamy następne kwestie. Wiśniowiecki zwracał uwagę na poważne niebezpieczeństwo, jakie grozi Rzeczypospolitej od Porty, które jest następstwem uznania jej zwierzchnictwa przez Doroszenkę. W takim razie konieczne jest porozumienie z Moskwą przeciw Turcji. Gdyby jednak zagrożenie zewnętrzne zostało odsunięte, wówczas, twierdził król, koniunkcja sił z Moskwą jej przyniesie większy pożytek. W otoczeniu dworskim realistycznie osądzano dążenia Doroszenki, o czym świadczy późniejszy list władcy do komisarzy¹⁷. Michał Korybut oceniał, że głównym celem hetmana zaporoskiego jest związek z Turcją i uzyskanie posiłków tatarskich. Moskwa zaś zostanie oszukana, jak wcześniej Rzeczypospolita. W podobnym duchu wypowiedział się zaufany króla, kanclerz litewski Krzysztof Pac, który nie miał złudzeń co do intencji Doroszenki. W liście z 5 II 1670 r. proponował nawet postraszanie Moskwy Kozakami, bowiem przeciw pań-

---

¹⁵ Omówił te kwestie: Wójcik Z. *Między...* — S. 204–221. Kopia listu od ichm. panów komisarzów do Doroszenki i do Kozaków na Ukrainę pisanego pod datą 30 X 1669 // B. Czart. — 165, nr 34, s. 169–174. W tymże rękopisie na stronach 191–192 list komisarzów do króla Michała Korybuta z 3 XI 1669 r.

¹⁶ List Michała króla do komisarzów od Rzeczypospolitej dla traktowania o pokój z Moskwą wyznaczonych, Kraków 30 XI 1669 // B. Czart. — 165, s. 409; kolejne listy z 17 XII 1669 // *Ibidem*. — S. 481; z 23 XII 1669 // *Ibidem*. — S. 487–488.

¹⁷ List Michała króla do komisarzów od Rzeczypospolitej dla traktowania o pokój z Moskwą wysadzonych, 6 II 1670 // B. Czart. — 166, s. 173–176. List Krzysztofa Paca kanclerza wielkiego W. Ks. Lit. do komisarzów na traktaty moskiewskie wyznaczonych, In Monte Pacis 16 I 1670 // B. Czart. — 166, s. 99–100. Następnym list 5 II 1670 z Warszawy // *Ibidem*. — S. 171–172.

stwu carów zbierają oni posiłki tureckie. Warto zauważyć, że jeszcze kilka miesięcy wcześniej opinie K. Paca dotyczące Doroszenki nie były tak zdecydowanie negatywne. Świadczy o tym jego list do komisarzy Rzeczypospolitej z końca listopada¹⁸. Może to wskazywać, że to właśnie wówczas w kręgach dworskich jednoznacznie oceniono, że nie ma możliwości nawiązania układów z Doroszenką. Uznano, że dąży on szczerze do współdziałania z Turcją, szkodzi interesom Rzeczypospolitej i nigdy nie będzie widział miejsca dla Ukrainy w jej ramach.

Ważna jest także opinia w tej sprawie hetmana Jana Sobieskiego, który wprawdzie wówczas nie należał do doradców króla, ale z racji zajmowanego stanowiska oraz doświadczeń był dobrze zorientowany. Hetman postulował naznaczyć komisję na dzień 12 marca w Kamieńcu. Termin ten będzie odpowiadał zarówno Kozakom, jak i nam, ponieważ będzie to podczas obrad sejmu: «zkađ częste Ichmciom Panom Kommissarzom mogą być dane informacye»¹⁹. Wywodził wszelkie inne pożytki tego czasu oraz miejsca i nalegał, aby podjąć szybkie działania, jeżeli te opinie zostaną zaakceptowane przez króla. Sugerował, że żądania kozackie mogą być dość wygórowane. Oceniał, że Chmielnicki będzie przebywał w niewoli tureckiej do czasu, kiedy będzie mógł być wykorzystany jako następca Doroszenki. Michał Korybut, korzystając z informacji zawartych w listach Sobieskiego, złożył komisję na dzień 24 marca. W uniwersale do Kozaków przypomniał o odprawie posłów kozackich przybyłych na koronację i zapewnił o swym dążeniu do ustanowienia dobrych stosunków z Kozaczną²⁰. Ubolewał nad intrygami i zamysłami Doroszenki, o których otrzymywał przestrogi, liczył na usunięcie animozji oraz zapewniał o przestrzeganiu praw i swobód.

Z kilku dokumentów znamy dążenia Piotra Doroszenki²¹. Usprawiedliwiał on swe kontakty z Turcją koniecznością ochrony przed Tatarami.

¹⁸ List Krzysztofa Paca kanclerza w. W. Ks. Lit. do komisarzy na traktaty moskiewskie do Rzeczypospolitej wysłanych, Kraków 30 XI 1669 // B. Czart. — 165, s. 405–407.

¹⁹ Kopia listu od J. Mci Pana Marszałka y Hetmana W. Kor. do Jmć Pana Wdy Krakowskiego, de data 3 II 1670 z Styców // Pisma. — S. 493–494; cyt. fragment: s. 493. Sobieski nie proponował do tej komisji konkretnych kandydatów ograniczając się do stwierdzenia «Ludzi zaś, że ad tantum negotium sposobnych y wiadomych rzeczy tamecznych, J. K. M. wybrać zechce, o czym nie wątpię». Doroszenko nalegał, aby komisja mogła być zakończona przed wyjściem ordy, Kopia listu od Doroszenka do pana komendanta białocerkiewskiego, z Czehrynia 19 II 1670 // B. PAN. — 1070, k. 193–193v.

²⁰ Uniwersał króla Michała do wojska zaporoskiego, 18 II 1670 Jasna Góra // B. Czart. — 166, s. 227–229.

²¹ List Piotra Doroszenka hetmana wojska zaporoskiego do jm. ks. podkanclerzego koronnego, 18 III 1670 Czehryń // B. Czart. — 166, s. 335–339; Instrukcja ode mnie Piotra Doroszenka hetmana wojska zaporoskiego posłom... do J. K. Mci dana A. 1670 // AGAD, Sucha. — 33/46, s. 14–15; też w skróconej formie: Puncta kozackie // B. PAN. — 1070, k. 219v. O sprawie Zadnieprza i innych dążeniach Doroszenki zob.: Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... — S. 207–216.

Obiecywał posłuszeństwo królowi, ale zarazem przedstawiał bardzo rozbudowane postulaty dotyczące kwestii religijnych i przywilejów dla miast ukraińskich. Nalegał na szybkie naznaczenie komisji (tzn. skończenie jej przed sejmem) z powodu zagrożenia najazdem nieprzyjaciela. Prosił również o deklarację króla dla pułków zadnieprzańskich oraz posiłki dla nich, by nie wracały pod protekcję moskiewską. W tych ostatnich stwierdzeniach wyraźne były dążenia do rozbicia współdziałania polsko-moskiewskiego. Konkretnie działania Doroszenki, przede wszystkim sprowadzenie w Ukrainę na zimę ordy białogrodzkiej, wyraźnie jednak świadczyły o lekceważeniu przez niego państwa polskiego.

Problem kozacki znalazł się na dalszym planie podczas obrad sejmu wiosennego w 1670 r., a stało się tak z powodu zaostrzenia konfliktu między dworem a opozycją. Dwór przykładał pewne znaczenie dla pomyselnego rozwiązania tej sprawy, dlatego została ona już poruszona w instrukcji królewskiej na sejmiki²². Nie była jednak obszerniej omówiona, lecz wzmiankowano tylko o grożącej wojnie z Portą i podjęciu przez Michała Korybuta niektórych działań. Podczas obrad kwestia polityki wobec Kozaczyzny dwukrotnie pojawiła się 13 marca²³. Senatorowie wysłani od króla do izby poselskiej zapraszali posłów do słuchania propozycji od tronu oraz przypomnieli im o konieczności napisania instrukcji dla komisarzów. Zapewniono ich, że będzie to przedmiotem narad w izbie. Potem posłowie udali się na górę, celem wysłuchania propozycji od tronu, którą wygłosił podkanclerzy litewski Michał K. Radziwiłł. Przedstawił przestrogi o zagrożeniu tureckim i niespokojną sytuację w Ukrainie oraz wskazał skargi i oczekiwania Doroszenki. Postulował, aby naznaczono deputatów do spisania instrukcji na komisję kozacką, którą władca nazaczył na 30 marca, a także komisarzy z izby poselskiej. Generalnie jednak sprawy polityki zagranicznej nie zajmowały zbyt wiele miejsca w propozycji, w której dominowały kwestie wewnętrzne. W późniejszym okresie sejmu tendencja ta potwierdziła się. Posiadamy wiadomości, że 20 III posłowie kozaccy uczestniczyli w bankiecie wydanym przez kasztelana wołyńskiego, gdzie byli dość uroczście traktowani²⁴. Kilka dni później, 26 marca podczas obrad bez ar-

---

²² Instrukcja dla Piotra Dębińskiego, opata koronowskiego, posła królewskiego na sejmik przedsejmowy województwa krakowskiego w Proszowicach, dana w Warszawie 23 grudnia 1669 // Akta sejmikowe województwa krakowskiego (dalej — ASWK). — T. III: 1661–1673. — Wrocław; Kraków: wyd. A. Przyboś, 1959. — S. 295–298.

²³ Diariusz sejmu // B. Ossol. — 247, k. 67–114. O wydarzeniach z 13 III k. 73v–75v. Tegoż dnia przed zagrożeniami ze strony Turcji i Kozaków wspominał poseł i starosta bractawski Stefan Konstanty Piaseczyński. Wystąpienie to zostało omówione przez: Kulecki M. Wygnańcy ze wschodu. Egzulanzi w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. — Warszawa, 1997. — S. 129. Punkta propozycyjej przez Ks. Jmci podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego // B. PAN. — 1070, k. 219–219v.

²⁴ B. PAN. — 1070, k. 222; B. Ossol. — 247 k. 87v–88, 101v.

bitrów w senacie, żądano, aby izba poselska naznaczyła deputatów do podpisania instrukcji dla komisarzy na komisję z Kozakami. Niewiele nowego wniosły wota, tylko wojewoda sandomierski Jan Tarło przypomniał o komisji kozackiej. Pozostały czas sejmku upłynął na podnoszeniu pretensji przez egzulantów z ziem utraconych na rzecz Moskwy oraz zatargach wewnętrznych. Możemy więc ocenić, że problem ten został podczas sejmku potraktowany dość pobieżnie lub nawet zlekceważony. Wskazuje na to niewielkie zainteresowanie tą tematyką obradujących oraz brak jakichkolwiek konkretnych postulatów. Wydaje się jednak, że ocena jest trochę bardziej złożona. Zarówno posłowie, jak i senatorowie nie uważali tej kwestii za ważną, ponieważ w pewnym stopniu została ona już rozstrzygnięta. Podczas sejmku była już podjęta decyzja o zwołaniu komisji, wiedziano też o postawie i dążeniach Doroszenki. W wystąpieniach brak natomiast konkretnych postulatów dotyczących propozycji rozwiązania problemu; wszystkie kwestie odsyłano do decyzji komisji. To z pewnością źle świadczy o elitach państwa.

Z powodu zerwania sejmku kwestie komisji z Kozakami zostały ustalone na radzie posejmowej²⁵ Wybrano komisarzy, których zaopatrzone w instrukcję, a jako miejsce komisji został naznaczony Ostróg. Ponieważ instrukcja została omówiona przez historyków nie trzeba jej ponownie charakteryzować. Odnosiła się ona do petycji kozackich przedstawionych na sejm koronacyjny. Warto zauważyć, że na miejsce obrad wyznaczono Ostróg, a nie Kamieniec, jak proponował Sobieski. Kwestia miejsca nie była jednak w instrukcji traktowana priorytetowo, w przypadku żądań kozackich deputaci mogli zgodzić się na jego zamianę.

Problem rokowań z Kozakami został omówiony w literaturze i jest dobrze znany, a ponieważ nie jest to najważniejszy wątek tego artykułu, stąd należy zwrócić na jego uwagę jedynie w kontekście omawianego tematu. Kilkakrotnie był on poruszany w dokumentach królewskich. Michał Korybut zawiadamiał szlachtę o groźbie najazdu tatarskiego oraz informował o powołaniu komisji do rozmów z Kozakami. Dość lekceważąco wypowiadał się o wpływach Doroszenki w Ukrainie. W liście do Michała Radziwiła z 10 czerwca również wspominał o grożącej protekcji tureckiej nad Ukrainą. Powątpiewał także w efekty komisji z Kozakami «kiedy się dotąd jeszcze nie zaczęła»²⁶ Problem Ukrainy był według władcy jedną z

²⁵ Obszernie o tych kwestiach pisze: Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... — S. 217–225.

²⁶ Uniwersał Króla JMci po drugim sejmie zerwanym do województw, na sejmiki rozestany, 25 IV 1670 // B. PAN. — Kr. 1070, k. 231–232; Wici jedne za dwoje na pospolite ruszenie, 29 V 1670 // Ibidem. — K. 303–303v; List króla Michała do Michała Kazimierza Radziwiła, Warszawa 10 VI 1670 // AGAD AR. — Dz. III, s. 15–16; List króla Michała, 26 VI 1670 // B. Czart. — 167, s. 600; Instrukcja królewska na sejmik przedsejmowy województwa krakowskiego, dana ks. Piotrowi Jordanowi z mniejszej kancelarii koronnej, 8 lipca 1670 r. // ASWK. — T. III. — S. 324–329; więcej w suplemencie, Suplement instrukcji

przyczyn zwołania kolejnego sejmiku, jak wynika tak z listu pisanego 26 czerwca. Czytamy w nim ponadto o braku porozumienia z Kozakami, którzy nie przybyli dotychczas do Ostroga. Jak wiadomo zasadniczą przyczyną zwołania sejmiku było dążenie dworu do zastraszenia opozycji wewnętrznej, stąd możemy ocenić, że opinie te miały charakter zdecydowanie propagandowy. Potwierdza to instrukcja królewska na sejmiki, w której najważniejszą część stanowią sprawy wewnętrzne i plan usprawnienia sejmiku. W kwestiach dotyczących komisji kozackiej Michał Korybut żądał od szlachty by dała posłom pełną moc stanowienia. Nieco więcej informacji na ten temat znajdujemy w suplemencie do instrukcji. Władca apelował o przyznanie pieniędzy na zatrzymanie w posłuszeństwie wojska zaporoskiego, które deklaruje dotrzymać wierności królowi i nie jest skłonne ofiarować swych usług Moskwie oraz Porcie. Podkreślał, że Zaporozcy odgrywają istotną rolę jako czynnik zmniejszający wpływy Doroszenki i szachują Tatarów. Wzywał także o uchwalenie podatków na opłacenie Chanenki. Z dokumentów tych wynika, że stosunki z Kozakami układały się nie po myśli dworu. Dla otoczenia Wiśniowieckiego rozwój sytuacji okazał się sporym zaskoczeniem. Doroszenko przyjął taktykę gry na zwłokę, której ukoronowaniem była instrukcja dla posłów²⁷. Jego celem było doprowadzenie do końcowego efektu rokowań z Turcją. Konkretnie działania obozu dworskiego (misja dworzanina Mikołaja Raczkowskiego do Czehrynia, zgoda króla na odwołanie z Polesia pułkownika Piwo) również nie przyniosły efektów, a nawet okazały się fatalne w skutkach.

Politykę dworską wobec Kozaków wyjaśnia także list podkanclerzego Andrzeja Olszowskiego do hetmana Sobieskiego²⁸. Należy na to pismo zwrócić uwagę, ponieważ Olszowski był wówczas człowiekiem, który decydował o polityce dworu, także wobec Kozaków. Autor wymieniał liczne żądania Doroszenki, które według niego świadczyły o jego złych zamiarach i braku dążenia do porozumienia. Akcentował nieszczerłość hetmana kozackiego, przypominając o jego konszachtach ze Stambułem. Jako niezrozumiałe i niespotykane dotychczas oceniał żądania Doroszenki przysłania zakładników. Podkanclerzy wskazywał także na przesłanki, które wskazywałyby na osłabienie pozycji zwolenników porozumienia ze Stambułem: brak skutecznego poparcia Krymu dla nich, trudna sytuacja międzynarodowa Turcji, opór przeciwko temu na Zaporozżu i wzrost znaczenia Chanenki, rebelie wśród czerni. Uważał, że skuteczna interwencja wojska

---

urodzonemu posłowi JKMci na sejmiki województwa pro die 29 iulii złożony z kancelarii mniejszej koronnej die 23 iulii A. 1670 // B. Czart. — 167, s. 159–160.

²⁷ Kwestie te obszernie wyjaśniają: Korzon T. Dola i niedola... — S. 387–399; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... — S. 226–260.

²⁸ Respons na instrucją od JMci Pana Marszałka y Hetmana W. Kor. z obozu, do JMci Xiędza Podkanclerzego Koronnego..., dany w Warszawie die 21 iulii A. 1670 // Pisma. — S. 535–543.

polskiego doprowadzi do pacyfikacji Ukrainy. Radził jednak, aby wstrzymać się z nią, dopóki na sejmie Doroszenko nie zostanie ogłoszony za wroga i nie podejmie się działań w celu wzmocnienia wojska.

Inne opinie na temat polityki wobec Kozaków głosił Jan Sobieski. Hetman także zdawał sobie sprawę z działań Doroszenki, które oceniał jako jawną zdradę. Starał się jednak o podtrzymywanie z nim rokowań i wyjaśnianie wszelkich poczynań, które mogły stać się zarzewiem konfliktów. Usprawiedliwiał nawet udzielenie pomocy załodze polskiej w Białej Cerkwi, która była oblężona przez Kozaków. Zasadniczym jego celem było powstrzymanie Kozaczyzny przed uznaniem zwierzchnictwa tureckiego. Stąd postawa hetmana była bardzo ostrożna, a w jego działaniach widzimy dążenie do łagodzenia przeciwności i unikania konfliktów. Historycy zgodnie podkreślali, że hetman przede wszystkim, ale i inni polscy decydenci zdawali sobie sprawę z dominującej pozycji Doroszenki w Ukrainie. Olszowski, a za nim pozostali politycy związani z dworem dążyli do osłabienia jej, ponieważ w nim widziano głównego przeciwnika. Stąd też zdecydowali się na porozumienie z Chanenką. Sobieski natomiast był zwolennikiem daleko idących ustępstw na rzecz Kozaczyzny. Docierały do niego opinie, że Porta może poprzeć, przebywającego w niewoli u baszy sylistryjskiego, Jerzego Chmielnickiego. Według opinii posła do Tatarów Jana Karwowskiego Juraszko prosił sułtana o hetmaństwo, obiecując mu ścisłe posłuszeństwo²⁹. Nie jest wykluczone, że hetman liczył, że informacje takie docierały także do Doroszenki i były dla niego przestrożą przed podporządkowaniem się Turcji. Sobieski był przeciwnikiem porozumienia się Rzeczypospolitej z Chanenką, ponieważ uważał, że doprowadzi to do zerwania rozmów z Doroszenką. Ponieważ miał wystarczające informacje o jego postawie musiał kierować się pewnymi logicznymi przesłankami. Nie ma innego wytłumaczenia postępowania hetmana. Chyba że zaakceptujemy opinie J. Perdenii, że hetman był skłonny porozumieć się z Doroszenką, aby przy jego wsparciu doprowadzić do osadzenia na tronie kandydata francuskiego. Byłby to pomysł nawiązujący zresztą do niektórych koncepcji Ludwiki Marii. Teza ta w odniesieniu do Sobieskiego wydaje się jednak wręcz nieprawdopodobna.

Z dostępnych źródeł wynika, że kwestia polityki wobec Kozaków nie spotkała się na sejmie jesiennym z większym odzewem. Zarówno w propozycji od tronu, jak i w wotach senatorskich nie było propozycji od-

---

²⁹ Copia listu od Pana Karwowskiego, postanego do Krymu, de data 14 Aprilis z Białogroda Anno 1760 (!) // Pisma. — s. 498–501. Ocenę działań Sobieskiego dokonali: Korzon T. Dola i niedola... — S. 397–398; Wójcik Z. Jan Sobieski... — S. 176–177; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... — S. 239. Ważne informacje na temat postawy Sobieskiego zawiera list Stanisława K. Bieniewskiego do Michała K. Radziwiłła z 31 VII 1670 r. // AGAD AR. — Dz. V, s. 32–33. Wynika z niego, że hetman wiedział o zdradzieckich poczynaniach Doroszenki, ale radził, by nie zrywać z nim kontaktów.

noszących się do tych spraw. Rolą sejmu było jedynie zatwierdzenie postanowień komisji w Ostrogu, którą podpisano 2 IX 1670 r. z Chanenką³⁰. Zaakceptowanie tej ugody przesądziło o polityce Doroszenki i dalszych losach Kozaczyzny. Posłowie kozaccy przebywający w Warszawie, zostali, w dwóch turach, odesłani na Sicz z klejnotami i wysłannikiem królewskim, który wiozł uniwersał monarchy. Ich powrót na Sicz opóźniał się z powodu trudności, jakie czynił im hetman lewobrzeżnej Ukrainy Mnohohriszny.

Dokonując podsumowania polityki polskiej wobec Ukrainy, prowadzonej w latach 1669/1670 należy bezspornie zauważyć, że zakończyła się ona całkowitym niepowodzeniem. Przyczyny tego niepowodzenia znajdujemy jednak gdzie indziej niż w koncepcjach senatorów. Wydaje się pewne, że w omawianym okresie nie było już szans na zasadniczą reorientację tej polityki. Sprawę Ukrainy zaniedbano w latach 60. XVII w., popełniając wiele błędów oraz decydując się na wybór fatalnych koncepcji. Za panowania Michała Korybuta było już za późno na dokonanie zmian. Działania Piotra Doroszenki były otwarcie wrogie wobec interesów polskich i zmierzały do nawiązania współdziałania z Portą. Ich efektem miało być uzyskanie dużych swobód przez Kozaczyznę. Zdecydowano się więc na poparcie Michała Chanenki, który okazał się zbyt słaby, a jak się potem okazało, także słabo związany z Rzeczpospolitą. Tak zemściła się beznadziejna polityka wyboru niewłaściwych ludzi i bezsensownego osłabiania żywiołów sympatyzujących ze sprawą polską. Poważnym błędem była także słabość militarna, która w konsekwencji również osłabiła stronnictwo propolskie. Kierownicy polityki Rzeczypospolitej zdawali sobie nawet z tego sprawę, ale nie byli w stanie rozwiązać tej kwestii. W głosach lub listach senatorów znajdujemy wiele rozsądnych opinii, które zasługują na uznanie. Trudno więc osądzić, że senatorowie nie zdali tego egzaminu — jak jednak już wskazano na dokonanie zmiany było stanowczo za późno. Warto jeszcze zaznaczyć jedną kwestię, zupełnie na uboczu tych rozważań, a mającą chyba duże znaczenie. Warto w przyszłości przeanalizować politykę Porty wobec tych wydarzeń. W Stambule podjęto decyzję, aby ostatecznie rozwiązać sprawę kozacką i podjęto działania w celu realizacji tego pomysłu.

---

³⁰ Transakcja komisyjnej z Niżowemi Kozakami w Ostrogu // Biblioteka Jagiellońska. — Rkps 32/52, k. 122–124; toż w: B. Czart. — 167, s. 219–222. Aprobacja komisji z wojskiem naszym zaporowskim // Volumina Legum. — Warszawa, 1980. — T. V. — S. 30.

В'ячеслав Станіславський

Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686–1697 рр.

Зовнішньополітичні заходи Російської держави стосовно запорозько-польських взаємин наприкінці XVII ст. донині спеціально не вивчалися, що зумовлено майже повною відсутністю опублікованих джерел, які б торкалися цього боку діяльності російської дипломатії. Увагу істориків привернули лише окремі факти, пов'язані зі з'ясуванням російським резидентом у Речі Посполитій І. Волковим перебігу подій навколо приїзду до польського короля Яна III Собеського запорозького посольства в 1689 р. Ці факти були введені до наукового обігу в працях С. М. Соловйова¹, М. І. Костомарова², Д. І. Яворницького³, а з них перекочували до робіт інших дослідників. Між тим наші розшуки в архівах були достатньо результативними, аби зробити спробу відтворити картину дипломатичної діяльності Росії з цього питання, оскільки воно неодноразово виносилося на рівень відносин з Річчю Посполитою.

Причина такої уваги керівних кіл Москви до досліджуваної проблеми полягає в прямій залежності встановлення російської влади над Запорожжям від зовнішньополітичних заходів сусідніх держав стосовно цієї частини українських земель, а також політичної позиції самих запорожців.

За нижню межу своїх розшуків ми обрали 1686 р., коли за «Вічним миром» між Москвою та Варшавою Запорожжя перешло у виключне підпорядкування царів. Укладення цього договору дало шанс Російській державі укріпити свої позиції на Запорожжі, що вона й почала рішуче здійснювати як на внутрішньому, так і зовнішньополітичному рівнях.

Росія стала приділяти особливу увагу з'ясуванню характеру відносин українського козацтва з Варшавою, наявності й чисельності козаків при польських і литовських військах, їх розташування, керівництва, фінансування тощо. Так, секретарю державної Посольської канцелярії піддячому К. Нефімонову, що їхав з царськими грамотами до австрійського цісаря та польського короля (червень 1686 р.), в яких, зокрема, повідомлялося про відправку на Січ російських військ на чолі з воево-

---

¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Кн. 7. — Т. 13–14. — М., 1962. — С. 487–488.

² Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. — СПб., 1885. — С. 47–48.

³ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — К., 1991. — С. 69.

дою Г. Косаговым, було наказано всюди, де він був, провідувати, «чи є нині в польських і литовських військах черкаси і чи багато їх, і хто над ними начальна людина, і чи люблять їх поляки і Литва, і яке їм вшанування, і як розташовуються в обозі, чи окремо від них, чи разом з ними, і чи запорозькі черкаси, чи з міст задніпровських і малоросійських цього боку Дніпра, і яке їм йде від короля жалування»⁴. Аналогічне завдання отримав піддячий Посольського приказу В. Клобуков, який віз Яну III царську грамоту (вересень 1686 р.)⁵, та ще один посланець до Речі Посполитої — піддячий В. Айтемиров (жовтень 1686 р.)⁶.

В цьому ж році питання зв'язків городского та запорозького козацтва з поляками було, з ініціативи Москви, винесене на російсько-польські переговори щодо ратифікації договору про «Вічний мир». Для вирішення цього завдання з Росії до Речі Посполитої направлялося посольство на чолі з боярином Б. П. Шереметєвим, до складу якого входили також окольничий І. І. Чаадаєв, дяки П. І. Никифоров та І. М. Волков. Оскільки російська верхівка знала про те, що на польських землях перебуває багато вихідців з Лівобережжя та Запорожжя, в царській грамоті від 12 липня до Б. П. Шереметєва з товаришами було зазначено, що необхідно вимагати від керівництва Речі Посполитої, аби «козаки Війська Запорозького, котрі нині в Польщі на службі його королівської величності затримані, а уродженці вони цього боку Дніпра і дружини, і діти їх і нині живуть у помешканнях своїх в наших царської величності малоросійських містах, і ті б були звільнені, і дана їм свобода, по договорам»⁷.

А в кінці серпня 1686 р. від російських царів до цих же посланців була відправлена грамота, у якій, зокрема, йшлося про те, що за донесенням гетьмана І. Самойловича Москві стало відомо про затримку у польській стороні козаків, які ще до укладення «Вічного миру» перейшли туди. У зв'язку з цим згадувався й правобережний гетьман, як особа, котра закликає козаків на польську сторону: «А приваблює тих вищезгаданих утікачів з наших царської величності малоросійських міст і з Запорожжя в польську сторону» А. Могила, «називаючи себе запорозьким гетьманом». Царі наказали посланцям висунути вимоги, щоб король не велів

---

⁴ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — Т. 6. Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (с 1682 по 1685 год). — СПб., 1862. — С. 1011; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). — Ч. 3 (Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Финляндия, Польша и Португалия). — М., 1897. — С. 158.

⁵ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 79, оп. 1, спр. 230. — Арк. 51 зв.

⁶ Там само. — Арк. 139.

⁷ Памятники дипломатических сношений... — С. 1312.

приймати до себе втікачів з царської сторони, «а котрі наших царської величності малоросійських міст мешканці і запорожці до договорів вічного миру перебували і нині перебувають на службі в стороні його королівської величності, і тих би велів звільнити і відпустити під нашу царської величності самодержавну високу руку в їх оселі». Тут же з подачі І. Самойловича говорилося про те, що необхідно заборонити А. Могилі називати себе запорозьким гетьманом, а йому самому треба повернутися на царські землі. Невиконання цих вимог, як зазначалося в грамоті, буде розцінюватися як порушення мирних угод⁸.

Переговори російського посольства з польською стороною відбувалися у вересні-грудні 1686 р.⁹ Керуючись царськими розпорядженнями та нагадуючи статті 3, 4 і 5 «Вічного миру», які прямо стосувалися піднятих питань, 3-го грудня 1686 р. на зустрічі з польськими сенаторами Б. П. Шереметєв з товаришами заявили про незаконність цілого ряду дій з боку Речі Посполитої, а саме: затримки козаків, які хотіли повернутися на підвладні царям землі, закликів до Польщі нових козаків, іменування А. Могили запорозьким гетьманом, та вимагав повернення останнього на Лівобережжя. Зокрема, росіяни говорили: «...котрі козаки в сторону королівської величності зайшли до укладення вічного миру, а нині по оголошенню того вічного миру захотіли йти в оселі свої і тих затримують». При цьому приводився приклад дій білоцерківського коменданта, котрий 34-х козаків, «помучивши і пограбувавши, відпустив», та ставилася вимога повернути все відібране. Далі підкреслювалось, що тепер «з малоросійських міст збіглих козаків по вчиненню мирних угод в сторону королівської величності приймають». Посли вказували на те, що ватажок Гусачонок з Миргородського полку, захопивши «язиків» за Очаковом, поїхав до поляків. Винним у цьому називали правобережного гетьмана. Посли вимагали королівського розпорядження про звільнення затриманих козаків зі служби, наголошуючи, що вони є уродженцями Лівобережжя, де живуть їхні дружини та діти. А. Могила з цієї ж причини теж вимагали направити на лівий берег: «Також би і Могиленка в сторону царської величності повернути, оскільки в нього дружина і діти в державі їх царської величності в малоросійських містах і нині перебувають». Вислухавши росіян, поляки відбулися загальними фразами: «...зі сторони королівської величності ніякого договорам порушення не чиниться, а потрібно з обох сторін по-

---

⁸ Станіславський В. В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила // Укр. іст. журн. — 2002. — № 5. — С. 119–121.

⁹ Ковальський Н. П. Деятельность русской дипломатии в 70–90-х годах XVII века по отношению к украинским землям в составе Речи Посполитой // Из истории местного края. Тематический сборник статей профессорско-преподавательского состава кафедры истории СССР и УССР. — Днепропетровск, 1968. — С. 168–172.

становлених та затверджених угод дотримуватися без порушення». Вони ж пообіцяли про все донести королю та незабаром передати його відповідь¹⁰.

Невдовзі, 14 грудня на черговій зустрічі з російськими посланцями сенатори заявили, що король наказав «дати волю» козакам — вихідцям з царської сторони, в тому числі й А. Могилі. Ці люди самі мали вирішувати питання про те, чи залишатися, чи повертатися під царську владу: «...хто захоче в сторону царської величності повернутися до дружин своїх і дітей, ніхто їм того не забороняє, а хто сам не захоче в сторону царської величності йти, вислати того неможливо». А надалі «нікого козаків перекликати і приймати зі сторони царської величності, королівська величність не наказав»¹¹. Звернемо увагу, що на цей раз у відповіді поляків не прозвучало заперечення російським заявам. Вони непрямом визнавали, що закликали й затримували козаків на своїй стороні. Але, разом з тим, фактично відмовлялися від вживання будь-яких заходів для повернення тих, хто вже був на польській території.

На нарадах з поляками російські послы прийняли важливе рішення про обмін постійними представниками обох держав — резидентами, діяльність яких мала забезпечити більш інтенсивні контакти між Москвою і Варшавою¹². Саме багато в чому завдячуючи документам, які стосуються діяльності російських резидентів у Речі Посполитій, дослідники мають можливість з'ясувати значення проблеми запорозько-польських взаємин у сфері інтересів російської дипломатії, розглянути конкретні питання, які піднімалися на переговорах і, врешті, збагатити історичні знання цілою низкою нових фактів щодо згаданих відносин. Першим російським резидентом в Речі Посполитій, як відомо, був В. Тяпкін (1673–1677)¹³. Але про їх тривалу систематичну діяльність щодо збору інформації та дипломатичного впливу на взаємини Війська Запорозького Низового з Польщею можна говорити з 1688 р., коли почалася реалізація вищезазначеної домовленості. До цього ж часу росіяни продовжували збирати інформацію про наявність козаків, зокрема, й запорожців, на службі у Речі Посполитої лише спорадично. Завдання такого роду отримали піддячий Посольського приказу І. Ратков (лютий 1687 р.) та піддячий Посольського приказу І. Чередєєв (червень 1687 р.). Обидва вони везли польському королю царські грамоти¹⁴.

---

¹⁰ РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, спр. 227. — Арк. 421 зв. — 424.

¹¹ Там само. — Арк. 443–444.

¹² Ковальський Н. П. Указ. соч. — С. 170–171.

¹³ Там же. — С. 162–165.

¹⁴ РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, спр. 230. — Арк. 280, 335 зв. — 336; Ф. 79, оп. 1, 1687, спр. 9. — Арк. 44.

Другому з посланців дещо вдалося довідатися. В серпні він повідомляв зі Львова, що при польсько-литовському війську «є і козаки сіверські, і запорозькі, і цього боку Дніпра». Служили вони під началом А. Могили, а розміщалися окремо від інших. І. Чередєєв зазначав, що в цей час, за королівським наказом, козаки знаходилися «по цю сторону Кам'янця-Подільського, на пасіках, для обережності від неприятеля», королівського жалування давали їм достатньо¹⁵. Як відомо, з 17 липня по 3 вересня 1687 р. польські війська на чолі з королевичем Я. Собеським, а, фактично, коронним гетьманом С. Яблоновським, тримали Кам'янець в облозі, інтенсивно його бомбардуючи. При цьому під містом були витоптані поля зі збіжжям. Облога була знята лише після підходу допоміжних турецько-татарських військ¹⁶.

В наступному році, коли загострилися опозиційні гетьманському уряду настрої серед Низового Війська, що було зумовлено вимушеною бездіяльністю козаків, які не дочекалися обіцяної І. Мазепою підтримки городових полків для здійснення походу на Кримське ханство, та суперечками з Батурином з приводу перебування значної кількості запорожців у зимовий період на території Лівобережної України, А. Могила відправив на Запорожжя чергових гінців зі своїми листами. Однак їм не вдалося виконати свого завдання. Гінців перестріли підрозділи лівобережного гетьмана і відіслали назад на Правобережжя, а відібрані листи були доставлені в Малоросійський приказ¹⁷.

За віднайденими документами з'ясовано, що Москва не залишила без уваги цю подію, що було зроблено за спонуканням І. Мазепа, який найперше турбувався питанням іменування А. Могили. У своїй грамоті від 7 березня 1688 р. до П. Возніцина — резидента, який перебував у Речі Посполитій у 1688–1689 рр., царі наказували у розмовах з польськими сенаторами домагатися того, щоб король заборонив А. Могилі, а в майбутньому й іншим своїм підданам, називатися запорозькими гетьманами. Висловлюючи свій протест, царі нагадували, що згідно з «Вічним миром» польська сторона не може мати претензій до земель, якими поступилася Москві, і не повинна «тими уступленими містами і місцями, і Запорожжям ні в які держави і нікуди не писатись, і не іменуватись, і з титл бути виключеним»¹⁸.

П. Возніцин з'ясовував це питання, подавши його окремою статєю серед цілого ряду питань, на які російська сторона прагнула отримати

---

¹⁵ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 230. — Арк. 347 зв.

¹⁶ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. — Warszawa, 1994. — S. 114–115.

¹⁷ Яворницький Д. І. Назв. праця. — С. 34.

¹⁸ Станіславський В. В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила — С. 122–123.

відповідь, белзькому воєводі М. Матчинському. У цій статті вимагалось, щоб А. Могила не насмілювався іменуватись запорозьким гетьманом, бо так не має права іменуватись не тільки такий простолюдин, але й сам король, його сенатори і всі королівські піддані¹⁹. Однак, добитися свого російському представникові на цей раз не вдалося. Відповідь короля була короткою та однозначною: «Як гетьману козацькому королівської величності іменувати себе, про те в договорах ніякої немає згадки»²⁰. Список з переданих полякам статей та відповіді на них надійшли від П. Возніцина до Москви 16 липня 1688 р.²¹

Цікаво, що вже у цьому місяці, а саме 25 липня, до П. Возніцина відправлялася з Москви ще одна царська грамота. У ній знову піднімалися питання, пов'язані з А. Могилою. На цей раз росіянами була висловлена пропозиція, щоб він називався не запорозьким гетьманом, а «начальником» козаків, підданих короля²².

А від А. Могили продовжували їхати посланці на Січ. Один з листів правобережного гетьмана, датований 23 червня, свідчив про нові намагання польської сторони привернути до себе увагу та симпатії Низового Війська²³. Про чергове звернення А. Могили запорожці написали І. Мазепі 17 липня та переслали його лист до Батурина. А лівобережний правитель всі отримані з Січі послання відправив з власним листом до Москви, де 1 серпня з ними ознайомилося російське керівництво. Окреме повідомлення про посланців А. Могили на Запорожжя було направлене з Батурина і до князя В. Голіцина²⁴.

Москва одразу ж почала вживати заходів щодо піднятих лівобережним гетьманом питань. Були віддані розпорядження про відправку двох грамот. Одна адресувалась П. Возніцину, а інша — польському королю. Лист А. Могили пересилався російському резиденту, котрий мав, при передачі царської грамоти, показати його для ознайомлення полякам. Причому, оригінал він повинен був залишити, а віддати копію²⁵. Відмітимо важливу деталь — при написанні грамоти до Яна III мали бути використані прислані І. Мазепою документи, а також листи гетьмана, котрі він раніше писав до В. Голіцина²⁶. Це наводить на дум-

---

¹⁹ РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4. — Арк. 553.

²⁰ Там само. — Арк. 557.

²¹ Там само. — Арк. 552.

²² Станіславський В. В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила. — С. 124–125.

²³ Його ж. Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки // Київська старовина. — 1999. — № 3. — С. 158–159.

²⁴ Там само. — С. 158, 159.

²⁵ Там само. — С. 159.

²⁶ Там само.

ку про ключову роль І. Мазепи при винесенні питань щодо зносин Січі з Немировом та іменування А. Могили запорозьким гетьманом на рівень відносин Росії і Польщі.

Звертаючись до Яна III, царі висловлювали бажання, щоб А. Могила не іменувався запорозьким гетьманом та не відправляв посланців до запорожців. Причому привертає до себе увагу той факт, що у грамоті з Москви була висловлена впевненість, що правобережний гетьман самовільно обнадіював козаків королівською милістю. Не вдаючись до безпосередніх обвинувачень, на що, врешті, й не було достатніх підстав, царі дали зрозуміти, що їм відомо про дії польської сторони, та що Москва не залишить це без уваги. У цій грамоті іменування А. Могили знову пов'язувалось з питанням влади над українським козацтвом, в зв'язку з чим король, дотримуючись укладених угод, мав вжити жорстких заходів щодо діяльності немирівського гетьмана. Згідно з посланням до короля, переговори з сенаторами мав вести П. Возніцин. Грамоти від царів до короля та резидента датуються 16 серпня 1688 р.²⁷

Виконуючи покладені на нього завдання, П. Возніцин відстоював позицію Москви на зустрічах з польськими сенаторами. Так, 20 вересня, побачившись з сенаторами, очолюваними М. Матчинським, росіянин заявив, що А. Могила, чинячи перешкоди мирним угодам, «кілька разів до тих же їх царської величності підданих, в Запорозьку Січ до кошових отаманів і до всього поспільства посилав нарочних своїх посланців», закликаючи їх та називаючи себе запорозьким гетьманом. Більше того, «і те в листі своєму доложив, що він Могила з ними запорожцями пересилки має і їх королівською милістю обнадіює з волі його королівської величності». П. Возніцин наполягав, щоб король «жорстко заборонив» А. Могилі називати себе гетьманом та посилати своїх людей на Січ. Для документального підтвердження своїх слів П. Возніцин віддав сенаторам список листа з Немирова, а далі, на прохання М. Матчинського, і оригінал, отримавши обіцянку про повернення листа після пред'явлення королю²⁸.

Значним поштовхом до активізації запорозько-польських взаємин, з одного боку, а з іншого — до погіршення відносин Низового Війська з Росією та Лівобережжям, стала побудова, за рішенням Москви і згодою Батурина, в липні-серпні цього року на території Запорозжя, на річці Самарі, Новобогородицької фортеці²⁹. При зведенні фортеці російське керівництво перш за все мало на увазі створення бази для по-

²⁷ Там само. — С. 160–162.

²⁸ РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, спр. 235. — Арк. 154.

²⁹ Листи Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В'ячеслав Станіславський. — Т. 1. — К., 2002. — С. 21.

ходу на Крим. Але існувала й інша, незадекларована її функція — контроль над Запорожжям. Для Низового Війська ця подія мала надзвичайне значення. Адже йшлося про посягання на основи існування всього запорозького козацтва — його вольності. В більш вузькому плані запорожці втрачали певні землі для занять промислами, де тепер мали господарювати мешканці фортеці. Але більш вагомими, зрозуміло, були політичні втрати. Все це привело до дуже негативного сприйняття козаками нового укріпленого поселення на їхніх землях.

Про запорозькі настрої було добре відомо у Польщі. Там навіть поширювалися чутки про початок протидії Низового Війська спробам Москви розпочати зведення укріплень на Самарі. Це яскраво ілюструється повідомленням з Білої Церкви, котре стало відоме П. Возніцину. Комендант цієї фортеці писав, що І. Мазепа на початку червня займався відбором 2-х тисяч людей зі своїх полків, які мали з російським військом йти на «річку Самару там фортецю ставити, котру минулого року козаки запорозькі засновану розвалили»³⁰. Можливо, тут йдеться про знищення запорожцями якихось укріплень, побудованих під час походу 1687 р. Але як би не було, «між рядками» цього повідомлення відчувається, що мова йде про небажану для Січі акцію, у зв'язку з чим росіяни та гетьманські підрозділи повинні були триматися насторожі.

Зважаючи на те, що інформація про зведення фортеці йшла до Варшави від її резидентів з російської столиці й у військах у Польщі ширилися неправдиві чутки про розвиток справ на Запорожжі. 21-го липня 1688 р. комендант Білої Церкви писав до верхівки своєї держави, що московські й козацькі війська пішли до Самари, що «запорозькі козаки не допускають Москві будувати там місто», і ніби-то ще до злучення московських і козацьких військ татари знищили передню сторожу козацького полку³¹. І хоча на початку серпня будівництво було закінчене, наприкінці місяця П. Возніцин повідомляв, що за донесеннями польських резидентів з Москви та царських військ, «на Україні серед козаків бунти великі чиняться», через наказ звести на Самарі місто, чого вони «і чути не хочуть». Такий рішучий опір з боку Низового Війська привів ніби-то до того, що московські підрозділи були вимушені в перших числах серпня повернутися з Самари³². Від резидента ж у військах — С. Глосковського, за даними П. Возніцина, надходили відверто неправдиві відомості щодо дій запорожців, спрямованих проти зведення

³⁰ РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4. — Арк. 562.

³¹ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 231. — Арк. 392–392 зв; Ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 6. — Арк. 294.

³² Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 235. — Арк. 133 зв — 134.

фортеці. У цих даних йшлося про загибель 5 тис. осіб та багатьох полонених з числа царських військ під час бою з татарами, «і нібито тих татар навели на їх царської величності ратних людей козаки, для того, щоб місто на Самарі будоване не було, тому що те козакам запорозьким не любо»³³.

Запорожці висловлювали своє невдоволення Новобогородицькою фортецею, направляючи свої протести до гетьмана і царів. Але оскільки вони не дали бажаних результатів, подальші намагання Січі знайти вихід зі складної ситуації привели її до усвідомлення необхідності шукати підтримку за кордоном, у Польщі. Влітку і восени 1688 р. туди неодноразово їздили запорозькі посланці, скаржачись на те, що зі зведенням міста применшилися їхні вольності³⁴.

В той же час російський посланець, за наказами з Москви, постійно пильнував, чи немає нових проявів контактів з Запорозькою Січчю. І якщо деякий час він повідомляв, що козаки до короля не їздили («ніхто тут їх не бачив і про них ніхто не чув»³⁵), то вже незабаром така зустріч відбулася. Так, якась неназвана у донесенні П. Возніцина до князів В. Голіцина та О. Голіцина особа розповідала резиденту, що «посланці запорозькі приїжджали з Моголою, як був королівська величність під Камяною, від Злочева в шести милях... які приносили скарги, нібито їм всякі зі сторони царської величності чиняться обтяження і вольностям їх великі утиски, чого пращури їх від королів польських не бачили». Козаки хотіли, аби «королівська величність був до них милостивим, а вони, почувши його королівської величності милостиве до себе слово, будуть старатися як би бути, як і раніше, при королівстві польському, в чому їх королівська величність дуже обнадіював, щоб вони про те старалися і свою братію до того приводили, а він їх ніколи не відступить»³⁶.

Через дипломатичні канали Москва вирішила знову поставити питання про ці зв'язки. Так, 12 грудня на зустрічі з сенаторами Речі Посполитої П. Возніцин заявив, що царям відомо, «що Війська Запорозького деякі легковажні козаки присилають до королівської величності, невідомо з якими посольствами, посланців своїх і ті їх посланці в стороні королівської величності приймаються і відпускаються». Його монархи, за словами російського представника, не знають для чого ті

---

³³ Там само. — Арк. 120.

³⁴ Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. — 1890. — № 5. — С. 215, 224–225; Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. 2, спр. 13518–13635. — Арк. 380–380 зв., 382.

³⁵ РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, спр. 235. — Арк. 183 зв.

³⁶ Там само. — Арк. 211.

козаки приїжджають, однак усе це суперечить «Вічному миру». В зв'язку з цим резидент поставив перед сенаторами вимогу про письмове пояснення з цього питання³⁷

24 грудня на зустрічі з М. Матчинським та литовським підканцлером М. Радзивіллою росіянин отримав категоричну відповідь на свою заяву, в якій говорилося, що до короля з Січі та нізвідки від царських підданих ніхто не приїжджав. Але він не поступився, сказавши, що «звичайно, у королівської величності посланці були», та, знову зажадавши від сенаторів письмових пояснень, висунув вимогу, щоб король повопився з посланцями у відповідності до мирних угод³⁸.

Здається, саме така послідовна і стійка позиція П. Возніцина змусила поляків відступити від попередніх тверджень. 26 грудня до резидента завітав королівський секретар С. Рожицький. Він уже не говорив про безпідставність заяв П. Возніцина, а лише хотів дізнатися, від кого надійшла інформація про козацьких посланців, і чи не від місцевих людей. На це росіянин відповів, що відомості про це до царів надійшли від І. Мазепа, сам же він чув про це і в Польщі³⁹

Наступний російський резидент у 1689–1691 рр. І. Волков доносив також про орієнтацію польського керівництва на союз з Кримом, аби з його допомогою повернути втрачені володіння. Так, в липні 1689 р. І. Волков писав князям В. Голіцину та О. Голіцину зі Львова, що зустрівся з сербським єпископом І. Яновським. Останньому серб, який служив при дворі коронного гетьмана С. Яблоновського, розповідав, що «чує між всяких чинів людей і бачить, що королівська величність велику надію на хана кримського має». Хан закликав короля «у дружбу» та обіцяв «і надалі їм полякам чинити допомогу проти всякого неприятеля, а саме пригадують поляки Київ та Запороги», маючи на увазі повернення їх під свою владу. При цьому йшлося про повернення Польщі востаннє без бою Кам'янця-Подільського⁴⁰.

1689–1690 рр. вписали ще одну важливу сторінку в історію запорозько-польських відносин. І на цей раз перший крок до зближення з Річчю Посполитою зробили козаки, що було зумовлено цілим рядом обставин. По-перше, провалом закінчився другий російсько-український похід на Кримське ханство (весна 1689 р.), що поставило Запорожжя перед загрозою можливого контрнаступу татарської орди і зумовило потребу пошуку воєнної підтримки. З іншого боку, татари спонукали запорожців до спільного виступу з ними й поляками проти Москви. Крім того,

³⁷ Там само. — Арк. 232–232 зв.

³⁸ Там само. — Арк. 240–240 зв.

³⁹ Там само. — Арк. 240 зв.

⁴⁰ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1. — Арк. 111.

козаки були розчаровані тим, що не виправдалися їхні сподівання на здобич, яка могла бути захоплена у ході успішних бойових дій. По-друге, в червні-липні цього ж року на Самарі була зведена друга російська фортеця — Новосергієвська. По-третє, у відносинах Січі з Батурином та Москвою виникли ускладнення, пов'язані з постачанням козакам різних припасів та поїздкию запорозьких посланців до царів⁴¹. Врешті, становище, у якому опинилося Низове Військо, змусило його прийняти рішення про підданство Речі Посполитій. На загальній раді, що відбулася 5 листопада 1689 р., запорожці ухвалили відправити до Яна III своє посольство. До його складу увійшло, за більш вірогідними даними, 100 козаків (за іншими — 200). Очолювали посольство отамани Незамайківського куреня П. Лазука та Кисляківського куреня — А. Кисляківський.

I. Мазепа, дізнавшись про посольство, почав спонукати Москву до з'ясування цього питання з урядом Речі Посполитої. Насамперед, він негайно відправив повідомлення про посольство до Москви, а царі своєю грамотою від 12 грудня сповіщали I. Волкова, що «запорозький кошовий отаман Іван Гусак з товаришами, по нерозсудному і хиткому своєму звичаю, послали до королівської величності посланців своїх з деякими непристойними справами і, нібито, з якоюсь прислугою». До відома резидента доводилася інформація про написання царської грамоти до Яна III, підготовку з неї списку для ознайомлення I. Волкова та наказувалось передати грамоту у придатний для цього час. Крім того, резидент мусив, виходячи із змісту грамоти, провести переговори з сенаторами Речі Посполитої та зібрати максимум даних про посольство і його прийом у Польщі. Останнє завдання звучало так: «...а про тих запорожців провідав би ти достеменно з чим вони прислані і про які справи з ними писано, і з якою шанною їх королівська величність і сенатори прийняли, і про що з ними розмовляли, і що ті запорожці про здійснений минулого літа на Крим похід говорити будуть, і як намірені з ними надалі чинити, і чим обнадіюють, і з чим відпустять, і чи не відправлять з ними чого на Запорожжя, і про що писати будуть». Причому, бажано було б дістати листи та інструкцію посланцям від кошового отамана, зробити з них списки та прислати до Москви⁴².

⁴¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 215; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — С. 65–67; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 2227, оп. 1, спр. 225. — Арк. 36–37; Архів головний актів давніх у м. Варшаві. — Ф. Архів публічний Потоцьких, спр. 47, т. 2. — Арк. 377–378; Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Т. 7. — Вильна, 1870. — С. 165, 748, 400–403.

⁴² РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, спр. 236. — Арк. 292 зв. — 295; Ф. 79, оп. 1, спр. 237. — Арк. 627 зв — 629 зв; Ф. 79, оп. 1, 1689, спр. 7. — Арк. 408–413.

В Жовкву, де на той час перебував польський король, посланці приїхали 12 чи 14 грудня, але через різдвяні свята козаки зустрілися з Яном III лише 22 грудня⁴³. Натомість, на третій день після приїзду П. Лазука зустрівся з С. Яблоновським, який розпитував його про справи на Січі та, звертаючись до всіх запорожців, закликав: «...аби у вірності так тримались, як у листі своєму пишете, і вірно служили королеві пану по смерть»⁴⁴.

Швидка доставка інформації по лінії Січ — Батурин — Москва — Жовква та затримка з зустріччю посланців і Яна Собеського зумовили те, що російський резидент ще до прийому запорожців королем зумів пред'явити претензії Москви польській стороні. Так, 19 грудня І. Волков зустрівся з коронним гетьманом та коронним підскарбієм і поставив перед ними питання про причини та мету приїзду запорожців, нагадавши про умови «Вічного миру». На це він отримав відповідь, що козаки прибули головно через голод на Запорозжжі, котрий виник після припинення постачання припасів з українських міст. Але вона не вдовільнила резидента, який зауважив, що з подібними проблемами запорожці повинні звертатися до Москви, та заявив, що запорожці не хочуть бути підданими царів, у зв'язку з чим король не повинен їх приймати та слухати їх звернення. При цьому І. Волков нагадав полякам зміст дотичних до питання статей «Вічного миру». Вислухавши резидента, С. Яблоновський та М. Матчинський не стали розвивати питання політичного підпорядкування Запорозької Січі, а відбулися заявою, що Ян III дотримується укладених угод, та й приїзд запорожців на службу цьому не суперечить⁴⁵.

Очевидно, в цей же час І. Волков передав полякам царську грамоту до короля, котра датується 11 грудня. Ця грамота була повністю присвячена проблемі запорозького посольства. Насамперед, у ній нагадувалося про зусилля попереднього російського резидента П. Возніцина домогтися заборони взаємин «деяких підданих» короля з Січчю та називатися «запорозьким ім'ям», натякаючи, очевидно, на А. Могилу, і робилася заява, що ця «справа не застережена». Далі ж повідомлялося, що колишній кошовий отаман Ф. Лихопой та писар Гук донесли, що до короля вирушило 200 козаків, «вимисливши нібито з прислугою якоюсь». Висловивши сподівання, що король їх не прийме та не накаже розмістити, царі нагадали про 3-ю та 4-у статті «Вічного миру», що говорили про припинення зв'язків Польщі з козаками і, зокрема, з Січ-

⁴³ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 237. — Арк. 595; 596 зв. — 597 зв; 611 зв. — 612 зв.

⁴⁴ Там само. — Ф. 124, оп. 3, спр. 702. — Арк. 1.

⁴⁵ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 237. — Арк. 600 зв. — 606 зв; Ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1. — Арк. 331–331 зв., 343–348 зв.

чу. Посилаючись на них, царі жадали, щоб король не приймав запорожців ні під свій захист і ні на яку службу, не давав жалування, нічим не обнадіював, не мав до них ніяких справ, не велів нікому до них писати й посилати, «аби від того випадок який до неприязнества не стався»⁴⁶

Незважаючи на це, як невдовзі вдалося дізнатися російському резиденту від покоєвого дворянина короля, православного шляхтича Подольського, Ян III з почестями прийняв козацьке посольство. А ввечері 22 грудня, у костьолі, король особисто зустрівся з П. Лазукою та А. Кисляківським. Розмова між ними тривала близько години. Отамани передали королю лист від Низового Війська і розповіли про утиски, що чинить російська сторона, поскаржилися на перебої у постачанні різноманітних припасів та проблеми, котрі виникали через загрозу татарських нападів при заняттях промислами. За словами козаків, тимчасове перемир'я з Кримом, яке Січ була вимушена укласти, не вирішило її проблем. Тому вони надумали проситися «під оборону» Яна III і чекати наказу про подальші дії щодо російських царів та кримського хана⁴⁷

Польський король прихильно поставився до запорожців, однак виконати їхнє прохання не міг, оскільки це фактично означало оголошення війни Російській державі. Тому він ухильно відказав: «Почекайте мене трохи, діти, бо я, як зичливий вам, своїм підданам, хочу вас відібрати, аби з вас і з нас не сміявся ніхто». Причому, Ян III хотів «відібрати» не тільки Запорозжя, а й Лівобережну Україну. Як дізнався І. Волков від того ж Подольського, при польському дворі тоді розголосилось, що король хоче прийняти запорожців «в оборону», але «таємними задумами». Ян III хотів, «щоб вони чинили те, що його королівська величність повелить». Що ж до городових козаків, то король вживав заходів, «аби їх обурити», а вже потім мав знехтувати умовами «Вічного миру»⁴⁸.

На переговорах короля з козаками були присутні коронний підскарбій М. Матчинський та львівський єпископ Й. Шумлянський⁴⁹. Крім них та С. Яблоновського, який умовляв запорожців служити на користь Польщі, про приїзд посольства знали сенатори⁵⁰. Зазначимо, що окре-

---

⁴⁶ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 236. — Арк. 289–292; Ф. 79, оп. 1, спр. 237. — Арк. 635–637 зв; Ф. 79, оп. 1, 1689, спр. 7. — Арк. 395–407.

⁴⁷ Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 255; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — С. 67–70; Соловьев С. М. Указ. соч. — С. 487; ЦДІА України. — Ф. 2227, оп. 1, спр. 225. — Арк. 30.

⁴⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 254; ЦДІА України. — Ф. 2227, оп. 1, спр. 225. — Арк. 30; Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 48; Соловьев С. М. Указ. соч. — С. 487–488.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1. — Арк. 13; Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 48; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — С. 70.

мий, адресований С. Яблоновському, лист П. Лазука не передав за призначенням, а приховав. Згодом же це послання було передано людині київського полковника Ф. Єльцю під час зустрічі у селі Ковалівка, поблизу Немирова. Останній привіз лист до Києва, потім до Батурина, а звідти він потрапив до Москви⁵¹.

Після зустрічі Ян III планував кількох посланців відправити на Січ, де вони мали розповісти про хід та результати переговорів, двох чи трьох взяти з собою у Варшаву на сейм, а останніх направити до Ковалівки. Там вони повинні були чекати комісара з сейму — Іскру, котрий мав привезти жалування: гроші та сукно. Крім того, комісар мусив довести до відома запорожців розпорядження польського уряду про їх подальші дії⁵².

Виявивши свою політичну позицію щодо питання про перехід Запорозжя під владу Речі Посполитої, Ян III доклав зусиль до того, щоб інформацію про переговори з козаками не одержали росіяни. Так, за його розпорядженням запорожці мали говорити, що вони їздили проситися на військову службу, єпископ Й. Шумлянський присягнув, що буде зберігати в таємниці слова, сказані королем козакам, а рішення про допущення П. Лазуки на сейм невдовзі було скасовано. Відмітимо, що спочатку російському резиденту говорили, що аудієнція запорожців у Яна III взагалі не відбулася⁵³.

Однак І. Волков був добре проінформований і вже в кінці грудня заявив сенаторам, що «запорожці не належать королівській величності і приймати їх, і жалуванням своїм обнадіювати не можна». При зустрічі ж з С. Яблоновським російський резидент запитав, для чого козаки приїхали до Польщі. Однак сенатори відмовилися визнати, що в основі переговорів запорожців з Яном III лежали політичні мотиви, а коронний гетьман відповів, що король ніколи не піде на порушення мирних угод з Москвою і не прийме козаків у підданство. Він підкреслив, що запорожці приїхали проситися на військову службу через голод, який розпочався після припинення надходження до Січі різних припасів. І задоволення їхнього клопотання мирному договору не суперечить. Також до Яна III була направлена царська грамота з осудженням польських дій⁵⁴.

⁵¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 255–256, 259; РДАДА. — Ф. 124, оп. 3, спр. 682. — Арк. 1.

⁵² РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1. — Арк. 13–14; ЦДІА України. — Ф. 2227, оп. 1, спр. 225. — Арк. 30–31, 38.

⁵³ РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1. — Арк. 12–13.

⁵⁴ ЦДІА України. — Ф. 2227, оп. 1, спр. 225. — Арк. 37–38; Соловьев С. М. Указ. соч. — С. 487–488; Петрушевич А. С. Дополнения к сводной Галицко-Русской летописи с 1600 по 1700 год. — Львов, 1891. — С. 693.

3, 5 і 6 лютого І. Волков на зустрічі з кількома сенаторами Речі Посполитої підняв питання про неправомірність прийняття на службу запорожців, що приїхали до короля. Звертає увагу на себе те, що на цей раз він не згадував про їх політичну місію. Резидент вимагав лише того, щоб король наказав відправити козаків з Немирова на Січ⁵⁵. Така позиція І. Волкова, на нашу думку, може свідчити про те, що продовжувати обвинувачувати польську сторону у політичних зносінах з Запорожжям, не маючи на це конкретних доказів, росіяни не могли. Сподіватися ж на здобуття таких свідчень можна було лише у разі виїзду запорожців на Січ. Сенатори ж, у особах С. Яблоновського та М. Матчинського, повністю відкинули як попередні, так і майбутні оскарження, заявивши, що король козаків не приймав, ніяких листів вони до нього не привезли, а виїхавши з Жовкви з наказним гетьманом Грицьком, «не доїжджаючи Немирова, від тих немирівських козаків відстали і поїхали на Запорожжя степом, і нині від тих запорозьких козаків нікого у Немирові немає»⁵⁶.

Між тим, до резидента знову було відправлене розпорядження з Москви в справі запорозького посольства. В грамоті до І. Волкова від 13 лютого царі наказували дізнатися, зокрема, «про що і через кого, і з чим запорожці відпущені, чи в Польщі затримані»⁵⁷

Збір інформації, здійснений резидентом, однак, нічого не дав. Невдовзі він доносив до Москви, що нових козаків з Запорожжя, а також тих, що були, у Жовкві немає⁵⁸. Вважаємо, що це повідомлення не варто сприймати так, що на Правобережжі чи взагалі на службі у польських військах, не було запорожців. Воно говорить лише про відсутність політичних контактів, зокрема, з королем, бо саме при ньому намагався постійно перебувати резидент.

Підтримуючи зв'язки з запорожцями, Варшава насамперед розраховувала на повернення втрачених українських земель в ході майбутнього зіткнення з Російською державою. А сприяння Запорозької Січі могло б стати важливою передумовою успіху цих планів. Як говорив І. Волкову Подольський, Ян III, підтримуючи дружні зв'язки з Кримом, був би радий, «щоб і між козаками городовими і запорожцями чинилися усякі сварки, бо нинішній вічний мир його королівській величності не

---

⁵⁵ РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, спр. 237. — Арк. 669 зв. — 671 зв; Ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1. — Арк. 386–388 зв.

⁵⁶ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 237. — Арк. 672–672 зв; Ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1. — Арк. 388 зв. — 389 зв.

⁵⁷ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 236. — Арк. 409.

⁵⁸ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 237. — Арк. 735 зв; Ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1. — Арк. 425 зв.

прибутковий і не потрібний», адже багато його міст і земель перебувають під царською владою⁵⁹.

В напруженій міжнародній атмосфері цього періоду час від часу виникали поголоски про початок воєнних заходів з тієї чи іншої сторони, до яких могли бути залучені українські козаки. Так, в лютому 1690 р. І. Волков доносив у Москву, що серед поляків ходять чутки про воєнні приготування у Російській державі проти Речі Посполитої. Викликані вони були чи листами резидента в російській столиці Є. Довмонта, чи донесеннями з Литви, «або самі поляки вимишляють, маючи свою давню злобу»⁶⁰. Очевидно, російський резидент і сам не був впевнений, що подібних приготувань не ведеться, однак застерігав про небезпеку заворушень серед українських городових та запорозьких козаків, через таємні підсилки до них від поляків та у разі погодження Польщі з Кримом, у випадку прийняття на сеймі рішення щодо посполитого рушення та домовленості з ханом⁶¹.

Коли ж росіяни дізналися про рішення сейму щодо необхідності постійної готовності до збору посполитого рушення в місячний термін, то направили І. Волкову наказ від 20 березня 1690 р. провідати на сеймі, з якою метою була прийнята ця ухвала. Резидент мусив дізнатися, де повинні були збиратися війська, коли і до яких кордонів вирушати, тощо. Для нас же найбільш цікавим є те, що увага І. Волкова зверталася на необхідність з'ясувати, чи «не по присланню та обнадіюванню з якої сторони, чи від запорожців той збір в Польщі і в Литві хочуть учинити»⁶². Отже, росіяни дуже високо оцінювали рівень залежності стабільності своїх відносин з Польщею від позиції Січі у даний період.

Повернемося до запорозького посольства, яке так і не вирушило на Запорожжя. І. Волкову вдалося дізнатись, що, не ризикуючи зустрітись з гетьманськими підрозділами, які чатували на них, запорозькі посланці вирішили, напевно, на деякий час залишитися на Правобережжі, розмістившись в околицях Немирова. В бездіяльності вони не перебували. Увійшовши в контакт з немирівськими козаками, вже у березні запорожці збиралися, за королівським наказом, провести певні воєнні акції проти татар⁶³. А за даними на квітень 1690 р., дізнавшись про появу під Немировом загону татар чисельністю у 200 осіб, запорож-

---

⁵⁹ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1. — Арк. 338.

⁶⁰ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 237. — Арк. 734–734 зв; Ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1. — Арк. 424 зв. — 425.

⁶¹ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 237. — Арк. 734 зв; Ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1. — Арк. 425.

⁶² Там само. — Ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2а. — Арк. 192–194.

⁶³ Там само. — Ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2а. — Арк. 248–249; Ф. 79, оп. 1, спр. 236. — Арк. 448 зв. — 449; Ф. 79, спр. 237. — Арк. 774 зв. — 775.

ці та правобережні козаки утворили свій підрозділ, що нараховував 300 осіб, та зробили спробу спровокувати татар на бій. Однак татари одразу ж відійшли, але не без втрат. Козакам вдалось захопити 5 полонених, котрі наприкінці місяця були привезені до Варшави. Серед тих, хто супроводжував полонених, було й 40 запорожців на чолі з П. Лазукою. 27 квітня запорожці знову зустрілися з Яном III. Російському резиденту не вдалося дізнатися про подробиці цього прийому, можливо, тому, що поляками було вжито ряд заходів для втаємничення візиту козаків. Так, розміщені вони були «за рікою Віслою, на Празі, щоб ніхто про них не знав». За вдало проведену воєнну операцію кожен з козаків отримав сукно «на кафтани». Наступного дня після прийому у короля вони поїхали до Немирова. Нових посланців з Запорожжя, як доносив І. Волков, в цей час у Польщі не було. Звернемо увагу, що резидент повідомляв саме про посланців, що не виключає приїзду інших козаків на військову службу⁶⁴.

Про те, що Запорожжя продовжувало розглядатися як місце початку можливих заворушень, свідчить, зокрема, й факт розповсюдження у Польщі чуток про антиросійський виступ лівобережного гетьмана (березень 1690 р.), який нібито подався на Запорожжя. Про ці чутки при королівському дворі повідомив І. Волкову цісарський посланець Я. Жировський. Він говорив резиденту, що, за словами поляків, з Білої Церкви надійшла новина, «нібито гетьман Мазепа великим государям їх царській величності зрадив і пішов на Запорожжя». Вислухавши це, росіянин назвав чутки провокацією з боку Польщі⁶⁵. На запитання ж литовського канцлера Д. Радзивілла та інших щодо подій в Україні І. Волков відповідав, що І. Мазепа служить вірно, а коли й пішов з військами з Батурина на Запорожжя, то лише для проведення воєнних дій проти кримчан⁶⁶.

Між тим, резидент продовжував доносити про недружні до Росії прояви політики Речі Посполитої. Так, в червні увагу І. Волкова привернула конституція, що вийшла друком після завершення сейму. В ній не було згадано «Вічного миру». В зв'язку з цим резидент писав, «що королівській величності той вічний мир не потрібен, для титулів, для Києва, для Смоленська, для України, жаліючи через те, що нині не в їх польській стороні; і присягу свою, що її королівська величність про зміст тих договорів і за Річ Посполиту присягав, ставить його королів-

---

⁶⁴ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 239. — Арк. 213 зв. — 214 зв; Ф. 79, оп. 1, спр. 237. — Арк. 816 зв.—817; Ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1. — Арк. 515–515 зв., 517.

⁶⁵ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 237. — Арк. 786 зв. — 787; Ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1. — Арк. 476 зв — 477.

⁶⁶ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 237. — Арк. 788 зв. — 789; Ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1. — Арк. 479–479 зв.

ська величність ні в що». Як дізнався росіянин, за намовами Яна Собеського Річ Посполита мала дотримуватися «Вічного миру» лише до тих пір, поки захоче⁶⁷

Дипломатичні заходи Росії, втім, були спрямовані не лише на обвинувачення Варшави в тих чи інших кроках, які порушували мирні домовленості. Маємо приклад, коли Москва сама мала намір зайняти захисну позицію. Так, готуючись до відповіді на протести польської сторони про прийом С. Палія на підвладні собі землі, можливо, тому, що сподівались на це найближчим часом, у своїй грамоті від 6 листопада 1691 р. монархи наказували І. Волкову говорити, що фастівський полковник є вихідцем з Лівобережжя, «в Польщу виходив він з Запорожжя тимчасово», є запорозьким козаком, а Низове Військо знаходиться під зверхністю Москви і, взагалі, «з яких місць він вийшов, в ті місця і назад повернувся». І хоча й перейшов з королівської служби назад самовільно, це мирним угодам не суперечить. На противагу діям С. Палія приводився приклад переходу багатьох козаків за закликами поляків на Правобережжя. При цьому згадувалася діяльність С. Друшкевича, Апостоленка, Іскрицького та висловлювалося бажання, щоб король заборонив зазивати і приймати городових і запорозьких козаків, а тих, що утримуються силою, наказав відпустити в царські володіння. Вже незабаром, у грамоті від 21 листопада до нового резидента — Б. Михайлова (1691–1696) в загальних рисах були повторені ці ж установки⁶⁸. Як бачимо, росіяни вирішили скористатися тим самим аргументом, який використовували й поляки, твердячи, що тимчасова служба царських підданих у Польщі йде на загальну користь християнству.

Між тим і від Б. Михайлова надходили донесення про антиросійські настрої в Речі Посполитій. Так, за повідомленням резидента, яке надійшло до Москви у квітні 1692 р., при королівському дворі говорили, що «в малоросійських містах всі Московській державі думають розпочати спротив». По відношенню ж до самого росіянина були вжиті заходи, котрі, як правило, свідчать про різке загострення міждержавних стосунків. При ньому було виставлено варту та заборонялись будь-які контакти. Крім того, як вдалось дізнатися Б. Михайлову, поляки розіслали по Україні своїх агентів, «також і в Запороги багато послано, щоб, звичайно, в Україні сум'яття вчинити»⁶⁹. Поляки продовжували шукати спосіб повернути собі Лівобережжя.

---

⁶⁷ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр 237. — Арк. 869 зв. — 870 зв.

⁶⁸ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 236. — Арк. 1092–1096 зв; Ф. 79, оп. 1, 1691, спр. 2. — Арк. 662–665.

⁶⁹ Там само. — Ф. 79, оп. 1, 1692, спр. 3а. — Арк. 33.

А наприкінці липня Б. Михайлов повідомляв, що в Польщі ходили розмови про заворушення як серед запорожців, так і серед донських козаків та калмиків. Причому, йшлося про рішучі антиросійські дії. Козаки нібито «городки, котрі московські люди на рубежі побудували, розорили і викоринили зовсім»⁷⁰.

Поляки явно пов'язували певні надії й з повстанням П. Іваненка, сподіваючись на його успішне розгортання. Попервах вони мали відомості про приєднання до орди приведеної новим «татарським гетьманом» 8 тис. запорожців та говорили про можливість прилучення до них ще й городових козаків. Саме про це запитували у Б. Михайлова на зустрічі 19 липня 1692 р. пристав від поляків Х. Сірута та покоевий дворянин короля Я. Окраса, на словах висловлюючи занепокоєння такими новинами. Вони зазначали, що коли Ян III дізнався про похід царських військ на ворога, то «був дуже втішений», але коли взнав, що з втечею П. Іваненка почалось повстання на Запорожжі, до якого приєдналась орда, «дуже про те печалиться»⁷¹. Б. Михайлов, звичайно, все це відкидав, говорячи про відсутність у запорожців причин для бунту, нездатність колишнього канцеляриста до серйозних дій, вірність Війська Запорозького царю та й загальну неправдивість усіх цих відомостей. При розмові резидента підтримав посланець І. Мазепи Молчан, різко відповівши на слова поляків, що вони про царську сторону журяться: «Кадук того візьми, хто так тужить і затіває. Я сам більше Запорожжя знаю, ніж хто інший»⁷². Це й стало закінченням розмови. А вже того ж дня Б. Михайлов дізнався, що з Білої Церкви до Яна III приїхав піп від запорожців та 10 козаків. Вони донесли королю, що запорожці, з'єднавшись з ордою, хотіли йти під прикордонні міста. Але коли з'явилися царські війська, то вже думають інакше, і не раді, що так учинили⁷³. Цікавою для нас у цьому випадку була реакція Яна III, думаємо, відверта: «...і король був про те невеселий, і їв за столом з великим сум'яттям, що проти думки його вчинилось»⁷⁴.

Намагаючись слідкувати за взаєминами поляків з Кримом і Туреччиною, які при об'єднанні могли бути дуже серйозними противниками, Москва й надалі не випускала з поля зору можливе ініціювання українськими козаками, в тому числі й запорожцями, агресивних планів щодо Російської держави. Зокрема, в грамоті від 27 жовтня 1692 р. до Б. Михайлова царі наказували дізнатись про мету приїзду до польського ко-

---

⁷⁰ Там само. — Ф. 79, оп. 1, 1692, спр. 4. — Арк. 98.

⁷¹ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 242. — Арк. 212–213 зв.

⁷² Там само. — Арк. 213–214 зв.

⁷³ Там само. — Арк. 214 зв.

⁷⁴ Там само. — Арк. 214 зв.–215.

роля посланця від кримського хана. Підозрюючи підготовку польських та литовських військ до нападу на підвладні Російській державі землі, після порозуміння Варшави з Бахчисараєм, царі прагнули дізнатися про причину планів розміщення на Поліссі, поблизу Києва і по Дніпру військових підрозділів на зиму. Резидент мав провідати, чи немає у них «якогось неприємельського наміру, і чи не хочуть на малоросійський край, чи під Київ наступити війною, несподівано, і в який час, взимку, чи навесні». При цьому не залишалися поза увагою можлива підтримка короля з України. Б. Михайлов мусив підтримувати постійні контакти з цісарським резидентом, мати з ним «ласкаві розмови», щоб, зокрема, «у нього про королівські наміри вивідувати всякими способами», чи дійсно у поляків є така думка, «щоб їм, вчинивши спочатку в Україні сумяття, наступити на нашу великих государів сторону війною, з'єднавшись з татарами і в який час». На резидента покладалось завдання слідкувати, аби цієї осені та взимку поляки зі своїми союзниками таємно не вчинили миру з «неприятелем». Особлива увага зверталась на необхідність з'ясувати, «хто їм полякам щодо запорожців і щодо городових козаків (нібито вони за деякі їм від старшини утиски, до зради схильні) надію чинить», і хто і з яким завданням посланий в Україну, і чи не має серед української верхівки прихильників польської сторони⁷⁵

В цей же час поляки виявляли зацікавленість подальшими діями П. Іваненка. За повідомленням Б. Михайлова (грудень 1692 р.), у Речі Посполитій кружляли чутки, що запорожці з ханським гетьманом і татарською ордою мають намір «іти на Україну»⁷⁶

На початку 1693 р. Москва знову поставила перед Варшавою питання про неприпустимість прийняття козаків на постійну військову службу та на поселення на Правобережжі. З цією метою в грамоті до резидента від 19 січня царі, торкаючись питання переходу на Лівобережжя з Дрбовки осадника Д. Федорова (у відповідь на закиди поляків, царська грамота фактично повторювала аргументацію І. Мазепи, запропоновану ним у листі від 28 грудня 1692 р.⁷⁷), зазначали, що «завжди звикли вони козаки служити за платню тимчасово», та, на противагу претензіям Варшави, нагадували про прийом на польську сторону багатьох запорожців. У зв'язку з цим згадувалося й прийняття загону Я. Гладкого, поставлення його полковником, а також прислані до нього поляками документи, як один з найяскравіших прикладів неправомірних дій Польщі. Царі підкреслювали, що резидент повинен говорити сенаторам про необхідність дотримання умов «Вічного миру», які порушуються прийняттям ко-

⁷⁵ Там само. — Ф. 79, оп. 1, 1692, спр. 4. — Арк. 177–180.

⁷⁶ Там само. — Ф. 79, оп. 1, 1693, спр. 2. — Арк. 152.

⁷⁷ Там само. — Арк. 38–53.

заків на проживання та у полки у Білій Церкві, Немирові й інших місцях. Б. Михайлов повинен був добиватися спеціального королівського указу комендантам і полковникам, які жили на порубіжжі, з заборонаю чинити так надалі, а тих запорожців, котрі до цього часу знаходилися на службі, вимагалось без затримок відправляти у царську сторону⁷⁸.

Ці ж питання знову згадувалися в царських грамотах Б. Михайлову, які датуються 7 та 29 квітня 1693 р. У останній йшлося про прийняття навесні цього року в Немирові 300 запорожців та заборону С. Палію та іншим полковникам приймати козаків з царської сторони. В ній, зокрема, нагадувалось й про те, хто служить під командуванням С. Палія: «...а в полку у нього козаки всі втікачі з нашої великих государів сторони, з малоросійських міст і з Запорожжя»⁷⁹.

Маємо дані й про ряд зустрічей російського резидента з представниками Речі Посполитої, на яких піднімалися питання, пов'язані з козацькими переходами. Так, 15 березня 1693 р. на зустрічі з Панами Рада Б. Михайлов нагадав про службу запорожців у Речі Посполитій. На це йому відповіли, що у прийнятті козаків за платню, зокрема, тих, що прийшли минулого року, «ніякої противності на сторону царської величності немає», тому що вони найнялися до королівської величності «промисли чинити над неприятелями в оборону всьому християнству». Що було б краще, запитували у резидента, якби запорожці без діла були у царській стороні, чи воювали з ворогом «по королівському заклику», від чого обом державам «є прибуток спільний»?⁸⁰

За кілька днів Б. Михайлов знову передавав царські вимоги присланому до нього з відповідями на підняті раніше питання посланцю від польської верхівки писарю І. Павловському. Зокрема, резидент говорив про королівську заборону щодо закликів запорожців на службу⁸¹.

Разом з тим, поляки продовжували поширювати чутки про «непостійність» козаків. 1 квітня 1693 р. до Б. Михайлова завітав цісарський резидент Ю. Шимонський. Він, зокрема, повідомив, що часто чує від поляків, «нібито козаки непостійні», в тому числі й підпорядковані Москві. Цісарський резидент висловив думку, що вони говорять так, «затіваючи, чого на ділі не можуть учинити, то на словах вимишляють». Ю. Шимонський аргументував це власним досвідом, зазначивши, що добре знає поляків, бо живе серед них вже 9 років і зрозумів, що вони не бажають добра ні царям, ні цісарю. Тому обом сторонам треба бе-

---

⁷⁸ Там само. — Арк. 123–134.

⁷⁹ Там само. — Арк. 302, 406–408.

⁸⁰ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 242. — Арк. 447–448 зв.

⁸¹ Там само. — Арк. 485, 487 зв.

регтися їх, «як самої злої трутизни»⁸². Тоді Б. Михайлов, очевидно, сподіваючись дізнатися більше, після запевнення у вірності Москві як запорожців, так і городових козаків, заявив, що полякам, що перебувають з росіянами у вічному мирі, на царську сторону ніякого зла задумувати неможливо, та й від них цього не чекають. На що цісарський резидент сказав, що від поляків обом державам добра не буде, бо вони «дружбу тримають» з французами і татарами, а австрійському послу і йому на всі пропозиції відповідають «політиками і фіглями»⁸³. Не забуваючи, що Ю. Шимонський, характеризуючи ті чи інші політичні події, природно, виходив з інтересів своєї держави, зазначимо, що його міркування про розповсюдження поляками чуток щодо «непостійності» козаків, а отже наявності в них антиросійських намірів, не розходяться з іншими даними, котрі свідчать про прагнення Варшави до підбурення українців.

22 квітня 1693 р., зустрівшись з руським воєводою М. Матчинським, Б. Михайлов говорив про відповідь коронного канцлера Е. Денхофа на питання, підняті у царських грамотах, в тому числі повторив вимогу щодо королівського указу про повернення раніше прийнятих козаків на Запорожжя та заборону приймати їх у майбутньому. На це воєвода лаконічно сказав, що вже раніше «відповідь учинена пристойна і інакше перетлумачити того більше неможливо»⁸⁴.

Польський уряд надалі так і не виконував вимог Москви. Він зробив спробу представити військову службу козаків як явище нетривале та взаємовигідне для Речі Посполитої і Російської держави, а факти поселення запорожців на Правобережжі заперечив. Приміром, поляки в кінці квітня 1693 р. заявляли посланцю, що козаки приймаються тимчасово і за грошову платню, в чому немає нічого ворожого до російської сторони, оскільки вони воюють з неприятелем «в оборону всьому християнству, від чого обом державам є пожиток спільний»⁸⁵. А щодо запорожців, приведених Я. Гладким, в травні Б. Михайлов одержав відповідь польського уряду, що ці козаки, «нікого не пограбувавши і ніяких грошей не взявши, і нікому не зрадивши, прийшли не на поселення, а на війну святу» проти ворога⁸⁶.

16 травня позиція М. Матчинського з цього питання залишилась такою ж, не даючи Москві надії на просування справи: «...а про козаків відповідь йому посланцю вчинена раніше і говорити про те багато да-

---

⁸² Там само. — Арк. 476—476 зв.

⁸³ Там само. — Арк. 476 зв. — 477.

⁸⁴ Там само. — Арк. 501 зв., 503.

⁸⁵ Там само. — Ф. 79, оп. 1, 1693. спр. 2. — Арк. 228.

⁸⁶ Там само. — Арк. 425.

ремно»⁸⁷. А 26 травня 1693 р., на переговорах з литовським канцлером і М. Матчинським, Б. Михайлов знову говорив про прийом з царської сторони навесні в Немирів біля 300 запорожців⁸⁸. Далі ж, коли зайшла мова про надання царями С. Палію допоміжних військ і похід цих підрозділів без королівського відома, резидент, зі свого боку, заявив, що коли це сталося чи надалі станеться, то нарікати ні на що. Адже мова йде про спільні воєнні промисли «над неприятелем хреста святого». При цьому він говорив про фастівського полковника, що той служить королю, пишеться полковником королівської величності і що «в полку у нього козаки — всі втікачі з їх царської величності сторони і з малоросійських міст, і з Запорожжя, і розставлені в державі королівської величності, по містам і містечкам, в Поліссі та в інших місцях»⁸⁹. Крім того, Б. Михайлов висунув вимогу, щоб надалі угоди «Вічного миру» виконувалися поляками без всякої протидії «і з їх би царської величності сторони, а саме з Запорожжя, козаків його королівська величність в свою сторону, в службу, перекликати і приймати тому Палію та іншим полковникам, як на прожиття, так і в полки не велів, і про те на порубіжжі проживаючим комендантам і Палію, і іншим полковникам жорстоко заборонив». А тих запорожців, котрі до цього часу перебувають на службі в Немирові та інших місцях, «наказав відпустити в їх царської величності сторону без затримки»⁹⁰. Ще раз питання щодо запорожців російський резидент порушував під час зустрічі з великим коронним канцлером Є. Денхофом 24 липня 1693 р.⁹¹

Кожне повідомлення, що стосувалося заворушень серед козацтва, й надалі пробуджувало у поляків старі надії. Восени 1695 р., за донесенням Б. Михайлова, при королівському дворі ходили розмови, що в лівобережних військах «за Січчю почали козаки пити та бунтувати на гетьмана», говорячи, що немає причини воювати з татарами. Щоб задобрити козаків, воєвода Б. Шереметєв, нібито, наказав дати їм вина, а для бунтівників розпорядився спорудити дві шибениці⁹². Чи відбувались такі події — не відомо, але характерною була реакція у Речі Посполитій: «...чекають звідти поляки собі втіхи, нібито неодмінно будуть бунти, і в Україну посилають безперервно»⁹³.

---

⁸⁷ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 242. — Арк. 539, 540.

⁸⁸ Там само. — Арк. 558 зв.—559 зв.

⁸⁹ Там само. — Арк. 561–561 зв.

⁹⁰ Там само. — Арк. 561 зв.—562.

⁹¹ Там само. — Арк. 639.

⁹² Там само. — Ф. 79, оп. 1, 1695, спр. 3. — Арк. 316.

⁹³ Там само.

Останні відомі нам спроби Росії вплинути на запорозько-польські взаємини через своїх дипломатичних представників у Речі Посполитій відносяться до 1697 р. У грамоті від 28 травня цього року цар Петро I повідомляв резиденту О. Нікітіну (1696–1700), що, згідно з донесенням І. Мазепи, «запорозькі козаки хочуть йти в польську сторону, для отримання собі якоїсь платні» і що до них на Січ має бути «якась присилка». Російський представник мав зібрати відомості про зв'язки Запорожжя з Польщею: взаємні візити, заклики козаків польською стороною, причини схильності запорожців до Варшави тощо⁹⁴. Звернемо увагу, що цар робив акцент на політичному боці справи.

Навесні до поляків вирушило, принаймні, 2 ватаги запорожців: піша, яка нараховувала біля 400 осіб, та кінна, чисельністю в 70–80 козаків⁹⁵. Знаючи про ці факти переходів козаків на польську службу, знаходимо нібито суперечливе свідчення О. Нікітіна. 10 липня від доносив: «Запорожців тут нікого немає, а від поляків в Запороги яка посилка чи є і чи не живе хто там їх поляків навмисно, невідомо, і провідує про це посланець безперервно»⁹⁶. Протиріччя, однак, не буде, коли припустити, що О. Нікітін, так, як і його попередники, що давали аналогічні повідомлення, мали на увазі контакти представників Січі з польською верхівкою, зокрема, з королем. Очевидно, саме відсутність таких контактів малась на увазі у наведеному донесенні.

Наприкінці травня 1697 р. до Варшави приїхав посланець кримського хана — Темір-ага. Через підслану особу — турка — О. Нікітін намагався вивідати мету цього приїзду. Посланець хана розповів, що прибув для переговорів про мир, зорієнтований проти Москви. Причому, зазначав, що турецький султан «для того миру хоче повернути їм полякам Кам'янець і уступити волоську землю, по Дунай, і Задніпров'я все від Києва, з Запорогами». Коли ж О. Нікітін говорив про те, що розізнав, з цісарським облягатом, останній заявив, що присланий від хана татарин — гонець, а не посол, а для укладення миру у нього немає повноважень. Що ж до територіальних питань, то він говорить так, як йому веліли поляки «для приваблювання народу свого, а союзникам ніби на страх»⁹⁷

---

⁹⁴ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 251. — Арк. 490–491, 494 зв. — 495; Ф. 79, оп. 1, 1697, спр. 2а. — Арк. 2–3, 7–8.

⁹⁵ Зварницький Д. И. Источники для истории... — С. 708–709; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — С. 193, 197; Величко С. В. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 559.

⁹⁶ РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, спр. 251. — Арк. 549 зв.

⁹⁷ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 251. — Арк. 426–428; Ф. 79, оп. 1, спр. 252. — Арк. 219–220 зв.

Загальна спрямованість заявлених кримським посланцем переговорів не викликає сумнівів, враховуючи те, що Польща хотіла повернути собі Лівобережжя з Запорожжям після укладення миру з Туреччиною й Кримом, але розпочати таку акцію могла лише при підтримці татар і турків. Крим же прагнув послабити Москву, а для цього теж потребував підтримки.

У липні О. Нікітін, знову зустрівшись з облегатом, дізнався від нього про задуми Любомирських, які, прагнучи спровокувати заворушення у Росії та Лівобережній Україні, направили туди своїх людей, розпускаючи чутки, що у Москві вже розпочався бунт проти царя. Як вважав облегат, є від них послані і в Запорожжі, «коли погрожують козаками, тому що козакам, окрім тих, які живуть під великими государями, іншим бути нізвідки»⁹⁸ Нам не вдалось знайти інших даних, аби дізнатися більше про це питання, але наводимо це свідчення тут, вважаючи подібний факт за можливий.

Підсумовуючи викладений матеріал, який в більшості вперше вводиться до наукового обігу, насамперед зазначимо, що він значно розширює коло наших поглядів щодо діяльності російської дипломатії з питань взаємин Запорозької Січі з Річчю Посполитою в кінці XVII ст. Якщо одразу після укладення «Вічного миру» збирання даних про запорозько-польські зв'язки та контакти Москви з Варшавою стосовно досліджуваної проблеми мали спорадичний характер, то вже з початку 1688 р., з появою російських резидентів у Речі Посполитій, вони набувають систематичного характеру. П. Возніцин, І. Волков, Б. Михайлов, О. Нікітін постійно намагалися бути в курсі справ як щодо намірів, так і щодо конкретних заходів поляків відносно Запорожжя. А це дозволило Москві робити більш адекватні кроки у відповідь. Одним з напрямів реалізації політики російського уряду в цих питаннях і була діяльність резидентів, що виражали офіційну позицію своєї держави. Факти дають змогу дійти висновку, що резиденти активно вирішували покладені на них завдання, справляючи поважний політичний вплив на польську сторону. Крім того, варто відмітити, що польська верхівка мусила звертати серйозну увагу на постійне спостереження, котре вели резиденти за її діяльністю стосовно запорозького козацтва.

---

⁹⁸ Там само. — Ф. 79, оп. 1, спр. 251. — Арк. 566–566 зв; Ф. 79, оп. 1, спр. 252. — Арк. 278–278 зв.

Олексій Сокирко

Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII — початку XVIII ст.)*

Історики не даремно називають середину XVII — початок XVIII ст. переломною добою в історії нової Європи — як певної соціокультурної спільноти, й, звичайно ж, як політичної системи, абрис її єство якої, подібно до попередніх часів, продовжували витворюватися у буревіях війн. Втім, військовий чинник цікавий не лише ступенем свого впливу на перебіг політичної історії, зміну балансу сил європейського регіону, але й як концентрований вияв тенденцій розвитку різних площин суспільного побуту, їхніми відповідями на «виклики» часу, здатністю до самоперетворення, засвоєння чогось нового.

Від XVI ст. чи не найпотужнішим імпульсом у поступі військової справи був прогрес воєнних технологій — перш за все вогнепальної зброї, котра ставала дедалі досконалішою й завдяки спрощенню технології виробництва приступнішою ширшому колу користувачів. Інша критична маса змін і новацій накопичувалася, так би мовити, на «організаційному» полюсі військової справи. Причиною її наростання виявилася криза середньовічного станового війська, ядром якого були рицарські ополчення й, трохи пізніше, найманських контингентів, котрі більшою чи меншою мірою компенсували недоліки станових формувань¹.

Притягальними центрами, що стимулювали й використовували ці новації, стали королівські двори, які прагнули зміцнення своєї влади за рахунок послаблення місцевої аристократії й потребували силової підтримки для реалізації власної політики². Фінансово спроможна цент-

---

Статтю підготовлено за фінансового сприяння Канадського Інституту українських студій.

¹ Детальніше про сукупність цих явищ, об'єднаних в сучасній історіографії терміном «мілітарна революція», див.: Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, 15–18 ст. / Пер. з фр. — Т. 1. — К., 1995. — С. 328–338; Говард М. Війна в європейській історії. — К., 2000. — С. 25–56; Parker G. The Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. — Cambridge, 1988. — P. 6–44.

² Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования / Пер. с нем. — Т. 2. Изменения в обществе. Проект теории цивилизации. — М; СПб., 2001. — С. 156–195.

ральна влада заходилася конструювати нову військову машину з тих уламків, котрі дісталися їй в спадок від попередньої епохи, — служилого нобілітету, що був перетворений нею на слухняних військових чиновників (офіцерів), та найманських ватаг, з якими уклалися односторонні угоди, що сильно обмежували їхні права й самостійність у виборі служби. В основу організації такої армії³ покладалася детальний штат, її внутрішнє життя визначалося статутами, а фінансове й матеріальне утримання, що його повністю перебрала на себе держава, — ретельно обрахованим військовим бюджетом⁴. Новосформовані війська утримувалися в зосередженому стані не тільки у воєнний, як було раніше, але й у мирний час, що ставало запорукою їхньої більшої керованості й слухняності, чому мали також допомагати постійна муштра, запровадження уніфікованого одягу й символіки⁵.

Вміле використання нових регулярних армій одразу заявило про мілітарне лідерство групи держав (Франції, Швеції, Австрії), котрі заходилися визначати європейську політику, одночасно сигналізувавши їх менш спритним сусідам про необхідність оволодіння секретом такого успіху. Гетьманська держава разом із своїми сусідами по Центрально-Східній Європі в свій спосіб відгукувалася на «виклик» ранньомодерної доби. Після прийняття московської протекції в 1654 р. принципово нова ситуація склалася не тільки в геополітичній сфері, але й у військовій. Зауважимо, що саме побудова воєнного союзу з Росією була для Хмельницького першочерговою задачею й одним з головних стимулів при укладенні Переяславської угоди. Попри це, принципам на яких базувалося б це співробітництво, а за умов переходу «під руку» царя — й співіснування двох військових систем — української та російської — ані під час переговорів, ані пізніше не було надано спеціальної уваги.

³ Тут і далі термін «армія» вживатиметься в декількох значеннях — традиційному, позначаючи сукупність збройних сил якоїсь держави (переважно в ранньомодерну або модерну добу), що за рівнем своєї організації вийшли на виключно професійний, регулярний ступінь, й дещо осучасненому — стосовно збройних сил «до-регулярного» типу, які правильніше іменувати військом, а не армією. Втім, аби уникнути тавтології, назви «армія» та «військо», попри їх змістову різницю, ми використовуватимемо як синоніми.

⁴ Koranyi K. *Żołnierz naemny a żołnierz zaciężny* // *Czasopismo prawno-historyczne*. — Т. 1. — Poznań, 1948. — S. 105–108; Parker G. *Op. cit.* — P. 45–81.

⁵ Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці / Пер. з фр. — К., 1998. — С. 168–222. Про європейські різновиди регулярних армій див.: Field M. *Middle-Class Society and the Rise of Military Professionalism. The Dutch Army 1589–1609* // *Armed Forces and Society*. — 1975. — Vol. 1 № 4, August 1975. — P. 419–442; Lindegren J. *The Swedish «Military State», 1560–1720* // *Scandinavian Journal of History*. — 1985. — № 10. — P. 305–336; Lynn J. *The Growth of the French Army during the Seventeenth Century* // *Armed Forces and Society*. — 1980. — № 6. — P. 568–586.

В основі військово-політичної системи козацької держави, народженої на бойовищах Хмельниччини, лежала збройна організація її чільної верстви — козацтва. В процесі формування устроєвої моделі Гетьманату організаційні засади козацького війська було поширено на найважливіші сфери державного життя — територіальний устрій, адміністрацію всіх рівнів, судочинство тощо. Внаслідок такої своєрідної екстраполяції реєстрове військо зробилося державою й, навпаки, держава набула рис, властивих війську (адміністративний поділ, котрий фактично дублював військовий, військова номенклатура урядників і т. д.). Після визнання прав на адміністративну, а згодом і політичну автономію козацтва Річчю Посполитою, принципово нового статусу набуло й власне козацьке військо. Попри всі проблеми з коливаннями чисельності реєстру, відтепер воно грало роль ядра збройних сил нової держави, являючи собою кількісно найбільшу й організаційно найсильнішу їх частину. Окрім суто воєнного значення, реєстрове військо посідало центральне місце в системі ціннісних орієнтирів тогочасного суспільства, виступаючи репрезентантом самої держави — «Війська Запорозького». Ополчення рицарського стану — козаків — не тільки виступало в походи, воювало й ділило здобич, але ще й збиралося на «кола» — генеральні ради на яких ухвалювалися важливі політичні рішення (вибори гетьманів, схвалення договірних статей та ін.)⁶.

З суто військової точки зору, це військо являло собою типове становище ополчення. Обов'язок служби в ньому поширювався на кожного, хто був внесений до офіційного реєстру, а пізніше, коли пописи війська вже не практикувалися, на того, хто володів «військовим» (себто козацьким) ґрунтом. В обмін на такий «податок кров'ю» козацтво звільнялося від решти податків і повинностей, тримаючи в своїх руках контроль над політичним і адміністративним життям країни. Ополчення козацького стану формувалося за територіальним принципом, що було традиційною рисою практично всіх рицарських військ Європи ще від середньовіччя. Кожен вояк мусив сам себе забезпечувати зброєю, одягом, спорядженням і необхідними харчами⁷.

Організаційну впорядкованість військо зберігало тільки під час воєнних дій, періодично розпускаючись по домівках, аби дати можливість воякам підтримувати в належному стані своє господарство, що було єдиним джерелом їхнього існування. За таких умов сам розвиток війсь-

---

⁶ Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2000. — С. 6–17.

⁷ Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо // Записки НТШ. — Т. 151. — Львів, 1931. — С. 111–150; Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. — Кн. 1. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 43–47.

ка в інституційному плані був значною мірою стихійним, а рівень його боєздатності залежав від соціальної та майнової ситуації козацтва. Держава мала мінімум зобов'язань щодо його матеріального забезпечення, дбаючи лише про використання війська й кадрову політику в ньому. Решта залежала від того, наскільки соціально активним і економічно благополучним виявиться сам козацький стан. Майнова диференціація козацтва й поляризація його політичних симпатій, що намітилися невдовзі по Хмельниччині, показали, що воєнний організм Гетьманату є доволі вразливим. Козацьке військо погано слухалося наказів, потерпало від вад постачання, котре в умовах постійних війн і неврожаїв не могло бути справним. Крім того, відсутність спеціальної системи навчання, помножена на сезонний характер військової служби й природні бойові втрати, девальвували професійний рівень війська. Красномовним свідченням «буксування» військової машини Гетьманщини був різкий контраст між низкою яскравих перемог у окремих битвах (Пилявці, 1648 р., Конотоп, 1659 р.) й відсутністю жодної виграної війни (!). Втім, одна тільки пов'язаність із політичним устроєм Гетьманщини гарантувала козацькому війську настільки ж довге життя, як власне й самій державі, створеній ним.

Проекти реорганізації реєстрового війська з'явилися в найвищих урядових і військових колах козацької України, щойно вона постала в якості окремого державно-політичного утворення. Всі його достоїнства й вади вповні усвідомлював і Хмельницький, закордонні інформатори якого пильно вивчали досвід військового будівництва сусідніх країн. Спершу для підвищення рівня матеріального забезпечення вже існуючих козацьких полків планувалося врегулювати джерела та порядок їхнього фінансування. Це питання порушувалося на переговорах із московським урядом у 1654–1657 рр. Під час останніх П. Тетеря переконавав бояр, що в разі стабільної грошової оплати служба козаків була б пильнішою й кращою, тоді як зараз вони відбувають її з неохотою⁸.

Одночасно військовий провід, заручившись кадровою підтримкою з боку московитів, зробив спробу розпочати навчання козаків азам військового строю. Як свідчив у серпні 1654 р. у королівському таборі під Зборовом полонений повстанець, при гетьмані знаходилася група московських офіцерів німецького походження, «котрі вчать козаків так, як і в нас (тобто поляків. — О. С.), а московський цар платить офіцерам щомісяця по 50 зл.»⁹. За аналогією стройових навчань російського війська, орга-

⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 11. — СПб., 1879. — С. 741–742.

⁹ Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. — 1995. — № 4. — С. 33.

нізованих на основі «Учения и хитрости ратного строения пехотных людей» (1649 р.), можемо припустити, що іноземні інструктори навчали козаків шикуванню в шереди й ряди, поворотам, здвоюванню рядів тощо¹⁰

Втім, як показали подальші події, царський уряд, сприяючи подібним реформам, прагнув використати їх для зміцнення контролю над Україною. Зокрема, в проекті А. Матвеева по запровадженню регулярного війська, поданому російським посольством в січні 1655 р. на розгляд Б. Хмельницькому, йшлося: «Великий государь, его царское величество, велел тебе гетьману говорить, чтоб устроить для обереганья от приходу польского короля и от крымского хана ратных людей тысяч с 10, а чтоб их собрать, кроме тех, которые в леестре написаны, и научить бы салдацкому строю; а для наученья на время покамест салдацкому строю научатца, и царское величество изволит прислать полковников и полуполковников и маеоров и капитанов и всяких урядников салдацкого строю. А как того салдацкого строю научатца, и вте поры царское величество укажет быти в полковниках и во всяких урядниках ис тех, которые тому салдацкому ученью будут навичны». Військовослужбовцям планувалося «давати корм против салдат на месяц по 5 золотых польских, из скарбы, которые збираютца в Запорожских городех... И быть бы тем салдацким полком на городех, где чае приходу от польских и от крымских людей, покамест милостивый Бог успокоит миром»¹¹. Як видно, гетьману пропонували створити постійноіснуючі частини на професійній основі, подібні до солдатських полків «нового строя», котрі вже існували в Московській державі. Реалізація проекту перешкодив навальний наступ польсько-литовського війська навесні 1655 р.¹², хоча для його відхилення існували й більш вагомі причини: гетьман не бажав формувати 10-ти тисячну армію, очолювану іноземними офіцерами, не знаючи наперед, кому її буде підпорядковано. Крім цього, обговорення проекту Матвеева співпало з плануванням кампанії 1655 р., у якій московський уряд мав якісь потаємні наміри щодо усунення Хмельницького від керівництва військом. Сам Матвеев заявляв Хмельницькому, що «будет ты гетман для своих частых походов изнемог», провід над московсько-українським військом буде передано воєводі В. Шереметєву¹³.

---

¹⁰ Епифанов П. «Учение и хитрость ратного строения пехотных людей» // Ученые записки кафедры истории СССР МГУ. — Вып. 157. — М., 1954. — С. 96.

¹¹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. 2, спр. 15557–15561. — Арк. 28–29.

¹² Там само. — Арк. 29–30.

¹³ Там само. — Арк. 9; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — Вид. 2-е, доп. — К., 1995. — С. 496.

Специфічність ситуації полягала ще в тому, що найближчі сусіди Гетьманщини (й водночас її військові супротивники) заходилися переоснащувати власні армії, відповідно до нових потреб часу, збільшуючи в їх складі удільну вагу професійних формувань, повністю підпорядкованих і забезпечуваних за рахунок держави. Так, в Московії в ході Смоленської війни було утворено т. зв. військо «нового строя», в якому порядкували іноземні інструктори, навчаючи солдатів навичкам організованого шикуння, руху й стріляння. Піші й кінні полки були в ньому адміністративними й тактичними одиницями, споряджуючись й озброюючись за рахунок скарбниці¹⁴. Приблизно в той самий час відбувалися реформи в Речі Посполитій, де функцію професійного війська грали полки «поточної оборони», а згодом — кварцяного війська. За правління Владислава IV до його складу влилися війська чужоземного автораменту — піхотні й кавалерійські частини, зорганізовані на західноєвропейський кшталт. Як і раніше, кварцяне військо існувало на постійній основі, забезпечуючись державою¹⁵. Цілком очевидно, що спроба прищепити на українському ґрунті досвід московської військової організації наразі не загрожувала Гетьманщині скільки-небудь значною втратою власного військового суверенітету й традиційної збройної організації. Причиною була не тільки рішучість і непоступливість козацької еліти, але й, що набагато важливіше, типологічна близькість структури української та російської армій. За умов її існування шанси кардинальної перебудови військ гетьманського регіменту дорівнювали нулю.

Московська армія того часу, подібно до Війська Запорозького, поєднувала в собі елементи двох нерівних за своєю природою та принципами функціонування систем: «старої» (помісної), що була представлена дворянським ополченням (дворянами та дітьми боярськими), та «нової», представленій полками «нового строя». Перша складова війська, так само, як і реєстрове козацтво, мала воєнну службу як становий обов'язок і організовувалася за територіальним принципом. Дійсна воєнна служба дворянства була тимчасовою, забезпечуючись за рахунок експлуатації службового землеволодіння. Полки «нового строя», як згадувалося вище, формувалися на засадах, наближених до регулярних, але їхнє поповнення та забезпечення значною мірою залежали від традиційних станових прошарків московського суспільст-

¹⁴ Чернов А. В. Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв. — М., 1954. — С. 133–155.

¹⁵ Gorski K. *Historia piechoty polskiej*. — Krakow, 1893. — S. 40–50; *Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864* / Red. nauk. J. Sikorski. — T. 1. — Warszawa, 1965. — S. 377–381.

ва¹⁶. Істотну відмінність від українського варіанту мали хіба неросійські формування новохрещених, калмиків та ін.

Якщо за часів Смоленської війни 1632–1634 рр. ядро російської армії становили різні категорії воєнно-служилих груп (причому, як мінімум на третину неросійського походження), то вже протягом другої половини XVII ст. центр ваги змістився в бік позастанових професійних формувань¹⁷. За підрахунками О. Чернова, кількість дворян і дітей боярських, що виступали в окремих формуваннях, скоротилася з 34 до 8 %, тоді як чисельність кінних полків «нового строя» зросла з 8 до 26,5 %, а піхотних — з 31 до 33,5 %¹⁸. Різниця в інтенсивності змін, що відбувалися в українській та російській армії, їх характері та організаційних формах не заперечують того факту, що вони мали, по суті, односпрямоване завдання — не вносячи кардинальних змін у військову систему, використовувати її з максимальною ефективністю. Якщо один з елементів цієї системи починав давати збої або виходив з ладу, його належало підправляти, посилювати, але ні в якому разі не видаляти. Наслідком цього було перенесення навантаження з одних вузлів воєнної машини (слабких і застарілих) на інші (нові, більш перспективні). Будь-яка корекція спричинювалася лише реальними воєнними потребами чи була реакцією на поразки й не носила превентивного характеру.

Подібна фігурація до певного часу не створювала для політичної еліти Московської держави передумов для інкорпораційного курсу по відношенню до військової організації Гетьманщини. В другій половині XVII ст. російські реформатори досить повільно освоювали структурні елементи власного війська, впорядкуванням яких, як на той час вважалося, можна було б підвищити боєздатність армії в цілому. 1680 р. було проведено т. зв. «разбор ратных людей», що мав на меті перевірку їх забезпеченості й можливості відбувати службу. Стрілецькі полки, які перед тим зберігали в своїй організації чимало архаїчних рис, дістали чіткішу внутрішню структуру, а номенклатура їхніх чинів одержала західні найменування (полковники, підполковники й капітани замість голів, полуголів і сотників). В ході «разбора» було укладено

---

¹⁶ Русская военная сила. — Т. 1. — М., 1892. — С. 390–404.

¹⁷ Проаналізовані І. Єромолаєвим «сметные списки» московського війська 30-х рр. XVII ст. свідчать, що воно на 50 % складалося з служилих людей, підпорядкованих Казанському разряду — відомству, що керувало військовими формуваннями народів Східного Сибіру та теренів колишнього Казанського ханату. Див.: Ермолаев И. П. «Казанский разряд» как элемент государственного управления Средним Поволжьем // У источника: Сб. статей в честь члена-корреспондента РАН С. М. Каштанова. — Вып. 1. — М., 1997. — С. 405–408.

¹⁸ Чернов А. В. Вооруженные силы Русского государства... — С. 185.

перечневий розпис всіх ратних людей, за яким вони розподілялися на 9 розрядів, що являли собою аналог військово-територіальних округів. Ратні люди полкової служби на території розрядів об'єднувалися в полки, що мали встановлену чисельність.

Реформа жодним чином не торкнулася окраїнних (наприклад, сибірських) регіонів і України, хоча чисельність гетьманської армії бралася в розрахунки при організації «разбора». Швидше як виняток, котрий до того ж так і не був втілений в життя, можна розцінювати включення «Нашего Царского Величества верного подданого, обоих сторон Днепра гетмана, Ивана Самойловича» до проекту т. зв. «Устава о служебном старшинстве бояр, окольничих и думных людей», датованого царюванням Федора Олексійовича. За проектом, гетьман мав посісти 25-й ступінь після боярина й намісника Великопермського й перед боярином і намісником Вятським¹⁹. На думку М. Оболенского, автори «Устава» прагнули створити свого роду «табель про ранги», підваживши традиції місництва, що заважали справному функціонуванню державного управління²⁰. Втім, намір включення гетьмана до службової драбини московських чинів слід сприймати не як його ієрархічне позиціонування у воєнній сфері, а як політичне, значною мірою етикетне. Адже на цій сходинці ясновельможний, на відміну від решти чинів, перебував не персонально, а «со всем Войском запорожским», що мало просто черговий раз підтверджувати московську супрематію над ним.

Відгомоном виклику «мілітарної революції» в Україні середини — другої половини XVII ст. була поява й стрімке формування власного професійного війська, організаційно відділеного від козацтва, — найманого (або, в тодішній термінології «затяжного», «охотницького»). Власне, сам інститут найманства не являв собою чогось принципово нового й незнаного для тутешнього військового життя. Українська шляхта, головне Подільського й Руського воєводств, що першими були втягнені до військово-політичної орбіти Корони Польської, взагалі певний час складала основу «оброни поточної»²¹. У довоєнний період саме служба в кварцяному війську, яке, як відомо, комплектувалося шляхом добровільного вербунку охочих, ставала одним з небагатьох шляхів отримання матеріальних статків і роблення кар'єри для дрібної

---

¹⁹ Оболенский М. Проект Устава о служебном старшинстве бояр, окольничих и думных людей по тридцати четырем степеням, составленный при царе Федоре Алексеевиче. — М., 1850. — С. 7.

²⁰ Там же. — С. IV.

²¹ Plewczyński M. *Zołnierz jazdy obrony potocznej za panowania Zygmunta Augusta*. — Warszawa, 1985. — S. 31–33.

нетитулованої шляхти Волині й Київщини²². Ці ж самі мотиви штовхали її на пошук служби в надвірних хоругвах кресових магнатів, частина яких так само поповнювалася «затягом». Не варто забувати також, що найвпорядкованіша з точки зору військової організації частина козацтва — реєстровці — починала свою службу не як рицарська верства, визнана тогочасним правом, а саме як найманці, одержуючи за свої «послуги воєнні» королівське жалування²³. Навіть пізніше практика найму збереглася в козацькому війську у вигляді інституту т. зв. «наймитів», котрих замість себе виставляли у військо заможні козаки. Первістки виділення найманців у щось окреме, передусім в інституційному відношенні, постали вже за життя Хмельницького. Це були розрізнені відділи піхоти й кінноти (татарської та волоської), котрі утримувалися військовим скарбом. «Затягалися» вони періодично, в міру необхідності й фінансових можливостей гетьмана, часто-густо утворюючи його приватну охорону. Поряд з цим, наймані формування виконували й цілком самостійні бойові задачі — провадили розвідку, бойову охорону головних сил, здійснювали маневрові рейди тощо²⁴.

Наступники Хмельницького опікувалися не тільки вербуванням нових найманих загонів, але дбали й про надання їм легального статусу нарівні з козацтвом. Саме цього домагався включенням параграфу про зтяжне військо та збір на його утримання спеціального податку в проекті Гадяцьких пунктів Іван Виговський²⁵. В 60-х — на початку 70-х рр. XVII ст. наймані формування вже достатньо міцно утвердилися в збройній організації Лівобережного та Правобережного гетьманатів. Найбільш потужне в організаційному та бойовому відношенні наймане

---

²² Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 234–240.

²³ Леп'явко С. Козацькі війни середини 16 ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 36; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999. — С. 18–20, 80–82; Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 133–135.

²⁴ Сокирко О. «Незнане» військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату (до постановки питання) // Молода нація. — № 4. — К., 2001. — С. 73–91.

²⁵ Детальніше про це див.: Гарасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. — Т. 89. — Львів, 1909. — С. 86; Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. // Записки НТШ. — Т. 222. — Львів, 1991. — С. 347; Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українського наукового товариства. — К., 1911. — Кн. 8. — С. 85; Федорук А. «Затяжне» військо Гетьманщини в 50–60-х рр. XVII ст.: деякі аспекти виникнення та організації // Наукові записки з української історії: 36. наук. статей. — Вип. 9. — Переяслав-Хмельницький, 1999. — С. 40–49; Його ж. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. // Питання історії нового та новітнього часу: 36. наук. статей. — Вип. 7. — Чернівці, 2000. — С. 58–68.

військо, основу якого становила сердюцька піхота, вдалося створити Петру Дорошенку²⁶. Чим обумовлювався зростаючий попит на найманців? У домодерну епоху, коли ще не було винайдено загальної вояцької повинності й масових армій, саме найм, вербування були найоптимальнішими способами створення професійного війська. У порівнянні з рицарем, котрий мусив нести військову службу як свого роду соціальний обов'язок, найманець служив добровільно, будучи зв'язаний із своїм наймачем обопільним договором. Одержуючи за свої послуги гроші й протекцію, він лишався практично відстороненим від політичного життя країни й водночас добре керованим вояком. Не дивно, що в Україні, подібно до інших європейських держав, прискорений розвиток найманства припав на 60–70-ті роки XVII ст. — період громадянської війни, Руїни. Гетьмани воліли спиратися швидше на затяжні полки, яким самі призначали командирів й платили жалування, аніж на мінливе в своїх симпатіях козацтво, котре до того ж перебувало під орудою опозиційно налаштованих старшинських кланів. За влучним спостереженням І. Крип'якевича, козацтво мало «свої політичні претенсії, бажало держати провід у своїх руках і в війні і в мирі, мішалось у пляни полководця і нераз ішло з ним у розріз. При низькій освідженні і вузьких поглядах маси воно приносило все гіркі овочі для держави»²⁷. Власне це й поставило перед гетьманами «питання про наємне військо», що не збиралося по півроку в похід, не скликало посеред війни рад, не розбрідалося по домівках під час жнив, вимагаючи лише справної платні.

1669 р. лівобережний гетьман Дем'ян Многогрішний об'єднав розрізнені контингенти найманців в окреме від козацького військо, існування й діяльність якого застерігалися на державному рівні Глухівськими договірними статтями²⁸. Воно комплектувалося за рахунок вільних прошарків населення (т. зв. «охотників» — звідси й назва війська), які за договором вступали на військову службу. Спочатку Многогрішному вдалося переманити до себе кілька охочих частин з Правобережжя, а згодом довербувати військо місцевою «жовнірською вольницею» — гультьями, розореними козаками, запорожцями. За допомогою вірних йому полків Многогрішний зумів не тільки впокорити бунтівне козацтво

²⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985. — С. 64, 175, 268, 336; Його ж. Нарис історії України. — Т. 2. — К., 1991. — С. 74; Костомаров Н. Руїна. — М., 1995. — С. 57, 133, 186, 196; Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 49–50.

²⁷ Крип'якевич І. Сербі в українськiм війську 1650–1660 рр. // Записки НТШ. — Т. 129. — Львів, 1920. — С. 81.

²⁸ Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення // Київська старовина. — 1998. — № 4. — С. 11–21.

на півдні Гетьманщини, але й успішно відбитися від нападів свого конкурента — Петра Дорошенка²⁹.

Охотницьке військо, яке довело свою дієвість в обороні як від зовнішніх ворогів, так і від внутрішніх розрухів, стало об'єктом піклування й наступного гетьмана — Івана Самойловича. За його правління воно не тільки збільшилося чисельно (до 8 полків), але й остаточно сформувалося як окрема складова збройних сил гетьманського регіменту. За родами військо поділялося на піхотні (охочепіхотні або сердюцькі) та кінні (охочекомонні або компанійські) полки, що несли постійну службу, не розпускаючись у мирний час. Полки мали різну чисельність (від 500 до 1000 чоловік) і ділилися на роти або сотні (в піхоті) й хоругви (в кінноті). На відміну від козацьких, охотницькі частини іменувалися за прізвищами своїх командирів, котрих призначав сам гетьман. Забезпечення війська грішми, одягом і зброєю здійснювалося централізовано зі скарбниці, провіантом і фуражем — за рахунок натуральних зборів з населення («стацій»)³⁰.

Формування охотницького війська зумовлювалося фінансовим зміцненням гетьманської влади, яка прагнула стабілізації соціально-політичної обстановки. Чисельність війська неухильно збільшувалася: якщо за Многогрішного воно складалося з 3 полків, за Самойловича — з 8, то за гетьманування Мазепи — з 10 полків загальною чисельністю близько 8–9 тис. чоловік.

Помилково було б зводити роль найманців виключно до інструментарію гетьманської внутрішньої політики, як це робилося в дореволюційній та радянській історіографії. Адже охотницьке військо доводило свою ефективність не тільки в палацевих переворотках, але й у захисті зовнішньополітичних інтересів Гетьманщини: війни 1676–1681 та 1686–1700 рр. з Туреччиною стали найдовшими збройними конфліктами, у яких довелося брати участь охотницькому війську. Зокрема, компанійська кіннота успішно використовувалася для організації розвідки, попередження й охорони головних сил. Під час битв (Бужинської 1677 р., біля Стрельникової гори 1678 р.) вона разом із козацькою кіннотою завдавала головні удари, вела контратаки, переслідування, прикривала перегруповання основних сил. У притаманних східноєвропейському регіону боях за участю

---

²⁹ Сокирко О. Г. Українські найманці: (Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1672 рр.). — К., 1998. — С. 19–29.

³⁰ Детальнішу характеристику війська див.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 441–453; Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. // Записки НТШ. — Т. 225. — Львів, 1993. — С. 232–257; Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів. — С. 49–63; Його ж. Українські найманці: (Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1672 рр.). — К., 1998.

великих мас кінноти компаніїці часто діяли самостійно. В цей же час кількісно й якісно зростає роль сердюцької піхоти — основної частини найманого війська. Її дії на полі бою (битва біля Стрельникової гори 1678 р., в Чорній долині 1689 р.) спиралися на поєднанні маневру та щільного мушкетного вогню під захистом возів. Подібний рухомий табір виступав як тактична база для розгортання загального наступу або контратак кінноти³¹

Гетьманування Івана Мазепи без перебільшення можна віднести до кульмінації в розвитку найманства. Власне, самим одержанням булави Мазепа був значною мірою зобов'язаний підтримці охотницьких полковників на чолі з Іллею Новицьким, котрі дістали від нього щедрого винагороду й не стали втручатися в заколот старшини на Коломаку³². Подальші події показали, що новий гетьман і надалі розраховує на підтримку найманців.

Усі перелічені вище переваги найманого війська над військом козацьким були самоочевидними першою чергою для гетьмана, який спирався на його підтримку. Затяжні полки, по суті, утворили військо, паралельне козацькому, але залежне й підконтрольне лише гетьманам, котрі не соромилися за його допомогою виборювати свою першість в старшинської фронди. Ця обставина автоматично зараховувала до опонентів найманства козацьку старшину, позбавлену своєї колишньої силової монополії, а відтак і впливу на ясновельможного. Пам'ятаючи про вибори на гетьманство Многогрішного, які пройшли на зачиненому подвір'ї під дулами охотницьких мушкетів, старшинська рада ухвалила в червні 1672 р., «чтоб его царское величество их пожаловал» і компаніям «быть не указал»³³. І хоча Самойлович так і не зважив на цю постанову, а наступними Коломацькими статтями легітимність охотницького війська було поновлено, старшинська фронда, очевидно, ніколи повною мірою не могла змиритися з його існуванням.

³¹ Ширше про бойове використання найманців див.: Заруба В. Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993. — С. 43, 46–47, 50, 108–118; Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини в боротьбі з турецько-татарською експансією 1676–1681 рр. // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 16–26; Його ж. Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700–1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Історія. — Вип. 42. — К., 1999. — С. 26–31.

³² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — АЗР). — Т. 5. — СПб., 1853. — С. 211–212; Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича // Киевская старина. — 1889. — № 1. — С. 43–44.

³³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Т. 9. — СПб., 1877. — С. 916.

Ще одним традиційним опонентом найманого війська були запорожці, незадоволені з того, що гетьмани обходили їх жалуванням і подарунками, надаючи перевагу більш керованим і організаційно впорядкованішим компанійцям і сердюкам. Ремствуючи на те, що нині на «лежах» в реєстрових полках, де раніше квартирували запорожці, «болши сердюков и компанейцов, нежели нашего товариства, которые от многих лет уже сидя, пушую доуку и утеснение людем чинят, нежели наше товариство», кошова старшина в численних зверненнях до Мазепи вимагала повернутися до практики часів Брюховецького, коли січовій громаді виплачувалося щедре жалування й дозволялося вільно квартирувати «на волості»³⁴. Низовики наполегливо доводили, що лише їхню службу цінували попередники Мазепи, а не пройдисвітів-найманців, котрі тільки відбивають в них хліб і розорюють поспільство.

Цікаво, що в цій полеміці вже досить виразно вимальовується погляд гетьманського правління на найманців, як на найбільш ефективну з воєнного погляду складову війська, існування якої трактується нагальними потребами всієї держави. Так, у листі-відповіді Івана Мазепи до запорожців від 12 лютого 1688 р. між іншим йшлося: «... понеже есть и во всех государствах, где речи посполитые все вместе воинскими суть людми разсуждено то не без пристойнаго надобья, чтоб наемное войско особо было держано для скорейшаго в воинском деле поступка, так здесь в Малой России пехотные и конные полки всегда в готовности будучие не вредят и во всем своєю готовостию всегдашнею бывають (курсив наш. — О. С.) и готовы будут впредь защитом целости всенародной». Окрім перелічення «заслуг рыцерских», котрі виявили найманці, гетьман спеціально наголошує на їхній якісній відмінності від козацьких полків, пишучи, що «понеже они, где нужда показывает, по указу региментарскому могут вскоре поспешити на отпор неприятелю, а те, что господарством обязаны, не могут имети такой скорости»³⁵.

Апелювання до «річпосполитських» моделей устрою козацької держави (в тому числі військових її елементів), до якої вдавався гетьман, зайвий раз доводить її бачення Мазепою та його прибічниками в категоріях Гадяцьких пактів, про що вже йшлося в історіографії³⁶. За пропагандивною риторикою стояла якщо не чітка модель нового військового устрою й програма по його впровадженню, то, принаймні, об-

---

³⁴ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 95, 105, 107.

³⁵ Там же. — С. 100.

³⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. — С. 248–249.

раз-уявлення щодо того, яке саме місце має посідати наймане військо у військово-політичній структурі «Козацької Речі Посполитої» — Гетьманщині. Говорячи про «програму перетворень», «стратегію військового будівництва» Івана Мазепи, ми свідомі того, що словник тодішньої еліти Гетьманщини (навіть найбільш освіченої та знайомої з європейськими реаліями) подібних понять не знав. Втім, як свідчать цитовані нами вище документи, існувало більшою чи меншою мірою усвідомлене сприйняття устрою держави та війська, їх відмінностей від сусідів, місця в ньому різних взаємопов'язаних між собою складників, що періодично потребували направи й «печаловитого рейментарського старання».

В концентрованому вигляді приклад такої «направи» подають плани Мазепи щодо реформування структури гетьманського війська 1688 р. Статейний список посольства думного дворянина Федора Шакловитого, яке відвідало Батурин в справах майбутнього походу на Крим в жовтні того року, серед цілої низки воєнних приготувань фіксує й проблему боєздатності козацького війська. За царським указом, в похід мали виступити «полки малороссийские городовые, домовые, старые полные, люди писменные, а не гультаи»³⁷ У відповідь Мазепа заявив, що «чтоб казаков гультаев не было, о том он давно заботится и думает устроить это таким образом, чтоб при полках великороссийских войска козацкаго было бы не больше двадцати тысяч и во всяком случае меньше числа великороссийских войск, а достальных, сыскав бы им дело, держать по берегу». Але організаційні новації на тому не обмежувалися, оскільки «впредь, как он думает, осмотрясь, можно бы устроить в городах небольшое число городовых козацких полков, чтоб в них казаки были самые добрые, заслуженные, оружные и конные, да держать еще охотных жалованных конных полков и сердюков тысяч с шесть, и тех сердюков для большей твердости переименовать, как государи укажут»³⁸

Отже йшлося, в першу чергу, про зміну структури й чисельності козацького війська, яка мала супроводжуватися його скороченням і укладенням нового реєстру, місце в якому належало б виключно «прямим» козакам, здатним регулярно виходити в походи з власними кінями, озброєнням і харчами, тоді як решта незаможних виконувала б роль підпомічників, допомагаючи реєстровцям в господарстві чи, в крайніх випадках, виконуючи допоміжну службу або функції резерву («сыскав им дело, держать по берегу»). Видалення з війська баласту з числа не-

³⁷ Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. — 1890. — № 5. — С. 214. Під «письменными» московський перекладач, мабуть, мав на увазі записаних у реєстр, себто спадкових козаків, що більшою мірою відповідає контексту джерела.

³⁸ Там же. — С. 215.

заможних і обезземелених козаків, кількість яких наприкінці XVII ст. постійно зростала, допомогло б значно оздоровити його, а відтак і підвищити боєздатність. Справа такої «направи» була більш ніж реальною й через те, що в результаті майнової диференціації поділ на виборних і підпомічників був докраною соціальною реальністю, яку засвідчують тогочасні джерела³⁹. Тож на заваді їй міг постати лише перебір й укладення реєстру, який не обіцяв гетьману нічого доброго, окрім опору з боку потенційних випищиків.

При зменшенні чисельності козацького війська автоматично зростала роль війська найманого, про яке, втім, Мазепа говорив не так докладно. В цій ситуації охотницькі полки в суто воєнному відношенні фактично посіли б статус цілком паритетний в порівнянні з козацькими, котрі, продовжуючи лишатися основою державного ладу, грали б роль номінального представництва рицарської верстви. Реальне ж військове значення лишалося б (і можливо, в перспективі зростало б) за військом найманим. Таке рольове співвідношення між традиційними (становими) і новими (найманими, позастановими) формуваннями в гетьманській армії мимоволі навіює порівняння зі структурою збройних сил Речі Посполитої, де, за умов існування й навіть періодичного скликання шляхетського посполитого рушення, функцію дійсної воєнної сили виконувало наймане (кварцяне) військо. Не виключено, що саме ці риси устрою кварцяного війська як аналогу охотницького, його позиціонування відносно козацьких полків і були тим взірцем, на який орієнтувався Мазепа в побудові Козацької Речі Посполитої.

Разом із тим, перебудова власне станових (козацьких) формувань має аналоги не так на заході Європи, як на сході й, зокрема, в Московії. Ідея відсепарування сильнішої й економічно благополучної частини служилої верстви, котра несла б на собі основний тягар війн, простежується в уже згаданій нами реформі 1680 р. «Разбор» з'ясовував матеріальний стан дворян і дітей боярських, після чого найкраще забезпечених записували в рейтарську й копійницьку службу, що більше личила дворянському статусу, а решту — в солдати. До солдатів з числа тяглого населення приписувалися «подъемщики» («прокормщики»), на яких покладался обов'язок ведення господарства й матеріальної допомоги солдатам в несенні служби⁴⁰. Принагідно зауважимо, що подібні заходи щодо посилення воєнної ролі рицарства в Західній Європі практикувалися ще з середини XV ст. Найбільших успіхів досяг-

---

³⁹ Йдеться про т. зв. «виборне» товариство з числа найкраще озброєних і досвідчених у військовій справі реєстровців, з яких у воєнний час формували полки змінного складу, окремі від городових.

⁴⁰ Чернов А. В. Указ. соч. — С. 188.

ли реформи Карла VII, котрий, зберігаючи традиційні для французького рицарства *ban* та *aggiére ban* (ополчення), заходився створювати спеціальні загони — ордонансові роти, укомплектовані дворянами й озброєними слугами, що одержували жалування з королівської скарбниці⁴¹. Протягом наступного століття чергові маніпуляції з найманцями та дворянством дали свої перші результати у вигляді професійних армій, котрі в умовах абсолютизму вдалося перетворити в регулярні. В Центрально-Східній Європі, при всій специфічності соціально-політичного та правового статусу служилого дворянства, ми бачимо аналогічні спроби збереження й активізації його воєнного потенціалу.

Проект реформування збройних сил Війська Запорозького навряд чи можна віднести до словесної «дипломатії» гетьмана Мазепа. Як на той час його співбесідник — Федір Шакловитий — належав до кола близьких дорадників цариці Софії Олексіївни і обіймав посаду судді Стрілецького приказу, однієї з чільних установ епохи регентства, що поєднувала функції військового відомства й таємного політичного сиску⁴². Отже, розмова з приводу власне воєнних приготувань і всіх можливих перетворень у цій сфері між Мазепою й Шакловитим мала статус цілком офіційний і, що не менш важливо, — предметний. Погляд Мазепа на найманство й організаційно оновлене козацтво саме як на паритетний шлях подальшого розвитку власної армії й плани по його впорядкуванню обґрунтовує ще декілька суттєвих моментів. Спеціально вкомплектовані виборними козаками частини, що формувалися з різних регіонів на період війни й існували окремо від реєстрових, стали чи не основною ударною силою в походах на нижньодніпровські фортеці у 80–90-х рр. XVII ст. Трохи пізніше гетьман робить спробу перевести ідею постійного поділу реєстровців на виборних і підпомічників у практичну площину: у березні 1701 р. глухівському сотнику Олексієві Турянському наказано розписати козаків 4 засеймських сотень (Глухівської, Кролевецької, Коропської та Воронізької) на «лучшее» та «подлійшое» товариство, з яких перші повинні були завжди бути готовими до військових виправ, а другі «тому виборнійшому товариству всякое всегда до подему належитое чинити вспомогателство»⁴³.

Другий блок заходів стосувався власне найманства. Діставши в спадок від свого попередника охотницьке військо як вже цілком установлену формацію, Мазепа zarazом успадкував і ті хронічні проблеми, котрі заважали його справному існуванню. Найголовнішою з них була

⁴¹ Разин Е. В. История военного искусства. — Т. 2. — М., 1994. — С. 429–432.

⁴² Лавров А. С. Регентство царевны Софьи Алексеевны: Служилое общество и борьба за власть в верхах Русского государства в 1682–1689 гг. — М., 1999. — С. 84.

⁴³ Оглоблин О. Вказ. праця. — С. 121.

нестабільність фінансування. Прийняття на службу нових зтяжних полків, що перейшли на Лівобережжя від Ханенка й Дорошенка в середині 70-х рр., гостро поставило проблему їх забезпечення. Оскільки реальні потреби війська виявилися набагато порядків вищими, ніж сподівалися попервах, виникла необхідність пошуку нових джерел фінансування. Спочатку її намагалися вирішити емісійними заходами — випуском нової монети (мідного чеха), карбування якого готувалося в Путивлі⁴⁴. В 1678 р. реорганізовано систему оренд на винокуріння й шинкування горілкою, прибутки від яких мали спрямовуватися безпосередньо на утримання найманців⁴⁵. Останні заходи дуже швидко породили цілу низку зловживань з боку орендарів, спричинивши масове невдоволення нижчих і середніх прошарків населення. Перегляд системи зборів розпочався в 1684 р., й до початку правління Мазепи оренди були «отставлены»⁴⁶. Замість них гроші збирали «зо всяких шинков и куренья горелок и з гуртовых горелчаных продажей». Однак, це, очевидно, не давало очікуваних наслідків, і вже під час свого першого посольства до Москви у серпні-вересні 1689 р. новообраний гетьман прохає царів відновити оренди, щоб «от поборовъ денежныхъ посполитъство было свободно»⁴⁷. У відповідь було звелено обговорити цю справу на старшинській раді й розіслати в полки листи з запитаннями, «что имъ лутче и сноснее аренду иметь или поборы давать». В лютому 1690 р. посольство генерального судді М. Вуяхевича привезло до Москви постанову старшинської ради про відновлення оренд, обсяг і ставки яких встановлювалися диференційовано по полках й не мали перевищувати певної межі. В березні того ж року їх було затверджено царями⁴⁸. І хоча під тиском різних обставин мережа оренд ще не раз переглядалася, саме вона залишалася аж до 1708 р. основним фінансовим ресурсом для утримання охотних полків⁴⁹. Ста-

⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. 13. — СПб., 1884. — С. 85, 114; Чернов Є. І. Про грошовий обіг на Україні у XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. — Вип. 2. — К., 1960. — С. 196–197; Шугасєвський В. До питання про грошовий обіг на Україні в 17 віці // Записки історичної секції ВУАН. — Т. 19. — К., 1925. — С. 58–59. В дискусії з приводу карбування путивльського й сєвського чехів М. Слабченко та В. Шугасєвський так і не дійшли згоди щодо того, чи були ці монети випущені в обіг. Пор.: Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета // Записки історичної секції ВУАН. — Т. 20. — К., 1926. — С. 64–66.

⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 717–718; Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 178.

⁴⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 8, спр. 228 м. (97). — Арк. 5; Дополнения к актам историческим. — Т. 11. — СПб., 1869. — С. 166–167.

⁴⁷ НБУВ. ІР. — Ф. 8, спр. 228 м. (97). — Арк. 3.

⁴⁸ Там само. — Арк. 5, 27, 58–59, 60–61, 81–90, 102–103, 111.

⁴⁹ Детальніше про це див.: Романовский В. А. Феодально-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII — начале

білізація фінансування найманого війська в даному випадку не була для Мазепи самоціллю. Йшлося про інше — закріплення системи його забезпечення, що дало б можливість для цілеспрямованого нарощування чисельності охотних полків. До такого висновку спонукає аналіз цитованих вище чолобитних статей Мазепи до царів і відповідей на них від 20 вересня 1689 р. Окрім запровадження оренди гетьману дозволено «те охотные конные и пешие полки на пристойных местех для обороны от неприятелей поставитъ» й на власний розсуд збирати на них «прокормление с общих всего малороссийского посполитства запасовъ, как мирских такъ и духовных чиновъ»⁵⁰. В продовження цього, на прохання Мазепи, «чтоб ихъ царское величество указал те полки новыми людми дополнить», було дано позитивну відповідь, причому зазначено, що «сколко числом и о томъ учинитъ ему по своему разъсмотрению (курсив наш. — О. С.)»⁵¹. Таким чином, гетьманом було одержано фактичний карт-бланш на розширення чисельності найманців та їх матеріально-грошового забезпечення за рахунок військового скарбу й місцевих зборів.

Якісно новий підхід до порядкування найманим військом бачимо й в організаційній царині. Попередньо існуюча структура залишала найвищою бойовою одиницею охотницький полк, сукупність яких не мала над собою жодного постійного керуючого органу. Від імені гетьмана різними сферами діяльності полків могли керувати генеральні осавули або Генеральна військова канцелярія, обсяги компетенції яких не були чітко розмежованими. До того ж, вони виступали не чинними командувачами найманого війська, лишаючись виконавцями гетьманських доручень, позбавленими адміністративної ініціативи.

Серйозну проблему в системі управління охотницьким військом становило службове старшинство найманих і козацьких полковників під час воєнних дій. Зрозуміло, що за своїм впливом, фінансовими й військово-адміністративними можливостями наймані полковники не могли конкурувати з козацькими. Матеріальна потуга старшинських родів, зміцнена мережею сімейних зв'язків і родового авторитету, робила їх повновладними господарями держави, з інтересами яких мусили рахуватися навіть гетьмани. Попри це, саме охотницькі полковники в якості безпосередніх речників гетьманської політики мали особливий службовий статус, який мінімалізував вплив на них козацьких «партій». Більшість з них починала або продовжувала службу в якості гетьман-

---

XVIII века // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей. — М., 1959. — С. 294–300.

⁵⁰ Там же. — Арк. 4–5.

⁵¹ Там же. — Арк. 15–16.

ських «конфідентів», що вірно виконували волю своїх володарів. Належність до прогетьманського табору, а іноді й безпосередня участь в двірцевій партії, гарантувала їм, окрім регіментарського заступництва, ще й вигідні шлюби, земельні пожалування й уряди для дітей. Однак, цього було замало, коли йшлося про ліквідацію військової монополії козацької старшини, котра під час воєнних дій не бажала миритися з роллю й статусом полковників-«некозаків».

В умовах військових походів подібні «місницькі» рахунки вкрай згубно позначалися на успішності бойових дій. В кожному конкретному випадку ситуація із старшинством, а відповідно й розподілом командних функцій, правом ухвалення рішень і видання наказів потребувала спеціальних роз'яснень від гетьмана⁵². Починаючи з кінця 70-х рр. XVII ст., охотницькі полки часто використовувалися для виконання функцій передових загонів, авангардів або оперативної розвідки. Як правило, з цією метою створювалися загони чисельністю 1,5–3 тис. чол., характер виконуваних задач яких перетворював їх на оперативні з'єднання на кшталт бригад чи дивізій. В цих випадках виникала необхідність регулювання питань управління вже між власне охотницькими старшинами⁵³. Все це підштовхувало до продовження посадової драбини в охотницькому війську шляхом створення посади командира з'єднання, котрий за своїм статусом і функціями стояв би над окремими полковниками. Очевидно, саме з такого роду спробою зустрічаємося у випадку зі згаданим в листі генерального хорунжого В. Ломиковського до компанійського полковника І. Новицького від 14 вересня 1689 р. «енералом войск охочопехотного строю». Зміст листа зводиться до повідомлення Новицького про те, що Ломиковський дозволив знятися

---

⁵² Характеристичним в цьому відношенні є зміст недатованої цидули І. Мазепи до полковника Новицького, котру за деякими ознаками можна віднести до часу підготовки походу на Очаків у вересні 1688 р.: «О власти Ваша Милость нетребабъ турбоватися, и через тое міти на себе от кого порозумленъе, але надобно Вашой Милости обще зовсіми панами полковниками справовати полецоное себы діло, которое моглобъ быти всімъ з службою у Великих Государей Наших и у Насъ Гетмана похвалено. Тут теды прекладаемъ Вашой Милости же товариство полку Лубенского, нехай будетъ под комендою Вашой Милостиною, а и переяславці под Вашимъ же старшинствомъ будутъ, если Панъ полковникъ Самъ не пойдетъ в тую дорогу, яко до Насъ писалъ онъ вымовляючися якимис своими нужными домашными ділами, и мы ему тое далисмо наволі, насилне его в тую дорогу невыправуючи. Аеслибы панъ полковникъ переяславский пошоль самъ, то повиненъ онъ міти коменду над своими людьми» (НБУВ. ІР. — Ф. 2, спр. 14742. — Арк. 163). Пізніше замість переяславського полковника командування козаками перебрав переяславський полковий суддя, з котрим Новицькому належало «любовне и совітно в той дорогі поступовати» (Там само. — Спр. 14699. — Арк. 105).

⁵³ Влітку 1690 р. гетьманський універсал приписував Новицькому визначати маршрути охотницьких сторож і биваків «за порадою всіх панов полковников» (НБУВ. ІР. — Ф. 2, — Спр. 14727).

зі стійбищ загону «Пана Петра на Кожухове Кожуховського, Полковника і Енерала войск Охочопехотного Строю... в диких Полях на стражи зостаючого», видавши йому глейтовний лист для розташування на лежах⁵⁴. В історіографії, здається, тільки М. Слабченко звернув увагу на цей титул, зазначивши, що, «несмотря на незначительный контингент охотных полков, один из охочепехотных полковников П. Кожуховский чрезвычайно кичился своим званием и подписывался «на Кожухове Кожуховским, полковником и енералом войск охочепехотного строя»⁵⁵

Втім, згаданий титул і контекст його появи видається нам більш симптоматичним, ніж просто бравада полковника. Спробуємо спершу розкрити його семантику. Виникнення посади генерала, як і самої назви, що, очевидно, походить від латинського *generalis* (загальний, головний), в європейських арміях більшістю вчених датується початком XVI ст.⁵⁶ З переходом від феодального війська до найманих регулярних армій, перебудовою організаційних і тактичних засад ведення воєн, титул генерала надавався командирам оперативних з'єднань (бригад, дивізій). Генеральська посада відтепер стає одночасно й військовим званням, посідаючи в службовій драбині місце над старшими офіцерами (полковниками) — командирами кавалерійських чи піхотних частин. В середині — другій половині XVII ст. у Франції, а згодом і в інших європейських країнах утверджується постійна ієрархія військових звань, відносини підпорядкування й старшинства в якій, принаймні формально, будуються відповідно до службового положення, а не родового походження⁵⁷. В рамках цієї системи, котра стала вихідним

⁵⁴ НБУВ. ІР. — Ф. 2. — Спр. 13961.

⁵⁵ Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 111.

⁵⁶ У Франції, де вживання цього титулу стосовно військової ієрархії фіксується вперше, генералом називали головнокомандувача — монарха. Окрім цього існували ще два титули на позначення його безпосередніх заступників (*capitaine-général* та *colonel-général*) і командувача всіма родами війська (*dux generalis* або *praefectus generalis*), що призначалися з числа королівських родичів, придворних чи представників аристократії (Дююї Е., Дююї Т. Всемирная история войн. — Кн. 2. — СПб; М., 1997. — С. 172–173; Советская военная энциклопедия. — Т. 2. — М., 1977. — С. 507; Енс. wojskowa. — Т. 3. — S. 32). Втім ці посади, а разом із ними й титули, мали тимчасовий характер і, будучи чинними тільки у війнах, в мирний час скасовувалися.

⁵⁷ Це добре видно на прикладах найближчих сусідів України — Речі Посполитої й Московської держави. Зокрема, першим московським генералом став у 1667 р. А. Шепелев — командир Московського виборного солдатського полку. За особливостями комплектування, управління, устрою полк належав до війська «иноземного строя», сформованого за часів Олексія Михайловича як протипага дворянській кінноті й «служилым людям» (стрільцям, козакам, пушкарям). Організація нового війська, що наслідувала передусім західноєвропейські новації в організаційній і

пунктом в генезі модерної ієрархії військових чинів, можливість посідання офіцером тієї чи іншої посади прямо залежала від звання, вислуги років, практичного досвіду тощо. Саме тому закріплення чіткої системи звань було можливим у позастановому за своєю природою найманому війську, породивши невдоволення аристократії швидким кар'єрним просуванням «дворян шпаги», а то й просто безродних вискочників.

Чи не перший прецедент надання генеральського чину відомий в Україні не з річпосполитського періоду її історії, а, як це не дивно, за часів Козацької революції середини XVII ст. 11 червня 1659 р. король Ян Казимир пожалував Степану Немиричу (брату відомого соратника Виговського Юрія Немирича) патент на «генеральство артилерії Великого князівства Руського»⁵⁸.

Як можна переконатися з вищенаведених прикладів, посада (а пізніше й звання) генерала сполучалася в першу чергу з управлінськими функціями вищого, надофіцерського рівня, коли йшлося про командування з'єднаннями родів війська — піхоти, кавалерії чи артилерії. Підставою для надання генеральського звання було одночасне керівництво кількома військовими частинами, а відтак і урядами. Це впливає й з семантики самого терміну — «загальний, головний».

тактичній сферах, мала на меті попередити остаточний занепад старих форм збройної організації, заснованих на станових засадах.

У Речі Посполитій звання генерал-лейтенанта й генерал-майора існували від першої половини XVII ст. у військах «*cudzoziemskiego autoramentu*» — частині збройних сил, що в своїй організації взувалася також на західноєвропейські стандарти. За «саських» часів, коли під впливом модернізаційних реформ саксонської династії останні дістали особливо сильного поширення в армії, з'являється притаманний західній практиці поділ на дійсних носіїв генеральського звання (*forsztelowanych*), що посідали якусь реальну посаду, і його титулярних володарів (*nieforsztelowanych*).

⁵⁸ На нашу думку, цей уряд міг бути одним з центральних у військовій і адміністративній ієрархії нової устроєвої моделі Гетьманату, котру було закладено в Гадяцькому трактаті. Втім, оскільки реалізувати її на практиці так і не вийшлося, це призначення, швидше за все, залишилося формальним. Про його можливий статус і обсяги повноважень дозволяє судити аналогічний уряд коронного генерала артилерії, створений згідно сеймової постанови 1637 р. Очевидно, що запровадження цієї посади йшло рука об руку з реформами Владислава IV, котрий не тільки запровадив війська «*cudzoziemskiego autoramentu*», але й заходився над вдосконаленням польських збройних сил в цілому. В артилерії, зорганізованій у той же самий «західний» спосіб, що й війська «*cudzoziemskiego autoramentu*», передбачалося максимально централізувати управління, й відповідно зробити її використання більш ефективним. До компетенції генерала, як «*starszego nad armata*» входило керування цейхгаузами, підрозділами артилерійської прислуги, їхнім вишколом, закупівля і ремонт гармат, амуніції та боєприпасів до них, а також збір спеціального податку (*kwarty powej*) на потреби артилерійського парку. У військово-адміністративній сфері генерал підпорядковувався великому гетьману коронному, мусячи однак у фінансових справах звітуватися перед сеймом.

Прикметно, що в юридичній і адміністративній практиці Речі Посполитої титул «генерала» звичайно прикладався до назв урядів, чинність яких поширювалася на кілька територіальних одиниць або органів. Широковідоме існування, наприклад, генерал-старости (чи просто генерала), себто старости, призначеного над кількома гродами, або генерал-возного, котрий мав відправляти свої функції в цілому воєводстві чи провінції.

Все це дає достатньо підстав для трактовки саме в такому дусі функцій генерала охочепіхотного строю. Очевидно, подібний титул був необхідний в першу чергу для більш злагодженого управління сердюцькими (охочепіхотними) полками, коли вони об'єднувалися на час якоїсь воєнної виправи. Виходячи зі змісту цитованого листа, на нього покладалося командування загоном найманців, котрий охороняв кордон або перебував у польовій «сторожі». З розрізнених повідомлень рубежу 80–90-х рр. XVII ст. відомо, що Кожуховський досить часто поряdkував одразу кількома піхотними частинами⁵⁹. Відомо, що управління одразу кількома найманими полками доручалося не тільки йому, але й іншим полковникам⁶⁰.

Варто звернути увагу на те, що його носій продовжує одночасно іменуватися полковником, що дозволяє розцінювати генеральський уряд не як персональне звання, а тільки назву посади, сполучену з певними обов'язками. Залишається лише гадати про її статус в ієрархії реєстрових старшин, адже цілком імовірно, що запровадження такого титулу могло закріплювати не тільки старшинство генерала над полковниками охотницькими, але й надавати йому певну відособленість від владних зазіхань полковників козацьких. В цьому випадку охотницьке військо перетворювалося б на цілком автономну військову силу із завершеною командно-управлінською системою, котра остаточно підважувала б силові можливості козацької старшини на користь гетьмана⁶¹.

Пунктирно окреслені нами заходи, які припали на перші роки гетьманування Мазепа, свідчать про існування якщо не програми, то, принаймні, тенденцій по реформуванню військового устрою й збільшення удільної ваги найманців, що повністю узгоджується з проектом 1688 р. Однак чи дали вони реальні результати? Через те, що реєстри охотницьких частин кінця XVII ст. до нашого часу не збереглися, майже н-

---

⁵⁹ НБУВ. ІР. — Ф. 2, спр. 14734. — Арк. 152; Спр. 14742.

⁶⁰ НБУВ. ІР. — Ф. 2. — Спр. 14747.

⁶¹ Зрештою, передача керівництва одразу кількома сердюцькими полками в одні руки, до того ж досвідчені у військовій справі, гарантувала результативність їх використання в бою, а відтак і успішність всього походу.

єможливо точно обрахувати ту кількість людей, яка перебувала в них. Тим часом, з переліків виплат царського жалування українській старшині й, зокрема, найманим полковникам, відомо, що їхня кількість лишалася незмінною, принаймні, до початку XVIII ст. — 7 полків⁶². В 1708 р. Мазепа мав у своєму розпорядженні 10 найманих частин, але 2 новосформованих полки постали не раніше 1705 р., отже були створені вже в ході Північної війни⁶³.

Запроваджений 1689 р. титул охотницького генерала згадується у відомих до цього часу джерелах всього лише один раз. Причини одномоментності його появи треба шукати у тій-таки військовій площині. Згадувані нами з'єднання сердюцької піхоти існували лише у воєнний час, а постійна організація найманого війська таким чином завершувалася на рівні полку, який виступав вищою військово-адміністративною і тактичною одиницею. Імпровізовані об'єднання полків, котрими міг управляти генерал, не мали ані штабів, ані власних канцелярій, отже щоразу міняли свій склад. Така ситуація не була суто українським явищем, адже навіть у західноєвропейських арміях, не кажучи вже про близьких сусідів Гетьманату, бригади й дивізії як постійні з'єднання утверджуються лише з середини XVIII ст. Їхня лабільність наприкінці XVII ст. в Гетьманщині, очевидно, й спричинювала відсутність генеральського звання в постійній ієрархії військових чинів.

Серйозніші проблеми стояли на перешкоді розширення власне самого війська. Частина з них мала суто суб'єктивний характер, викликаний загальними для тогочасної еліти поглядами на сутність козацької держави, її соціально-політичної моделі й військових питань. Не претендуючи на висвітлення тут перших, які потребують спеціальних досліджень, звернемося до останніх, більш актуальних у розрізі нашої проблеми. По-перше, цілком очевидно, що Мазепа та його однодумці не мали на меті системної перебудови збройних сил, яка б неминуче вимагала усунення козацтва від військової служби. Це було б неможливо з огляду на суто політичні причини — порушення прав і вольностей чільного «рицарського» стану держави загрожувало гетьманові втратою булави. Відповідно, зміни в цій сфері носили швидше іноваційний характер, себто мали призупинити розклад козацького війська, трохи змінити його структуру, оптимізувати порядок відбування служби, підвищивши таким чином боєздатність. Обравши реактивний шлях реформ, гетьманське

---

⁶² Источники малороссийской истории, собранные и изданные Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 17–22.

⁶³ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 55585 (Лаз 41 5). — Арк. 13. Серед новозатягнених частин маємо на увазі компанійські полки Гната Галагана та Андрія Малами. Перший з них, судячи з усього, був сформований з волонтерського полку запорожців, який згодом перейшов на гетьманську службу.

правління не мало чіткого плану дій, але володіло ясним усвідомленням цілей, які треба було досягнути, на що вказують уривчасті згадки про них в джерелах (навряд чи тут далася взнаки неповнота власне джерельної бази, адже ми не маємо бодай опосередкованих відомостей про ширші заходи військово-організаційного плану).

По-друге, аналіз соціально-правового статусу найманців свідчить, що владні кола дивилися на них швидше як на свого роду «українське кварцяне військо», додаток до козацького ополчення, ніж як на регулярну армію. Подібним чином сприймаються найманці й на побутовому рівні, виступаючи, з точки зору повсякденного ставлення до них, як рицарі (хай і не такі повноцінні, як козаки), що займаються шляхетним вояцьким ремеслом⁶⁴. Отже, реформування охотницького війська, навіть за умов його здійснення, відштовхувалося б саме від цих поглядів, котрі трактували його не як платформу для побудови регулярного війська, заснованого на єдиних стандартах організації, вишколу, оснащення й забезпечення, а всього лише професіоналізованим і організаційно впорядкованішим варіантом козацтва.

Зрештою, навіть поміркованим планам реформаторів було вкрай важко втілитися в життя, не кажучи вже про більш сміливі заміри. В даному випадку йшлося вже про труднощі об'єктивного порядку, пов'язані з соціальною структурою й господарським укладом Гетьманату — ресурсною базою військових реформ. Стримуючим чинником для, як мінімум, кількісного зросту війська була нерегульованість джерел постачання. Але навіть за умов відновлення оренд і зборів, що їх домігся Мазепа, забезпеченість існуючих найманих частин продовжувала лишатися незадовільною, про що свідчать періодичні затримки жалування. Скарб Гетьманщини, позбавлений суворої фінансової звітності й розгалуженої бюрократичної системи, був не в змозі повністю забезпечувати потреби найманців ані в фінансовому, ані в організаційному відношеннях. Через це військо постачалося не з єдиного податку, стягуваного в казну гетьманськими фіскалами, а за рахунок акцизів, низки поборів і повинностей населення, розподілених поміж центральним і місцевими бюджетами. Те, що було зроблено Мазепою щодо усталення системи оренд і зборів, забезпечило хіба умови для більш-менш нормального самовідтворення війська на тому рівні, на якому воно існувало доти, але не сприяло його кількісному розширенню. За якісь десять років, із вступом Гетьманщини в Північну війну, й ця систему буде дестабілізовано. Безгрошів'я перетворить наймані

---

⁶⁴ Сокирко О. Рицарі другого сорту: найманці в «легітимному порядку» Гетьманщини // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. — Вип. 3. — К., 1999. — С. 71–78.

полки з слухняного гетьманського зняряддя на шукачів жалування й статків, що фатальним чином позначиться на їхній підтримці мазепинського виступу восени 1708 р.⁶⁵ Самого врегулювання фінансових питань теж було замало. Соціальна база найманства, яке поповнювалося особисто вільними прошарками населення, що заробляли на життя військовим здобичництвом, теж неухильно звужувалася. В умовах стабілізації політичної ситуації значна частина з них переходила до осілого способу життя, повертаючись до мирних занять. Одночасно гетьманське правління забороняло приймати до охотницьких полків посполитих і збіднілих «прямых козаков», намагаючись зберегти цілість козацького війська. І хоча дотримання цих заборон було не таким вже й суворим, соціальна структура Гетьманщини стабільної бази для поповнення полків, не кажучи вже про масштабне розширення чисельності, не гарантувала.

Цілком зрозуміло, що така ситуація фактичної законсервованості військового устрою Гетьманату могла тривати доти, доки цьому сприяла воєнна обстановка. Якщо протистояння з Кримом і Туреччиною, котрі були основними противниками наприкінці XVII ст., не вимагало надзвичайних заходів, то вступ України в Північну війну на боці Росії, а надто — початок модернізаційних реформ Петра I змінили становище кардинальним чином. Реформи в сфері управління, організації та комплектування армії, викликані нагальними завданнями Росії в зовнішньополітичній сфері, викликали зміни в решті галузей державного устрою — системі органів влади, організації господарства й соціальної організації суспільства⁶⁶. На відміну від реформ свого попередника, «канцлера предпетровской поры» В. Голіцина, молодий цар зробив ставку не на періодичне рихтування старої воєнної моделі, а на її повне перекреснення. Перші заходи звелися до формування нової моделі військової організації, яка взорувалася на західноєвропейські стандарти (уніфіковані штати частин, озброєння, одяг, статuti й регулярний вишкіл). Але ще досить довгий час «новоприборные полки регулярного строя» сусідили в царській армії з «старими» становими формуваннями: дворянами, дітьми боярськими, стрільцями, содатами полків «нового строя», хрещеними татарами, калмиками, донськими козака-

---

⁶⁵ Сокирко О. Участь найманого війська в «мазепинському» війську на тлі подій Північної війни (осінь 1708 — літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі (З найдавніших часів до XVIII ст.): Зб. наук. праць. — Вип. 2. — К., 2002. — С. 285–286, 290.

⁶⁶ Анисимов Е. В. Время петровских реформ. — Л., 1989. — С. 94–120, 237; Каменский А. Б. От Петра I до Павла I: Реформы в России 18 века (опыт целостного анализа). — М., 1999. — С. 103–106; Павленко Н. И. Петр Великий. — М., 1990. — С. 101–102.

ми, смоленською шляхтою тощо⁶⁷. Дефіцит військової сили змушував Петра I або використовувати ці контингенти для поповнення регулярних частин (в першу чергу служилих людей «по прибору»), або організаційно «підтягувати» до сучасних стандартів, якщо розформування служилих, надто — дворянських і шляхетських, контингентів було неможливо здійснити без негативних соціально-політичних наслідків. Поряд з ними надходила черга й до найменш задіяного в попередніх реформах, але одного з найбільших в кількісному відношенні контингенту — військ гетьманського регіменту. Збройні сили Гетьманату використовувалися російським командуванням протягом всіх кампаній Північної війни, починаючи з Нарвської⁶⁸. Цілком очевидно, що в очах Петра I козацькі й охотницькі полки як військова сила принципово не відрізнялися від слобідських чи донських козаків, калмиків і московських полків «старого строя». Про це свідчить не тільки використання їх для вирішення допоміжних задач (ведення рейдів, маневрової війни, розвідки, переслідування, охорони комунікацій тощо), але й застосування їх разом, в рамках одних з'єднань і загонів. Після перших перемог у Лівонії й нарощування регулярної армії Петро I дедалі критичніше дивився на перспективи станового війська. Вимагаючи в серпні 1706 р. вислання в район Острога 4-тисячного загону козацької кінноти, цар вказував вибрати таких козаків, які б «могли быть довольно время на службе и не разбежались»⁶⁹.

Істотні відмінності існували й у тактиці українського війська. Вироблені в ході війн з Кримом і Туреччиною форми бойових порядків засновувалися на використанні активної легкої кінноти, що спиралася на глибокі піхотні шиккування, захищені возами й артилерією⁷⁰. При всій своїй рухомості піхотний табір в польовій битві залишався здебільшого

⁶⁷ Автократов В. Н. Военный приказ (к истории комплектования и формирования войск в России в начале 18 века) // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. ст. — М., 1959. — С. 233; Водарский Я. Е. Служилое дворянство в России в конце XVII — начале XVIII века // Вопросы военной истории России. XVIII и первая четверть XIX веков: Сб. ст. — М., 1969. — С. 233; Столетие Военного министерства... — Т. 4. — С. 51–53; Рабинович М. Д. Стрельцы в первой четверти XVIII в. // Исторические записки. — Т. 58. — М., 1956. — С. 273–305.

⁶⁸ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 161–166; Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. — К., 1999. — С. 102–122; Сокирко О. Г. Військове мистецтво українських найманців у лівонських кампаніях 1700–1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Серія «Історія». — Вип. 42. — К., 1999. — С. 26–31.

⁶⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого (далі — ПИБ). — Т. 4. — СПб., 1900. — С. 323–324.

⁷⁰ Детальніше про особливості цієї тактики див.: Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 57–59.

пасивним, підтримуючи вогнем атаки кінноти. Сердюцька й козацька піхота поза табором діяла вкрай рідко й неактивно⁷¹. Окреслюючи характер дій гетьманських полків у найближчій кампанії, Петро I писав до Мазепи в січні 1707 р.: «...понеже можете знать, что войско малороссийское нерегулярное и в поле против неприятеля стать не может, того для советываю вам довольное число лопаток и заступов велеть взять с собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местах шанцами или окопами укрепиться...»⁷².

Необхідність реформи визріла напередодні жовківських нарад восени 1706 р., коли очікувалося вторгнення шведського війська з Білорусі. Спочатку перетворення стосувалися більшою мірою власне російських військ в Україні: указом від 29 січня 1707 р. Дмитру Голіцину наказано «ведать [к] белгородскому розряду Киев и все замки в черкасских городех, в которых русские люди, и для того из Белгорода надлежит быть вам в Киев, к будущему лету приготовление учинить, и к нам писать, а имянно во управлении артиллерии и магазинов»⁷³. В березні того ж року голові Військового приказу Т. Стрешневу наказувалося «князь Дмитрия (Голіцина. — О. С.) ...за честь города Киева писать Воеводою Киевским, а не Белгородским; а ведать и Белгород со всем разрядом ему же, и Киев с прочими замками Черкасскими возьми в разряд»⁷⁴. Вже в листопаді 1707 р. «фортецу Печерскую новоустроеную» разом із козацьким гарнізоном, що перебував у ній, Мазепа передав новому воєводі⁷⁵. За слушним спостереженням П. Мілюкова, в цій реформі окрім переведення військової влади з Малоросійського приказу до Розрядного й, по суті, створення нового військового округу, «мы видим дальнейшую централизацию военного управления»⁷⁶. Внаслідок цього в руках київського генерал-губернатора зосереджувалися основні функції по управлінню не тільки продовольчими складами й магази-

⁷¹ В листі до А. Репніна з березня 1706 р. цар називає гетьманські війська «нестройными», див.: ПИБ. — Т. 4. — С. 135.

⁷² Масловский Д. Ф. Северная война 1700–1721 гг. Документы 1705–1708 гг. — СПб., 1892. — С. 166.

⁷³ Бумаги императора Петра I. — СПб., 1873. — С. 83. див №68

⁷⁴ Голиков И. И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России... — Т. 3. — М., 1837. — С. 228.

⁷⁵ Российский государственный архив древних актов (далі — РДАДА). — Ф. 124, оп. 4, д. 137. — Л. 1.

⁷⁶ Милуков П. Государственное хозяйство России в первой четверти 18 столетия. — СПб., 1905. — С. 261; Щербина В. Два київські генерал-губернатори першої половини 18 в. // Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук. — Т. 19. — К., 1925. — С. 80.

нами, арсеналами й фортецями, але й мобілізаційними ресурсами Сєвського, Білгородського розрядів і військ, розташованих на території Гетьманщини.

Вже влітку Гетьманщиною поширилися чутки про «устройство регулярным обычаем» козацьких полків, що викликало серйозне хвилювання серед старшини й рядового товариства. За відсутності писаного проекту основні положення майбутньої реформи, принаймні, в першому наближенні, можна відтворити, спираючись на інформацію листів Петра I та Мазепи. Передовсім ідеться про лист царя до гетьмана від 10 серпня 1707 р. з розпорядженням, «дабы вы по обнадежительному слову к нам о кумпаниях, во всех Малороссийских палках конечно нынешне(й) осенью и зимою определение учинили и неотложно к будущей кумпании оным готовы были, ибо из нынешних некумпанейских ничего добра, разве худа есть, понеже не имеючи определенного жалованья, толко на грабеш и тот час домой уйдут»⁷⁷. Про деталі «устроения» й якийсь спеціальний указ з цього приводу тут не йдеться. Цар згадує про реформу як про факт, що вже обговорювався з гетьманом («по обнадежительному слову»), лише черговий раз спонукуючи його до реальних дій.

22 серпня Мазепа в своїй відповіді обіцяє «с всяким тщательным прилежанием... старатися, дабы тот премошный вашего царского величества указ самым совершенством исполнен был»⁷⁸, пишучи того ж дня канцлеру Г Головкіну листа в зовсім іншій тональності. Після повідомлення про царський указ городових полковників гетьман зазначає, що, докладаючи всіх зусиль до його виконання, старшини «не отрицаются, токмо трудность в том усмотревают, что в указе его царского величества изображено, дабы тая компания чрез осень и зиму устроена конечно была и к будущей кампании выготована, а войско рейменту моего всю осень здесь на фортификации Печерской проживет», що зашкодить козацьким господарствам, утруднюючи підготовку до наступного походу: «Над то и в том узнают не меньшую трудность, что всякому з них полковнику надобно полк свой увесь в поле выпроводити, товариство, кони и оружие пересмотрети и разсудително войско перебрати, хто будет угоден, а хто неугоден до компанийской службы... И разсуждают они, полковники, что лутче б было, когда бы весною повеленное устроивалось»⁷⁹.

⁷⁷ ПИБ. — Т. 6. — СПб., 1912. — С. 44.

⁷⁸ ПИБ. — Т. 6. — С. 287. Оригінал листа: РДАДА. — Ф. 124, оп. 4, д. 108. — Л. 1 об.

⁷⁹ ПИБ. — Т. 6. — С. 288–289. Оригінал листа: РДАДА. — Ф. 124, оп. 4, д. 112. — Л. 1 об. — 3. Аналогічного змісту лист було відправлено того ж дня віце-канцлеру П. Шафірову: РДАДА. — Ф. 124, оп. 4, д. 110. — Л. 1 об.–2.

Фактично, цими двома звітками, які мають автентичне походження, й обмежуються всі прямі відомості щодо реформи козацького війська в 1707 році. Їх аналіз та інтерпретація почасти унеможливаються через лапідарність самих повідомлень, а надто — відсутність в нашому розпорядженні тексту царського указу «об устроении кумпаний». Якщо в листуванні Петра I та російських урядовців цей документ не згадано ані до, ані після серпня 1707 р., то на його реальне існування вказує посилання на текст указу Мазепи, що знайомив з ним полковників⁸⁰.

Відносно легше прокоментувати взірець реформи. Аналогічні перетворення в 1700 р. були проведені у військовому устрої Слобідської України. Жалуваною царською грамотою від 28 лютого 1700 р. козакам Харківського полку було встановлено точну чисельність виборного товариства («компанійців»), «которые выбраны и написаны из казаков и из мещан в книгах», присланих в Разрядний приказ воеводою Я. Долгоруким в січні того ж року. Компанійцям приписувалося відбувати дійсну військову службу, з власними кінями, зброєю та спорядженням в обмін на звільнення від рубльового окладу, городової служби й право ведення безоброчних промислів. Решта козацтва мусила «помогать в службе тем конным выборным казакам, а положитъ на них подмоги, изверстая, и смотря по человеку, по их Черкасскому обыкновению..., чтоб те выборные казаки тою их подмогою были конны и оружейны, и в походех запасами удовольствованы»⁸¹.

Цю модель було поширено й на інші полки — Сумський, Охтирський, Ізюмський та Острогозький, сумарна чисельність компанійців яких на початку XVIII ст. становила 3500 чол. Досвід реорганізації виборного товариства повністю виправдав себе, оскільки вже в 1703 р. російський уряд, підтверджуючи слобожанські привілеї, зажадав збільшення компанійського реєстру за рахунок козацьких «свойственников» і можних підпомічників. 1705–1706 рр. в полках було проведено ревізії компанійців та підпомічників, а також уточнено їхні службові обов'язки, військово-адміністративну юрисдикцію⁸². Після скасування воеводського управління основні управлінські функції на місцях було делеговано полковникам, ранги яких прирівняно до прем'єр-майорських чинів

---

⁸⁰ На актуальність віднайдення оригіналу указу й з'ясування його змісту вказував свого часу В. Горобець, однак цілеспрямована евристична робота автора в російських архівах наразі не дала жодних результатів. (Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 57–58).

⁸¹ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 4. — СПб., 1830. — С. 16.

⁸² Багалеї Д. И. Материалы для истории колонизации степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII столетии. — Харьков, 1886. — С. 180–181.

російської армії. Центральне ж управління слобідськими полками перейшло до командира новозаснованої Української дивізії, до складу якої входили й частини гетьманського реєменту⁸³.

Судячи з усього, «перебор» реєстрових козаків так само мав на меті виділити з їх середовища найкраще підготованих і озброєних, котрі могли б служити у гетьманському війську на постійній основі. Цей захід дозволяв відокремити боєздатну частину козацького війська від незаможної й соціально нестабільної «голоти», яка в умовах майнової диференціації козацького стану вже не могла справно нести воєнну повинність. Як не парадоксально, але ці заходи мали багато спільного з тим, що планував Мазепа в 1688 р. !

Цілком імовірно, що Мазепа навіть виступив з такою пропозицією й на Жовківській раді наприкінці 1706 р. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського з грудня 1708 р., зокрема, згадано, що «по его жь (Мазепа. — О. С.) доношеню, въ Жовкве, (вказано. — О. С.) жебы по давному звичаю и постановленю учинити реєстровыхъ козаковъ, котрые бы въ войско ходили, и за тое зъ войскового скарбу плату брали, а иншыя которые бь не были въ реестре, домовство управляли»⁸⁴

Втім, по прошесті організаційних новацій початку 1707 р., котрі навели над Україною новий російський адміністративний «дах», значно вищий від гетьманського, такого роду реформи не могли влаштувати Мазепу. Будь-які зміни в козацькому стані після заснування Української дивізії й фактичного зосередження адміністративного та оперативного управління в руках київського генерал-губернатора, навіть якщо вони не носили принципового, модернізаторського характеру, віщували для гетьмана лише втрату контролю над військом і його перетворення в подальшому на складову частину російської армії. Приклад Слобідської України, на який посилався в своєму листі Орлик, порівнюючи заснування там «кумпаний» з гетьманською Україною, був у свідомості старшини загрозливим симптомом, пересторогою. Страх і ступінь напруження в очікуванні змін можна пояснити ще й через статус тих об'єктів, навколо яких він виникав і поширювався. Загроженість традиційних форм військового устрою України на початку XVIII ст. небезпідставно розцінювалася її елітою (й не тільки), як початок-прецедент зміни всієї моделі влади, суспільних відносин взагалі. Значною мірою гострота відчуття небезпеки цих змін, активний опір ним частини старшини й, згодом, напружене очікування простолюдом пояснюється

---

⁸³ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 25; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1991. — С. 91–93; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слободжанщины. — Харьков, 1964. — С. 64–65, 67, 69, 373–374.

⁸⁴ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. — М., 1842. — С. 257.

надзвичайно тісним зв'язком військової організації суспільства з іншими його інститутами — устроєвою моделлю держави, її територіальною організацією, владною вертикаллю тощо. Очікування змін в цих сферах упродовж кількох років та ще й в умовах війни саме по собі породжувало гнітючу атмосферу, що таїла в собі вибухонебезпечні елементи. Очевидно, Петро I справді не наважився перевести свої плани в дійсність, керуючись чи то побоюваннями опору з боку козацтва, чи то швидким наближенням шведської армії, котра могла б захопити гетьманське військо зненацька, під час комплектування виборних «кумпаний», послабивши таким чином оборону західного напрямку. Від кінця 1707 р. ми не маємо жодної прямої чи опосередкованої згадки про долю реформи.

Так чи інакше, але на тому часовому відтинку повернення до реформ вже не могло ініціюватися українською стороною. Не йшлося навіть не те що про якісь зміни в складі козацького війська, але й найманого, бодай у тих формах, що обговорювалися з Москвою ще у 80-х рр. попереднього століття. Буксування у проведенні реформ, запланованих Мазепою, інтенсивна модернізація російської військової машини, а надто — зміна з початком Північної війни геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі передали креативну ініціативу до рук Петра, що ясно засвідчив хай навіть і не зреалізований план щодо утворення козацьких «кумпаний» 1707 р. Після того, як в умовах постійного загрожування прав і вольностей Гетьманату Петро I запропонував перебір реєстру, будь-які зміни у військовій сфері, щонайтісніше пов'язані з устроєвою моделлю держави, віщували Мазепі й козацькій старшині втрату впливу й руйнацію звичної політичної системи.

Фатальність наслідків цього «реформаційного паралічу» позначилася не лише на перебігу антимосковського виступу Мазепи, під час якого дезорганізоване охотницьке військо не дозволило гетьманові скільки-небудь самостійно виступати в бойових операціях осені 1708 — літа 1709 рр., але й на майбутньому українських збройних сил в цілому. Новопоставлена українська влада в особі Івана Скоропадського мусила практично в усьому йти в фарватері курсу, заданого Петром I, не маючи можливості планувати й реалізовувати власні наміри в галузі військового будівництва, повністю монополізованого Петербургом. Фактично, в післямазепинський період Гетьманщина остаточно втратила шанс запровадити якщо не модернізацію своєї армії, то, принаймні, вдатися до інноваційних заходів щодо існуючої воєнної системи. На зміну рівновазі в інституційних моделях військового устрою України та Росії прийшла поляризація, якій судилося цю рівновагу порушити.

Олексій Кресін

Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст.

Як відомо, при обранні гетьманом І. Мазепи 1687 р. між ним, старшиною та царським урядом було укладено так зв. Коломацький договір, що регламентував українсько-російські відносини і містив декілька нових положень порівняно з попереднім Конотопським договором 1672 р. Він загалом отримав негативну оцінку в історіографії як такий, що заклав основи конфлікту української автономії з Москвою. На думку О. Оглоблина, Коломацький договір принципово суперечив попередній традиції українсько-російських договорів і ставив під питання саме існування державності Війська Запорозького. Вчений зробив висновок, що «та ідея, яка була закладена в Переяславську угоду, до кінця XVII століття цілковито втратила всякий кредит»¹. О. Субтельний наголошував на тому, що умови Коломацького договору «суперечили автономії українських земель», збільшуючи конфліктний потенціал відносин Війська Запорозького з царським урядом².

На нашу думку, деякі положення Коломацького договору, на які посилаються О. Оглоблин та О. Субтельний (про те, що слід називати землі Лівобережної України насамперед царськими, а не гетьманськими, а також про обов'язок гетьмана сприяти збільшенню контактів та зближенню (зокрема, шляхом укладання шлюбів) українців і росіян), були суто ідеологічною формулою і не мали механізмів прямої дії.

Договір містив декілька суттєвих нововведень. Так, призначення генеральної та полкової старшини відтепер мало здійснюватися не військовою радою (згідно з Переяславською угодою 1659 р.), а царем за гетьманським поданням. Окрім того, рангові та надані за заслуги землі старшини переходили у повне її володіння. Також договір непрямо ставив під сумнів станове права козаків, що мали наділи у межах приватних маєтностей³. Але ці нововведення, зумовлені внутрішньою

---

¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Гетьман Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. — К., 1994. — С. 14, 25–26, 46.

² Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 20.

³ Кресін О. Конституційна проблематика відносин Війська Запорозького з Російською державою в 1654–1709 роках // Держава і право: Зб. наук. праць. — Вип. 6. — К., 2000. — С. 67–68, 72–73.

боротьбою українських політичних сил, хоча й суттєво коригували розвиток політичних та соціальних відносин в українській автономії й мали конфліктний зміст, проте не несли прямої загрози існуванню Війська Запорозького.

Отже, на нашу думку, Коломацький договір 1687 р. не містив принципів порушень правового характеру традиції договорів Війська Запорозького з Російською державою другої половини XVII ст. У часових рамках гетьманування І. Мазепи (з 1687 до осені 1708 р., тобто, до переходу на бік шведського короля Карла XII) вважаємо за доцільне виділити два періоди у розвитку відносин української автономії з царським урядом: 1687–1699 та 1700–1708 рр.

Восени 1689 р. від імені царя дяк Посольського приказу Андрій Вініус був уповноважений зібрати пропозиції гетьмана та старшин щодо зміни положень Коломацького договору. Більшість висловлених гетьманом пропозицій мали внутрішньоукраїнський характер — були порушені питання про визначення джерел фінансування найманого війська, про доцільність заміни оренд іншими видами оподаткування, про ревізію козацького стану тощо.

Єдиним суттєвим з них стало питання про земельні надання. Однак гетьмана запевнили, що царський уряд не буде надавати земельних пожалувань без попередніх гетьманських універсалів⁴. Зрозуміло, що таким чином було суттєво посилено владу гетьмана щодо старшини, царський же уряд пішов на принципове обмеження своїх повноважень на користь української автономії.

Згідно з новими положеннями Коломацького договору царський уряд почав наказним чином зміщувати з посад деяких старшин та полковників. Зокрема, 1690 р. було зміщено генерального осавула В. Сербина, полковників Л. Полуботка та Д. Райчу⁵. Наведений випадок характеристичний — адже усі три особи перебували в опозиції до гетьмана І. Мазепи. Отже, гетьман використовував царську владу для посилення свого авторитету, певним чином монополізувавши кадрову політику в українській автономії. Разом з тим, це красномовно промовляло про посилення тенденцій втручання російської адміністрації у питання кадрової політики Війська Запорозького.

---

⁴ Костомаров Н. Мазепа // Костомаров Н. Руїна. Мазепа. Мазепинцы. — М., 1995. — С. 431–432.

⁵ Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 47.

1692 р. гетьман та старшина досягли певного компромісу в кадровому питанні — ані гетьман, ані старшина, ані рядове козацтво не можуть бути зміщені з посад або засуджені за поданням до царя без судового розгляду справи та відповідного вироку⁶. Власне, російська влада, визнавши такий компроміс, не тільки виступала гарантом стабілізації політичної ситуації у Війську Запорозькому, а й суттєво обмежувала свої можливості впливу на неї, отримані за Коломацьким договором 1687 р.

1695 р. царський уряд вирішив запровадити у Війську Запорозькому монополію на торгівлю сіллю. Відомо, що централізована соляна торгівля була важливим джерелом надходжень до царського скарбу. Також вона, як і кабацька монополія, через свідомо завищені ціни на сіль була своєрідним непрямим податком на населення. Спроба поширити такі монополії на українську автономію, зроблена за гетьманування І. Брюховецького, викликала опір населення. Безперечно, нова спроба могла дати значний прибуток царській державі, водночас знівелювавши форми непрямих податків Війська Запорозького — оренди, підірвавши основу формування скарбу української автономії та знищивши українські наймані війська, утримувані за рахунок оренд.

Нововведення зустріло зауваження І. Мазепи щодо відсутності правового прецедента для запровадження соляної монополії, а також саботаж виконання відповідних розпоряджень царського уряду на місцях⁷. Те, що царський уряд пішов на припинення введення такої монополії в українській автономії, відмовившись від значних економічних вигод та ефективних засобів контролю над Військом Запорозьким, може, на нашу думку, свідчити, що відносини цих двох суб'єктів на той час були, принаймні, не антагоністичними.

Єдиним скільки-небудь значним відкритим виступом проти політики Російської держави за 1687–1699 рр. була акція П. Іваненка (Петрика). Цей канцелярист, що наприкінці 1691 р. приїхав на Запорозьку Січ, проголошував, що царський уряд разом із гетьманом І. Мазепою «радеет всех нас учинить своими холопами и невольниками». Окрім того, він твердив, що Москва планує запровадити «по городам воевод» та знищити Запорозьку Січ⁸.

---

⁶ Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів від 13. 04. 1692 // З епістолярної спадщини Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 1996. — С. 73–74.

⁷ Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів від 15. 12. 1695 // З епістолярної спадщини... — С. 126–127.

⁸ [Лист П. Іваненка на Січ від 22. 06. 1692 р.] // Эварницкий Д. Источники для истории Запорозских казаков. — Т. I. — Владимир, 1903. — С. 420; [Лист П. Іваненка на Січ від 15. 01. 1693 р.] // Там же. — С. 481.

Проте ані Запорозька Січ, ані населення Війська Запорозького, ані старшинські кола не надали йому допомоги. П. Іваненко не висунув розгорнутої аргументації, опертої на реальні факти, щодо необхідності виходу української автономії з-під влади царя. Окрім того, у Війську Запорозькому він апелював майже виключно до соціальних низів, адже соціальні лозунги були в його закликах визначальними.

Його звернення до Запорозької Січі мають розглядатися окремо, оскільки остання мала специфічне автономне становище як у Російській державі загалом, так і у Війську Запорозькому. Для Запорожжя ідеї, співзвучні закликам П. Іваненка, стали характерними лише після 1699 р. (після закінчення війни з Оттоманською Портою та Кримським ханством). До цього часу документи Коша, зокрема, угоди з Кримським ханством, не передбачали виходу запорожців з-під влади царя⁹. Щоправда, у листі Запорозької Січі до Петра та Івана Олексійовичів від 30 квітня 1694 р. висловлено невдоволення недостатньо активним проведенням війни з Кримом та Портою, а також обмеженням царським урядом військової активності гетьмана («несвободное под областью вашего царского пресветлого в-ва нашего велможного его милости пана гетмана жителство»)¹⁰. Водночас документи не дають свідчень широкої опозиції Запорозької Січі царському уряду до 1700 р.

Отже, відносини Війська Запорозького з Російською державою наприкінці 1680-х — у 1690-х рр. не були антагоністичними. Слова І. Мазепи, звернені до візира Кримського ханства у листі, датованому В. Станіславським 1693–1694 рр., про те, що мешканці української автономії у складі Російської держави «во всех своих волностях доволствуютца так, [что] никаким способом нихто того исполнити не может, чтоб войско запорожское и малороссийский народ имели отменить належашую свою и присягою утвержденную их царскому пресветлому величеству верность»¹¹, могли бути абсолютно щирими. На нашу думку, від 1687 р. до початку Північної війни немає достатніх підстав припускати, що І. Мазепа чи значна група старшин мала плани щодо відокремлення Війська Запорозького від Російської держави.

---

⁹ Кресін О. Запорозька Січ і Кримське ханство у 1687–1708 роках: політична і правова проблематика відносин // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 року. Доповіді та повідомлення. Історія. — Ч. 1. — Одеса; К.; Львів, — 1999. — С. 189–199.

¹⁰ [Лист Запорозької Січі до Петра та Івана Олексійовичів від 30. 04. 1694 р.] // Эварницкий Д. Источники... — Т. I. — С. 537.

¹¹ Лист І. Мазепи до візира Кримського ханства (без дати) // 3 епістолярної спадщини... — С. 105–106.

На початку XVIII ст. відбулися події, що заклали основу для погіршення відносин українських політичних суб'єктів — Війська Запорозького та Запорозької Січі — з царським урядом. 1700 р. розпочалася Північна війна, що стала важким тягарем для української економіки, спричинила значні людські втрати, викликала невдоволення населення. Вперше війна, що проводилася далеко від території української автономії, не була пов'язана із забезпеченням життєвоважливих інтересів українського населення.

Якщо війни з Річчю Посполитою, Кримським ханством та Оттоманською Портою, незважаючи на їхню складність, знаходили діяльну підтримку значної кількості українського населення, то війна із Шведським королівством не була сприйнята українцями з розумінням. Визрівали підстави для чіткого розрізнення в свідомості людей інтересів Війська Запорозького та Російської держави, що могло в перспективі знайти відповідне правове та політичне обґрунтування. Окрім того, погане забезпечення та невміле керування військами з боку російських воєначальників, що спричинило невиправдано великі жертви серед козаків, викликали обурення, дезертирство і навіть випадки масового переходу на бік шведів¹².

До того ж під час війни виразно виявилася неспроможність козацьких підрозділів провадити ефективні військові дії проти регулярної армії. Це викликало зневагу російських воєначальників та постійне використання українських військ як робочої сили¹³, реквізиції коней тощо, що викликало обурення та спротив. Мешканці Війська Запорозького масово переходили на Правобережну Україну та на Запорозьку Січ, і їх доводилося зупиняти за допомогою військових підрозділів. Надходили скарги від козацьких полковників та міст на поведження російських військовослужбовців.

Важливим для розвитку відносин Війська Запорозького та царського уряду в цей, як, втім, і в попередні періоди, залишалося питання Правобережної України, а точніше — відновлення єдності української автономії в межах, заявлених на Переяславській раді 1654 р. Коломацький договір 1687 р. був тимчасовим результатом у розв'язанні цього питання, зафіксувавши згоду Війська Запорозького із закріпленням Правобережжя за Річчю Посполитою.

Проте повстання у цьому регіоні та його тривала окупація військами Лівобережного гетьманату відродили надії українців на відновлен-

---

¹² Костомаров Н. Мазепа... — С. 545.

¹³ Див. наприклад: Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию // Тарле Е. Избранные произведения. — Т. III. — Ростов-на-Дону, 1994. — С. 146.

ня єдності автономії. У 1700-х роках це питання неодноразово було предметом переговорів Москви і Варшави, а також листування Петра I з І. Мазепою. Активний розвиток на Правобережжі територіально-адміністративних козацьких структур та укріплення фортець за безпосередньої участі лівобережного гетьмана говорять на користь того, що уряд Війська Запорозького розглядав приєднання цієї території як таке, що вже відбулося.

Царський уряд не займав у цьому питанні однозначної позиції, намагаючись не допустити переходу своїх польських союзників до прошведського угруповання. Петро I зробив низку заяв, що могли розцінюватися прибічниками Августа II та гетьманом І. Мазепою як декларація наміру повернути Правобережжя Речі Посполитій¹⁴. Водночас заяви протилежного змісту, що зустрічаються у листах царя до українського гетьмана, могли мати лише приватний, неправовий характер. Зрозуміло, що це не могло не викликати невдоволення населення та владних структур автономії, для якої возз'єднання України уже фактично відбулося.

Але більш глибокою була суперечність реформаторських планів Петра I та традиційного соціального й політичного устрою Війська Запорозького. 1700 р. було проведено реформування козацького устрою на Слобідській Україні. Козацтво тут було поділено на компанійців (виборних козаків, приблизно 20 %) та підпомічників (80 %). Підпомічники за своїм становищем були наближені до особисто вільних селян і мали особливий обов'язок — утримувати компанійців¹⁵. Отже, було покладено початок перетворенню частини козацтва на регулярне військо, втрати станових привілеїв рештою козаків, втрати козацькими військовими структурами на Слобожанщині адміністративних, судових, фінансових повноважень.

У джерелах зустрічаються неодноразові згадки про плани Петра I щодо аналогічних перетворень у Війську Запорозькому. І хоча невідомо, чи дійсно існував текст відповідного указу, проте перетворення на Слобожанщині, царське незадоволення рівнем боєздатності козацьких підрозділів, гостра потреба Російської держави у регулярному війську, з одного боку, свідчення українських старшин — з іншого, дають змогу з великою мірою вірогідності припустити, що такі проекти царем розглядалися.

Вірогідно, 1707 р. гетьман був ознайомлений з проектом царського указу про військову та соціальну реформи в автономії за зразком Слобідської України. У своєму листі до Ф. Головіна І. Мазепа наголошував, що нововведення викликають невдоволення українського населення¹⁶.

---

¹⁴ Див., наприклад: Костомаров Н. Мазепа... — С. 578.

¹⁵ Багалій Д. Історія Слобідської України. — Х., 1990. — С. 91–93.

¹⁶ Костомаров Н. Мазепа... — С. 580–581.

П. Орлик пізніше писав, що гетьман «получил указ царского величества о устройении козаков, подобием Слободских полков, в пятаки (выбори кожного п'ятого козака у компанійські війська і переведення решти у підпомічники. — О. К.), который так устрошил и раздражил был всех полковников и старшину, что целе отчаявшись своих волностей, ни о чом инном не говорили, токмо что тот выбор пятаков, степень есть до устройства в драгуны и солдаты»¹⁷. Автор документа також недвозначно зазначав, що саме загроза реформи спонукала полковників та генеральних старшин звернутися до колективного розгляду положень Гадяцького договору Війська Запорозького з Річчю Посполитою 1658 р. Отже, імовірна реформа вважалася представниками регіональної та центральної адміністрацій Війська Запорозького загрозою політичній системі української автономії та навіть спонукала їх до розгляду можливості переходу української автономії під владу Речі Посполитої.

До цього варто додати, що, прагнучи заручитися посередництвом Англійського королівства для укладення мирного договору з Швецією, 1707 р. Петро I дав принципову згоду на визнання англійського герцога Мальборо (Дж. Черчілля) російським князем, запропонувавши йому на вибір кілька князівств, серед яких значилося і Київське. З того князівства, яке обрав би Мальборо, цар зобов'язувався виплачувати йому пожиттєво 50 тис. єфимків¹⁸. Про цю пропозицію, яку так і не було втілено через відмову герцога, знав І. Мазепа.

Отже, питання функціонування української автономії та її фінансів для Москви більше не визначалися положеннями договорів з Військом Запорозьким, а могли бути вирішені згідно з поняттями царя про політичну необхідність. Тобто, цар не вважав, що договори з підданими є взаємозобов'язуючими. Це входило у глибоку суперечність з правосвідомістю української старшини.

Не менш принциповим у відносинах Батурина і Москви було питання про захист Війська Запорозького від зовнішніх ворогів. На військовій нараді у м. Жовкві у останніх числах грудня 1706 р. чи на початку січня 1707 р. у присутності І. Мазепи цар проголосив, що не прийматиме вирішального бою зі Швецією, але виснажуватиме армію Карла XII відступом вглиб Російської держави, знищуючи поселення та харчові запаси на шляху руху шведів¹⁹. Саме така тактика війни застосовувалася російськими військами у наступні два з половиною роки. Відповідні настанови давалися Петром I Мазепі та польському коронному гетьману Синявському. Зрозуміло, що чим ближче знаходилося швед-

¹⁷ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — № 10. — С. 10–11.

¹⁸ Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 132–134.

¹⁹ Там же. — С. 150.

ське військо від української території, тим невідворотнішою ставала перспектива тотального знищення відступаючими російськими військами господарства Війська Запорозького. Враховуючи порівняно невеликий розмір останнього, застосування проголошеної царем військової тактики могло призвести до непоправних демографічних та економічних втрат української автономії. Питання фактично стояло про існування Війська Запорозького.

Отже, у 1700–1708 рр. відносини Війська Запорозького з Російською державою істотно змінилися. По-перше, кардинально збільшилося використання царським урядом людських та матеріальних ресурсів України. Така ситуація загрожувала економічним виснаженням та соціальним незадоволенням. По-друге, проблема соборності (єдності Право- і Лівобережної Наддніпрянщини) — одна з найважливіших для української старшини, незадовільне для української сторони вирішення якої вже тричі (1656, 1667, 1686) викликало масовий рух у Війську Запорозькому, знову була вирішена негативно.

По-третє, і найголовніше: політика Петра I продемонструвала, що він відчуває за собою достатньо сил, щоби відкрито ігнорувати інтереси української автономії на користь «загальноросійського блага». Зневаження традиції та права для досягнення цілком конкретних цілей, ставлення до української автономії як до суто адміністративної одиниці показали, що доля Війська Запорозького залежатиме не від переговорів чи уточнення норм українсько-російських договорів, а від практичних потреб царського уряду — зовнішньополітичних, військових, економічних тощо. Російська влада дала чітко зрозуміти українським підданам, зокрема, у відповідях Петра I на листи І. Мазепи, що вона не бачить для себе жодних правових обмежень у здійсненні будь-яких своїх рішень у Війську Запорозькому. Отже, на нашу думку, у 1700–1708 рр. політика царського уряду заклала основи для нового народження політичної течії, зорієнтованої на вихід української автономії зі складу Російської держави.

У висловлюваннях І. Мазепи 1700 — вересня 1708 рр. яскраво проглядає мотив непевності в майбутньому України. Проте нам видаються голосливими твердження багатьох істориків, що вже в середині 1700-х років І. Мазепа сформулював новий таємний курс на відокремлення української автономії від Російської держави та приєднання до Шведського королівства чи Речі Посполитої²⁰. Натомість ми погоджуємося з

---

²⁰ Див., наприклад: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та Москва. — С. 43; Круницький Б. Мазепа в світлі психологічної методи. — Авгсбург, 1949. — С. 6–7.

істориком О. Субтельним у тому, що своїми таємними переговорами Мазепа намагався досягти не зобов'язань, а вибору²¹

Саме про це сказав гетьман П. Орлику восени 1707 р.: «...однако верность мою к царскому величеству поти буду непременно продолжать, пока не увижу, с якою потенцією Станислав (Лещинський — О. К.) к границам Украинским придет и якие будут войск Шведских в государстве Московском прогресса; и если не сила наша будет бороться Украины и себе, то для чого ж имеем сами в погибель лести и отчизну погубляти? И сам Бог будет видети, что по нужде тое учинилисмо мы и, яко вольный незавоеванный народ, старались о способе целости нашей...».²²

Водночас ще 1706 р. у розмові з П. Орликом І. Мазепа так охарактеризував перспективи орієнтації на С. Лещинського: «...возможное ли дело, оставивши живое, искать мертвого и отплывши едного берега, другого не достигнуть?»²³. Гетьман вважав, що практичне значення будь-яких проєктів утвердження української автономії поза Російською державою можна розглядати лише за певної ситуації — поразки царя у війні. Те, що позиція Війська Запорозького не могла серйозно вплинути на перебіг війни, мало орієнтувати український уряд на збереження лояльності до Російської держави навіть за згаданих вище особливостей нових орієнтирів царя.

Існує також кілька промовистих свідчень щодо поглядів старшини на відносини української автономії з царським урядом. 1706 р. Д. Аполтол та Д. Горленко висловили гетьману різке невдоволення царською політикою у Війську Запорозькому. Тоді старшина, що зібралася у І. Мазепи, вважала за доцільне виправлення ситуації шляхом переговорів з Петром І²⁴.

1708 р., за свідченням П. Орлика, частина полковників та генеральних старшин висловила колективне прохання до гетьмана вступити у відносини із шведським королем. Цього разу вони рішуче відмовилися від ідеї переговорів з царем. Матеріали, подані в тому ж джерелі, дають змогу припустити, що безпосереднім приводом для такого рішення став наказ Петра І про спалення поселень на шляху руху армії Карла XII²⁵. Отже, на нашу думку, рішення чільних представників влади Війська Запорозького про вихід з Російської держави було прийняте

---

²¹ Субтельний О. Мазепинці... — С. 32.

²² Письмо Орлика к Стефану Яворскому. — С. 14–15.

²³ Там же. — С. 5.

²⁴ Там же. — С. 8–9.

²⁵ Там же. — С. 22–23.

лише перед неминучою загрозою економічного знищення та окупації території української автономії.

Погляди старшини в період гетьманування І. Мазепи на правові аспекти відносин Війська Запорозького з Російською державою відбивають історико-літературні твори С. Величка та Г. Грабянки. Літопис Г. Грабянки був закінчений автором 1710 р. Твір С. Величка датується пізнішим часом — 1720-ми рр., проте автор відійшов від практичної державної діяльності саме восени 1708 р., тоді ж втратив доступ до документальних джерел. Отже, на нашу думку, обидва твори відбивають погляд на українсько-російські відносини саме часів гетьманування І. Мазепи.

С. Величко вважає Переяславський договір 1654 р. вічним актом, затвердженим взаємною присягою гетьмана та російського посла (за царя). Форму відносин сторін він визначає як протекцію царя над Україною, при цьому чітко відділяє поняття «протекції» як договірного підданства від поняття «підданства» — власне підданства безумовного, вважаючи, що перехід Війська Запорозького у відносинах з царським урядом до другої моделі є неприпустимим. На його думку, відповідно до договору 1654 р. головним обов'язком української автономії щодо царя була військова служба. Обов'язком же російської сторони було «непорушне збереження» прав і вольностей українців (станових прав. — О. К.) та захист від зовнішніх ворогів.

Автор наголошує на тому, що пізніше царі неодноразово змінювали положення договорів з Військом Запорозьким, звужуючи автономні права останнього та порушуючи цим принципи Переяславського договору 1654 р. С. Величко не засуджує гетьманів, що вийшли з-під влади царя, вважаючи, що право на це їм дали порушення згаданого договору. Проте він виступає за повніше використання можливостей відновлення первинного правового змісту відносин суб'єктів шляхом переговорів з царським урядом²⁶.

Г. Грабянка одним з головних мотивів укладення Переяславського договору 1654 р. з українського боку називає релігійний. В принципі автор схвалює відмову від пропозицій інших монархів, навіть вигідних, зважаючи саме на цей релігійний момент. Головним положенням Переяславського договору для автора є автономна система формування та функціонування владних структур Війська Запорозького з підпорядкуванням гетьмана лише царю. Ці права українців є невід'ємними, і лише за умови їх дотримання можливе мирне перебування під владою

---

²⁶ Величко С. Літопис. — Т. I. — К., 1990. — С. 29, 132, 136–138, 240, 278; Т. II. — К., 1990. — С. 11, 19, 299.

царя. Г. Грабянка, як і С. Величко, наполягає на мирному вирішенні питань українсько-російських відносин²⁷

Значно радикальніші погляди на відносини з царським урядом висловлювала у 1700–1708 рр. Запорозька Січ. Опозицію Січі викликала побудова на її території фортець з російськими та козацькими (городовими) залогами. Лист до Петра I кошового К. Гордієнка 1702 р. демонструє ідею про вільне обрання запорожцями суверена та про договірні відносини між ними, що є взаємозобов'язуючими. Їх порушення з боку суверена, на переконання кошового отамана, призведе до припинення підданства. Те ж саме продемонструвала запорозька старшина стольнику Ф. Протасьєву під час візиту останнього на Січ 1703 р. Запорожці вимагали від нього присяги за царя на дотримання автономних прав та територіальної цілісності Запорожжя²⁸. Фактично ж у першому десятилітті XVIII ст. Запорозька Січ відмовлялася протягом кількох років від присяги царю. Більше того, наприклад, 1707 р. К. Гордієнко через царського уповноваженого погрожував Російській державі війною (реально — війною проти залог російських фортець у пониззі Дніпра)²⁹. Отже, Запорозька Січ була єдиним українським політичним суб'єктом, що у цей час виступала у відносинах з царським урядом з радикальних позицій.

На нашу думку, наведені позиції українських політичних сил у Війську Запорозькому та Запорозькій Січі демонструють загалом єдине розуміння правових аспектів відносин цих суб'єктів з Російською державою. Усі вони наголошують на договірному характері входження українських політичних утворень під владу царя, вважають відповідні укладені документи взаємозобов'язуючими і безстроковими за дією. В цих позиціях простежується думка: Військо Запорозьке та Запорозька Січ мають право — за умови порушення з боку царя принципів укладених договорів (у випадку Запорозької Січі йдеться про неписані договірні принципи відносин васала з сувереном) — на вихід з Російської держави та обрання іншого суверена. Водночас оптимальнішим шляхом вирішення таких ситуацій їм видається відновлення порушених норм шляхом переговорів.

---

²⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 12, 53, 65, 96, 121, 136–137, 140, 145–146, 220–221.

²⁸ [Лист кошового отамана К. Гордієнка до Петра I від 23. 10. 1702 р.]// Эварницкий Д. Источники... — Т. I. — С. 928–929; Поездка в Сечь стольника Протасьева... с царским жалованьем к запорожским козакам // Там же. — 938–939; [Звіт Ф. Протасьєва про поїздку на Запорозьку Січ 1703 р.] // Там же. — Т. II. — С. 1279–1287.

²⁹ Письмо Г. Головкина к боярину Тихону Никитичу (январь 1707 г.) // Эварницкий Д. Источники... — Т. I. — С. 994.

Отже, на початку XVIII ст. ідея розвитку української державності у формі автономії у складі Російської держави себе не вичерпала. Практика кінця XVII ст. продемонструвала успішне функціонування та еволюцію на плюралістичній основі виробленої попередніми десятиліттями моделі відносин Війська Запорозького з царським урядом. Будучи динамічними, правові основи таких відносин максимально наближувалися до реальних політичних та соціальних процесів в українській автономії, що вигідно відрізняло ці відносини, наприклад, від іншої традиційної моделі договорів Війська Запорозького з Річчю Посполитою.

Відомі події осені 1708 р., а саме проголошення урядом І. Мазепи виходу Війська Запорозького з Російської держави, окрім того, що були безпосередньо спричинені вступом на територію української автономії шведських військ, свідчили також про несприйняття значною частиною українських політичних сил політики Петра I, а не правових принципів українсько-російських договорів, які цар протягом тривалого часу ігнорував і порушував. Неминучий при цьому сплеск засудження російської політики щодо Війська Запорозького, правова та політична легітимізація розриву з царем зовсім не означали відхід українських політичних сил від ідеї відновлення порушених принципів української автономії у складі Російської держави. Ця правова традиція була продовжена не тільки під час обрання гетьманом І. Скоропадського, але й відродилася у таборі прибічників нового курсу І. Мазепи після смерті останнього.

Правові і політичні аспекти українсько-російських відносин стали темою пропагандистської війни, що розгорнулася відразу після зміни політичного курсу І. Мазепою. Зокрема, гетьман висунув у своїх листах та універсалах восени 1708 р. низку пояснень свого кроку. Він вказував на численні порушення договірних основ українсько-російських відносин: по-перше, на введення до українських міст додаткових російських гарнізонів та перебирання воєначальниками останніх влади над населенням; по-друге, на плани царя з реформування козацького військового та територіально-адміністративного устрою, по-третє, на неспроможність царя організувати захист української автономії від зовнішнього вторгнення; по-четверте, на посилення визиску українського населення та насильства російських військ у Війську Запорозькому, що підривають економіку автономії. Також І. Мазепа згадував надмірне використання царем козацьких підрозділів, що веде до військового занепаду української автономії та непоправних демографічних втрат³⁰

---

³⁰ Лист І. Мазепи до верківського сотника (від 15.11.1708) // З епістолярної спадщини... — С. 181–182; Письмо гетмана Мазепы к стародубовскому полковнику Скоро-

Значна частина старшини і рядового козацтва, що свідомо чи випадково опинилася серед прихильників нового політичного курсу І. Мазепи, перейшла наприкінці 1708 — у 1709 рр. на бік І. Скоропадського. Звичайно, такий перехід не супроводжувався укладенням якихось документів політичного характеру. Уже на еміграції, ще за життя І. Мазепи, у першій половині 1709 р. частина української старшини почала схилитися до повернення в царське підданство. Це угруповання намагалось вирішити питання через посередництво молдавського господаря, миргородського полковника Д. Апостола та константинопольського патріарха³¹.

Після смерті І. Мазепи у 1709 р. та протягом усього періоду перебування українських політичних емігрантів у межах Оттоманської Порти (по 1714 р. включно) тема відносин Війська Запорозького з Російською державою стала однією з головних у їхніх політичних і політико-правових працях. Вона була широко представлена у трактаті «Короткий вивід причин, якими Україна з Військом Запорозьким побуджена або властиво змушена була вийти з московської протекції» 1709 р. Пам'ятка проголошує, що Військо Запорозьке, вийшовши під час Визвольної війни Б. Хмельницького зі складу Речі Посполитої, перейшло під протекцію Кримського ханства. Проте через численні утиски воно добровільно перейшло під протекцію царя. При цьому українці зважали на спільність православної віри суб'єктів. Умови прийняття протекції було викладено у договорі й закріплено взаємною присягою. Зміст Переяславського договору 1654 р. документ викладає так: «...уряд московський зобов'язується на вічні часи заховувати і обороняти Військо Запорозьке і народ свобідний руський при їх правах, законах і свободах ненарушно; землі українські не сміє прилучати до володінь своїх і сусідам не дозволить порушити цілості їх; війну, чи оборонну чи зачіпну, проти спільних ворогів обох держав мають сі держави вести спільно і одна другій помагати»³². Отже, договір названо вічним та взаємозобов'язуючим. Військо Запорозьке, згідно з перекладом документу з латини М. Грушевського, визнано державою, а населення — «свобідним народом» (в українських документах XVII–XVIII ст. вживається словосполучення «вільний народ»).

падскому (от 30.10.1708) // Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантишем-Каменским и изданные О. Бодянским. — Т. I–II. — М., 1859. — С. 173–174; Универсал гетмана Скоропадского (від 8. 12. 1708) // Там же. — С. 200, 203.

³¹ Субтельний О. Мазепинці... — С. 50.

³² Грушевский М. Шведсько-український союз 1708 року // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. Демиденко. — К., 1992. — С. 51–52.

Документ твердить, що пізніше царський уряд проводив політику, спрямовану на обмеження та навіть повне знищення української автономії. Вказується на порушення територіальної цілісності Війська Запорозького через договори Російської держави з Річчю Посполитою, що закріпили за останньою Правобережну Україну. Іншим порушенням називається використання російської адміністрації в українській автономії як паралельної з козацькими владної структури. Так само незаконним називається введення залог у міста Війська Запорозького. До того ж документ проголошує, що царський уряд виявив наміри перетворити городове козацтво на регулярне військо та знищити Запорозьку Січ³³. Ці порушення російською стороною положень Переяславського договору 1654 р. подаються у документі для обґрунтування права Війська Запорозького на розірвання договірних відносин з царським урядом.

Подальший розвиток тема відносин з Російською державою отримала у «Пактах і конституціях...» від 5 квітня 1710 р. Відповідно до документу, порушення Переяславського договору російською стороною розпочалося після смерті Б. Хмельницького. Щоразу відповіддю на такі порушення були повстання українців. Новим моментом у документі є твердження про те, що самодержавні нахили деяких гетьманів, що засуджуються «Пактами...», були перейняті з російської політичної системи³⁴. Подана у документі теорія походження українців від хозар служить авторам для спростування спадкових прав царської династії на землі Війська Запорозького та правомірності бажаного перепідпорядкування київського митрополита константинопольському патріарху³⁵.

Цікавою пам'яткою, де аналізуються відносини Війська Запорозького з Російською державою, є лист кошового отамана Йосипа Кириленка до гетьмана І. Скоропадського від 2 червня 1710 р. Документ вказує на встановлене неправовим чином двовладдя, за якого царський резидент при гетьмані фактично керує разом з останнім усіма справами в українській автономії, а київський воєвода дозволяє собі самочинне відставлення та ув'язнення українських старшин. Лист викладає у спрощеному і максимально прагматизованому вигляді згадану вище хозарську етногенетичну теорію «Пактів...», зокрема, наголошуючи, що «московские монархы от початку козацкого народа и владения каганов козацких аж до Хмелницкого николи нам не бивали природними панами, леч ми яко сами доброволне без жадного наси-

---

³³ Там само. — С. 52–54.

³⁴ Договор и постановление между гетманом Орликом и войском Запорожским (5. 04. 1710 р.) // Источники... — Ч. II. — С. 242–245.

³⁵ Кресін О. Орлик, Грабянка і народження хозарського міфу // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1996. — С. 490–499.

ля для заховання прав и волностей наших поддалися под оборону царскую, так явное тих же прав и волностей наших видячи зламане, и ухилитися (sic!) от оной, для чого не належало б Москві нам, не природнім своим и не завоеванним подданим...братию нашу губити»³⁶ Автор стверджує, що Російська держава є зрадником, порушивши положення договорів з Військом Запорозьким, на яких присягли її представники. Водночас українська сторона сумлінно виконувала взяті за договорами на себе обов'язки, а саме безоплатну військову службу³⁷

Приблизно 1710 чи 1711 р. у Карла XII опинився документ — нібито копія листа імператора Священної Римської імперії Йосифа до Петра I. Автор радив царю знищити чи виселити мешканців української автономії у якісь російські регіони та заселити територію Війська Запорозького німцями. Тоді, маючи такий лояльний до його влади плацдарм, Петро I може підкорити Кримське ханство та інші держави.

Походження цього документа невідоме. Не виключено, що він був сфабрикований представниками української еміграції. У будь-якому разі, вона використала цей твір у активній пропаганді «російської загрози» для світу. Зокрема, П. Орлик та К. Гордієнко переконували французького посла у Оттоманській Порті Дезаєра у тому, що Росія збирається скасувати українську автономію та взяти під контроль Крим, що суперечить зовнішньополітичним інтересам Французького королівства. А. Войнаровський на зустрічі з послом доводив останньому, що Росія ніколи не стане цивілізованою державою³⁸. Пізніше ці ідеї було відбито в універсалі Карла XII до населення Правобережної Наддніпрянщини від 28 січня 1711 р.: «Підступні ворожі наміри сягають навіть далі — щоб козаків... вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх предківських земель; москалі завжди ласо позирали на багаті землі України й хотіли забрати їх собі назавжди»³⁹.

«Маніфест до європейських урядів» П. Орлика від 4 квітня 1712 р. проголошує, що ключем до розуміння виходу послідовників І. Мазепи з-під влади царя є природне право: «...природним правом є визволитися від гноблення і трудитись, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано»⁴⁰. У іншому документі повторює твердження, наявні у згаданих політичних творах 1709–1714 рр.

---

³⁶ Письмо кошевого атамана Иосифа Кирилленка гетману Скоропадскому (2. 06. 1710) // Эварницкий Д. Источники... — Т. I. — С. 1024–1025, 1028.

³⁷ Там же. — С. 1028–1029.

³⁸ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Записки НТШ. — Т. 134–135. — Львів, 1924. — С. 82.

³⁹ Субтельний О. Мазепинці... — С. 75.

⁴⁰ Маніфест до європейських урядів // Кресіна І., Кресін О. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція. — К., 1993. — С. 70.

Написаний П. Орликом того ж року трактат «Вивід прав України» (автентичність пам'ятки деякими вченими ставиться під сумнів) називає Переяславський договір 1654 р. союзним, «доказом суверенності України». Автор стверджує, що лише відповідно до Московського договору 1665 р. «признано царя за протектора козаків» і Військо Запорозьке втратило суверенітет. «Вивід...» зазначає, що відтоді українські землі утримувалися у Російській державі насильно, за допомогою військової сили. Документ заперечує думку, що царський уряд перебрав якісь права на землі Війська Запорозького від Речі Посполитої, наголошуючи, що Б. Хмельницький 1654 р. представляв державу, вже звільнену з-під влади Варшави та визнану низкою країн. «Вивід...» вказує на загрозу від Російської держави для усієї Європи.

Отже, І. Мазепа у останній рік свого життя (осінь 1708 — літо 1709 р.) та українська політична еміграція у перші роки свого існування (1709–1714) ґрунтовно переосмислили досвід відносин Війська Запорозького з Російською державою у другій половині XVII — на початку XVIII ст.

Поряд з характерними для цього періоду елементами ідеалізації та ідеологічного тлумачення положень Переяславського договору 1654 р., у політичній спадщині І. Мазепи та української еміграції 1709–1714 рр. останній стає дедалі більш абстрагованим від українсько-російських відносин виразом ідеї української державності. Поряд з цим у 1708–1714 рр. створюється універсальне правове, політичне, історичне, геополітичне, метафізичне обґрунтування виходу Війська Запорозького з Російської держави.

Протягом наступних років відбувається повернення української еміграції до ідеї можливості досягнення компромісу у відносинах українських політичних суб'єктів з Російською державою. Це, на нашу думку, було зумовлене насамперед такими чинниками:

а) підтвердження царем чинності положень договорів Війська Запорозького з Російською державою другої половини XVII — початку XVIII ст., а отже, декларування ним наміру збереження української автономії та відмови від її докорінного реформування;

б) невдалість спроб української еміграції виокремити Наддніпрянщину зі складу Російської держави та Речі Посполитої (військові невдачі спроб відвоювання, підтвердження міжнародними договорами прав цих держав на згадану територію, невдале ведення Шведським королівством — головним союзником мазепинців — бойових дій, відмова Стокгольма після смерті Карла XII від політичних зобов'язань перед емігрантами);

в) тяжкий матеріальний стан емігрантів та Запорозької Січі.

Уже 1714 р. до Російської держави повертається більшість старшин, що перебували у еміграції⁴¹. Активно шукає шляхів порозуміння з І. Скоропадським Запорозька Січ. Якщо при поверненні до Війська Запорозького городових старшин йшлося про визнання існуючих реалій правового статусу української автономії групою людей, то випадок з Кошем мав чітко окреслений політичний та правовий зміст.

Історія входження Запорозької Січі до Російської держави була досить складною. 1654 р. Б. Хмельницький заперечив існування Запорозжя як політичного та територіального утворення і виступив проти визнання його суб'єктом українсько-російського договору. Проте протягом 1657–1658 рр. царський уряд фактично визнав існування Січі як політичної одиниці. Андрусівський договір 1667 р., що визнав подвійне підпорядкування Запорозжя Речі Посполитій та Російській державі, поклав початок міжнародному визнанню Січі не тільки як політичної, а й як територіальної одиниці, а також фактично визнав її автономію. Бахчисарайський договір 1681 р. та Московський договір (відомий як «Вічний мир») 1686 р. вперше визнали кордони (частково) Січі та її приєднання до Російської держави. Відповідно до Коломацького договору 1687 р. Січ було підпорядковано гетьману Війська Запорозького. Проте не було вироблено правових норм щодо статусу Запорозької Січі у межах української автономії та Російської держави. Завершення формування Запорозької Січі як адміністративно-територіальної одиниці пов'язане з договорами Російської держави з Оттоманською Портою 1711–1713 рр.

Звернення Запорозької Січі до І. Скоропадського та Д. Апостола, зокрема, 1716 р., демонструють її вимоги закріпити свій територіальний, а не тільки організаційний, характер і стати окремим суб'єктом договірних відносин з Російською державою. Як основні положення такого документу-привілею Кіш бачив визнання царем цілісності території Січі (що мало стати й визнанням її автономного статусу) та «прав і привілеїв» запорожців (вірогідно, під цим слід розуміти станові привілеї їх як козаків та обов'язок зберегти норми грошових та матеріальних виплат царя Запорозжю, систему постоїв січовиків на території Війська Запорозького)⁴².

У 1720–1721 рр. до ідеї визнання царської влади над Військом Запорозьким та повернення в останнє звертається й П. Орлик. Для цього

---

⁴¹ Костомаров Н. Мазепа // Костомаров Н. Руїна. Мазепа. Мазепинці... — С. 776.

⁴² Письмо кошевого атамана Малашевича к гетману Скоропадскому (14. 10. 1716) // Эварницкий Д. Источники... — Т. 2. — С. 1086–1089; Письмо кошевого атамана Малашевича к миргородскому полковнику Апостолу (3. 05. 1716) // Там же. — С. 1083–1084.

він шукає посередництва Шведського королівства, Голштинського князівства, Речі Посполитої та архієпископа Стефана Яворського. Є опосередковані дані про те, що у зверненні до царського уряду через голштинського представника у Петербурзі Й. Штенфліхта еміграційний гетьман висував якісь політичні умови свого повернення⁴³. Проте ці умови залишаються невідомими. Водночас, згідно з даними І. Борщака, 1720 р. П. Орлик анонімно видав написану ним книгу «Пропам'ятне письмо про те, як могутність царя небезпечна для Європи»⁴⁴

Отже, у 1715–1721 рр. представники української еміграції та Запорозької Січі демонстрували згоду піти на компроміс і визнати владу Російської держави. Водночас така відносна поступливість, зумовлена політичними обставинами, не означала відмову емігрантського уряду та запорожців від радикальнішого бачення предмета, що склалося у попередній період. Січ у згаданих зверненнях відмовлялася від особистої амністії запорожців, вимагаючи укладення договору з територіальним та організаційним її визнанням.

У 1721–1722 рр. відбувся розпад еміграційного уряду у зв'язку з переїздом П. Орлика до Оттоманської Порти, переходом інших емігрантів на службу до польських аристократів, викраденням царськими уповноваженими Г. Герцика. Тривалий час П. Орлик був напівізолюваний у м. Салоніках. Проте 1726 р. він активізує свою діяльність щодо відносин з Російською державою. Це було пов'язане, зокрема, зі смертю Петра I та приходом на російський трон Катерини I, а також з проведенням Суассонського конгресу європейських держав. Відповідно і зусилля П. Орлика були зосереджені у двох напрямках — на досягненні порозуміння з царським урядом та на тискові на останній за допомогою третіх сторін.

Посередниками щодо досягнення порозуміння з Петербургом виступали голштинський князь та посол Священної Римської імперії у Російській імперії Дірлінг. Судячи з листів П. Орлика до названих осіб, він сподівався на те, що йому вдасться дістати дозвіл царського уряду на амністію емігрантам, обрання його гетьманом Війська Запорозького та відновлення чинності Переяславського договору 1654 р.⁴⁵ Водночас П. Орлик висилає ноту на Суассонський конгрес, в якій пропонує євро-

---

⁴³ Субтельний О. Мазепинці... — С. 114.

⁴⁴ Борщак І. Пилип Орлик. Головні дати життя, акції і бібліографії // Стара Україна. — 1924. — № 7–8. — С. 109.

⁴⁵ Борщак І. «ORLIKIANA» (Опис невиданих матеріалів про Гетьмана Орлика, його родину і оточення) // Хліборобська Україна. — 1923. — 36. VII–VIII. — С. 353; Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 470–471.

лейським державам стати гарантами відновлення та збереження Російською державою Переяславського договору 1654 р.⁴⁶

Згадані напрями діяльності гетьмана залишаються визначальними для нього й у 1728 р. Зокрема, листи П. Орлика демонструють, що посередником у його відносинах з царським урядом в той час залишався голштинський князь. Гетьман також листовно звертався до російського віце-канцлера барона Остермана⁴⁷

Водночас П. Орлик звернувся з меморандумом до уряду Шведського королівства та з нотою до учасників Суассонського конгресу. У цих документах він знову наголосив на тому, що Військо Запорозьке здобуло незалежність від Речі Посполитої самостійно й до об'єднання з Російською державою, акцентував увагу на добровільному, договірному, вічному та взаємозобов'язуючому характері Переяславського договору 1654 р., правовий зміст якого визначав як встановлення царської протекції над українською автономією.

П. Орлик вказував на такі порушення договору з російської сторони, як закріплення Андрусівською угодою 1667 р. Правобережної Наддніпрянщини за Річчю Посполитою, розміщення у Війську Запорозькому російських військ. Він заперечував виборний характер влади гетьмана Д. Апостола, вважаючи, що його (на порушення норм українсько-російських договорів) фактично призначив на цю посаду царський уряд. Отже, П. Орлик наполягав на тому, що Російська держава повинна підтвердити чинність Переяславського договору 1654 р., а європейські держави — стати гарантами його непорушності⁴⁸.

У своєму меморандумі до шведського уряду П. Орлик пропонував, зокрема, щоб за посередництва інших держав царський уряд згодився на його переїзд до Війська Запорозького та надання йому титулу товариша (заступника) гетьмана Д. Апостола, а після смерті останнього він мав обійняти гетьманську посаду⁴⁹.

Російські представники на Суассонському конгресі відмовилися обговорювати питання, порушені П. Орликом, вказавши, що українську автономію збережено, доказом чого є обрання нового гетьмана — Д. Апостола.

Отже, оцінка П. Орликом правового змісту відносин Війська Запорозького з Російською державою у 1726–1728 рр. залишалася загалом незмінною. Проте наявні свідчення дають змогу твердити про появу принципово нового елемента концептуального бачення правового роз-

---

⁴⁶ Борщак І. Пилип Орлик. Головні дати життя, акції і бібліографії. — С. 109.

⁴⁷ Борщак І. «ORLIKIANA»... — С. 354.

⁴⁸ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. — С. 95–96.

⁴⁹ Ульяновський В. Пилип Орлик. — С. 472.

витку відносин з царським урядом в українській правовій думці, а саме: запровадження міжнародних гарантій автономного статусу українських земель у складі Російської держави. Ідея багатосторонніх гарантій української автономії вперше була висловлена П. Орликом 1711 р. у інструкціях послам на переговорах з Кримським ханством⁵⁰. 1726 р. така модель була запропонована еміграційним гетьманом у листі до С. Лещинського⁵¹. До ідеї української автономії у складі Російської держави така модель вперше була запропонована П. Орликом саме у 1726–1728 рр. За своїм правовим змістом модель максимально наближається до ідеї суверенної держави.

Після 1728 р. немає свідчень того, чи були спроби українських емігрантів знайти порозуміння з урядом Російської держави. Характерною рисою цього періоду є розвиток теми політичних і правових аспектів відносин Війська Запорозького з Російською державою у працях сина Пилипа Орлика — Григорія. Окрім того, відносини з царським урядом дістали у цей період практичну реалізацію в діяльності Запорозького Коша.

Остаточний перехід Запорозької Січі у царське підданство 1733 р. свідчив про те, що серед запорожців перемогла ідея автономного розвитку в межах Російської імперії. Цей крок Січі викликав появу зверненого до неї листа П. Орлика від 22 квітня 1734 р. У листі, зокрема, розгорнуто викладені погляди автора на перспективи правового розвитку відносин українських політичних суб'єктів з Російською імперією. Форма правління в останній визначається як тиранічна. У листі наголошується на систематичних порушеннях з 1709 р. Російською державою договірних принципів відносин з Військом Запорозьким. Зокрема, це порушення автономної системи влади в українській автономії (скасування гетьманства 1722 р.), її підміна прямим правлінням царського уряду через запроваджену Малоросійську колегію, запровадження у Війську Запорозькому російських судів та російського права, розміщення тут російських військ, порушення привілеїв станів (розквартирування військ у козацьких помешканнях) тощо.

---

⁵⁰ Кресін О. Правові проблеми відносин Війська Запорозького з Кримським ханством у діяльності першої української політичної еміграції першої половини XVIII ст. // *Держава і право: 36. наук. праць.* — Вип. 8. — К., 2000. — С. 84.

⁵¹ Кресін О. Питання про юридичні аспекти відносин Війська Запорозького з Річчю Посполитою в період гетьманування Івана Мазепи (1687–1708 роки) та у діяльності української політичної еміграції XVIII століття // *Держава і право: 36. наук. праць.* — Вип. 9. — К., 2001.

Проте П. Орлик у цьому листі не відкидає ідеї українсько-російського співжиття. На його думку, перебування Війська Запорозького у складі Російської держави можливе за кількох умов, які мають бути виконані царським урядом, і які можна згрупувати наступним чином:

1. відновлення скасованих положень українсько-російських договорів, підтвердження автономного статусу Війська Запорозького (разом із Запорозькою Січчю);

2. підтвердження чинності у Війську Запорозькому традиційного судочинства і права, підсудність його мешканців лише судовій системі автономії;

3. підтвердження непорушності посади, владних повноважень та вільного обрання гетьмана;

4. відмова від розміщення в містах української автономії російських адміністрації та залог (окрім Києва, Чернігова та Переяслава), а також розквартирування російських військ за рахунок українського населення;

5. посади в адміністрації української автономії мають обіймати лише її мешканці, що належать до козацького стану;

6. військова служба має бути визнана єдиною повинністю представників козацького стану (вірогідно, дорослих чоловіків) на користь царського уряду;

7. маєтностями у Війську Запорозькому можуть володіти лише його мешканці;

8. царський уряд має відмовитися від запровадження в українській автономії податків та повинностей⁵².

Цей перелік є найбільш розгорнутою програмою розвитку відносин Війська Запорозького з Російською державою, як її бачили представники української еміграції першої половини XVIII ст. Характерно, що вона не містить положень, що не були до того апробовані в українсько-російських відносинах, і спрямована власне лише на відновлення чинності Переяславського 1654 р. і похідних від нього договорів.

Водночас автор листа знав, що Січ уже оформила перехід у царське підданство і не має можливостей порушувати такі масштабні питання перед урядом імперії. З іншого боку, П. Орлик, сам будучи чесько-білоруського походження, не міг би за умови задоволення згаданих вимог російським урядом претендувати на гетьманську посаду. До того ж головною метою листа було спонукати Запорозьку Січ повернутися до Кримського ханства. Отже, на нашу думку, П. Орлик був свідомий суто теоретичного характеру викладеної програми. Цей же лист містить твердження про те, що Російська держава збирається ви-

---

⁵² Лист П. Орлика до Запорозької Січі... (23.04.1734 р.) // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. — Т. I. — К., 1998. — С. 55–62.

селити запорожців за Волгу, здійснивши цим свій давній намір⁵³ Цей мотив виселення вже не вперше використовувався І. Мазепою та П. Орликом для демонстрації демонічного характеру царської влади. Намір виселення за Волгу, тобто, за тогочасними уявленнями, у «дику» Азію, мав бути особливо тяжким звинуваченням політиці Російської держави.

Відомо, що 1738 р. царський уряд спробував піти на переговори з П. Орликом. 15 травня Анна Іоанівна підписала документи на його помилування. Проте еміграційний гетьман його не прийняв⁵⁴ У одному з останніх своїх листів — до кардинала Флері від 30 серпня 1741 р. він наголосив на незаконному, узурпаційному характері влади царського уряду у Війську Запорозькому⁵⁵

Тема відносин Війська Запорозького з Російською державою широко відбита у меморіалі Г. Орлика до уряду Французького королівства від 3 грудня 1731 р. Документ наголошує на тому, що населення Наддніпрянщини споконвічно було «вільним народом». Автор відзначає, що такий його статус був неодноразово підтверджений Російською державою. Порушенням такого статусу з боку царського уряду Г. Орлик вважає, зокрема, скасування посади гетьмана 1722 р. На його думку, відновлення гетьманства 1728 р. є лише тимчасовим — для приваблення до прийняття царського підданства Запорозької Січі. Після того, як це станеться, Російська держава остаточно скасує гетьманську посаду, українську автономію та Запорозьку Січ.

Подальшого розвитку в документі набуває бачення геополітичних наслідків українсько-російських відносин. На думку Г. Орлика, якщо Російська держава не буде ослаблена через вихід Війська Запорозького з її складу, то це дасть їй достатні ресурси для подальшої експансії у європейському напрямі, зокрема, за рахунок Шведського королівства.

Ще однією з провідних ідей цього документа є критика політичної культури російського народу. Вона виводиться автором з тлумачення етнічної історії росіян. Г. Орлик твердить, що вони є нащадками диких народів, вигнаних скіфами з південних степів. На Півночі росіяни змішалися з калмиками і татарами. Це, у баченні автора, зумовило такі їхні риси, як «жорстокість», «дикість», «пожадливість»⁵⁶ Отже, нецивілізованість Російської держави мала підкреслити нестерпність перебування «вільного народу» в її складі. Адже тиранічність правління, відповідно до середньовічної ідеї про договірне походження

---

⁵³ Там само. — С. 62.

⁵⁴ Ульяновський В. Пилип Орлик. — С. 485.

⁵⁵ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція... — С. 132.

⁵⁶ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція... — С. 109–111.

держави, звільняла підданих від обов'язків перед монархом. До того ж, у такий спосіб ще раз було наголошено на відсутності етногенетичної спорідненості українців і росіян та історичних прав Росії на землі Наддніпрянщини.

У своїх пізніших висловлюваннях, зокрема, у листі до кардинала Флері від 1737 р., Г Орлик наголошує на тому, що агресивний експансіонізм є історичною рисою політики Російської держави. На думку автора, цей експансіонізм здатний порушити всю «європейську систему». Вірогідно, під останньою Г. Орлик розуміє поширену в його час ідею про рівновагу сил у політиці Європи, що здатна забезпечити стабільність на континенті. Документ також наголошує на «варварстві» як характеристиці царського правління⁵⁷

У своїй незакінченій праці «Замітки про Україну й козаків...» Г. Орлик наголошує на тому, що Переяславський договір визнав українців «вільним народом», що свобода — їхня найбільша цінність. На його думку, порушення царським урядом положень Переяславського договору 1654 р. спричинило тривалу війну Війська Запорозького проти Російської держави, що припинилася тільки за часів гетьманування І. Мазепи, якому вдалося відновити чинність згаданої угоди⁵⁸.

Отже, часи гетьманування І. Мазепи стали переломним етапом у розвитку відносин Війська Запорозького з Російською державою. На нашу думку, проаналізований матеріал дає змогу стверджувати, що на час укладення Коломацького договору 1687 р. та до кінця XVII ст. українсько-російські відносини мали риси до певної міри відкритої моделі з успішно реалізованими механізмами вирішення питань, що виникали. У цей час централізаторські устремління царського уряду не мали однозначної тенденції розвитку і певним чином коригувалися, ослаблялися, а подеколи й зупинялися діяльністю уряду І. Мазепи. Ми не вважаємо, що до жовтня 1708 р. існувала криза правового змісту у характері відносин Війська Запорозького з Російською державою.

Наростання кризових явищ у відносинах Війська Запорозького з царським урядом у 1700–1708 рр., що стало головною передумовою формування нового курсу І. Мазепи, спрямованого на вихід української автономії з Російської держави, так само не мало прямого правового виразу. Проте елементи цієї кризи — ігнорування царем положень договорів з українською автономією та його проекти реформ, що ставили

---

⁵⁷ Борщак І. Григор Орлик. Великий мазепинець, генерал-поручник Людовика XV // Борщак І. Мазела. Орлик. Войнаровський. — Львів, 1991. — С. 177.

⁵⁸ Там само. — С. 186.

під сумнів саме існування Війська Запорозького, були пов'язані з порушенням та готовністю порушити норми, що становили головний правовий зміст моделі українсько-російських відносин.

У 1687–1708 рр. тема еволюції цих відносин залишалася однією з головних в українській політичній і правовій думці. Наявні пам'ятки демонструють поширене засудження українськими авторами політики царського уряду після 1700 р. Водночас різні українські політичні сили пропонували різноманітні шляхи виходу з кризи у відносинах сторін — від петицій та переговорів до військових дій.

При цьому характерно, що положення головного правовстановлюючого документа, яким регламентувалися такі відносини, — Переяславського договору 1654 р., та самі відносини на початковому етапі їх розвитку дістали схвальну оцінку у політико-правових поглядах емігрантів.

Згаданий документ залишався базовим у їхній оцінці правового змісту українського державотворення як такий, що найбільш повно відбивав параметри цього процесу. Правовідносини, встановлені відповідно до нього, характеризувалися мазепинцями у термінах середньовічної правової культури європейської аристократії, а саме як договірні відносини між сувереном і колективним васалом, взаємозобов'язуючі для обох сторін.

При цьому тлумачення принципів та форми укладення договору підміняє у працях емігрантів аналіз конкретних положень документа. Зважаючи на те, що текст документа був широко відомий представникам української старшини того часу, ми можемо говорити про свідоме творення мазепинцями правової ідеології українського державотворення на основі такого тлумачення, не в усьому адекватного реальним нормам Переяславського договору 1654 р.

Елементи цієї ідеології з'явилися задовго до 1708 р., проте саме І. Мазепою у останній рік його гетьманування (1708–1709) та українською політичною еміграцією першої половини XVIII ст. вони були найбільш цілісно сформульовані та широко пропаговані. Мета такого їх використання полягала у доведенні права населення Війська Запорозького на самовизначення.

Мазепинці зберегли погляд на відносини української автономії з царським урядом в руслі теорії про договірне походження держави. «Вільний козацький народ» у їхніх творах — територіально обмежена та інституціоналізована корпорація знаті, що мала право на самовизначення у сенсі вільного вибору монарха. Інакше кажучи, — автономне утворення, що мало право на вибір приналежності до тієї чи іншої держави.

Проте, окрім систематизації елементів такої правової ідеології, остання, на нашу думку, містить кілька важливих нових елементів:

1. посилений наголос на тиранічній формі правління у Російській державі, що узагальнювало тези про порушення царем положень українсько-російських договорів та більшою мірою вводило відносини двох суб'єктів в європейський політичний і правовий контекст; це також свідчило про завершення теоретичного оформлення ідеологічного бачення відносин української автономії з царським урядом;

2. вперше за допомогою історичної (етногенетичної за формою) хозарської теорії походження українців обґрунтовано право Війська Запорозького на вихід з Російської держави;

3. відбулася певна «демонізація» Російської держави, через зростання при аналізі відносин української автономії з царським урядом, поряд з правовою базою та практикою, елементів тлумачення намірів останнього, їх абсолютизація аж до образу Росії як всесвітньої загрози, що, до речі, поклато початок геополітичному баченню проблеми відносин Війська Запорозького з Російською державою.

Переяславський договір 1654 р. став для мазепинців символом і найповнішим втіленням ідеї української державності. Характерно, що українська еміграція не запропонувала у своїх проектах розвитку української автономії у складі Російської держави правових норм, які до того не були реалізовані у договорах 1654 та пізніших років.

Єдиним принциповим нововведенням стала ідея про міжнародні гарантії непорушності правового положення української автономії під царською владою. Ця ідея стала значним кроком на шляху до утвердження концепції суверенності української держави і є одним з найбільших теоретичних досягнень політичної думки української еміграції першої половини XVIII ст. Другим досягненням стало вперше сформоване універсальне бачення відносин Війська Запорозького з Російською державою у правовому, політичному, геополітичному, історичному, етнічному і навіть психологічному вимірах. І, нарешті, ще однією важливою особливістю стала поява в українсько-російських відносинах нового юридичного суб'єкта — Запорозької Січі.

Ми не можемо погодитися з поширеною в історіографії думкою, згідно з якою українська політична еміграція стала на шлях безкомпромісної боротьби з Російською державою. Так само не відповідає дійсності твердження багатьох дослідників про те, що російський напрям у діяльності мазепинців якщо й був присутній, то лише як вимушений. Насправді ідейний комплекс І. Мазепи та емігрантів був спрямований на повнішу реалізацію правової моделі відносин Війська Запорозького з царським урядом. Загалом можна твердити, що переосмислення та спроби відновлення чинності правових норм відносин Війська Запо-

розького з Російською державою були однією з центральних складових діяльності та ідейної спадщини І. Мазепи та української політичної еміграції першої половини XVIII ст.

Олексій Путро

Двірцеві інтриги уряду Катерини II: «Змова Мировича» та «Справа Мацієвича»

17 серпня 1764 р. в столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі був опублікований сенсаційний документ під назвою «Маніфест імператриці Катерини II про умертвіння принца Іоанна Антоновича». В ньому самодержиця, яка щойно перед тим посіла російський престол шляхом чергового дворцевого перевороту, сповіщала населення країни про смерть колишнього імператора Росії, принца Іоанна Антоновича. Останній, як повідомлялось у «Маніфесті», був убитий у Шліссельбурзькій фортеці, де перебував у багаторічному ув'язненні, двома гарнізонними офіцерами — капітаном Власьєвим і поручиком Чекіним — наглядачами імператора. Разом з тим, імператриця підкреслювала, що вбивство принца було вимушеним з боку зазначених офіцерів, оскільки сталося у зв'язку зі збройною спробою визволити з ув'язнення колишнього російського імператора підпоручиком Смоленського піхотного полку, українцем за походженням Василем Мировичем.

Як з'ясувалось, це був онук Федора Мировича, одного з найбільш відданих і послідовних соратників українського гетьмана Мазепи, який, як відомо, був оголошений Петром I зрадником і найбільшим державним злочинцем Російської імперії. У свою чергу, Катерина II оголошувала в «Маніфесті» Василя Мировича бунтівником, який був «по крові своїй Вітчизні віроломним»¹

Тексти зазначеного маніфесту, а також відповідного царського указу про так звану «Змову Мировича» було розіслано по величезній Російській імперії. Потрапили вони й в Україну—Гетьманщину, написані на ім'я гетьмана Кирила Розумовського. Зокрема, «Маніфест» було надіслано накладом у двісті примірників, а указ — п'ятдесят, з вимогою розмноження і розіслання в усі полки і сотні тодішньої української автономної держави².

Однак, як засвідчує ретельний аналіз історичних подій і фактів, це була, на нашу думку, одна з найбільших політичних провокацій XVIII ст.,

---

¹ Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — Кн. 1. — М., 1861. — С. 183–185.

² Центральний державний історичний архів України. — Ф. 269, оп. 1, спр. 4150. — Арк. 1–5.

ініціатором і натхненником якої виступила російська імператриця Катерина II. Серед тих, хто спричинився до втягнення у цю провокацію 24-річного онука мазепинця Василя Мировича, окрім російських масонів на чолі з Микитою Паніним, був і тодішній гетьман України Кирило Розумовський. Останній, як відомо, на той час перебував у вкрай складній ситуації, власне, напередодні свого падіння й остаточної ліквідації гетьманства в Україні. Не виключено, що К. Розумовський, вступивши у змову з Катериною II, намагався у такий спосіб зберегти гетьманську владу.

Водночас очевидним є і той факт, що корені цієї провокації сягали ще початку 40-х років XVIII ст., зокрема, часів царювання Єлизавети Петрівни.

Після того, як в ніч з 24 на 25 листопада 1741 р. у Санкт-Петербурзі стався двірцевий переворот, внаслідок якого російський імператорський престол посіла 32-річна донька Петра I Єлизавета, перед нею постала проблема збереження і зміцнення своєї влади. Як відомо, Петро I, скасувавши старий порядок успадкування престолу по прямій чоловічій висхідній лінії, встановив новий, за яким правлячий монарх міг сам визначатися щодо свого спадкоємця. Останнього ж Петро I, вмираючи, так і не встиг назвати. У заповіті імператриці Катерини I, де вже поєднувалися старий і новий порядки, все ж перевага щодо успадкування престолу надавалася спадкоємцям чоловічої статі. Таким чином Єлизавета, хоч і була донькою Петра I, по суті, не мала законних прав на престол ні після смерті Петра II (1730 р.), ні після смерті Анни Іоанівни (1740 р.).

Та переможці, як відомо, диктують свої закони і свої правила гри. I Єлизавета, не маючи достатньо законних прав, поквапилася скористатися правом сильного. Особливу увагу в цьому плані було приділено нейтралізації головного претендента на престол — скинутого малолітнього Івана Антоновича (Брауншвейзького) — правнука царя Івана Олексійовича (брата Петра I. — *О. П.*), якому Єлизавета невдовзі перед тим (1740 р.) присягала на вірність як своєму монарху.

За указом від 28 листопада 1741 р. екс-імператор і його родина повинні були негайно залишити Росію і виїхати за кордон, до німецького князівства Брауншвейг. Та, коли брауншвейзька родина перебувала вже в дорозі, Єлизавета змінила своє попереднє рішення і наказала не випускати сім'ю за межі Російської імперії. 1744 р. високотитуловані арештанти, за секретним розпорядженням з Петербургу, під посиленням конвоєм були відправлені до м. Холмогори Архангельської губернії, де перебували в ув'язненні багато років. При цьому 4-річний на той час Іван Антонович був відібраний у батьків і утримувався окремо в суворій ізоляції і надзвичайній таємниці. Цариця Єлизавета, яка під час

перевороту 1741 р. дала обітницю не застосовувати в країні смертної кари, свідомо прирекла на повільну і мученицьку смерть малу дитину, яка стала заручницею і невинною жертвою брудної і жорстокої політичної гри.

1756 р. Єлизавета Петрівна, так і не позбувшись постійного страху перед можливим визволенням Івана Антоновича її політичними ворогами як в середині країни, так і за її межами, відправляє 16-річного в'язня з Холмогор до сумнозвісної Шліссельбурзької фортеці, в якій для російської «залізної маски» через 8 років настав кривавий фінал.

А тим часом на російську політичну арену виходила велика княгиня Катерина Олексіївна — дружина спадкоємця імператорського престолу Петра Федоровича. Смілива, рішуча, з міцними нервами й надзвичайно амбітна велика княгиня, готуючись до захоплення російського престолу, у таємній переписці з англійським послом в Росії Чарльзом Уільямсом, висловлювала впевненість у тому, що в Петербурзі немає жодного офіцера, який не був би готовий до військового перевороту на її користь. Зазначимо принагідно, що це мало місце ще задовго до знайомства Катерини Олексіївни з гвардійськими офіцерами — братами Орловими, що сталося лише навесні 1759 р. Отже, логічно припустити, що йшлося, мабуть, про гвардійців Ізмайлівського полку і, насамперед, їхнього командира — гетьмана України Кирила Розумовського, який на той час, разом зі старшим братом Олексієм, багаторічним фаворитом імператриці Єлизавети Петрівни, вже входив до кола найближчих друзів і прихильників великої княгині Катерини Олексіївни.

Коли 25 грудня 1761 р. упокоїлась імператриця Єлизавета Петрівна, вона, всупереч загальному очікуванню, так і не наважилася за життя позбавити права престолонаслідування Петра Федоровича на користь малолітнього принца Павла. Тож в Росії з'явився новий імператор під іменем Петро III. Знаменно, що у Маніфесті про сходження останнього на престол немає жодного слова ані про дружину Катерину Олексіївну, ані про наступного спадкоємця, тобто принца Павла Петровича³ Цим офіційним документом імператор Петро III не тільки проігнорував факт існування імператриці в особі Катерини, але й публічно, по суті, на весь світ оголосив про свою переконаність у тому, що принц Павло не був його рідним сином. Якщо припустити, що це насправді так, то логічно, що імператор Петро Федорович був останнім з династії Романових, яка припинила своє існування з його насильницькою смертю в липні 1762 р.

---

³ Див.: Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — Т. XV. — СПб., 1830. — С. 875.

Смерть Єлизавети Петрівни остаточно розв'язала руки Катерині Олексіївні щодо здійснення плану захоплення нею російського імператорського престолу. Разом зі своїми прихильниками вона почала готуватись до більш рішучих дій — здійснити дворцовий переворот і в такий, вже традиційний для тогочасної Росії, спосіб скинути Петра III з престолу. При цьому не виключалося фізичне знищення останнього. Безпосереднє оперативне керівництво діями змовників було зосереджене в руках Микити Паніна⁴, частково — його племінниці Катерини Дашкової, на той час близької подруги Катерини Олексіївни⁵. Під їхнім керівництвом діяли й такі відомі учасники згаданих подій, як брати Орлови, виступаючи, щоправда, здебільшого лише як безстрашні виконавці.

Та чи не найвидатнішу роль у здійсненні дворцового перевороту на користь Катерини зіграв таки український гетьман К. Розумовський. Саме в розташування його гвардійського полку (Ізмайлівського) з'явилася вночі 28 червня 1762 р. справжня провідниця перевороту — велика княгиня Катерина Олексіївна, де й прийняла від гвардійців першу присягу на вірність. За розпорядженням К. Розумовського, як президента Російської Академії, в друкарні останньої вже заздалегідь було надруковано маніфест про сходження на престол Катерини II. Текст маніфесту склав Григорій Теплов — близька до гетьмана людина. Діючи в глибокій конспірації, К. Розумовський свої рішення й вчинки щодо здійснення змови погоджував, по суті, лише з Катериною⁶. Остання, своєю чергою, тримала в суворій таємниці стосунки з гетьманом навіть від найближчого оточення, не виключаючи братів Орлових і княгині Дашкової.

Після того, як до повсталого Ізмайлівського гвардійського полку на чолі з К. Розумовським приєдналися два інші гвардійські полки — Семенівський і Преображенський, а потім ще ряд піхотних і артилерійських з'єднань, події набрали вже незворотного характеру на користь змовників. Невдовзі загальна кількість війська, що присягнуло на вірність Катерині, становила 14 тис. чоловік⁷. На чолі цього війська Катерина 29 червня вирушила з Петербурга, де відбулося вже офіційне проголошення її імператрицею, до Петергофа. В офіційній свиті нової імператриці почесне місце займав граф К. Розумовський.

Серед активних учасників дворцового перевороту було ще декілька українців, зокрема, гвардійські офіцери брати Захар і Михайло Дубян-

---

⁴ Див.: Русский архив. — 1879. — № 3. — С. 362–369.

⁵ Див.: Записки княгини Е. Р. Дашковой. — М., 1990 (Репринтне відтворення видання 1859, Лондон). — С. 40–43; 53–59.

⁶ Див.: Бильбасов В. А. История Екатерины Второй. — Т. 2. — Берлин, 1900. — С. 11.

⁷ Павленко Н. И. Вокруг трона. — М., 1998. — С. 659.

ські — сини духівника імператриці Єлизавети Петрівни Федора Дубяньського⁸.

Продовжуючи ще певний час купатися в промінях своєї гучної слави улюбленця імператриці, К. Розумовський під час коронації в московському Кремлі підніс на золотій подушці корону для Катерини II. А коли в Грановитій палаті з нагоди цієї події відбувся бал, то честь відкрити його полонезом було надано двом танцюючим парам — подружжю Розумовських і австрійському послу графу Мерсі д'Аржанто з графинею А. К. Воронцовою⁹. Та вже тоді, під час коронації, коли Катерина II щедро роздавала нагороди своєму оточенню і особливо учасникам дворцового перевороту, К. Розумовському довелося проковтнути першу гірку пігулку — його недоброзичливці брати Орлови були удостоєні графського титулу Російської імперії, а Григорій Орлов, окрім того, одержав одну з найвищих офіційних посад при царському дворі — генерал-ад'ютанта імператриці.

Щоправда, таку ж посаду одержав і сам К. Розумовський, ставши при цьому ще й сенатором з пожиттєвим грошовим окладом в 5 тис. рублів на рік, що на той час становило величезну суму.

Цілий рік він ще залишався при царському дворі, користуючись цілковитою прихильністю Катерини II. І лише у червні 1763 р., остаточно зіпсувавши стосунки з Григорієм Орловим, гетьман виїхав до України. Та тривале перебування при царському дворі на перших ролях не могло не позначитися на його політичних амбіціях, що знайшло свій прояв, зокрема, у спробі К. Розумовського встановити спадкоємне гетьманство. У свою чергу, ця обставина стала лише вдалим приводом до остаточного вже на той час рішення Катерини II ліквідувати гетьманство в Україні взагалі.

Поряд з твердим наміром ліквідувати гетьманство в Україні, Катерина II переймалася ще однією надзвичайно важливою для неї проблемою, а саме остаточним знешкодженням багаторічного в'язня, екс-імператора Росії Івана Антоновича. Знищення останнього, після вбивства Петра III, було однією з головних ланок плану Катерини II щодо зміцнення свого становища на російському троні. Вона чітко усвідомлювала, що поки Іван Антонович живий, він постійно становитиме для неї загрозу.

І от, ледь посівши імператорський трон, Катерина II почала приділяти посилену увагу в'язневі № 1 Російської імперії. Після відвідання Івана Антоновича особисто у серпні 1762 р. в Шліссельбурзькій фортеці й оголошення його божевільним імператриця наказала повністю

⁸ Осьмнадцатый век. — Кн. 3. — М., 1869. — С. 344, 374.

⁹ Бильбасов В. А. Указ. соч. — С. 170–171.

поновити особовий склад охорони екс-імператора. Безпосередніми охоронцями і наглядачами, які мешкали в одному приміщенні з в'язнем, було призначено капітана Власьєва і поручика Чекіна — офіцерів, які, за донесеннями попереднього наглядача, поручика Овчина, постійно знущались над арештантом. Так звану «секретну комісію», що відала «справою» колишнього імператора, очолив один з найближчих сподвижників Катерини II Микита Панін. Останній, звичайно ж за погодженням з Катериною II, одразу склав нову секретну інструкцію, виключно для безпосередніх наглядачів Івана Антоновича. Вражають жорстокість і цинізм, що містяться в цій інструкції. Так, в разі хвороби в'язня, категорично заборонялося звертатись за допомогою до лікаря. Єдиною сторонньою особою, що могла бути допущена до арештанта, інструкція називала священика, який мав лише прийняти сповідь вмираючого. З самого ж священика при цьому бралася підписка про те, що «кого сповідав, про те нікому до кінця життя свого не розповідав би під страхом скарання на смерть»¹⁰ Та найбільш вражаючим і вирішальним положенням, заради якого, власне, й писалася ця інструкція, було наступне: «Якби сталося так, що хтось прийшов би з командою або один, хоча б то був і комендант або інший якийсь офіцер, без іменного власноручного Її Імператорської Величності підпису, повеління або без письмового від мене (тобто М. Паніна. — *О. П.*) наказу, і захотів арештанта у вас взяти, то його (арештанта. — *О. П.*) нікому не віддавати, і вважати все те за підробку або ворожу руку. Якщо ж ця рука виявиться такою сильною, що нічого не можна вдіяти, то арештанта умертвити, а живого нікому його в руки не віддавати (підкреслення наше. — *О. П.*)»¹¹. Впадає в око дивовижний збіг цього пункту інструкції (по суті, плану дій. — *О. П.*) з тим, що сталося трохи пізніше в реальності. А якщо узяти до уваги листи М. Паніна за серпень і листопад 1763 р. до наглядачів Власьєва і Чекіна із запевненнями стосовно того, що «ваша комісія для вас незабаром закінчиться... не більш як до перших літніх місяців (1764 р. — *О. П.*) продовжитися може»¹², то всі сумніви щодо ретельної підготовки Катериною II та її прибічниками плану фізичного знищення Івана Антоновича повинні, на нашу думку, відпасти.

Важливою складовою частиною цього плану було знайти виконавця, що за своїми об'єктивними й суб'єктивними даними зміг би стати лише сліпим зряддям в руках високопоставлених убивць. Незабаром вибір М. Паніна, який, як зазначалося вище, був на той час главою російських масонів, випав на молодого масона Василя Яковича Миро-

---

¹⁰ Там же. — С. 344.

¹¹ Там же. — С. 343–344.

¹² Там же. — С. 346–347.

вича, підпоручика Смоленського піхотного полку в Петербурзі, командиром якого був рідний брат М. Паніна Петро Панін.

Відомо, що В. Мирович певний час був навіть ад'ютантом у полковника П. Паніна. Пізніше, вже під час слідства над ним, Катерина II стосовно останнього писала Микиті Паніну: «Брат ваш, у якого Мирович був ад'ютантом, говорить про нього, що він брехун і безсоромна людина, і великий боягуз»¹³. Неодноразове відвідування В. Мировичем Петра Паніна в його будинку засвідчила в своїх «записках» Катерина Дашкова.

Невідомо, чи належала до масонства сама Катерина II, проте безперечним є те, що в перші роки після захоплення російського престолу вона була досить лояльною до діяльності масонів. Історик Г. В. Вернадський стосовно цього зазначав: «Можливо, що Катерина, сама не беручи участі у масонстві, ставилась до нього лояльно з політичних міркувань, вважаючи, що їй вигідно так ставитись. Так само, зовсім не будучи релігійною, вона офіційно лагодила з релігією, шукаючи собі підтримки у православного духовенства»¹⁴

В. Мирович неодноразово зустрічався зі своїм земляком гетьманом К. Розумовським, шукаючи підтримки у своїх справах щодо повернення хоча б частини його родових маєтків. Після того, як Сенат відмовив йому у проханні, Мирович двічі звертався і до Катерини II, але й імператриця, безсумнівно, обізнана з історією родини «зрадників» Мировичів, у своїх резолюціях на чолобитних прохача від 13 квітня і 9 червня 1764 р. дала негативну відповідь¹⁵. Отже, В. Мировича позбавили останньої надії покінчити із злиднями. У нього забрали все, залишивши тільки славне прізвище, за яке він і страждав. Незаміжні три сестри В. Мировича, які мешкали в Москві і були такими ж знедоленими, як і він сам, час від часу в своїх листах благали про яку-небудь матеріальну допомогу, але він не міг їм нічим зарадити, краючись від того ще дужче.

Про все це молодий офіцер розповідав К. Розумовському, який, безперечно, був обізнаний з трагедією родини Мировичів. Як гетьман України, він знав також і про тривалу антиросійську діяльність в еміграції діда Василя Мировича, Федора Івановича Мировича, який багато років виконував дипломатичні і розвідувальні доручення гетьмана Пилипа Орлика та його сина Григорія. Молодший брат Федора Іван, якого ще немовлятам разом з усією великою родиною Мировичів було заслано до Сибіру, згодом, будучи вже офіцером російської армії, втік за кордон

---

¹³ Там же. — С. 325.

¹⁴ Вернадский Г. В. Русское масонство в царствование Екатерины II. — СПб., 1999. — С. 40.

¹⁵ Див.: Бильбасов В. А. Указ. соч. — С. 354.

і перейшов на службу до кримського хана. Ще в 50-х рр. XVIII ст. діяльність українських політичних емігрантів, зокрема, братів Мировичів, настільки дошкуляла російському урядові, що їхньою «справою» займалася безпосередньо й імператриця Єлизавета¹⁶. У свою чергу, гетьман Розумовський в одному з листів до канцлера Воронцова у 1757 р. пропонував навіть здійснити терористичний акт проти Ф. Мировича і його побратима Ф. Нахимовського — людей уже похилого віку, які перебували на той час у Криму і намагалися звідти підбурювати запорозьких козаків проти Росії¹⁷. Звичайно ж, К. Розумовський розумів усю безперспективність намагань молодого Мировича повернути маєтки, що колись належали його славному роду, а разом з тим і неможливість допомогти землякові, навіть за усього його бажання. Тим більше, що гетьман сам перебував у надзвичайно скрутному становищі, чекаючи на рішення імператриці щодо його майбутнього і долі України—Гетьманщини в цілому. І чи не цього часу у графа К. Розумовського, масона вже з великим стажем, виник задум навести в масонство і Василя Мировича? Якщо це так, то тоді про цей намір обов'язково повинен був дізнатися і глава російських масонів Микита Панін, який, до того ж, був і особистим другом К. Розумовського.

Принаймні, відомі слова, що були сказані гетьманом своєму співрозмовнику, і які, до речі, В. Мирович повторив після свого арешту під час слідства, змушують замислитись щодо можливості, а то й реальності, вищенаведеного припущення. Ось ця промовиста фраза К. Розумовського, звернена до В. Мировича під час їхньої останньої бесіди: «Мертвих з труни не повертають, ти — молода людина: сам собі прокладай дорогу. Намагайся сподоблятися іншим, намагайся схопити фортуна за чуба і будеш таким же паном, як і інші»¹⁸.

Ті «інші», про яких йшлося, найімовірніше, були учасниками недавнього двірцевого перевороту 1762 р. Про цих людей, зокрема, про офіцерів, про їхні щасливі долі і величезні багатства, отримані за один день, багато чув і сам Мирович. А деяких із них, зокрема, відомих усьому Петербургу гультьяїв і кулачних бійців братів Орлових, він знав особисто. Й справді, буквально на очах у Мировича ці люди, які ще зовсім недавно не мали жодної ваги в суспільстві, стали титулованими сановниками і багатіями. Отже, було над чим замислитись молодій і амбітній людині, яку, до того ж, з усіх боків обступили злидні. І, як засвідчили подальші події, прийнявши вже обітницю масона, В. Мирович, очевидно,

---

¹⁶ Див.: Путро О. З історії першої української політичної еміграції (за архівними документами XVIII ст.) // Сіверянський літопис. — 1998. — № 5. — С. 3–9.

¹⁷ Там само. — С. 8–9.

¹⁸ Русский архив. — 1863. — № 2. — С. 478.

зголосився на запропоновану роль головного виконавця у тій страшній і підступній драмі-провокації, натхненницею якої виступала сама імператриця Катерина II, а безпосереднім режисером — глава російських масонів і керівник відомства «таємних справ» (з грудня 1763 р. — *О. П.*) Микита Панін та вузьке коло його однодумців, включаючи й гетьмана України К. Розумовського.

З весни 1764 р. в Петербурзі почали наполегливо поширюватися чутки про великі зміни, що, начебто, мали відбутися незабаром у політичному житті, зокрема, про усунення Катерини II і відновлення на російському престолі Івана Антоновича, про покарання ряду царських сановників, які сприяли свого часу скиненню останнього, тощо. Поряд з тим, на вулицях столиці все частіше з'являлись підкидні анонімні листи (так звані, «підметні». — *О. П.*) з аналогічним змістом. Так, наприклад, в одному з таких листів, знайденому на вулиці 20 червня 1764 р., якраз у день від'їзду імператриці до Ліфляндії, було написано таке: «Як тільки волею Божою Іоан престол одержить, Мініх, Остерман і Бірон — у відставку»¹⁹. В іншому листі йшлося про те, що «вже час іде до бунту... графа Захара Чернишова четвертувати, також Олексія Розумовського і Григорія Орлова, і потім не буде внадно іншим переступати попередніх царів права і закони, а царицю (Катерину II. — *О. П.*) вислати в свою землю, а царський престол потрібно утвердити за невинним Іоанном Антоновичем»²⁰. Подібні розмови, зокрема, про нещасну долю екс-імператора Івана Антоновича, мали місце навіть серед гвардійців.

Характерно, що Катерина II, яка перед тим досить нервово і навіть хворобливо сприймала подібні речі, особливо пов'язані із зазіханням на її владу, цього разу надивовижу спокійно відреагувала на появу цих листів, передавши їх М. Паніну і князю О. Вяземському, котрий виконував обов'язки генерал-прокурора, і поїхала до Ліфляндії. До речі, одержавши 9 липня 1764 р. вже у Ризі повідомлення від Паніна через спецкур'єра про події в Шліссельбурзькій фортеці, тобто про спробу Мировича визволити Івана Антоновича, Катерина II зовсім не поспішала з поверненням і лише через сім днів, 15 липня 1764 р., виїхала до Петербургу.

Серед відправлених перед тим до столиці конкретних розпоряджень Катерина II написала приватного листа до М. Паніна, в якому, не приховуючи своєї радості відносно смерті Івана Антоновича, зазначала: «Провидіння подало мені явну ознаку своєї милості, надавши такого кінця цьому дійству»²¹

---

¹⁹ Бильбасов В. А. Указ. соч. — С. 347.

²⁰ Там же.

²¹ Там же. — С. 381.

Поки там що, М. Панін одразу ж надіслав кур'єра з повідомленням про те, що сталося в Шліссельбурзькій фортеці, до коменданта Петербурга генерала І. Неплюєва. Як писав останній у своїй «записці», М. Панін повідомляв його про те, що «якийсь малоросіянин на ім'я Минович, дослужившись до офіцерства і перебуваючи в Шліссельбурзькій фортеці на варті, вчинив злочинське підбурювання, під час якого нещасливо народженого принца було позбавлено життя»²². Далі, як стверджував Неплюєв, М. Панін настійно рекомендував йому вжити необхідних запобіжних заходів, незважаючи на те, що «він, Минович, і його спільники усі спіймані»²³. Генерал Неплюєв, у свою чергу, порадившись з в. о. генерал-прокурора О. Вяземським, який негайно прибув до нього, прийняв рішення не поширювати одержану від Паніна інформацію, а лише попередити вищий офіцерський склад військового гарнізону столиці про те, «щоб кожний у своїй команді потурбувався про порядок і спокій»²⁴. Звичайно, що подібна вказівка військового коменданта Петербурга була спрямована на вжиття відповідних заходів у разі можливих хвилювань і заворушень серед населення столиці і солдатських мас в зв'язку зі смертю колишнього імператора Росії Івана Антоновича. Поряд з тим, І. Неплюєв через статс-секретаря імператриці Г. Теплова передав лист М. Паніну, в якому вперше порушив питання про необхідність і доцільність піддати катуванню заарештованого Миновича, аби швидше дізнатися про його спільників. «Не можна сподіватися, — писав І. Неплюєв, — щоб така мала людина таку важливу справу сама вдіяла, а це катування потрібно для того, аби ті спільники не зникли»²⁵. Зрозуміло, що це аж ніяк не входило до розрахунків М. Паніна, і він одразу ж, через того ж Г. Теплова, поквапився відповісти І. Неплюєву, що, на його думку, «справа вчинена одним лихим фанатиком і звичайно немає великої змови»²⁶, і що він не вважає за потрібне піддавати Миновича катуванню.

На початок серпня 1764 р. слідство за «справою Миновича», де йшлося про найтяжчий вид злочину — спробу державного перевороту й усунення з престолу імператриці Катерини II, було практично завершено. Принаймні, генерал-поручик Ганс Веймарн, призначений М. Паніним головним слідчим, тоді вже подав Катерині II так званий «екстракт» слідчої справи. На підставі останнього було складено текст маніфесту «Про умертвіння принца Іоанна Антоновича». Підписаний

---

²² Русский архив. — 1871. — № 6–12. — С. 679–681.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ Бильбасов В. А. Указ. соч. — С. 539.

²⁶ Там же.

імператрицею й опублікований 17 серпня 1764 р., він був розісланий по всій Російській імперії, включаючи Україну–Гетьманщину, про що йшлося на початку даної публікації. У цьому маніфесті, поряд з викладом офіційного погляду царського уряду на суть і оцінку подій, що сталися, водночас йшла мова про створення так званого Верховного суду над Мировичем. До його складу увійшло 48 вищих сановників імперії, в тому числі 5 духовних та 43 військові і цивільні особи²⁷. Серед них, зокрема, були К. Розумовський, М. і П. Паніни, А. Олсуф'єв, Г. Орлов та ін.

Утворивши цей Верховний суд, Катерина II мала на меті заспокоїти громадську думку, насамперед європейських країн, і щодо об'єктивності розгляду справи, і щодо винесення вироку Мировичу. Водночас у такий спосіб намагалася створити враження начебто своєї непричетності до майбутнього рішення суду. Однак факти свідчать про те, що Катерина II тримала під своїм контролем усю роботу Верховного суду до найменших деталей. За її особистим дорученням, вже повноправний на той час генерал-прокурор О. Вяземський слідкував не тільки за роботою суду в цілому, але й корегував, у разі потреби, поведінку й виступи кожного його члена, щодня доповідаючи про свої спостереження імператриці. Особливо велику активність О. Вяземський виявив у питанні щодо застосування до Мировича катування, яке було порушене у суді духовенством, а потім і одним з цивільних членів суду — президентом Медичної колегії бароном Черкасовим. Останній, зокрема, виклав свою думку навіть у писемній формі, де доводив, що Мировича потрібно піддати катуванню, щоб дізнатися про його спільників. «Нам потрібно, — писав Черкасов, — жорстоким катуванням злочинця виправдати себе не тільки перед тими, хто живе зараз, але й перед наступними після нас поколіннями. А то є побоювання, щоб не мали причини вважати нас за машин, що від стороннього натхнення рухаються, а то й за комедіантів» (виділення наше. — О. П.)²⁸. «Я не хочу, щоб його катували лише для того, аби примножити його муки за злочинство, — продовжував барон Черкасов, — але лише для того, щоб змусити його відкрити своїх спільників, однодумців або підбурювачів, якщо він їх має. Мені не віриться, що Мирович не мав спільників...»²⁹. Знаючи думку Катерини II відносно цього, О. Вяземський намагався заборонити навіть зачіпати це питання в суді. Коли ж це йому не вдалося, він звернувся за допомогою до імператриці. Остання роздратовано відповіла генерал-прокурору, що вона «вкрай здивована, що суд замість того, щоб займатися тим, що йому доручено, займається дурницями» і що,

²⁷ Там же. — С. 386.

²⁸ Там же. — С. 390, 542.

²⁹ Там же.

якщо «сентенція (тобто рішення про застосування катування Мировича. — О. П.) буде підписана, то суд вже більше не буде мати потреби й збиратися»³⁰. Водночас Катерина II просила Вяземського передати деяким членам суду «на вухо» її позицію. Внаслідок вчиненого на нього тиску і особливо після особистої зустрічі з Катериною II, барон Черкасов наступного дня вибачився перед членами суду за різкий тон свого попереднього виступу, надто за припущення щодо «стороннього впливу», і більше не наполягав на своїй вимозі піддати Мировича катуванню.

Тим часом «справа Мировича» набула досить широкого резонансу як в самій Російській імперії, так і за її межами. Думка про необхідність катування Мировича з тим, аби дізнатися про його спільників була поширена серед різних верств суспільства. Її, зокрема, активно підтримував визначний духовний діяч і письменник, довголітній митрополит Ростовський і Ярославський (1742–1763), член Синоду, українець за походженням Арсеній Мацієвич, який на той час був проголошений особисто Катериною II «небезпечним державним злочинцем». І 1767 р., вже перебуваючи на засланні, А. Мацієвич висловлював думку про те, що В. Мирович не діяв один, а з ним було «багато і великих панів у змові»³¹.

Владика А. Мацієвич уже з початку 1740-х рр. виділявся серед українського й російського духовенства своїми палкими виступами за старожитні права духовного стану. Відомо, що він був автором підписаної разом з Амвросієм Юшкевичем записки цариці Єлизаветі «О благочинії церковном» (15 квітня 1742 р.), в якій йшлося про відновлення в Росії патріаршого престолу, ліквідованого за часів реформ Петра I³². 1744 року митрополит Ростовський і Ярославський виявився єдиним членом Синоду, що відмовився скласти присягу, оскільки в ній найвищим суддею в церковних справах визнавалася світська особа, а саме — російський імператор. Звістка про цей мужній вчинок А. Мацієвича широко розійшлася по всій Росії й Україні і сприяла зростанню його авторитету як одного з духовних провідників православної церкви.

Особливо митрополит Ростовський став популярною особою в країні і, зокрема, в церковних колах, коли оголосив справжню війну політиці російських урядів (спочатку Петра III, а потім і Катерини II), спря-

---

³⁰ Там же.

³¹ Брикнер А. История Екатерины Второй: В 2-х томах. — Т. 1. — М., 1991. — С. 167 (Репринтне відтворення. СПб., 1885).

³² Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців. — К., 1999. — С. 393.

мованій на утиснення прав духовенства в економічній сфері і, зокрема, на ліквідацію («секуляризацію») церковного й монастирського землеволодіння.

Слід сказати, що загострення особистих стосунків між А. Мацієвичем і Катериною II сталося ще напередодні коронації останньої. Ростовський митрополит, як один з найавторитетніших членів Синоду, рекомендував, аби процедуру коронації виконав українець Тимофій Щербацький, на той час митрополит Московський. Однак імператриця рішуче відкинула цю пропозицію, насамперед з огляду на українське походження останнього і наполягла на тому, щоб коронацію здійснив росіянин Дмитрій Сеченов, архієпископ Новгородський, який, до того ж, брав активну участь у дворцовому перевороті 28 червня 1762 р. Більше того, Катерина II не запросила митрополита Арсенія на свою коронацію взагалі, завдавши йому великої навмисної образи. До цього додалася давня конфліктна ситуація навколо перенесення мощів новоканонізованого святого, митрополита Дмитрія Ростовського (Туптала). Нова труна (рака) була виготовлена ще 1758 р., але офіційна процедура перенесення мощів постійно відкладалася з вини світської влади. А тим часом паломництво до Ростова, до нововідкритих мощів святого Дмитрія, все збільшувалось — сотні й тисячі людей йшли до монастиря св. Якова, де лежали мощі у звичайній, а не у належній труні.

Нарешті, нова цариця Катерина II призначила перенесення мощів на 25 травня 1763 р. і виявила бажання особисто приїхати до Ростова, заборонивши при цьому будь-що робити без неї. Особливо імператриця була занепокоєна тим, що незалежний і сміливий в своїх діях митрополит Арсеній може самостійно здійснити урочисту процедуру, оскільки давно вже висловлював своє невдоволення й обурення з приводу затягування цієї важливої для православної церкви справи. В одному з листів до статс-секретаря Адама Олсуф'єва Катерина II наприкінці лютого 1763 р. писала наступне: «Оскільки я знаю владолюбство і скаженість Ростовського Владики, я вмираю, я боюся, щоб він не поставив труну Дмитрія Ростовського без мене...»³³ Дійсно, разом з усіма віруючими хвилювався і обурювався з цього приводу і митрополит Арсеній. Особливо його мабуть, бентежила та обставина, що, за виразом І. Огієнка: «атеїстка — німка (тобто Катерина II. — О. П.) брала участь у чисто православному церковному святі»³⁴.

Свято перенесення мощів св. Дмитрія відбулося таки у призначений Катериною II для цього день, тобто у неділю 25 травня 1763 р. До

---

³³ Там само. — С. 435.

³⁴ Там само.

Ростова прибула імператриця, а також значна кількість священослужителів на чолі з тодішнім головою Синоду, митрополитом Новгородським Димитрієм Сеченовим. Та урочистості відбулися вже без митрополита Ростовського, який невдовзі перед тим за вироком суду Синоду був позбавлений сану і засланий на північ Росії, до одного з найвіддаленіших монастирів в Карелії.

За що ж так жорстоко і з такою блискавичною швидкістю було покарано Арсенія Мацієвича? В чому і перед ким була його провина і чи була вона взагалі? В історичній літературі³⁵ найбільш поширеним поясненням арешту і заслання Арсенія є, насамперед, факт проголошення у лютому 1763 р. під час церковної служби в Ростові, за дорученням митрополита, анафеми, тобто прокляття, на адресу тих «хто чинить насилля і кривдить в них маєтки...». Багатьма це було сприйнято як різка критика світської влади і, насамперед, імператриці Катерини II, за офіційну політику секуляризації церковного й монастирського майна, що саме тоді розпочалася. Так, такий факт в Ростові мав місце — прокляття дійсно було виголошено у першу неділю Великого посту 1763 р., у так звану «неділю православ'я», що цього дня усі російські православні архієреї традиційно, починаючи ще з XV ст., виголошували прокляття на тих, хто грабував церковні і монастирські маєтки. Того ж 1763 р. аналогічні прокляття було виголошено в усіх єпархіях Росії і України, але нікого з церковнослужителів за це не було покарано.

Отже, митрополит Ростовський не вчинив нічого протизаконного, а, навпаки, діяв за існуючим церковним статутом. Проте, оскільки вже на той час він зажив репутації особистого ворога імператриці, то, як зазначав Іван Огієнко, «цю справу «пришили» митрополиту Арсенію, бо шукали проти нього обвинувачення, чого конче хотіла цариця Катерина»³⁶.

А невдовзі по тому А. Мацієвич, протестуючи проти впровадження так званої «Особливої комісії», що розпочала діяти ще у листопаді 1762 р. з метою підготовки секуляризації церковних земель, подав до Синоду два листи, в яких, по суті, піддав різкій критиці тогочасну офіційну політику царського уряду щодо православної церкви³⁷.

Чого варті, наприклад, лише деякі положення з цих послань: «...Ніхто не повинен відбирати церковних маєтків і вживати їх на інші цілі. А відібране треба неодмінно повернути. Але тепер не тільки не ду-

---

³⁵ Див., зокрема: Д-р Іларіон Огієнко. Українська церква. — Т. 2. — Прага, 1942. — С. 118–119; Брикнер А. Указ. соч. — С. 162–164; Києво-Могилянська Академія в іменах. XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. — К., 2001. — С. 358.

³⁶ Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Назв. праця. — С. 451.

³⁷ Там само. — С. 452–457.

мають вертати, але хочуть і останнє забрати, що ми вже й бачили за минулої влади. Перший почав відбирати церковні маєтки цар Юліан Відступник. А в нас від часів князя Володимира не тільки за царювання православних князів, але й за часу татарської держави церковні маєтки були вільні...»³⁸. Члени Синоду, серед яких переважали українці, хоча й поділяли подібні міркування, однак під тиском Новгородського митрополита, голови Синоду Дмитрія Сеченова дали згоду на пересилку листів А. Мацієвича до цариці. Більше того, зусиллями того ж Д. Сеченова, думки, висловлені в зазначених листах митрополитом Ростовським, були кваліфіковані як образа «царської величності». У відповідь на це розлючена Катерина II наказала Синоду судити А. Мацієвича, а сама його «справа» набула яскравого політичного забарвлення.

Заарештованого митрополита привезли до Москви і надалі поводитися з ним як з державним злочинцем. В зв'язку з цим Катерина II написала записку генерал-прокурору Синоду такого змісту: «Сьогодні вночі привезли Вралья³⁹ (брехуна. — О. П.), якого треба висповідати. Приїздить до мене, він буде тут у палаці»⁴⁰. Під час одного з таких допитів — «сповідей», який проводив керівник Таємної канцелярії, кат і садист С. Шешковський у присутності Катерини II, А. Мацієвич настільки різко висловлював своє обурення з приводу його арешту й завданих знущань, що імператриця затулила вуха, а самому арештанту «закляпили рота», тобто встромили у рота дерев'яного кілка.

1 квітня 1763 р. Синод у складі 6 суддів, своїх членів, розпочав суд, а вже 7 квітня було винесено вирок, затверджений одразу ж імператрицею, за яким А. Мацієвич, «за його тяжкі провини і за образу її імператорської величності»⁴¹, був позбавлений сана митрополита і засланий в якості простого ченця, а практично в'язня, до Карельського Микольського монастиря Архангельської губернії із заборонаю писати і спілкуватися з іншими ченцями цього монастиря.

А незадовго перед тим, у середині травня 1763 р., відбулася ганебна й неканонічна процедура позбавлення А. Мацієвича митрополичого сану в судовій залі Христової Патріаршої палати в Санкт-Петербурзі, куди його привели під посиленням конвоєм. За свідченням одного з учасників цього дійства, посолника митрополита Арсенія — Олександра Золотоустова, події відбувалися наступним чином: «При вході Митро-

---

³⁸ Там само. — С. 453.

³⁹ Відтоді, з ініціативи і за наказом імператриці Катерини II, це прізвище було «офіційно» закріплено за А. Мацієвичем.

⁴⁰ Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Назв. праця. — С. 467.

⁴¹ Там само. — С. 467

полита в судову залу всі взори присутніх звернулися на нього: Арсеній входив без страху й без смутку! Навпаки, видно було його сильний гнів на своїх Собратів... Він чинив і говорив самовладно, ніби був у себе в єпархії... Секретар перечитав наказа про зняття сану. Митрополит, вислухавши це, голосно й твердо сказав: Добре мені, бо ти смирив мене, Боже! А цариця Катерина за це не матиме християнської кончини!... При такому видовищі наружи над архіпастирем один тільки Московський митрополит Тимофій⁴² не міг стриматися від сліз і заплакав»⁴³.

Далі О. Золотоустов описав, як А. Мацієвич сам зняв з себе одяг і ознаки митрополита, не давши цього зробити суддям, які обступили його. Останні почули з вуст А. Мацієвича лише прокляття на свою адресу, які, за переказами, точно збулися, і його мучителі один за одним усі померли страшною смертю, включно і Катерина II⁴⁴.

Поспішність, з якою було вчинено розправу над відомим церковним діячем і вченим-богословом, до того ж літньою і хворою людиною, пояснювалася, окрім особистої ворожості до нього з боку імператриці, ще однією надзвичайно важливою обставиною, про яку ні на суді, ні у вирокі не було сказано жодного слова. За донесеннями агентів Таємної канцелярії, Катерині II було відомо про опозиційні настрої серед вищого духовенства і, зокрема, членів Синоду щодо урядової політики применшення місця і ролі церкви в суспільстві взагалі і проведення секуляризації церковних і монастирських маєностей, зокрема. Було остаточно встановлено, що фактичним керівником цієї опозиції був митрополит Ростовський А. Мацієвич⁴⁵. В складній внутрішньополітичній ситуації, що склалася в країні після дворцевого перевороту 28 червня 1762 р. і вбивства Петра III, Катерина II не наважилася вдатися до масових репресій щодо вищих ієрархів православної церкви. Аби уникнути розголосу й скандалу, насамперед міжнародного, було вирішено завдати головного й вирішального удару по фактичному лідеру вищого православного духовенства в особі А. Мацієвича, а решту залякати або підкупити, що й було здійснено, зокрема, щодо членів Синоду.

Більше того, розправу над митрополитом Арсенієм було підступно здійснено саме руками його фактичних однодумців і учасників цієї так званої «змови єпископату», в якій було задіяно немало й земляків А. Мацієвича — священиків-українців.

---

⁴² Щербаський (Щербак) Тихін Іванович, чернець ім'я Тимофій, українець, митрополит Київський, Галицький і всієї Малої Росії (1748–1757), митрополит Московський (1757–1766).

⁴³ Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Назв. праця. — С. 472.

⁴⁴ Там само. — С. 472–473; 489–492.

⁴⁵ Там само. — С. 462–463.

Але, незважаючи на увесь трагізм свого становища, зраджений митрополит Арсеній гідно тримався на суді, не назвавши жодного імені своїх спільників. Натомість за лихою іронією долі і диявольською волею імператриці Катерини II чимало останніх перетворилося на суддів, заляканих владою, а від того ще більш жорстоких і немилосердних.

Та як виявилось, найстрашніші випробування чекали на А. Мацієвича ще попереду. Через 4 роки, за таємними доносами, він був звинувачений у веденні політичної агітації проти влади і, зокрема, у намовленнях проти Катерини II. Так, стало відомо твердження про те, що цариця «не природна (тобто іноземка. — О. П.) і не тверда в законі (православній вірі. — О. П.) нашому». Арсеній вголос засуджував загальновідомий намір імператриці укласти офіційний шлюб з фаворитом Григорієм Орловим, а також лаяв вбивць экс-імператора Івана Антоновича — царських офіцерів Чекіна і Власьєва. Він передрікав царювання в Росії «двох юнаків, які виженуть турка і візьмуть Царгород». Цими царями, на думку в'язня, мали незабаром стати син Катерини II Павло і один з братів вбитого Івана Антоновича⁴⁶. Внаслідок цього під особистим контролем Катерини II було проведено швидке слідство. За вироком царського суду А. Мацієвич, позбавлений вже й чернечого звання, був розстрижений, переодягнений в простий селянський одяг і пожиттєво засланий під ім'ям Андрія Вралья до м. Ревеля (Естонія) у військову фортецю-в'язницю під суворий нагляд місцевого коменданта. Арештанту категорично заборонялося писати й спілкуватися зі своєю сторожею. Остання не повинна була знати справжнього імені в'язня.

Характерно, що Катерина II не забувала про А. Мацієвича навіть тоді, коли той опинився вже в цій кам'яній могилі, склавши, зокрема, найсуворішу інструкцію, як утримувати в'язня. Уся офіційна переписка про Арсенія повинна була вестися безіменно — лише «як про певну «секретну справу». Без письмового розпорядження генерал-прокурора Вяземського або самої імператриці пожиттєвий в'язень «Андрій Враль» не міг бути виданий нікому. При явному наближенні смерті останнього дозволялося покликати до нього священика, узявши при цьому з нього підписку «під смертною карою, що не скаже ніколи про це нікому»⁴⁷. Невідомо, чи існувала вказівка щодо фізичного знищення нової «залізної маски» в разі спроби її визволення в той чи інший спосіб, але аналогія з вбитим перед тим (1764 р.) шліссельбурзьким в'язнем — Іваном Антоновичем — очевидна.

---

⁴⁶ Див.: Брикнер А. Указ. соч. — С. 167.

⁴⁷ Там же. — С. 168.

На початку 1771 р., відчуваючи постійний страх перед можливим насильним визволенням з в'язниці митрополита-мученика, який зажив на той час ще більшого авторитету в народі, імператриця написала коменданту Ревельської фортеці генерал-поручику Бенкендорфу наступне: «У вас у міцній клітці знаходиться важний птах. Бережи його, щоб не вилетів! Сподіваюся, що не підведеш себе під велику відповідальність. Народ здавна дуже шанує його і привик уважати його за святого. А він нічого більше, як великий обманець і лицемір»⁴⁸.

А невдовзі розпочалося нове слідство проти А. Мацієвича. На цей раз йому інкримінували спробу втекти до Англії, а найголовніше те, що він не припиняв своїх звинувачень на адресу ненависної йому німкені — російської імператриці Катерини II.

І хоч останнє слідство, як і попереднє, велося таємно під керівництвом С. Шешковського, а самі матеріали цього слідства було спалено⁴⁹, про остаточний вирок А. Мацієвичу стало відомо. Він був засуджений до страти в найстрашніший спосіб — заживо похований в своїй камері, двері до якої було замуровано. За даними київського митрополита Євгена Болховитинова (1822–1837), «в'язниця аж до смерті митрополита вже не відчинялась. Заборонені всякі зносини з сторонніми. А в кінці відмовили давати в'язневі не тільки одержу, але й їжу»⁵⁰.

За пізнішими свідченнями одного з служителів таємної канцелярії в Москві, «Арсеній був замурований, залишилося тільки віконечко, через яке подавали їжу... Через вибиті шибки своїх двох віконечок і через залізні ґрати митрополит кричав і благав проходячих рятувати його і не допустити померти від голоду й холоду»⁵¹.

Замурований живцем в кам'яному мішку, А. Мацієвич, на той час в'язень № 1 Російської імперії, 28 лютого 1772 р. помер після тяжких страждань, на які його прирікла цариця Катерина II. За два дні до того до нього покликали священика Ревельської православної Миколаївської церкви О. Саву Кондратова, аби той висповідав і запричастив вмираючого. Щоб священик зміг увійти до в'язничної камери, довелося вибивати замуровані двері. Перед тим, як і було передбачено спеціальною інструкцією, із священика було взято розписку, що він до кінця свого життя ні з ким не буде говорити про в'язня. Подібну розписку, під загрозою смертної кари, було узято з усіх, хто брав участь у його похороні, що, всупереч канонам православної церкви, відбувся, за наказом

---

⁴⁸ Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Назв. праця. — С. 485.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

коменданта Ревельської фортеці, того ж дня, одразу після смерті великомученика.

Закатований царськими посіпаками, Арсеній Мацієвич ще за життя став людиною-легендою, символом лицарської духовної честі, провідником і ідеологом православного духовенства в Росії в цілому і українського, зокрема. І не випадково, що громадсько-політичні погляди А. Мацієвича лягли в основу видатного документа того часу — «Пунктів київського духовенства» 1767 р. до Комісії по складанню «Нового уложення». В «Пунктах», насамперед, йшлося про збереження й відновлення стародавніх прав і вольностей українського духовенства, що воно їх мало ще з часів Української революції середини XVII ст. Цей документ мав виразну українську патріотичну ідеологію. Остання, на думку І. Огієнка, «перейшла в «Історію Русів». В обох цих творах один дух, одна ідеологія»⁵².

Простеживши тривалий страдницький шлях митрополита А. Мацієвича, що, зрештою, обірвався звірячою над ним розправою російської імператриці Катерини II та її поплічників, повернімося до «справи Мировича», що мала, як засвідчили наступні події, не менш трагічний фінал. Об'єднує ці два криваві дієства, насамперед, те, що як їх замовниками, так і виконавцями виступами, по суті, одні й ті ж особи.

Попереднє слідство над В. Мировичем тривало десь понад місяць. Нарешті, 9 вересня 1764 р. особливою комісією, що складалася з сенатора Олсуф'єва, генерала Веймарна і президента Юстиц-Колегії Емме, було підписано вирок у «справі Мировича» наступного змісту: «Мировичу відрубати голову і, залишивши тіло його народу на ганьбу до вечора, спалити його разом з ешафотом. Трьох капралів і трьох рядових учасників бунту прогнати крізь стрій у тисячу чоловік десять разів (одного ж, більш винного, дванадцять) і заслати вічно на каторжні роботи»⁵³.

Вирок було виконано вранці 15 вересня 1764 року на площі «Обжорного ринку» в Санкт-Петербурзі, в присутності війська і великого натовпу народу. Як і під час слідства і суду, В. Мирович, за свідченням присутніх на страті осіб, в тому числі й іноземців, тримався гідно й мужньо⁵⁴.

За стратою спостерігав, зокрема, видатний російський поет Г. Р. Державін, який записав у своєму щоденнику з цього приводу наступне: «Мировичу відрублено на ешафоті голову. Народ, що стояв на висотах будинків і на мосту, і не звик бачити смертну страту, і чекав чомусь ми-

---

⁵² Там само. — С. 503.

⁵³ Древняя и новая Россия. Исторический сборник. — СПб., 1875. — № 5. — С. 98.

⁵⁴ Див.: Бильбасов В. А. Указ. соч. — С. 393–394.

лосердя цариці, коли побачив голову в руках ката, одногосно зойкнув і так здригнувся, що від сильного руху міст заколивався і бильця відпали»⁵⁵.

Солдатів, підлеглих Мировича, що діяли разом з ним в Шліссельбурзькій фортеці, було прогнано крізь тисячний стрій і розіслано по віддалених гарнізонах. Натомість охоронці-вбивці екс-імператора Івана Антоновича Власьєв і Чекін отримали по 7 тис. руб. нагороди і були відставлені від військової служби із збереженням свого грошового жалування. Під страхом смерті вони дали розписку в тому, що відтоді не будуть ніколи звертатися до імператриці з приводу своїх побутових питань, ніде не з'являтися разом і не підписуватися на жодному документі, надто ніколи не говорити про «відомі події»⁵⁶. В такий спосіб високопоставлені вбивці і, насамперед Катерина II, намагалися замести сліди свого злочину, а також остаточно нейтралізувати безпосередніх його виконавців і небажаних свідків.

Знищивши фізично одного за одним своїх реальних конкурентів в боротьбі за російський трон — Петра III і Івана Антоновича — імператриця-узурпатор значно зміцнила своє становище. А в організації вбивства останнього і особливо у створенні «справ» А. Мацієвича і В. Мировича виявився її неабиякий хист політичного аванюриста і провокатора.

Маючи за плечима подібний «досвід», Катерина II незабаром здійснила свої чергові брудні політичні акції, ліквідувавши, зокрема, гетьманську владу, а потім і автономний державно-політичний і військовий устрій України-Гетьманщини в цілому, підступно знищивши водночас і славу Запорозьку Січ.

На «українському питанні», здавалося, було поставлено нарешті таку бажану для російського уряду крапку.

---

⁵⁵ Там же. — С. 394–396; Соловьев С. М. История России с древнейших времён. — Кн. XIII. — Т. 25–26. — М., 1994. — С. 309.

⁵⁶ Див.: Соловьев С. М. Указ. соч. — С. 309.

Етнокультурна та соціальна взаємодія

Василий Ульяновский

«Сакральный мир» Лжедмитрия I в контексте русской, украинской и польской систем религиозности

Проблема функционирования средневекового человека в мистической и земной Церкви — один из важнейших сущностных аспектов, который позволяет раскрыть приватный и публичный уровни взаимоотношений религии и Церкви в его сознании и деятельности. В этом, собственно, проявляется видение героем себя в «мире Церкви», ее земном и небесном «теле». Традиционно считается, что эти два религиозно-церковных мира для человека начала XVII в., и особенно в России, взаимоналожимы, представляют как бы две стороны одной «монеты». Такое представление очень схематично и поверхностно. Особенно это касается так называемой «религии власти»: самоосознания монархом, осознания церковными структурами и всем «православным миром» харизмы царской власти как таковой и каждого ее представителя в частности. Насколько это общее осознание и самоосознание царя укоренено на ментальном уровне? Как соотносится в этом смысле приватное и публичное, вера и идеология, мистика и политика?

Попытаемся исследовать данный сюжет на примере Лжедмитрия I. Сразу оговорим, что известные в настоящее время источники почти исключительно отражают публичную сторону проявления «сакрального мира» Самозванца: его отношение к религии, церковной организации, харизме царского сана etc. Внутренний мир Лжедмитрия I остается почти закрытым, ибо даже в среде своего близкого окружения он проявляется разнолико вплоть до полной противоположности показываемого «Я» героя. Тем не менее, автор не вправе ограничиваться простой констатацией/описанием внешних проявлений «сакрального мира» Самозванца, но приходится изначально указывать на преобладающую гипотетичность нашей реконструкции внутренней составляющей этой общей проблемы.

Итак, первым возникает вопрос о религиозности, или вернее — эволюции религиозности Лжедмитрия I¹. Последнее обуславливается

---

¹ В исследовании данной проблемы имеют немаловажное значение интересные наблюдения У. Джеймса (Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. — М., 1993), который рассматривает религиозность как «невывразимые многочисленные роптания души».

формальными и неформальными причинами, которые так или иначе сводятся к определению — «влияние западного мира». Это влияние как бы разделяет инок Григория с его сакральными текстами до 1602 г. и Самозванца с 1604 г. Фактическое влияние западного мира на личность Лжедмитрия I стало частью его сознания и так или иначе проявлялось в его действиях, привязанностях/пристрастиях, обыденном поведении и отчасти в высказываниях. Формальное же влияние западного мира изначально было со стороны Самозванца игрой, которая прекращалась по минованию надобности в ней. Очевидно также, что фактическое влияние «другого»/«чужого» началось чуть ли не сразу после перехода Григорием литовской границы и постепенно проникало в его сознание на интеллектуальном, чувственном и обыденном уровнях; оно стало превалировать с переходом Самозванца в католический лагерь и польские магнатские круги; именно эти «следы Запада», укоренившиеся в пристрастиях, наклонностях и желаниях Лжедмитрия I, проявлялись затем прямо или завуалированно в его деятельности на российском троне. Формальное влияние западного мира было избрано Самозванцем сознательно в тот момент, когда он решил оставить православные силы (Острожского) Речи Посполитой и начал поиск протекторов в среде протестантов и католиков. На помощь этих сил можно было рассчитывать, только приняв их подобие и обещая исполнение их требований в случае получения трона. Данный путь должен был привести к поиску покровительства самого Папы как главы западного христианского мира и духовного наставника польского короля.

Именно желание заполучить неформальную поддержку католического Запада подтолкнуло Самозванца к серьезной игре с религиозной совестью. Он должен был стать католиком.

Данный вопрос был окончательно решен после представления «царевича» Сигизмунду III 15 марта 1604 г. в Вавельском дворце. 16 апреля состоялось совещание авторитетных миссионеров иезуитов Петра Скарги, Станислава Гродницкого, Францишека Барщицкого и Каспара Савицкого, где было принято решение о церемониале/обряде присоединения Лжедмитрия I к Римо-Католической Церкви. По-видимому, разговоры о необходимости данного шага были начаты еще в Самборе у Мнишков, по крайней мере, духовник Мнишков, пробощ самборского костела бернардинов Францишек Помасский, имел к этому прямое отношение. В Кракове душеспасительные разговоры о вере с Лжедмитрием I вел иезуит Каспар Савицкий, с которым фактически были оговорены все детали акции². По совету иезуитов, Самоз-

---

² Рукопись Яна Велевицкого // Записки гетмана Жолкевского о московской войне. — СПб., 1871. — Прил. № 44. — Стб. 123–130.

ванец посетил папского нунция Клаудио Рангони, которому пообещал перейти в католичество и по воцарении начать священную войну против турок, если Папа окажет ему помощь в борьбе за престол³. Подготовку перевода Лжедмитрия I в католицизм осуществлял иезуит Каспар Савицкий (три богословских диспута, принятие исповеди, покаяния и отречения от православия). Последнее знаменательное событие (исповедь) зафиксировано в «Анналах» краковских иезуитов под 1604 г., где говорилось, что «великий князь Московский Димитрий», придя в их дом тайно, «открывшись с великим сокрушением изложил грехи всей жизни своей перед одним из наших, им самим избранным, отвергнул раскол и с великою ревностью и охотою сердечно присоединился к Римской церкви»⁴. Вторым актом перехода в католицизм было миропомазание и причащение у нунция Клаудио Рангони 24 апреля. Об этом писал в Рим сам нунций, зафиксировали в дневнике Ян Велевицкий, а также краковские иезуиты в «Анналах» 1604 г. («в том же городе у яснейшего нунция Апостольского причастился св. Таин евхаристии и также св. миропомазанием укрепился в принятой вере»)⁵. Нунций Рангони позже говорил посланцу герцога тосканского в Польше Родриго Алидози о личном тайном миропомазании «царевича Димитрия», «с которым подружился в действительности гораздо более, чем по виду — вследствие весьма важных соображений, в частности потому, что, как говорит мне монсиньор нунций, он считает себя главнейшим виновником воцарения Димитрия»⁶.

Честь обращения Самозванца в лоно Католической Церкви приписывали себе разные лица (например, родственник Мнишков, Краковский архиепископ Бернард Мацеевский). Интересно, что Папа Павел V в письме к Юрию Мнишку (декабрь 1605 г.) указывал, что Лжедмитрий I был обращен попечением братии ордена св. Франциска⁷.

Уже из Самбора 24 апреля 1605 г. «царевич Димитрий» отправил послание Папе Клименту VIII (перевел на латынь Каспар Савицкий), в котором сообщал о своем переходе в католицизм, покорности Свято-

³ Hirschberg D. Dymitr Samozwaniec. — Lwów, 1898. — S. 45.

⁴ *Annuae litterae Societatis jesu. Anni MDCIV...* / Копия и перевод Д. П. Попова // Российская научная библиотека, отдел рукописей (далее — РНБ ОР). — Ф. 542 (Оленины), ед. 7 12. — Л. 4–4 об.

⁵ Там же. — Л. 5; Pierling P. Rome et Demetrius. — Paris, 1878. — P. 183–186; *Scriptores rerum Polonicarum*. — Т. X. — Kraków, 1886. — S. 54–58 (Велевицкий); Левитский Н. Из истории Лжедмитрия. Где и кем был обращен в католичество Лжедмитрий // Христианское чтение. — 1883. — № 5.

⁶ Старина и новизна. — 1911. — Т. XIV. — С. 385.

⁷ *Historica Russiae Monumenta* (далее — HRM). — Т. II. — Petropoli, 1842. — № LV. — P. 72–73; *Archivum domus Sapiehanae*. — Т. 1. — Lwów, 1892. — S. 504.

му Отцу, обещал ввести католицизм в Московском царстве и просил помощи⁸.

Оценки тайной акции изменения Лжедмитрия I конфессиональной принадлежности очень неоднозначны. Тем не менее, современники из разных лагерей (католического и православного), как ни парадоксально, сошлись в одном — восприятию данного события как истинного по существу.

Все причастные к событию служители Римской Церкви представляли случившееся как провиденцию по обращению царевича на путь истинный и одновременно как знаковую акцию для окатоличивания всего Московского государства. Данное представление развивалось на высшем церковном уровне — в посланиях Папы, влиятельных римских кардиналов, нунция Рангони, польских иерархов, генерала ордена иезуитов etc. В упомянутых выше «Анналах» краковских иезуитов говорилось: «Действительно, сей князь обещает великую добродетель на будущее время и в предпринятом намерении постоянство и кажется чрезвычайно одушевлен к распространению католической веры. Вот дар благодати изливаемой на иноземцев»⁹. Папа Павел V, сменивший Климента VIII, отвечая в январе 1605 г. на указанное выше послание Самозванца к своему предшественнику, увещевал Лжедмитрия I хранить веру и исполнить все свои обязательства по осенению «светом истины» своих подданных¹⁰.

Православные власти Московского государства также не сомневались в сущностном восприятии Григорием католичества. Об этом начал публично говорить Борис Годунов. Однако, в отличие от представителей Римской Церкви, данный факт традиционно представлялся как вероотступничество, уход в еретический «мир тьмы».

Таким образом, современники Лжедмитрия I в лице светской и духовной элиты православного и католического миров единодушно видели в акте перехода его в лоно Римской Церкви осознанный настоящий поступок искреннего изменения вероисповедания. Разница состояла лишь в оценочных характеристиках прямо противоположного свойства: приобретение или отступление от истины Христовой

⁸ Рукопись Яна Велевицкого. — Стб. 128–130; Pierling P. Rome et Demetrius. — P. 157–158; Ejuds. Lettre de Dimitr dit le Faux a Clement VIII. — Paris, 1898; Hirschberg A. Dymitr Samozwanec. — S. 287–288; Бильбасов В. Письмо Лжедмитрия Клименту VIII // Русская старина. — 1898. — № 5. — С. 307–309; Пташицкий Л. Письмо первого самозванца к папе Клименту VIII от 24 апреля 1604. — СПб., 1899; Baudovin de Courtenay J. Strona językowa oryginalu polskiego listu «Dymitra Samozwanca» do papieża Klemenza VIII-ego z dnia 24 kwietnia roku 1604. — Kraków, 1899.

⁹ РНБ. ОР. — Ф. 542 (Оленины), ед. 712. — Л. 5.

¹⁰ Historica Russiae Monumenta(HRM). — Т. II. — Petropoli, 1842. — № LXII. — P. 78–80.

веры. Тем не менее, для обоих лагерей Самозванец был тайным католиком.

Именно это событие смены веры резко размежевало сакральный мир Лжедмитрия I на две антиподические составные. Данная акция фактически обозначила новый — самый контраверсионный — этап в его жизни, который хотя и недолго длился (фактически до возвращения в российскую действительность после вступления в границы Московского государства), но остается наиболее темным для понимания внутренних мотивов деятельности Самозванца, идентификации его скрытого под маской «я» (в смысле религиозном).

Историки неоднократно пытались заглянуть в «сакральный мир» Лжедмитрия I указанного периода и ответить на вопрос, так ли кардинален для него самого был разрыв с православным вероисповеданием. Те, кто специально занимались данной проблемой, так или иначе говорили о дипломатической игре Самозванца, политике двойных стандартов. В этом сошлись представители разных историографических школ и течений, приверженцы разных религий. Так, К. Н. Бестужев-Рюмин писал: «Что он (Лжедмитрий I. — В. У.) не был католиком, хотя временем и казался им в Кракове, в этом я не сомневаюсь, и даже Пирлинг обвиняет его в холодности. Все свидетельства могут быть объяснены тем, что он обманывал и иезуитов, и короля»; «что он не был католиком, в этом кажется в настоящее время и вопроса быть не может; сам Пирлинг этого не признает»¹¹. Упомянутый академиком историк, иезуит отец Павел Пирлинг, считал, что отпадение Самозванца от православия, продиктованное политическим расчетом, все же обуславливалось и другими причинами: «Натура Лжедмитрия была полна противоречий. Неудовлетворенность внешней обрядностью докионовского православия могла уживаться в нем с склонностью к суеверию, а сознание своего обмана будило жажду искупления. Католичество стало для него символом западноевропейской образованности, очаровавшей молодого инок в Польше. В присоединении к римской вере он мог видеть лишний шанс на спасение и мистический залог успеха. Чем больше ему везло, тем сильнее он начинал верить в надежность избранного средства, а в минуту поражения или малодушия самозванец особенно нуждался в поддержке своего талисмана — римской иерархии. Только вполне достигши цели, Димитрий будто бы охладел к Риму»¹². Как видим, начиная и заканчивая анализ перехода

---

¹¹ Письма Константина Николаевича Бестужева-Рюмина о смутном времени / Публ. С. Д. Шереметева. — СПб., 1898. — С. 4, 18.

¹² Пирлинг П. Димитрий Самозванец. — М., 1912; Его же. Из смутного времени. — СПб., 1902; Pierling P. La Russie et le Saint Sieges. — Т. 3. — Paris. 1901; Ejusd. Rome et Demetrius d'apres les documents nouveaux avec pieces justificatives et fac-

Лжедмитрия I в католичество политическим расчетом, отец Пирлинг все же видит в этом также религиозные потребности героя.

Анализируя труд П. Пирлинга, Е. Щепкин не сомневался, что акт изменения веры для Лжедмитрия I был связан исключительно с политическим расчетом и был дипломатической игрой, которая оказалась излишней после его воцарения. «Католическая церковь, — писал исследователь, — стала его золотой рыбкой, он ждал от нее еще польской короны и Византии с императорским титулом»¹³.

Серединную позицию занял львовский профессор Александр Гиршберг, который считал, что Самозванец одинаково с политической целью показывал себя и ревностным католиком и православным. В сущности же он был человеком веротерпимым, чуждым религиозного фанатизма и предвзятости¹⁴.

Так, под пером историков Лжедмитрий I проходит путь от полумистического приверженца католичества через маску политического расчета до религиозного «демократа», стоящего вне (или выше) конфессионального монизма.

Все эти заключения не умозрительные выводы — они схватывают разные грани и внешние проявления «публичной» религиозности Самозванца в разные периоды его борьбы за престол и царствования.

К этим внешним (но не всегда публичным) проявлениям отношения Лжедмитрия I к Римской Церкви присоединим еще одно — статистическое наблюдение. Оно касается конфиденциальной переписки Самозванца с Папой и епископатам Католической Церкви в Польше. Если разместить все документы (в том числе указанную переписку), вышедшие из «канцелярии» Лжедмитрия I (от его имени), то совершенно очевидно проступает закономерность: в хронологическом порядке инициатива в отношениях с представителями Римской Церкви со стороны Самозванца наблюдается только в период подготовки и начального этапа борьбы за престол и во время переговоров о женитьбе на Марине Мнишек¹⁵. Это обстоятельство еще раз указывает на «потребительское» отношение Лжедмитрия I к римско-католическому «священству». Во всех указанных моментах переписки после формул о

simile. — Paris, 187. Ejuds. Dimitri dit'le Faux et Possevino. — Paris, 1914; Ejuds. Dimitri le Faux et les Jesuites. — Paris, 1913. В указанных трудах взгляды автора эволюционируют. Цитата из П. Пирлинга (La Russiae et le Saint Sieges. — Т. 3) приведена в переводе Е. Щепкина: Щепкин Е. Н. Политика папского престола в Смутное время. — Одесса, 1901. — С. 10.

¹³ Щепкин Е. Н. Политика папского престола в Смутное время. — С. 11.

¹⁴ Hirschberg A. Dymitr Samozwanec. — S. 274.

¹⁵ См. реестр документов: Лжедмитрий I и Украина. Указатель архивных источников и материалов / Сост. В. И. Ульяновский. — Киев, 1990. — С. 65–97, 121–122.

верности Римскому престолу (в письмах к Папе) постоянно следовали прагматические просьбы. Отметим также, что Самозванца всегда интересовала лишь власть или возможности проявления власти Римской Церкви через ее предстоятелей — то есть земная функция церковной структуры как «стимулятора» светской власти.

Но источники молчат о литургийной жизни Лжедмитрия I в лоне Католической Церкви. Зафиксированы лишь два случая посещения Самозванцем литургий в костелах: 29 августа 1604 г. он присутствовал на обеде и слушал проповедь епископа Адриана Радзиминьского во Львовском кафедральном костеле¹⁶ (об этом, как об акте отступничества от православия, сообщили в Москву православные епископы Львовский — Гедеон Балабан и Перемышльский — Михаил Копыстенский¹⁷) и 17 октября в Киеве, где его привечал епископ Криштоф Казимирский¹⁸. Иезуиты, сопровождавшие Лжедмитрия в походе, нигде не писали о тайных богослужениях с участием «царевича». Более того, он в последний раз беседовал с ними в Путивле 10 (20) апреля 1605 г. относительно пользы образования (проект открытия в Москве университета и несколько индивидуальных уроков латыни)¹⁹.

Самозванец пользовался их услугами до начала побед. Позже, в рекомендательном письме к нунцию Рангони 13 декабря 1605 г. он засвидетельствует, что оба иезуита Лавицкий (Ланиций) и Чижовский (Цировский) «неоднократно священностью своего сана удерживали в границах повиновения иноземных наших солдат, привыкших к необузданной свободе, и несколько раз бывших готовыми поднять восстание»²⁰. А Жак де Ту со слов очевидцев сообщал, что сначала Лжедмитрий I «водил с собою, чтобы казаться набожным и благочестивым» двух бернардинов, но они вскоре удалились, и только двое

---

¹⁶ Hirschberg A. Dymitr Samozwanec. — S. 69.

¹⁷ После убийства Самозванца заговорщики, как свидетельствовал Ст. Немоевский, убеждали народ в злодеяниях Лжедмитрия I и при этом «обещали доказать несомненными доводами и грамотами, писанными от владык из Литвы, от Львовского и Перемышльского, к нашему патриарху». Эти грамоты «от владык Львовского и Перемышльского, которые писали к... патриарху» бояре показывали 7 (17) июня польским послам в Кремле (грамоты принес львовянин Сенко Корунка — сапожник, его бояре представили послам лично). — Записки Станислава Немоевского. — С. 67, 80, 110–111; Львовская научная библиотека им. В. Стефаника НАН Украины. Отдел рукописей (далее — ЛНБ НАНУ. ОР). — Собр. Оссолинских, ед. 2431. — Л. 19, 61; Русская старина. — 1899. — № 11. — С. 425; HRM. — 1842. — Т. 2. — Р. 125.

¹⁸ Київський літопис першої чверті XVII ст. / Публ. В. І. Ульяновського, Н. М. Яковенко // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5. — С. 100.

¹⁹ Старина и новизна. — 1911. — Т. XIV. — С. 390; Pierling P. Rome et Demetrius. — P. 205–210.

²⁰ Рукопись Яна Велевицкого... — Стб. 141.

иезуитов «ободряли врожденное мужество его беспрестанными увещаниями и собственным примером побуждали его к довершению начатого дела»²¹. Однако общение с патерами продолжалось до начала «путивльского восхождения». В дальнейшем «духовные опекуны» «царя Дмитрия» почти не имели к нему доступа. Но именно в Путивле Самозванец продемонстрировал преданность православной святыне (Курской Богородице — см. далее). Со вступлением Лжедмитрия I в пределы Московского государства возобновляется его литургийная жизнь в лоне Православной Церкви.

Указанные факты, как нам представляется, имеют очень важное значение и могут интерпретироваться как сущностно-знаковые для раскрытия «сакрального мира» Самозванца. Участие в богослужениях для человека начала XVII ст. являлось главным проявлением его религиозности, принадлежности к определенной конфессии и мистического соединения со всей земной и небесной Церковью. Отсутствие потребности быть участником божественной литургии, разнообразные объяснения своего неучастия внешними обстоятельствами, постоянное уклонение от присутствия при богослужении были явным признаком формальной, «искусственной» идентификации человека с приверженцами и «священством» соответственной конфессии. Общеизвестным примером такой формальной принадлежности к католицизму является деятельность Генриха Наваррского (короля Франции Генриха IV). Легендарная фраза «Париж стоит мессы» стала нарицательной для определения всех подобных акций личностного религиозного «переодевания».

Для Самозванца, последовательно прошедшего путь от ортодокса московского образца через мир литовского-русского православия, существовавшего в поликонфессиональной среде, до протестантизма (арианства) и, наконец, католицизма, по-видимому, так же как и для Генриха Наваррского, сложно было решиться на смену конфессии только первый раз. Лжедмитрий I при этом находился в более благоприятных обстоятельствах относительной религиозно-церковной толерантности в Речи Посполитой. Важно также, что в обоих случаях понимание самой акции смены веры предполагало контраверсионную модель. Для церковных и светских католических властей важна была сама «физическая» акция перехода как Генриха, так и Лжедмитрия I, демонстрация присоединения к Римской Церкви. При этом сами деятели Церкви изначально считали переход необратимым, так как он осуществлялся через определенное сакральное действие, символизирующее/обеспечивающее участие Св. Духа в акте

---

²¹ Устрялов Н. Г. Сказания современников. — Ч. 1. — СПб., 1859. — С. 332.

присоединения. Совсем другой была изначальная позиция присоединяемых: для них это была дань силе и власти земной Церкви, которая держала в своих руках их политическую карьеру и (в случае с Генрихом) саму жизнь. Оба героя как бы раздваивались: манифестируя принадлежность к Римо-Католической Церкви на земле, они продолжали оставаться в прежней системе религиозного мировоззрения (мистической небесной Церкви). Это предполагало демонстрацию новой конфессиональной принадлежности и утаивание внутренней религиозности. Тем не менее, именно месса/литургия, в которой проявлялась мистическая сторона религии, была тем Рубиконом, который крайне тяжело было преодолеть с установкой формальной принадлежности к католицизму. Все это объясняет, почему Самозванец избегал католической мессы, даже рискуя быть заподозренным в неискренности своей позиции.

Объяснение для этого было одно: его российские подданные, враждебно относящиеся к «латинству», не должны были знать о переходе Лжедмитрия I в католицизм — это ставило бы под сомнение успех его борьбы за престол («Димитрий хотел вести дело это секретно, и укрыть его от всех, особенно же от москвитян, которые стеклись уже к нему в большом количестве и безотлучно его окружали, чтобы не навлечь на себя подозрения, будто он изменяет религии праотцов», — отмечал иезуит-современник²²). Даже в Риме обсуждался вопрос об официальном разрешении «царевичу Дмитрию» соблюдать «греческий обряд»²³. Однако, в случае неформального присоединения к католицизму, Самозванец должен был осуществлять закрытые (тайные) богослужения. Но как ни пытались ехавшие в обозе Лжедмитрия отцы иезуиты повлиять в данном смысле на «царевича», — это не удалось. Тем не менее, как только Самозванец (как и Генрих Наваррский) попал в органичную среду, он сразу приобщался к изначальному мистическому проявлению религиозно-церковной жизни. Для Лжедмитрия I это проявление и формально, и фактически наступило в момент перехода литовско-московской границы его армией. Сложность анализа указанного процесса заключается как раз в совмещении формальной (должен продемонстрировать соотечественникам свое православие) и фактической (поклонение святыням, осуществление обрядов, участие в литургиях) стороны религиозно-церковной жизни. Тем не менее, в России к Лжедмитрию I как бы возвращается стереотип прежнего поведения, и его религиозность проявляется, так сказать, более уверенно,

---

²² Рукопись Яна Велевицкого... — Стб. 124.

²³ Шмурло Е. Ф. Заметки по истории Лжедмитрия I // Журнал министерства народного просвещения. — 1915. — № 7. — С. 15–26.

даже органично, что подчеркивает глубокое укоренение православной ментальности на разных уровнях поведенческой модели.

Именно стереотипность поведения и мышления Самозванца обозначает его религиозное сознание во все периоды его политической жизни. Эта исподволь проявляемая (часто случайно) стереотипность и позволяет нам сделать попытку проникнуть в «сакральный мир» Лжедмитрия I после его ухода из православной среды. Пытаясь сохранять беспристрастность научного поиска, мы фиксировали все проявления стереотипов религиозного мышления Самозванца в указанный период. Как и ранее, считаем необходимым сразу раскрыть «карты»: все зафиксированные стереотипы имеют православную окраску.

Первым знаковым событием относительно стереотипов религиозного сознания может считаться сознательный выбор дня для начала похода войска Самозванца на Москву. Это зафиксировал «Извет Варлаама»: «И августа в пятыйнадесять день пошел войною к Москве тот рострига, на Успение Пречистыя Богородицы»²⁴ Известно, что именно православные празднуют Успение Богородицы 15 августа (по григорианскому календарю в 1604 г. это было 5 августа)²⁵. Интересно, что особое почитание Лжедмитрием I Богородицы подчеркивал также иезуит Андрей Лавицкий. Конечно, в донесении в Рим (от 21 сентября 1605 г.) он приписывал обращение к Богородице своей инициативе, предпринятой после большого поражения под Добрыничами: «Вместе со Светлейшим и с войском мы... препоручаем себя Божией Матери, избираем Ее вождем оставшегося пути и по субботам в честь Ее отправляем вместе с войском богослужение, с тем, чтобы Она исходатайствовала нам помощь»²⁶. Вместе с тем, патер свидетельствовал о мистической убежденности «царевича Дмитрия» в покровительстве ему Богородицы, что проявилось в успехах акций Самозванца именно в дни ее праздников. Так, на Успение Богородицы (25 августа 1604 г.) в

---

²⁴ Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею имп. Академии наук (далее — ААЭ). — Т. 2. — СПб., 1836. — № 64. — С. 144.

²⁵ В этой связи приведем сообщение «Сказания и повести еже содеяся», будто перед уходом из Москвы Григорий и его спутники у «Живоначальной Троице в паперти, еже есть на рву знаменашеся образом Пречистыя Богородицы честнаго и славнаго Ея Одигитрия» и поклялись вместе идти — «и сие рек, знаменовашеся образом Матери Божия сий лютый волк Гришка Отрепьев» (Чтения Общества исторических древностей российских (далее — ЧОИДР). — 1847. — № 9. — Отд. 2. — С. 4). Отсюда можно было бы заключить, что Богородица в качестве покровительницы была избрана Самозванцем в самом начале пути, еще в России и даже в самой Москве. Далее «Сказание» сообщает, будто уговаривая спутников идти за рубеж, Григорий «постави образ Пречистыя Богородицы и нача молитися» (с. 5).

²⁶ Старина и новизна. — 1911. — Кн. 14. — С. 533.

лагерь Самозванца прибыли донские посланцы с поклоном «прирожденному государю». В праздник Благовещения в субботу 25 марта (4 апреля) в результате мужественной обороны атамана Корелы удалось удержать Кромь, штурмуемые многочисленной армией воевод Годунова, а вскоре после этого умер Борис Годунов (13 апреля). Лавицкий (очевидно, передавая впечатления/убеждения Лжедмитрия I) привязывал к Богородичным дням также много других событий: восстание в Москве в пользу Самозванца, освобождение пленных поляков и пр.²⁷ Не столь важно, что эта хронология была «натянута» и в подаче Лавицкого приобрела григорианский стиль — более значимо само почитание Лжедмитрием I Богородицы в качестве своей покровительницы. Используя донесения обоих иезуитов из лагеря Самозванца, Антонио Поссевино писал в брошюре 1605 г., что «царевич» благоговел перед Богородицей и «ежедневно пред образом Ее молился долго и усердно, поручая себя Ее заступлению»²⁸ «Реестр» Ее милости/помощи не составлялся для публичного утверждения покровительства Богоматери — он формировался исподволь как личное наблюдение/сопоставление Самозванца, которым он поделился с окружением. Отметим при этом, что Лжедмитрий I в качестве отправных точек учитывал православные праздники Богородицы по юлианскому календарю, что может считаться очередным проявлением стереотипов религиозного сознания.

Значимость почитания Самозванцем Богоматери как покровительницы очень показательна и важна: именно Богородица сопричастна Московскому царскому престолу — в ее Успенском храме (главном ми-

---

²⁷ Историческое и правдивое повествование... — С. 33–34; ЧОИДР. — 1867. — Кн. IV. — С. 99–103; Пирлинг П. Из смутного времени. — СПб, 1902. — С. 210 (письмо А. Лавицкого из Москвы от 8 августа 1605 г.). Ср. текст брошюры 1608 г.: польские солдаты в Путивле после поражения «избрали Пресвятую Деву покровительницей и вождем своей рати. И это случилось как раз в день Благовещения Девы Марии, каковой праздник в этот год приходился в субботу. Поэтому они постановили, чтобы каждую субботу поклоняться ей с особенным благоговением и должною почестью и обращаться к ней за помощью против врагов. Эти молитвы их Препблагословенная Дева Мария приняла и услышала, ибо больше всего в субботу они испытали присутствие помощи своей покровительницы. В торжественный день достойного Успения Царицы Небесной, каковой праздник пришелся в субботу, те, которые находились в крепости Кромах, выдержали твердо и мужественно ужасный и сильный приступ неприятеля. В иную субботу сильный отряд Бориса, численностью более ста семидесяти душ, добровольно сдался. В субботу тиран Борис погиб ужасною и страшною смертью. В субботу поляки, взятые в плен неприятелем, были освобождены. Наконец, в субботу обнаружены были в Москве опасная хитрость, обман и тайные козни...» (Историческое и правдивое повествование... — С. 33–34).

²⁸ Бареццо Барецци. Повествование... — С. 12; Историческое и правдивое повествование... — С. 18–19.

стическом религиозном центре царства Третьего Рима) осуществлялось помазание на царство. Таким образом, по мысли Лжедмитрия I, Богоматерь как бы вела его к царскому престолу и обеспечила успех борьбы за «царство».

В этом свете иначе, нежели принято думать, раскрывается известная акция с «присвоением» чудотворной Курской иконы Богородицы, которую Самозванец затребовал в Путивль. Данная акция еще резче подчеркивается целой чередой разнообразных событий, происшедших именно в Путивле.

Сначала об иконе. По преданию, Курская «Коренная» Богоматерь была найдена 8 сентября 1295 г. на берегу реки Тускары возле Рыльска у корня дерева (отсюда — «Коренная»). Икона особо чтилась на Руси как чудотворная (осталась невредима в сгоревшей церкви)²⁹ По специальному наказу Самозванцу именно эту икону привез в стан «царевича» диакон курского собора Поликарп³⁰. Лжедмитрий I пошел навстречу образу «со своими войсками, попами и москвитянами, и с великими почестями сопровождал его до самого Путивля». На следующий день крестным ходом образ обносили вокруг крепости, а затем водрузили на почетное место³¹. Икона следовала за Самозванцем в Москву и лишь в 1615 г. была возвращена в Курск.

Традиционное объяснение этой акции как публичной демонстрации православности Лжедмитрием I вряд ли может быть безоговорочно принято. Для демонстрации достаточно было крестного хода с иконой, но Самозванец удерживал ее при себе не только во время похода на Москву, но и после воцарения. В Москве находилось достаточно святынь, в том числе Владимирская Богоматерь, однако Лжедмитрий I сохранял при себе именно Курский образ. Думаем, что с ним связаны личные переживания Самозванца, и именно эта икона ассоциировалась «царевичем»/царем с конкретными фактами покровительства ему Царицей Небесной.

В то время в России были известны лишь три древние иконы Богоматери типа «Знамение»: Новгородская, Владимирская и Курская. Все

---

²⁹ Повесть о явлении чудотворной иконы пресвятыя Богородицы, иже нарицается Курская // Москвитянин. — 1843. — Ч. IV. — № 9. — С. 138–139; РНБ. ОР. — Ф. IV. 10. — Л. 51–52; Дебольский Г. С. Дни богослужения православной кафедральной восточной церкви. — Кн. 1. — СПб., 1866. — С. 149–150.

³⁰ Описание монастырей Российской империи. XIX в. // РНБ. ОР. — Владимирск. собр., ед. 19. — Л. 127; Иконников В. С. Опыт русской историографии. — Т. 2. — Кн. 2. — К., 1908. — С. 1857. В повести о явлении Курской Богоматери специально описывается ее история при Самозванце (гл. 15–16), однако все повествование выдержано во враждебных Лжедмитрию I тонах, и его преклонение перед иконой обращено против него (представлено как бесовские козни и глумление над образом).

³¹ Бареццо Барецци. Повествование... — С. 12; Историческое и правдивое повествование... — С. 19.

они (и сам тип «Знамение») считались помощницами в борьбе с врагами, в охране городов и крепостей, символизировали неистребимость сил православных, чтущих чудотворный образ. Курская Богородица была единственным из этих знаменских образов, который находился в границах досягаемости для Самозванца. Его «православный стереотип» очень сильно, как нам представляется, сработал именно в церемонии перенесения, поклонения и крестного хода с Курским чудотворным образом. В этой акции проявлялось не стремление демонстрации православности Лжедмитрия I, а традиционное для российского православного сознания желание защитить себя и свое дело уникальным чудотворным подобием Богоматери, по традиции наделенным особой благодатью (помощь в борьбе с врагами). Кроме того, для русского христианства определяющим было отношение к Богородичной иконе «как средоточию идеи Церкви, символу Церкви»³².

Вера в защитную силу Курской чудотворной иконы не могла проявляться вне православного религиозного сознания, в частности, у тайного католика. Еще раз подчеркнем, что формальность всей акции с Коренной иконой отрицается/опровергается ее постоянным присутствием при Лжедмитрии I до самой его смерти³³.

Курская икона имела свои установленные праздники: 8 марта, 8 сентября, 27 ноября. Допускаем, что одним из поводов обращения к святыне Самозванца стало какое-нибудь важное для него событие, происшедшее в один из указанных дней почитания иконы.

С ее персональным культом в жизни Лжедмитрия I могут быть связаны и несколько событий, которые произошли в Путивле. В начале марта 1605 г. в Путивль явились три монаха с грамотами от Бориса Годунова и Патриарха Иова, в которых содержалось требование выдачи Самозванца и обещание милости и прощения путивлянам. На пытке один из монахов (возможно, все трое из Чудова монастыря, лично знавшие Отрепьева) сообщил, что они имели поручение отравить «царевича» и подговорили к этому двух его придворных. Все причастные к заговору были публично казнены. Сразу же после этого в Путивле появился «Гришка Отрепьев, известный по всей Московии чародей и распутник» — это, по словам иезуитов (донесение от 27 февраля / 8 марта

---

³² Плюханова М. Б. Сюжеты и символы Московского царства. — СПб., 1995. — С. 30, 50–51; Ebbinghaus A. Die allrussischen Marien-iconen-Legenden. — Berlin, 1990.

³³ Первым привозил Курскую икону в Москву Федор Иванович, который вместе с Патриархом Иовом устроил ей торжественную встречу и украсил ценным окладом. Царю Федору приписывается и основание Коренной пустыни — монастыря Рождества Богородицы. Курской Богородице поклонялся также Борис Годунов (Сказание о чудесах Курско-Коренной иконы Знамения Пресвятыя Богородицы. — Курск, 1913. — С. 8–9, 17).

1605 г.), показало «для русских людей, что Дмитрий Иванович совсем не то, что Гришка Отрепьев». А находившиеся в путивльской тюрьме монахи написали письмо царю Борису и Патриарху Иову, что «Дмитрий есть настоящий наследник и московский князь и поэтому Борис пусть перестанет восставать против правды и справедливости»³⁴. Все это привело к дискредитации годуновской пропаганды против Самозванца и значительно подняло «рейтинг» последнего. В Путивль начали свозить пленных из сдавшихся «царевичу» пяти крепостей (Оскола, Валук, Воронеж, Борисовграда, Белгорода). Все эти «чудесные преобразования» почти утративший надежду на успех Лжедмитрий I в силу традиции религиозного сознания мог сопоставить именно с заступничеством Богородицы через ее символ — Курскую икону.

Поэтому вряд ли сообщения иезуитов об усердных молитвах Самозванца во время похода следует игнорировать или представлять как деланное благочестие. Поссевино, пользуясь донесениями иезуитов, констатировал: «царевич» постоянно молился («днем и ночью»), «так что москвитяне и их священники, называемые попами, дивились этому и назидались». Более того, «сведущий в обрядах русских, он рассуждал о них с своими попами так, что мог их научить и привести к лучшему состоянию веры из того внешнего и невежественного положения, в котором они содержали дела Божественные»³⁵. Это почти дословно повторила брошюра 1608 г.³⁶ Заметим, что это же подчеркивали и иезуиты: Лжедмитрий I молился как православный и прибегал к услугам православного «священства».

Жак де Ту передавал рассказ очевидцев о постоянных молитвах Самозванца, осторожно замечая, что, по словам «царевича», это была для него «сильнейшая опора». Перед началом битвы он молился во всеуслышание, воздев руки и обратив глаза к небу: «Боже правосудный! Порази, сокруши меня громом небесным, если обнажаю меч несправедливо, своекорыстно, нечестиво; но пощади кровь христианскую! Ты зришь мою невинность: пособи мне в деле правом! Ты же, Царица Небесная! будь покровом мне и моему воинству!»³⁷ Публичная молитва Лжедмитрия I, как и почитание Курской иконы Богородицы, осуществлялась в православных «рамках». Не участвуя в католичес-

---

³⁴ Записки капитана Маржерета. — С. 210; Pierling P. Rome et Demetrius. — P. 204–205. См. другую интерпретацию: Скрынников Р. Г. Самозванцы в России в начале XVII века: Григорий Отрепьев. — Новосибирск, 1987. — С. 100–103.

³⁵ Бареццо Барецци. Повествование... — С. 10–11.

³⁶ Историческое и правдивое повествование... — С. 17–18.

³⁷ Устрялов Н. Г. Сказания современников... — Ч. 1. — С. 332.

ких мессах и празднествах, Самозванец в Путивле жил исключительно в православном литургийном цикле и времени.

Указанное постоянство православного менталитета Самозванца неоднократно подчеркивали иностранцы — представители иноконфессиональной среды (как католики, так и протестанты). Установки сознания, религиозные жесты и стереотипы поведения в отношении сакрального выдавали перед иностранцами/иноверцами православно-российские корни Лжедмитрия I. Даже послы польского короля перед Василием Шуйским категорически говорили об этом, несмотря на обнаружение новым царем тайной переписки Самозванца с Папой и польскими католическими властями. Отрицание очевидного даже в дипломатической полемике не имело бы смысла — нужна была какая-то убежденность поляков в недостоверности обвинений со стороны Шуйского. Эта убежденность слышится в формуле-ответе польских послов: «А штоб мел зостати римское веры, то бездельная мова: бо и там, пришедши до господарства короля его милости, он в монастырях Руских межи чернцами (што и вы сами в том писме и мовах своих признаваете) и у князя Адама, который сам Руское веры есть, и у инших у Руси жил; а тут, господарем вашим будучи, через весь час, свою прирочную Рускую веру держал, што всем в Москве ведомо»³⁸.

Особенно отчетливо старый «вышкол» православного книжника сказался в первых грамотах Лжедмитрия I к своим подданным, где он объяснял свое чудесное спасение от рук убийц. В первой окружной грамоте к народу российскому Самозванец писал: «Божиим произволением, его крепкою десницею покровеннаго нас от нашего изменника Бориса Годунова, хотящаго нас злой смерти предати, и Бог милосердый злокозненнаго его помысла не восхоте исполнити и меня, Господаря вашего прироченнаго, Бог невидимую рукою укрыл и много лет в судбах своих сохранил»³⁹.

Данная формула, отражающая православный стереотип мышления о сакральном обеих сторон (пишущей и воспринимающей), повторялась постоянно и в других посланиях «царевича Димитрия».

В грамоте Лжедмитрия I, которую Гаврило Пушкин и Наум Плещеев привезли в Москву 1 июня 1605 г. и огласили перед «всем миром», идентично говорилось о спасении царевича от «порчи и убийства» волею Господа: «и милосердый Бог нас великого Государя от их злодейских умыслов укрыл, оттоле даже до лет возраста нашего в судбах своих сохранил»⁴⁰.

---

³⁸ Акты Западной России (далее — АЗР). — Т. 4. — СПб., 1851. — С. 267.

³⁹ ААЭ. — Т. 2. — СПб., 1836. — № 26. — С. 76.

⁴⁰ Там же. — № 34. — С. 89.

Тут же Самозванец подчеркивал свое православие, которое ставилось выше желания быстрее завоевать царство. Он писал об отказе предлагавшей свою помощь ногайской орды: «Да к нам же писал Больших Нагай Ищерек князь и из Казыева улуса мурза, что они нашему царьскому величеству помогати хотят: и мы, христианьский царь, не хотя видети во христианьстве разорения, нагайским людем до нашего указу ходити не велели, жалея нашего государства, и велели кочевати нагайским людем близко Царева города»⁴¹.

Одновременно «царевич» прощал своих подданных, оказывающих ему сопротивление из-за незнания истины его судьбы и Божьей воли над ним: «И вы в винах своих посямест не познаетесь и нас, прирожденного государя своего, знати не можете, а праведнаго суда Божия не помните, и хотите проливать кровь неповинных православных христиан, чего не токмо нам делати не годится, и иноземцы о вашем разорении скорбят и болезнуют, и узнав нас, христианьскаго, кроткаго, милосердаго государя, нам служат и крови своя за нас не щадят.

И мы, христианьский государь, не хотя видети в христианьстве кроворазлития, пишем вам, жалея вас и о душах ваших, чтоб вы, помня Бога и православную веру и свои души, на чем есте блаженныя памяти отцу нашему, великому государю царю и великому князю Ивану Васильевичу всеа Руси, и нам чадом его крест целовали, нам прироженному Государю своему Царю и великому князю Дмитрею Ивановичу всеа Руси добили челом и милости просити к нашему царьскому величеству прислали митрополитов и архиепископов, и бояр, и окольничих, и дворян болших, и дьяков думных, и детей боярских, и гостей и лутчих людей»⁴².

Все подчеркивания (*курсив*) в тексте грамоты принадлежат нам и акцентируют внимание на понимании/провозглашении сакрального. Во-первых, узнать своего «прирожденного государя» подданные могли только после покаяния, которое «очищало» душу/совесть от Неправды и сообщало знание о Правде. Призывы ко всеобщему покаянию всегда были актуальны для Руси/России в периоды испытаний, и во время Смуты звучали очень часто. Они зазвучали уже в грамотах Годуновых, были актуализированы Лжедмитрием I и предметно осуществлены Василием Шуйским в Успенском соборе в начале 1607 года. К покаянию же призывали Патриархи Иов и Гермоген, деятели ополчений, первые Романовы. Весь этот ряд покаянных воззваний/требований высшей власти (светский и духовной) России ясно указывает на

---

⁴¹ Там же. — С. 90.

⁴² Там же. — С. 91.

стереотип подхода к сакральному. Он изначально присутствовал также во всех обращениях Самозванца.

Во-вторых, взывание к христианской идее справедливости, которую увидели в личности Лжедмитрия I даже иноземцы («узнав нас»), а посему, «не щадя крови своя» служат ему — т. е. Правде.

В-третьих, православный «правдивый» государь, несмотря на вины подданных, жалеет их души, напоминает о Боге, православной вере, «своих душах» и крестоцеловании «отцу» Ивану IV и «нам чадом его» — все это требовало выполнения обязательств перед Богом и царем, то есть подчинения «царскому сыну». Это подчинение должно было выразиться в делегации от лица всего народа, возглавляемой слугами Божьими — «митрополиты и архиепископы».

Концовка грамоты также традиционна для православного сознания подданных российского царя: «А не добьете челом нашему царьскому величеству и милости просити не пошлете, и вы то можете разсудити, что вам в том дати ответ в день праведнаго суда Божия, иже воздаст комуждо по делом его, и *от Божия праведнаго гнева и от наша царския руки* нигде не избыти. А с Божиею помощию нам великому Государю преславных государств своих доступати»⁴³.

Божий гнев за неподчинение царю-Правде приравнивался/воплощался в «царскую руку» — т. е. физическое истребление непокорившихся. С другой же стороны, именно с Божьей помощью Лжедмитрий I надеялся (был уверен) «государств своих доступити».

В этой грамоте на лицо все стереотипы российского православного осмысления царской власти, которое было идеологически и в сакральном отношении развито и обосновано именно Иваном Грозным — отцом царевича Димитрия. Все это как бы замыкало временную цепь на идейно-сакральном уровне и подчеркивало если не господство в сознании Самозванца, то знание стереотипного понимания и осмысления царской власти. Сакрум Лжедмитрия I проявился в данной грамоте публично и так или иначе отражал его «старые» ментальные установки.

Очень интересно, что все эти формулы ожидания торжества Правды с Божьей помощью после победы Лжедмитрия I нашли свое новое воплощение/констатацию в «постпобедной» грамоте Самозванца. Здесь констатировалось: «Божиим произволением и его крепкою десницею покровенного нас от нашего изменника Бориса Годунова, хотящаго нас злой смерти предати, и Бог милосердый злокозненнаго их помысла не восхоте исполнити и меня, Государя вашего прироженнаго, Бог невидимую силою укрыл и много в судбах своих сохранил; и яз, царь и великий князь Дмитрей Иванович всея Руси, ныне прис-

---

⁴³ Там же. — № 34. — С. 91.

пел в мужество, с Божиею помощию сел на престол прародителей своих, на Московском государстве и на всех государьств Российского царствия»⁴⁴.

О «неизречимой» милости Божией — даровании России наследника Рюриковичей — писал в окружном послании (30 июня 1605 г.) и новопоставленный Патриарх Игнатий, сильно подчеркивая мистическую сторону свершившегося воцарения Самозванца: «Известно Вам буди, премудрый Бог неизреченными и неведомыми судьбами, еще не до конца прогневался на останок израительского рода, на создание пречистых Его рук, омраченнии неведением умы наша и слухи, паче же и сердечныя очеса разверзе, и яви нам, своим достойным человеколюбием, Великого Государя нашего прирожденного Царя и Великого князя Дмитрея Ивановича всея Руси Самодержца, от злохищнаго смертного убивства соблюденна и доднесь во здравии пребывающа; и приде в царствующий град Москву на престол прародителей своих... правити от Бога данное ему христоименитое стадо, множество православнаго христианского рода»⁴⁵.

Не менее важно также восприятие всех этих грамот и посланий Самозванца православным населением Московского царства, в частности, книжниками, авторами сочинений о Смуте, современниками и даже лично знакомыми с Лжедмитрием I людьми. Именно это восприятие (его адекватность или неадекватность) российскими современниками — несомненными репрезентантами православного менталитета — может подтвердить или опровергнуть выше указанные выводы о контекстуальности сакрума Самозванца в этой среде.

По-видимому, стоит начать с Варлаамовой интерпретации «исповеди» Лжедмитрия I перед иноверным королем Сигизмундом III. Кажется бы, Варлаам Яцкой, спутник Григория Отрепьева, не был прямым очевидцем «исповеди» Лжедмитрия I. Однако удивительное тождество формул переданной в его «извете» означенной «исповеди» и грамот Самозванца подчеркивает тождество понимания сакрума и его объяснения при помощи стереотипов сознания личным знакомым (а во время подачи «Извета» врагом) Лжедмитрия I и самим «царевичем Димитрием». Варлаам, в частности, так передавал объяснение Самозванцем королю чуда своего спасения: «Божииим произволением и Его крепкою десницею покрывшаго нас от их злодейских умыслов, хотящих нас злой смерти предати, и Бог милосердый злокозненнаго их помысла не восхоте исполнити и меня невидимую силою укрыл и много

---

⁴⁴ Там же. — № 37. — С. 93; Собрание государственных грамот и договоров (далее — СГГД). — Ч. 2. — № 90. — С. 201.

⁴⁵ СГГД. — Ч. 2. — № 92. — С. 204.

лет в судьбах своих сохранил, даже до лет возрасту нашего, и ныне я приспев в мужество и с Божиею помощью помышляю идти на престол прародителей своих, на Московское государство»⁴⁶. Даже если допустить интерполяцию в «Извете» Варлаама цитированных грамот Лжедмитрия I, важно то, что их текст воспринимался адекватно и, таким образом, отражал общий стереотип православного сознания/объяснения.

Та же картина наблюдается при сопоставлении передачи содержания указанных грамот Самозванца в нарративных памятниках о Смуте («Иное сказание», Хронограф 3-й редакции)⁴⁷

Идентичное использование в нарративных памятниках грамот Лжедмитрия I и особенно их сакральных формул, как нам представляется, свидетельствует об идентичности понимания сакрального на подсознательном уровне. Обращения Самозванца адекватно понимались (подчеркиваем, речь идет о понимании языка/смысла, но не о восприятии утверждаемого смысла) его современниками в православном Московском царстве. Стереотип мышления и языкового выражения всех цитируемых документов однотипен. И если послание к Папе Лжедмитрий составлял с помощью иезуитов (в частности, Каспара Савицкого), то в составлении грамот к россиянам ему не были нужны помощники/переводчики. Это еще один важный, достаточно показательный штрих к характеристике общих и сакральных ментальных установок Самозванца.

Традиционность для русского православного мышления текстов Лжедмитрия I подкрепляется такой же традиционностью его жестов. Последние заключались в соблюдении православной обрядности, которую подмечали иностранцы (для россиян это было нормой и поэтому не фиксировалось, они обращали внимание на отклонения от нормы). Так, начальник личной охраны царя Яков Маржерет свидетельствовал, что Самозванец «любил читать св. Писание» и «обычно соблюдал все их (православных россиян. — В. У.) обряды»⁴⁸ Другой иностранец подчеркивал: «Московские священники... очень удивлялись его благочестию и сильному рвению»⁴⁹ Станислав Немоевский несколько смягчал однозначную ортодоксальность Лжедмитрия I: «In religione менее zelusus; смолоду перебивав у людей разных сект, он и

---

⁴⁶ ААЭ. — Т. 2. — № 64. — С. 143.

⁴⁷ Там же. — № 26. — С. 76; № 34. — С. 89–91; № 37. — С. 93; № 64. — С. 143; Попов А. Изборник... — С. 222, 224, 229–232; Русская историческая библиотека (далее — РИБ). — Т. XIII. — Стб. 27, 42–49.

⁴⁸ Записки капитана Маржерета. — С. 155, 214; Устрялов Н. Г. Сказания современников... — Ч. 1. — С. 314.

⁴⁹ Историческое и правдивое повествование... — С. 17.

сейчас держит их при себе: но profitebatur русскую веру, хотя и не во всем сходится с populo»⁵⁰. Наконец, польские послы в 1608 г. категорически заявляли, что «царь Димитрий» через весь час свою природную руску веру держал, что всем в Москве ведомо»⁵¹

Следование «царя Димитрия» русским православным обрядам подчеркивал архиепископ Арсений Елассонский — иностранец восточной (греческой) традиции.

И только лютеранин Исаак Масса, откровенно враждебно относившийся как к католицизму, так и к православию, писал, что будто бы во время всенародной встречи Лжедмитрия I в Москве он «не по православному обычаю» целовал икону Богородицы (т. е. в уста?), это заметили некоторые монахи и Самозванец «на другой день велел их умертвить и бросить в воду»⁵². Недостоверность данного сообщения хоть и очевидна, тем не менее, это замечание порождает потребность изучить вопрос о западном влиянии на традиционное православное сознание Лжедмитрия I, что мы и сделаем чуть ниже.

Публичным гарантом православности Самозванца стало не только его участие в «литургийном времени» и обрядах Православной Церкви, не только его венчание на царство, но и полное признание царя ортодоксом со стороны российского «священства». В наказе Петру Чубареву от 21 сентября 1605 г. говорилось: «Богомольцы его (царя Дмитрия. — В. У.) Патреарх и митрополиты, и архиепископы, и епископы и весь освященный собор..., узнав его прирожденного государя своего, в его царском повеленье ему великому государю, с раденьем служат»⁵³ Такимым признал Лжедмитрия I и один из Вселенских Патриархов, Иерусалимский Патриарх Софроний, называя «царевича» «благовернейшим, преславнейшим, высочайшим, святейшим, православнейшим, богохранимым... возлюбленным сыном нашего смирения»; истинным наследником Ивана IV⁵⁴ Посольства восточных иерархов также выражали свое признание православия «царя Димитрия Ивановича» как наследника царства Ивана Грозного — «Третьего Рима». В свою очередь, Самозванец в текстах/жестах демонстрировал представителям православного мира свою ортодоксальность. Примером тому может быть грамота, переданная вместе с пожертвованиями на строительство храма Львовскому православному Успенскому братству.

---

⁵⁰ Записки Станислава Немоевского. — С. 118.

⁵¹ АЗР. — Т. 4. — № 177. — С. 267.

⁵² Масса И. Краткое известие о Московии... — С. 112.

⁵³ Сборник Российского исторического общества (далее — Сб. РИО). — Т. 137. — С. 189.

⁵⁴ ЧОИДР. — 1918. — Кн. 1. — С. 77–79.

Здесь царь констатировал чистоту своего и братства православия («вспоминая к нам обычное милосердие и человеколюбие Спасителя нашего Господа Иисуса Христа, и пречистые Его Матери, наши неборимые заступницы, и видя вас несумненных и непоколебимых в нашей истинной правой крестьянской вере греческого закону») и, передавая свой вклад публично желал: «Да созиждется храм... во утверждение истинные наши непорочные крестьянские веры, и... в прибежище... правоверным кристьяном»⁵⁵

Весьма нетрадиционны, но довольно показательны для характеристики религиозного сознания Лжедмитрия I два его идентичные сознательные поступка, вызванные слухами о его неправославии (носит крест в сапоге, икону держит под кроватью, полякам велит носить кресты ниже пояса и т. п.). Нетрадиционность действий «царя Дмитрия» состояла в попытках самооправдания и опровержения клеветы. Царь Иван IV Васильевич, да и Годуновы такого «умаления» царского достоинства не допускали. Именно в данных эмоциональных жестах Самозванца проявилась его внутренняя религиозность (иначе, достаточно было казнить клеветников).

Одна из указанных оправдательных речей была произнесена перед Освященным Собором. Информацию об этом передает Геркман со слов иностранцев из близкого окружения царя. Лжедмитрий I «пригласил всех высших правителей духовных, а именно: Патриарха, пользующегося у москвитян таким же уважением, как Папа у католиков, затем епископа Ростовского и Новгородского, всех митрополитов, епископов, некоторых священников и диаконов, имевших наиболее значительную власть». Самозванец показал Собору свое почтение и «убеждал их не думать о нем так худо, как им говорили, не верить некоторым клеветникам (стараящимся возбудить восстание в государстве), действующим гораздо более под влиянием своего честолюбия, чем доброго желания (благосостояния государству). Те, которые рассказывают, что у него под кроватью спрятана икона Богородицы, суть возмутители, которые, как оказалось бы при строгом исследовании, всю жизнь свою ни разу даже не подходили к его кровати. Так же точно достоверен рассказ о кресте, будто бы найденном в сапоге [Димитрия]. Для большего удостоверения в том, что все это ложь, [Димитрий], напомнив, что в католической религии считается великим грехом оскорбление икон и св. креста, снял со стены икону, висевшую близ него, и приложившись к ней перед всеми присутствовавшими, сказал: «Пусть сотворит Господь Бог надо мною или над этою иконою какое-нибудь знамение, если я когда-нибудь помышлял отступить от св. веры рус-

---

⁵⁵ СГГД. — Ч. 2. — № 130. — С. 279–280.

ской и принять другую, не говоря уже об оскорблении и сокрытии св. икон под кроватью или в сапоге». Затем он снова повторил: «Да совершит Господь в глазах ваших знамение надо мною или над иконою, если я мыслю что-либо иное». Эта речь так подействовала на духовенство, что оно уже не думало ничего дурного о Димитрие»⁵⁶.

Обратим внимание на двойную аргументацию Лжедмитрием I своей ортодоксальности перед высшим духовенством: логические рассуждения (невозможность попраiania креста и икон даже при переходе в католицизм; недоступность к его кровати и сапогам тех, кто распускает неподобающие слухи) и мистического обращения к божественной силе (наказание за ложь). Особенно значима для религиозного сознания начала XVII в. клятва именем Божиим перед Освященным Собором.

Подчеркнем, что для царя достаточно было публичной демонстрации своей ортодоксальности в границах обрядно-литургийного времени и жестов, а также исповеди перед духовным отцом или Патриархом. Однако Лжедмитрий I не смог сдержать свои внутренние переживания и эмоции, «выплеснув» все это наружу и, что очень важно, перед Освященным Собором, олицетворявшим «священство» всей Русской Церкви. Неучастие иерархов в заговорах и низвержении Самозванца, как и отсутствие с их стороны конкретных его обвинений в неправославии после переворота 17 мая 1606 г. (всю идеологию обвинения, в том числе в тайном католицизме, создал Василий Шуйский), свидетельствует, что Освященный Собор видел в лице царя Димитрия Ивановича человека православного вероисповедания.

Однако оппозиционная пропаганда продолжалась, она была рассчитана на те категории москвичей, которые не могли наблюдать религиозного поведения Лжедмитрия I, но видели распущенность поляков (их неуважение православных обычаев и святынь) и, с помощью указанной пропаганды, могли интерполировать это антиповедение на царя, который попустительствовал «латинам» и «люторам». Все это привело к тому, что лозунг защиты православия стал главным для организаторов заговоров. В начале марта 1606 г. (по предположению С. Ф. Платонова, 3 марта⁵⁷) был раскрыт заговор стрельцов. Опять таки, по традиционной схеме достаточно было казни заговорщиков (публичной, или закрытой). Но Самозванец опять не сдержал своих эмоций по поводу несуразных обвинений и вновь повторил акт самооправдания теперь уже перед стрельцами. Для царского достоинства (в его традиционном понимании) подобная акция была немислима (если

---

⁵⁶ Сказание Массы и Геркмана о смутном времени в России. — СПб., 1874. — С. 282.

⁵⁷ Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI—XVII вв. — М., 1937. — С. 222.

она не повторяла известных действий Ивана IV, но в данном случае эмоциональность поступков Лжедмитрия I есть прямой противоположностью «игре/испытанию» Грозного). Самозванец, активно развивавший в это время культ «императора» и сакрализации его власти, не мог не понимать полной несовместимости своего поступка самооправдания в глазах подданных с официальной идеологией превознесения своей власти. Однако и в данном случае эмоции «несправедливо оклеветанного» победили идеологическую схему, традиционные требования царского этикета и поведенческой модели.

Лжедмитрий I, собрав всех стрельцов в Кремле, произнес перед ними прочувствованную речь о своем чудесном спасении. Приведя из Библии слова о промысле Божиим, поцеловав образ Богородицы, он просил Господа дать знамение, если он оскорбил чем-либо православие.

Исаак Масса передавал (со слов очевидцев) «сакральную» аргументацию речи Самозванца: «Моя мать и все эти вельможи будут мне в свидетели; статочное ли дело, чтоб кто-нибудь мог, почти не имея войска, овладеть таким могущественным царством, когда бы у него не было на то права, Бог бы того никогда не допустил; я подвергал жизнь свою опасности не для того, чтобы самому возвыситься, но дабы освободить вас от крайней нужды и рабства, в которое поверг вас изменник отечества, правивший им и угнетавший вас, когда исполнил меня ревности всемогущий Бог, чья владычная рука возвратила мне царство, принадлежащее мне по праву»⁵⁸. Отметим, что эта «демонстрация веры» в Божью помощь и провидение, подчеркиваемая в разные периоды жизни Лжедмитрия I как протестантами, так и католиками, а равно сам характер легкого и беспечного поведения Самозванца склоняют больше к вере, чем к демонстрации. Самозванец предлагал стрельцам открыто высказать свои претензии к нему. Затем, указав на семерых участников заговора, он отдал их для наказания самим стрельцам, которые их тут же растерзали. Современники по-разному описывают это происшествие (особенно его предварительную подготовку и роль в ней Григория Микулина, получившего затем думный чин)⁵⁹. Тем не менее, выступление Лжедмитрия I перед стрельцами было еще более нетрадиционным, нежели перед иерархами Церкви. Вместо приличествующего происшедшему царского гнева, вместо доказательств логического характера Самозванец обращался к мистической

---

⁵⁸ Масса И. Краткое известие о Московии... — С. 123–124.

⁵⁹ Полное собрание русских летописей (далее — ПСРЛ). — Т. XIV. — С. 68; Сб. РИО. — Т. 137. — С. 236; РНБ. ОР. — Ед. F.IV.228. — Л. 111; Ед. F.IV.597. — Л. 468 об. (466 об.); Российская государственная библиотека. Отдел рукописей (далее — РГБ. ОР). — Музейное собр., ед. 4468. — Л. 61–61 об.; ед. 2900. — Л. 29 об.; Масса И. Краткое известие о Московии... — С. 122–124.

стороне, начиная от провиденции своего спасения в действе и заканчивая обращением к Господу с просьбой публичного наказания/знака, если его слова, чувства и вера неправдивы.

Оба указанных случая самооправдания Лжедмитрия I против обвинений (на уровне слухов) в его неправославии (через неуважение святыни) выходили за рамки как российской царской традиции, так и действий «тайного католика». Тем не менее, они, как ни странно, были вполне адекватны действиям любого православного человека: обвиненный в неправославии, он свидетельствовал свою ортодоксальность перед «священством» и перед «миром». Это указывало именно на личностную попытку и потребность самооправдания Самозванца. В обоих случаях он выступал не как царь, а как православный христианин, оскорбленный в своих религиозных чувствах. Другое дело, что подобное поведение царя, нарушавшее традиционный царский этикет, могло неадекватно восприниматься. В этом усматривалась либо слабость Лжедмитрия I как государя (иностранцы), либо как неискреннее, искусственное, театральное проявление борьбы с раскрывшейся тайной (придворная оппозиция, россияне). Действия Самозванца в обоих случаях были непонятны/недопоняты. Но для нас более важна не реакция окружения, свидетелей и книжников на указанные поступки, а степень самопроявления в них внутреннего мира Лжедмитрия I. Особая эмоциональность, которая инспирировала неконтролируемость действий Самозванца в момент психологического накала (это подчеркивали все современники, близко знавшие и наблюдавшие его), раскрывала в его поступках/жестах подсознательный уровень чувствования сакрального. Эта же эмоциональность и чувствительность не могла не обострять мистический аспект религиозного сознания Лжедмитрия. Последняя установка не позволяла клясться именем Господа и призывать его «действо» всуе или же для ложного самооправдания. Это подчеркивается и самой необыденной формой и сущностью описанных акций.

Последней и наиболее значимой подобной акцией публичного исповедания Самозванца стала его исповедь перед смертью, содержание которой было скрыто и откровенно фальсифицировано Василием Шуйским. Царь Василий Иванович не случайно не использовал данную исповедь в обвинительных актах против Лжедмитрия I: ее слышало несколько лиц, поэтому объявлять о «признаниях» Самозванца означало бы возбудить недоверие и ко всем остальным пунктам обвинения своей идеологической машины (отметим, что свидетельства Марии Нагой, напротив, активно использовались). Последняя исповедь Лжедмитрия не была никем из свидетелей зафиксирована и это лишает нас главного аргумента. Лишь частично его может заменить

сюжет об исповеднике (духовном отце) «царя Дмитрия»⁶⁰ Слова «исповеди» Самозванца вскользь использовались впервые в окружной грамоте бояр (во все провинции) о воцарении Василия Шуйского, где указывалось, будто «тот вор... как его поимали... сам сказал, что он Гришка Отрепьев, и на государстве учинился бесовскою помочью и людей всех прелстил чернокнижеством»⁶¹. Затем подобное утверждение было включено в дипломатические акты Шуйского, рассчитанные на иностранного адресата. Послы к Сигизмунду III 1606–1607 гг. кн. Г. К. Волконский и А. Иванов так передали суть предсмертной «исповеди» Лжедмитрия I: «Да и сам тот богоотступник, еретик Гришка сказал, что то все делал мечтами бесовскими»⁶². Эта фраза сильно напоминает идею «дьяволиады», активно развиваемую Шуйским и публицистами, что говорит о ее конструкции для аргументации дипломатов, которой никто так и не поверил.

В целом же, мы склонны к констатации православной сущности сакрального мира Самозванца. Однако эта сущность не была константой и с момента попадания его в поликонфессиональную среду Речи Посполитой подверглась некоторым влияниям католицизма и протестантизма. Тем не менее, в сущности своей, т. е. в основах вероучения, обрядовой стороны и стереотипов глубинного религиозного сознания, Лжедмитрия I скорее всего следовало бы считать православным.

Высказав означенное предположение (если не убеждение), мы тут же попытаемся выявить те влияния западного мира, которые отразились на сознании и поведении Самозванца. Впрочем, более правильно, наверное, говорить о фиксации указанного влияния русскими и иностранными современниками Лжедмитрия I: его *высказывания* фиксируют в основном иностранцы, его неортодоксальные *деяния* — российские современники и книжники.

По-видимому, не только пребывание в среде просвещенных католиков (в частности, иезуитов) и протестантов (арианская школа в Гоцце), но также увиденное в православных культурно-просветительных,

---

⁶⁰ См.: Ульяновский В. И. Духовник Самозванца архимандрит Исайя: миссия молчания // Мир Православия. — Волгоград, 2000. — Вып. 3. — С. 87–100.

⁶¹ СГГД. — Ч. 2. — № 142. — С. 300.

⁶² Сб. РИО. — Т. 137. — С. 252; ср.: Масса И. Краткое повествование о Московии... — С. 139; Буссов К. Московская хроника... — С. 121. Все иностранцы представляли не исповедь как таковую, а требование Лжедмитрия I отвести его к «матери» и к народу. Например, в «Дневнике польских послов» об этом сказано так: «...бояре и дворяне приступили к царю с бранью, называя его Гришкой Отрепьевым. Он ссылался на свою мать, но князь Голицын отвечал, что царица не признает его своим сыном, что сын ее Димитрий убит в Угличе, что там лежит и тело его» (Устрялов Н. Г. Сказания современников... — Ч. 2. — С. 238).

религиозных и научных центрах Острога и Дермани развили у Самозванца личную тягу к новым знаниям и убеждение в пользе специальных богословских школ для развития у подданных «понимания тайны веры». Пример Острога и Дермани был особо показательным — он демонстрировал возможность и большой потенциал деятельности просветительных центров и школ в православном мире. Лжедмитрий I неоднократно жаловался иностранному окружению на невежество подданных, в том числе придворных и духовенства⁶³. В сущности, хотя эта мысль и не была нова для России, она все же, ориентируясь на западные (даже православные) образцы, предполагала нетрадиционную для русского православия идею постижения тайн веры через интеллект, рациональный путь познания веры. Изучение веры, тем более споры о вере в светской среде (не церковно-книжной) не могли выглядеть для россиян вполне православными. Отсюда все идеи об открытии школ разных типов изначально должны были восприниматься как проявление и порождение католического мира. Это совершенно не вписывалось в существовавший официальный «уровень ортодоксии» Русской Церкви⁶⁴.

А между тем Лжедмитрий I в частых разговорах строил проекты открытия школ, университета и даже академии в Москве.

Об этих планах содержат информацию разнообразные источники (письма, донесения, мемуары, записки) иностранного происхождения. Если А. Чилли кратко писал о желании «царя Димитрия» распространить образованность в своем государстве⁶⁵, то другой автор широко и красочно описывал это намерение: «Сильно и усердно, наряду с благочестием и страхом Божиим, заботился он о том, чтобы узреть хоть когда-либо устроенными в своей родной земле высшую школу и коллегию, в которых молодежь воспитывалась бы и упражнялась во всякой честности и добродетели, как это совершается в Польше. Об этом

⁶³ Историческое и правдивое повествование... — С. 20; Бареццо Барецци. Повествование... — С. 13.

⁶⁴ Ср. точное наблюдение М. Б. Плюхановой: «В эру христианского символизма самосознание и общение народов и поколений осуществлялось вообще прежде всего посредством символов. Но если на Западе, наряду с религиозно-символическими формами, имелись традиции других типов мышления и ко времени, когда расцвело Московское царство, они были особенно интенсивны и многообразны, то московские книжники, как и древнерусские, продолжали питаться исключительно церковным преданием, литургической словесностью — и, соответственно, мыслили в символических формах. Копцептульные, линейного, логического типа высказывания здесь мало привились...» (Плюханова М. Б. Сюжеты и символы... — С. 11–12).

⁶⁵ Калачов Н. Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. — Кн. 1. — СПб., 1860. — С. 21.

деле он часто беседовал со своими и с поляками, много жалуясь на невежество и грубость соотечественников своих, среди коих мало найдется умеющих писать или читать, а еще менее тех, которые бы понимали тайны веры... Димитрий неоднократно говорил, что если Господь Бог приведет его к великокняжескому престолу, он намерен собрать некоторое число мальчиков и юношей-чужестранцев, которые были бы хорошо воспитаны и отличались выдающимися способностями, для того, чтобы примером их возбудить в соотечественниках любовь к свободным искусствам»⁶⁶. Начальнику своей личной охраны французу Якову Маржерету «царь Димитрий» говорил о решении основать университет⁶⁷ Станислав Немоевский передавал слова Лжедмитрия I о необходимости приглашения из-за границы (в частности, из Франции) ученых «для возбуждения в грубых душах своих подданных стремления к благородству и вежливости»⁶⁸

Указанные планы Самозванца очень поддерживали иезуиты, которые имели уже богатый опыт основания коллегий для славян и соответственной миссионерской деятельности через них. Один из современников (француз?) в 1605 г. писал, что за помощь иезуитов в его борьбе за престол Самозванец обещал открыть в Москве «несколько их коллегий» (хотя автор замечал, что это сомнительно, так как «москвичи не расположены к обрядам и ученью римской-католической церкви»⁶⁹). По-видимому, такое обещание действительно было дано: иезуиты упорно напоминали о нем Самозванцу. В письме Николая Чижовского из Москвы от 17 августа 1605 г. сообщалось: «Несколько дней тому назад один близкий к нему (царю. — В. У.) поляк сообщил нам, что светлейший совсем готов основать коллегию»⁷⁰ Ясно, что речь шла именно о иезуитском коллегиуме. В этом же письме отец Николай писал о привлечении Лжедмитрием I детей российских вельмож «к свободным наукам»: «И находятся даже многие из вельмож, которые желают, чтобы их дети обучались добрым наукам и нравам»⁷¹. Наконец, иезуит пересказывал беседу царя с врачами о том, что «в скором времени у них будет много ученых мужей, с которыми им при-

---

⁶⁶ Бареццо Барецци. Повествование... — С. 13; Историческое и правдивое повествование... — С. 20.

⁶⁷ Записки капитана Маржерета... — С. 214.

⁶⁸ Записки Станислава Немоевского. — С. 118.

⁶⁹ Три записки времен Лже-Дмитрия, изданные по спискам имп. Публичной библиотеки и Румянцевского музея. — СПб., 1862. — С. 17.

⁷⁰ Старина и новизна. — 1911. — Т. XIV. — С. 531.

⁷¹ Там же. — С. 530.

дется иметь общение», обещал «соорудить Академию, чтобы и Москва изобилвала учеными мужами»⁷².

Однако все эти прожекты не нашли воплощения. Пробившись к царю за два дня до его смерти (15 (25) мая 1606 г.) иезуит Каспар Савицкий напомнил ему его обещания и попросил «выразиться ясно». Иезуит зафиксировал речь Лжедмитрия I в своем дневнике: «Он тотчас выразил намерение основать в Москве иезуитскую коллегию; ибо, говорил он, весьма желает, чтобы в возможно скором времени возникли школы, снабженные опытными наставниками. И когда я возразил, что это нельзя сделать вдруг, по причине неимения учеников, которых сначала должно собрать и распределить, он ответил, что непременно хочет, чтобы его иждивением из разных мест были собраны мальчики несколько уже приготовленные и зрелые для школы, и чтобы, т. о., тотчас открыть школы»⁷³.

Из всего сказанного видно, что речь шла в первую очередь об учебных заведениях типа иезуитских коллегий, которые предполагали как наличие соответствующих учителей, так и использование латыни для преподавания. Обобщая указанные просветительские планы «царя Димитрия Ивановича», Маржерет писал: пребывая в Речи Посполитой, он «узнал отчасти, что такое светское общество» и желал «некоторого исправления своих подданных»⁷⁴. А Конрад Буссов был еще более категоричным: «По его глазам, ушам, рукам и ногам было видно, а по словам и поступкам чувствовалось, что он был совсем иной Гектор, чем прежние, и что он получил хорошее воспитание, много видел и много знал»⁷⁵.

Здесь уместно напомнить, что подобный просветительский прорыв пытался осуществить, и тоже с помощью Запада, Борис Годунов (он также обсуждал данную проблему с иностранцами). Однако Годунов пробовал приобрести своих учителей через обучение их за рубежом. К. Буссов писал, что царь Борис послал также в Германию, Англию, Испанию, Италию и Францию своих эмиссаров для поиска и приглашения ученых⁷⁶. Эти сведения отчасти подтверждаются документами Посольского приказа: 1600 г. — в Германию был послан Ганс Крамер для привлечения медиков и ученых; в Любек с той же целью

---

⁷² Там же. — С. 531.

⁷³ Рукопись Яна Велевицкого // Записки гетмана Жолкевского о московской войне. — СПб., 1871. — Прил. № 44. — Стб. 173–174.

⁷⁴ Записки капитана Маржерета... — С. 213; Качалов Н. Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. — Кн. 1. — СПб., 1860. — С. 21.

⁷⁵ Буссов К. Московская хроника... — С. 111.

⁷⁶ Там же. — С. 84.

отправили Бекмана; 1602 г. — из Англии в Москву прибыли ученые, в частности, аптекарь Яков Астафьев⁷⁷

Конрад Буссов привел также информацию, что в 1602 г. царь Борис послал 18 детей дворянских для обучения в Англию, Францию и Любек⁷⁸. Исследователям еще в XIX в. удалось документально подтвердить эти сведения: четверо юношей обучались в Англии (М. О. Григорьев, С. М. Кожухов, К. П. Давыдов, В. Костомаров), пятеро — в Любеке, трое — в Швеции. Однако никто из юношей не вернулся в Россию⁷⁹

Еще в 1600 г., в связи с посольством Афанасия Власьева в западные страны, шли разговоры о желании Бориса Годунова «учредить академию» в Москве⁸⁰. Более того, агент императора Лука Паули в 1604 г. сообщал патрону, что царь Борис намерен открыть «латинские школы» и обучать избранную молодежь иностранным языкам для дипломатических нужд и повышения общего культурного уровня («чтобы они со временем отвыкли от прирожденной грубости и могли бы с другими христианскими народами, в особенности благодаря латинскому языку, не только разговаривать, но и сходитьсь с ними в благопристойных обычаях и добродетелях и обращаться вежливо друг с другом»)⁸¹ Данную идею еще в 1600 г. развивали перед Годуновым польские послы: они говорили о необходимости открытия в России латинских коллегий, посылки для обучения за границу юношей⁸².

Однако, как сообщал Конрад Буссов, на пути всех этих просветительских планов, ориентированных на западные образцы, встало православное духовенство: «монахи и попы воспротивились этому», считая, что чужие науки и языки приведут к раздорам и пошатнут веру⁸³. А по словам Я. Маржерета, «москвиты ненавидят науки, и особенно язык латинский; не знают ни школ, ни университетов. Одни священники на-

---

⁷⁷ Акты исторические. — Т. 2. — № 34; РИБ. — Т. VIII. — СПб., 1884. — Стб. 83–90; Сб. РИО. — Т. 38. — СПб., 1883. — С. 431–438.

⁷⁸ Буссов К. Московская хроника... — С. 84; Старина и новизна. — 1911. — Т. 14. — С. 332–333.

⁷⁹ Пекарский П. Известия о молодых людях, посланных Борисом Годуновым для обучения наукам в Англию в 1602 г. // Записки имп. Академии наук. — Т. XI. — Кн. 1. — 1867. — С. 91–96; Сб. РИО. — Т. 38. — С. 425, 428, 430; Арсеньев А. В. Первые русские студенты за границей // Исторический вестник. — 1881. — № 7. — С. 544–555; Голицын Н. В. Научно-образовательные сношения России с Западом в начале XVII века. — М., 1898. — С. 5.

⁸⁰ Старина и новизна. — 1911. — Кн. XIV. — С. 312.

⁸¹ Старина и новизна. — 1914. — Т. XVII. — С. 87.

⁸² Там же. — С. 109; Сб. РИО. — Т. 137. — С. 45–53.

⁸³ Буссов К. Московская хроника... — С. 84.

ставляют юношество чтению и письму, чем немногие впрочем занимаются»⁸⁴.

Годунов не смог осуществить «на русском материале» свои замыслы (за исключением неудачной отсылки юношей для обучения и привлечения в Москву искусных мастеров и ученых медиков⁸⁵). В его время школа в Москве была открыта только для иностранцев в так называемой Немецкой слободе: в 1602 г. на погребении датского принца Иоанна присутствовало 30 ее учеников во главе с наставником пастором Мартином Бером⁸⁶.

Хотя просветительские проекты Самозванца по сути своей были идентичны годуновским, но главным орудием их планированного осуществления выступали отцы иезуиты и польское окружение Лжедмитрия I, перед которым, собственно, эти проекты излагались. Понятно, что еще более, нежели при Борисе Годунове, все это было связано с «латинством» в вероисповедном смысле. Но если выросшему в православной российской среде царю Борису не удалось осуществить свои замыслы, то планы пришельца, окружившего себя иностранцами, изначально были обречены на провал. Тем не менее, тяга Лжедмитрия I к западному просвещению была подмечена российской элитой: царь часто блистал своими познаниями в Думе и укорял бояр в невежестве.

Для исследуемой проблемы важно то, что указанная просветительская идея предполагала изменение традиционной православной модели постижения веры: следованию традиционным обрядам, литургийному жизненному циклу и мистическим проявлениям веры как бы противопоставлялся рационалистический подход к вероучению через развитие интеллекта при помощи богословской схоластики и силлогизмов и, что не менее важно, при помощи другого (латинского) языка.

Предпочтение «царем Димитрием» образованности, знаний, науки и языка западной учености (латыни) было той важной «подвижкой» его сознания, которая оказывала влияние на сферу сакрального. В частности, это проявлялось в рассуждениях царя о вере, «богословских вольностях», выходящих за рамки привычного православия. Это заметили уже иезуиты, беседуя с «царевичем» на вероисповедные темы. Главным собеседником Лжедмитрия I в Кракове стал Каспар Савиц-

---

⁸⁴ Устрялов Н. Г. Сказания современников. — Ч. 1. — С. 260.

⁸⁵ Мало кому известно, что именно Годунов в 1600–1601 гг. построил (благодаря иноземным мастерам) первую канализацию в Кремле: «Того же году (7109) введена вода из Москвы реки на государев двор на конюшенной на большой по подземелью великою мудростию» (ПСРЛ. — Т. 34. — М., 1978. — С. 203).

⁸⁶ Цветаев Д. И. Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразований. — М., 1890; Белокуров С. А., Зерцалов А. Н. О немецких школах в Москве в первой четверти XVIII в. (1701–1715 гг.) // ЧОИДР. — 1907. — Кн. 1. — С. 1.

кий, дневниками которого воспользовался Ян Велевицкий, почерпнув оттуда интересную информацию⁸⁷ Поначалу Савицкий заметил, что Димитрий был «предан в душе своей схизме греков»⁸⁸. Два главных пункта вероучения особенно волновали «царевича»: «исхождение Св. Духа от Отца и Сына и совершение таинств Св. Евхаристии под одним или под обоими видами»⁸⁹ В разговоре на эту тему 7 апреля 1604 г. иезуитами «замечено, что Димитрий был предан не только схизме, но также различным ересям, в особенности же ереси арианской». Велевицкий констатировал, что ариане еще во время пребывания «царевича» у Вишневецкого «старались снискать расположение его» и «поселили в несведущем и неопытном юноше некоторые сомнения, особенно относительно тех догматов веры, в коих латинцы и греки сходятся, и в коих ариане различествуют от тех и других». Именно влияние ариан, как и православное воспитание, было причиной того, что «царевич» «довольно сильно возражал» на доводы иезуитов. Однако вскоре «царевич» быстро согласился (поддержка иезуитов ему была очень нужна — она обеспечивала поддержку Папы)⁹⁰ Тем не менее, сами споры показали сосуществование в его сознании традиций ортодокса и новаций арианства. Уроки иезуитов прибавили еще и моменты «латинства». Так, Самозванец рассуждал о правомерности восьмого, девятого и др. Вселенских Соборов, если семь уже было. Ему приписывают также мысль о «благодатности» католиков наравне с православными: «О латинах глаголаше, яко несть порока в них... Единого все. Яко ж вера латинская, тако же вера и греческая»⁹¹. Интересно, что эти суждения зафиксировали российские нарративные источники, где подмечалась непохожесть религиозных взглядов Самозванца с местной традицией. По-видимому, данные мысли «царь Димитрий» высказывал в Думе и перед Освященным Собором во время обсуждения вопроса о женитьбе на католичке и участии в сакральной церемонии в Успенском соборе поляков-католиков. Во всем этом явно проявляется тяга к религиозному свободомыслию и открытой полемике, почерпнутая не только в арианской школе в Гоше, но и в центрах православной полемической литературы — Остроге и Дермани. Таким образом, полученный за географическими и духовно-церковны-

---

⁸⁷ Рукопись Яна Велевицкого... — Стб. 122.

⁸⁸ Там же. — Стб. 123.

⁸⁹ Там же. — Стб. 125.

⁹⁰ Там же. — Стб. 120–121, 125.

⁹¹ Попов А. Изборник... — С. 192, 234, 269, 407; Четыре сказания... — С. 67–68, 114; Российский государственный архив древних актов. — Ф. 181, ед. 26. — Л. 564; РГБ. ОР. — Ф. 313, ед. 2913. — Л. 193.

ми границами России опыт как бы раздвинул традиционные рамки религиозного мышления Самозванца именно в сторону возможности размышления, а не безоговорочного восприятия на веру традиции.

Из всех размышлений «царя Димитрия» о религии для традиционной российской православной ментальности наименее приемлемой была мысль о равноценной им «христианскости» католиков и о благодатности всех последующих Соборов после VII-го, которые признавала таковыми именно Римо-Католическая Церковь. Высказывания Самозванца сами по себе выглядели как полемика в решении практических вопросов относительно католиков-поляков; автор не придавал им догматического характера, но для российского двора и «священства» слова царя выглядели кардинальным посягательством на основополагающие формулы православия. Налицо «ножницы» между смыслом и значением сказанного Лжедмитрием I. Трудно судить, понимал ли он, что, говоря о вере даже в частном случае обсуждения практических моментов, он всегда выступает харизматическим главой государства и оборонителем веры, и поэтому каждое его высказывание воспринимается как законополагающее изречение. Похоже, Самозванец мыслил в этих случаях себя как «частное лицо», наделенное некоей свободой суждений, необходимой как функциональные аргументы в практических делах и не более того. Традиционное царское достоинство и один из его принципов — «золотое царское слово» изначально воспринимались Лжедмитрием I как обрядовая игра в царя, которую он постоянно нарушал. Для него харизма царской власти заключалась более в символах этой власти, нежели в обыденной церемониальности, что было не только западным влиянием, но и опытом другой социальной жизни, не скованной регламентирующими все сферы поведенческими церемониями. Все это ломало привычный для россиян стереотип царя как постоянного главного участника церемониальной жизни двора — в определенном смысле кальки главных церковных церемоний.

Это бросалось в глаза не только российскому, но также иностранному окружению Самозванца и было особенно подчеркнуто в мемуарах и сочинениях о Смуте. Так, Конрад Буссов отмечал, что Лжедмитрий I решительно отменил обычай, по которому «царь беспрестанно должен был осенять себя крестом и его должны были опрыскивать святой водой»⁹². Петр Петрей и Яков Рейтенфельс добавляли, что он отменил также церемонию частых поклонов перед образами⁹³. Кроме

---

⁹² Буссов К. Московская хроника... — С. 110.

⁹³ Петрей П. История о великом княжестве Московском. — М., 1867. — С. 209; Рейтенфельс Я. Сказание светлейшему герцогу тосканскому Козьме Третьему о Московии. — М., 1905. — С. 67.

того, Самозванец по западной традиции начал слушать музыку во время обеда; сам без церемонии усаживался на коня (причем любил необъезженных); занимался делами в полдень — обычное время царского сна; не любил большой свиты и с малым окружением выезжал на охоту. В целом, Лжедмитрий I ликвидировал чинную и церемониальную придворную жизнь. Он вел себя с непривычной для россиян простотой и свободой: запросто ходил в лавки и аптеки, разговаривал с народом, не одевал пышных царских одежд, выказывал европейские придворные вкусы и манеру поведения⁹⁴. Конрад Буссов описал «живую картинку» придворного быта Самозванца: он часто исчезал из своих покоев и один инкогнито или открыто разъезжал по Москве; тем временем придворные его долго искали. «Когда он отправлялся на богомолье, он обычно никогда не ехал в карете, а скакал верхом. Он приказывал привести ему не самого смиренного, а самого резвого коня и не допускал, чтобы, как это было принято при других царях, двое бояр подставляли ему скамью, когда он на него садился, а сам брал лошадь под уздцы, и стоило ему коснуться рукою седла, как он вмиг уже сидел в нем... Однажды под Тайнинским в открытом поле, он отважился один пойти на огромного медведя..., невзирая на возражения князей и бояр... напал на него и убил». Буссов точно фиксирует большую разницу для психологии русского двора поведения Лжедмитрия I и прежних царей: «Те из своей московской важности не могли сами переходить из одного покоя в другой, а множество князей должны были вести их, держать, прямо чуть ли не нести»⁹⁵.

В целом наблюдательные иностранцы заключали: «Дмитрий начал устраивать... придворный порядок и строй правительства, обычаи и обыкновения не в том роде, как другие русские и прежние великие князья»⁹⁶, «ввел много новшеств для русских»⁹⁷. И хотя некоторые новшества на западный манер вводил уже Борис Годунов, о чем писал Я. Маржерет, как бы оправдывая «царя Дмитрия»⁹⁸, все же поведение Самозванца было довольно вызывающим, даже экстравагантным на фоне российского придворного церемониала. К. Буссов подчеркнул, что вся эта «неуставная» деятельность Лжедмитрия I постепенно породила в среде россиян «большие подозрения и сомнения относи-

---

⁹⁴ Петрей П. История... — С. 209–210; Рейтенфельс Я. Сказание... — С. 67; Материалы для эпохи Смутного времени, извлеченные из разных авторов. Хроника Павла Пясецкого. — Варшава, 1909. — С. 10.

⁹⁵ Буссов К. Московская хроника... — С. 110–111.

⁹⁶ Олеарий А. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. — СПб., 1906. — С. 236.

⁹⁷ Рейтенфельс Я. Сказание... — С. 67.

⁹⁸ Устрялов Н. Г. Сказания современников... — Ч. 1. — С. 313–314.

тельно их нового царя»⁹⁹. Петр Петрей вслед за Буссовым образно-иронично заметил, что усомнившиеся в православной харизме царя «московиты» «повесили головы, точно ослы, когда заведутся у них вши на ушах»¹⁰⁰.

Все поведение Самозванца на обыденном уровне было посягательством на освященную временем старину, на символические и значимые церемониалы, на обычный праотцовский уклад царской жизни, который считался идеалом. Отец Павел Флоренский предложил образную, но очень точную формулировку: «Для философских воззрений всей древности “давность” и “совершенство” столь же тесно связаны между собою, как для воззрений нового времени — “совершенство” и “будущность” Если сейчас у большинства вызывает приятное волнение слово “вперед!”, то таким же знаменательным было тогда слово “назад”. Поэтому на языке века, когда господствовала теория регресса, слово “древность” имело двоякое значение: во-первых, хронологической давности, во-вторых, качественного превосходства»¹⁰¹. Эту же закономерность (но в другой смысловой окраске) отмечал российский революционер-народник С. М. Степняк-Кравчинский: «Царь мог сжечь город дотла и предать мечу жителей целой области. Но он не мог, не возмутив всеобщего негодования, пренебрегать старинными обычаями или нарушать неписанные законы своего двора»¹⁰².

Стремление Самозванца реформировать порядок личной придворной жизни по польскому образцу было понято россиянами как посягательство на традицию/порядок, сильно преувеличено оппозицией, и стало одним из толчков к перевороту 17 мая 1606 г.¹⁰³

Епископ Павел Пясецкий особо подчеркивал нетрадиционную сторону религиозного поведения Лжедмитрия I. «Нерасположение к нему этого народа весьма преданного своей вере возросло еще более от того, что Димитрий сразу стал презирать их обряды греческие, обряды же латинской веры, тому народу неведомые, и понаслышке ненавидимые — он допустил к публичному отправлению, и не сообразовался он с их обычаями ни ношением волос на голове, ни покроем своих одежд, ни своей внешностью, что у них почитается грехом смертельным»¹⁰⁴. Оценки российских деятелей показывают, что иностранцы адекватно

---

⁹⁹ Буссов К. Московская хроника... — С. 110.

¹⁰⁰Петрей П. История... — С. 209; Буссов К. Московская хроника... — С. 110.

¹⁰¹Флоренский П. А. Столп и утверждение истины. — М., 1914. — С. 339.

¹⁰²Степняк-Кравчинский С. М. Россия под властью царей. — М., 1965. — С. 69.

¹⁰³Левитский Н. Лжедмитрий I как пропагандист католичества в Москве. — СПб., 1886. — С. 154–161.

¹⁰⁴Хроника Павла Пясецкого... — С. 10.

понимали ситуацию. Кратким итогом-приговором российских властей есть фраза в «Известии о начале Патриаршества»: Гришка Отрепьев «отеческие законы ни во что же положи, и спроста рещи, яко ничтоже православия царствию достойно ни рек, ни сотвори»¹⁰⁵.

Историки по-разному пытались объяснить смысл поведения Лжедмитрия I. К. Н. Бестужев-Рюмин считал, «что новая (польская. — В. У.) для него цивилизация поразила его своим блеском и свободой своих нравов»¹⁰⁶. По словам Н. И. Костомарова, Самозванец всем своим поведением призывал к новой жизни, заговорил «голосом свободы», открыл границы замкнутого государства¹⁰⁷. Но именно в этом смысле, как отмечал С. М. Соловьев, Лжедмитрий I явился на столетие раньше времени (т. е. был предшественником Петра I)¹⁰⁸. Однако все это говорилось как бы с точки зрения далекой перспективы, смотря вперед, тогда как россияне времен Самозванца видели идеал в прошлом (в ретроспективе) и постоянно смотрели назад.

Самозванец впервые попытался разграничить публичное и приватное в царском обиходе, который по традиции и пониманию царской власти был единообразным. Российская идеология и стереотип сознания не допускали «игры в царя»: царь каждый момент своей жизни проводил публично (в присутствии придворных) и все его поведение, каждый жест олицетворяли царскую харизму, стоявшую неизмеримо выше обыденного поведения простого человека. Переступить эту грань означало унижить «царство» (поведение Ивана IV и история с Семионом Бекбулатовичем не могут быть прецедентом в указанном смысле: «царство» не унижалось — церемониально его представлял Семион). Лжедмитрий I не просто случайно (как единичный прецедент, как царская прихоть) отступил от царского церемониала, но отверг его как систему в обыденной частной жизни. Для российского окружения «царя Димитрия» это было аномальным явлением, которое начинало разрушение «старины» на всех уровнях, включая «функциональное» русское православие. И если Лжедмитрий I вероисповедно (на уровне религиозного сознания) оставался православным, продолжая жить в литургийном времени Русской Церкви и публично соблюдая церемонии, то вне публичного (которое он воспринимал лишь как царские выходы в Думу, для принятия послов, для церковной службы etc.)

---

¹⁰⁵Древние акты исторические. — Т. 2. — СПб., 1846. — № 76. — С. 195.

¹⁰⁶Письма Константина Николаевича Бестужева-Рюмина. — С. 35.

¹⁰⁷Костомаров Н. И. Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. — СПб., 1904. — С. 664–665.

¹⁰⁸Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 7–8. — Кн. IV. — М., 1960. — С. 425.

он жил свободной жизнью вне российского царского контекста. Это последнее было воспринято россиянами (живыми представителями и блюстителями указанной традиции контекста) как выход вне царской харизмы, как неправый путь, ведущий к «неправой» вере.

В отличие от Петра I, который сознательно употреблял «импортируемый язык западноевропейских культурных представлений», «игнорируя свой родной язык как неправильный»¹⁰⁹, Лжедмитрий I публично подчеркивал верность традиционному языку русской культуры, и лишь «в личной жизни» (которую не считал публичной) отдавал предпочтение Западу. Тем не менее, языки культуры обоих героев прочитывались россиянами как антиповедение, а сами они представлялись в образе Антихриста.

Все это понимали также современники-иностранцы. Так, Павел Пясецкий обобщал: «Царь Димитрий... изменил весь почти стародавний строй двора Великих князей, установив вместо него иноземные порядки и обычаи; убедительными доказательствами более очевидными, чем те, какие мог бы продиктовать политический смысл в государственном управлении еще не установившемся — навел страх на этот народ, что он намеревается либо реформировать православную греко-российскую веру, или соединить ее унией с римско-католическою. Поэтому-то, хотя он в начале и имел немало своих сторонников, но даже и те, раздраженные его поступками, без труда вошли в соглашение с прочими (заговорщиками) на его погибель»¹¹⁰

Если же возвратиться, исходя из всего сказанного о западных влияниях на «сакральный мир» Самозванца, к проблеме его религиозности (того же сакрального мира), то нельзя не увидеть, что традиционная российская православная модель практически оказалась модернизированной и сместилась в православный мир украинских магнатов (Константина Острожского, Адама Вишневецкого), который предполагал некоторое религиозное вольнодумство и свободу в частной жизни при сохранении внешних (и внутренних) признаков вероисповедной принадлежности к православию. Эта, так сказать, «украинская модель» православия была главным итогом западного влияния на сакральный мир Лжедмитрия I. Другое дело, что она, как и вообще православные Киевской митрополии, в Москве не воспринимались адекватно — они считались подверженными «латинству» и подданными короля-католика. Последнее закладывало целую эволюцию неприятия поведения и действий Самозванца, изначальное непонимание

¹⁰⁹ Успенский Б. А. *Historia sub specie semioticae* // Культурное наследие Древней Руси: истоки и становление традиции. — М., 1976. — С. 286–292.

¹¹⁰ Хроника Павла Пясецкого... — С. 14.

возможности разделения царского обихода на публичное и приватное и, в конце концов, появление мысли о «неправом царе», который нарушает веру, а значит должен быть низвергнут.

Заканчивая рассуждения о западных влияниях на сакральную сферу Лжедмитрия I, стоит упомянуть также о таком новшестве его религиозного сознания как критика института православного монашества. Уже в Путивле Самозванец заговорил о невежестве монахов (именно в сакральной сфере и знании основ веры, области богословия), недостойном и не соответствующем монастырским уставным требованиям образе жизни, о необходимости преобразования сакральной сферы (внешнего благочестия) и быта иноков. Высказывание «царевича» передавалось буквально в следующих словах: «Монахи немногим лучше и учение светских, и не знаю, что в них сильнее — невежество ли, или необузданная свобода жизни и характера, так что труд привести их к исправлению был бы далеко не бесполезным»¹¹¹ Вся эта критика была высказана Лжедмитрием I перед иезуитами, которые блистали интеллектом (обучали Самозванца латыни, литературе и прочим наукам), благообразным поведением и занимались активной религиозной деятельностью. Тем не менее, подобное, исподволь сделанное сравнение, было не совсем корректным: смысл западного монашества (идти в мир для его спасения) и восточного (уйти от мира для личного спасения) имел кардинальное различие, что диктовало разные формы его существования. Разумеется, речь не идет об оправдании внеуставного поведения православных иноков. Смысл в другом: идея личного спасения в уходе от мира предполагала приобретение молитвенного мистического опыта, достигаемого самосовершенствованием. Лжедмитрий I же предполагал направить православное монашество на западный путь, усадив за богословские науки, поставив целью активное миссионерство в миру и т. д. Эта «коррекция» монашеского идеала произошла в сознании Самозванца под влиянием трех факторов: пребывания в среде монахов разных российских монастырей; увиденного в украинских православных монастырях (Киево-Печерском, Никольском и Дерманском), которые в условиях поликонфессиональной среды и государственного статуса Римо-Католической Церкви осуществили определенную коррекцию своего быта и функционирования (в частности, создание интеллектуальных, богословских, издательских центров, миссионерская пропаганда); прямого

---

¹¹¹Бареццо Барецци. Повествование... — С. 13; Историческое и правдивое повествование... — С. 20; Тюменев Д. Г. Новейшие исследования о личности первого Лжедмитрия. — Воронеж, 1908. — С. 20.

общения с представителями католических монашеских орденов (бенедиктинцами, францисканцами, иезуитами).

Тем не менее, подчеркнем, что никакой реформы монастырской системы в России Лжедмитрий I даже не начинал¹¹². Однако распускаемые оппозицией слухи о наказании иноков московских монастырей, о планах ликвидации монашества через женитьбу иноков и выдачу замуж инокинь не могли не волновать указанную категорию духовенства.

В целом, все новшества в суждениях и поступках Лжедмитрия I, в том числе относительно религиозной сферы, были сориентированы на открытость «религиозного пространства», которую он наблюдал в Речи Посполитой; подобная открытость детерминировала саморегуляцию церковного тела; но, с другой стороны, она предполагала нивелирование силового фактора традиционной церковности, опирающейся на замкнутость и моничность духовной среды Московского царства. «Сакральный мир» Самозванца, оставаясь православным по сути, облачился в новые формы и более раздвинутые границы допустимого для православия в поликонфессиональной среде. Однако в Москве он не был не только воспринят, но даже хотя бы отчасти понят. И в этом смысле Лжедмитрий I все более превращался в чужого среди своих, но своего среди чужих, находясь как бы между западным и восточным «сакральными мирами».

---

¹¹²Сравните размышление о. Павла Пирлинга в письме к С. Ф. Платонову от 23 апреля 1900 г. (Париж): «Есть у меня еще сомнение: был ли Димитрий друг или недруг монахов. На словах, между своими, он был конечно недруг, но на деле он их щадил, чуя, пожалуй, опасность с их стороны. Даже если согласиться, что он делал поборы, то в сравнении с Грозным он был еще очень умерен» (РНБ. ОР. — Ф. 585, Платонов, ед. 3821. — Л. 18 об.).

Олег Неменский

История Руси в «Палинодии» Захарии Копыстенского и «Обороне унии» Льва Кривы

В настоящей статье предпринята попытка проанализировать глубинные причины бурных историографических споров, развернувшихся в среде восточнославянского населения Речи Посполитой в первой половине XVII века. Выдвигается предположение, что проявившиеся тогда серьезнейшие различия в трактовке прошлого возникали во многом вследствие культурной диверсификации общества, выразившейся в униатско-православном противостоянии. Задача статьи заключается в сравнении двух описаний истории Руси и всего христианского мира с целью выявления тех культурно-стилевых особенностей мышления их авторов, которые определяли собою своеобразие их взглядов на события прошлого. Ставятся вопросы о степени влияния на их сознание некоторых характерных мотивов западной культуры, о степени полонизированности их исторических представлений и о возможном влиянии на их мировосприятие барочного стиля.

Заключение в 1596 году в Брест-Литовске церковной унии между Киевской митрополией и Римом, как и сама подготовка ее заключения, стало сильнейшим толчком для развития интеллектуальной жизни украинско-белорусских земель. Определившаяся ею альтернатива их будущего культурного развития, иначе осветившая и оценившая и прошлое, вынуждала переосмысливать не только догматические расхождения православия и католицизма, но и всю историю взаимоотношений двух ветвей христианства на территории Восточной Европы.

Время первого периода развернувшейся полемики¹ — конец XVI — первая половина XVII века — представляет особую важность тем, что

---

¹ Стоит привести следующие работы по истории этой полемики: Завитневич В. З. Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI и XVII вв. — Варшава, 1883; Архангельский А. С. Очерки из истории западнорусской литературы XVI–XVII вв. Борьба с католичеством и западнорусская литература конца XVI — первой половины XVII в. — Ч. 1–2. — М., 1888; Возняк М. С. Історія української літератури. — Т. 2. Віки XVI–XVIII. — Ч. 1. — Львів 1921; Грушевський М. С. Історія української літератури. — Т. 6. — К., 1995; Bruckner A. Spory o unię w dawnej literaturze // Kwartalnik historyczny. — III (1896). — S. 578–644; Grabowski T. Z dziejów literatury unicko-prawosławnej w Polsce. 1630–1700. — Poznań, 1922; Martel A. La langue polonaise dans les pays ruthènes. — Lille, 1938 (Travaux et

именно для него был характерен всплеск интереса украинско-белорусского общества к древнерусской истории и традиций². Именно эта эпоха имеет принципиальное значение для истории развития восточнославянского исторического сознания. Борьба шла за право трактовки исторического прошлого в общественном сознании, за его примирение или нет с фактом унии. Униатам в их историографии приходилось совершать своего рода революции в представлениях народа о своем прошлом и формировать новую, принципиально отличную от старой, историко-мировоззренческую стратегию, ставшую тогда и после реальной альтернативой исторического сознания для значительной части восточных славян.

В этом плане представляется принципиально важным выявить те ментальные особенности восприятия истории, которые были заложены в новой стратегии историописания и которые составили основу для ее появления, оформления и восприятия. Попробую сделать это, рассмотрев две тесно связанные друг с другом работы, в которых историографическая составляющая полемики проявилась наиболее полно.

Одна из них — «*Палинодия, или книга обороны кафеолической*» — православное полемическое сочинение, написанное в 1617–1624 гг. Захарием Копыстенским, келарем Киево-Печерского монастыря (впоследствии — его архимандрит) и одним из ближайших соратников Иова Борецкого, в ответ на подобное же по жанру сочинение «*Obrona jedności cerkiewney*» («Оборона унии», как оно было названо в восточнославянской среде тех лет и в исторической литературе, хотя правильнее было бы перевести его название как «Защита церковного

---

mémoires de l'Université de Lille. Nouvelle série: droit et lettres. N 20); Яременко П. К. «Перестрога» — український антиуніатський памфлет початку XVII ст. — К., 1963; Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Филалет і його «Апокрисис». — Львів, 1964; Флоря Б. Н. Древнерусские традиции и борьба восточнославянских народов за воссоединение // Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982; Ševčenko I. Religious Polemical Literature in the Ukrainian and Belarusian Lands in the 16th and 17th Centuries // Journal of Ukrainian Studies, 17 (Summer-Winter 1992), N 1–2; Опарина Т. А. Иван Наседка и полемическое богословие Киевской митрополии. — Новосибирск, 1998; Флоря Б. Н. Осмысление конфликтов, вызванных Брестской унией 1596 года верхами православного белорусского и украинского общества // Дмитриев М. В., Заборовский Л. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII в. — Ч. II. Брестская уния 1596 года: Исторические последствия события. — М., 1999; Дмитриев М. В. Уния и порожденные ею конфликты в осмыслении лидеров униатского лагеря // Там же.

² Флоря Б. Н. Древнерусские традиции и борьба восточнославянских народов за воссоединение // Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982. — С. 226.

единства», 1617 года издания) виленского униатского архимандрита Льва Кревзы (впоследствии — смоленского епископа) — второй взятый мною для анализа памятник.

В полемике первой половины XVII века работы Кревзы и Копыстенского³ были одновременно вершиной и завершением содержательного развития полемики на этом этапе: «Попытка латино-униатов отыскать в истории прочную основу для Брестской унии в «Обороне» Кревзы достигла последнего предела своего прогрессивного развития. В этом сочинении исчерпаны были последние средства, чтобы поставить этот вопрос на твердую историческую почву, и поэтому, «Палинодия», как ответ на «Оборону» Кревзы, в свою очередь была последним словом по этому вопросу и со стороны православных»⁴. В этих работах полемика достигла своей зрелости, введя в круг дебатруемых вопросов самые широкие культурные проблемы и исторические известия⁵. Они являлись кульминацией наиболее активной фазы полемики, актуальной тогда сразу для нескольких народов⁶.

Кревза и Копыстенский были представителями двух лидирующих интеллектуальных центров религиозной жизни Западной Руси того времени. С 1609 года наиболее значимым униатским центром стал монастырь Святой Троицы в Вильне, архимандритом которого с 1617 по 1621 год был Лев Кревза. Киевское Епифаниевское братство, образовавшееся вокруг Киево-Печерского монастыря, стало центром интеллектуальной жизни православных при архимандритах Е. Плетенецком (1599–1624) и З. Копыстенском (1624–1627).

Некоторые особенности освещения истории в «Палинодии» и «Обороне унии» обусловлены самим жанром этих произведений. Как произведения полемические, они останавливают наше внимание только на тех вопросах истории, которые были актуальны в общем контексте данной полемики. Поэтому авторы не стремятся дать полноценную картину «русской» истории, раскрыв все стороны своего знания о ней. Как произведения церковные, «Палинодия» и «Оборона унии» нивелируют многое из того в истории, что, с точки зрения исто-

---

³ Стоит сказать, что «Палинодия» не была дописана до конца и осталась неизданной. Причины этого неизвестны, но можно предполагать, что З. Копыстенский не стал отдавать ее в монастырскую типографию вследствие несколько изменившейся политической конъюнктуры, делавшей невыгодным усиление конфронтации монастыря с униатской митрополией.

⁴ Завитневич В. З. Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI и XVII вв. — Варшава, 1883. — С. 399.

⁵ См.: Pritsak O. Introduction. Part I // Lev Krevza's «A Defense of Church Unity» and Zaharija Kopystens'kyj's «Palinodia». — Part. III. — Harward, 1987. — P. XV.

⁶ См.: Strumiński B. Foreword // Lev Krevza's «A Defense of Church Unity» and Zaharija Kopystens'kyj's «Palinodia». — Part I: Texts. — Harward, 1995. — P. XIII.

рии конфессии, не представляет особого интереса. Однако именно это составляет и достоинство наших источников, так как в них осмысливаются именно те события истории, которые были наиболее значимыми и наиболее проблемными в трактовке для общества того времени. Соответственно, именно на осмыслении этих знаковых событий шел процесс эволюции восточнославянского исторического сознания.

С точки зрения репрезентативности наших источников для исследования тенденций в развитии исторических представлений того времени вряд ли можно найти источники более подходящие. «Оборона» Кревзы по широте своей задачи и по богатству вошедших в нее отдельных частных вопросов не имеет ничего себе равного в предыдущей латино-униатской полемической литературе, так что в этом отношении ее смело можно рассматривать как группировку в одной стройной системе всего того, что выработано было предыдущей полемикой, с присовокуплением некоторых... особенностей, вызванных потребностями нового времени»⁷ «Палинодия» же была «наиболее всесторонней и эрудированной защитой православия, какая только была создана за время полемики с униатами»⁸. К тому же оба произведения являются плодом коллективного творчества. «Оборона» фактически писалась в соавторстве с Иосафатом Кунцевичем, а в предисловии к ней Кревза говорит только от лица множественного числа («мы»), как бы подчеркивая коллективность этой работы. Копыстенский же в «Предмове» говорит, что его многократно просили и почти принуждали «духовные и светские зацныя особы» заняться написанием такой книги (ст. 318)⁹. Потом, уже по мере ее написания, книга его «през мудрых и в письме святом беглых, которым подавана была, читана, пробована и поправлена была» (ст. 322). Исходя из этого можно вполне определенно сказать, что в этих работах ярко и полноценно отразилось историческое сознание верхних слоев восточнославянского общества начала XVII века.

Историография исследований наших источников весьма бедна. Особенно это касается «Обороны унии» Льва Кревзы, специальных работ по которой вообще нет. Стоит только удивляться, что такие важ-

---

⁷ Завитневич В. З. Указ. соч. — С. 335.

⁸ Pritsak O. Op. cit. — P. XVI.

⁹ В скобках даются ссылки на номера соответствующих столбцов из следующего издания обоих источников: Русская историческая библиотека. — Т. IV. Памятники полемической литературы в Западной Руси. — Кн. 1. Под ред. П. Гильтебрандта. — СПб., 1878. Данное (первое) издание «Палинодии» основывалось на Синодальном списке («копии Д. Тупталенко») при сопоставлении ее текста со списками «Толстовским» и Румянцевского музея. При написании данной статьи цитаты сверялись с новым изданием источника (Harvard, 1995), который воспроизводит более раннюю «копию Сидорова» из библиотеки Мичиганского университета.

ные полемические сочинения, столь прекрасно изданные в 1878 году, остаются по сей день малоисследованными¹⁰. В целом можно сказать, что, особенно с точки зрения темы настоящего исследования, все полемические источники пока изучены довольно мало, о чем говорит и Б. Н. Флоря: «К сожалению, полемические произведения до сих пор не стали предметом специального исследования как памятники исторической мысли украинского и белорусского народов конца XVI — первой половины XVII века»¹¹

Отправной точкой для сопоставления исторического самосознания Захарии Копыстенского и Льва Кревзы является их общая этническая самоидентификация — они оба осознают себя как «русских», для них обоих Русь является родной страной. Например, у Захарии Копыстенского часто встречается этноним «Русский народ» (иногда, хотя редко — с одним «с») и, соответственно, «Русская земля», которую он называет своей «отчиной» (см. напр. ст. 1055, 856). Иногда Копыстенский употребляет слово «Русь» и как обозначение народа (ст. 894), и как обозначение страны (ст. 895). Более употребительное у него эллинизированное «Россы» (ст. 313), и, соответственно, «панства Росские» и «народы Росские» (ст. 771), «Сарматские края Росские» (ст. 996), «Яфето-Росский народ» (ст. 1111). Наиболее привычным

¹⁰ О З. Копыстенском и Л. Кревзе можно посмотреть следующие работы: Завитневич В. З. Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI и XVII вв. — Варшава, 1883; Флоренсов М. О Палинодии Захарии Копыстенского (библиографический очерк) // Киевские епархиальные ведомости. — 1873. — № 24; Флоренсов М. Учение о церкви в Палинодии Захарии Копыстенского // Киевские епархиальные ведомости. — 1874. — №№ 11–12; Терновский Ф. А. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в древней Руси. Русь западная, бывшая под польским владычеством // Известия Киевского университета св. Владимира. — 1876. — №№ 1–4; Опарина Т. А. Иван Наседка и полемическое богословие Киевской митрополии. — Новосибирск, 1998; Hannick Ch. Перевод и переработка богословских и патристических текстов в трактатах Льва Кревзы и Захарии Копыстенского // Traduzione e rielaborazione nelle letterature di Polonia, Ucraina e Russia: XVI–XVIII secolo / A cura di G. Brogi Bercoff, M. Di Salvo, L. Marinelli. — Alessandria: Edizioni dell'Orso, 1999; а также ряд работ, связанных с фототипическим изданием и переводом «Обороны» и «Палинодии», выпущенных Гарвардским университетом: Pritsak O., Struminski B. Introduction // Lev Krevza's «Obrona jedności cerkiewney» and Zaharija Kopystens'kyj's «Palinodia». — Part III. — Harvard, 1987; Strumiński B. Foreword // Lev Krevza's «A Defense of Church Unity» and Zaharija Kopystens'kyj's «Palinodia». — Part I: Texts. — Harvard, 1995; Lev Krevza's «A Defense of Church Unity» and Zaharija Kopystens'kyj's «Palinodia». Compiled by B. Struminski and I. Struminski. — Part II: Sources. — Harvard, 1995.

¹¹ Флоря Б. Н. Осмысление конфликтов, вызванных Брестской унией 1596 года, верхами православного белорусского и украинского общества // Дмитриев М. В., Заборовский Л. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII в. — Часть II. Брестская уния 1596 года: Исторические последствия события. — М., 1999. — С. 82.

ему является политоним «Россия» (см., напр. ст. 913) и соответствующий ему этноним «народ Российский», «род наш Российский» (ст. 848). Лев Кревза также причисляет себя к Руси, русскому народу: «*nasza Ruś*» (ст. 217, 172, 225), «*Ruski narod*» (ст. 219, 245), в единственном числе — «*Rusin*» (ст. 230, 281), соответственно — «*nasze kraie Ruskie*» (ст. 241, 287), «*państwa Ruskie*» (ст. 246), «*cerkwi Ruskie*» (ст. 172). Однажды встречается и такое обозначение своего народа, как «*starożytny Rosyiski narod*» (ст. 289), то есть осознание своей страны как «России» Кревзе также свойственно. Авторы наших источников ощущали себя, таким образом, членами «русского» народа и их историческое самосознание — это альтернативы именно «русского» исторического самосознания.

Производя анализ текста источника на уровне имён и логических взаимосвязей, мы приходим к необходимости создания на основе полученного материала новой нарративной конструкции, максимально близкой по значениям как целого, так и отдельных высказываний материнскому тексту. При этом нас интересует, конечно, не весь источник, а только его, так сказать, историческая и историософская семантические составляющие, актуальные как предмет нашего рассмотрения. Требуется создать некую «нарративную формулу» источника, минимальную по своему физическому объёму и, одновременно, сохраняющую в себе максимальный объём его значений. Будучи уже текстом, порожденным интерпретатором, она будет отражать и специфику нашего прочтения оригинала, его результаты. Именно с таким текстом впоследствии удобно работать как с итогом прочтения источника.

При этом стоит задача максимального уподобления источнику на уровне имён и понятий (по крайней мере, через прямое их воспроизведение) и максимального удаления от структур и образов собственного «модуса обозначения», своих логических приемов анализа, то есть максимального сохранения в новом тексте смысловых противоречий изначального (которые предстают таковыми интерпретатору), ибо они сами по себе несут важнейший заряд информации об историческом сознании автора, о его картине мира. «Картина мира — образование внутренне противоречивое, в ее рамках как бы противоборствуют разные тенденции»¹² Наша главная цель состоит, таким образом, в том, чтобы, оставаясь в «мире имён» источника, воспроизвести авторское «*mise-en-intrigue*» исторических событий (термин П. Рикёра). Хронологический принцип построения такого текста оправдываем тем, что для самих авторов наших источников временной поток явно имел линей-

---

¹² Споры о главном. Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов» / Под ред. Ю. Л. Бессмертного. — М., 1993. — С. 37.

ный и направленный характер, что вполне естественно при общем религиозно-христианском характере их произведений.

Конечно надо учитывать, что такой новый текст не может не терять часть значений авторского, актуализируемых нашей интерпретацией. И в первую очередь это относится к семантическому полю, передаваемому структурой текста источника, которая в интерпретационном тексте с необходимостью полностью изменяется. Но сотворение интерпретационного нарратива и есть перевод материнского текста на новый структурный язык, имеющий для нас главным образом инструментальную значимость.

Итак, «нарративные формулы» исторического содержания обозначенных источников представляются следующими.

«ПАЛИНОДИЯ» ЗАХАРИИ КОПЫСТЕНСКОГО

Человечество состоит из трех частей (819), только одна из которых спасается — православные народы («выбранный люд» Христа (807), «дом Израильский» (910), помимо россов¹³ это: греки, москва, волохи, болгары, сербы и македоняне (1139)), которые суть Церковь Христова, состоящая из пяти равноправных патриархий (как пять чувств в теле Христовом (1122)), но делящаяся на Западную («Римский костёл» (927)) и его «матку» — Восточную (871). Константинопольская патриархия — «голова и матка всех христиан» (1162). Эта третья часть — «церковь Христова — верныи Божию — штодневный крест носити повинни суть; завжды ся найдовати мают в утисках, в бедах, в нендзи а в преследованю, которое до конца терпеливе понесши, збавеня доступают» (826), тогда как две другие части живут «в покою».

Небесное «Царство православных», состоящее из ангелов православных народов, имеет постоянные границы полноты. Оно является «отечеством» для «народа Божьего» (906): вначале им были евреи, однако после их отпадения от правой веры — европейцы («народы поганские» (770), занявшие их место. Огромную роль в обращении европейских народов сыграл апостол Андрей, который крестил Константина и «припровадил до Константинополя» (1104, 968), то есть по научению которого царь Константин перенес царство из Рима в Константинополь, основав тем самым земное Православное царство (которое будет утрачено в XV веке (834), но

---

¹³ Этнонимы и политонимы для упрощения даются без кавычек. Сильнейшее отличие их употребления З. Копыстенским и Л. Кривзюю от современного нам подразумевается.

не навсегда (667)). Это было началом тысячелетнего Царства Христова, наступившего после Его первого пришествия (805, 810, 823–4). После этого тысячелетия наступила эпоха «розвязания» Дьявола, происходившего поэтапно в соответствии с дьявольским числом 666: 1000 — 1600 — 1660 — 1666 годы (315–6).

Начало этому «розвязаню» положила схизма Восточной и Западной церквей. Саму правую веру «Латинский заходнии стороны» начали «отменять» с конца VIII века, когда они «почали придавати до Символу веры “и от сына”» (1105, 764–5, 884), тогда же — при папе Льве III — около 800 года произошло по их же вине «розерваньє царства» (1105–6), а около 1000 года при папе Сильвестре II произошло «розерваньє церкви» (760). За это Восточная церковь предала Западную проклятию (1092–3, 1106, 1108). Отпадение последней от Церкви Христовой было предначертано заранее, ведь все народы делятся на потомков трех сыновей Ноя: Сима — восточные народы, Хама — западные народы, а Яфета — северные (1102), то есть славяне, названные так за то, что были очень «славны» (1103). «Вселиться в шатрах Симовых» предначертано не проклятым Ноем потомкам Хама, а потомкам Яфета. Соответственно с этим после отпадения от «Царства православных» «христиан заходних» Бог «наградил» Церковь свою «народом Российским» и всеми славянами, которые «наполнили» опустевшее «мєсце в небе» (1107, 770, 883).

Обращение русских в христианство прошло через три «уверения» и конечное крещение. Первое «уверение Россов» связано с путешествием апостола Андрея — первого патриарха Константинопольского (969) — по России, крещение им ее и «отданье» ее в послушание Константинопольской патриархии (968, 970). Это было зафиксировано в 28 каноне Халкидонского собора, куда Россия вошла под именем Барбарии (606, 997, 1073). На Антиохийском соборе присутствовал «Антипатр, епископ Росский» (970–971). Но христианство на Руси закрепилось тогда ненадолго и новым «уверением» народа Российского стало чудо с несгоревшим в пламени евангелием, совершенное в 886 году во время миссионерской поездки митрополита Михаила, направленного в Россию царем Михаилом (971–2). Третье уверение русских связано с крещением «царицы Ольги» (972–3). «Володимерово и всей России крещение соборное» было совершено около 600 с лишним лет назад (1111) «Кирилом Философом Греком», посланным в Россию по приглашению князя Владимира «патриархом Николой Хрисоверхом и царями Василием и Константином» (975, 772, 988).

Если «Царство православных» имеет свои определенные границы полноты состоящих в нем православных народов, то земной лик

его — православная Церковь — имеет определенные «Божественным» и «набытым» правом территориальные границы. Все земли делятся на праведные, еретические и «поганые» (872, 857). Первые поделены на пять патриархий Церкви Христовой, из патриархий «столиц» которых наивысшей после Иерусалима (515, 1157) является столица Константинопольская (1162). Вся история Константинопольской епархии с начала эпохи «розвязания» Дьявола представляется как постепенное уменьшение ее территории. К тысячному году в нее входили, вследствие крещения их Кириллом и Мефодием, все славянские народы (997). Россия, включенная «апостолом Росским» Андреем в состав Константинопольской патриархии, является одной из «частей света по Иерусалиму переднейших» (968).

Однако на одну из патриархий — «Римский костел заходный» — снизошло за ее отпадение от правой веры и «сполчности церковной» «великое скаранье Божее»: он «многим в внутрном добре духовном, як и в зевнутрном телесном замешанем ест от Бога скаран» (871): западные христиане покараны схоластикой («тогосветнии выставнии науки») (898, 903), тем, что «кролеве Французскии и Немецкии и княжата Влоскии костелом Римским рядили» (1127), а также наступлением еретиков, оторвавших от Рима «многии провинции на заходе» (1096). «Римский костел» «пустил Господь Бог в посмех и поруганье» (872), и «до того дошло, то ся по розних сектах в десяти кролевствах росторгнул и розорвал» (873). В последнее время западные христиане «с Богом самим валчат», устроив такие гонения на правых христиан, каковых последние и от «поганов» не терпели (980). Около 1000 года Рим начал осуществлять в среде «Моравы, Чех, Угров и Ляхов» их «развращенье през Войтеха», вследствие чего они отпали от «столицы Константинопольской» (995, 997). На этом наступление Запада на земли и народы Константинопольской епархии не прекратилось. Условия для натиска уже на русский народ сложились к дате следующего этапа «розвязания» Дьявола — к 1600 году.

Русский народ в целом характеризуется своей «валечностью», о чем свидетельствует его участие в Троянской войне (1103), в войнах Александра Македонского (1103), его войны с «Митридатесом Евпатором, кролем... Понтийским» (1103), а также с «Римским царством», с греками, с татарами и вообще со «всеми посторонними» (1106). С этой «валечностью» были связаны и постоянные княжеские междоусобицы, вследствие чего русские князья стали ослабевать и добровольно входить в Польское королевство на основе заключения договоров. В XV веке случилось «розделене митрополии Роской на-двое», произошедшее по причине того, что князю Ви-

товту был невыгоден вывоз «немалой суммы пенязей з Литвы до Москвы» (1032–3). Русский народ теперь делится на «Россов Великой России» и «другую часть Яфето-Росского поколенья, з Малой России выходячую» (1110). Процесс «втеленя» русских в состав Польского королевства «добровольне за певными пактами» (1110) венчает также добровольно заключенная Люблинская уния (1042), ставшая началом единого государства трех, имеющих гарантированные и равные права, народов — поляков, литовцев и русских — под властью польского короля (1075). Русский народ, таким образом, никогда не был никем завоеван (1103). «Уважай, як веры постерегали Россове, барзей ниж панства!» (1027). Однако с этой унией связано и начало нового ущемления Константинопольской патриархии: православный народ литовцы стали постепенно переходить под власть Рима (1043).

В 1596 году втайне от русского народа Малой России (1063, 1144) и без необходимого согласия на то патриарха Константинопольского (1120) была заключена уния Русской церкви с Римом, в результате чего началась «напасть от Латинников на Русь» (1115), а также «турбация» самого Польского королевства (1110, 1115). Уния эта не может иметь силы, так как не одобрена ни русским народом, ни патриархом, ведь Флорентийской унии Восточной церкви с Западной не было, так как собор был «не скончон» (1121), западная делегация была, согласно постановлениям проходившего одновременно Базельского собора, который папу Евгения «з папества звергл», нелегитимной (1121) и заключительный акт унии является фальшифкой (1119). Таким образом, «Римляне» никакого права (Божественного, апостольского, канонного, царского, княжеского, королевского, права «уживаня и держанья», 1070–1078) на «Сарматские края Росские» (996) не имеют, и их посягательства на земли Константинопольской епархии в высшей степени неправомерны и несправедливы. «Россия от Бога, от синоду вселенского, от царев, князей и королей за властную диецезию и епархию ест подана Константинопольской столице и патриарсе вселенскому» (1082). Наступила эпоха борьбы «Латинников» и униатов с Богом и с русским народом на самих русских землях.

В настоящее время вся церковь Восточная живет в бедах, как и должно жить «людю Христову», однако это непокой внешний, «телесный», духовная же жизнь Восточной церкви остается «покойной» (832–3). Бог продолжает быть «благосклонным» к русскому народу, свидетельством чему является спасение Польского королевства русскими, а не униатскими войсками в битве под Хотином в 1621 году (1110–1111). Огромную важность имел приезд в Россию

Иерусалимского патриарха Феофана, поставившего Русской церкви митрополита и епископов, которые суть «око тела» Христова, что является чудом, равным Владимирову крещению России (1067–69).

Праведная часть человечества, неотъемлемой составляющей которой является «весь народ Роский», который «як еднораз веру христианску от столицы апостолской Константинопольской принял, в той и до конца века трвати будет благодатию Христовою» (1005), до последних дней будет жить в бедах. «Цар Грецкий або Римский» «обудется яко человек ото сна» и «землю всю христианскую освободит и очистит» (867–8), «обачимо знову благая Иерусалиму» (892). Бог «помилует улюбленного ему Израиля» (887), однако потом «повстанут на них Гог и Магог и утиснут их барзо» (867–8). Затем царь «корону и Царство Богови отдаст» (868). Потом, очевидно, в 1666 году, придет Антихрист, «а затым второе Христово пришествье и суд он ожиданый страшный» (868).

«ОБОРОНЫ» ЛЬВА КРЕВЗЫ

*Единая Католическая церковь (296) состоит из Западной и Восточной (172, 221, 285–6) и подчиняется вся папе Римскому (172, 205, 189, 191, 295). Разница между обеими церквями была изначально, но только в церемониях и единству их не мешала (280, 202). Патриарх Константинопольский является первым после папы, но ему подчинен (194). Первый Константинопольский патриарх Михаил был поставлен папой Сильвестром (188). Среди еретиков выделяются схизматики, лютеране и кальвинисты (193, 222, 245, 285). Вселенская церковь первой тысячи лет после пришествия Христа — это идеальное образование под управлением Рима (174–5, 199, 202). Правда, «греки» всегда были нетверды в своей вере. Например, папе Римскому Мартину пришлось спасать их от ереси монофизитства, в которой временно погрязла Восточная церковь (174). Однако потом греки разорвали церковное единство. «Наипервейший схизматик» — патриарх Фотий (200–201), ставший из-за своей злости отрицать догматы о пресноках и *filioque*, за что и был проклят папой и покаран Богом (193, 197–8, 202). Второй схизматик — Сергей (203). Но только главному схизматику — Керулларию — удалось втянуть в схизму остальных патриархов (295). Однако выход их из-под власти папы не был закреплен собором и поэтому не имеет канонической силы (295). Настоящая Восточная церковь продолжает пребывать в послушании у папы, а схизма — личное решение каждого.*

За то, что большинство восточных христиан впали в схизму, Бог ниспослал на них свои кары (209). Первой карой было «поганс-

кое» завоевание почти всех земель и народов Восточной церкви — Сирии, Палестины, Иерусалима, Египта, Ливии, Греции, Сербии и других (209–211). Римская же церковь наоборот стала расширяться среди «поганов» — венгров и их соседей (211). «Так Бог наградил себя в язычниках за то, что утратил в Греции» (211). Второй Божьей карой был перенос святыми своих тел из земель Восточной церкви в земли Западной (213). Вершителями этой кары сами святые по предначертанию Божьему избрали крестоносцев, отдав им в 1204 году Константинополь (214). Третьей карой являлось «отнятие наук» у схизматиков (216). Следствием этого стала и «*mieszanina*» в церковном руководстве, и то, что «овцы пастырями» своими управлять начали (217–18, 270).

Представители покаранной церкви не раз пытались вернуться под власть папы Римского. Первой такой попыткой был Базельский собор, который не был вселенским (220). Второй — Лионский собор 1274 года, бывший еще более представительным (220). Третьей — Флорентийский VIII Вселенский собор, самый представительный из всех (221–4). Собор этот был принят и на Руси. Однако греки в лице Константина, брата и наследника Иоанна Палеолога, отступили от его решений, за что и были покараны в 1453 году падением царства своего (224).

Русь была крещена трижды (223). Первое крещение произошло «при Василии Македонянине, царе греческом, при князе всей Руси Рюрике и при князьях киевских Аскольде и Дире, при патриархе Константинопольском Игнатии» (224). Последний был в то время «истинным патриархом», что подтверждено было впоследствии собором, созванном папой Адрианом, несмотря на то, что реально в это время в Константинополе на патриаршем престоле сидел узурпатор схизматик Фотий (225). Тогда же произошло чудо с несгоревшим евангелием, положенным в огонь епископом-миссионером (225). Таким образом, первое свое крещение Русь приняла от католического патриарха, а не от схизматика. Второе крещение Руси было связано с миссионерской деятельностью «святых апостолов наших славянских Мефодия и Кирилла, которые в то время, когда Фотий в Константинополе бунтовал против папы, за благословением ездили в Рим, посланные еще при царе Михаиле, в начале патриаршества святого Игнатия, в страны славянские для обращения их в веру» (200, 225–6). Папа Римский освятил книги на славянском языке, отслужил литургию и всенощную на славянском языке. Потом Кирилл возил в Рим своих учеников посвящать в духовный сан (226). Таким образом славяне от Рима, а не от Константинополя имеют службы свои. Третьим было крещение при князе Владимире около 1000 года, когда «рус-

ским народам» был поставлен патриархом Николаем Хрисоверхом митрополит Михаил» (227). В целом же Русь была крещена уже около 700 лет назад (287). Таким образом, русский народ изначально вошел в состав не схизматической, а единой католической церкви, к которой по праву относится (161). Русь принадлежит Риму по праву Божьему и по праву церковному (239), и если Константинопольские патриархи нарушают это право, то и власть их над Русью прекращается (239). На протяжении всей своей истории русский народ и его церковь стремились сохранять свою связь с Римом, часто не подчиняясь патриархам-схизматикам. Схизма церковью произошла при третьем киевском митрополите Теопемпте, после смерти которого князь Ярослав созвал русских епископов, которые постановили больше митрополитов из Константинополя не принимать, а выбирать их из своей среды. Они избрали митрополитом Иллариона, послушного Риму и неподчинявшегося патриарху (240). Потом правда, иногда все же принимали митрополитов, посвященных в Константинополе, но для этого грекам приходилось подкупать русских князей большими подарками, как было, например, в случае с митрополитом Иоанном при князе Ростиславе (229). Лионский собор, на котором была заключена церковная уния, был принят Русью (223). Целый период — с 1407 по 1516 годы — Русская митрополия была вне схизмы (233–37, 265–6). В начале его стоит митрополит Григорий Цамблак, правивший с 1415 года (после схизматика Фотия: 1407–1415) — убежденный противник схизмы (233). Флорентийская уния 1439 года, соответственно, была полностью принята Русью (234–5), причем с санкции патриарха (265), что позволило митрополиту Исидору возобновить подчинение патриарху Константинопольскому, так как тот был «хорошим католиком» (234). Тогда же от Русской митрополии отпала ее восточная часть — Москва — впадшая в схизму (234). Истинным же митрополитом всея Руси остается митрополит Киевский. Уже следующий митрополит Григорий благословения у патриарха не брал (234–5). Последним митрополитом-католиком был Иосиф Солтан (237). Возврат же к унии произошел по вине «москеевки» королевы Елены, привезшей с собой из Москвы и поставившей митрополитом убежденного схизматика Иону, бывшего послушным патриарху Пафомию. «В его время Русь к первой схизме вернулась» (237). После этого единство было восстановлено уже только Михаилом Рагозой в 1596 году (238). Всего за русскую историю было 13 митрополитов-католиков (239). Остальные митрополиты были в схизме по причине либо своей злости, либо неучености. Важен пример сербов, у которых уже «с давних времен» есть свой патриарх, послушный папе (241).

Сейчас русский народ находится в очень тяжком состоянии: в нем сказывается действие кар Божьих схизматикам (245, 273), ему грозит опасность «потурчения» (219) и окатоличивания (296). Кроме того, «какая-то новая секта» (172) — схизматики — начали на Руси «внутреннюю войну» (291), чем воюют также с самим Богом (296).

Источники, используемые в настоящей работе, являются текстами, созданными в контактной зоне культурного (цивилизационного) пограничья и, будучи написанными «русскими» людьми, имеют целый ряд особенностей, связанных с той или иной степенью адаптации их авторами некоторых ментальных особенностей западной культуры, в атмосфере сильного влияния которой они жили. Для осознания характера принципиальных сторон исторического самосознания полемистов, то есть осознания культурных основ их исторических взглядов, требуется осмыслить степень влияния на их историческое и, вообще, общекультурное сознание характерных мотивов западной культуры. Я хочу подчеркнуть, что различия в их описании прошлого были обусловлены не только конъюнктурой социальной борьбы того времени, не только самой логикой их полемики, но и сильнейшими различиями в ментальной сфере: те же Кревза и Копыстенский не только по-разному видели прошлое, они по-разному его воспринимали, что естественно сказывалось и, на мой взгляд, даже более того — определяло их представления об истории, способы ее восприятия и описания.

Одна из самых явных черт вестернизированной — своего рода «дух юридиказма», столь свойственный культуре Запада и растворенный во всем тексте Кревзы. Очень выразительна в этом плане система доказательств Копыстенским юридической гарантированности прав Константинопольского патриарха на «русские» земли, в которой дается четкое разделение «Божественного» и «набытого» права (ст. 1070–1078), что отсылает к западной юридической традиции, уходящей корнями в труды Фомы Аквинского. Однако Копыстенский все же спутывает стройную систему Фомы: то, что тот назвал «Божественным естественным правом», Копыстенский относит к категории прав «набытых», в чем можно усмотреть некий симбиоз осведомленности в западной юридической системе и православного юридического мышления, которому, как не раз отмечалось исследователями, крайне нехарактерно разведение светского и церковного права¹⁴.

Такая неразделенность светского и церковного в православной юриспруденции имеет, на мой взгляд, очень глубокие корни и сама по себе является своеобразнейшей чертой православного менталитета.

---

¹⁴ См., напр.: Суворов Н. С. Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права. — Ярославль, 1888. — С. 134–135.

Связано это, думается, с определенным различием в представлениях о Церкви на Западе и Востоке, уходящим еще в раннюю патристическую традицию и выразившемся в характерных особенностях историографии, то есть во всем взгляде на прошлое и настоящее. Если для западного средневекового восприятия «Церковь» и «мир» рисовались как две разобщенные и замкнутые в себе сферы, а история Церкви — как что-то самостоятельное, постороннее миру¹⁵, то для восточнохристианского мышления (что ясно проявлено во всей работе Копыстенского) это свойственно не было. Синтез сакральной и профанной истории здесь был всегда гораздо более сильным, тотальным, и вся «мирская» история гармонично вписывалась в историю «церковную». Это, очевидно, связано с существенно более глубоким космологическим осмыслением самой Церкви: «космологический принцип оказывался аналогом церковной дисциплины, а церковь — своего рода моделью космоса, или “космосом космоса”»¹⁶. С. С. Аверинцев пишет о существенном различии в понимании Церкви, заложенном еще в V веке Августином и Псевдо-Дионисием Ареопагитом: «для Августина церковь — это «странствующий по земле», бездомный и страннический «град», находящийся в драматическом противоречии с «земным градом» и в драматическом нетождестве себе самому (потому что многие его враги внешне принадлежат ему). Для Псевдо-Дионисия церковь — это иерархия людей, это отражение чистого света в чистых зеркалах, это стройный распорядок «тайнств»; о драматизме, о проблемах не приходится и говорить»¹⁷. Думается, что именно в этом столь существенно различном представлении о Церкви в разных христианских традициях и кроются причины такого размежевания истории священной и мирской на Западе и стремления к гармоничному их соединению в одну единую историю спасения (а, соответственно, значительно более высокий синтез мифологического и исторического типа мышления, то есть — двух способов восприятия прошлого (и будущего), принципов «общения с прошлым») — на Востоке Европы.

Такая разница в восприятии истории может быть связана также с особенностями представлений о времени. «Это гомогенное восприятие реальности определяет и аналогичное понимание времени и истории»¹⁸ «Время, эта основная мера человеческого существования, воспринимается православными как синтезированная, гомогенная реальность, ведь его содержание — встреча с Богом... — составляет

¹⁵ См.: Бицилли П. М. Элементы средневековой культуры. — СПб., 1995. — С. 185–186.

¹⁶ Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы. — М., 1999. — С. 106.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Sartorius P. L'Eglise orthodoxe. — Paris, 1987. — P. 66.

общий знаменатель как прошлого, так и настоящего и будущего»¹⁹ Такое восприятие времени и истории очень разнится с западнохристианской средневековой историографией, пишущей историю «абстрактную», по выражению П. М. Бицилли²⁰. Оно определяет синтезированность светской и церковной, священной, истории в восточнохристианском сознании.

В связи с этим представляется вполне объяснимым то, что история в «Обороне унии» — это чисто церковная история, в «Палинодии» же — это тотальная история, история всеохватная в плане характера актуализируемых событий, так как в сознании Копыстенского отсутствует представление о чисто профанных событиях, для него даже битва под Хотинном имеет свою церковно-божественную значимость, свою сакральность как знамение свыше. «Древнерусский культурный континуум чужд... для секулярного мышления»²¹. Для Кревзы же события истории «русского» народа, не имеющие значения для церковной организации, — это события профанные, и потому в настоящем сочинении им нет места. То есть, восстановить на основе «Обороны» полноценную картину исторического самосознания Льва Кревзы представляется невозможным — свои представления не о церковной, а о светской истории он мог бы изложить в другом сочинении, внецерковность содержания которого, как и рассмотрение событий с чисто профанной точки зрения, лишаящей их своей сакральной сущности, была бы нереальна для Копыстенского.

Эта же разделенность светского и церковного просматривается и в их восприятии этничности. Для Копыстенского, как было показано выше, униат — это уже не «русский», ибо «Весь народ Роский... як едино раз веру христианску от столицы апостолской Константинопольской принял, в той и до того часу еднаково статечне трвает и до конца века трвати будет благодатию Христовою» (ст. 1005), а в небесном «Царстве православных» место имеют только целые народы, а не отдельные православные люди. Тотальность такого сакрального восприятия этноса, полного синтеза в нем его светских характеристик (язык, внешний вид, бытовые и поведенческие традиции, самоназвание, историческая память и т. д.) с церковной идентичностью, тем более явственна, что была характерна не только для представителя высших слоев общества интеллектуала Копыстенского, но и, как было установлено Б. Н. Флорей²², для

---

¹⁹ Op. cit. — P. 74.

²⁰ См.: Бицилли П. М. Указ. соч. — С. 185.

²¹ Щеглов А. П. Древнерусская ноуменальная натурфилософия. — Москва; Иерусалим, 1999. — С. 5.

²² Флоря Б. Н. Отражение религиозных конфликтов между противниками и приверженцами унии в «массовом сознании» простого населения Украины и Белоруссии в первой половине XVII в. // Дмитриев М. В., Заборовский Л. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Брестская уния 1596 г... — Часть II. — М., 1999. — С. 154.

простого православного люда Речи Посполитой, признававшего за «русских» только людей «русской веры». То же самое представление, что «русский» — это член Русской церкви, было характерно и для всех слоев общества средневековой Московской Руси²³, особенно в XV–XVII вв. То есть, для православного сознания, синтезировавшего светские и церковные категории и не оставлявшего места для событий и явлений чисто профанных, этническая идентификация полностью сливалась с церковной, благодаря чему во многом и элиминировалась как таковая, что, несомненно, откладывало огромный отпечаток на историческое самосознание. Для Кревзы же этничность — категория независимая от церковной и даже религиозной принадлежности, что довольно четко явствует из признания им соплеменных «схизматиков» такими же членами «русского» народа, как и он сам и все русские униаты. К не-униату, схизматику и еретику он считает возможным обратиться: «Już teraz do was, namilszy bracia moi, tegoż starożytnego Rosyjskiego narodu, ze mną chociaż umysłem rozroźnieni, rzecz swoją obracam» (ст. 289). Это же проявляется и в утверждении, что Бог прекращает действие своих кар и «обещает ласку свою» каждому, вернувшемуся в лоно праведной Католической церкви (что Кревза подтверждает примером униатов, см. ст. 212), а не обязательно целым народам. Этническая характеристика здесь не зависит от конфессиональной, что явно свидетельствует о сильнейшей вестернизированнойности сознания Кревзы.

Однако и у Копыстенского можно усмотреть некоторые черты вестернизированнойности именно в этом плане. Связано это с определенным влиянием на него польской концепции сарматизма. Копыстенский рассказывает о многочисленных войнах «русских» с целью доказательства обладания его народом такой сарматской добродетелью, как «валечностью». Все эти пересказываемые им события не имеют никакой сакральной нагрузки, но и относятся они только к дохристианскому периоду истории. Несколько «подозрительным» кажется в этом ключе и полная лояльность Копыстенского к иноверным светским властям, что, правда, могло быть вызвано чисто конъюнктурными соображениями — книгу предполагалось печатать.

Также стоит обратить внимание и на такую сторону вестернизированнойности исторического сознания полемистов, как степень влияния на них как вообще польской современной культуры, так и конкретно историографических мотивов польской историографии. К сожалению, мы ничего не можем сказать о степени полонизированности исторического сознания Льва Кревзы, так как польская историография имела в это

---

²³ Опарина Т. А. Иван Наседка и полемическое богословие Киевской митрополии. — Новосибирск, 1998. — С. 28.

время преимущественно светский характер, а это как раз тот пласт истории, сведений о каких-либо представлениях в котором в «Обороне унии» не содержится. Можно лишь высказать предположение, что степень эта могла быть очень высокой, ведь сочинение было даже написано на польском языке.

Язык Копыстенского тоже очень полонизирован. Помимо этого у него присутствует проблематика и некоторые сюжетные линии, актуальные в то время для польской историографии. Это неудивительно: он столь свободно ею владел, что не раз ее главнейших представителей, на труды которых он ссылается, а именно Длугоша, Меховского, Стрыйковского, Кромера, называл «росскими летописцами» (см. напр. ст. 771), как бы не ощущая границы между столь разными этнокультурными историографическими традициями.

Влияние польской мысли на исторические представления Копыстенского проявляется, во первых, в тех свидетельствах восприятия культуры сарматизма, о которых говорилось выше. Это связано и с заимствованием сюжетов о почти всем дохристианском прошлом славян, об участии их в Троянской и в войнах Александра Македонского, а также самим отождествлением славян с древними сарматами. Во-вторых, полонизированность эта сказывается и в осведомленности Копыстенского в актуальной для поляков исторической проблематике. В этой связи следует отметить, что основная область проявления этой полонизированности — материал дохристианской истории, проявляющийся и позднее в употребляемой им терминологии (напр., «Сарматы»). Но, несмотря на хорошую осведомленность в основных исторических гипотезах польской (и чешской) историографии, Копыстенский все же игнорирует большинство из них, не только как западнохристианские, но и как не имеющие четкой конфессиональной окраски (например, «Грамота Александра Великого», легенда о «хорватских князатах» — трех братьях Чехе, Лехе и Русе). Однако в одном из наиболее актуальных исторических споров тех лет Копыстенский, думаю, все же принял участие, высказав весьма оригинальную теорию о славянском и романо-германском («народов заходних») этногенезе.

В нестихавших все раннее Новое время дискуссиях относительно этногенетической цельности славянской общности основное место занимал вопрос о славянском первопредке. Все народы, согласно библейской традиции, происходят от одного из сыновей Ноя: Сима, Иафета или Хама²⁴. Идея происхождения славян от Иафета естественно вытекает из представления об области расселения его потомков,

---

²⁴ Быт. VI, IX–XI, I Пар. I.

определенной им Ноем, — северо-запад. Идея эта нашла свое полноценное воплощение в «Повести временных лет» и органично вошла в восточнославянскую историческую традицию. Однако основные споры шли по вопросу о том, кто же из потомков Иафета стал родоначальником славянского рода. Длугош считал славянским «прародителем» Негно, старший сын которого Вандал стал родоначальником польского народа²⁵. М. Меховский производил славян от Элиза, сына Иавана — внука Ноя²⁶. Стрыйковский, на которого чаще всего ссылаются Копыстенский, полагал родоначальником славянского рода Мосоха, или Москву, сына Иафета²⁷. Он же указывает на версию, получившую широкое распространение с середины XVI века, согласно которой родословие славян велось от Сармата, происходившего, правда, не из Иафетова, а из Симова рода (его внук через Иоктана, считавшегося традиционно праотцом арабов)²⁸. Стрыйковским же указывалась версия существования у Мосоха четырех сыновей, положивших начало отдельным славянским народам: Леха, Чеха, Москвы и Руса²⁹. Все эти версии и ожесточенные споры в историографии вокруг них не могли не быть хорошо знакомы Копыстенскому. Имеющая западнославянское происхождение легенда о «хорватских князьях» — братьях Чехе, Лехе и Русе — содержалась еще в «западнорусском Хронографе»³⁰

Однако Копыстенский, вроде, нигде не указывает на свои позиции по этому вопросу, полностью игнорируя проблему поиска славянского первопредка. Объяснение этого можно найти, во-первых, в том, что для восточнославянской историографии никогда не требовалось искать доказательства существования славянской суперэтнической общности, — ее наличие представлялось аксиоматичным и рассматривалось как факт со времени написания «Повести временных лет». На это обстоятельство указывает А. С. Мильников³¹. Легенда о славянских братьях-праотцах также не имела значения для восточнославянской мысли, а была политически актуальна только для поляков в

²⁵ См.: Мильников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века. — СПб., 1996, 2000. — С. 22.

²⁶ См. там же.

²⁷ См. там же. — С. 25.

²⁸ См. там же. — С. 41.

²⁹ См. там же. — С. 212–213; см. также: Флоря Б. Н. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху Средневековья — Раннего Нового времени // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 15.

³⁰ Полное собрание русских летописей. — Т. 22. — Ч. 2. — С. 248.

³¹ Мильников А. С. Указ. соч. — С. 31.

обосновании их этногенетической общности с «guskimi» в противовес теориям литовско-восточнославянской государственно-политической общности³². Можно еще привести и тот аргумент, что легенда эта не была жестко детерминирована с конфессиональной точки зрения, и «Палинодия» как произведение церковно-полемическое в ней просто не нуждалась.

Однако есть в тексте нашего источника один момент, ранее исследователями, очевидно, не замеченный, однако дающий весьма неожиданный и оригинальный ответ на поставленный вопрос. Вот как Копыстенский пересказывает библейскую легенду о жребии сыновей Ноя: «Благословением отцевским и жребием или делом Симови старшему всходнии краины, Яфетови от всходу севернии аж ко заходним, а Хамови западны (! — О. Н.) страны пришли в державу» (ст. 1102). Если учесть стройную логику этой фразы, никаких подозрений на то, что это описка, быть не может. Несмотря на сведения библейских текстов, Копыстенский определяет в удел Хама не юг, а запад, а в удел Иафета — не северо-запад, а только север, размещая его потомство между семитскими народами на востоке и хамитскими на западе. Последними становятся, по такой логике, не ассирийцы и египтяне, как свидетельствует библейская традиция, а немцы, французы и другие «Латиняне». Такая версия происхождения западных народов прекрасно объясняет всю историю христианского мира. Ведь на них, как на потомках Хама, лежит проклятие Ноя³³, и их отпадение от церкви представляется тогда вполне закономерным. «Вселиться в шатрах Симовых» предначертано только потомкам Иафета³⁴

Более того, естественный ход таких рассуждений приводит к выводу, что славяне — это и есть «Яфетово поколение» в своей целостности. Ведь все те народы севера и запада, которые ранее принято было считать потомками Иафета, оказываются потомками Хама. Копыстенский пишет: «Той народ Яфетов широкий барзо был, и славен, для чого и Славенским был назван» (ст. 1103). То есть отпадает необходимость искать какого-либо первопредка славян среди потомков Иафета, так как сам Иафет и предстает как родоначальник славянского народа, его «праотец». Стоит сказать, что эта оригинальная теория не получила в свое время сколь-либо заметной известности по причине того, что работа Копыстенского так и не была издана.

При всей этой «полонизированности», необходимо все же сделать вывод о том, что в целом описание истории Копыстенским лежит в рус-

---

³² См. там же. — С. 251.

³³ Быт. IX, 25.

³⁴ Быт. IX, 27.

ле традиций восточнославянской исторической мысли. Большое значение имеют для него легенды, идущие еще из «Повести временных лет», такие, как легенда о путешествии по русским землям апостола Андрея и о благословлении им Руси (ст. 968–970) или сюжет о созыве князем Владимиром послов от разных народов для выбора веры (ст. 978), а также пророчества из откровения Псевдо-Мефодия Патарского (ст. 867–868, 887), также содержащиеся в «Повести временных лет».

Необходимо также остановиться и на возможной степени влияния на сознание обоих полемистов такого мировоззренческого стиля, как **барокко**. Захария Копыстенский и Лев Кревза — люди начала XVII века, и потому естественно возникает вопрос о влиянии стиля барокко на их историческое мировоззрение. Дискуссии о датировке восточнославянского барокко, как и о природе этого явления в целом, ведутся уже несколько десятилетий. Касательно украинского барокко некоторые ученые считают возможным вести его историю только с 1630-х годов, то есть с начала деятельности Киево-Могилянской академии³⁵. Другие же полагают, что возникновение этой академии «знаменует собой начало зрелого барокко в украинской культуре», а отчетливое проявление барочного стиля относят к концу 1600-х годов³⁶. В любом случае, стоит учитывать то обстоятельство, что Копыстенский (как и Кревза), несомненно, имел постоянные контакты с польской или сильно полонизированной шляхетской и церковной средой, а в польской культуре эпоху барокко принято вести еще с 1580-х годов.

Культура барокко обладала рядом свойств, сильнейшим образом сказывавшихся на картине прошлого, на восприятии людьми хода исторических событий. В барокко «акцент ставился на движении, на многоплановом и драматическом мире природы, где человек вовлечен в мощную и неизъяснимую круговерть событий, и подчеркивалась хаотическая, иррациональная, мистическая сторона его психики»³⁷. В центре барочной картины мира стоит раздираемая страстями и мирскими силами человеческая личность, а среди наиболее актуальных тем фигурируют такие, как *Vanitas*, *Theatrum mundi*³⁸. Культ слепой Фортуну разрушает и средневековый, и ренессансный миф о целе-

³⁵ Еремин И. П. К истории восточнославянского барокко: (из лекций по украинской литературе XVII–XVIII вв.) // Сибирская археография и источниковедение. — Новосибирск, 1979. — С. 188.

³⁶ Крекотень В. И. Тема науки в барочной украинской поэзии 30-х годов XVII века // Барокко в славянских культурах. — М., 1982. — С. 255.

³⁷ Неменская Л. А. Мировоззренческие аспекты эстетики классицизма. — М., 1984. — С. 4.

³⁸ См.: Софронова Л. А., Липатов А. В. Барокко и проблемы истории славянских литератур и искусств // Барокко в славянских культурах. — М., 1982. — С. 7.

сообразности мирового развития, его место занимает идея круговорота вещей, случайности событий и т. п.³⁹ Историк уделяет свое внимание в первую очередь всему тому необычному, курьезному, что он может отыскать либо придумать в событиях прошлого⁴⁰. Ничего подобного, как мы увидим далее, нет в сознании Копыстенского; тона грусти, пессимизма и трагизма отсутствуют в «Палинодии». «Палинодия» — это типично средневековое по мысли православное сочинение.

Нисколько не соответствует она стилю барокко и по формальным критериям. Язык Копыстенского не похож на художественный язык барокко, выросшего, как и язык классицизма, из искусства позднего Возрождения⁴¹, неизвестного и непонятного Копыстенскому, тексты которого далеки от соблюдения барочных законов логики и аллегии. Автору чужда и структура барочных сравнений, составляющая столь важную черту любых барочных текстов⁴². Писатель барокко всегда предпочитает косвенный способ подачи материала прямому, описание одного через другое при четко выстроенной и строгой структурированности параллелей⁴³ — то, чего мы не находим в «Палинодии». Сама ее композиция не соответствует строгим барочным предписаниям к композиции произведений по схеме эксординум — наррация — конклюзия. Барокко требует сочетания образцовой симметрии, взаимного отражения всех элементов текста с их оригинальностью и причудливостью⁴⁴. Все это принципиально далеко сочинению Копыстенского.

«Палинодия» — это типично средневековая история. Ее предмет — дух, с высоты которого объясняются и оцениваются все факты⁴⁵. В истории человеческого духа для Копыстенского, как и для любого другого средневекового автора, нет какого-либо движения, развития, ибо «объективизирующее мышление средневековья»⁴⁶ исключало постижение истории как процесса. История — это свидетельство единой истины, раскрываемой Богом во времени. Бог — полновластный господин истории. Автор ее описания оценивает всех людей по тому, пала ли на них Божья благодать или нет, благочестивы они либо нет. Отсюда столь же характерная слабая индивидуализация персонажей. Субъектами истории в «Палинодии» являются вообще не отдельные

³⁹ См.: Кроче Б. Теория и история историографии. — М., 1998. — С. 42.

⁴⁰ См.: Мыльников А. С. Указ. соч. — С. 225.

⁴¹ См.: Неменская Л. А. Указ. соч. — С. 9.

⁴² См.: Еремин И. П. Указ. соч. — С. 192.

⁴³ См.: Софронова Л. А. Принцип отражения в поэтике барокко // Барокко в славянских культурах. — М., 1982. — С. 78.

⁴⁴ См. там же. — С. 79.

⁴⁵ См.: Кроче Б. Указ. соч. — С. 123.

⁴⁶ Бицилли П. М. Указ. соч. — С. 158.

люди, а народы в целом. Вся история земная имеет своим отражением и обоснованием небесное «Царство православных», которое мыслится состоящим из определенного числа ангелов правоверных народов, причем границы полноты его константны и не предполагают вхождения в Царство всего человечества. Так, обращение народов Римской империи в христианство являлось следствием отпадения от Царства евреев (ст. 315–3162), а обращение «народа Российского» и всех славян — отпадением латинян (ст. 770, 883, 1107). Земное отражение этого Царства — Церковь, а потому и границы церковные, нарушение которых со стороны Рима он так порицает, представляются ему единственно важными, в отличие от политических: то, что над его «Малой Россией» властвует польский король, его нисколько не смущает, он даже признает Речь Посполитую («Ляцкое кролевство») «отчиной» для «народу Российского» (ст. 606–607). Любое событие представляется в значении модуса какого-либо смысла. В мировой истории он, как и свойственно средневековому историографу, выделяет хронологические этапы, имеющие свое особое духовное содержательное наполнение. Вся история после Рождества Христова и Его тысячелетнего царствования (!) делится им на периоды по этапам «розвязаня» Дьявола: 1000 — 1600 — 1660 — 1666 (ст. 827), соответствовавших библейскому «числу зверя». На эти даты нанизывается вся история, полностью представляемая как священная — чисто светским событиям в ней нет и не может быть места. Время этой истории представляет собой синтез категорий времени сакрального и мирского, что обеспечивается пониманием всей земной жизни как истории Спасения. Все человечество делится, по пророчеству Захарии, на три части, каждая из которых обладает своей духовной характеристикой, своей особой ролью (ст. 819).

Абсолютной парадигмой всех исторических представлений средневековья является эсхатология. Копыстенский живет в «последние дни» (близкие к последнему 1666 году, ст. 315), и эсхатологическое восприятие мира и истории у него проявлено особенно остро.

Совсем другой тип исторического мышления мы находим у Л. Кривы. Для него история — это уже не столь однозначно детерминированный Божьей волей ход событий. Главным действующим субъектом у него является уже человек. Все прошлое объясняется через борьбу злых и добрых начал в людях. В центре исторической картины стоит раздираемая страстями личность, и весь ход истории приобретает драматическую окраску. Фотиева схизма объясняется тем, что он католические догматы «со злости за ошибки почел» (ст. 201). Если на взгляд Копыстенского «розерване» Церкви папой Сильвестром объясняется его связью с дьяволом, ведь через папу это «по тысячи лет,

розвязанный ангел бездны справил» (ст. 563), то на взгляд Кревзы Керуллариева схизма является только проявлением людских дерзости, злости (ст. 253) и ненависти (ст. 295). Какое-либо сакральное объяснение этим событиям, их предрешенность и обоснованность в Божьих или сатанинских помыслах он не ищет.

Более того, важной чертой, определяющей поведение человека, является для Кревзы уровень его образованности. «Злость» постоянно идет для него рука об руку с «неученостью». Патриарх Бекк, бывший, на взгляд Кревзы, инициатором Лионского собора и восстановления церковной «едности», был в то время «первым в науке» в Греции (ст. 220). А вот подчинение большинства киевских митрополитов патриарху-схизматику объясняется у него их «простотой» и «неученостью» (ст. 228–230, 237–238), или же алчностью (ст. 231). Зато те митрополиты, которые, на взгляд Кревзы, поддерживали церковное единство, обыкновенно отличаются высокой образованностью (ст. 232–234). Эта уверенность, что «плохие» поступки люди совершают по незнанию, хорошо же образованный человек может совершить их только в связи с плохими чувствами, одолевающими его — это уже черта культуры Нового времени.

Вся история предстает тогда в другом свете. Если основной принцип средневековой историографии в том, что не человек владеет историей, а история как замысел Божий владеет человеком, то у Кревзы все уже наоборот — ход событий зависит от человека, с его страстями и просвещенным рассудком. Это действительно барочный взгляд на историю.

При таком подходе совершенно иным представляется и взгляд на прошлое, настоящее и будущее. Для Копыстенского каждое событие прошлого имеет помимо своего буквального смысла еще и смысл более глубокий, духовный, свой определенный сакральный статус. Оно предречено всем смыслом священной истории, которая рассматривается как текст Божественного Откровения, прочитываемый во времени и требующий своей расшифровки, своего духовного распознавания. Прошлое как бы продолжает существовать и сейчас, определяя собой, как проявлением вечности и Божьей воли, и настоящее, и будущее. «Прошлое не становится абстракцией»⁴⁷ Для Кревзы же прошлое — это случайная цепь событий, развитие которых можно направлять в соответствии с человеческим разумом. Поэтому прошлое для него уже не обладает свойством однозначного определения настоящего, не является символическим текстом. В нем могут быть многие ошибки, вызванные человеческим несовершенством и требующие

---

⁴⁷ Sartorius P. Op. cit. — P. 69.

своего исправления. Бог перестал владеть временем и события вышли из-под его подчинения. Это проявляется и в том, что, в отличие от Копыстенского, который описывает вполне гомогенный исторический процесс, без деления его на священную и мирскую истории, у Кревзы мы находим описание истории чисто церковной, оторванной от совершенно иной — светской. Если для Копыстенского **настоящее** — это своего рода эхо прошлого, а через него и вечности, то для Кревзы оно представляет собой случайную точку на потоке времени с апплицированными на нем событиями и как таковое являющееся зачатком еще неизвестного будущего. «На смену «вечности-в-настоящем» приходит отдаленная история»⁴⁸. **Будущее** — это то новое, что привнесут люди в историю. Оно еще неизвестно. Для Копыстенского же будущее — такое же свидетельство вечности, как и прошлое, такое же проявление Божьего замысла, оно предопределено заранее и лишь как таковое имеет смысл. «Будущее, находящееся в руках Бога, уже является в некоторой степени зримо и в настоящем»⁴⁹. С этим связано и то, что мы можем увидеть его представления о будущем на основе приводимых им пророчеств и его собственных догадок о Божьих замыслах (см., напр., ст. 819, 827, 858, 867–9, 887). У Кревзы же нигде нет о будущем ничего. Он может лишь предлагать пути его созидания. То есть, в этом неупоминании будущего скрывается не игнорирование его, а наоборот — устремленность в будущее.

Копыстенский живет в эсхатологическом времени — Страшный суд для него вот-вот наступит, а может уже начался: «абовем час ест, абыся суд почал от дому Божого» (ст. 827). Эсхатология придает сакральное содержание всему временному потоку. У Кревзы же тема Страшного суда вообще отсутствует. Однако это не значит, что он о нем не думает. В барокко тема Суда является одной из ведущих. Но в прошлое ушла эсхатологическая напряженность сознания, ощущение близости Судного дня. Его приближение уже не является смыслом времени.

Стоит, однако, сказать и об ограниченности вывода о барочности Л. Кревзы. Его сочинение барочно по своему мировосприятию, но по своим формальным критериям оно стилю не соответствует. В нем нет необходимых взаимного отражения и перекликанья элементов композиции текста, косвенной подачи материала, использования барочных аллегорий и сравнений. Я бы назвал это стихийной барочностью, так как она явно не осмыслена самим Кревзою.

---

⁴⁸ Панченко А. М. Русская культура в канун Петровских реформ // Его же. О русской истории и культуре (Сб. трудов). — СПб., 2000. — С. 74.

⁴⁹ Sartorius P. Op. cit. — P. 71.

Итак, различия в представлениях З. Копыстенского и Л. Кревзы об истории Руси (и христианского мира) и в самом стиле мышления обоих авторов коренятся в разной степени их близости к западной культуре того времени. И проявляется это не только в восприятии церковного устройства и его принципов. Если у Копыстенского мы встречаемся с полной неразделенностью фактов прошлого на церковно-сакральные и чисто светские, профанные, читая цельную историю единого событийно-временного потока, раскрывающего замысел Божий во времени каждой своей частицей, то у Кревзы мы видим историю чисто церковную и при этом лишенную своей имманентной сакральной проявленности. События в ней происходят по воле людей, выявляя их характер и образованность, а не по воле Всевышнего. Эсхатологическое восприятие времени у него далеко не столь острое, как у его оппонента. Он не читает предначертания будущего, чтобы видеть прошлое, осознавая его альтернативность. В то же время Копыстенский также проявляет себя весьма осведомленным в западной (и главным образом польской) историографии, в ее современном проблемном поле. Из нее же им заимствованы многие сюжеты и концепции, даже критерии оценок исторических субъектов («валечность» «Россов»). И все же и он, и Кревза, по целому ряду проявлений своего историописания остаются в лоне восточнославянской историографической традиции, во многих своих сквозных темах уходящей корнями в «Повесть временных лет». На вышеуказанных ментальных различиях покоится и сама цельность и обоснованность их взглядов на прошлое, их концепций истории Руси и мира.

Обе исторические концепции весьма стройны, внутренне обоснованны и, соответственно, трудносовместимы. Это тот случай, когда, как пишет А. Панченко по отношению к культурной ситуации в Российском государстве в конце XVII века, «средневековой аксиоматике противостояла аксиоматика Нового времени»⁵⁰

Этим во многом объясняется и характер того культурно-религиозного раскола, который был порожден в восточнославянском обществе Брестской унией, и та глубина различий в восприятии истории «русского народа» и его места в мире, которая стояла за полемикой первой половины XVII века.

---

⁵⁰ Панченко А. М. Указ. соч. — С. 59.

Володимир Маслійчук

Діалог «українського» та «російського» на теренах Слобідської України (друга половина XVII ст.)

Останнім часом питання українсько-російських відносин набуває неабиякої гостроти і дискусійності¹, хоча переважно дані дискусії не виходять з навколополітичних узагальнень щодо розуміння процесу українського націотворення, історії ідей та ідеологій. При цьому поза увагою доволі часто залишається те, що впродовж кількох століть і та етнічна спільнота, що оформилася «українцями», і та спільнота й структури, які склали основу до сьогодні невизначеного «російського» народу², жваво контактували не лише на інтелектуальному рівні. Методи й шляхи цих контактів, стосунки між людьми відмінних культурних цінностей досить складно пояснити й висвітлити. Йдеться про діалог відмінностей, бо на подібності часто не зважається, діалог неоднозначний, суперечливий і непередбачуваний до сьогодні.

Діалог «російського» й «українського» існував та існує у багатьох ракурсах: а) політичному, себто у боротьбі за владу чи за її повноту; б) соціально-економічному — впливи, запозичення, трансформації суспільства та економіки; в) правовому — співіснування звичаєвого та державного права: діалог «свободи» й «порядку» тощо; г) культурно-антропологічному — найменш дослідженому й найцікавішому — стосунки між людьми, неподібними за сприйняттям і побутом. Звичайно, даний перелік можна продовжити, але головне, на чому слід наголосити, це те, що в діалозі й системі запозичень немає винних чи правих, його розмаїття пов'язане з низкою ідентифікацій, врешті не лише етнічною, але й соціальною, правовою, політичною. Тобто, дослідження перебігу та форм таких діалогів — справа надзвичайно актуальна й потрібна, принаймні, для розуміння того ж діалогу зараз.

З низки причин для дослідження проблеми контактування і діалогу найбільш підходять прикордонні території, де взаємопорозуміння і не-

---

¹ Див., зокрема: М. В. Дмитриев. Этнонациональные отношения русских и украинцев в свете новейших исследований // Вопросы истории. — 2002. — № 8. — С. 154–159; А. Н. Миллер. Несколько возражений М. В. Дмитриеву // Вопросы истории. — 2002. — № 12. — С. 168–169.

² Розуміємо дискусійність даного питання, підтримуючи думки Дж. Госкінґа; Джеффри Хоскінґ. Россия: Народ и империя (1552–1917) / Пер. с англ. С. Н. Самуйлова. — Смоленск, 2000. — С. 8–14.

розуміння виявляються найхарактерніше. Саме таким місцем зустрічі соціокультурних відмінностей була Слобідська Україна³ — прикордонний український історико-географічний регіон, що зазнав під час свого формування вагомих, а часом визначальних російських впливів. Історія цього регіону до сьогодні залишається *tabula rasa* стосовно з'ясування окремих суперечливих питань міжетнічних взаємодій. Напевно, й у цьому разі треба відзначити досить важливий для дослідження період — другу половину XVII ст., час масового заселення слобідських полків українськими переселенцями, визнання ними російської зверхності; добу зустрічі неподібних культурних цінностей.

Цілком свідомі з того, що говорити про «українське» і «російське» у XVII–XVIII ст. — часі існування слобідських полків й збереження низки політико-правових особливостей регіону — не зовсім доречно, з огляду на тогочасні реалії самоназви й самоідентифікацію⁴. Попри те, виходимо з тези все того ж діалогу, але цього разу історика з минулим. Ми задаємо минулому «наші» питання з сучасності, отримуючи «їхні» відповіді⁵. Відповідно до цього для характеристики минулого часто не зовсім доречно ми використовуємо сучасні нам дефініції й поняття. Використання визначень «російське» та «українське» — не лише данина попередній історіографії XX століття, яка вільно оперує цими прикметниками, але і наслідок браку студій про ідентифікації населення сучасної України у XVII ст.

---

³ Визначення меж Слобідської України, слобідських полків, на наш погляд, не зовсім доречно, особливо з перенесенням його на сучасні реалії прикордонних областей України та Російської федерації. XIX–XX ст. внесли свої корективи як в етнічний склад населення, так і у проблеми взаємовідносин суспільства і влади, адміністративний поділ та історичну пам'ять. Йдеться про існування з другої половини XVII ст. по 1765 р. особливих автономних одиниць — слобідських козацьких полків (п'ять за класичною схемою: Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острогозький), розселення і побут переважно українського населення на території цих полків. Детальніше це питання, як і питання російсько-українських відносин, висвітлені в нашому дослідженні: Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. — Харків, 2003.

⁴ Найчастіше у дану добу українське населення слобідських полків, потім Слобідськоукраїнської губернії та Харківського намісництва, називали і називалося «черкаси», рідко «малоросіянами» (дуже рідко «литовськими людьми» (переважно у першій половині XVII ст.)), «хохлами» і лише раз нам трапилося «українцями»: «бьютъ челомъ холопи твои государь украинцы» (чолобитна 1655 р. мешканців Недригайлова і Вільшани): Новомбергский Н. Очерки внутреннего управления в Московской Руси XVII столетия. Продовольственное строение. Материалы // Записки императорского Московского археологического института им. имп. Николая II. — Т. XX. — М., 1915. — С. 357; Див. також роздуми на подібну тему: Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 92–93 тощо.

⁵ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М., 1984. — С. 8.

Соціально-політична конфліктність і «братство неразорванное»

Утворення Слобідської України, українських козацьких залог на південному прикордонні Московської держави перебувало під істотним контролем царського уряду. Питання наявності «підданих» Речі Посполитої, або пізніше гетьманської держави, в московських містах мало політичний характер і було підставою для ворожнечі з сусідами. Траплялося, що українських переселенців у 40-х–50-х рр. XVII ст. навіть переселяли далі на схід, щоб уникнути сварок⁶. Ситуація на прикордонні була досить мінливою, а контакти українських козаків та російських прикордонних служилих, що почалися з кінця XVI ст., були доволі суперечливими⁷.

Український переселенець осідав поруч з росіянином — мешканцем прикордоння, часто підлягав російському воєводі, підпорядковувався суворим московським законам. Траплялося, що українських переселенців записували в службу не за їх «обыкновением», а подібно до російських служилих «детьми боярскими», наймали на бюрократичну роботу⁸. Тобто переселенці за «малоросійський» кордон втягувалися у тогочасний «російський» прикордонний світ, що сприяло сприйняттю і засвоєнню інших звичаїв і культури уже у першій половині XVII ст.

Масове переселення «черкас» 30-х–50-х рр. XVII ст., оселення їх у південних фортецях та на Дикому полі проходило щодо російських структур у конфліктогенній формі⁹. Український елемент був непевним, керувати ним московським воєначальникам було досить складно. Часті сварки, скарги, заколоти між російською адміністрацією й українськими козацькими ватагами — характерна риса історії «полудневого московського прикордоння». З одного боку, центральні московські органи були зацікавлені у переселенні українців, залюдненні стратегічно-важливих просторів, залученні нових служилих; з іншого ж — складна ситуація у відносинах з Річчю Посполитою, зіткнення різних звичаїв негативно впливали на становлення прикордонної системи.

⁶ «...а будет черкасы придут многими людьми, и тем людям велено говорить, что б они шли степью в Сибирский и иные украинские города и к Волге, а в больших городех жить им для ссоры нельзя» (Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. — М., 1954. — № 50. — С. 100).

⁷ Про це детально див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 2. — К., 1995. — С. 51–78.

⁸ Донские дела. — Кн. IV. — СПб., 1913. — С. 361; Демидова Н. Ф. Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма. — М., 1987. — С. 70, та ін.

⁹ Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. — К., 1932. — С. 63–118.

Треба зазначити важливий факт: під час переселення і залюднення Дикого поля українським переселенцям довелося зіткнутися не із закріпаченим боярським вотчинним центром, а, передусім, з російським прикордонним населенням, досить пасіонарним, з певними елементами демократичного самоврядування¹⁰ Російська прикордонна спільнота, російські служилі на місцях формували свої структури за схожих у дечому з українцями умов, але в іншій державі з іншим рівнем «свобод», інакше сказати, за державного диктату. Становище «черкас» на російській службі у 30-х–60-х рр. XVII ст. було дуже подібним до становища російських служилих, соціальні структури яких у другій половині XVII ст. поступово трансформувалися в однодвірську общину. Українське служиле населення, як і російське, було поділене за родом служби на «полкове» і «городове»¹¹. Як і росіяни, українці отримували жалування за службу — «помісний оклад». Несення служби за кошт іншого місцевого населення — те явище, що в українському випадку XVII–XVIII ст. отримало назву «підпомічництво», було притаманне і російським служилим¹². Власне, російське прикордоння — більша демократичність внутрішнього управління порівняно з центром, існування общин з обраним керівництвом, розвиток демократичних форм землекористування: оренди, «прииска» (укр. «займанщина»), широке розповсюдження купівлі-продажу земель, незважаючи на спроби уряду обмежити ці процеси в помісних областях¹³ Водночас служилі росіяни, окрім етнічно-культурних, звичаєвих відмінностей, були залежнішими, ніж українські переселенці, від центральних та місцевих органів російської влади, мали менше пільг і більше обов'язків (сплата мит та «десятинна оранка»), внутрішнє життя їх було регламентованішим. Пільговий режим для українців, а швидше їх доволі демократизована соціальна структура і підпорядкування, неабияк вабили російського мешканця прикордоння, як і вабив устрій також сусіднього козацького Дону. Відомий пізніше діяч, отаман в м. Карпові, А. Покушелов відверто вголос висловлював симпатії до козацьких державних ут-

¹⁰ Ключевський В. О. История сословий в России // Собрание сочинений. — Т. 6. — М., 1959. — С. 398; Новосельский А. А. Феодальное землевладение. Боярство, дворянство и церковь // Очерки истории СССР. Период феодализма XVII в. — М., 1955. — С. 139.

¹¹ Материалы для истории Воронежской и соседних губерний, состоящие из царских грамот и других актов XVII и XVIII столетий. — Кн. 1. — Воронеж, 1861. — С. 394; про полкову і городову служби див.: Загоровский В. П. Изюмская черта. — Воронеж, 1980. — С. 37.

¹² Материалы для истории Воронежской и соседних губерний... — Кн. 1. — С. 391.

¹³ Важинский В. М. Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (на материалах южных уездов России). — Воронеж, 1974. — С. 220, 79–88.

ворень у липні 1648 р.: «На Дону и без бояр живут, а в Литве де черкасы панов больших побили повывели ж»¹⁴

Від початку існування в системі Московської держави «черкаське» звичаєве управління з прикордонними, демократичними, часто архаїчними рисами зіткнулося зі спробами підпорядкування й трансформації цього управління на російський кшталт місцевими воєводами. Суперечки між козацьким і воєводським управліннями вилилися у низку неприємних для московської прикордонної політики ексцесів: невдача оселення українців на чолі з гетьманом Я. Остряницею в Чугуєві 1638–1642 рр., підтримка острогозьким козацьким полковником І. Дзинковським повстання донських козаків С. Разіна 1670 р.¹⁵ тощо. Живучи за «своїм звичаєм», українське населення дуже часто ігнорувало місцеве воєводське правління¹⁶.

Зміна зовнішньополітичних аспектів Московською державою після Переяславської угоди, загострення відносин з Гетьманщиною 1658–1659 рр. надто істотно вплинули і на українсько-російські стосунки на прикордонні. Центральний московський уряд усіма силами сприяв переселенню українського населення на Слобожанщину, утворенню українських помісних одиниць у вигляді слобідських козацьких полків, які саме виникають у цей час, формуванню на території Слобожанщини промосковської опозиції гетьману І. Виговському. Водночас кінець 50-х рр. XVII ст. — час істотного загострення відносин між українським та російським населенням. Підрозділи Белгородського полку брали участь в російсько-українській війні 1658–1659 рр., прибічники І. Виговського орудували й на території Белгородського розряду, куди входили і слобідські полки. Серед місцевих «черкас» воєводи відзначали «сумление»¹⁷ Істотним у ставленні російських служилих до українського

¹⁴ Чистякова О. В. Антифеодальний рух у фортецях південно-західної дільниці Белгородської сторожової смуги (1648–1650 рр.) // Укр. іст. журн. — 1961. — № 4. — С. 106.

¹⁵ Обидві події уже мають досить істотну історіографію і низку археографічних публікацій. Відзначимо найважливіші, стосовно невдачі оселення українців на чолі з Я. Острянином: Багалеї Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С. 178–196; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 1. — М., 1953. — № 189, 190 тощо. Щодо повстання І. Дзинковського: Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов. — Т. 2. — Ч. 2. — М., 1959; Стецюк К. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. — К., 1947. Важлива оцінка цієї події у зв'язку із ситуацією на прикордонні: Загоровский В. П. Белгородская черта. — Воронеж, 1969. — С. 267–269.

¹⁶ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР). — Ф. XXIX, спр. 3. — Арк. 3; Спр. 151. — Арк. 188. Низку прикладів див. у згаданій роботі В. Юркевича.

¹⁷ Альбовский Е. Харьковские казаки, вторая пол. XVII в. — СПб., 1914. — С. 76.

населення було й те, що чимало російських служилих Белгородського полку було винищено у битві під Конотопом¹⁸, або, наприклад, захожі полтавські «черкаси» крали у російських служилих м. Чугуєва коней¹⁹. Усе це давало підстави й обґрунтування для місцевих російських «дітей боярських» грабувати численні українські пасіки, вбиваючи пасічників. У пізніші часи засуджені грабіжники відзначали, що подібним «промислом» займався «весь Белый город» (Белгород), в «разных месяцах и числах, собравшись человек по 50 конных и больше»²⁰

Сварки з росіянами, російськими «воинскими людьми», яких очолював чугуєць Олександр Мар'єнко (sic!!! прізвище. — В. М.) — невід'ємний лемент історії Харкова 1659 р.²¹. Між тим, перша смертна кара в місті 1659 р., яку показово вчинив белгородський воєвода Г Ромодановський, призначалася для покарання грабіжників українських пасік²².

Наприкінці 60-х рр. XVII ст. московський уряд пішов на поступки українським переселенцям, визначивши за ними право на самоврядування, підпорядковуючи центральній владі, Розряду, обмежуючи певною мірою компетенцію воєвод²³. Будівництво укріпленої Ізюмської лінії²⁴, залюднення українцями просторів від Ворскли до Дону, поширення вотчинного російського землеволодіння на колишні помісні області²⁵ багато у чому визначили й українсько-російські відносини на порубіжжі. У слобідські полки заборонялося приймати й селити росіян, визначалися принципи українського займанщинного землеволодіння²⁶

Попри все це, сутички між російським та українським населенням на Слобожанщині у другій половині XVII ст. — доволі часті й переходять у політичну площину. Українські козацькі старшини прагнули розширити свої повноваження і підвести під козацьку полкову юрисдикцію

¹⁸ Альбовский Е. Первая в г. Харькове казнь. — Белосток, 1912. — С. VII.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 1791, оп. 2, стб. 37. — Скл. 5–7.

²⁰ Альбовский Е. Первая в г. Харькове казнь. — С. V–VI.

²¹ Багалея Д. И. Материалы для истории города Харькова в XVII в. — Х., 1905. — С. 21, 27.

²² Альбовский Е. Первая в г. Харькове казнь. — С. IV–VI.

²³ Важинский В. М. Землевладение... — С. 71.

²⁴ Див.: Загоровский В. П. Изюмская черта... — С. 222–223, тощо. Російські воєводи знаходилися лише в кількох містах на лінії, більшість міст укомплектовувалося українськими гарнізонами, вільних переселенців-росіян заборонялося селити.

²⁵ Див.: Новосельский А. А. Распространение крепостнического землевладения в южных уездах Московского государства в XVII в. // Исторические записки. — 1948. — Т. 26. — С. 198–216.

²⁶ Важинский В. М. Землевладение... — С. 159, тощо.

все населення, у тому числі і російське. У 80-х–90-х рр. XVII ст. загострилися суперечки між російськими воєводами та козацькою адміністрацією щодо питань судочинства й підпорядкування місцевих мешканців²⁷. Досить напружена боротьба розгорнулася між російським населенням м. Острогозька та острогозьким полковником І. Сасом, що намагався підпорядкувати росіян власному управлінню²⁸.

Найчастіше подібні суперечки та сутички пов'язувалися з неврегульованими соціально-економічними відносинами на Слобідській Україні. Місцеві козацькі старшини інтенсивно скуповували землю у російських служилих людей, або забирали її силоміць, часто перевищуючи свої владні повноваження²⁹. Існування помісного землеволодіння разом з українською займанщиною, прикордонних форм «підданства» поруч з розповсюдженням кріпацтва ускладнювали можливості порозуміння. У 60-х–70-х рр. XVII ст. між дітьми боярськими м. Кам'яного та козаками м. Лебедина Сумського полку спалахнула боротьба за с. Пристайлове, причому російські служили кілька разів спустошували околиці Лебедина. Цікаво, що у скаргах говорилося про знуцання над українцями, коли наїзники нищили навіть ознаки зовнішньої відмінності українських переселенців від росіян: «...хохлы отрезаны у двух человек... Микита ж Михнин одного черкашенина бил и хохол вырвал»³⁰.

Ще запекліша, часом кровопролитна боротьба спалахнула у тому ж Сумському полку через «білопільські дачі» — села Кригу, Ворожбу, Павлівку, Глушкове (Кариж), Худяківку, Панкратівку, мешканців яких прагнули закріпачити путивльські поміщики. Протистояння тривало до 20-х рр. XVIII ст.³¹

Уже наприкінці 80-х рр. XVII ст. територія слобідських полків стала плацдармом для наступу Московської держави на Кримське ханство.

²⁷ НБУВ. ІР. — Ф. XXIX, спр. 151. — Арк. 15 зв. — 16, 72, 89–90; Спр. 152. — Копії 391, 392, 405.

²⁸ НБУВ. ІР. — Ф. XXIX, спр. 151. — Арк. 1, 114–117; Ф. СХІІ, спр. 61. — Арк. 1–2; Матеріали по истории Воронежской и соседних губерний. Акты XVI и XVIII в. — Воронеж, 1886. — Вып. VII. — С. 280–283; Головинский П. Слободские казачьи полки. — СПб., 1864. — С. 109–118, 129.

²⁹ Багалея Д. И. Материалы для истории г. Харькова... — С. 95–109; Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1902. — Т. 16. — С. 215–217 тощо; НБУВ. ІР. — Ф. XXIX, спр. 148. — Арк. 1.

³⁰ Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. — Т. 1. — X., 1886. — № XXVIII. — С. 97.

³¹ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. III. — М., 1857. — С. 422; ЦДІА України. — Ф. 1717. — Арк. 5–8; Ф. 1791, оп. 1, спр. 46. — Арк. 9–14; Про XVIII ст.: Дубровський В. Перша фабрика на Україні (Слобідська Глушківська мануфактура). 1719–1727 — К., 1939. — С. 26–36.

Московський уряд намагався відрегулювати керівництво прикордонними територіями, політику стосовно українського та російського населення. За ініціативою В. Голіцина для управління південно-західними регіонами держави у 1687 р. було створено Приказ Великої Росії, куди передавалося для «керування» все українське й російське населення Охтирського, Сумського, Харківського, Ізюмського полків, за винятком міст Чугуєва й Недригайлова, і лише українське населення Острогозького полку³². Наміри уряду чітко простежуються в одній із поміток на документі того часу, в якому йдеться про те, щоб українські «черкаси» з «великорусскими людьми» «соединялись и в любовь, и в совет, в братство входили неразорванное»³³. Тобто, політична риторика уряду виходила на новий рівень, на спроби поєднати російське та українське населення прикордоння.

Спробам уряду не вдалося здійснитися: Приказ Великої Росії було ліквідовано 1699 р., а слобідські полки залишалися жмутком суперечок між місцевою російською адміністрацією та козацьким українським звичаєвим управлінням. Дані проблеми могли вирішитися лише шляхом поступового підпорядкування слобідських полків, знищення їх автономних засад, інтеграцією до імперських структур. Наприкінці XVII ст. московський уряд ще не мав на те істотних засобів.

Отже, у другій половині XVII ст. на території Слобідської України зіткнулися дві спільноти, традиції, культури. Питання взаємовідносин між «російським» та «українським» на території Слобожанщини виходить за межі міжетнічних стосунків, маючи під собою істотне політичне та соціально-економічне підґрунтя. Зображувати відносини на прикордонні того часу однобоко й спрощено, з відсутністю конфлікту чи з його абсолютизацією, напевно, не слід.

Питання соціально-культурної взаємодії

Російські впливи на українських поселенців слобідських полків у другій половині XVII ст. досить слабо досліджені, хоча російський образ життя істотно позначився на місцевому устрої.

Насамперед, вплив «російського» виявився у соціально-економічній сфері. Якщо зважити на володіння засобами виробництва як на під-

---

³² Детальна рукописна розвідка про Приказ Великої Росії див. Данилевич В. Приказ Великия России. — НБУВ. ІР. — Ф. XXIX. — Спр. 149–150.

³³ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. — М., 1905. — Кн. 14. — С. 10; Оригінал: Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 210, Белгородский стол, столб. 1320. — Л. 215.

ґрунтя суспільних протиріч, то у ранньомодерному соціумі володіння основним таким засобом — землею повинно щонайкраще відбивати і рівні соціальної конфліктності, і питання взаємовпливів. Українські переселенські громади офіційно володіли землею як платнею за службу, помістям, себто українське звичаєве землеволодіння підводилося під московські взірці помісних землеволодінь. Крім того, накопичення земельних ресурсів місцевою світською елітою — козацькою старшиною — підпадало під загальноросійський процес переведення помість у вотчини й закріплення їх за собою царськими грамотами. Особливо відомою у даному разі виявилася родина сумських полковників Кондратьєвих. Крім неї, свої володіння закріпили царськими грамотами харківські полковники Донець-Захаржевські, охтирський полковник І. Перехрест, сотники в Острогозькому полку І. Сибірський, у Харківському — Ковалевські, в Сумському — низка старшин (осавул Г. Данилов, писар А. Мартинов, сотники М. Алферов, П. Доценко, С. Андрєєв)³⁴

Не менш істотні впливи спостерігаються в системі управління та судочинства. Слобідські «черкаські» полки виникли внаслідок реформи помісного війська на півдні Московської держави 1658–1660 рр.³⁵ Разом з російським помісним військом, українські слобідські козаки брали участь у виправах на Гетьманщину, сторожах на Запорозькій Січі, будівництві укріплених ліній, у Чигиринських та Кримських походах. Козацькі частини перебували під управлінням російських воєначальників або белгородського воєводи; частими були поїздки місцевого керівництва до Белгорода, Курська, Москви. Майже усі полковники слобідських полків на кінець XVII ст. мали російські боярські чини³⁶ На відміну від Гетьманщини, слобідськими козаками наприкінці XVII — на початку XVIII ст., траплялося, керували полковники та сотники виразно російського походження, ба навіть з дворянських, досить помітних родин. Найяскравіші приклади цьому — охтирський полковник 1680 р. Сидір Каменєв; російський воєвода, а з 1704 р. острогозький полковник Іван Тев'яшов; російський дворянин, служилий Федір Шилов (Шидловсь-

³⁴ НБУВ. ІР. — Ф. II, спр. 1539. — Арк. 3 зв; Ф. XXIX, спр. 1, 158. — Арк. 3, 14; Звездин З. К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII — начале XVIII в. // Исторические записки. — Т. 39. — М., 1952. — С. 184–185; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции (Далі — Описание...). — Кн. 11. — М., 1899. — С. 407; Кн. 17. — М., 1912. — С. 69–70 тощо.

³⁵ Загоровский В. Изюмская черта... — С. 32–33.

³⁶ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. 1. — М., 1857. — С. 199; Отд. 3. — С. 324; Данилевич В. Из истории управления Слободской Украиной в XVII в. (К биографии Острогожского черкаского полковника И. С. Саца). — [Б. м.], [б. г.], — С. 4–5; Описание... — Кн. 14. — М., 1905. — С. 139; Альбовский Е. Харьковские казаки, вторая половина XVII в. — СПб., 1914. — С. 163–164 тощо.

кий), з 1694 р. ізюмський полковник³⁷ У 80–90-х рр. сварки між козаками та старшинами царський уряд наказував розбирати місцевим адміністраціям на Слобожанщині по «Соборному Уложенію»³⁸. Усі наведені приклади свідчать про інтенсивне втручання «російського» у внутрішнє життя українців Слобожанщини.

Можна навести й чимало інших прикладів впливу російського «стилю» життя. Йдеться і про використання російських казанів для винокуріння, і численні «великоросійські» поселення, якими володіли українські землевласники, тощо. Але, oprіч цього, слід відзначити й зворотній вплив українських козацьких звичаїв на російських служилих, які опинялися на прикордонні. Цікавим видається лист воєводи Шереметєва до острогоського полковника П. Буларта 90-х рр. XVII ст., підроблений під тогочасну українську ділову мову³⁹. Показовим є і той факт, що російський служилий Ф. Шилов, потрапивши в коло козацьких старшин з потужною річпосполитською рецепцією й підкресленням власної винятковості, змінив своє прізвище на Шидловський⁴⁰.

На теренах Слобожанщини поширення набуло й інше явище, коли під впливом російської орфографії українські прізвища замінялися на патроніми із закінченням «ов», «єв». Відомий охтирський осавул і полковник Андрій Прокоф'єв⁴¹ у місцевих документах зветься також Паскою чи Несвятипаскою⁴². Харківський сотник В. Юр'єв відомий як В. Юрченко⁴³. Таких прикладів чимало.

Соціально-культурна взаємодія не була позбавлена казусів та непорозумінь. Наприклад, нерозуміння охтирським козацьким полковником Р. Кондратьєвим принципів «местничества» призвело до

³⁷ НБУВ. ІР. — Ф. XXIX, спр. 3. — Арк. 61; попередня біографія І. І Тев'яшова: Загоровский В. П. Общий очерк истории заселения и хозяйственного освоения южных окраин России в эпоху зрелого феодализма // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма. — Воронеж, 1987. — С. 19; Ф. В. Шидловського — (Шидловский С.) Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг. — СПб., 1896. — С. 2–3.

³⁸ НБУВ. ІР. — Ф. XXIX, спр. 158. — Арк. 4; ЦДІА України. — Ф. 1721, оп. 1, спр. 1 Г. — Арк. 1 зв.

³⁹ Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии и частию Азова, собранные и изданы Н. Второвым и К. Александровым-Дольником. — Кн. 1. — Воронеж, 1851. — С. 5–6.

⁴⁰ Див.: (Шидловский С.) Материалы... — С. 2. Приблизно ця зміна відбулася 1700–1704 рр., про що можна судити за підписами Ф. Шилова (див. ЦДІА України. — Ф. 1722, спр. 1. — Арк. 8–16).

⁴¹ Описание... — Кн. 14. — С. 218.

⁴² НБУВ. ІР. — Ф. II, спр. 1532. — Арк. 309; Филарет. Историко-статистическое описание... — Отд. 3. — С. 43.

⁴³ Описание... — Кн. 14. — С. 221; Филарет. Историко-статистическое описание... — Отд. 4. — М., 1857. — С. 187.

ускладнень у відносинах останнього з белгородським воєводою Б. П. Шереметєвим⁴⁴. Виявляли українські старшини і «непоштиве» ставлення до російських відзнак. Боромлянський сотник П. Шапошник з дружиною побили московського поштового стрільця й викинули його «зерцало» до «непристойного місця»⁴⁵

Але місцеве українське населення, місцеві козацькі старшини ідентифікували себе «іноземцями» «черкаскої обыкности», відмінними від московських служилих. Дана ідентифікація мала під собою важливий ґрунт — «іноземство» було приводом і підставою для пільг та особливого статусу.

Від «фактів» до «теорій»

Оцінки взаємовідносин російського та українського населення Слобідської України не є однозначними. Вони, насамперед, залежать від політичної кон'юнктури, оцінювання і поглядів з різних сторін культурних взаємин, нарешті, від наукової толерантності та панівних парадигм.

Проблема взаємозв'язків та конфліктності з погляду ширших узагальнень, напевно, найкраще відображена відомим і найзначнішим істориком Слобідської України Д. І. Багалієм. Визначаючи загальні риси колонізації краю, науковець висловив думку про російську колонізацію як переважно «державну», а українську — як «народну»⁴⁶. Тобто йшлося про те, що слобідські міста царський уряд заселяв росіянами «сведенцями», часто не за їхньою ініціативою; «російське» заселення було частиною масштабної державної програми. У той же час українська колонізація відбувалася стихійно, за народними, себто українськими звичаями, без державного спрямування. Критика російськими вченими висновків Д. І. Багалія спиралася на підкреслення вагомості ролі у заселенні прикордоння Московської держави російським простолюдом і стосувалася переважно дещо ранішого періоду, коли ще не відбувалося масового напливу українського елемента. Погляди Д. І. Багалія і його відповіді на закиди опонентів, напевно, слід пояснити не лише односторонньою базою, впливами офіційного історика-державника С. М. Соловйова чи цензурними й політичними міркуваннями⁴⁷, а перш

⁴⁴ НБУВ. ІР. — Ф. XXIX, спр. 151. — Арк. 120; Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации... — Т. 1. — С. 164.

⁴⁵ НБУВ. ІР. — Ф. XXIX, спр. 151. — Арк. 31 зв.

⁴⁶ Багалей Д. И. Очерки из истории коонизации... — С. 126 і далі.

⁴⁷ Ці твердження див.: Кравченко В. В. Д. И. Багалей. Научная и общественно-политическая деятельность. — Харьков, 1990. — С. 64–65.

за все методологічною підготовкою самого науковця. Д. І. Багалій, характеризуючи українське заселення Слобожанщини, виразно тяжів до народницьких схем свого вчителя В. Б. Антоновича: історія України — історія народу, який демократичний за своєю суттю і бездержавний⁴⁸. У зв'язку з цим і конфліктність російського та українського на прикордонні можна пояснити як конфлікт не стільки етнічний, а радше соціально-політичний, конфлікт між демократією та державою як апаратом насильства.

Дане твердження доволі цікаве й перспективне для подальших узагальнень. Але йдеться не стільки про «російське та українське», а швидше про існування особливих прикордонних спільнот, які поглинаються централізованою державою. Тобто, становлення Російської імперії у XVII–XVIII ст. насамперед пов'язане з ліквідацією «визнаних» та «пільгових» автономій, не лише Гетьманщини, Слобожанщини, Запорозької Січі, але і донських чи яїцьких козацьких привілеїв, з трансформацією демократичних принципів прикордонних російських областей. Питання в даному разі стоїть про цілковите чи часткове винищення даних ранньомодерних прикордонних утворень.

Індивідуалізм, бодай позірна свобода пересування та промислова ініціатива на прикордонні, попередня форма діалогу авторитарного центру та місцевих, звичаєвих, демократизованих форм управління — це те, що найлегше використати для легітимізації як ліберальних цінностей, так і основ національної психології. Це й взяла на озброєння українська народницька історіографія. На сьогодні висвітлення становлення неодноманітної Російської імперії буде неповним без висвітлення конфліктності громадських установ та організованої форми влади, механізмів придушення державною машиною «зародків громадянського суспільства». У цей конфлікт «держави» й «спільноти», «механічного» й «органічного» на Слобідській Україні другої половини XVII ст. втягнуте на українському боці й населення прикордоння, яке можна характеризувати як «російське», від збіглих служилих до неслухняного донського козацтва. Тобто, так чи інакше «українське» і «російське» на прикордонні підпадає під суперечливий процес формування Російської імперії, генези громадських форм управління та ненажерливого «Левіафана» — держави. Переплетення форм і взаємодій культурної співпраці створило зі Слобідської України доволі колорит-

---

⁴⁸ Див. докладну характеристику поглядів «народників»: Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення поняття // Молода нація. — 2000. — № 4. — С. 5–30. Багато у чому колонізація українцями південно-західних просторів Росії у другій половині XVII ст. також була «державною», бо здійснювала московську державну програму залюднення прикордоння, наступу на південні рубежі, захисту від Кримського ханства.

ний і повчальний образ, що не відповідає багатьом параметрам визначених у XIX ст. класифікацій.

Ми свідомо уникаємо широких висновків та узагальнень, залишаючи питання міжетнічних відносин на Слобожанщині відкритим. Усякий діалог не є одноманітним, його не можна потрактувати надто певно й однобоко. Слід тільки закликати до перегляду старих уявлень і стереотипів, до нових студій з історії Слобожанщини XVII–XVIII ст. з використанням методів мікроісторичних досліджень, підходів соціальної та культурної антропології.

Олексій Струкевич

Монарх-протектор у політичній системі України-Гетьманщини: формування свідомісного стереотипу

Тема взаємин українського суспільства доби Української козацької держави та монарха-протектора у вітчизняній історіографії поки що не ставала предметом спеціального дослідження. Разом з тим, не доводиться стверджувати, що дане питання повністю залишалося поза увагою українських вчених.

За часів академічного становлення української історичної науки воно цікавило дослідників з погляду легітимації соціального статусу українського старшинства потрібністю, задіяністю на службі престолом та у зв'язку з визнанням-наданням монархами станових привілеїв. На такому баченні політичних відносин старшинства і монархів будувалися всі дослідження генеалогічно-біографічного напрямку¹

Заслугою народницького напрямку стало дослідження політичних відносин старшин і монархів з огляду на третю дійову особу історичного процесу — народ. Наслідком цього стало виділення у народництві двох підходів до трактування сутності стосунків старшин і монархів. Перший, подібний до тогочасної офіційної історіографії, витлумачував стосунки даних суб'єктів виключно крізь призму обмеження царем зловживань старшин-експлуататорів. На цій підставі історики засуджували будь-які прояви політичної окремішності, що розумілися лише як засоби в руках старшин для посилення соціаль-

---

¹ Маркович А. М. Историческая и статистическая записка о дворянском сослови и дворянских имуществах Черниговской губернии. Составлена черниговским губернским предводителем дворянства А. М. Марковичем в 1838 г. — Чернигов, 1894. — 56 с.; Максимович М. А. Бубновская сотня // Журнал Министерства внутренних дел. — 1848. — № 11. — С. 212–243; 1849. — № 4. — С. 26–68; № 6. — С. 315–393; Максимович М. А. Обзорение городских полков и сотен бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого // Вестник Императорского русского географического общества. — 1856. — № 4. — С. 222–242; Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. — Т. I. — Части 1 и 2. — СПб., 1901. — 646 с. Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 1.: А — Д. — К., 1908. — (4), 519 с.; Т. 2.: Е — К. — К., 1910. — (2), (VI), 720 с.; Т. 3.: Л — О. — К., 1912. — (IV), (24), 824 с.; Т. 4.: П — С. — К., 1914. — (IV), (26), 832 с.; Т. 5. — Вып. 1. — К., 1996. — 96 с.; Т. 5. — Вып. 2. — К., 1996. — 96 с.

ної експлуатації народу. Такий підхід був насамперед характерний для П. Куліша, О. Лазаревського².

Інше бачення стосунків політично провідної української верстви і російського царя та польського короля склалося у таких видатних представників народницької школи, як М. Костомаров і В. Антонович. Саме вони стали творцями того напрямку народництва, у рамках якого бурхлива й кривава історія України XVII ст. розглядалася як історія реалізації народом «прагнень до створення незалежної держави»³. Причому, народ вважався головним діячем історії лише за умови виокремлення з його середовища політичного проводу⁴. Зважаючи на необхідність пошуку причин протистояння української старшини московським (російським) властям та поразки перших у цьому протистоянні, головну з них вони вбачали у повному небажанні народу підтримувати державницькі прагнення старшин, які б призвели до витворення з останніх привілейованого стану⁵.

Представники державницької школи на чолі з В. Липинським розглядали відносини старшин і царя крізь призму боротьби української політичної еліти за утвердження власної держави, виділяючи, насамперед, такий аспект даної проблеми, як обмеження гетьманської влади і висування на її місце влади монарха, у контексті їх взаємних зобов'язань як договірних сторін⁶.

² Кулиш П. История воссоединения Руси. — Т. 1. — СПб., 1874. — 363 с.; Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши. — Т. III. — М., 1888. — 415 с.; Кулиш П. Хмельницина. Історичне оповідання. — СПб., 1861. — 128 с.; Лазаревский А. Люди старой Малороссии (очерк из истории старых украинских родов) // Киевская старина. — 1882. — № 1, 3, 8; 1884. — № 1; 1885. — № 5; 1886. — № 1, 7; 1887. — № 6, 8; 1888. — № 11; Лазаревский А. П. Полуботок. Очерк из истории Малороссии во второй половине XVIII века // Русский архив. — 1880. — Кн. 1. — С. 137–209; Лазаревский А. М. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. — Харьков, 1898. — 82 с.

³ Костомаров Н. И. О козачестве, ответ «Виленскому Вестнику», 1860 // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної комісії української історіографії. — К., 1928. — С. 57–68.

⁴ Там само. — С. 63–65.

⁵ Костомаров М. Гетьман Іван Степанович Мазепа // Історія України в життєписях визначніших її діячів. — Львів, 1918. — С. 452–493; Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. — СПб., 1885. — 752 с.; Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — 238 с.; История малорусского козачества. Лекции проф. университета Св. Владимира В. Б. Антоновича. — К., 1882. — (4) 168 с.

⁶ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Відень, 1920. — 304 с.; Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького // Записки НТШ. — Т. CLI. — Львів, 1931. — С. 111–150; Крупницький Б. Основні проблеми історії України. — Мюнхен, 1955. — 217 с.; Галайчук Б. Царські компетенції на основі Переяславського договору // Записки НТШ. — Т. CLXIX. — Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. — С. 325–335; Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й

У такому ж ключі порушена нами проблема вивчалася й українськими істориками кінця ХХ ст.⁷ Поряд з питаннями боротьби за державність дані стосунки починають вивчатися й на рівні виявлення засад, імперативів тогочасної суспільної свідомості, які б допомогли з'ясувати сутність механізмів взаємного сприйняття та взаємодії еліти Української козацької держави та обраного нею монарха-протектора⁸.

Саме завданням розгляду теми у даному розрізі підпорядковане і наше дослідження.

З огляду на те, що політичний суверенітет у Східній Європі XVII ст. ототожнювався не з народом, а з особою законного монарха, Б. Хмельницький, як стверджують історики, «змушений був знайти для України зверхника... монарха, що міг би забезпечити новосформованому й автономному суспільству законність і захист»⁹.

Харизматичне сприйняття монаршої влади та орієнтації на царя, православного за вірою, як природного протектора сприяли, насамперед, формуванню орієнтації на царя Великої Росії одночасно і як на монарха політично окремішньої Малої Росії — України.

Свою роль тут, вважаємо, грали й пізнавальні орієнтації про державно-територіальне влаштування Речі Посполитої з монархом, спільним для двох окремих політичних тіл: Польщі та Литви. Зафіксованість пози-

Переяславська угода 1654 року // Український історик. — 1965. — Число 3–4. — С. 11–16; Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. — Мюнхен, 1987. — 223 с.; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII в. — Варшава, 1934. — 175 с.

⁷ Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — 68 с.; Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 22–42; Гуржій О. І. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — 207 с.; Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — К., 1999. — 303 с.

⁸ Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia usraipica: ментальність та історія ідей.* — Т. I. — К., 1992. — С. 117–121; Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia usraipica: ментальність та історія ідей.* — Т. III. — К., 1994. — С. 86–110; Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 14–32; Плохій С. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини // *Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті.* — Львів, 1996. — С. 1–13; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 50–51, 95–97; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — 352 с.; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001. — 533 с.; Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі Середньовіччя і Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.).* — Вип. 2. — К., 2002. — С. 151–171.

⁹ Субтельний О. Україна: Історія. — К., 1993. — С. 171.

ції на московського царя, як спільного для України і Росії монарха, спостерігаємо уже в жовтні 1649 р. у розмові Б. Хмельницького з Г. Нероновим; де гетьман назвав царя Олексія «спільний государ наш»¹⁰. Про Україну, окремо представлену царською особою, говорив Б. Хмельницький і 26 грудня 1653 р. московським послам: «Дай Господи, здоровий був великий государ наш цар і великий князь Олексій Михайлович, вся Русі самодержець, на своїх великих преславних державах (курсив наш. — О. С.) Російського царства, і які йому великому государю, й. ц. в-ті, нині Бог передає»¹¹ Тут гетьман мав на увазі близьке укладення договору.

Вагомою у даному контексті видається неодноразово висловлена Д. Многогрішним думка про те, що цар тримає у своїх руках скіпетр не лише великоросійський, але й малоросійський. Зокрема, подібні висловлювання зустрічаємо у листі до царя від 12 вересня 1670 р.: «...При цьому на преславних великоросійських і малоросійських скіпетрах щасливо царствуючому на багато літ...»¹²; в травні 1671 р.: «...При цьому на преславних великоросійських і малоросійських, Володимирських, Московських, Київських скіпетрах щасливо царствуючи...»¹³. Аналогічні думки гетьман сформулював і в жовтні 1671 р.¹⁴

Сприйняття того факту, що представники українського і російського суспільств є «рівні» та «вільні» один стосовно одного, перебуваючи «під єдиним государем, волею собі обраним», було нормою для української політичної еліти, і тому саме так розтлумачував 1 січня 1668 р. сутність їх взаємин послу В. Тяпкіну П. Дорошенко¹⁵.

Подібним чином сприймала ситуацію й українська політична еліта середнього рівня. Так, у листуванні протягом липня 1660 р. миргородського й білоцерківського наказних полковників К. Андрієва й Т. Деркача з воєводою В. Шереметєвим підкреслюється окремішність українських і російських державних інституцій: «...Король польський уже рушився і йде на військо государя праведного і на військо й. ц. пр. в-ті Запорозьке». Разом з тим, поза конкретними інституціями, московський монарх визначався як «наш»¹⁶.

¹⁰ Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали в трьох томах. — Т. 2. — М., 1953. — С. 271.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі: Акты ЮЗР). — Т. 1. — СПб., 1861. — С. 129–130.

¹² Акты ЮЗР. — Т. 9. — СПб., 1877. — С. 271.

¹³ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. — Ч. 2. Рада старшини. — К., 1930. — С. 298.

¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 453.

¹⁵ Акты ЮЗР. — Т. 6. — СПб., 1869. — С. 248.

¹⁶ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі: НБУВ. ІР). — Ф. II, од. зб. 15403. — Арк. 5, 7.

Визнання царя та імператора своїм монархом при одночасному наголошенні на принципі стосунків з представниками сусідніх суспільств, «як вільний з вільним та рівний з рівним», пронизує всю літературу військових канцеляристів, рукописні збірники. У нашому контексті це теж може бути використане на користь твердження про сприйняття елітою Гетьманщини московського монарха монархом окремішньої України. Чітко відрефлексовано цю орієнтацію у «Розмові Великої Росії з Малою Росією», де Україна зображається окремим суспільством, очоленим своїм монархом, який одночасно був монархом і для російського суспільства: «Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, но государь твой и мой общий повелитель»¹⁷

Факт визнання московського царя, а потім імператора, монархом політично окремішньої України беззаперечно вказує на те, що він розглядався як складова політичної системи Гетьманщини, а отже й системи випрацювання, прийняття та реалізації політичного рішення. Виходячи з орієнтацій на харизму царя, на богонатхненну природу його влади, будь-яке рішення могло набути чинності лише після монаршого указу. Акт монаршого указу означав для підданих узаконення планованої справи помазанником Божим. Такі орієнтації стосовно монарха ми фіксуємо, зокрема, у листі чинів Війська Запорозького від 9 жовтня 1657 р. до царя з приводу узаконення їх рішення стосовно вибору гетьмана: «...Смиренно просимо і молимо: зволь в. ц. в-те своїм государським благословінням і високомудрям вище іменованого гетьмана нашого, згідно старшиною і черню обраного підкріпити і утвердити»¹⁸

Показово, що П. Дорошенко, незважаючи на те, що не був підданим царя, але, очевидно, зважаючи на нього як на єдиного незалежного православного монарха, теж шукав затвердження його рукою своїх загальносуспільних рішень. У квітні 1669 р. гетьман писав: «...Оскільки не для єдиного себе про настільки великі справи молити дерзаю, але для всього миру, яких, невіглаством і простотою заснованих, милістю і щедротами в. ц. пр. в-ті затверджений і упостійнений бути може, сподіваюся як на єдиного православного монарха...»¹⁹

Опираючись спробам першої Малоросійської колегії організувати в Гетьманщині збір податків «з усіх безобхідно, державних і старшинських пожитків», генеральні старшини зверталися 26 березня 1723 р. до офіційного Петербургу, наголошуючи на тому, що російська установа діє поза царським указом: «Чого заради над указ імператорської велич-

¹⁷ Дівович С. Разговор Великої Росії с Малою Росією // Українська література XVIII століття. — К., 1983. — С. 394–395.

¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — СПб., 1863. — С. 38.

¹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 8. — СПб., 1875. — С. 184.

ності, не узгодивши з військовою генеральною канцелярією, укази при формулярах своїх в полки засилає і збори неналежні збирати каже, і за яким указом?»²⁰ Подібним чином Д. Апостол протистояв спробам командирів розквартированих в Гетьманщині російських полків використовувати для своїх потреб різноманітні українські ресурси: «Ясно-вельможний новини без указу Й. І. В-ті собою установляти не дерзає і їм (мова про стародубську старшину. — О. С.) не дозволяє»²¹.

Проте орієнтації, точніше, тверді позиції на виконання політичного рішення лише після його легітимації царем зовсім не заперечували участі української сторони у процесі випрацювання цього рішення. Найвиразніше характер, сутність включеності російського монарха до політичної системи Гетьманщини фіксувалися формулою: «за волею вашою государською, а нашим проханням». У такому вигляді її зустрічаємо, наприклад, у зверненні І. Самойловича до царя від 26 жовтня 1677 р.²² Формулювання означало, що монарха старшини потребували для надання легітимності потрібним і підготованим в Україні рішенням.

Насамперед це стосувалося найактуальнішого питання у процесі соціально-економічного становлення й утвердження нової еліти — накопичення земельних маєтків. Незважаючи на факт надання землі Військом Запорозьким і його репрезентантами, старшини шукали легітимації відповідних рішень у царському указі. Така орієнтація, а відповідно й вимога, фіксувалася у Переяславсько-Московському договорі, за яким цар повинен був дати жалувані грамоти на володіння майном. Керуючись таким сприйняттям незалежного монарха, відповідних грамот для себе уже в березні 1654 р. домагалися П. Тетеря та С. Богданович-Зарудний. Цей же аспект сприйняття московського монарха ми бачимо актуалізованим старшинами й пізніше, наприклад, у чолобитній ніжинського сотника І. Шматовича про видачу йому царської грамоти на володіння «с. Черняхівкою і Крутипольським ґрунтом», якими він уже давно володів відповідно до королівських привілеїв²³. Подібна вимога знайшла своє відображення й 1669 р. у ході переговорів щодо змісту Глухівських статей. З українського боку наполягалось на включенні до договору статті, згідно з якою «гетьман і вся старшина, вважаючи товариша заслуженого у війську Запорозькому» і надавши йому маєток, могли б із впевненістю сподіватися на затвердження свого

²⁰ Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы. — К., 1897. — С. 35.

²¹ Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко: В 2-х т. — Т. 1. — Отд. 1. — К., 1853. — С. 83, 85.

²² Акты ЮЗР. — Т. 13. — СПб., 1884. — С. 357.

²³ НБУВ. ІР. — Ф. II, од. зб. 15401. — Арк. 7.

рішення царем: «...Щоб по чолобиттю і заступленню гетьманському великий государ нам свою грамоту видати велів...»²⁴. Сприйняття монарха-суверена як легітиматора рішень українських інституцій щодо земельних маєтків багаторазово засвідчують універсали І. Мазепи²⁵

У межах даної орієнтації старшини розглядали і справи, що стосувалися прийняття ними політичного рішення у такому значущому питанні, як вибори гетьмана. Вибори мали здійснюватися самим старшинством. На царя ж покладалася лише функція легітимації уже прийнятого рішення. Як сформульовано в згадуваному листі про вибори І. Виговського, від царя потребувалося лише «підкріпити і утвердити... старшиною і черню обраного» гетьмана²⁶.

Так само бачив роль монарха і Я. Сомко: «А як государю, — переказував ці слова кн. Б. Мишецький, — вони раду між себе учинять, і кого старшиною оберуть, і вони про указ до тебе, Великий Государю, писати стануть»²⁷. Відповідно до таких уявлень походилися учасники Козелецької ради²⁸

Дана орієнтація чітко фіксується і в найкритичніші для політичної системи Гетьманщини часи. Витлумачення взаємин між царем і українським суспільством через її призму ми знаходимо, зокрема, в «Проханні» гетьмана І. Скоропадського 1718 р. У третьому пункті цього документа ставилася вимога, щоб українці вибирали «начальство» «за древнім звичаєм, вільними голосами із народу малоросійського, хто обраний буде, і за відпискою про те до двору Й. Ц. В-ті, їх призначати»²⁹. Ще чіткіше ця орієнтація висловлена у пункті про дозвіл на обрання переяславського полковника «вільними голосами», «а хто обраний буде, про того, вимагаючи Указу, писати буде (гетьман. — О. С.)»³⁰.

Такою ж дана орієнтація залишалася до останніх років існування Гетьманщини. Так, учасники з'їзду старшин 1763 р., готуючи прохання до Катерини II, пропонували включити до нього пункт про «вільне малоросійському народу обрання...гетьмана», з наступним підтвердженням вибору імператрицею³¹.

²⁴ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 25–26.

²⁵ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. — Київ; Львів, 2002. — С. 113, 144, 155, 176, 178, 214, 286, 305, 325, 331, 372.

²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 38.

²⁷ НБУВ. ІР. — Ф. II, од. зб. 15407. — Арк. 19.

²⁸ Там само. — Од. зб. 15584. — Арк. 18, 31.

²⁹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — Часть 2.: 1691–1722. — М., 1859. — С. 281.

³⁰ Там же. — С. 282.

³¹ Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 92.

Аналогічне бачення старшиною алгоритму прийняття і узаконення суспільно-значущого рішення ми спостерігаємо і стосовно питань внутрішньополітичного життя Гетьманщини. Його можна прослідкувати на прикладі як встановлення за І. Самойловича³², так і скасування за І. Мазепи оренди на продаж горілки. 20 жовтня 1692 р. гетьман І. Мазепа підготував відповідне міркування («мнение») для поінформування царя. Яким же бачився йому механізм прийняття та втілення рішення? Старшини зберуть всю необхідну інформацію з цього питання, запропонують разом з гетьманом на з'їзді рішення і передадуть його на затвердження монарху: «...і досконалого у той час про ту справу його Монаршого Указу просити будемо». Старшини і гетьман були впевнені, що обґрунтований проект указу цар неодмінно затвердить, бо керуватиметься «превисоким своїм розумом і премудрим розглядом», тобто природними засадами розумної необхідності, якими керувалися й вони. За такої умови І. Мазепа готовий був формулювати: «...у всіх справах, і в найменших випадках Указу Їх Монаршого дотримуємо, так найбільше про дотримання Їх пречесних Монарших Грамот повинність Нашу... знаємо»³³.

Кампанія з відновлення орендної плати на роздрібний продаж горілки 1694 р. відбувалася за тим же порядком і завершилася проханням І. Мазепи від 8 квітня 1694 р. про «одержання і утвердження тих оренд указом»³⁴

Отже, стосовно ролі монарха у механізмі прийняття рішень старшинське коло випрацювало дві позиції: з одного боку, готовність дотримуватися указів свого монарха, а з іншого — потребу грати провідну роль у ході підготовки указу, тобто політичного рішення. Саме вони мали збирати інформацію, розробляти констатаційну, мотиваційну й імперативну частини майбутнього указу. Сам же акт «монаршого затвердження», підписання «монаршого указу» розглядався як надання легітимності рішенням, прийнятим в Україні. Таким чином, формула: «...По силі ї. і. в-ті указів і малоросійських прав», яка стосувалася управління українськими справами, виглядала «тёмностию» — поєднанням непоєднуваного — тільки для представників російського суспільства, хоча й доволі освічених, як, наприклад, Г. Теплов³⁵

І хоча така схема участі царя у політичній системі Гетьманщини зазнавала серйозних порушень у період після поразки І. Мазепи, особ-

³² НБУВ. ІР. — Ф. II., од. зб. 18221. — Арк. 2; Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 462.

³³ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 5–7.

³⁴ З епістолярної спадщини І. Мазепи / Упор. та автор передмови В. В. Станіславський. — К., 1996. — С. 112–113.

³⁵ Теплов Г. Записка о непорядках // Кулиш П. Записки о Южной Руси. — Т. 2. — СПб., 1857. — С. 184.

ливо у сфері призначення українських старшин до вищих ешелонів влади, відповідні політико-культурні орієнтації продовжували жити. Як наслідок, серед пропозицій у ході складання уже згадуваного «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р. з'явився пункт про створення сейму, де всі рішення пропонувалося приймати більшістю голосів, а роль імператриці мала б полягати у їх «конфірмації»³⁶.

Описаний нами порядок мав ще один вагомий аспект, що стосується визначення ролі царя у механізмі прийняття рішень. Цар не міг прийняти стосовно України-Гетьманщини, її устрою, її суб'єктів указу без згоди української сторони, а точніше, без попереднього прохання з українського боку як основи майбутнього указу. Якщо указ визрівав десь у надрах московської (російської) адміністративної машини, він не сприймався старшиною як легітимний.

Дана орієнтація була дуже чітко визначена. Старшини відводили царю роль виключно «легітимізатора» своїх рішень. Відомий вислів І. Виговського на адресу московського політикуму: «...Вам потрібен такий гетьман, щоб взявши за хохол та й водити» — стосувався саме ситуацій з приводу спроб проведення щодо України рішень, прийнятих у Москві, без будь-якої участі української еліти. Стольник П. Скуратов, перебуваючи в Чигирині у травні-червні 1658 р., передавав цареві слова гетьмана: «А що, государю, в Білій Церкві воєводи бути, про те до тебе великого государя він не писав; як воєвода приїхав, так і поїде: нічого йому він, гетьман, давати не велітиме». Про те, що монарху відводилася лише роль легітимізатора, даний статейний список засвідчує й переказом наступних слів гетьмана: «У короля Польського нібито їм було добре: прийшовши до нього, та кажуть про що потребують, і указ зразу»³⁷

Орієнтація на невизнання рішень, підготовлених у Москві, яскраво себе проявила також у ході Глухівської ради 1669 р., яка обговорювала умови договору з царем. Московський представник доповідав, що українці негайно заперечили статтю, де цар постановляв розмістити російських військових в ряді українських міст. Заперечення ґрунтувалося на тому, що «в чолобитті ж їхньому до великого государя... написано, щоб воєводам бути лише в Києві, а в Переяславі і в Ніжині і в інших ні в яких містах воєводам і ратним людям не бути»³⁸, тобто про інші міста вони не просили.

Факт неможливості прийняття московською стороною політичного рішення стосовно призначення гетьмана у XVII ст. визнавав і царський

³⁶ Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 93.

³⁷ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 128.

³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 90.

уряд. Коли у Д. Многогрішного виникли підозри, що цар «призначив гетьманом полковника Солонину», відрядженого тоді з посольською місією до Москви, Дем'яну Ігнатовичу було надіслано царську грамоту з запевненням, що «того ми великий государ н. ц. в-ть ніколи не вчинимо, щоб без чолобиття і без прохання всього Війська Запорозького і без ради військової учинили кого гетьманом і після смерті твоєї не тільки за живоття твого»³⁹.

На користь нашим твердженням може послужити і один з проявів так званої «війни маніфестів» 1708–1709 рр. Опираючись на зазначену політико-культурну позицію і намагаючись її використати, І. Мазепа нагадував старшинському загалу, що хоч московський цар і суверен, але він не може стосовно України щось чинити без її згоди. Саме порушенням даної норми гетьман пояснював одну із причин свого виступу на захист прав і вольностей: «...Потенція Московська... без жодної про те з нами згоди (курсив наш. — О. С.), зачала міста Малоросійські в свою область відбирати». Факт прийняття такого рішення давав гетьману можливість опублікувати цілу низку пропагандистських маніфестів, де припускалося, що цар має цілий комплекс згубних для українців планів⁴⁰.

Визначаючи роль і місце монарха у політичній системі Гетьманщини, окремо доводиться виділити військову сферу. У цій сфері, після доби Б. Хмельницького, українська сторона, зважаючи на роль царя як протектора, в більшості випадків визнавала його право на самостійне прийняття рішення, яке могло торкатися інтересів України. З усією очевидністю це проявилось, наприклад, коли на початку 1692 р. від царського уряду надійшов лист із запитом до гетьмана І. Мазепи, де і коли та в якій кількості збирати об'єднане військо для походу на південь, на які місцевості наступати. У листі-відповіді гетьман пояснював, що «те ваша Великих Государів монарша здійснює воля, а наш є обов'язок підданський те творити, що Ви Великі Государі укажете, тому покійно те оголошуємо, що і раніше цього того не бувало, щоб гетьмани на військові починання самі від себе і від старшин вносили до монаршого престолу які поради, але після давали завжди волі монаршої». Далі І. Мазепа нагадував, що українська сторона у подібних ситуаціях може лише радити, відповідаючи на конкретні запитання: «...А якщо коли до таких справ гетьманська з старшиною потребувалася порада і розмірковування, то про те були прис[и]лані... особи зі статтями наказу монаршого...»⁴¹

³⁹ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 660–661.

⁴⁰ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 174.

⁴¹ З епістолярної спадщини І. Мазепи. — С. 78–79.

Разом з тим, така позиція не означала, що у питаннях оборони українська сторона повністю позбавляла себе права голосу та можливості діяти. Так, 25 квітня 1693 р. І. Мазепа, дізнавшись про підготовку кримської та білгородської орд до походу, просив, щоб монархи «звелили наказати богом береженим своїм ц. пр. в-ті військам заздалегідь готуватися на справу військову і наближатися до потрібних українських місцевостей для опору тим неприятелям...» Пам'ятаючи, що без монаршого указу «не тільки ні з ким бою зачинати, і військо об'єднувати, але і з домівок полків рушити нам не годиться», гетьман, незважаючи на це, повідомляв царський уряд: «...Однак писав я, і розіслав в усі полки приказні універсали, яких список надсилаю в Приказ Малої Росії, щоб як городове, так і охоче військо в готовності було до походу воєнного...»⁴². Такого змісту накази, з огляду на воєнну обстановку, І. Мазепа видавав і в інших випадках⁴³.

Подібна ситуація восени 1671 р. виникла у Д. Многогрішного стосовно військових акцій польського полковника Я. Запойки-Пива. Проходячи царського указу, «...Як мені вірному підданому і слугі найнижчому з ним вчиняти і справлятися?», гетьман разом з тим, не чекаючи надходження такого указу, наказав готуватися до відсічі збройному нападу⁴⁴. До такої двоїстої поведінки гетьманів штовхали, з одного боку орієнтації на підданство, а з іншого — природне право захисту, на реалізації якого наполягало українське населення. Як пояснював 17 жовтня 1671 р. посланець гетьмана Биховець, Д. Многогрішний віддав наказ до організації відсічі «для того, що того малоросійських міст цього боку жителі терпіти не можуть і не звикли. А що в тому вчиниться далі, і гетьман великому государю про те вчинить відомо незабаром»⁴⁵.

Разом з тим, військове підпорядкування монарху не позбавляло українську сторону права і можливості пропонувати царю здійснювати різні військові акції, що відповідали інтересам України. Так, 7 червня 1693 р. у листі до московських царів І. Мазепа «дерзав» «пропонувати, що не було б те противне пристойності, коли б за вашим ц. пр. в-ті преміцним указом на бусурманські житла піднялися війська». Аргументуючи свою висловлену від імені старшин та черні пропозицію, гетьман вказував, що у відповідь на генеральні походи орд уже кілька років подібні походи з українського та російського боку не організовувалися⁴⁶. Як свідчать зацитовані документи, і в справах військових стосунки з ца-

---

⁴² Там само. — С. 93–94.

⁴³ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — К., 2002. — С. 106, 122–123, 125–126.

⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 452, 457.

⁴⁵ Там же. — С. 457.

⁴⁶ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 495–496.

рем все ж не виходили далеко за межі схеми: спочатку прохання, а потім указ. Царському рішенню у цих справах мало передувати якщо не прохання, то, принаймні, інформація компетентної української сторони про стан справ.

Орієнтації на царя як на протектора та як на включеного до політичної системи Гетьманщини «легітимізатора» політичних рішень, необхідних для безпечного та стабільного існування краю, породжували орієнтацію на підданство та похідні від неї — на службу та вірність. Названі орієнтації у політико-культурному комплексі українського старшинства, хоча й сформувалися стосовно східного царя, своєю складовою мали не зорієнтованість на безумовне підпорядкування його владі, а підданство, зумовлене багатьма вимогами стосовно протектора.

Визначений аспект стосовно російського монарха тривалий час залишався в тіні, що, безумовно, пов'язується з політико-культурними орієнтаціями росіян на царя та його владу. Помилково ці орієнтації називають візантійськими. З таким твердженням важко погодитися, зокрема, з огляду на те, що поняття «цар» у Візантії і Московії базувалося на різних семантичних основах. У Константинополі у понятті «цар» провідною була схема: «верховний правитель», у Москві в його основу була покладена традиція релігійних текстів, «де царем названий Бог»⁴⁷. Сакралізація монарха не тільки на рівні державного культу, але й на рівні релігійного побуту росіян — факт, засвідчений не лише історичними свідками-європейцями, але й, як бачимо, сучасними дослідниками. Причому, сакралізація царя сформувала у росіян орієнтацію на його владу у такому вигляді, який російський історик Б. Успенський характеризував як готовність визнавати «харизматичне свавілля»⁴⁸.

Політико-культурні орієнтації українських старшин щодо царя були, у аналізованому аспекті, ближчими до візантійських, ніж московських, і влада монарха бачилася делегованою Богом на жорстких умовах визначеного ним же морального закону. Тому, незважаючи на сприйняття царської влади як богонатхненної, у середовищі старшин на його рішення та вчинки поширювалося поняття гріха. Це могло означати лише одне: богопомазаність у свідомості старшинства не означала абсолютної влади. Проявом такого сприйняття монарха є заява Б. Хмельницького у полеміці з Г. Унковським стосовно видачі самозванця Т. Акундінова. Запропонувавши царському послу уявити, що замість втечі на Запорожжя, він, Хмельницький, задумав би шукати притулку в Московії (що неминуче спонукало б польських урядовців звернутися до царя з проханням про його видачу як бунтаря), гетьман

⁴⁷ Успенский Б. А. Избранные труды. — Т. I. Семиотика истории. Семиотика культуры. — М., 1996. — С. 214.

⁴⁸ Там же. — С. 227.

заявив: «...А лише б він государ, мене віддав і мене б стягли, то б йому государю гріх був»⁴⁹.

Розглядав царя підпорядкованим Божому суду, за порушення норм людських взаємин, й І. Виговський. Перед Конотопською битвою гетьман казав послам О. Трубецького: «...Буде він (гетьман. — О. С.) перед великим государем винний і того Господь Бог і поб'є; а буде винний інший хто, і над тим воля ж Божа»⁵⁰. Цілком допустимою для себе справою зробити вказівку на «вину» царя московського⁵¹ вважав і автор «Перестороги Україні», незважаючи на те, що був «полум'яним поборником об'єднання України з Росією»⁵².

Орієнтацію на підпорядкованість царя моральному авторитету Всевишнього демонстрував і П. Дорошенко. 22 березня 1676 р. він визнавав, що «присягу учинити Господу Богу на вірне підданство й. ц. пр. в-ті і її (охорони Боже) зрадити смертно є грішити». Разом з тим він переконував лівобережних полковників, що їм (як і всім старшинам Війська Запорозького) насамперед «волю і честь всього Війська Запорозького... належить... опасати», «щоб і душа наша перед спасителем була при нелицемірній присязі чиста». Таким чином, П. Дорошенко теж проводив думку, що вищим моральним авторитетом є Бог, і саме йому — не монарху, чиниться присяга, а її «нелицемірна» реалізація, на службі цареві, вимагає захисту «волі й честі» Української держави⁵³.

Вартим уваги, у даному контексті, є твердження І. Самойловича в універсалі від 14 лютого 1680 р. про надання стародубського полковництва синові Семену. В документі чітко фіксується орієнтація на те, що служба цареві не є самоціллю. Кінцевою метою служби представника української старшини насамперед є благо православ'я та Української держави: «...Респектуючи на нинішні наші рейментарські труди і праці, які з прислугою своєму монарху за цілість православ'я і за цілість слави всього війська запорозького...»⁵⁴.

Оцінювально-вимогливе ставлення до царя у морально-релігійно-му аспекті знаходило своє продовження і у вимогах політичного характеру. Так, І. Виговський у зверненні до європейських монархів у жовтні 1658 р. розглядав царя обмеженим у власних діях ним же укладеними договорами та даними обіцянками: «Ми сподівалися, що він поставиться до нас справедливо, доброзичливо, милостиво, що поводитиме-

⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 336.

⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 15. — СПб., 1892. — С. 423.

⁵¹ Пересторога Україні // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 135.

⁵² Мицик Ю. А. Перший український історико-політичний трактат // Там само. — С. 132.

⁵³ Акты ЮЗР. — Т. 12. — СПб., 1884. — С. 600.

⁵⁴ Лазаревский А. Н. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления — Т. 1. Полк Стародубский. — К., 1888. — С. 23.

ться з нами чесно та не замислить нічого проти нашої свободи, але що навпаки, надалі діятиме згідно зі своїми обіцянками»⁵⁵ Обмеженням «звиклими трактатами» вважав польського короля і П. Дорошенко⁵⁶.

Яскравим проявом орієнтацій на обмеженість царської влади можуть послужити настрої у сім'ї І. Скоропадського після призначення його гетьманом. Хоча «вибори» відбулися з волі царя і, очевидно, за його присутності⁵⁷, дружина гетьмана бідкалася з приводу обрання близьким до їхньої сім'ї старшинам: «...Ми і гетьманству цьому не раді. Мазепа живий ще гетьман і ніхто неспроможний взяти булаву і гетьманства позбавити (курсив наш. — О. С.)»⁵⁸

Навіть у відповіді від 5 травня 1722 р. на указ Петра І про заснування Малоросійської колегії, коли гетьман І. Скоропадський, не маючи на що опертися, крім власного «рабського» прохання, все ж дозволяв собі нотки з теми про обмеженість влади чинного царя ним же та його попередниками підписаними договорами. Зокрема, було вказано на статті Б. Хмельницького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, які до урядування Петра І «непорушно були утримувані» і не передбачали запровадження в Україні подібних установ. Гетьман вважав владу імператора обмеженою і його власними обіцянками, зокрема, «Монаршою Грамотою», якою той І. Скоропадського як гетьмана, «з усією Малою Росією, при правах і вольностях наших, на тих же статтях, які ми, з милості предків В. В-ті, за Богдана Хмельницького та інших Гетьманів (крім Юрія і Брюховецького), мали, ціло, свято і непорушно утвердити благостиво поволив»⁵⁹.

Вцілому сутність вимог до монархів-протекторів можна передати за допомогою формули: політика монарха має відповідати потребам України. Так, 18 квітня 1669 р. генеральний писар П. Дорошенка Л. Бускевич, повідомляючи Д. Многогрішному про мету свого посольства до турецького султана, передусім наголошував, що головною спонкою підданства султанові є адекватність політики протектора потребам протегованого суспільства: «...Піддавалося військо турецькому цареві, коли і християнські монархи не ласкаві, що своїми фортецями нас утверджуючи і на полі, і на морі нам, людям до війни здатним, займатися не дають, а нібито тим собі сприяють, насамперед шкодять:

⁵⁵ Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, у якому пояснюються причини розриву з Московією (жовтень 1658 р.) // Пам'ять століть. — 1997. — № 3. — С. 27.

⁵⁶ Мицик Ю. А. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. — К., 1999. — С. 87.

⁵⁷ Гуржій О. І. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 31.

⁵⁸ Лазаревский А. Н. Описание старой Малороссии. — Т. 1. — С. 37.

⁵⁹ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 320.

не тримає цар турецький фортецями країни, а мало не всім світом володіє...»⁶⁰.

22 лютого 1671 р. чигиринські генеральні судді П. Бережицький та С. Половець у листі до короля, засуджуючи спроби підканцлера Речі Посполитої А. Ольшевського підбурити проти П. Дорошенка козацькі маси, писали: «Звольте, В. К. М-те, виявити нам свою панську ласку і не стримуйтеся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб. Тоді й ми, дізнавши ласки, не будемо вагатись класти свої голови за В. К. М-ть»⁶¹

Ця ж спрямованість прослідковується у баченні полтавським полковником Ф. Гаркушенком царського рішення виключно як такого, що забезпечує політичну стабільність у краї. Оскільки проголошення гетьманом Д. Многогрішного вело до розриву єдності, до протистояння, то орієнтований на П. Дорошенка полковник у листі до Д. Многогрішного відмовлявся визнати його володарем найпочесніших клейнодів, піддаючи сумнівам сам факт його утвердження на гетьманстві московським монархом: «...А ти невідомо чи від царя православного чи від неприятеля душевного прийняв на себе такий високий уряд». Таку заяву він ґрунтував на тому, що цар «не бажає і не велить нікому чинити православному народові християнському кровопролиття і непокою»⁶², тобто цар, як український монарх чи протектор, не може прийняти рішення, що шкодило б українським інтересам.

В орієнтаціях стосовно монарха ми знаходимо й обґрунтування права на опір. Це робив уже І. Виговський. Прикладами проілюструвавши європейцям своє бачення сутності московської політики щодо України як політики уярмлення, він підводив до висновку: «Для уникнення цього, виходячи з нашої невинності і закликаючи на допомогу Бога, *ми змушені були і мусимо тепер чинити законний захист* (курсив наш. — О. С.) і просити допомоги в сусідів заради свободи»⁶³

Своїм природним правом на захист пояснювали причини війни з Москвою і генеральні старшини І. Виговського. В листі до царя від 25 липня 1659 р. вони, зокрема, вказували, що цар замість того, щоб, відповідно до прохань старшини, допомогти «міжусобицю усмирити», «в Україну свої раті прислав, які фортеці, міста, містечка, села в ніщо перетворили, людей кілька десятків тисяч в полон похапали, церкви Божі розорили і багато вчинили образ» та 12 тижнів тримали в облозі Конотоп⁶⁴

---

⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 153.

⁶¹ Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 335.

⁶² Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 254.

⁶³ Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького... — С. 31.

⁶⁴ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 414.

Далі старшини ще з більшою відрефлексованістю права на самозахист як самого фізичного існування, так і чинного суспільно-політичного устрою додавали: «...Вирозуміли ми, дивуючись тому добре, що любо військо запорозьке не протягом єдиного часу короні польській противилося і за вольності свої з нею воювали, проте через кілька сот років не знали такого в краях своїх спустошення, про яке нині від православних ратей оглянувши, сльозами обливати буде; що ж чи б і за колишнього часу чи могло б бути і не побажав би в. ц. в-ть задовольнити, ми Богом засвідчуючись невинно і за вольності наші стояти будемо»⁶⁵ Такі ж орієнтації на право опору насильству, прагненню підкорити й пригноблювати підданого ми зустрічаємо і в уже аналізованому «Виводі прав України» П. Орлика та його зверненні до європейських монархів з приводу укладення договору з турецьким султаном.

Орієнтації на природне право чинити опір згубній щодо себе політиці монарха-протектора пережили й саму Українську козацьку державу. Так, зокрема, автор «Історії Русів» вустами І. Брюховецького, пояснюючи причини бурхливої реакції Гетьманщини на укладення Московією Андрусівського договору, казав цареві: «Отже, закріпляти його (народ. — О. С.) або іншому дарувати ніяк і ніхто не має права, і в противному разі готов він знову боронити себе зброєю до крайньої межі і радше погодиться вмерти із зброєю в руках, як зносити ганебне ярмо від ворогів своїх. І се є істинно і незмінно, о Царю!»⁶⁶

Отже, у політичній еліті України-Гетьманщини сформувалися чіткі політико-культурні орієнтації на сприйняття монарха, з яким укладався договір, як протектора політично окремішньої Української козацької держави. З огляду на найтриваліше пов'язання Війська Запорозького з московськими (російськими) монархами як його протекторами, з огляду на їх православ'я, знання про державно-територіальний устрій дуалістичної Речі Посполитої, орієнтації на російського царя передбачали його сприйняття також і як монарха політично окремішньої Української козацької держави.

Це твердження цілком обґрунтовується фактами сприйняття московського монарха як включеного до політичної системи Гетьманщини, а отже й — системи прийняття політичних рішень. Відповідно до них українська еліта збирала всю необхідну щодо певного питання інформацію, колективно формулювала проект рішення, включаючи і його імперативну частину, та передавала на затвердження монарху. Монарше затвердження надавало рішення, прийнятому в Україні, законної сили. І хоча така схема участі царя у політичній системі Гетьманщини

⁶⁵ Там же. — С. 414–415.

⁶⁶ Історія Русів. — К., 1991. — С. 216.

заснавала, особливо після поразки І. Мазепи, серйозних порушень, вона як політико-культурна орієнтація на рівні інобуття жила у політичній свідомості старшинської еліти до часу скасування інституції гетьманства.

Дана схема не дозволяла українцям вважати законними ті рішення стосовно суспільного життя й суспільно-політичних суб'єктів Гетьманщини, які визрівали у надрах московського бюрократичного апарату і з'являлися на світ без попереднього прохання з українського боку. Такий порядок прийняття рішень не зачіпав питань, пов'язаних з воєнними та зовнішньополітичними акціями, що мали причетність до України. Проте і стосовно них українська сторона, насамперед у військових питаннях, могла і виступати з власними ініціативами, і залучатися до прийняття царського рішення через надання компетентних порад. Таким чином, і в подібних справах, де провідну роль грав монарх-протектор, стосунки з ним не виходили далеко за межі схеми: указу стосовно України має передувати прохання, підготовлене її легітимним політичним проводом.

Орієнтації на московського монарха як на протектора та включеного до політичної системи України-Гетьманщини «легітимізатора» прийнятих її політичною елітою рішень не призвели до орієнтацій на безумовне підпорядкування його владі. Стосовно владних заходів царя в українській політичній еліті завжди існувало оцінювально-вимогливе ставлення. Влада монарха бачилася делегованою Всевишнім на жорстких умовах визначеного ним же морального закону, підпорядкованою Божому судові, обмеженою у власних діях самим же монархом укладеними договорами та даними обіцянками. В цілому, ставлення до монарха визначалося імперативом: політика монарха має відповідати потребам України, в іншому випадку стосовно нього та його політики може бути застосоване право заміни протектора та право опору.

Олена Дзюба

Українське оточення гетьмана Кирила Розумовського в Петербурзі

Формування особистості К. Розумовського значною мірою відбувалося під впливом його брата, фаворита імператриці Єлизавети, Олексія Розумовського. Сучасники відзначали його відданість родині, любов до матері, замилювання рідним краєм, музикою, піснями, підтримку земляків. Невипадково Яків Маркович писав про нього, як про «нашого патріота»¹, з допомогою якого козацька старшина мала намір повернути гетьманство. Ці риси стали характерними і для молодого Кирила, гетьманство якому забезпечив брат Олексій. Відомий дослідник Гетьманщини О. Лазаревський писав про К. Розумовського, що «гетьманування його було найбільш тяжким від всіх його попередників, хоча можливо останній гетьман був найкращою людиною з-поміж них»². Певну роль відігравало також оточення, в якому Кирило перебував після повернення з навчання за кордоном. Це в першу чергу вузьке коло його брата Олексія, до якого належали такі люди, як В. Є. Адодуров, ад'юнкт академії наук; перекладач, поет і письменник О. П. Сумароков, генерал-ад'ютант у Олексія Розумовського; І. П. Єлагін, сенатор, перший директор «над театром і музикою придворною», поет, драматург і перекладач. Але особливу роль, без сумніву, відіграв асесор академії Г. Теплов, який супроводжував молодого Кирила у поїзді за кордон і став на багато років його довіреною особою, по суті, був «сірим кардиналом» при ньому як президенті академії наук і гетьмані Лівобережної України.

Повернувшись з-за кордону в 1746 р., К. Розумовський, ймовірно, спілкувався з українською депутацією, яка прибула в Петербург ще в 1745 р. для «прошення о бития в Малой России по прежнему гетману», сподіваючись на протекцію Олексія Розумовського. Депутацію очолювали члени генеральної старшини — військовий обозний Яків Лизогуб, генеральний хорунжий Микола Ханенко та знатний бунчуковий товариш Василь Гудович. В Петербург наїжджала козацька старшина, яка також шукала протекції в Олексія Розумовського при вирішенні своїх справ.

---

¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — С. 162.

² Русский архив. — 1873. — № 4. — С. 389.

У О. Розумовського був свій хор і оркестр зі співаків і музикантів з України, він багатьох з них підтримував. Його друзі (Ф. Божко, Ф. Каченовський, К. Рубановський, П. Чижевський), з якими він співав у придворній капелі, дістали дворянство, а сліпий бандурист Г. Любисток, поза дворянством, ще й одержав чин полковника. Пристрасть до музики й української пісні була характерною і для Кирила Розумовського. Пізніше він мав власну капелу і оркестр, які виступали як в Глухові, так і в Москві та Петербурзі. Її очолював відомий диригент і композитор А. Рачинський. Співаки з капели К. Розумовського брали участь у постановці першої опери російською мовою, тексти до якої написав О. Сумароков³

Ставши в 1746 р. президентом Петербурзької академії наук, К. Розумовський, без сумніву, як і його брат, сприяв багатьом своїм землякам, зокрема, тим, хто прагнув навчатися в академічних гімназії та університеті, працювати в академії наук. Описередковано про це свідчить О. О. Васильчиков⁴, який писав, що, влаштуовуючи своє помістя під Москвою в Петровському, землекопів Кирило привозив з України лише для того, щоб мати задоволення посидіти серед них і поговорити з ними рідною мовою

Перебування К. Розумовського, якому на час призначення було лише 18 (за іншими даними — 20) років, на посаді президента академії оцінювалося не однозначно. Йому закидали, що він не був вченим, не мав системної освіти, і його президенство мало суто формальний характер. Дійсно, К. Розумовський швидше мав домашню освіту. Подорожуючи разом зі своїм наставником Г. Тепловим в 1744–1746 рр. по Німеччині і Франції, він слухав приватні лекції у професора Ц. Ф. Флотвеля в Кенігсберзі, у професора Ейлера в Берліні та у професора Г. Штрубе; оволодів французькою і німецькою мовами, навчався необхідному при дворі етикету, танцям, фехтуванню. Можливо, цього було недостатньо для того, щоб очолити академію, однак не варто накладати новітні уявлення про неї як наукову інституцію на реалії XVIII ст. Призначення президентів (утрималося в практиці до 1917 р.) характерне не лише для Російської академії, яка формувалася як державна інституція в бюрократичній системі управління імперії, а не як наукова добровільна і неформальна асоціація, якою, наприклад, було Лондонське королівське товариство. З іншого боку, в німецьких землях наукові товариства очолювали президенти та віце-президенти, котрі мали вплив

---

³ Ф. Ернст писав, що співаки були з капели О. Розумовського (див.: Ернст Ф. Кріпацькі капели на Україні // *Музика*. — 1924. — № 1–3. — С. 34). Сучасна дослідниця Л. В. Івченко у дисертації «Нотна колекція О. К. Розумовського як об'єкт музичного джерелознавства» уточнює, що у постановці опери брали участь співаки з капели гетьмана.

⁴ Васильчиков А. А. *Семейство Разумовских*. — Т. 1. — М., 1880. — С. 397.

при дворі чи були відомими сановниками⁵. На них покладалося завдання домагатися сприяння академії від коронованих осіб, особливо матеріального. Разом з тим, вони спрямовували діяльність академії в інтересах двору та уряду. Безперечно, більш впливової людини при дворі імператриці Єлизавети, ніж брат Кирила Олексій, на той час не було. Тому не дивно, що президентом за сприяння Олексія було призначено молодшого Розумовського.

К. Розумовський виявився не гіршим президентом наукової установи, ніж його попередники, і це визнають дослідники історії Петербурзької академії наук. Так, П. П. Пекарський писав, що за часів його президенства було підготовлено і прийнято статут — «Регламент императорской Академии наук и художеств», підписаний Єлизаветою 24 липня 1747 р. Це був перший статут академії, оскільки Петро I не встиг виробити подібний документ. За ним академія поділялася на власне академію і університет. Члени цих інституцій мали різний статус. З'явилися академіки російського походження, що особливо імпонувало імператриці Єлизаветі, а президенство впливових при дворі людей захищало академію від надмірного втручання в її діяльність сенату і колегій⁶.

Вихідців з Лівобережної України приваблював академічний університет, який, за новим регламентом, розпочав свою роботу. На державний кошт в університет наказувалося відібрати 30 «молодых и годных людей в студенты», дозволялося приймати «вільних студентів», число яких не встановлювалося⁷. Опікувався цим навчальним закладом М. Ломоносов, який, попри конфліктність свого характеру, нетерпимість до німецьких вчених, що очолювали академічну Канцелярію і прагнули контролювати всю діяльність академії, наполягав на тому, щоб зробити академічний університет доступним для представників усіх верств суспільства. При цьому він опирався на практику європейських університетів, де студенти відзначаються своїми знаннями, а не походженням. Таким чином, в академічному оточенні К. Розумовського з'явилися земляки — студенти університету і академічні стипендіати, які в майбутньому стали відомими вченими, перекладачами, просвітниками, прихильниками та ідеологами автономії Гетьманщини. Багато з них підтримували дружні відносини з Розумовським протягом тривалого часу. Вони зайняли активні позиції в суспільному житті не лише Геть-

⁵ Копелевич Ю. Х. Возникновение научных академий. — Л., 1974. — С. 235.

⁶ Пекарский П. П. История императорской академии наук в Петербурге. — Т. II. — СПб., 1870. — С. XLVII, XLIX.

⁷ Кулябко Е. С. Замечательные питомцы академического университета. — Л., 1977. — С. 8.

манщини, а й загалом Російської імперії, сприяли поширенню ідей Просвітництва, покладали великі надії на лицемірно декларовані Катериною II реформи самодержавства, брали безпосередню участь у підготовці діяльності Комісії по укладанню нового Уложення.

На жаль, достатньої кількості прямих документальних свідчень про спілкування К. Розумовського зі своїми земляками в академії наук ми не маємо. Але опосередковані дані дають можливість говорити про підтримку ним вихідців з України. Ітиметься в першу чергу про Г. Козицького та М. Мотоніса, вихованців Києво-Могилянської академії, а далі студентів Лейпцизького університету. У 1749 р. вони звернулися до академії з проханням взяти їх на казенний кошт. Академія надала їм невелику стипендію (100 руб. щорічно) при умові, що вони довічно служитимуть їй. Маючи велику охоту до навчання і пізнання наук, і, очевидно, пам'ятаючи, що на них чекає довічна праця в академії, студенти не поспішали повертатися до Петербургу, незважаючи на всю злиденність свого життя. В 1751 р. вони знову звернулися до академії з проханням збільшити стипендію, оскільки необхідно платити за підручники, приватні лекції, а тих грошей, які вони одержували, ледве вистачало лише на оплату квартири, їжу та одяг. Їх прохання підтримав почесний член академії професор Лейпцизького університету Г. Гейнзиус і просив призначити їм стипендію в 200 руб. Та академічне начальство не відзначалося щедрістю й надало їм стипендію в 300 руб. на двох, тобто додало лише по 50 руб. кожному. Але й ті гроші надходили з великою затримкою⁸. Та все ж завдяки казенній стипендії Г. Козицький і М. Мотоніс навчалися в Лейпцигу майже сім років. Цей приклад й, очевидно, їхня порада, надихнули ще одного студента-українця Лейпцизького університету Арсенія Безбородька з Переяславського полку звернутися в 1753 р. до академії з проханням про стипендію. Він писав, що не має вже засобів до існування, обіцяв, що по закінченню навчання буде вірно служити Петербурзькій науковій інституції, надіслав свій атестат, який видав йому ректор університету⁹. Цікаво, що це був вже другий університет, де вчився Арсеній Безбородько. Свої студії він розпочав в університеті м. Йени. На жаль, стипендії йому надано не було.

Г. Козицький та М. Мотоніс повернулися до Петербурга лише у 1757 р. й розпочали викладати в академічній гімназії грецьку і латинську мови, загальну історію, логіку. В 1759 р. вони стали ад'юнктами академії, в 1760–1763 рр. Г. Козицькому надано право викладати в універси-

⁸ Петербургский филиал Архива Академии наук (далі — ПФ ААН). — Ф 3, оп. 1, спр. 132. — Арк. 400.

⁹ Там само. — Ф. 3, оп. 1, спр. 183. — Арк. 272.

теті латинське й грецьке красномовство¹⁰. Паралельно він читав в шляхетському кадетському корпусі російською мовою філософію. Вже після відставки К. Розумовського, Г. Козицького і М. Мотоноса в 1767 р. було обрано почесними членами академії. Г. Козицький брав безпосередню участь у підготовці Катериною II Наказу в Комісію по укладанню нового Уложення, очолив «Собрание, старающееся о переводе иностранных книг», залучив до діяльності в ньому своїх земляків — вихованців академічного університету та академічних співробітників, які перекладали й готували до видання твори французьких просвітників, античну та наукову літературу. Вони брали участь у виданні популярних журналів в Петербурзі, активно обговорювали ідеї реформи абсолютизму в Росії, побудови громадянського суспільства, де всі рівні перед законами, проповідували норми природнього права, за якими кожна людина мала право на власну свободу.

Ймовірно, Г. Козицький підтримував з К. Розумовським відносини і в часи відставки та опали останнього. Очевидно, не випадково саме його згадано, поряд з О. Лобисевичем і І. Г. Туманським, як свідка при укладанні купчої на землю, яку Розумовський у 1772 р. купив у Батурині у Теплова для побудови палацу. До речі, цю землю у 1760 р. він подарував останньому, а через 12 років викупив у нього за 10 тис. руб.¹¹

Після обрання К. Розумовського гетьманом Лівобережної України наплив в академічний університет українських студентів збільшився. Зокрема, в 1752 р. до університету записались Яків та Федір Козельські, С. Дівович, О. Лобисевич. Останні, як писав пізніше Розумовський, «в академию приняты по моему собственному определению». Про всіх академічне начальство відгукувалося, що вони «понятны и прилежны и в последние годы почти одни слушали профессорские лекции, которые им впредь продолжать надобно. Токмо оным еще не давано студентского обыкновенного платья, белья и других вещей»¹². О. Лобисевич характеризувався як такий, що мав схильність до вивчення історії та природничих наук, Ф. Козельський — до математики. Пізніше в університеті навчалися В. Крамаренков, І. Г. Туманський, І. Новицький. О. Лобисевича і С. Дівовича внаслідок конфлікту з М. Ломоносовим було звинувачено в тому, що вони не відвідували лекції, і виключено з університету. Тільки після втручання К. Розумовського вони були поновлені, однак вже не повернулися на навчання й у 1760 р. виїхали до Глухова, де Дівович став перекладачем при Генеральній військовій канцелярії. Він — автор відомого своїми автономістичними настроями

¹⁰ Кулябко Е. С. Указ. соч. — С. 96.

¹¹ Киевская старина. — 1890. — № 11. — С. 343.

¹² Пф ААН. — Ф 3, оп. 1, спр. 220. — Арк. 137.

віршу «Разговор Великоросии з Малороссией». В літературі зустрічається твердження, що цей вірш написано на замовлення, або ж не без впливу, гетьмана К. Розумовського, який з властивим йому запалом проникався й ідеями автономізму.

Яскравою постаттю в суспільному житті Лівобережної України став і О. Лобисевич. Взагалі родина Лобисевичів була наближена до К. Розумовського. Старший брат Опанаса Кирило був членом Генеральної військової канцелярії й видав економічними справами гетьмана, ще один брат — Павло — управляв Почепською волостю, що належала гетьману¹³. Навчаючись в університеті, Опанас обіймав посаду перекладача Петербурзької академії наук. Як і переважна більшість киево-могилянських вихованців, він мав нахил до літературної діяльності. Перекладав з латинської Ціцерона, Овідія, з французької — Монтеस्क'є. Публікував свої переклади в «Барышек всякия всячины» Г. Козицького та в «Трудолюбивой пчеле». Цей журнал видавав О. Сумароков, з яким О. Лобисевич підтримував дружні відносини. Він також став довіреною людиною у гетьмана, був його секретарем, перекладачем, ад'ютантом, супроводжував вже екс-гетьмана з сином Олексієм в подорожі по Європі в 1765 р., керував його канцелярією. Поза службовими обов'язками О. Лобисевича з К. Розумовським, без сумніву, об'єднували любов до батьківщини, очевидно, літературні уподобання, хоча О. Оглоблин вважав останнє малоімовірним. Разом з тим, джерела засвідчують цікавий факт, що саме для К. Розумовського, коли той у 1753 р. перебував у Москві, Г. Теплов просив надіслати з академічної бібліотеки книги Горація, Вергілія, Овідія, Валерія Максима, Ювеналія¹⁴. О. Лобисевич вийшов у відставку у 1774 р. й оселився в Новгород-Сіверському намісництві. Входив до відомого новгород-сіверського патріотичного гуртка¹⁵, члени якого ще плекали сподівання на реставрацію гетьманської влади, відновлення автономного політико-адміністративного устрою Лівобережної України. Погляди Лобисевича на історію, мову України, як і його освіченість, до певної міри душевний склад людини сентиментальної, приязної і вдячної, відданої в дружбі, проглядають з його листа до Григорія Кониського, написаного вже на схилі літ.

Варто зазначити, що найбільш свідома і освічена частина козацької старшини болісно сприймала ліквідацію гетьманства. Усунута від політичної діяльності, вона знаходить відраду в літературній творчості, займається перекладами та історією, цим «утешая скучное время», як

¹³ Оглоблин О. Опанас Лобисевич. — Мюнхен, 1966. — С. 27.

¹⁴ Пф ААН. — Ф. 3, оп. 1, спр. 183. — Арк. 239.

¹⁵ Оглоблин О. Назв. праця. — С. 38.

образно визначив 60-ті роки XVIII ст. відомий діяч Стефан Лукомський. Можливо, й О. Лобисевич втішався перекладами «Вергилиевих пастухов», про що він сам писав: «мною в малороссийский кобеняк переодетых»¹⁶. Його переклад втрачено, але, як вважають дослідники, це була спроба написання літературного твору українською мовою до «Енеїди» І. П. Котляревського. Про свою рідну мову О. Лобисевич писав: «...как всяком покрое платьев, так во всяком нарѣчіи языков есть своя красота, а к тому, когда и дым отечества сладок, то сія благоуханія мыслей отечественныхъ есть найсладчайшая»¹⁷. Тобто, перефразовуючи ці слова, можна сказати: якщо ви патріоти, то для вас рідна мова звучить солодко і божественно. Лобисевич не без підстав гордився освіченістю києво-могилянських вихованців, до яких належав і сам, писав що вони складають честь «нації, матери нашей, всегда у себя природою і ученостію великих людей имѣющей, столько свѣтил випустившей для любителей своего отечества»¹⁸.

Завдяки Розумовському університет при Петербурзькій академії наук здобув авторитет серед києво-могилянських вихованців. У 60-х рр. тут навчалися Л. Січкарьов, М. Тереховський, Г. Брайко, Ф. Авдієвський, С. Гамалія. Згодом Г. Брайко і М. Тереховський продовжили навчання за кордоном. Останній став відомим медиком, а Г. Брайко — видавцем, письменником, перекладачем, дипломатом. Ці вихованці академічного університету також зробили великий внесок у поширення ідей Просвітництва, займалися викладацькою, літературною і перекладацькою діяльністю, видавали популярні журнали. Вони, як і інші вихідці з України, вирізнялися освіченістю, свободолюбством, гідністю, вважали, що своєю просвітницькою діяльністю сприяють удосконаленню суспільства. Так, Г. Брайко писав про себе, що «нищ и сир, но стяжал благородный образ мыслей, которым не устыжусь хвалиться перед целым светом»¹⁹.

З Петербурзькою академією наук був пов'язаний відомий громадський та освітній діяч, перекладач, історик та ймовірний автор «Історії Русів» Г. Полетика. Він прибув у Петербург в 1746 р., провчившись в Києво-Могилянській академії майже 8 років і прослухавши там курс філософії. Маючи бажання удосконалюватися в знаннях мов, виїхав разом зі своїм слугою І. Нагнибідю до північної столиці, де після іспиту

---

¹⁶ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Т. 1. — От. II. — К., 1904. — С. 388.

¹⁷ Там же. — С. 387.

¹⁸ Там же. — С. 388.

¹⁹ Мартынов И. Ф. Журналист, историк и дипломат XVIII века Григорий Леонтьевич Брайко // XVIII век. — Сб. 12. — М; Л., 1977. — С. 239.

у професорів Я. Штеліна з німецької мови, В. К. Тредіаковського — з російської та латинської, а у ад'юнкта Крузіуса — з грецької був призначений на посаду перекладача з латинської та німецької мов. В літературі є згадки про те, що він одночасно розпочав навчання в академічній гімназії, де вивчав французьку мову та математику. Але в списках гімназійних студентів Г. Полетика не згадується, зате в 1746 р. в гімназію записався його служка Іван Нагнибіда. Цей факт цікавий тим, що в середині XVIII ст. між козацькою старшиною і простими козаками та посполитими ще не існувало такого глибокого суспільного розмежування, яке стає помітним в кінці століття, коли козацька старшина здобула статус російського дворянства. Через два роки Г. Полетика перейшов на посаду перекладача в Синод, але свого служителя він не забув: за його рекомендацією І. Нагнибіда шукав місце дячка при російській по-сольській церкві в Лондоні.

Полетика не полишав зв'язків з академією, у її друкарні видавав свої переклади та шестимовний словник, у академічних «Ежемесячних сочинениях» друкував свою розвідку про освіту в Україні, що викликала гнів у М. Ломоносова, котрий домагався заборони цієї публікації, звинувачуючи автора у тенденційному піднесенні рівня освіти в Україні і замовчуванні поширеності шкіл в Росії в XVI ст., яких в дійсності фактично не існувало, на що вказував Ломоносову його постійний опонент — відомий історик, академік Г. Ф. Міллер, тим самим підтримавши Г. Полетику. Саме Г. Міллеру на той час за ордером президента було доручено видавати «Ежемесячные сочинения». У донесенні в канцелярію академії видавець відстоював принципові позиції й наполягав на продовженні публікації. Він писав, що твір Полетики — один з кращих на сторінках видання, і що автор ґрунтується на документальних свідченнях, отже, вимагати від нього писати про школи, не згадані ні в літописах, ні в інших документах, не пристало²⁰. При цьому не без іронії зазначав, що у Москві були медики, але медичних шкіл не було, так само і з архітекторами, наявність яких не значить, що існували спеціальні школи. М. Ломоносову не вистачало толерантності по відношенню до думок інших вчених, про що писали ще в його часи. Це, а також його «великоросійський патріотизм», були причиною частих конфліктів вченого не лише з так званою німецькою партією в академії, але й з українцями, які там працювали. Цікаво, що коли Г. Міллер звернувся до Г. Полетики й запитав, чи може він прийняти критику М. Ломоносова, той відповів, «что не намерен он подвергать свое сочинение напрасной господина Ломоносова критике»²¹ й може опублікувати його в ін-

²⁰ ПФ ААН. — Ф. 3, оп. 1, спр. 501. — Арк. 146 зв.

²¹ Там само. — Арк. 147.

шому місці. Про цю справу повідомили К. Розумовському в Глухів, де він в той час перебував. Живучи в Україні чи в Москві, останній постійно був у курсі діяльності інституції, одержуючи копії всіх документів з академічної канцелярії.

Варто зазначити, що Г. Полетику і відомого німецького вченого єднав інтерес до української історії. Вони листувалися, зокрема, Г. Міллер просив Г. Полетику розширити його географічні уявлення про Україну, надати матеріали про полки і сотні на Лівобережжі.²² Г. Полетика вітав його з призначенням директором архіву і писав: «Это истинно Ваша должность, которую Вы можете выполнить с честью»²³. Міллеру належать дослідження «Про походження козаків», «Про запорзьких козаків», які він опублікував в німецькомовному виданні академії «Sammlungen Russischer Geschichte». В цьому ж виданні він опублікував щоденник Г. Ф. Юнкера, професора академії, який супроводжував Б. К. Мініха під час турецької війни й описав Україну.²⁴ Міллер першим повідомив і біографічні дані про Феофана Прокоповича. Його праці і публікації сприяли поширенню в Європі історичних та географічних знань про Україну, зокрема, справили вплив на німецького просвітника І. Гердера.

Г. Полетика збирав документи і матеріали з історії України, був прихильником ідей збереження і розширення автономного політико-адміністративного статусу Гетьманщини в межах Російської імперії. Він взяв участь у зібранні козацької старшини в Глухові восени 1763 р., на якому було вироблено пункти «Прошення малоросійського шляхетства и старшин вместе с гетьманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии», адресовані імператриці Катерині II. Вони є спробою відновити практику укладання договірних статей між Росією та Україною²⁵. Г. Полетика 29 вересня на зібранні старшини виголосив промову, де виклав основні пункти «порятунку своєї вітчизни, яку любив над життя». Він, звертаючись до «благородного собрания», закликав: «...через собственную вашу честь и пользу соберите все силы ума вашего, подкрепите оные патриотическим усердием и отложив все пристрастия и партикулярные пользы подумайте о восстановлении прежних отечества вашего порядков и благосостояния»²⁶ В програму

---

²² Там само. — Ф. 21, оп. 3, спр. 307/13. — Арк. 23.

²³ Белковец Л. П. Россия в немецкой исторической журналистике XVIII века. Г. Ф. Миллер и А. Ф. Бюшинг. — Томск, 1988. — С. 163.

²⁴ Там же. — С. 91.

²⁵ Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми). — К., 1996. — С. 9.

²⁶ Архив Санкт-Петербургского филиала Института российской истории РАН. — Ф. 115, оп. 1, спр. 624. — Арк. 126 зв.

«порятунку вітчизни» входило збереження і офіційне визнання російським урядом особливого, чинного в Україні, законодавства та системи судочинства, привілеїв козацького стану, духовенства і міщан, повернення відібраних під нові поселення земель, прав на експорт продуктів, поширення освіти та науки тощо. В той же час він вимагав заборонити переходити селянам від одного землеволодільця до іншого. Г. Полетика у своїй промові наголошував на гарантіях прав і вольностей з боку московського царя Олексія Михайловича, наданих 1654 р., коли козаки піддалися під його протекцію. Він покладав надії на просвіченого монарха, яким прагнула постати перед європейським світом Катерина II. Як прихильник ідей Просвітництва, Г. Полетика вважав досконалим те суспільство, яке тримається на законах, обов'язкових для всіх його членів. Не випадково він говорив, що «законы для людей, а не люди для законов делаются»²⁷ Варто зазначити, що основні положення промови Г. Полетики ввійшли до тексту «Прошення».

З Петербурзькою академією наук часів К. Розумовського був пов'язаний ще один вихідець з України, києво-могилянський вихованець Кириак Кондратович — син охтирського сотника, небіж відомого вченого і церковного діяча Гавриїла Бужинського. Після закінчення навчання в Києво-Могилянській академії він викладав латинську мову у архієрейській школі м. Переяславля-Залеського, коли архієпископом там був його дядько Гавриїл Бужинський. Далі підтримував зв'язки з Феофаном Прокоповичем, коли той став новгородським архієпископом. Почав займатися перекладами. Володів латинською, французькою, німецькою, польською мовами. Працював у школі, заснованій В. Татищевим в Єкатеринбурзі, де викладав латинську мову, поетику, риторику, філософію, а також займався перекладами польської хроніки М. Кромера для В. Татищева, який працював над своєю «Российскою историєю». В 1743 р. К. Кондратович обійняв посаду перекладача в академії, перекладав праці академіків, класичну літературу, писав вірші, оди, епіграми. Його велика пристрасть до літературної творчості викликала подив і нерозуміння з боку академічних чиновників і, зокрема, М. Ломоносова, під началом якого Кондратович працював над укладанням словника російської мови. Він протлумачив близько 100 тис. слів та М. Ломоносов звинуватив свого співробітника в поганому стилі, незнанні російської мови, що той боляче переживав. Але варто зазначити, що словник Кондратовича був використаний при виданні академічного словника російської мови (1786–1796). К. Кондратовичу вдалося надрукувати лише одну збірку своїх епіграм, все інше, як він писав, виявилось потрібним для цеглин бібліотечних, а не для людей. Доля К. Кондратови-

---

²⁷ Там само. — Арк. 127 зв.

ча, його злиденне життя, постійне бідкування, почуття відчуженості в російському середовищі призвели до того, що він намагався всіх переконати, що його мова, вроджена «великорусская», була ушкоджена в Києво-Могилянській академії. Так відбувався процес русифікації української інтелектуальної еліти XVIII ст., яка, не маючи можливості реалізувати себе на батьківщині, змушена була шукати чинів і щастя в столицях Російської імперії, часто платячи за це відмовою від рідної мови та культури, поступовою денаціоналізацією.

Такий український інтер'єр групового портрета К. Розумовського в Петербурзі, зокрема, в академії наук. Його патріотизм, вроджений такт, самоіронія, про що писали сучасники, не дозволяли забувати про своє походження. Він, безперечно, підтримував своїх земляків, цінував високоосвічених людей, сприяв реалізації їх талантів у Петербурзі. Його політичні погляди формувалися під впливом патріотично налаштованої і освіченої «козацької інтелігенції, знаменитого стану військових канцеляристів», як їх називав М. С. Грушевський, та козацької старшини, яка виступила виразником національних інтересів в намаганні зберегти й розширити політико-адміністративний устрій Лівобережної України в межах Російської імперії. В той же час граф К. Розумовський, один з високопоставлених сановників Російської імперії, поза сумнівом, перебував під тиском обставин та великодержавних амбіцій російського самодержавства.

Олена Бачинська

Дві течії однієї колонізації: українці і росіяни в Придунайських землях (XVIII–XIX ст.)

Історія колонізації, заселення й економічного освоєння значних просторів України належить до важливих, складних і суперечливих проблем історичного процесу. XVIII–XIX ст. для Придунайських земель є періодом активної колонізації: державної і народної. Обидві, як правило, проходили паралельно і становили дві сторони одного процесу. Під час колонізації у Придунайських землях зустрілись інтереси багатьох народів, в тому числі українців і росіян.

Одними з перших значних контингентів українського і російського населення, яке оселилось у пониззі Дністра та Придунайських землях на початку XVIII ст., були запорозькі та некрасівські козаки, протягом наступних десятиліть тут осідають селяни-утікачі, солдати, полонені. Їх поява у Придунайських землях пов'язана, перш за все, з внутрішньополітичними подіями на території сусідніх з ними українських, російських та інших територій. Розглянемо причини і шляхи проникнення кожної із зазначених груп у Придунав'я.

Як відомо, після поразки під Полтавою 27 червня (8 липня) 1709 р. І. Мазепа, разом з кошовим отаманом К. Гордієнком і запорожцями, перейшов до Молдавії в м. Бендери. Після смерті І. Мазепа значна частина його прибічників у 1710–1711 рр. опинилася не лише в Бендерах, але й в нижньодунайських містах Кілія і Рені. Кількість козаків, які пішли з Мазепою, можна вважати, була незначною, попри всі спроби наступника Мазепа, П. Орлика, збільшити її. Після краху політичних і військових планів останнього понад 550 його прибічників повернулись з Бессарабії в українські землі¹. Незважаючи на це, з Орликом залишалось чимало козаків. Підтвердженням цього є факт, наведений у жовтні 1734 р. російським послом І. Неплюєвим, який проїжджав через Буджак: «У селі Каушанах, у 4-х годинах за Бендерами, знаходиться Орлик, де він з усією своєю розбійницькою станицею квартиру має, вона має 100 або 150 чоловік, а кажуть, що цього літа при ньому тих «не-робів» до 700 зібрано, але розбіглися»².

¹ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. — СПб., 1885. — С. 675.

² Кочубинский А. Граф А. И. Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735–1739). — Одесса, 1899. — С. 120.

Розміщення на початку XVIII ст. Олешківської Січі на території, підвладній Криму, призвело до того, що виходи козаків на заробітки — «аргатування» в пониззя Дністра і Дунаю стали звичайним явищем, що, безумовно, сприяло детальному знайомству і переходу українців і росіян на територію нижнього Подністров'я і Придунайських степів. Запорозька сірома продовжувала великими ватагами виходити на промисли у турецькі володіння і під час існування вже Нової Січі. Київський генерал-губернатор, вимагаючи від кошового припинити вихід козаків на аргатування, підкреслював у квітні 1755 р., що «по розкритті води значна кількість запорозьких козаків пішла і водним шляхом попливли в турецькі землі для рибного лову»³.

Дослідники неодноразово звертали увагу на той факт, що на початку XVIII ст. помітним стає проникнення слов'янського населення в Придунайські землі із сусідніх з ними територій. Йдеться про українських і російських поселенців, які не були пов'язані із козаками. Серед них зустрічались вихідці з різних прошарків суспільства, кожний з яких мав свої підстави для втеч: солдати, міщани, селяни та інші. В документальних матеріалах їх названо: «піддані російські, які зайшли в володіння Туреччини і Молдавії», «піддані колишнього Польського королівства», вихідці «цесарські», «австрійські», «Римської імперії», «Німеччини», «уродженці Турецьких областей». Такі назви мають суто формальний характер виникнення і вказують на походження переселенців. Всі ці українські і російські вихідці нічим, по суті, не відрізнялись один від одного і навіть від українських козаків, являючи собою, як правило, таких самих селян-утікачів. Специфічну групу складають лише «уродженці Турецьких областей», більшість з яких, були дітьми українських селян-утікачів, які декілька десятків років тому зайшли у турецькі володіння.

Появі такої категорії, як «піддані російські, які зайшли в володіння Туреччини і Молдавії» сприяла, зокрема, російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Мобілізація і тяжкі умови служби призводили до значних втеч із різних частин армії до Литви, Польщі і Бессарабії. Граф Х. А. Мініх змушений був видавати численні накази про боротьбу з дезертирством солдатів, яке особливо посилювалося у 1738–1739 рр., коли російська армія перебувала на Дністрі. Звідси російські підрозділи змушені були повернути назад, тому що на протилежному боці стояла сильна турецька армія, а також поширювалась епідемія чуми. Під час відступу російську армію переслідували татари, внаслідок чого вона втратила полоненими до 10 тис. чоловік⁴. Буджаки протягом усієї війни

³ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 59, оп. 1, спр. 2584. — Арк. 2–3.

⁴ Кочубинский А. А. Граф А. И. Остерман и раздел Турции. — С. 409.

проводили військові дії з регулярними частинами російської армії і за-порожцями безпосередньо на території Бессарабії, здійснювали набіги на прикордонні українські землі, грабуючи і забираючи в полон місцеве населення. Інколи людський «ясир» вдавалося відбивати. Так, у 1736 р. донські козаки відбили 7 тис. полонених, взятих з українських земель, але все ж таки частина з них залишилась у буджацьких ногайців⁵. Захоплених запорожців ногайські феодали часто продавали в рабство або примушували працювати у своїх господарствах. У 1722–1723 рр., під час придушення повстання буджацького султана Адиль-Гірея, кримський хан Менглі-Гірей захопив понад 1500 запорожців, яких «у Білгородщину на каторги запродали»⁶.

Через два роки після завершення війни російський уряд оголосив вільне поселення у задніпровських районах «для кращого тих великоросійських і малоросійських людей із-за кордону виклику», внаслідок чого протягом 1741 р. із Польщі і Задністров'я вийшло 195 родин колишніх утікачів⁷.

Протягом 40–60-х рр. XVIII ст. процес проникнення українського населення в пониззя Дністра і Придунайські землі тривав, хоча і не настільки інтенсивно, здебільшого за рахунок утікачів з Росії та Польщі, а також тих, хто виходив «в турецькі кордони» на промисли. Цьому сприяла відносна стабілізація міжнародної ситуації в регіоні. У 60–70-х рр. зростання чисельності українського і російського населення в Придунайських землях відбувається також за рахунок вихідців з українських територій Росії та Польщі. Значною мірою цьому сприяли російсько-турецька війна 1768–1774 рр., Коліївщина і боротьба проти польських конфедератів.

Майже одночасно спостерігається найбільший вихід козаків у Придунайські землі внаслідок зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. У перші роки після зруйнування Січі запорожці, ймовірно, ще не мали власної організації, були розкидані по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Російська імперія вживала до козаків, здебільшого, тактику «приватних запрошень», не порушуючи питання щодо їхнього повернення офіційно перед султаном. Російський уряд обіцяв запорожцям, які погодяться повернутися, не розглядати їх як злочинців, а ставитися як до таких, що вийшли на промисли. Проте реальних наслідків такі пропозиції не мали. Навпаки, колишні запорож-

---

⁵ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 178.

⁶ Скальковский А. Дунайцы // Киевская старина. — 1885. — № 1. — С. 453; Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. — 1882. — № 2. — С. 120–123.

⁷ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Ч. 2. — Владимир, 1903. — С. 2076.

ці переходили кордон з Російською імперією і агітували селян, колишніх козаків, солдатів переходити до них. Агітація подібних «вожаїв» давала значні результати. Вже у 1778 р. російські розвідники, які побували в турецьких землях, повідомляючи про місця зосередження задунайських запорожців, зазначали, що число останніх «час від часу збільшується, більшою частиною з російської території, з колишнього Запорожжя, що зараз Слов'янська і Херсонська провінції, також і з того боку Дніпра, що тепер під Азовську губернію відійшла». Агітація задунайських емісарів знаходила сприятливе підґрунтя в селянському середовищі, враховуючи цілком природне прагнення селянства до звільнення від кріпацької неволі.

У вересні 1778 р. полковник Репнинський повідомляв про те, що турецька влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого «місце визначене між Бендерами й Аккерманом»⁸, але до реального заснування Січі як автономної організації справа не дійшла. Тяжкі умови, в яких опинились задунайські запорожці, а також низка заходів російського уряду, спрямованих на виклик козаків у Росію (зокрема, амністія 1779 р., агітація російських агентів), призвели до того, що окремі групи задунайців почали повертатися в Росію. Дійсно, протягом 1783–1784 рр. до імперії повернулись понад 200 чоловік⁹. Вплинуло на вихід козаків у Росію і оголошення про створення із колишніх запорожців «Війська вірних козаків» (на противагу «невірним турецьким» запорожцям), яке з квітня 1788 р. отримало назву Чорноморського козацького війська. Події 1783–1785 рр. викликали серйозні зміни у ставленні султанського уряду до задунайських запорожців, оскільки створили реальну можливість виходу козаків із турецьких володінь. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією, для Туреччини було вкрай небажане. Запорожцям дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію — Січ, яка мала певну автономію. Задунайський Кіш мав розміститися у Катирлезі на річці Дунавець.

Проте тут вони зустріли значний опір козаків — некрасівців, з якими нещодавно разом брали участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. на боці Туреччини. Некрасівці були донськими козаками-старообряд-

---

⁸ Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4 т. — Т. 2: 1778 г. / Под. ред. Н. Ф. Дубровина. — СПб., 1885. — С. 700.

⁹ Письма правителя Екатеринославского наместничества И. Синельникова правителю канцелярии для доклада светлейшему князю Г. А. Потемкину (1783–1788 гг.) // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1875. — Т. IX. — С. 261; Рескрипты и письма императрицы Екатерины II кн. Г. А. Потемкину-Таврическому // Сборник РИО. — Т. 27. — СПб., 1880. — С. 331–333; Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [Документи из Кубанского войскового архива]: В 4 т. — Т. 3: Войско Верных черноморских казаков: 1787–1798 гг. / Собраны и изданы И. И. Дмитренко. — СПб., 1896. — С. 71.

цями, які брали участь у повстанні Кіндрата Булавина і після його поразки на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань, в 40–70-х роках XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду вони почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 80-х рр. їхня кількість збільшується, і вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Разом з ними оселялось й російське, переважно селянське, старообрядницьке населення, назване липованським або пилипонським. Активна розбудова Січі задунайцями і пов'язаний з цим перерозподіл земель як засобу існування мали призвести до конфлікту з некрасівцями. Значення мала не лише вигідна земля у дунайському гирлі, плавні, рибні лови. Не останню роль відігравали і різні релігійні конфесії запорозьких та некрасівських козаків. Доки турецький уряд не звертав уваги на відносини між задунайцями і некрасівцями, стосунки між ними дійшли до кривавих розправ. Турецька адміністрація змушена була втрутитися і наказала задунайцям перейти в район Сеймен Ісакчинської округи (в 50 верстах вище Гірсова по Сухому Дунаю). Січі з відповідним устроєм в Сейменах не було, тому що задунайці дивились на цю місцевість як на тимчасову.

Політичні події 90-х рр. XVIII ст., а саме російсько-турецька війна 1787–1791 рр., принесли нову хвилю утікачів у Придунайські землі. Дослідники відзначають протягом 1788–1789 рр. численні втечі солдатів зі складу Катеринославської армії, що розташувалася на березі Дністра, із частин, розміщених у Запрутській Молдавії, Каушанах, Бендерах, а у 1790 р. із Приморського і Троїцького полків, дислокованих в Аккермані. Не припинялось дезертирство солдатів у Придунайські степи і після закінчення війни. Так, у 1794 р. втекла за Дністер, після повстання, частина солдатів із Костянтинівського і Житомирського полків, Волинської бригади — усього понад 850 осіб¹⁰. На допиті одного зі спійманих утікачів з'ясувалось, що утікачі, які ховались від виявлення, отримували поради від місцевих жителів, щоб «по різних місцях не вештались та російського одягу не носили, а ходили під виглядом молдаван, як одягом, так і волосся підрізали»¹¹.

Поділи Речі Посполитої і, як наслідок, розподіл українських земель між Росією і Австрією сприяли появі таких груп населення, як «піддані колишнього Польського королівства», вихідці «цесарські», «австрійські», «Римської імперії», «Німеччини».

Частина утікачів, які переходили у Придунайські землі, поповнювала лави задунайських козаків. Вже у 1797 р. російський агент в Галаці П. Рен-

¹⁰ Архів зовнішньої політики Російської імперії. — Ф. 69, оп. 1, спр. 156. — Арк. 70.

¹¹ Там само. — Спр. 246. — Арк. 250.

ський повідомив генеральному консулу в Яссах І. І. Северину про те, що «турецьких запорозьких військ кошовий» приїжджав до нього і під час цієї таємної зустрічі розповів, що задунайських козаків вже є близько 20 тис. і внаслідок розпочатих військових дій проти заколотників Пазванд-оглу, був надісланий один зі старшин ще збирати козаків вниз по Дунаю¹².

У 1803–1804 рр., поповнивши свою чисельність за рахунок утікачів з України, задунайці витіснили некрасівців і заклали Кіш у Катирлезі. Рапорти російської прикордонної адміністрації і донесення російських консулів відзначають появу в цей період у Придунайських землях значних груп задунайських запорожців. Предводитель дворянства Тираспольського повіту Туманов 10 квітня 1804 р. повідомляв херсонському військовому губернатору О. Г. Розенбергу про те, що задунайські запорожці, які брали участь у боротьбі турецьких урядових військ з заколотниками Пазванд-оглу, одержали дозвіл султанського двору селитися «по ордах татарських» в Аккерманському і Кілійському округах і по берегах нижнього Дунаю¹³. Ці самі дані повторювались декілька разів у донесеннях інших представників російської адміністрації прикордонних районів Дністра. Кіш у Катирлезі проіснував до 1805 р. і був зруйнований турецьким феодалом Пехлеван-оглу і некрасівцями¹⁴.

Нова російсько-турецька війна, що розпочалась у листопаді 1806 р. за землі поза Дністром, поставила перед військовим керівництвом Російської держави нове завдання — залучити задунайців на свій бік. Створенням Усть-Дунайського війська царська адміністрація передбачала взяти під свій контроль місцеве українське населення, одержати додатковий військовий контингент і, спираючись на нього, завдати рішучого удару Задунайській Січі. У військо дозволялося набирати задунайських запорожців, колишніх чорноморських козаків та інші категорії українського і російського населення, які проживали в Бессарабії, Молдавії і Волощині до 1806 р. Заборонялося приймати лише підданих Росії, які перейшли кордон після початку війни. Однак не допустити проникнення у військо українських і російських утікачів з 1806 р. було неможливим. Одеський комендант генерал-майор Кобле з обуренням

---

¹² Там само. — Спр. 245. — Арк. 72–73 зв., 129; Пазванд-оглу — турецький феодал, який очолив заколот проти султана Селіма III і його реформ. Після кількох невдалих військових операцій турецький уряд затвердив Пазванд-оглу в званні паші і визнав правителем Відинського пашалаку (Відин — місто в Болгарії). У боях проти Пазванд-оглу задунайські запорожці діяли в складі турецьких урядових військ і воювали проти нього більше п'яти років.

¹³ Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). — Ф. ВВА, оп. 1, спр. 348. — Арк. 2–2 зв.

¹⁴ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр.: Історико-документальний нарис. — Одеса, 1994. — С. 34–35.

писав, що «в цьому війську різного звання людям чиниться набір на службу не вимагаючи про їх стан документів, що дають змогу обрати службу. Це тим, які шукають порятунку від повинностей, а також від регулярної служби і невипланих боргів, дуже сприяє». За національним складом у війську 73 % складали українці, 10,5 % — росіяни, 6 % — поляки, 4,3 % — молдовани і волохи, 2,3 % — болгар, 1,9 % — серби, 2 % — угорці, греки та інші. На середину липня 1807 р. у війську нараховувалося понад дві тисячі козаків¹⁵.

Цікавим є те, що список походження усть-дунайських козаків дає можливість підтвердити наявність в Придунайських землях усіх зазначених вище груп українського і російського населення. Так, з турецьких запорожців 25,5 % усть-дунайців; з колишніх чорноморців — 20,1 %; з російських підданих, що зайшли за Дністер, — 28,8 %; з козаків, які народилися в Туреччині, — 8,2 %; з австрійських підданих — 6,5 %; з підданих Польського королівства — 3,8 %; сербів — 2,6–1,9 %; болгар — 2,3 %, інших — 2,9 %¹⁶.

Масовий рух селян у Придунайські землі за «козацькою волею» викликав тривогу уряду. 20 липня 1807 р. Олександр I в рескрипті на ім'я І. І. Міхельсона наказав припинити подальше формування війська і вжити всіх заходів щодо повернення утікачів до Росії. Для його ліквідації на Дунай прибула спеціальна каральна експедиція на чолі з начальником Херсонської рухомої міліції генерал-лейтенантом І. О. Нікорицею. Вона повинна була заарештувати всіх утікачів та повернути їх до Росії, а колишніх задунайських запорожців і чорноморців відправити на Кубань. Частина з них перейшла за Дунай до запорожців, частина лишилася в Бессарабії і вже у 1828 р. сформувала у Придунайських землях Дунайське козацьке військо, в якому 34 % складали українці та 15,5 % — росіяни¹⁷.

Після закінчення війни задунайські запорожці отримали поповнення з України і в 1812 р. вирушили на некрасівські поселення. Вони оволоділи Катирлезом, але Січ там не поновили, а пішли далі і зайняли головний центр некрасівців — селище Великий Дунавець на Георгіївському гирлі, де і заклали Січ. З 1814 по 1828 рр. саме тут існувала так звана Дунавецька Січ. За період свого існування Січ поповнювалась, здебільшого, утікачами з України та Росії (колишні козаки, кріпаки, дезертири російської армії та інші) і відіграла значну роль у процесі залучення українського і російського елемента у Придунайські землі.

---

¹⁵ Козацтво на Півдні України. — Одеса, 2000. — С. 131.

¹⁶ Там само. — С. 131–132.

¹⁷ Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. — Одеса, 1998. — С. 37.

Оселенню українського і російського населення у Придунайських землях сприяла політика самої Туреччини. В ній, на нашу думку, можна визначити два основних напрями. Кожен з них переслідував мету закріплення турецької влади в Придунайських землях. Перший напрям здійснювався офіційними установами й урядом Туреччини. Він характеризується подальшим прагненням залишити ногайців в регіоні. Другий — опосередковано — втілювала місцева турецька адміністрація і феодала. Він характеризується намаганням залучити і затримати усіма можливими засобами (пільги, полон, переховування, продаж тощо) дешеvu робочу силу в краї і відповідно у своїх власних господарствах. Через це досить часто місцева турецька адміністрація крізь пальці дивилась на оселення утікачів на підвладній їй території. Таким чином, вона підсвідомо проводила політику заселення й освоєння регіону. Постачальником людських ресурсів, які безпосередньо освоювали землі, було українське, російське та інше населення сусідніх з Придунайськими землями територій. Так, у 1734 р. згаданий вже російський посол у Константинополі І. Неплюєв повідомляв Генеральній військовій канцелярії про те, що турецькі купці «козаків з собою в Турецьку державу вивозять і залишають»¹⁸. Подібні ж дані мала російська адміністрація і в 1748 р. Київський генерал-губернатор на підставі повідомлень, отриманих від російських дипломатів у Константинополі, попереджав кошового М. Кондратьєва про те, що «і в теперішні недалекі часи працівників в Аккермані і в Кілії багато, яких безперестану продають»¹⁹.

Російська влада намагалась повернути своїх підданих, але ханський уряд і особливо буджацький серакієр всіляко саботували виконання угод про взаємну передачу утікачів і полонених. У квітні 1742 р. російський посол у Константинополі Вешняков в меморії султанському уряду зазначав, що хоча кримський хан і запевняв, що всі полонені повернені, проте агент посольства В. Пушкарьов «сам багато сотень в усіх містечках... бачив»²⁰. Про ці обставини повідомляв Вешняков і київському генерал-губернаторові у травні 1743 р. В донесенні про відправку із турецьких кордонів полонених він писав про «великі складнощі в тому краї від Аккермана до кордонів полонених виручати, бо там татари надто мало султанських наказів слухають»²¹.

Слід зауважити, що турецький уряд, прагнучи закріпити за собою південні степи і послабити російські кордони, інколи теж видавав офіцій-

---

¹⁸ Кочубинский А. А. Граф А. И. Остерман и раздел Турции. — С. 91; ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 4938. — Арк. 2–3.

¹⁹ ЦДІА України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 1615. — Арк. 44 зв., 67.

²⁰ Там само. — Спр. 914. — Арк. 20–21.

²¹ Там само. — Спр. 1045. — Арк. 5 зв.

ні розпорядження щодо проведення політики освоєння Буджака і для залучення на ці території населення із прилеглих країн. Осавул В. Решетов, який побував в Очаківському степу і Придністров'ї, повідомляв у березні 1761 р. у Київську губернську канцелярію про те, що місцевій турецькій адміністрації «доручено про поселення тої землі головне піклування мати». Вихідцям оголошувались «вигоди і полегшення в податях з установленням корисних розпорядків». З цієї причини, повідомляв В. Решетов, «більшою частиною селяться там утікачі мало-російських слобідських полків, з Новоросійської губернії та із Польської України» і «народ зі згаданих сторін сильно туди сходиться, і селища ними дуже збільшились й вони безперестану прибавляються»²².

Незважаючи на численні конвенції та угоди, укладені вже в другій половині XVIII ст. між Росією і Туреччиною щодо повернення утікачів, вони повною мірою не виконувались. Попри протести російських дипломатів, турецька прикордонна влада продовжувала приймати російських утікачів.

Специфічну політику проводила Туреччина і Кримське ханство щодо запорозьких козаків. Запорожці отримали згоду урядів цих держав влаштувати Олешківську Січ у пониззі Дніпра, а згодом Задунайську Січ в пониззі Дунаю. Приймаючи козаків на свої землі, Османська імперія послаблювала позиції Російської імперії на півдні і завдавала удару її міжнародному авторитету як православної країни. Крім того, перша отримувала серйозну військову силу, бойові якості якої були загальновідомі. З іншого боку, Туреччина не могла не враховувати постійний тиск з боку Росії в питанні переселення запорожців подалі від її кордонів. Проте в умовах віддалених і погано контрольованих територій, зустрічаючи протидію як самих запорожців, так і місцевої турецької адміністрації, зацікавленої в експлуатації, по суті, безправних утікачів, вона так і не зуміла домогтися повної реалізації власних розпоряджень. Як про загальновідомий факт І. Катаржі у 1801 р. писав про те, що «по-за межами Росії, турецького володіння в округах Хотина, Бендер, Білгорода, Кілії, Ізмаїла, Браїли, Сілістрії, Журжі і в князівствах Молдавії, Волощини... знаходиться немала кількість солдатів-утікачів та інших підданих, як казенних, так і поміщицьких... і по цей час дезертирують ще з Росії і навіть деякі із родинами»²³.

Зв'язки з Придунайськими землями значною мірою сприяли активізації процесу проникнення українського і російського населення в Бу-

---

²² Там само. — Спр. 4654. — Арк. 48–48 зв.

²³ Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII — начале XIX вв.: Дис. канд. ист. наук. — Одесса, 1969. — С. 134.

джацький степ, але ще більше сприяла цьому процесу і можливість використання багатих природних ресурсів краю.

Чисельний склад українського і російського населення Придунайських земель дослідники визначають по-різному. Це питання дуже складне, тому що у другій половині XVIII — на початку XIX ст. спеціальних переписів україно-російського населення територій, що нас цікавлять, не проводилось. Перепис 1772 р., проведений в Молдавії російською адміністрацією, як і перепис 1803 р., не враховував населення Придунайських земель, які на той час належали Туреччині. Переписи, як правило, взагалі не визначали національного складу, і лише інколи можна побачити поряд з прізвиськом примітку «рус». В той самий час дані 1810 р. і 1812 р. не можуть служити орієнтиром для визначення чисельності населення в цих районах до початку російсько-турецької війни 1806–1812 рр. За роки війни населення різко зросло через перехід сюди задунайських переселенців. З іншого боку, значна кількість людей, які тут проживали, з приходом російських військ мігрувала за Дунай²⁴.

Слід зазначити, що далеко не всі, хто перейшов дністровський кордон і вийшли в Придунав'я і Добруджу, осіли тут назавжди. Багато хто виходив лише на заробітки і чумакування. Значним був відсоток і утікачів, які, перейшовши російсько-турецький кордон, незабаром повертались до Росії для того, щоб скористатися пільгами закордонних вихідців і таким чином позбутися поміщицького гноблення і одержати земельну ділянку. Наявність у ногайських кишлах Буджака полонених також не може бути достатньою підставою для врахування їх як осілого населення, оскільки кочовий спосіб життя буджаків не створював сприятливих умов для виникнення постійних поселень.

Наведені дані не можуть служити джерелом для визначення чисельності українського населення районів, які нас цікавлять, у будь-яких абсолютних цифрах. За підрахунками А. Скальковського, в середині XVIII ст. у Бессарабії перебувало близько 10 тис. українців. А. Бачинський визначив українсько-російське населення в кількості 20 тис. осіб в Придунайських землях на межі XVIII–XIX ст. В. Кабузан вважає ці дані перебільшеними, тому що за матеріалами 1818 р. на цій території враховано лише 24 тис. українців і росіян²⁵.

---

²⁴ Дмитриев П. Г. Народонаселение Молдавии: по материалам переписей 1772–1773, 1774 и 1803 гг. — Кишинев, 1973. — 156 с; Котенко И. А., Мохов Н. А., Советов П. В. О тенденции роста народонаселения Молдавии в эпоху феодализма // Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР. — Т. 6 (серия историческая). — Кишинев, 1957. — С. 53–60.

²⁵ Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовья Дуная в XVIII — начале XIX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г. — Кишинев, 1966. — С. 327; Кабузан В. М. Чисельність і

Після приєднання у 1812 р. до Російської імперії Придунайських земель, більшість території яких займали Аккерманський та Ізмаїльський повіти, процес колонізації продовжувався. Українці і росіяни, що проживали в сільській місцевості Аккерманського й Ізмаїльського повітів у першій половині XIX ст., походили, здебільшого, з місцевого населення, яке проживало тут уже в XVIII — на початку XIX ст. Протягом 1812–1820 рр. до казенних палат різних губерній від селян у великій кількості надходили прохання про виїзд на територію Придунав'я. У червні 1812 р. Державна Рада розглядала подання про переселення селян слободи Липець Харківської губернії в Аккерманський повіт, із них 236 селян перейшли в с. Гура-Роша²⁶. Селяни с. Михайлівський Колодязь Курської губернії отримали дозвіл оселитися на березі озера Китай, в урочищі, де до цього часу вже жили українці²⁷. Однак у більшості випадків міністерство фінансів відмовляло селянам, мотивуючи це нерозмежованістю земель та відсутністю дозволу влади, і до середини 20-х років XIX ст. приток селян, санкціонований владою, мав випадковий характер.

Селянські хвилювання в Росії 20–30-х рр. XIX ст. прискорили вирішення питання про переселення частини селян з українських і російських губерній до Придунав'я. У 1823 р. в урядових колах обговорювався проект намісника Бессарабської області графа М. С. Воронцова про заселення території селянами з внутрішніх губерній. У лютому 1824 р. він був затверджений як положення Комітету міністрів «Про влаштування в Бессарабській області 20 тис. казенних селян з внутрішніх губерній»²⁸. За цим положенням передбачалось оселити по п'ять тисяч селян з Чернігівської, Полтавської, Орловської, Курської губерній, згодом, через велике прагнення, було дозволено переселення селянства з Харківської, Таврійської, Тамбовської, Рязанської, Тульської, Калузької губерній.

Оселяли їх переважно в Аккерманському, Ізмаїльському і Бендерському повітах. Поміщики не бажали відпускати своїх селян у нові райони, тому переселення проводилось переважно з казенних земель. З 1826 р. до другої половини 30-х рр. прибув основний контингент пе-

---

склад населення південної частини Бессарабії в першій половині XIX с. // Укр. іст. журн. — 1968. — № 8. — С. 53; Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии: В 2 ч. — Т. 1: География, этнография, народонаселение Новороссийского края. — Одесса, 1850. — С. 211.

²⁶ Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. (1812–1870 гг.). — Кишинев, 1966. — С. 27.

²⁷ Анцупов И. А. Аграрные отношения на юге Бессарабии: 1812–1870 гг. — Кишинев, 1978. — С. 18.

²⁸ Там же. — С. 12–21.

реселенців і освоївся на нових місцях. Проте подальше влаштування селян було призупинено через оселення «задунайських переселенців» та Дунайського козацького війська і продовжено через декілька років. На 50-ті рр. XIX ст., згідно з положенням, перейшло усього 10 тис. селян. Тяжкі умови переселення, невелике фінансування (23 руб. 50 коп. асигнаціями на родину), недбала організація переселення, а також незвичні кліматичні умови та господарська система сповільнювали освоєння території переселенцями.

Українські переселенці з різних губерній разом з іншими улаштувалися на місцях колишніх татарських, ногайських поселень чи на нових ділянках або підселялись до вже існуючих населених пунктів. Поряд з легальним офіційним переселенням поповнення державних селян йшло через тих, хто з'являвся без виклику, тобто селян-утікачів або інших незадоволених своїм становищем елементів. Більшість з них прибувала з сусідніх Херсонської та Подільської губерній. Згодом утікачі прибували також з Полтавської, Таврійської, Катеринославської, Чернігівської губерній, переходили Дністер, Дунай або Прут. Вони примикали до інших переселенців під чужими прізвищами, засновували разом з ними нові села та хутори, будували землянки, заводили господарство. Політика російського уряду щодо утікачів була суперечливою. З одного боку, місцева влада зобов'язана була їх видавати і висилати на колишні місця проживання, карати тих, хто їх прикривав; з іншого, якщо вони мали господарства і родини, тобто «міцно осіли», їх чіпати заборонялось. За 20 років (1835–1854) з Бессарабії вислали 48 тис. осіб, серед них лише з Придунайських земель 6 тис. українців²⁹ Переслідування утікачів призводило до переходу їх за Дунай або інший кордон і негативно впливало на міжнародну політику Росії на Балканах. Вочевидь тому протягом першої половини — середини XIX ст. уряд видав значну кількість наказів різних рівнів, у яких частина утікачів легалізувалась на місцях проживання. Утікачі з Молдавії та Галичини не видавались зовсім, а розселивались у містах і казенних селах.

Внаслідок різних шляхів й заходів заселення національний склад населення Придунайських земель став полінаціональним. Провідними групами населення тут були молдовани, українці, болгари. Так, на території Аккерманського та Ізмаїльського повітів у 1819 р. серед сільських жителів налічувалося: 17,5 % — українців, 34,2 % — молдован, 21,1 % — болгар та гагаузів, 9,1 % — росіян, некрасівців, старообрядців, а вже у 1827 р.: 19,4 % — українців, 33,5 % — молдован, 22,7 % — болгар та гагаузів, 9,4 % — росіян. У 1897 р. національний склад зали-

---

²⁹ Исторические сведения о Южной Бессарабии // Кишиневские епархиальные ведомости (далі — КЕВ). — 1878. — № 4. — С. 165–170.

шався майже таким самим: 20,8 % — українці, 30,5 % — молдовани, 18,2 % — болгари та гагаузи, 8,6 % — росіяни³⁰. Аналізуючи наведені дані, можна говорити про те, що протягом XIX ст. кількість українського, російського, болгарського населення повільно, але зростала, а вага молдавського відповідно зменшувалась, проте всі ці національні групи залишалися основними. В той самий час дані показують, що територія цих повітів заселялась декількома національностями одночасно, і серед них провідну роль відігравали українці. Таким чином, протягом XIX ст. в Придунайських землях проживала четверта частина українського населення усієї Бессарабії — 25–26 %, за компактним розселенням тут вони становили одну з провідних груп — 17–20,8 %³¹

За даними на 1897 р. в Аккерманському і Ізмаїльському повітах вихідці з українських земель склали 75,1 % від усіх уродженців Європейської Росії і усього 5,5 % від усіх жителів повіту. 89,7 % жителів вважали себе вже місцевими уродженцями, 6 % — уродженцями інших повітів Бессарабії, 2,8 % — інших губерній та 1,5 % — інших держав. Серед останніх переважали уродженці Туреччини та Болгарії. Таким чином, вже наприкінці XIX ст. в Придунайських територіях місцеве українське і російське населення складало переважну більшість уродженців.

Цікавим і в той же час показовим є формування чисельності українського й російського населення в містах Придунайських земель: Аккермані, Ізмаїлі, Кілії, Рені. Це дає можливість простежити важливий процес переходу сільського населення до міста. Так, на 1808 р. російською адміністрацією було складено перепис жителів Аккермана. Автори перепису поділяли все населення на «корінних» жителів і «сторонніх»³² Категорія «сторонніх» в свою чергу поділяється на «тих, хто давно зайшов», тобто до вступу російських військ у грудні 1806 р. в Аккерман і тих, хто оселився у місті після цієї дати. Слід зазначити, що подібний розподіл досить умовний, оскільки значна кількість осілих у місті після 1806 р. була «тими, хто зайшов давно» в Бессарабію і проживав в околицях Аккермана по вісім-десять років. Співвідношення між корінним населенням, «тими, хто зайшов давно», і тими, хто зайшов протягом 1806–1808 рр., відповідно 66 % і 34 %. Останні переходили здебільшого з селищ Аккерманського (39 %) і Кілійського (11 %) повітів,

³⁰ Підраховано автором за даними: Гросул Я. С., Будає І. Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии. 1812–1861. — Кишинев, 1967. — С. 61; Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья: конец XVIII — первая половина XIX в. — Кишинев, 1974. — Додатки.

³¹ Бачинська О. Українське населення Придунайських земель. XVIII–XIX ст. (заселення та економічне освоєння). — Одеса, 2002. — С. 198–200.

³² РДВА. — Ф. 14209, оп. 165, зв. 31. — Спр. 26, ч. 2.

Херсонської губернії (4,5 %), північних районів Молдавії (17 %), й з-за Дунаю (2 %); родини, які оселились в місті до 1806 р., прибували з північних районів Молдавії, «колишнього Польського королівства» (1 %), Австрійської імперії та Тираспольського повіту (9 %). У національному відношенні родини розподілялись наступним чином: вірмени — 38 %, греки — 21 %, українці — 13,3 %, молдовани — 7,5 %, болгары — 5,8 %, євреї — 5,2 %. В останні 9,2 % входили росіяни-старообрядці (пилипо-ни), цигани, поляки. Дані, наведені В. М. Кабузаном за 1818 р., взагалі не відзначають наявності у місті українського населення: 43 % — росіян, 18 % — молдован, 9 % — болгар, 30 % — інших національностей. Ймовірно, кількість українців була підрахована разом з російським населенням міста, що часто зустрічається в статистиці XIX ст. На нашу думку, наведені дані не можуть свідчити про відсутність взагалі українців в місті. Наявні матеріали дозволяють встановити чисельність і склад українців на 1819 р. Так, за переписом міста 1819 р. усе населення Аккермана становило 1085 родин, 2836 чоловіків і 2259 жінок³³. З них більшість — 52 % — 560 родин і 130 бурлак — українці, 9 % — 95 родин — росіяни. Інше населення складали 16 % — молдовани, 9 % — вірмени, 6 % — греки, 4 % — євреї і 4 % — болгары. В багатьох українських родинах жили неодружені брати господарів шлюбного віку, від 20 до 45 років. Це може свідчити про штучне формування подібних родин. Такі випадки помітив один з місцевих чиновників, зазначаючи, що серед українських родин «в Аккермані часто зустрічались родини, в яких батько був за зовнішнім виглядом молодше своїх дітей або молодші брати старіші, ніж старші: ясний доказ тому, що ці родини складались з осіб, пов'язаних між собою не родинними стосунками, а однаковим бажанням приховати своє походження, прийнявши ім'я померлого члена родини»³⁴. На жаль, за переписом 1819 р. неможливо встановити походження тієї чи іншої родини або особи.

Подібні процеси спостерігаємо і в місті Ізмаїлі. Протягом квітня-серпня 1811 р. на поселення в Ізмаїлі претендувало 562 родини, 1386 чоловіків і 979 жінок³⁵. Більшість з них вважались «сторонніми» — 95,3 %, і лише 4,7 % при опитуванні показали, що раніше проживали в Ізмаїлі, але з початком військових дій втекли. При цьому 19 % «сторонніх» родин потрапили до Молдавії та Бессарабії з інших територій до початку російсько-турецької війни 1806–1812 рр., у 1770–1805 рр., а

³³ Філія Державного архіву Одеської області в місті Ізмаїлі (далі — ФДАОО в м. Ізмаїл). — Ф. 1, оп. 1. — Спр. 4.

³⁴ Списки населенных мест Российской империи. Бессарабская область по сведениям на 1859 год. — СПб., 1861. — С. 105.

³⁵ ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 514, оп. 1. — Спр. 5.

більшість перейшли вже під час неї — 81 %. Вихідці власне з території Молдавії та Подунав'я складали всього 10 %, інші були з різних територій України, Росії, Білорусії, Туреччини, Австрії. За національною ознакою 42 % родин складали українські, 17 % — турецькі, 12 % — некрасівські, 10 % — російські, 7 % — пилипонські, 6,5 % — молдавські, 4 % — болгарські, 1,5 % — вірменські, грецькі та циганські.

Українські жителі становили більшість з тих, хто бажав оселитися в Ізмаїлі — 556 чоловіків і 318 жінок. В основному 85,6 % з них до квітня-серпня 1811 р. «наймитували» в молдавських і бессарабських населених пунктах, в яких опинились з різних територій України, і лише 11,5 % цих людей були «корінними» жителями Молдавії та Бессарабії. Значний відсоток українського населення складали вихідці з Правобережної (49,6 %) і Південної (28,5 %) України. Слід зазначити, що третина українців, які перебували на території Молдавії та Бессарабії, були в минулому поміщицькими селянами.

Цікавим фактом є відсутність в документі українського населення з-за Дунаю, при цьому родини некрасівців були, навпаки, виключно з правого берега річки. Поясненням такому факту може бути стабілізація ситуації в Задунайській Січі, що призводила до міграції українського населення з російської території, а не навпаки, і відповідно втрата некрасівцями своїх місць проживання за Дунаєм. Некрасівська громада, що оселилася в Ізмаїлі, повністю складалася з жителів селищ Дунавець, Катирлез, Серікіой, Караорман та інших, що були втрачені ними протягом 1804–1812 рр. на користь задунайських запорожців.

Російське населення Ізмаїла витримало роки тривалих блукань по території Молдавії та Бессарабії. З них більшість (74 %) перейшли протягом російсько-турецької війни, 26 % перейшли у 1770–1805 рр. Здебільшого це були родини з російських губерній — Ярославської, Орловської, Калузької, Тульської, Курської, Рязанської та інших (62,5 %) і з українських територій — Київської, Подільської, Чернігівської, Херсонської та Катеринославської губерній — 37,5 %. Родини пилипонів становили вихідці з традиційних старообрядницьких слобід: Фузівка, Плоське, Злінка, Куничне, Червоний Яр, Караорман та інші, 66 % в Ізмаїл перейшли протягом 1806–1811 рр.

Протягом 20-х рр. XIX ст. українська і російська громади Ізмаїла продовжували збільшуватися як за рахунок природного приросту, так і за рахунок переселень. Зокрема, новоросійський та бессарабський генерал-губернатор писав військовому губернаторові Бессарабії, що після оголошення амністії всім утікачам, російським підданам, які знаходяться у «володіннях Туреччини», перейшли особи «більшою части-

ною — росіяни та малоросіяни, вони є утікачами, які залишили свою батьківщину і ховалися за кордоном»³⁶.

З входженням до складу Молдавського князівства українське населення розділило долю інших національностей регіону. Разом з іншими вони підлягали новим законам і правилам, разом з іншими почали переходити кордон з Росією з оголошенням рекрутського набору в князівстві на початку 1860-х рр. Відомо, що протягом листопада 1861 р. — весни 1862 р. з Ізмаїла та навколишніх сіл 3001 особа українців і росіян оселились у Дніпровському і Мелітопольському повітах Таврійської губернії³⁷.

Відомості про населення регіону маємо на липень 1808 р. по м. Кілія³⁸. Жителі поділялись на «тих, хто давно зайшов», і тих, хто прибув з грудня 1806 р., коли місто було взято російською армією. Співвідношення між ними становило 56 % і 44 % відповідно. Найбільша частина населення, яка перейшла протягом 1806–1808 рр., була з міста Ізмаїла та селища Жебріяни Кілійського повіту — 18,6 % і 14,4 % відповідно, причому 79 % з останніх — росіяни-старообрядці. У цілому населення мігрувало з Молдавії, із Кілійського повіту та з-за Дунаю. 18,6 % склали утікачі із Ізмаїла, облога якого тривала з грудня 1806 р. по вересень 1809 р. За національною ознакою в місті Кілія проживало молдован — 74,4 % від загальної кількості, пилипонів — 18,5 %, греків — 2 %, сербів — 3,2 %, болгар — 1,2 %, українців — 0,3 %, циган — 0,3 %. За даними румунського дослідника О. Арборе, в Кілії на 1808 р. знаходилось усього 478 родин. З них молдавських — 393, російських — 58 і єврейських — 27³⁹. Проте є всі підстави вважати, що кількість молдавського населення значно перебільшена за рахунок приписки до нього росіян і українців. Аналіз прізвищ молдавських родин показує, що близько 24 % із них є українського і російського походження. Слід враховувати те, що на 1806–1807 рр. припадає створення Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, центрами формування якого були Кілія та Галац. Вже на травень 1807 р. в місті знаходилось 700 усть-дунайців⁴⁰. Після ліквідації війська козаки почали тікати за Дунай або розбіглися по навколишніх селищах Бессарабії. Цілком

---

³⁶ НА РМ. — Ф. 6, оп. 2. — Спр. 988.

³⁷ Переселение славян из Турции и Молдавии в Таврическую губернию в 1861 г. // Журнал министерства государственных имуществ. — 1862. — Кн. II. — Ч. 79, февр. — С. 315–319.

³⁸ РДВІА. — Ф. 14209, оп. 165, зв. 31. — Спр. 27, ч. 4.

³⁹ Arbore A. Informatul etnografice si micări de populatiune in Basarabia sudică si Dobrogea in veacurile XVIII si XIX, cu specială privire la coloniile bulgăresti din aceste regiuni // Analele Dobrogei. — Т. X. — Bucurest, 1929. — Р. 50

⁴⁰ Козацтво на півдні України. — Одеса, 2000. — С. 120–138.

ймовірно, ці процеси стали однією з причин відсутності в Кілії українського населення.

Вже на 1817 р. Кілія являла собою місто з населенням 3500 осіб. Серед них молдован — 42 %, українців — 36 %, пилипонів — 13 %, болгар — 2,4 %, циган — 1,9 %, євреїв — 1,7 %, греків — 1,6 %, некрасівців — 1,4 %⁴¹. Порівнюючи ці дані з 1808 р., можна констатувати, що протягом 1808–1816 рр. молдавське населення збільшувалось лише внаслідок природного приросту. Російська громада поповнилася за рахунок наступних міграцій з-за Дунаю й округи та зросла приблизно на 20 %. Кількість «задунайських колоністів», тобто болгар і сербів, майже не змінилася. Більше ніж удвічі зросла грецька діаспора в Кілії. В цей час зафіксовано українське населення та декілька родин євреїв. Стосовно українців є всі підстави вважати, що значна їх громада вже існувала раніше 1817 р. Так, відомо, що купецьке і міщанське «малоросійські товариства» Кілії протягом 1808–1813 рр. просили перетворити мечеть у форштадті Кілія на Покровську церкву, що і було зроблено. Мечеть була відбудована і стала соборною церквою Кілії⁴².

Всеросійський перепис 1897 р. враховував населення в містах Придунайських земель за мовною ознакою. Україномовних жителів в містах нараховувалось від 37 % (в Ізмаїлі) — 53,7 % (в Аккермані) від усіх жителів, росіян — 20,2 % (в Аккермані) — 35 % (в Ізмаїлі). Більшість (83,3 %) складали уродженці Аккерманського й Ізмаїльського повітів. Віковий склад господарів свідчить, що більшість (77 %) належала до працездатної, активної у соціально-господарському плані групи від 21 до 50 років⁴³.

Українське населення проживало в усіх придунайських містах — Аккермані, Ізмаїлі, Кілії, Рені. Порівняно з іншими національними групами тут вони складали найбільшу етнічну групу — 42,5 %. Це становило 63,5 % від чисельності українського населення в усіх інших містах Бессарабії. Росіян в придунайських містах було 22,8 %, що становило 23,6 % від чисельності російського населення в усіх інших містах Бессарабії⁴⁴. Такий високий відсоток українців і росіян у містах Придунайських земель пояснюється процесами заселення, що визначило їхнє провідне місце в розбудові, економічному освоєнні міст і формуванні традицій жителів регіону.

---

⁴¹ РДВІА. — Ф. ВВА, оп. 1, спр. 18580. — Арк. 165–165 зв.

⁴² Халлипа И. Мечети, превращенные в церкви в пределах Бессарабии в 1808–1813 гг. // Труды Бессарабской Губернской ученой архивной комиссии. — Т. 1. — Кишинев, 1900. — С. 94–95.

⁴³ Підраховано автором за даними: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.: Бессарабская губерния. — СПб., 1905.

⁴⁴ Бачинська О. Українське населення Придунайських земель. — С. 258–260.

У процесі освоєння території Придунайських земель українці та росіяни вступали в тісні контакти з місцевим і стороннім населенням. Українське і російське населення передавало свої власні традиції і в той самий час засвоювало звичаї інших народів. Відбувалося це через різні сфери повсякденного життя: мову, освіту, шлюби, матеріальну і духовну культури, побут.

Зупинимось спочатку на характеристиці становлення родинно-сімейних стосунків між українським, російським та іншим населенням регіону, що призводило врешті-решт до значних взаємовпливів. Спільність соціально-економічного стану й єдність релігії мали вирішальне значення при становленні сімейних стосунків між представниками різних національних груп. Наскільки далеко зайшов процес змішання українського, російського, молдавського, болгарського та іншого населення, говорять дані про вступ у взаємні шлюби. У цьому відношенні показовим є список утікачів у Задністров'є і на Дунай, які були затримані російською військовою адміністрацією у березні 1808 р. Із 14 занесених до цього списку українців і росіян у 12 були родини, і дев'ять із них були одружені з молдавськими та волоськими дівчатами⁴⁵

Змішані шлюби між утікачами — російськими підданими і молдавсько-волоським населенням викликали занепокоєння російських дипломатичних представників. Останні неодноразово зазначали, що «обставина ця вкрай ускладнює справу повернення утікачів до Росії». В одному зі своїх повідомлень від серпня 1783 р. послу в Константинополі Я. І. Булгакову російський генеральний консул в Яссах І. І. Северін підкреслював, що молдавська і турецька адміністрації чинять серйозні перешкоди у справі повернення тих утікачів, які вступили в шлюб з молдавськими і волоськими жінками⁴⁶.

На міжнаціональні шлюби серед українського населення опосередковано вказує той факт, що серед одружених українців у 1897 р. в Ізмаїлі було 1359 чоловіків і 1442 жінки, Кілії — 532 чоловіки і 834 жінки. Ймовірно, що українські дівчата були одружені з чоловіками інших національностей, на відміну від росіян, у яких в Ізмаїлі нараховувалось 1283 одружених чоловіка і 1282 жінки, а в Кілії — 413 і 409 відповідно.

Сприяла міжнаціональним контактам і мова. У побуті українське населення розмовляло українською мовою, але російська мова була офіційною для адміністрації, діловодства, церкви. Про це яскраво свідчать розповіді священників сіл зі змішаним населенням. Так, священник колонії Шабо у 1872 р. писав, що між населенням його парафії російсь-

⁴⁵ РДВІА. — Ф. 14209, оп. 165, зв. 57. — Спр. 1, ч. 1.

⁴⁶ *Dokumente privind istoria Romaniei. Colectia eudoxiu de Hurmuzaki.* — Vol. 1: Raporte conculare Ruse (1770–1796). — București, 1962. — P. 242–243.

ка мова розповсюджується досить мляво і «панує малоросійський елемент»⁴⁷. Священик С. Бандаков села Плахтіївка зазначав, що діти, які навчаються у церковній школі «малоросійського походження досить швидко вивчають російську мову»⁴⁸. Сприяла мова створенню спільного підґрунтя культурно-побутових звичаїв і в станицях Дунайського війська. Її знання беззастережно вимагалось від козаків для відбування служби. Військове правління вживало спеціальні заходи для її поширення. Так, наказний отаман генерал-майор С. Т. Василевський запросив до найбільш національної станиці Волонтирівка священика з Володимирівської губернії О. Оранського, щоб той відкрив для козацьких дітей школу «на суто російському діалекті»⁴⁹

Перший Всеросійський перепис 1897 р. зафіксував дійсно одне з найкращих положень з освітою в Аккермані й Аккерманському повіті. З усього населення Аккермана грамотними визначено 30,7 %, в повіті — 25 %. Серед українського населення грамотність була дуже низькою: в Аккерманському й Ізмаїльському повітах серед українців вона складала близько 15 %, в той самий час, як у росіян — 25 %, євреїв — 45 %. Ще менший відсоток українців і росіян мав освіту вище початкової⁵⁰. Вважає те, що серед українського населення, як в сільській місцевості, так і в містах, зовсім відсутні особи, що володіли крім російської ще й іншою іноземною мовою.

Про те, що мова була одним з важливих шляхів взаємовпливів, свідчить такий факт, що наприкінці XIX ст. у селах зі змішаним україно-молдово-російським населенням одна з національних груп, не обов'язково менша за чисельністю, поступово засвоювала мову іншої національної групи і втрачала власну. Наприклад, в селах Каїри, Тудорово, Галілешти, Кислиця, Тузли, Гасан-Аспага, Ганкишла молдавське чи російське населення втратило власну мову і засвоїло мову українську, а у Карагасанах, Фурманці, Дмитрівці, Ескіполосі, навпаки, панувала молдавська мова, в селі Новий Карагач, де також панувала молдавська мова, майже усі молдовани вміли розмовляти українською⁵¹

---

⁴⁷ Богословский С. Опыт историко-статистического описания церкви и прихода Шабо Аккерманского уезда // КЕВ. — 1873. — № 3. — С. 396.

⁴⁸ Бандаков С. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Плахтеевка Аккерманского уезда // КЕВ. — 1875. — № 9. — С. 382.

⁴⁹ Бурьянов А. Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Волонтировки // КЕВ. — 1877. — № 13–16. — С. 675.

⁵⁰ Підраховано автором за даними: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.: Бессарабская губерния. — СПб., 1905.

⁵¹ Бутович В. Н. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии. — К., 1916. — С. 19–20.

Свідченням поширення розмовної української і російської мови може бути і те, як населення записувало свої власні імена та прізвища під час переписів. Так, у 1811 р. населення, яке оселялось у місті Ізмаїл, чітко визначало імена з українською вимовою, що зафіксував російськомовний реєстр: Гаврило, Данило, Захар, Карпо, Грицько, Михайло, Олекса, Прокіп, Кирило, Левко, Василь, Мотря, Параска, Хима, Марфа, Гапка. Прізвища цих жителів також свідчили про їх українське походження: Рибаченко, Колиневич, Шерстиченко, Стряпченко, Різниченко, Тавринко, Милюченко, Коломієць, Дубниченко та ін. В свою чергу росіяни зафіксували власні дані наступним чином — Ізот Семенов, Семеон Самсонов, Іван Іванов син Істомін, Олексій Федоров син Смирнов, Василь Платонов син Аніконов та ін.⁵²

Під час колонізації нижнього Подністров'я і Подунав'я тут перехрещувалися два колонізаційні потоки: один, що проходив через Дністер на Дунай і захід (він представлений переважно більшістю українсько-російського населення), і другий, що проходив із-за Дунаю, Прута і Дністра на схід (представлений молдавсько-волоським населенням). Характерні риси козацьких прізвищ і прізвиськ принесли з собою у Придунайські землі їхні нащадки — козаки Усть-Дунайського Буджацького і Дунайського військ — Дмитро Борщ, Павло Чуприна, Яків Сніжок, Юхим Швачка, Захарій Мотузка, Пилип Пробийголова, Григорій Остроух, Марко Товстоног, Григорій Рябокінь, Григорій Сокіл, Олексій Вітер, Григорій Святий, Гнат Палата. Загальновідомо, що зарахування до Наддніпрянської і Задунайської Січі призводило до зміни прізвищ, чимало з яких були чудернацькі. Пов'язували дунайців з козацьким минулим і запорозькі зачіски, довгі вуса та зовнішній вигляд. Небажання станичників позбутися цих звичок дуже непокоїло військовою адміністрацію. Це занепокоєння спричинило появу спеціальних наказів про зобов'язання підстригати волосся за «руським простонародним обычаем в кружок, усы и бороды не ниже рта» і про заборону «палити люльки на вулицях»⁵³.

Згаданий вже реєстр жителів Ізмаїла та навколишніх селищ залишив для нас цікавий етнографічний матеріал про зовнішній вигляд українських жителів. Так, Тарас Яковенко мав «обличчя чисте, волосся чорнувате, очі сірі, ніс кирпатий, ріст середній»; Максим Завірюха — «біле обличчя, чорне волосся, бороду голив, сірі очі, ніс довгастий, ріст великий»; Семен Сіренко був «обличчям смуглий, волоссям темнорусявий, бороду голив, мав карі очі, довгастий ніс і середній ріст»; Іван

⁵² ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 514, оп. 1. — Спр. 4.

⁵³ ЦДІА України. — Ф. 245, оп. 1, спр. 1. — Арк. 8–9; Спр. 15. — Арк. 4–5; Спр. 17. — Арк. 50–51; Оп. 2, спр. 10. — Арк. 362–365.

Пластун був «обличчям старообраз», волоссям чорнуватий, мав «сірі очі, ніс довгастий, ріст не малий». Російське населення виглядало так: Федір Іванов син Ісаєв «обличчям кругловатий, волоссям світлорусявий, мав сірі очі, широкий ніс і посередній ріст»; Омелян Васильєв син Яншинов «обличчям смуглий, рябуватий, волоссям темнорусявий, мав карі очі, посередній ніс і немалий ріст»; Михайло Алексєєв син Кропин — «обличчям білявий, волоссям темнорусявий, очі сірі, довгастий ніс і невеликий ріст»⁵⁴. Цікаву характеристику українського населення залишив один з англійських мандрівників — Е. Д. Кларк. Подорожуючи різними країнами Європи, він відзначив, що українці «цілком відрізнялися від жителів решти Росії. Їхні риси обличчя схожі з зовнішністю поляків, або козаків. Вони (українці — О. Б.) є більш благородні, виглядають міцніше і краще... Вони охайніші, більш працьовиті, більш чесні, більш щедрі, гостинні, більш набожні і звісно менш забобонні»⁵⁵

Зберігали своєрідні традиції українських і російських жителів і різні сфери матеріальної культури. Вони залишились в деяких українських і російських селах південного та південно-західного регіонів Одеської області навіть до нашого часу.

Таким чином, українці і росіяни складали дві течії в процесах колонізації Придунайських земель і були одними з провідних груп населення регіону.

---

⁵⁴ ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 514, оп. 1. — Стр. 4.

⁵⁵ Clarke E. D. Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. — London, MDCCCXI. — P. 46–47.

**Історіографія,
джерелознавство та
спеціальні історичні
дисципліни**

Валентина Матях

Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини ХІХ — початку ХХІ ст.

Стрімкий ривок вітчизняної історичної науки на якісно новий рівень рельєфно виокреслив тенденцію, яка не може не викликати певного занепокоєння. Йдеться про помітне відставання історіографії від практики дослідження реалій українського історичного процесу як на етапах більш віддалених, так і за часів, впритул наближених до сьогодення. Разом з тим, за твердженням сучасних науковців, «наукове прочитання історії України... полягає насамперед у переоцінці історіографічних здобутків, запереченні тих, які не витримали перевірки часом або ж були мертвонародженими, та водночас підтвердженні та реабілітації тих, які довели своє право на існування»¹.

Безперечно, в науці є теми прохідні, які, на певний час привернувши увагу дослідника, вповні вичерпують себе в якості епізодичного факту чи події. Безперечно й інше: існують наукові проблеми, які за своїм екстренеординарним значенням в долі історичного буття народу чи держави знову і знову змушують звертатися до них все нові покоління істориків. Саме до таких належить проблема українсько-російських відносин, наукове розв'язання якої, попри наявний масив друкованої продукції, захищені кандидатські та докторські дисертації, сьогодні не менш віддалене від свого завершення, як і на стадії становлення наукової історіографії в Україні в другій половині ХІХ ст. І справа не в більшій чи меншій компетенції дослідників, що в різний час зверталися до її вивчення, ґрунтовності чи обмеженості джерельної бази, ступені досконалості дослідницького інструментарію та застосовуваних наукових методик. Справа в об'єктивних реаліях історичного існування двох сусідніх народів, багатогранності взаємовідносин двох сусідніх держав чи політичних утворень, нарешті — у суб'єктивних факторах, упредметнених у формі породжуваних політичними режимами ідеологій, якими на десятиліття визначалися шляхи і можливості наукових пошуків.

Зважаючи на актуалізацію знання історичної ретроспекції розвитку українсько-російських відносин на різних хронологічних етапах мину-

---

¹ Горобець В. М. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995. — С. 15.

лого перспективами їх побудови як сьогодні, так і у більш віддаленому майбутньому, спробуємо відтворити історіографічну версію взаємин між Україною і Росією у другій половині XVII–XVIII ст., добі, багато в чому суголосній з тими суспільно-політичними процесами, що відбуваються в сучасній Українській державі. Зрештою, ця важлива наукова проблема, як слушно зауважують дослідники, «є ключем для розуміння процесу еволюції української державності, причин її занепаду та ліквідації»². Саме з подібних позицій й підійдемо до класифікації наявного доробку з проблеми, а також вичленення у межах півторастолітнього хронологічного періоду важливих відрізків «історіографічного часу», відмінних один від одного «визначальними напрямками розвитку наукової думки»³.

На сьогодні є вже загальновизнаним датування становлення історії як науки (підставами для цього слугують поява кваліфікованих професійних кадрів, вкорінення у дослідницький процес нових методик та методологій, розширення джерельної бази та проблемної сфери, формування спеціальних дослідницьких інституцій тощо) другою половиною XIX ст. Саме звідси почнемо й відлік першого відрізка «історіографічного часу», коли при дослідженні проблеми українсько-російських відносин починають застосовуватися прийоми і методи справжнього професіоналізму, ґрунтованого на позитивістському джерелознавчому аналізі та об'єктивістських тенденціях скептицизму.

З другої половини XIX ст. визначальною рисою дальшого розвитку історичного студіювання стає істотне розширення його проблематики, яке відбувається на фоні утвердження в історіографії нових концептуальних підходів до висвітлення як окремих епізодів історичного процесу в Україні, так і з'ясування та пояснення загальнорушійних закономірностей його еволюційного поступу. Важливим чинником цього процесу поряд з народницькою, представники якої основним рушієм історії вважали народні маси, стало становлення української державної (або державно-юридичної) історіографічної школи, яка істотно збагатила методику історичних досліджень широким застосуванням конструктивних історико-юридичних підходів до вирішення багатьох раніше практично не досліджуваних питань історичного минулого.

Початок осмисленню українського цивілізаційного процесу, а відповідно й блоку питань, скомпонованих у формулі «Україна — Росія» (під нею ми розуміємо всю сукупність та багатогранність взаємостосунків двох націй та держав у всіх їх можливих варіаціях і формовиявах), з но-

---

² Там само. — С. 16.

³ Зевелев А. И. Историографическое исследование: Методологические аспекты. — М., 1987. — С. 42.

вих оціночно-методологічних позицій було покладено появою творів М. Костомарова «Две русские народности» (1861)⁴ та «Україна» (1860)⁵. Творчо опрацювавши ідейну спадщину історико-політичної думки другої половини XVIII ст., зокрема, «Історії Русів», а також переосмисливши теоретичні положення праць Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича⁶ й розвинувши головні ідеї, оприлюднені 1847 р. у власному історико-публіцистичному творі «Книга буття українського народу»⁷, вчений запропонував концепцію самобутності і самодостатності етногенезу українського та російського народів. На його думку, українська народність, яка починає формуватися близько VI ст., має істотні відмінності від російської як на побутовому рівні, характері, духовності, так і у політичних ідеалах та уявленнях.

Ідеї М. Костомарова були підхоплені і розвинуті у творчості істориків народницького напрямку П. Куліша, І. Винниченка, М. Дашкевича, В. Антоновича. Зокрема, в епілозі до російського перекладу роману «Чорна рада» П. Куліш узагальнив свої погляди на українсько-російські відносини, підкресливши при цьому елементи вищості української народності щодо російської в культурно-духовній сфері⁸. Разом з тим, історіософії П. Куліша притаманне в цілому досить неприхильне ставлення до козацької доби української історії, несприйняття політичної організації Гетьманщини, а звідси — виправдання політики російського царату щодо останньої. Характеризуючи його погляди на проблеми політичної історії України та українсько-російських взаємин другої половини XVII–XVIII ст., висловлені у працях «Отпадение Малороссии от Польши, 1340–1654» та тритомній «Истории воссоединения Руси», Д. Дорошенко зазначав: «У своїх пристрасних, різких поривах, безперечно, керувався Куліш духом шукання історичної правди, але йому не вистачило ні широкого погляду на історичні явища, ні тих методів і засобів досліду, які виробила історична наука в нові часи... Він плутався між ідеями «громадського права», цивілізаторської місії аристократичної Польщі й державницької місії Москви і не зумів доглянути ні фактів, ні сил в нашій історії, котрі старались вирішити питання української національної державності на рівні з вимогами й поняттями свого часу. І це зробило його трагічною

---

⁴ Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 1. — СПб., 1863.

⁵ Украина // Колокол. — 1860. — № 61.

⁶ Пеленський Я. Українська державна школа // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. — К., 1996. — С. V.

⁷ Костомаров М. Книги битія українського народу. — Львів; К., 1921.

⁸ Кулиш П. Черная рада: Хроника 1663 г. — СПб., 1899.

фігурою в діях українського національного руху і не дало йому зайняти в українській історіографії місця, яке б йому належало відповідно до його таланту й бистрого критичного розуму»⁹

Свої погляди на історію українсько-російських відносин В. Антонович синтезував у праці «Коротка історія козаччини»¹⁰. Розвиваючи тезу про історично обумовлену особність розвитку українського та російського народів, вчений вважав їх з'єднання під скіпетром Романових національною трагедією для українців, яка була обумовлена насамперед внутрішніми факторами, а саме відсутністю «ґрунтовної цивілізації» та «міцної дисципліни»¹¹. Недооцінюючи політичний талант Б. Хмельницького, В. Антонович ігнорував і його титанічні зусилля, спрямовані на творення національної державної будови. Більше того, у складеній на доручення Київського університету св. Володимира записці про потребу скасування обмежень щодо української літератури він недвозначно зазначив: «Малорусская народность... совершенно лишена государственного инстинкта: она не только не составляла отдельного государства, но добровольно отклонила образование такового даже в тот момент, когда исторические обстоятельства давали на то возможность... Малороссия вошла в состав русского государства добровольно, без завоевания и борьбы и, вследствие этого, привнеся в новое государство лишь чувство любви и единения, без тени всякого раздражения или озлобления, малорусская литература никогда не подымала даже намека о политическом сепаратизме и всегда считала этот мотив для себя чуждым...»¹²

Деяких аспектів політичного та господарського розвитку Гетьманщини у складі Російської імперії та асиміляційних заходів російської адміністрації торкнувся у своїх студіях О. Лазаревський. На відміну від В. Антоновича, він визнавав факт утворення на українських теренах в результаті визвольних змагань українського народу своєрідної національної державної і громадської організації, першим в українській історіографії звернув увагу на роль Малоросійської колегії в реформуванні фінансової системи Лівобережної України, зміни в її соціальній структурі. Однак при цьому всю міру відповідальності за ліквідацію національної самобутності покладав на українську еліту, на що свого часу слушно звернув увагу М. Грушевський¹³.

---

⁹ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії... — С. 113.

¹⁰ Антонович В. Коротка історія козаччини. — Коломия, [б. р.].

¹¹ Там само. — С. 6.

¹² Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1905. — Т. III. — С. 38.

¹³ Грушевський М. Памяти Ол. Лазаревського // Записки НТШ. — Т. 47. — Львів, 1902. — С. 4–5.

В цілому ж, незважаючи на те, що народницька концепція викликала чимало нарікань (під час досить гострих) з боку істориків-державників щодо загальних засад в оцінці політичної історії України другої половини XVII–XVIII ст. та значення в ній російського фактору (зокрема, М. Драгоманов відзначав великий вплив на неї офіційної імперської історіографії), її прибічники суттєво збагатили українську історичну науку конкретно-історичними розробками окремих сюжетів з історії тогочасних українсько-російських відносин, ввели у науковий обіг значну кількість джерел, в яких проливається світло на ті чи інші аспекти проблеми. Так, і до сьогодні не втратили свого наукового значення студії О. Єфименко «Очерки истории Правобережной Украины» та «Двенадцать пунктов Вельяминова»¹⁴, А. Маркевича «Южная Русь при Екатерине II»¹⁵, В. Павелки «Конец старой Малороссии»¹⁶ тощо. До речі, останній як один з вирішальних факторів, що негативно впливали на український державотворчий процес у XVIII ст., називав вплив зовнішньої сили — тобто, імперської політики в українському питанні.

Поворот від народницької методології у дослідженні комплексу питань українсько-російських стосунків на позиції державницьких концепцій намітився в українській історіографії наприкінці XIX ст. Міцно у вітчизняній історичній науці вони утвердилися в перших десятиліттях XX ст. Репрезентована такими видатними вченими, як В. Липинський, М. Кордуба, С. Томашівський, С. Рудницький, Б. Крупницький, Д. Дорошенко, О. Шульгін, С. Шелухін, І. Джиджора, В. Гарасимчук, О. Оглоблин, С. Дністрянський, Л. Окиншевич, О. Терлецький, А. Яковлів та багато інших, українська державницька школа акцентувала увагу на «осмисленні концептуальних питань української державності, дослідженні основних етапів її становлення, обґрунтуванні з історичної точки зору права українського народу на власну державу»¹⁷, націотворчої ролі останньої. Зокрема, на велику вагу державно-національної традиції звернув увагу М. Драгоманов у своїй праці «Пропащий час. Українці під московським царством», в якій намагався розглянути різні аспекти політичної історії України в 1654–1876 рр., а також реконструювати такий важливий зріз українсько-російських відносин, як сприйняття суспільно-політичного устрою Російської держави українським суспільством.

---

¹⁴ Єфименко А. Я. Южная Русь (Очерки, исследования и заметки). — СПб., 1905.

¹⁵ Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II. — Одесса, 1893.

¹⁶ П-ко В. Конец старой Малороссии (1733–1786 годы в истории Левобережной Украины) // Киевская старина. — 1905. — № 11–12.

¹⁷ Пінчук Ю., Гриневич Л. Дмитро Дорошенко та його твір «Огляд української історіографії» // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії... — С. IX.

Справжнім переворотом в історіографії, який мав надзвичайно важливі наслідки для всього розвитку історичних й історико-юридичних знань в Україні, стала запропонована М. Грушевським схема історичного процесу, основні положення якої були викладені ним у статті «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства»¹⁸. Всупереч офіційно прийнятій схемі російського історичного процесу, згідно з якою український і білоруський народи позбавлялися права на власну історію, а єдиною правомірною спадкоємницею Київської Русі проголошувалася Московська держава, вчений вказав на принципово розбіжні шляхи формування трьох слов'янських етносів на початкових етапах їхнього історичного поступу і тим самим довів право кожного з них на самостійне історичне минуле, поза так зв. спільною «загально руською історією», якої в дійсності ніколи не існувало. Основні положення своєї концепції, а відповідно й погляди на розвиток українсько-російських зв'язків історик розвинув у своїх ґрунтовних синтетичних творах «Очерк истории украинского народа» (СПб., 1904), «Иллюстрированная история Украины» (СПб., 1913), десятитомній «Історії України-Руси», студіях меншого формату.

В цілому на зламі ХІХ–ХХ ст. в українській історіографії при дослідженні розвитку взаємин між українським і російським народами і державами наголошувалося на самотності історичного розвитку українського етносу, вказувалося на формування особливого суспільно-політичного устрою Української козацької держави, демократичні засади якого виявилися несумісними з соціальними порядками та монархічним державним ладом північного сусіда. В процесі дослідження проблеми міжнародних зв'язків Української держави з іншими країнами розглядалися умови входження України до складу Московської держави¹⁹, обґрунтовувалися юридичні підвалини українсько-російського союзу²⁰, розвиток українсько-російських відносин в умовах ін-

¹⁸ Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню. — СПб., 1904. — Вып. 1.

¹⁹ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России 1654–1793. — Пг., 1915; Одинец Д. М. Присоединение Украины к Московскому государству. — Париж, 1936; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. — Київ; Відень, 1920; Шафранов П. О статях Б. Хмельницького // Киевская старина. — 1889. — № 11 та ін.

²⁰ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934; Його ж. «Статті Б. Хмельницького» в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. М. Грушевського. — К., 1929; Його ж. Договір Б. Хмельницького з Московією 1654 року // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. — К., 1927; Лашенко Р. Переяславський договір 1654 року між Україною та московським царем // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. — Прага, 1923; та ін.

корпораційної політики російського уряду щодо України у XVIII ст.²¹, розкривалася роль російського самодержавства та українського гетьманату в процесі формування нової української аристократії²², тощо.

В контексті наукового студювання українського державотворчого процесу XVII–XVIII ст. особливу увагу було звернуто на Переяславський пакт 1654 р. і пов'язаний з ним пакет документів, якими юридично закріплювалися умови переходу Української держави до складу нового політично-територіального утворення. Хоча спеціальних розробок з історії українсько-російського договору 1654 р. існує порівняно небагато, однак факт підписання цього важливого документа й аналіз його характеру і регламентованих ним положень знайшли більш або менш детальне висвітлення в ряді розвідок з окремих проблем політичної історії України другої половини XVII ст., монографіях історичного та історико-юридичного характеру, синтетичних працях з історії українського народу та Української козацької держави. Це питання не перестає хвилювати й українських істориків новітньої епохи. Зрештою, від вирішення того, чим все ж таки був договір 1654 р. для України, значною мірою залежить розв'язання багатьох спірних моментів її подальшого розвитку, зокрема, збалансованості рівноправного партнерства і підлеглості в еволюції українсько-російських відносин.

Найбільший інтерес до означеного договору, відомого як «Березневі» чи «Переяславські статті Богдана Хмельницького», з боку як істориків, так і юристів спостерігається у другій половині XIX — на початку 30-х рр. XX ст. Зокрема, в цей час з'являються і спеціальні дослідження, присвячені як самому договору, так і подіям, що розгорталися навколо нього, та найближчим і віддаленішим політичним наслідкам²³. Що

---

²¹ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. — К., 1930; Василенко М. П. З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки // Записки НТШ. — Т. 108. — 1912; Терлецький О. Історія Української держави. — Т. 2. — Львів, 1924; Василенко Н. П. К истории малороссийской историографии и малороссийского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11; Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Т. 1. — Нежин, 1913; та ін.

²² Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — Відень, 1926; Його ж. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія; Пенсильванія, 1980.

²³ Грушевський М. Переяславська умова України з Московією 1654 року. (Статті й тексти). — Вид. 3-є. — К., 1918; Карпов Г. О переговорах Малороссии с Москвой // Журнал Министерства народного просвещения. — 1876. — Кн. XII; Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. — Прага, 1923; Мякотін В. А. «Переяславский договор» 1654 года. — Прага, 1930; Попов О. Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 році. (З нагоди 200-х роковин Переяславської ради) // Літературно-науковий вісник. — 1914. — Т. LXI. — Кн. 1; Трактат України з Московщиною 1654 р. і Універсал Центральної Ради 1917. — Вінниця, 1917; Цегельський Л. Переяславський трактат (Пригадка з при-

ж є найбільш характерним для цих праць? По-перше, в традиціях української медієвістичної школи їх відзначає ґрунтовна джерельна база. Джерела використовуються дослідниками не тільки при викладі фактичного матеріалу, пов'язаного із з'ясуванням умов підписання договору чи встановленням ідентичності тих чи інших варіантів «статей», але й широко застосовуються для підтвердження авторських міркувань і теоретичних викладок.

По-друге, домінантною на цьому етапі стає концепція міждержавного характеру договору, яка поділяється переважно більшістю тогочасних українських дослідників. Мабуть, чи не найбільший виняток з цього становить позиція М. Костомарова, який схильний розцінювати і цей пакт крізь призму взаємовідносин двох слов'янських народів — українського і російського. «Зв'язок України з Москвою, — стверджував він, — був не зовнішній, не державний, а внутрішній, народний»²⁴. Між двома згаданими концепціями балансує у своїх працях О. Єфименко. Не заперечуючи, що «Березневими статтями» регламентувалися міждержавні стосунки України з Росією, дослідниця водночас зауважує, що це був «великий акт соєдинення двух русских народностей со всеми его громадними последствиями для обеих соєдинившихся частей»²⁵. Зауважимо, що подібних поглядів дотримувався і Д. Яворницький у своїй відомій праці «Історія запорозьких козаків», вбачаючи у Переяславському акті закономірний результат волевиявлення українського народу²⁶.

По-третє, в працях зазначеного періоду для характеристики закріпленого «Статтями» політично-територіального з'єднання двох держав вживається переважно термін «приєднання України до Московської держави», пізніше — «злуки України з Москвою», хоча окремі дослідники, зокрема, П. Куліш, вважали цей акт «возз'єднанням Русі», одночасно оцінюючи його як неминучий і необхідний крок для козацької держави, яка нібито повністю піддається під «ласку московського царя»²⁷.

воду перевороту в Росії) // Вісник союзу визволення України. — Відень, 1917; Щербина В. До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928; Шафранов П. О статтях Богдана Хмельницького // Киевская старина. — 1898. — № 11; Яковлів А. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Ч. 1; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалия. — К., 1927.

²⁴ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. 153–154.

²⁵ Єфименко А. Я. История украинского народа. — Київ, 1990. — С. 249.

²⁶ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — К., 1990. — С. 186–188.

²⁷ Див.: Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. — Берлін; Львів; Вінніпег, [б. р.]. — С. 180.

Що ж стосується аналізу статей договору, встановлення його ідентичного тексту та оцінки правового значення, а також кваліфікування закріплюваного ним характеру відносин України з Росією та юридичного статусу першої у складі Московської держави, то всі ці питання залишаються дискусійними й донині.

Вже у другій половині XIX ст. розгорнулася полеміка навколо того, що ж все таки являють собою «Березневі статті» з юридичного боку. Якщо більшість дослідників дотримувалася погляду, що це був документ договірної характеру, то Г. Карпов заперечував таку думку і доводив, що умови входження України до складу Російської держави слід розглядати лише як результат «чолобитної» гетьмана й «пожалувань» з боку російського царя. Кваліфікуючи на початку 30-х рр. XX ст. «Переяславські статті» як акт, яким встановлювалися особливі права України у складі Московської держави, В. М'якотін водночас заперечував їх договірний характер. Історик стверджував, що «завершившее переговоры соглашение с формальной стороны не явилось договором»²⁸. На подібних позиціях перебував і один з перших дослідників української державності О. Терлецький. Учений вважав, що у березні 1654 р. у Москві було укладено лише «точки договору між Україною й Росією»²⁹. Приблизно в той же час А. Яковлів, спираючись на діючі норми й історичні екскурси в галузь міжнародного права, доводив договірний характер статей 1654 р. «Складаючи договір з Москвою, — підкреслював він, — як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона в договорі — Москва»³⁰.

Стосовно характеру відносин України з Росією, встановлених умовами договору, зазначимо, що ряд дослідників (Д. Бантиш-Каменський, С. Соловійов та ін.) вбачали в «Статтях 1654 р.» лише повернення Московською державою раніше втрачених земель³¹. У свою чергу М. Драгоманов розцінював «Березневі статті» як змову «з царем тільки про волю козацьку», тобто, умови договору, на його думку, не передбачали захисту державних інтересів України в цілому, а лише її окремого стану³². Всупереч цьому М. Грушевський (хоча й дотримувався, подібно В. Антоновичу, погляду на договір 1654 р. як «політичну помилку»

---

²⁸ М'якотін В. А. «Переяславский договор» 1654 года. — С. 19.

²⁹ Терлецький О. Історія Української держави. — Т. II. Козацька доба. — Львів, 1924. — С. 291.

³⁰ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. — С. 395.

³¹ Див.: Пінчук Ю. А. Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці Костомарова // Укр. іст. журн. — 1971. — № 8. — С. 24.

³² Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876). — К., 1992. — С. 35.

Б. Хмельницького) стверджував, що «мартовские резолюции на петиции Хмельницкого и старшины, под именем «статей Богдана Хмельницкого», сыграли весьма важную роль, став основой устройства Украины в течение целого столетия»³³. Водночас історик наголошував на тому, що «буква статей 1654 р. далеко розходилася з практичними відносинами, утвореними актом 1654 р.»³⁴. Він підкреслював, що саме розпливчастість більшості формулювань і положень договору призвела до того, що «этими мартовскими статьями устанавливались довольно неопределенные отношения»³⁵. На думку ж А. Яковліва, договір 1654 р. в очах Б. Хмельницького був одним із звичайних оборонних договорів у боротьбі проти Речі Посполитої³⁶.

В історичних працях, створених протягом другої половини ХІХ — початку 30-х рр. ХХ ст., юридичний статус союзу між Україною і Росією, кодифікований договором, кваліфікується як «інкорпорація України Москвою» (І. Розенфельд, Б. Нольде), «реальна унія» (М. Дьяконов, О. Попов), «династична» або «персональна унія» (В. Сергеевич), «васальна залежність від Московської держави» (М. Коркунов, М. Слабченко, В. М'якотін), «протекторат» (А. Яковлів), «військовий союз» (М. Грушевський, В. Липинський), визнання лише «морального авторитету» московського царя (Р. Лащенко) тощо. Причому, як доводив А. Яковлів, жодна з цих форм, за винятком інкорпорації, не передбачала знищення державної незалежності України³⁷. Навпаки, після підписання «Березневих статей» уряди іноземних країн продовжували вбачати в Україні «окрему від Москви державу..., а договір 1654 р. уважали тільки за договір «протекції» в тодішньому розумінні протекції чисто номінальної...»³⁸.

На жаль, з середини 30-х рр. традиції у дослідженні українсько-російських взаємин уриваються, так і не давши більш-менш вичерпної відповіді на цілу низку порушених науковцями питань. Саме відтоді починається відрахунок другого відрізка «історіографічного часу», гранична межа якого сягає кінця 80-х рр. Його характерною рисою стає поступове витіснення з творчої лабораторії дослідника історичного джерела та обумовленої його змістом інтерпретації логіки взаємосплетіння історичних подій і явищ. Натомість науковий пошук вганяється у

---

³³ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. — Киев, 1991. — С. 189.

³⁴ Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новійшій літературі: Критичні замітки // Україна. — 1917. — Кн. III–IV. — С. 101.

³⁵ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. — С. 90.

³⁶ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. — С. 606, 614.

³⁷ Там само. — С. 609–611, 614.

³⁸ Там само. — С. 609.

визначену постулатами партійних й урядових постанов формулу доведення наперед визначеного бажаного. Початок цьому процесу було покладено на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928 — січень 1929 рр.), коли внаслідок навішеного на історичну науку тавра «націоналістичної» чи «націонал-шовіністичної» не лише унеможлиблювалося вивчення цілого спектру української проблематики, але й відбувалося справжнє вимивання із науково-дослідних структур інтелектуального потенціалу шляхом вимушеного емігрування, арештів, а подеколи й прямого фізичного знищення.

Найбільш болюче це відбилося на стані розробки української історії саме XVII–XVIII ст., оскільки в радянській історичній науці концепцією М. Покровського фактично підмінювалося вироблене попередниками розуміння сутності національно-визвольних змагань українського народу за означеної доби, а отже в подальшому ігнорувався сам факт існування етнічної державності українців. Фактично в історіографії закладалася офіційна концепція Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, своєрідними віхами на шляху становлення якої стали постанова урядової комісії від 1937 р. про конкурс на кращий шкільний підручник з історії СРСР, якою в оцінку українсько-російських стосунків XVII–XVIII ст. вводився критерій «найменшого зла» щодо факту прийняття Україною у 1954 р. російської протекції, постанова ЦК КП(б)У від 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», що заміщувала попередній критерій на формулу «безумовного блага», постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» та «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» від 1654 р., а також постанова «Про хід підготовки до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією» від 1978 р., назви яких красномовно промовляють самі за себе.

Очевидним результатом цього стає той факт, що майже на 50 років тема національного державотворення у XVII–XVIII ст. (безумовно, не без певного винятку) фактично зникає із наукового студіювання на теренах радянської України і перетворюється на прерогативу дослідників із закордонних українознавчих центрів. Відповідно змінюються і акценти у трактуванні українсько-російських відносин за означеної доби. Зауважимо, що як і на попередньому етапі стартовими при цьому залишаються події Національно-визвольної війни. Натомість, на відміну від попереднього часу, не з'являється жодного оригінального дослідження з історії договору та переяславських подій 1654 р. Ця тема простежується лише в монографіях й статтях з історії Визвольної війни, яка кваліфікується як селянсько-козацька, колективних багатотомних працях та справжньому обвалі публікацій кон'юнктурного ха-

рактеру, викликаних до життя спочатку у 50-х, а пізніше у 70-х рр. вище згаданими партійними директивами.

За незначним винятком (ми ніякою мірою не маємо наміру применшити наукову значущість зіпертих на ґрунтовну джерельну основу досліджень В. Голобуцького, В. Дядиченка, І. Крип'якевича, М. Петровського, М. Ткача, Ф. Шевченка та інших істориків, які в умовах ідеологічного тиску змогли не тільки підняти важливі пласти з історії Національно-визвольної війни українського народу, а й виступити на захист тези про існування в той час на українських теренах національного державного організму), майже всі вони являють собою кальку із задекларованого «Тезами...» підходу до вирішення проблеми. Визначальною їхньою рисою стає гостра боротьба з тими науковими досягненнями, що були здобуті українськими вченими у вирішенні проблеми на зламі XIX–XX ст. Причому виважена наукова дискусія замінюється у цей час простим навішуванням на своїх попередників ярликів «буржуазних фальсифікаторів» та «запеклих ворогів українського народу», що одночасно ставало й своєрідним табу на всю їх творчість.

Вже із 40-х рр. починається відхід у небуття концепції міждержавного характеру відносин України з Росією, що закріплювався «Переяславськими статтями». Натомість все чільніше місце посідає концепція, згідно з якою договором 1654 р. регламентувалися саме відносини між «двома народами-братами», яка остаточно утверджується в історіографії в 50-х рр. І хоча М. Петровський у своїх працях все-таки продовжував вбачати в утвореному договором союзу двох країн лише приєднання України до Росії на правах «феодальної васальної залежності», а сам цей факт сприймав через призму теорії «найменшого зла» для козацької держави³⁹, а М. Подорожний трактував Переяславський акт як «входження України до складу Російської монархії»⁴⁰, з кінця 40-х рр. в історичних працях набуває поширення концепція «возз'єднання в єдиній державі двох братніх народів», яка досить швидко нівелює будь-які можливості полеміки з цього приводу. В акті «возз'єднання» України з Росією дослідники починають вбачати «торжество історичної справедливості», не тільки «могутній поштовх для її політичного, економічного та культурного розвитку», а й створення «сприятливих умов» для розвитку української народно-

---

³⁹ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) // Нариси з історії України. — Вип. IV. — К., 1940; Його ж. Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. Приєднання України до Росії. — К., 1948.

⁴⁰ Подорожний А. Визвольна війна українського народу (1648–1654). — К., 1940. — С. 76.

сті⁴¹. Більше того, в кінці 70-х — середині 80-х рр. введення у науковий обіг терміну «возз'єднання» було оцінено українською радянською історіографією як «велике досягнення ряду праць другої половини 40-х — першої третини 50-х рр.»⁴², а історичне його значення «для дальшої долі українського народу полягало передусім у тому, що Україна, ставши складовою частиною Російської держави, була врятована від поневолення її шляхетською Польщею і загарбання султанською Туреччиною»⁴³.

Відповідно змінювалося і трактування сутності тогочасних українсько-російських відносин. Так, якщо у ґрунтовній монографії Ф. Шевченка, що побачила світ у 1959 р., економічні і політичні зв'язки України з Росією все ще розглядалися з огляду на їхнє значення для долі української державності⁴⁴, то у спеціальній розвідці О. Касименка, яка вийшла друком у середині 60-х рр., державотворчий аспект уже відсутній повністю⁴⁵.

Зміна поглядів на характер українсько-російських відносин у другій половині XVII–XVIII ст. торкнулася не лише політичної, а й інших сфер тогочасного суспільного та культурно-духовного життя України. Для ілюстрації наведемо одну характерну цитату щодо перспектив економічного і культурного розвитку українського народу у складі Російської імперії. І хоча взято її не з наукової праці, а з виступу українського партійного лідера з нагоди відзначення 325-ї річниці козацької ради в Переяславі, зміст її якнайповніше віддзеркалює тогочасний історіографічний стан навколо важливої наукової проблеми. «Економічні зв'язки з Росією, — наголошувалося у виступі, — втягнення українських земель до всеросійського ринку сприяли розвитку виробничих сил України. Возз'єднання з Росією відкрило українському народові шлях до справжнього відродження, сприяло його прилученню до висот російської культури і суспільної думки... Приклад України, що відстояла своє національне існування, возз'єднавшись з Російською державою, відкрив перспективи для спасіння інших народів, над

---

⁴¹ Сергієнко Г. Я. Великий історичний акт. — К., 1978. — С. 20–21, 22; Стецюк К. Визвольна війна українського народу і возз'єднання України з Росією. — К., 1953. — С. 22; та ін.

⁴² Пинчук Ю. А. Роль народных масс в освободительной войне 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. — Киев, 1986. — С. 151.

⁴³ Сергієнко Г. Я. Великий історичний акт. — С. 21.

⁴⁴ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959.

⁴⁵ Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. — К., 1965.

якими нависла загроза іноземного поневолення»⁴⁶ Саме з такого ракурсу оцінювалися політичні, економічні і культурні зв'язки на сторінках наукової продукції, зокрема, в колективній монографії «Дружба и братство украинского и русского народов»⁴⁷, директивному документальному збірнику⁴⁸, в інших працях загального і спеціального спрямування⁴⁹.

Таким чином, в радянській історіографії міцно (і здавалося б назавжди) утверджувалася офіційна доктрина трактування розвитку українського історичного процесу другої половини XVII й наступних століть, а водночас й історії інших національних меншин багатонаціональної держави — спочатку Російської імперії, а згодом — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, самостійне історичне існування яких не мислилося поза добровільним визнанням зверхності та месійного призначення «старшого брата» в усіх виявах суспільно-політичного та духовно-культурного життя. На догоду їй ігнорувалися висновки наукових праць попередників, замовчувалася правда історичних реалій, підтасовувалися дані джерел. В такій загальній атмосфері намагання окремих істориків у своїй науковій праці відійти від штучно нав'язаної схеми трактування національного історичного процесу і наблизитися до адекватного відображення реалій минулого фактично залишалися поодинокими. На жаль, помітних наслідків (окрім хіба що для самого вченого) не мала й спроба М. Брайчевського привернути увагу до необхідності критично переосмислити впроваджені в історичну науку ідеологічні штампи⁵⁰. Розгляд всього спектру українсько-російських взаємовідносин проводився переважно в контексті доведення «історичних коренів дружби і єднання українського народу з братнім російським народом»⁵¹, спільності інтересів у

⁴⁶ Щербицький В. Велика сила братерського єднання // *Комуніст*. — 1971. — № 1. — С. 27.

⁴⁷ Дружба и братство русского и украинского народов. — Т. 1. — Киев, 1982.

⁴⁸ Навеки вместе. Материалы и документы о праздновании 325-летия воссоединения Украины с Россией. — Киев, 1979.

⁴⁹ Гудзий Н. К. Культурные связи украинского и русского народов до конца XVIII века // *Ученые записки Саратовского университета им. Н. Г. Чернышевского*. — Т. 56. — 1957; *Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII–XVIII вв.)*. — Киев, 1978; *Російсько-українські мистецькі зв'язки*. — К., 1955; та ін.

⁵⁰ Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // *Україна*. — 1991. — № 6.

⁵¹ Дядиченко В., Стецюк Е. Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией. — Киев, 1954; Шевченко Ф. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів. — К., 1954; Козаченко А. И. Борьба украинского народа за воссоединение с Россией. — М., 1954; та ін.

боротьбі з іноземними поневолювачами⁵² та внутрішнім соціальним гнобленням трудящих низів з боку класів-експлуататорів⁵³.

Разом з тим, не можна скидати з рахунку того позитивного внеску, що був зроблений вченими 50–80-х рр. в конкретно-історичне наповнення змісту і спрямованості окремих аспектів українсько-російських взаємовідносин. Насамперед це стосується підготовки до друку корпусу документів, які проливають світло на перебіг і організаційний бік розвитку стосунків між Україною і Росією, студій, в яких досліджуються їх окремі вияви, як то українсько-російські дипломатичні відносини в роки Визвольної війни⁵⁴, внесок культурно-наукових установ України і Росії у взаємозбагачення культурно-духовного розвитку цих та інших слов'янських народів⁵⁵, розвиток окремих наукових та мистецьких галузей⁵⁶ тощо. Однак загальна тенденційність та упередженість у підходах до висвітлення українсько-російських взаємин змушує сьогодні сприймати окремі положення та висновки цих розробок з певною долею застереженості.

Черговий перелом у дослідженні українсько-російських відносин другої половини XVII–XVIII ст. започатковується в українській історіографії на зламі 80–90-х рр. минулого століття, що стає можливим завдя-

---

⁵² Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. — Киев, 1957; Гуслистый К. Г. Коліївщина (історичний нарис). — К., 1947; Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях (1789–1793). — К., 1950; Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні: 20–40 рр. XVIII ст. — К., 1965; Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. — Киев, 1956; Мельникова И. Н. Борьба России с Турцией в 30-х гг. XVIII в. и Украина // Ученые записки Института славяноведения. — Т. 1. — М., 1948; та ін.

⁵³ Дядиченко В. А. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII–XVIII вв. — К., 1954; Лещенко М. Н., Олійник Л. В. Славна сторінка народної боротьби (До 200-річчя Селянської війни під проводом О. І. Пугачова). — К., 1974; Рознер И. Г. Казачество в Крестьянской войне 1773–1775 гг. — Львов, 1966; Стецюк К. Вплив повстання Степана Разіна на Україну (з історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту). — К., 1947; Її ж. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. — К., 1960; та ін.

⁵⁴ Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Киев, 1962; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954.

⁵⁵ Нічик В. М. Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, українського і білоруського народів // Філософська думка. — 1974. — № 5; Шип Н. А. Роль вищих навчальних закладів Москви та Петербурга в розвитку російсько-українських зв'язків (друга половина XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1976. — № 8; та ін.

⁵⁶ Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. — К., 1979; Кудряшов Є. В. З історії російсько-українських архітектурних зв'язків XVII ст. // Українське мистецтвознавство. — 1974. — Вип. 6; Шип Н. А. З історії розвитку медичної освіти в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1975. — № 11; Шолом Ф. Я. Російсько-українські літературні зв'язки в XVI–XVIII ст. // Матеріали до вивчення української літератури. — Т. 1. — К., 1959; та ін.

ки сприятливому збігові цілого ряду факторів, на чільне місце серед яких виходять поступове звільнення наукової сфери від ідеологічного тиску з боку державно-політичних структур, приток в науку молодих, ідеологічно не заангажованих дослідницьких кадрів, становлення (з кінця 80-х рр.) нової державницької школи у вітчизняній медієвістиці, ґрунтованої на традиціях і досягненнях попередників, унезалежнення національного державного організму в серпні 1991 р., а відповідно — повернення історичної науки в Україні на національний ґрунт.

Трохи більше ніж за десять років науковцями академічного напрямку (наукові інтереси представників так зв. українського постмодернізму перебувають дещо в інших площинах⁵⁷, зокрема, останні досить скептично сприймають історичну ретроспекцію національної державотворчості та потенційні можливості вітчизняних дослідників пізнати та відтворити адекватно історичним реаліям український цивілізаційний процес⁵⁸) опрацьовано і введено до наукового обігу значний пласт фактичного матеріалу, користування яким з ряду обставин було неможливим на попередніх етапах, піднято й досліджено ряд важливих проблем з історії українського державотворення⁵⁹. Головним результатом напрацювання істориків в цій царині стало утвердження в якості історіографічно визнаного факту існування на етнічно українських теренах за козацької доби української історії національного державного організму в його певних політико-юридичних модифікаціях і — як слідство з цього — з'ясування ролі російського (поряд з польським, кримськотурецьким, шведським тощо) фактору в українському державотворчому процесі на зламі середньовіччя і нового часу.

---

⁵⁷ Див., наприклад: Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука: навчальний посібник з історії України для середніх шкіл / 36. статей. — К., 2000; Терно С. Нові підходи у вивченні історії: прогрес в науці чи шлях в нікуди // Історія в школах України. — 2003. — № 1, 2 та ін.

⁵⁸ Яковенко Н. Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12; Її ж. Паралельний світ дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVIII ст. — К., 2002; та ін.

⁵⁹ Гуржій О. І., Смолій В. А. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10; Смолій В. А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. — 1991. № 5; Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення. — К., 1993; Степанков В. С. Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки). — Автореф. дис. ... д. і. н. — К., 1993; Його ж. Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. — Хмельницький, 1990; Його ж. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. — 1991. — № 9, 11; Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996; Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали всеукраїнських історичних читань. — Вип. 1–8. — К.; Чернігів, 1991–2002 та ін.

Своєрідним кодом для розв'язання багатьох питань існування Української козацької держави в другій половині XVII–XVIII ст., зокрема, розвитку тогочасних українсько-російських відносин, стала розробка нової концепції Національно-Визвольної війни (1992)⁶⁰, а згодом (друга половина 90-х рр.) Української національної революції XVII ст.⁶¹ І хоча авторами цих концепцій й висловлювалося певне занепокоєння з приводу того, що вони не стали предметом очікуваного обговорення науковим загалом⁶², чи, навпаки, були оцінені окремими колегами з позицій, не зовсім суголосних з толерантністю наукового дискурсу⁶³, час довів їх життєздатність шляхом впровадження та поглиблення основних положень в дослідженнях інших науковців.

У чому ж полягає суть згаданих концепцій? Насамперед зазначимо, що В. Смолій та В. Степанкову вдалося не лише подолати нав'язаний українській історичній науці у 50–80-х рр. XX ст. стереотип щодо оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні в XVII ст., але й, спираючись на історіографічний доробок не однієї генерації науковців та критичне переосмислення корпусу документального матеріалу, аргументовано довести: національно-визвольна епопея, що точилася на українських землях з кінця 40-х до середини 80-х рр. XVII ст., не може бути зведеною до спрощеної схеми «загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією», оскільки «започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави»⁶⁴, а отже й не може бути завершеною 1654 р., оскільки «підписання договору з Москвою не було для Б. Хмельницького та його уряду самоціллю, кінцевим результатом довготривалої, жорстокої боротьби з Річчю Посполитою»⁶⁵. Відповідно січнево-березневі події 1654 р. можуть бути оцінені лише як заключний акорд одного із етапів першого (січень 1648 — липень 1657 рр.) періоду Національно-визвольної війни, на якому відбувся «активний пошук українським урядом шляхів виходу з фатальної гео-

---

⁶⁰ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992.

⁶¹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. — К., 1999; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) — К., 1999.

⁶² Смолій В. А. Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до вивчення проблеми // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків. — С. 3.

⁶³ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — Вип. 3. — К., 2000. — С. 58–78.

⁶⁴ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни... — С. 3.

⁶⁵ Там само. — С. 11.

політичної ситуації»⁶⁶, що склалася навколо України у 1652–1653 рр. Натомість, як граничний, авторами пропонується 1676 р. — час завершення кількарічного процесу «руйнування державних інституцій у Правобережній Україні»⁶⁷. Разом з тим, хоча в результаті Української революції XVII ст. українській нації і не вдалося створити незалежну державу «в етнічних межах України», частина такого національного державного утворення «у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії до початку 80-х рр. XVIII ст.», а сформульована у ході революційних подій національна державна ідея «стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність»⁶⁸, «потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави»⁶⁹.

Переглянувши сутність, типологію, хронологічні межі, періодизацію, роль і місце Національно-визвольної війни в українській та європейській історії, класифікувавши її як Українську революцію XVII ст., науковці запропонували і свою схему розвитку у другій половині XVII–XVIII ст. українсько-російських відносин, згідно з якою акценти із штампу спільності історичного минулого українського і «єдинокровного» російського народів, якою обумовлювався основний сенс національно-визвольних змагань українців в середині XVII ст. як боротьби за об'єднання двох «братніх» слов'янських народів, переміщувалися у площину національної державотворчості, реалізації на практиці основоположних засад української державної ідеї та програми незалежнення власної держави. Це дало змогу дослідникам перейти від доведення «месіанської» ролі Російської держави щодо національних меншин, зокрема, українців, на позиції розгляду характеру цих взаємовідносин в контексті практичної реалізації механізмів імперської доктрини поглинення українських земель, ґрунтованої на «концепції безперервної спадкоємності Рюриковичів», «патримоніального права московських володарів на всі «Руські землі»⁷⁰.

Свого теоретичного розвитку й конкретного наповнення ця схема знайшла у циклі праць як авторів згаданих концепцій, так і інших представників новітньої української історіографії. Зокрема, дослідники

---

⁶⁶ Там само. — С. 34.

⁶⁷ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст... — С. 83–84.

⁶⁸ Там само. — С. 87.

⁶⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 314.

⁷⁰ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. — С. 5–6.

намагалися не лише простежити магістральну лінію розвитку українсько-російських відносин у другій половині XVII–XVIII ст., а й проникнути у їх суть, відзначити основні тенденції та характерні вияви на окремих етапах⁷¹. Так, з'ясовуючи місце московського напрямку у політичних планах Б. Хмельницького, науковці наголошують на тому, що орієнтація гетьмана на Російську державу обумовлювалася насамперед намаганням зберегти завойовану незалежність Української держави та забезпечити можливості її соборності в тій конкретній геополітичній ситуації, яка склалася навколо неї на момент укладення українсько-російського договору, і лише як другорядні при цьому враховувалися такі фактори, як історична традиція, етнічна близькість двох слов'янських народів, православне віросповідання тощо⁷².

Разом з тим, увагу було звернуто на необхідність переосмислення місця січневої Переяславської ради 1654 р. в історичній долі України та реакції на цю подію тогочасного українського суспільства⁷³, вироблення комплексних підходів до з'ясування характеру обумовленого договірними статтями союзу між Українською і Російською державами, розгляду кола «проблем, що характеризують хід реалізації досягнутих обома сторонами домовленостей» та «перспектив розвитку України як незалежної держави у наступні після 1654 р. десятиліття і століття»⁷⁴.

Варто підкреслити, що останнім часом намітилася чітка тенденція до розмежування двох штучно споріднених на попередніх етапах понять — лютнево-березневих переговорів 1654 р. між українською і російською сторонами як історично утворених реалій, репрезентованих на найвищому міждержавному рівні, та політичного міфу про Переяслав 1654 р., нав'язаного Україні ззовні з метою формування певних суспільних настроїв⁷⁵. Разом з тим, багатовікова живучість цього міфу в

---

⁷¹ Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1; Гуржій О. І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 10–11; та ін.

⁷² Смолій В. А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. — 1991. — № 4. — С. 10.

⁷³ Степанков В. С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків. — С. 6–13; Гуржій О. І. Переяславська угода і українсько-російські стосунки 1654–1657 рр. у сприйнятті народних мас України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали V Всеукр. іст. читань. — К.; Черкаси, 1995. — С. 196–198.

⁷⁴ Смолій В. А. Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до вивчення проблеми // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків. — С. 3, 5.

⁷⁵ Див.: Чухліб Т. Переяслав 2004 року: хутір під назвою «Україна» // Слово Провсвіти. — 2003. — Ч. 2.

якості засобу для маніпулювання суспільною свідомістю вже сама по собі становить цікаву для наукового студіювання проблему.

Сподіваємося, нові акценти в дослідження ролі й місця подій 1654 р. в історичній долі не лише України, а й Європи загалом, та характеру обумовлених ними українсько-російських стосунків внесе щойно запропонована теорія полівасалітетності щодо пояснення механізмів реалізації на міждержавному рівні поширеної за середньовіччя практики сюзеренно-васальних стосунків, введена у науковий обіг Т. Чухлібом⁷⁶. Як на основні вияви цього явища дослідник вказує на поступову трансформацію сюзеренно-васальних угод у міждержавно-політичні договори з неодмінною фіксацією всієї сукупності взаємних прав і обов'язків сторін, наявність формули «монарх — правитель держави-васала» як основної правової форми «класичної» васальної залежності, утвердження в міждержавних стосунках XVI–XVII ст. тверезого політичного розрахунку тощо⁷⁷. Зокрема, як приклад васально-сюзеренних відносин автор називає політичну модель Польсько-Литовської держави після 1569 р.⁷⁸ За його переконанням, типово полівасалітетним характером відзначалася й зовнішньополітична модель поведінки, вироблена українським урядом з метою утвердження в європейських міжнародних відносинах суб'єктності новоутвореної козацької держави⁷⁹. Більш детально свої погляди історик розвиває у ґрунтовній монографії, яка щойно вийшла друком⁸⁰.

Своє бачення лінії розвитку політичних відносин між Україною і Росією запропонував у низці праць В. Горобець. Зокрема, він розцінює другу половину XVII — початок XVIII ст. як «суперечливий і неоднозначний етап в історії українсько-російських відносин», на якому, принаймні до середини 1700 р., Українська козацька держава виступала *de jure* як повноправний партнер свого північного сусіда⁸¹. Однак концептуа-

---

⁷⁶ Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — Вип. 2. — К., 2002. — С. 151–171; Його ж. Особливості міжнародної політики гетьмана Б. Хмельницького // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Т. 11. — С. 78–80.

⁷⁷ Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків. — С. 153–154.

⁷⁸ Там само. — С. 156–157.

⁷⁹ Там само. — С. 168.

⁸⁰ Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах. 1648–1714 рр. — К.; Нью-Йорк, 2003.

⁸¹ Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 3.

льні розбіжності урядів обох держав у поглядах на перспективи та характер українсько-російського союзу від самого початку обумовили суперечливий, а підчас і конфронтаційний перебіг українсько-російських міждержавних контактів, які вже на середину 1657 р. набули «вкрай небезпечного характеру»⁸², а після смерті українського володаря призвели до формування нового курсу Москви щодо України, результатом чого стало виведення двосторонніх відносин із площини «держава — держава» у площину «держава (з російського боку) — суспільство (з боку українського)». В монографії «Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації» автор поглибив деякі важливі для розуміння трансформацій в розвитку політичних взаємин двох сусідніх держав аспекти, зокрема, зосередився на місці Переяславсько-Московського договору в структурі регіональної рівноваги Центрально-Східної Європи, створенні біполярної віленсько-раднотської зовнішньополітичної моделі 1656 р. з її наслідками для української державності, українсько-російських суперечностях навколо проблеми політичного підпорядкування Південно-Східної Білорусі та збереження козацької займанщини на білоруських землях тощо⁸³.

Особливу увагу дослідник зосередив на проблемах розвитку українського державотворчого процесу за часів правління Петра I. Використавши ґрунтовну джерельну базу, він показав згубний характер нововведень російського уряду для долі української державності, визначив петровську добу як новий етап у розвитку українсько-російських взаємин, «зміна якості» у яких зумовлювалася «насамперед формуванням у вищих політичних колах Росії імперської доктрини»⁸⁴, а «договірний принцип із заснуванням Першої Малоросійської колеґії «стає надбанням історії»⁸⁵. З цього моменту, за глибоким переконанням історика, почалися відверто інкорпораційні змагання російського царату, спрямовані на повну ліквідацію української автономії⁸⁶.

---

⁸² Там само. — С. 19.

⁸³ Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою. 1654–1665. — К., 2001.

⁸⁴ Горобець В. М. Українська політика Петра I (спроба структурно-функціонального аналізу) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали У Всеукр. іст. читань. — К.; Черкаси, 1995. — С. 196–198.

⁸⁵ Там само. — С. 142.

⁸⁶ Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 55–68, 308–315; Його ж. Реставрація гетьманської форми правління (1727 р.): причини та результати (До питання про інкорпорацію Гетьманщини) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали III Всеукр. іст. читань. — К.; Черкаси, 1995. — С. 104–108.

Окремі аспекти наслідків асиміляційної політики урядових структур Російської імперії в соціальній і політичній сферах та реформаційна діяльність останнього українського гетьмана К. Розумовського, спрямована на зміцнення автономістичних позицій України, розглядаються в монографії О. Путра⁸⁷. На негативну роль імперського уряду в державотворчих процесах в Україні звернули увагу О. Гуржій та Т. Чухліб⁸⁸. В. Козирев спробував розглянути місце Південної України у внутрішньополітичній доктрині Російської держави⁸⁹. Питанням дипломатичних стосунків Української козацької держави другої половини XVII — початку XVIII ст. та правничо-конституційного забезпечення її суб'єктності на міжнародній арені присвячені дослідження Я. Федорука⁹⁰, П. Гоя⁹¹, О. Кресіна⁹².

Характер українсько-російських відносин на заключному етапі існування Української держави спробував проаналізувати О. Струкевич. Він розглянув різні аспекти політико-адміністративних заходів уряду Катерини II, спрямованих на підпорядкування політичної системи Лівобережної України загальноімперським нормам. Акт ліквідації гетьманської форми правління історик оцінив «як шлях розв'язання конфлікту між політичним розвитком України» та імперським урядовим курсом щодо неї. На його думку, повною асиміляцією Гетьманщини завершилося «майже 130-річне протистояння» двох суспільно-політичних систем⁹³.

Оригінальністю позначений авторський погляд на таку визначну пам'ятку української суспільно-політичної думки XVIII ст., як «Прошение малороссийского шляхетства», яке, за твердженням історика, «є не чим іншим, як текстом пропонуванних Катерині II нових договірних

---

⁸⁷ Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — Киев, 1988.

⁸⁸ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст...; Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — К., 1999.

⁸⁹ Козирев В. К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII–XX ст.). — Запоріжжя, 2002.

⁹⁰ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993; Його ж. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 рр. — Ч. 1. — Львів, 1996.

⁹¹ Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною. 1648–1651. — Львів, 1996.

⁹² Кресін О. Конституційна проблематика відносин Війська Запорозького з Російською державою в 1654–1709 роках // Держава і право: 36. наук. праць. — Вип. 6. — К., 2000; Його ж. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. — К., 2002.

⁹³ Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). — К., 1996. — С. 4–5.

статей про міждержавні взаємини України і Росії»⁹⁴. Як основний аргумент на користь такого припущення використано не лише змістове наповнення документа, а й його зовнішня ідентичність з виробленою українською політичною практикою формою юридичного закріплення міждержавних домовленостей українських гетьманів з російським царатом.

Проаналізувавши заходи політичного курсу російського уряду в українському питанні в 50-х — на початку 60-х рр. XVIII ст. та розглянувши основні форми його практичної реалізації, автор дійшов висновку, що в означений час «назрівав черговий конфлікт між напрямками політичного розвитку України-Гетьманщини» та планами стосовно неї імперського центру, який розглядав «Гетьманщину як ще недостатньо інкорпоровану до політичного тіла імперії провінцію, а в майбутньому територію»⁹⁵

Важливим підспір'ям для всебічного вивчення українсько-російських стосунків на зламі XVII–XVIII ст., на наш погляд, стала публікація ряду добірок документів, зокрема, листування гетьмана І. Мазепи⁹⁶ переважно з питань зовнішньополітичної орієнтації Української держави в контексті політичних інтересів московського уряду, геополітики, соціальних, економічних, релігійних, побутових аспектів тощо. В ґрунтовній передмові до збірки, що, по суті, становить собою осібне монографічне дослідження, упорядник праці В. Станіславський торкається багатьох сторін тогочасних українсько-російських політичних взаємовпливів, окреслює основні напрями їх спрямування, намагається простежити їх наслідки для долі української держави, розкриває механізм тактики українського гетьмана, застосовуваної останнім у стосунках з російською урядовою адміністрацією щодо позитивного вирішення тих чи інших українських справ.

Ретроспективний підхід до з'ясування стану висвітлення в історіографії проблеми розвитку українсько-російських стосунків у другій половині XVII–XVIII ст. засвідчує: на різних історіографічних відрізках часу найбільшою популярністю у науковців користувалася проблематика, пов'язана із дослідженням їхнього політичного зрізу, хоча і тут спостерігається значна тематична диспропорційність, мають місце помітні хронологічні лакуни. З певністю можна говорити, що на сьогодні вироблена лише головна лінія у вивченні українсько-російських дипломатичних та політичних відносин, започатковано підходи до з'ясування

---

⁹⁴ Там само. — С. 9.

⁹⁵ Там само. — С. 80.

⁹⁶ Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та автор передмови В. Станіславський. — Т. 1. — К., 2002.

ролі російського фактору в руйнації української державності та засад суспільного устрою, а також деформації національної соціальної системи, робляться лише перші кроки щодо визначення його місця в дезорганізації суспільно-політичного життя на ментально-свідомісному рівні, в першу чергу — свідомості політичної. У зв'язку з цим актуалізується необхідність наукової розробки такого важливого аспекту українсько-російських відносин, як формування стереотипу сприйняття українця в свідомості росіянина і навпаки — оформлення образу росіянина в уявленні українського народу. На порядок денний виступають проблеми співставлення політичних культур двох сусідніх народів; притаманних їм особливостей національних характерів, суспільно-політичних цінностей. В той же час не варто забувати, що усвідомлення напрямів еволюції системи цінностей українського суспільства під час перебування України під протекцією Російської держави навряд чи можливе без врахування особливостей національного самоусвідомлення українців і росіян.

Разом з тим, слід пам'ятати, що поряд з політичним існують економічний та духовно-культурний зрізи проблеми, які також потребують комплексного та систематичного дослідження. При структуралізації українсько-російських відносин не варто обмежуватися лише реконструкцією їх на міжнародному, державному та елітарному рівнях. Не менш важливо з'ясувати перебіг їхньої взаємодії на рівні обивательському, рівні повсякденного буття пересічного українця та росіянина.

Останнє зауваження. До сьогодні майже в усіх дослідженнях характер та спрямованість розвитку українсько-російських відносин розглядаються переважно в координатах їх впливу на суспільно-політичну еволюцію України. Але не менш важливим і цікавим було б подивитися на проблему в призмі тих трансформацій, що відбувалися під їх дією у внутрішньому житті та формуванні зовнішньополітичних проєктів країни-протектора; в їхній екстраполяції на європейський цивілізаційний процес.

Юрій Мицик

Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р.

Етюд 1

З джерелознавчих досліджень над документами договору 1654 р.

18 (8) січня 1654 р. відбулася Переяславська рада. Її ґрунтовним спеціальним дослідженням займалась відносно невелика група істориків (не йдеться тут про популярні та публіцистичні писання). До їх числа можна віднести О. Апанович, М. Брайчевського, П. Буцинського, М. Грушевського, Г. Карпова, І. Крип'якевича, В. Липинського, О. Оглоблина-Мезька, В. Прокоповича, П. Шафранова, Ф. Шевченка, В. Щербину, А. Яковліва та деяких інших. Але й досі ця надзвичайно складна проблема недостатньо вивчена, насамперед, через донедавнього часу штучні заборони й обмеження та брак джерел.

Оригінал договору не могли знайти вже через 15 років. Тоді Посольський приказ звернувся до гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного, котрий панував у 1669–1672 рр., щоб він розшукав та надіслав до Москви всі договори України, починаючи з 1648 р., з Річчю Посполитою та Московською державою. Многогрішний надіслав копії деяких договорів (Зборівський 1649 р., Білоцерківський 1651 р.), але «Богданових статей» йому не вдалося виявити. Це не було дивним, коли врахувати, що Чигирин був у вирі військових дій, особливо у 1664 р. (пізніше місто буде знищене внаслідок турецької навали 1677–1678 рр. й підриву московськими військами його оборонних споруд у 1678 р.). Відомо, що й Петро I наказував провести відповідні пошуки у московських архівах, але й вони не мали позитивних наслідків. **Підкреслимо, що його не могли знайти уже тому, що договору 1654 р. не існувало у звичайному для дипломатичної практики вигляді.** У кращому випадку можна було сподіватися на виявлення остаточного варіанту тексту т. зв. «Березневих статей» — найголовнішої частини договору, (важливою специфічною особливістю останнього, яку часто не враховують, було те, що він складався з кількох комплексів документів, а не лише з «Березневих статей»¹).

---

¹ Деякі аспекти цієї проблеми ширше висвітлені нами у працях: Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996.

Власне, «Березневі статті» збереглися у трьох чернетках-редакціях, а саме:

1. «20 статей» — запис приказними дяками усних пропозицій представників українського уряду 23 (13) березня 1654 р.²;

2. «23 статті» — чолобитна від імені гетьмана та Війська Запорозького, подана представникам московського уряду 24 (14) березня 1654 р.³;

3. «11 статей» — скорочена і змінена редакція «23 статей», представлена московському урядові 31 (21) березня 1654 р.⁴ Нам вдалося встановити, що писці, які створювали список «11 статей» («Степан та Тимофей да Михайло»), були українцями, перекладачами Посольського приказу, студентами Києво-Братського (Могилянського колегіуму), які у 1650 р. переселилися з Гадячого та Києва до Москви. Це — Степан Степанович Кольчинський, Тимофій Лук'янович Топоровський і Михайло Федорович Кульчинський (Кульчицький, Колчицький). Вони, як і молодший брат С. Кольчинського — Григорій, були прийняті на службу до Посольського приказу 16 (6) вересня 1651 р. і займалися там перекладами на російську мову з української, польської, латинської та грецької мов різних документів і книг, наприклад, твору Сильвестра Косова «Paterikon», видрукованого польською мовою у типографії Києво-Печерської лаври 1635 р. Т. Топоровський був перекладачем у складі відомого московського посольства до Речі Посполитої у 1653 р. Б. А. Репіна-Оболенського, а С. Кольчинський — єдиним, крім татарина Біяла Байцина, перекладачем у посольстві 1654 р. в Україну боярина В. В. Бутурліна⁵.

Варто відзначити, що широковідомі «14 статей» або ж «Переяславські статті», які видавалися московським урядом за остаточну редакцію «Березневих статей», насправді не були нею. Вони є договором 1659 р. і мали інший характер порівняно з договором 1654 р. — «14 статей» були підписані в Переяславі після поразки України у російсько-українській війні 1658–1659 рр. гетьманом Юрієм Хмельницьким та представником московського уряду князем А. М. Трубецьким, причому останній представив Юрію Хмельницькому цей договір як автентичні «Богданові статті» 1654 р.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 10. — СПб., 1878. — № VIII/10-г.

³ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. — К., 1961. — № 233.

⁴ Акты ЮЗР. — Т. 10. — № VIII/1.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. — М., 1954. — №№ 17, 200. — С. 565; Російський державний архів давніх актів у Москві. — Ф. 150, оп. 1, 1651 р. — № 10; 1653. — № 3. Детальніше про трьох українських писарчуків та перекладачів Посольського приказу див. в енциклопедії: Києво-Могилянська академія в іменах. — К., 2001.

Детальний аналіз змісту згаданих трьох редакцій «Березневих статей» із встановленням розходжень між ними та поясненням причин цього дав А. Яковлів⁶, і тому немає потреби розглядати дане питання. Вкажемо тільки, що основне ядро «статей» в усіх трьох редакціях тожне, а віддати перевагу котрійсь з редакцій немає достатніх підстав.

«Березневі статті» треба розглядати у тісному зв'язку з царськими резолюціями на їхні пункти, а також з відповідними царськими грамотами. Так, саме в царських грамотах знаходимо апробацію чисельності реєстру Війська Запорозького в 60 тис. козаків.

Більшість статей, поданих 24 березня 1654 р., було прийнято й підтверджено жалуваними грамотами Олексія І. Необхідно врахувати також два послання Б. Хмельницького до царя з проханням про ствердження окремих пунктів договору або ж прав та привілеїв відповідними царськими жалуваними грамотами. В цих листах, а також в усній інформації гетьмана українським послам до Московської держави йшлося про ствердження «прав і вольностей» України, окремих пропозицій та пунктів угоди⁷. У відповідь було видано 4 царські жалувані грамоти, які підготував думний дяк Алмаз Іванов, а переписали з чернеток Федір Орехов, Андрій Іванов та Тимофієв. У першій проголошувалося прийняття України до складу Московської держави, але водночас підтверджувалися «права й вольності» всіх категорій її населення⁸. Другою грамотою, дуже великою за своїм обсягом, підтверджували деякі «права й вольності» Війська Запорозького з числа тих, що згадувалися в «23 статтях», а саме в пунктах 1, 2, 5, 7, 13, 14⁹. Ще дві грамоти було видано відповідно до 5-го пункту «23 статей» й усного наказу українським послам. Цар підтверджував тут передачу «на гетьманську булаву» Чигиринського староства¹⁰, а також Гадячого та Гадяцької волості (у приватну власність Б. Хмельницькому та його нащадкам)¹¹. Ще чотири

⁶ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану акад. Дмитра Івановича Багалія. — К., 1927. — С. 280–315; Яковлів А. Українсько-Московські договори в XVII–XVIII віках // Праці Українського наукового інституту. — Т. 19. — Варшава, 1934; Яковлів А. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Т. 1. — К., 1928. — С. 179–191; Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. Історично-правові студії. — Нью-Йорк, 1954.

⁷ Документи Богдана Хмельницького. — № 239, 241.

⁸ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — № 247.

⁹ Там же. — Т. 3. — № 248; Документи Богдана Хмельницького. — № 233.

¹⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — 249.

¹¹ Памятники, изданные Киевской археографической комиссией для разбора давних актов. — Т. 2. — Отд. 3. — К., 1898. — № 19.

грамоти було вручено при відправці назад в Україну посольства Павла Тетері й Самійла Зарудного.

Слід відзначити, що не тільки з посольством Тетері і Зарудного треба пов'язувати укладення договору 1654 р., як досі вважалося. Деякі пункти договору обговорювалися у Москві наступним українським посольством, яке очолював Филон Гаркуша, котрий був, до речі, родичем Б. Хмельницького. 21 (11) квітня 1654 р. відбулися переговори Гаркуші з царем, а також з боярами В. І. Морозовим, І. Д. Милославським, В. В. Бутурліним та Г. Г. Пушкіним. 22 (12) квітня 1654 р. на гетьманські пропозиції, передані в усній формі Ф. Гаркушею, було дано царську жалувану грамоту, якою знову стверджувалися «права й вольності» Війська Запорозького. В ній, зокрема, говорилося: «...писали к нам, великому государю, ...ты, гетман Богдан Хмельницкой, и все Войско Запорожское с гонцом своим Филоном Гаркушею, чтоб нам, великому государю...права и привилия, и свободы, и все добра отческие и протческие, из веков от князей благочестивых и от королей наданые, утвердити... И мы, ...на то милостиво изволили прежние ваши права, и привилия, и свободы, и добра утвердити и нашими государскими грамотами укрепити велели...И хотим...по нашим жаловальным грамотам на ваши права, и привилия, и свободы, и добра содержать навеки крепко и нерушимо, безо всякого пременения»¹².

По шістьох дуже важливих пунктах з 23-х не було досягнуто згоди, принаймні, збережені редакції цього не показують; зафіксовано тільки протилежні позиції обох сторін. Це стосується наприклад, статті про зовнішню політику України. Якщо український уряд прагнув провадити самостійну зовнішню політику, то московський уряд намагався заборонити українському уряду зноситися з Річчю Посполитою та Османською імперією, обмежуючи цим самим суверенітет України. У збережених редакціях «Березневих статей» немає відповіді на те, яким чином було розв'язано це та інші спірні питання. Вони, очевидно, не були тоді вирішені і мали вирішуватися, так би мовити, «у робочому порядку». До того часу кожна сторона в своїй практичній діяльності виходила з свого розуміння конкретного пункту договору. Так, коли московський уряд не допустив у 1656 р. у Вільні українську делегацію на переговори з представниками Речі Посполитої та ще й уклав сепаратний мир (точніше — перемир'я) з Річчю Посполитою, чим грубо порушив договір 1654 р., український уряд сповна віддячив тією ж монетою. Оскільки московський уряд припинив війну проти Речі Посполитої і оголосив війну Швеції, то Україна уклала союз із Швецією й Трансильванією (Семигородом) та продовжувала громити польські війська. Якщо

---

¹² Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 572.

український уряд, укладаючи союз з Московською державою, послідовно виступав за рівні права його учасників і сподівався реалізувати свій намір у традиційному для Західної та Центральної Європи дусі, то московський уряд вже тоді прагнув перетворити Україну у свою власність і дивився на українців не як на союзників, а як на підданих його царської величності; з тактичних міркувань він не наголошував на цьому в момент переговорів, щедро розсипаючи обіцянки не порушувати «права й вольності» України. Не можна не сказати і про очевидні вади договору 1654 р., котрий не торкався цілої низки важливих питань міждержавних відносин.

Про деякі з цих питань, очевидно, йшлося ще під час переговорів у Переяславі, про що свідчать кілька листів шляхтича С. Павші, гамбурзька («Ординарна вівторкова газета»), німецька хроніка «Theatrum Europaeum» та деякі інші. З листів видно, що московський уряд вимагав від українського розірвати союз з Кримським ханством, заборонити приватне винокуріння, вживання тютюну (в Московській державі тоді існувала царська монополія на винокуріння, а за паління тютюну рвали ніздрі тощо); вигнати з України євреїв, а тих, хто продовжував би торгувати з ними, відлучати від церкви. Ставилися вимоги знову охрестити українців, заборонити українському простолоду носити гарні сукні й сап'янці тощо¹³ Швидше за все тут маємо справу з просоченням інформації про хід переговорів у Переяславі 1654 р. Згадані вимоги московського уряду ставилися перед українським урядом, але були ним відкинуті. Деякі з цих вимог, наприклад, щодо запровадження державної монополії на винокуріння, московський уряд висував і в подальшому, як мінімум у другій половині XVII — на початку XVIII ст.

Друга група документів, які складають договір 1654 р., відбиває процес порозуміння з московським урядом міщанського стану України-Гетьманщини. Характерно, що делегація м. Переяслава на чолі з війтом Іваном Григоровичем прибула до Москви ще перед приїздом туди посольства Тетері й Зарудного. Вони привезли 3 чолобитні на царське ім'я, в котрих прохали про підтвердження прав та привілеїв міста, а також рекомендаційного листа Б. Хмельницького з цього приводу (від 27(17).02.1654 р.). Свої пропозиції делегати Переяслава підкріпили чотирма привілеями Сигізмунда III та Владислава IV, королів Речі Посполитої. Цими привілеями місту надавалось право самоврядування (магдебурзьке право), його жителі звільнялись від деяких повинностей¹⁴. 14 та 23 квітня 1654 р. цар видав 3 жалувані грамоти, в яких повністю підтверджував давні права Переяслава. Пізніше до Москви при-

¹³ Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів, № 147. — С. 475.

¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 10. — № 9; Документи Богдана Хмельницького. — № 244.

була делегація чернігівських міщан на чолі з бурмистром Григорієм Олексійовичем, яка висунула аналогічні пропозиції, підтримані листом Б. Хмельницького від 1 березня (19 лютого) 1654 р.¹⁵ Хоча царські грамоти Чернігову не збереглися, немає підстав сумніватися в тому, що його права й вольності були підтвержені. Врешті, у червні-липні 1654 р. у Москві провадила переговори делегація київських міщан на чолі з війтом Богданом Сомковичем. Вона виклала свої пропозиції у 19 пунктах, складених не без впливу «Березневих статей», а також у двох чолобитних на ім'я царя Олексія I та боярина В. В. Бутурліна¹⁶ Статті й чолобитні київських делегатів було підкріплено рекомендаційними листами Б. Хмельницького (від 5 травня (25 квітня) 1654 р.) та І. Виговського, генерального писаря (від 6 травня (28 квітня) 1654 р.), а також текстами 22-х документів, серед яких були привілеї Києву від різних королів Речі Посполитої, універсал Б. Хмельницького від 7 лютого (28 січня) 1653 р., що не дійшов до нашого часу, та ін.¹⁷

Після вивчення боярами представлених пунктів переважна більшість їх була підтверджена. Підтвердження виконувалося за зразком «Березневих статей», тільки укази по пунктах видавалися не царем, який вже вирушав у похід на Смоленськ, а московським патріархом Никоном¹⁸. Отже, група документів, що з'явилася в результаті переговорів з московським урядом представників трьох значних міст Гетьманщини, мала стати своєрідним зразком і для інших українських міст. Бачимо, що міщани в своїх зносинах з московським урядом відносно легко дістали згоду. Вони добилися письмових гарантій на збереження порядків, котрі існували, тобто збереження статус-кво українських міст та їхнього населення.

Переговори з московським урядом проводила й УПЦ (Українська православна церква), котра тоді перебувала під омофором Вселенського (константинопольського) патріарха. Українська церковна делегація на чолі з видатним діячем УПЦ, ігуменом Свято-Микільського Пустинного монастиря, майбутнім архімандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем прибула до Москви у серпні 1654 р. Вона представила свої вимоги, а також чолобитні київських монастирів, листи київського митрополита Сильвестра Косова, чернігівського єпископа З. Прокоповича, підкріплені цілою низкою послань Б. Хмельницького та І. Виговського¹⁹. Тривалі переговори не призвели до порозуміння й

---

¹⁵ Документи Богдана Хмельницького. — № 235.

¹⁶ Акты ЮЗР. — Т. 10. — № XIII/5, XIII/9; Документи Богдана Хмельницького. — 244.

¹⁷ Акты ЮЗР. — № XIII/4, XIII/5, XIII/9; Документи Богдана Хмельницького. — 244.

¹⁸ Акты ЮЗР. — № XIII/8.

¹⁹ Там же. — № XVI.

завершилися практично нічим, якщо не рахувати вирішеного ще «Безрезневими статтями» пункту про права київського митрополита і київських монастирів на землі, що їм і раніше належали. УПЦ твердо стояла на позиціях зовсім не обтяжливої належності до Вселенського патріарха (з часів хрещення Руси-України князем Володимиром Святим у 988 р.) і не хотіла всупереч церковним канонам переходити під зверхність московського патріарха, який би швидко покінчив з фактичною незалежністю УПЦ, як це і сталося пізніше, після 1686 р.

Отже, бачимо, що один стан (міщани) загалом знайшов спільну мову з московським урядом, другий (козацтво вкупі з покозаченою українською православною шляхтою) — тільки частково, третій (православне духовництво) — розійшовся в головних пунктах. Основна ж маса населення Гетьманщини (селянський стан) взагалі не брала участі в цих переговорах, не будучи суб'єктом політичного права, і не могла безпосередньо впливати на укладення договору. Слід відзначити, що Гетьманщина складала приблизно третину етнічних українських земель, а інші землі (Західна Україна, значною мірою Правобережна, навіть Запорозька Січ) не брали участі в переговорах і не присягали цареві. Не присягали цареві як греко-католицьке, так і в цілому українське православне духовництво, чимало представників козацької старшини (полковники Іван Богун, Григорій Гуляницький, Йосип Глух, Іван Сірко та ін.), не кажучи про селянство й жінок. Навіть коли й відбувалася присяга, то у більшості випадків зовсім не так, як подавав у своєму «статейному списку» В. Бутурлін її часто відбирали силою, нерідко люди ухилялися від неї або називалися не своїм іменем, що уневажнювало присягу.

Все сказане переконує в тому, що договір 1654 р. був незавершеним, нерепрезентативним, недосконалим і був підтриманий тільки частиною українського суспільства навіть у такому, слід визнати, досить рівноправному вигляді. Завдяки своїй рівноправності від був взаємовигідним і відкривав певні перспективи для обох держав, що виявилось в успішному спільному наступі проти Речі Посполитої у 1655–1656 рр. Однак з 1656 р. московський уряд відверто й грубо порушує договір 1654 р., хисткий союз на очах став занепадати. Подальші дії Москви у цьому напрямі по смерті Б. Хмельницького в 1657 р. свідчать про агресивний загарбницький характер її зовнішньої політики щодо України. Це призвело до російсько-української війни 1658–1659 рр., яку Україна програла через вибух громадянської війни у своєму тилу. Військова поразка України-Гетьманщини змусила її уряд піти на укладення нового, вже нерівноправного договору з Москвою 27 (17) жовтня 1659 р. З цього моменту Українська держава перестає бути незалежною і стає автономною частиною Московської імперії...

Етюд 2

Нові документи з історії Переяславської ради 1654 р.

Переяславська рада й раніше привертала до себе увагу дослідників, а останнім часом навколо неї не припиняються дискусії не лише в наукових колах, але й серед широкої громадськості. Аналізуючи розмаїття літератури, присвяченої Переяславській раді, доходимо висновку, що кількісно (але не якісно) у ньому переважають ті праці, які писалися з позицій російського великодержавного шовінізму. Інакше й не могло бути, враховуючи відсутність власної держави в українців протягом останніх двох з половиною віків.

У межах же Російської імперії, особливо в радянські часи, могло писатися в даному випадку тільки те, що відповідало офіційному поглядові. Досить згадати «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією», ухвалені ЦК КПРС у 1954 р., від фальсифікованих багато в чому положень яких неможливо було відходити ні на йоту. У цих тезах особливо наголошувалось на нібито представницькому характері Переяславської ради, на однакості українського народу, котрий, мовляв, згодився на підданство цареві й утрату своєї держави й т. д.

Завдання фальсифікаторів полегшувалося тим, що про Переяславську раду збереглося дуже мало джерел, а з уже відомих популяризувалися ті, що відбивали офіційний погляд на дану подію царського уряду. Маємо на увазі насамперед «статейний список» (звіт) російського посольства в Україну, яке очолював В. Бутурлін.

Хоча в ньому є чимало важливих фактів, однак не можна не відзначити тенденційності даного джерела. Бутурлін — офіційний керівник російського посольства — був надто заангажованою в ці справи особою, щоб чекати від нього достатньо об'єктивного опису подій. До того ж він, як і інші його попередники — послы, упорядники «статейних списків» — нерідко видавав бажане за дійсне, перебільшував свої заслуги, прагнучи довести, що події розвивалися саме так, як вони мали розвиватися за царською волею.

Якщо говорити про українські джерела, то ті, що збереглися, (а їх дуже мало), значно поступаються звіту Бутурліна за своїм обсягом. За умов підросійського існування України, звичайно, переваги щодо виживання та популяризації мали ті з них, котрі відбивали позицію промосковськи налаштованих представників козацької старшини. І досі в російській історіографії охоче посилаються на стислу звістку літопису Самовидця, особливо наголошуючи на словах «немалая радость mezi народов стала», однак не зазначається, що автор пам'ятки (Р. Ракушка-Романовський) був правою рукою чи не найбільш промосковськи налаштованого гетьмана України Івана Брюховецького. Звістка Самовид-

ця була використана Г. Грабянкою, а через останнього — авторами ряду українських літописів XVIII ст. Критичний же відгук про дії царя щодо України міг дорого коштувати сміливцю. Водночас офіційною історіографією замовчувалися ті українські та іноземні (німецькі, польські) джерела, які містили в собі негативну оцінку Переяславської ради та російсько-українського союзу 1654 р. Серед них вирізняються мемуари українського шляхтича Юхима Єрлича, німецька хроніка «Театр Європи», німецькі газети 1654 р., польські хроніки та ін., у тому числі і ті, котрі досі знаходяться в архівах. Серед архівних документів слід вказати насамперед на лист чорнобильського протопопа — свідка приїзду в Київ посольства Бутурліна та два листи українського православного шляхтича Семена Павші, політична позиція якого майже тотожна позиції широко відомого Адама Киселя, з котрим Павша ще в 1632 р. обстоював на сеймі Речі Посполитої права української православної церкви. Варто відзначити, що Павша в роки національно-визвольної війни діяв у складі війська Великого князівства Литовського у північній Україні, північніше Києва та Чернігова, під Чорнобилем. Він знав цей край як свої п'ять пальців, мав розгалужену агентурну мережу і регулярно надсилав своєму зверхнику, князеві Янушу Радзивілу, цінну інформацію. Власне, він сам говорить, що своїх агентів до Києва, до митрополита Сильвестра Косова, він послав ще перед Різдом Христовим, тобто до 25 грудня 1653 р. за старим стилем, і базує на їх свідченнях деякі дані із свого листа від 12 (20) лютого 1654 р. (див. нижче документ під № 2).

Частково ці документи були відомі ще Єрличу, їх знали і частково увели до наукового обігу такі українські історики XX ст., як В. Липинський та М. Грушевський. Однак їх польські оригінали ніколи не публікувалися, згадані історики використовували лише один список, між тим як існує по кілька списків цих документів, котрі мають між собою важливі різництвання. Отже, щоб ліквідувати прикру «білу пляму» й однобічність археографічних публікацій, ми пропонуємо нижче тексти п'яťох листів сучасників, а часом і очевидців подій Переяславської ради.

Усі вони були виявлені нами в польських архівах, насамперед Держархіві у Кракові, Бібліотеці Чарторийських у Кракові (знамениті «теки Нарушевича» кінця XVIII ст.), фамільному архіві Замойських, який зберігається в АГАД (Архів Головний Давніх актів) у Варшаві. Лист чорнобильського протопопа до Павші був писаний тогочасною українською мовою, але копіїсти дещо її полонізували. Слід відзначити, що списки цього листа незначно різняться між собою, найважливіші різництвання ми винесли у примітки. На одному з документів є важлива приписка, яка свідчить про те, що Павша писав свої листи до князя Януша Радзивілла (1612–1655 рр.), віленського воєводи, польного гетьмана литовського, а з 1654 р. — великого гетьмана литовського, а до своїх

послань додав і лист чорнобильського протопопа. Інший список листів, позначених у нашій публікації номерами 1–3, ми виявили у фамільному архіві Замоївських (Архів Головний Актів Давніх у Варшаві, ф. «Архів Замоївських». — № 3036), а також у зібранні Русецьких (Держархів у Кракові, № 31). Існують ще деякі списки. Так, нам вдалося виявити список листа С. Павші до Я. Радзивила від 11 січня 1654 р. у рукописі № 991 (арк. 443 зв.) Курницької бібліотеки, мікрофільм якого зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві (відділ мікрофільмів, № 37233). Згадані п'ять документів дійшли до нашого часу в польськомовних копіях та перекладах. Ми подаємо тексти у головних варіантах. Так, лист чорнобильського протопопа подаємо і за списком із зібрання Русецьких, який зберіг особливості української мови, і сполонізований, з погляду мови, список з «тек Нарушевича». Але справа не тільки в мові. Списки листів взаємно доповнюють один одного, і тому ми їх подаємо для повноти картини.

Уже з першого погляду видно, що дані документи подають інший образ Переяславської ради, ніж у звіті Бутурліна. Стає очевидним, що багато хто з жителів України вороже зустрів навіть саму думку про присягу московському цареві й тому ухилився від неї, що Хмельницькому доводилося силою змушувати людей до присяги, що люди часто називалися, присягаючи, не своїми іменами, а це, звичайно, уневажлювало присягу. Документи проливають світло на умови договору, які обговорювалися в Переяславі, але не були зафіксовані на письмі (це було зроблено, і то не по всіх пунктах, пізніше, під час переговорів у Москві послів Української держави).

Вимоги Москви здійснити нове хрещення українців, заборонити їм користуватися дорогим одягом та взуттям, заборонити винокуріння й уживання тютюну тощо викликали особливу нехоть. Хоча в основі цих даних лежать чутки, однак вони досить точно фіксують наміри царського уряду. Розкол українського суспільства щодо союзу з Московією, протести й виступи проти гетьмана, московських воєвод змусили царський уряд маневрувати та йти на поступки. Так, він відмовився від наміру заново охрещувати українців, заборонити тютюн, а спроби заборонити винокуріння в Україні чинилися тільки з XVIII ст., та й то безуспішно. Лист Тишкевича засвідчує, що царський уряд навіть пообіцяв відпустити на польський бік кордону тих українців, котрі не хотіли коритися Москві. Другий лист Павші свідчить про страту за наказом Хмельницького київського полковника Пішка нібито за його симпатії до князя Радзивілла й поставлення на його місце свого родича — Павла Яненка-Хмельницького; про те, що селяни й міщани ряду міст і сіл північної України стали переходити під литовську зверхність, що, без сумніву, було реакцією на укладення союзу гетьмана з Московією.

Звичайно, й опубліковані нижче документи не позбавлені певних неточностей, часом викликаних недостовірними чутками, на що нами вказано в передмові та коментарі, але не можна недооцінювати даної, в цілому достовірної, інформації. Використання цих джерел поряд з уже відомими дасть змогу повніше й об'єктивніше відтворити

№ 1

**Лист чорнобильського протопopa
до чорнобильського підстарости**

1654, лютого 6 (січня 27), Чорнобиль

Bez mała już ne ostatni raz do was, w. m. panów, piszu i zdrowie waszoje naweczaju i was samych ostatni raz w Czarnobyłu składałem, prosiłem usilnie Hospoda mojego, żeby dobre reczy stały się, jako wizu złe, bo wydał Chmielnicki wszych nas w newolu moskowskomu caru po Wołodymir i po Turow i jeszcze, co dalej. Sam z Wojskiem swoim przysiał kozackim i misto Kijow siłoju pod mieczowym karaniem do toho przywiół, że przysiehlі wsi, tolko duchowenstwo nie przysiehało, a tu wsi miasta i miasteczka przysiehały^a; sam ohłedałem oczyma moimi nieszczasnymi, jak moskwa Kijów najeżdżała; od cara moskowskoho osoby takie byli, jako może bydź na imia starszy Wasilej Wasilewicz Buturlin, blizny bojarin carskoho weliczestwa, namisnik twierdzki, okoliczny i namisnik narewski. Druhy Iwan Wasilewicz Olifirow, dumnij diak, treti Ławryn Łopuhin, czetwerty stolnik carski i z nimi było tисec koni moskwy, kozakow pułkow dwa przed horogwami ich proważono dewet turków ubranych w kapy. Potym sli ich korohwy, barzo slicznie ubranych, czerwono rabye, na odnoj łew, na druhej — odnorożec, na tretej — ryba morskaja z twariu panenskoju w korune. Potym proważono osm turków w srebro hołownoje ubranych, po samaju zemlu, za tymi końmi szli sami piechotojuż w Złotyje worota, hde ich spotykał otec metropolita^b, obumierał, jeszcze był z nimi archimadrit z stolicy, sam rotu czytał, a mieszczanie przysiahali, protopopy z stolice moskowskiej i inszyje czerncy i dyakony w aparatach szumnych byli, a het-

^a У цьому списку копіїст пропустив такий рядок, який є у списку в рукописі № 3036 з архіву Замойських: «Не знаю, що буде з Чорнобилем, бо, вважай, неодмінно мусять це вчинити».

^b У цьому списку копіїст пропустив такий рядок, який є у списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських: «і все духовенство, яке за сльозами світу не бачило, а їх мосьть отець митрополит».

man sam ne był. Wojewoda moskiewski na Kijow ide w stu tysięcy nimcow po desiat tysięcy moskwy^c, tykoż których hostej k sobie wrychłe hłedyte i pilno w ostrożnocy się miejте. Duncow sorok tysięcy majet byty, kozakow ośmdziesiąt tysięcy^d, tyje protyw ordy, car sam z stolicy jużе ruszył się ze wsieju potuchoju pod Smoleńsk^e. List moj wsim p. panom^f oznajmite moim, a mene w łasce swojej pańskiej chowajте, żebym ja od was bezpieczny był zdrowia swoho w Czarnobyłu. Czarnobyl zajachał stolnik carski Wasiliej Petrowicz Kukin d. 24 january^g. Proszu listow żadnych do mene ne piszycie, żebym marnie nie zginuł, bo wsiuhda załohy, аłe ja ostatnim płacom moim was wsich żehnaju i przyjańni mojej oświadczaju, budте łaskawi na mene do ktorych łask pilen oddaju się, а car obiecuje po sobie, kto добrowolnie poddast się i ochrystit się i jeszcze nad to prawo potwierdzity obiecujет^h

Pisan 27 january anno Dni 1654.

(Держархів у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — Арк. 223. Текстові передує заголовок, зроблений копіїстом: «*Copia listu ojca protopopy czarnobylskiego, pisany do podstarościego czarnobylskiego*», тобто: «Копія листа отця чорнобильського протопопа, писаного до чорнобильського підстарости».

Вважай, що чи не останній раз я пишу до вашмостей, моїх милостивих панів, і бажаю вам доброго здоров'я. А вас самих востаннє я бачив у Чорнобилі й просив Господа мого, щоб сталися добрі справи. Але, як бачу, зло діється, бо Хмельницький видав нас усіх у неволю московському цареві, видав по Володимир і по Туров і ще далі. Він сам присягнув зі своїм військом і привів місто Київ під загрозою карання мечем до того, що присягли [усі], тільки духовенство не присягало, а тут всі міста й містечка присягали^h. Я сам бачив своїми нещасними очима, як Мо-

^c Даний фрагмент («по десять тисяч москви») у списку з рукопису 3036 архіву Замойських подано точніше: «а москвинів тільки 50 [тисяч]».

^d У списку рукопису № 3036 з архіву Замойських вказана інша кількість козацького війська «двадцять тисяч».

^e У цьому списку копіїст пропустив такий рядок, який є у списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських: «Усіх оцих скоро сподівайтесь до себе».

^f У списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських цей фрагмент подано дещо в інший спосіб: «мостивим панам і добродіям».

^g У списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських цей фрагмент подано дещо в інший спосіб: «у четвер, 6 січня, однак до нас не їхав, бо був би тоді в наших руках».

^h Закінчення листа подано в списку з рукопису № 3036 архіву Замойських в інший спосіб: «Було з ним 5 хоругов людей, уже довідалися про те й пильнували [тебе]. Було крику й плачу, коли міщан гнали до присяги. Цар обіцяє зберегти права, маєтності тим, хто добровільно перейде на його бік і охреститься, а крім того, обіцяє додати ще прав. При цьому віддаюся твоїй милості».

сква наїхала до Києва. Від царя були такі поважні, як тільки може бути особи: старший на ім'я Василь Васильович Бутурлін, ближній боярин царської величності, намісник тверський, окольничий і муромський намісник. Другий — Іван Васильович Оліфіров, думний дяк, третій — Лаврін Лопухін, четвертий царський стольник^[iii] і з ними було 1000 кінних московитів, два полки козаків, перед їхніми [послів] корогвами вели дев'ять турецьких коней, вбраних в попони. Потім йшли їхні корогви, дуже гарні, червоно-рябі. На одній було зображено лева, на другій — єдинорога, на третій — морська риба з жіночим обличчям, у короні. Потім вели вісім турецьких коней, пишно вбраних у срібло по саму землю. За цими кіньми самі послі йшли пішки через Золоті ворота^[iiii], де їх зустрічав отець митрополит^[v] непритомнів. А ще з ними був архімандрит зі столиці [Москви], котрий сам читав текст присяги^[vi], а міщани присягали. Протопопи зі столиці й інші чернці та дякони були в пишних ризах. Самого гетьмана не було. Московський воєвода йде на Київ з 100 тисячами німців, по десять тисяч москви. Оцих гостей невдовзі сподівайтесь до себе в гості й будьте дуже пильні. Донців має бути сорок тисяч, козаків — вісімдесят тисяч. Ці йдуть проти орди. Сам цар уже виступив зі столиці з усією потугою під Смоленськ^[vii]. Прочитай цей мій лист усім панам, а мене збережи в своїй панській милості, щоб я був убезпечений вами і в Чорнобилі не був під страхом смерті. Чорнобиль зайняв царський стольник Василь Петрович Кікін^[viii] дня 24 січня. Прошу жодних листів до мене не писати, щоб я не згинув марно, бо всюди стоять залоги, але я своїм останнім плачем прощаюся з усіма вами і освідчую свою приязнь, будьте ласкаві до мене. Старанно віддаюся вашим милостям. А цар обіцяє від себе, що хто добровільно піддасться й охреститься, то ще крім цього обіцяє підтвердити право.

Писано 27 січня року Божого 1654.

№ 1-а

Bez mała już nie ostatni raz do wasmościow, moich mościowych panów, piszę i zdrowia dobrego nawidzam i was samych koniecznie ostatni raz w Czarnobyłu oglądałem, prosiłem Hospoda mojego, żeby dobrze reczy stały, jako widzę złe, bo wydał Chmielnicki wszystkich nas w newolą moskowskomu caru po Włodimir, po Turow i jeszcze dalej. Sam z Wojskiem swoim przysiągł i miasto Kijów srodze pod miecznym karaniem do teho przywiódł, że przysięgli, tylko duchoweństwo nie przysięgało, a te wszystkie miasta i miasteczka przysięgły. Nie wiem, co iz Czarnobyłem będzie się działo, bez mała koniecznie to muszą uczynić. Sam ogłądałem oczyma moiemy nieszczesnymi, jak moskwa Kijów najeżdżała; od cara osoby takie były szumnie, jako może bydź, na imia starszy Wasił Wasiłewicz Butyrolin, blizny bojarzyn carskiego weliczenstwa, namiesnik twierdzki, okolicny i

namiesnik murowski. Druhy Iwan Wasilewicz Olferesow, dumny dziak, trzeci Łarion Łupiechin, czwartetyński stolnik carski i z nimi było tysiiąc koni moskwy, dwa pułki kozaków, przed chorągwiamy ich prowadzano dziewięć turków ubranych szumno w kapy, srebro hołownie. Potym szli ich korochwy, barzo sliczne, czerwono rabye, na jednej łew, na drugiej — jednorozce, na trzeciej — ryba morska z twarzą panenską w koronie. Za tymi chorągwiamy sami szli piechotą u Złote wrota, gdzie ich spotykali ociec metropolit i wszystkie duchowieństwo, którzy za lzami świata nie widzieli, aż z dziaki ich mć ociec metropolit obumierał; jeszcze z nimi był archimandryd, który rotę czytał z stolice, gdzie mieszczanie przysięgali — Protopopa z stolicy i inszych czerni i dziakowie w apparatach szumnych byli, a hetman sam ne był. Wojewoda na Kijow, moskiewski, idzie w stu tysięcy niemców, pięćdziesiąt moskwy tylko, z których hości wrychłе spodziewajcie k sobie i pilno w ostrożności miejcie się. Duncow sorok tysięcy, kozaków ośmdziesiąt tysięcy, te przeciw ordy, a car już sam z stolicy ruszył ze wszystką potęgą pod Smoleńsk. A tego wszystkiego wrychłе się spodziewajcie i list moj wszystkim mościwym panom i dobrodziejom oznajmij, a mnie w łasce swojej pańskiej chowajcie, żeby ja od was był bezpiecny zdrowia w Czarnobyłu. Czarnobyl zajachał stolnik carski Wasil Petrowicz Kikin we czwartek szostego january. Dobrześ uczynił, żeś do nas nie jachał, bo byłbyś w ręku, było z nimi pięć chorągwi ludu i już o tobie wiadomośc wzięli byli i pilnowali; było krzyku i płaczu, gdy do przysięgi mieszczan gnano. Car obiecuje się przy prawach i majątnościach zadzierzać, kto się dobrowolnie przeda i ochrzcie się i insze nad to prawo potwierdzać. Przy tym łasce się twojej oddaje. Z Czarnobyła dnia dwudziestego siodmego january.

Бібліотека Чарторийських. — Відділ рукописів. — № 147. — С. 407–408. — Текст даного списка передує наступний заголовок, зроблени копіістом кінця XVIII ст.: «1654 d. 27 january. Ex ms. arch. Rad. Niesw. Kopia listu z Czarnobyła de data 27 januar.», тобто: «1654, дня 27 січня. З манускрипту архіву Радзивіллів у Несвіжy. Копія листа з Чорнобиля від 27 січня».

Вважай, що чи не останній раз я пишу до вашмостей, моїх милостивих панів, і бажаю вам доброго здоров'я. І вас самих врешті востаннє я бачив у Чорнобилі й просив Господа мого, щоб сталися добрі справи. Але, як бачу, зле, бо Хмельницький видав нас усіх у неволю московському цареві, видав по Володимир, по Туров і ще далі. Він сам присягнув зі своїм військом і суворо привів місто Київ під загрозою карання мечем до того, що присягли, тільки духовенство не присягало, а ці всі міста й містечка присягли. Не знаю, що вже з Чорнобилем буде діятися, вважай неодмінно це мусять вчинити. Я сам бачив своїми нещасними очима, як Москва в'їжджала до Києва. Від царя були такі

поважні, як тільки може бути особи: старший на ім'я Василь Васильович Бутурлін, ближній боярин царської величності, намісник тверський, окольничий і муромський намісник. Другий — Іван Васильович Оліфіров, думний дяк, третій — Ларіон Лопухін, четвертинський царський стольник і з ними було тисяча кінних московитів, два полки козаків, перед їхніми корогвами вели дев'ять турецьких коней, пишно вбраних в попони [та] головне срібло. Потім йшли їхні корогви, дуже гарні, червоно-рябі. На одній було зображено лева, на другій — єдиногорів, на третій — морська риба з жіночим обличчям, у короні. За цими корогвами самі посла йшли пішки в Золоті ворота, де їх зустрічали отець митрополит ш все духовенство, котрі за сльозами світла не бачили з[?] дяками, їх мосьть отець митрополит непритомнів. А ще з ними був архімандрит, котрий сам читав текст присяги із столиці, де міщани присягали. Протопоп зі столиці й інші чорне [духовенство] та дяки були в пишних ризах. Самого гетьмана не було. Московський воєвода йде на Київ з ста тисячами німців, а москви тільки п'ятдесят. Оцих гостей невдовзі сподівайтесь до себе в гості й будьте пильні. Донців сорок тисяч, козаків — вісімдесят тисяч. Ці йдуть проти орди. Сам цар уже виступив зі столиці з усією потугою під Смоленськ. Цього всього невдовзі сподівайтесь і лист мій всім мостивим панам і добродіям ознайми, а мене збережи в своїй панській милості, щоб моє життя було забезпечене вами в Чорнобилі. Чорнобиль зайняв царський стольник Василь Петрович Кікін в четвер шостого січня. Добре вчинив, що до нас не їхав, бо був би в руках [іх]. Було з ними п'ять хоругов війська і вже про тебе взяли відомість і підстерігали. Було крику й плачу, коли до присяги гнали міщан. Цар обіцяє утримати при правах і маєностях тих, хто добровільно перейде [на його бік] і охреститься і ще крім цього [обіцяє] підтвердити право.

При цьому твоїй милості віддаюся. З Чорнобиля дня двадцять сьомого січня.

Коментарі до документу № 1

[i] Більшість присягаючих у Києві здійснило цей акт 26 січня, а решта — 29-го. Тут і далі датування подається за новим стилем.

[ii] Даним посольством керували Василь Васильович Бутурлін, боярин, тверський намісник, та Іван Лопухін. У складі посольства були також 9 царських стольників, у т. ч. і Василь Петрович Кікін, відомий дипломат, який відіграв неабияку роль у даному посольстві. Очевидно, через це автор листа вважав, що Кікін теж очолює посольство. Слово «четвертинський» є помилкою копіїста, бо мало бути «четвертий».

[iii] Згідно з царським наказом, посольство Бутурліна мали супроводжувати 200 московських стрільців на чолі зі своїм головою Артамоном Матвеевим. Збройний ескорт Бутурліна прибув до Києва з Переяслава 26 січня. Перед міським валом його зустрів київський митрополит Сильвестр Косов, архімандрит Києво-Печерської лав-

ри Йосиф Тризна, чернігівський єпископ Зосим та інші духовні особи. Після цього всі поїхали до Золотих воріт, між ними й Софійським собором зібралася основна маса київського духовенства. Так описує зустріч статейний список В. Бутурліна (Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. — М., 1954. — С. 478–479).

- [iv] Мається на увазі київський митрополит у 1647–1657 рр. Сильвестр Косов.
- [v] До складу посольства Бутурліна пізніше приєдналися представники російського духовенства на чолі з Прохором, архімандритом Преображенського монастиря в Казані, та Андріаном, протопопом Рожественського собору в Москві.
- [vi] Царський наказ воеводам, які вирушили до Києва, датований 10 лютого (30 січня) 1654 р. Щоправда, згідно з ним, у їхньому розпорядженні мала бути значно менша кількість війська. Однак майже вся російська потуга мала вступити у війну проти Речі Посполитої, сам цар очолив армію, котра рухалася на Смоленськ. Лист же відбиває досить достовірну інформацію про плани царського уряду щодо ведення кампанії, які були реалізовані тільки частково.
- [vii] В. Кікін був дійсно посланий приймати присягу до 22 міст Київського полку, серед яких на останньому місці значився Чорнобиль (Див. список українських полків і міст, складений представниками царського уряду (Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 517)). Однак ще 28 січня Кікін був у Києві, тому маємо, очевидно, помилку копіюста, який написав «січня» замість «лютого». 6 лютого 1654 р. припало на п'ятницю, а не на четвер.

№ 2

Лист шляхтича Семена Павші до віленського воєводи Януша Радзивілла

1654, 17 (7) або 12 (2) лютого, Мозир

Teraz od chorągwi pana smoleńskiego przy tak nagłym razie, wzięwszy towarzysza, do poczty słuckiej z tym listem do w. ksciej mości posyłam; przez którego w. ks. mość za pewną rzecz donoszę, jakobyś sam w. kscia mość swojemi oczyma raczył na to patrzeć, że ten zdrajca Chmielnicki przysięgę wykonał carowi moskiewskiemu w Perejasławiu z pułkownikami zadnieprskimi d. 22 januarę i odebrał od cara moskiewskiego przez tych czterech wojewodów i piątego archimandrytę upominki, to jest szablę, buławę i kilka par sorokow soboli; pułkownikom — po soroku soboli dano, a setnikom — po dwie parze soboli, attamanom — po parze. Po którym wykonaniu przysięgi mieszczan perejasławskich pędzono do przysięgi, której srodze się wzbraniłi i wojt tameczny w chorobę wpadłszy, gdy go kazano przyprowadzić, jako chorego, do cerkwi M (atki) Pereczystej, musiał przysięgę wykonać i z desperacyi trzeciego dnia umrzeć po tej przysiędze. Dobrowolnie Chmielnicki ustąpił ze wszystkimi dostatkami i dobytками swemi, wzięwszy coś armaty, poszedł do Mirgrodu, a ztamąd wszystkie stada i bydła nad Samar przepędzono. Pułkowi Perejasławskiemu i Niżyńskiemu swagrowi swemu Teteruchowi kazał prowadzić trzech

województw do Kijowa na odbieranie zamku, miasta i przysięgi od mieszczan, którzy trzeciego dnia, 6 februarii, w 6000 kozaków i w 500 moskwy do Kijowa weszli. Starszy wojewoda, wiedzieć nie mogę jaki był, tylko moi mnie doniesli, którychem był wyprawił, jeszcze przed Bożym Narodzeniem, do j. mci ojca metropolity, iż go mianowali starszego Mikita Mikiticz. Ten stanął u wojta kijowskiego Sumkowicza; drugi, Wasili Wasilewicz, stanął u Łewka, cechmistrza krawieckiego, na Szerokiej ulicy. A trzeci stanął u mieszczanina od Wyszogrodzkiej bramy, którym nieznaczną stacją z Boryszpola, Baryszkowki, Woronkowa i inszych miast, niemal do Kijowa przywieziono i moskwie oddano; z dział, gdy moskwa wieździała, pułkownik Pieszko kazał strzelać i onych w mieście przyjmował i dostatki im wszystkie dawał. Nazajutrz zaś obesłano wszystek magistrat kijowski i pospolstwo, aby szli do przysięgi, którzy bardzo się wzbraniłi i iść nie chcieli, ale że ich, jako bydło, kozacy pędzili. Magistrat w cerkwi murowanej Matki Peczystej w rynku przysięge wykonali według ich roty moskiewskiej wydanej i ten archimandryta owym tę rotę czytał; pospolstwo zaś jedno u ś (więte)go Spasa, drudzy — u ś(więte)go Mikity, trzeci zaś — u ś (wia)tej Peczystej na Bareski w też rotę przysięgę wykonali, ale nie własnym swym imieniem krczonym tak się mianowali i po onej przysiędze srodze na nią sarkali i Pana Boga proszą, aby jako najprędzej wojska jego królewskiej mci nastąpiły, ochoczno zdać się obiecują, a tę wolą carską, którą im publikowano, niewdziecznie przyjęli, to jest dana im kondcya, aby ochędostw prosty naród nie zażywał i w żółtym obuwiu nie chodził, przecz chodaków, a w siermiędze białogłowa wtaż, procz w swej robocie. Bawełnie abo kramnych płocien nie kazali zażywać, na co wszystko pospolstwo nie pozwoliło i wygładają, jako Boga, wojska j. k. mci. J. mc ociec metropolita nie pozwolił na przysięgę, tak też i ociec archimandryta i wszystko duchowieństwo, excipując się tym, że nie mamy consensu od patryarchy konstantinopelskiego. W tych dniach, wiedzieć nie mogę, jeżeli nie byli przymuszeni, bo jednak wiem, że taka deklaracya ich była. Pułk zaś Humański i Bracławski nie chciał z Chmielnickim komunikować i rozerwanie między tamtej Ukrainą stanęło połową. Z Kijowa zaś mieli dwaj wojewodowie 6 dnia praesentis wyjechać i do Czarnobyła jachać, zostawiwszy tam swego wojewodę w Kijowie, a po odebraniu Czarnobyła i zostawiwszy w nim załogę sotnia Browarską bardzo dobrą, zadnieprską, druga — Wyżgrodzka mirska, a trzecia Dymerską, i starszego jakiego moskwina, i osadziwszy dobrze Czarnobel, ztamtađ pułk Kijowski ma prowadzić wojewodę, wiedzieć nie mogę którego, na wojewodztwo Czerniechowskie, do którego mają Ostrze, Kowelce, Lubech i Łojów i już weszło jako mam pewną wiadomość od pana Bubkowskiego zbrojnie po sto człowieka na te pułki do Lubecza, bo mi o zym doniosł, że lubeczanie biegą z tym do mnie, dając mi o tym wiedzieć, który dziś i daty tego listu był u mnie, uchodząc z Brainia, od

кóryх brańcow nie masz więcej nad oóm mil do Czerniechowa, a 6 — do Lubacza; przeto rozumiałbym, żeby przez tych lubaczan, jako i inszych wysłanych a życzliwym w Ukrainę tak zadnieprską, jako i połową, dla zbuntowania pospolstwa dla j. k. mći, jakoż tym lubaszanom łaskę w. ksca mość, a przy tym i nadane wolności od j. k. mći za pomocą w. ks. mći będą ofiarował i przez list w. ks. mći odniosą utwierdzenie łaski w. ks. mći. Doniesli mi też o tym kupcy petrykowscy, którzy byli w Kijowie, iż o tym słyszeli, że ma potężną załogę moskwa na Kijow założyć, druga — na Czerniechowie, trzecia — na Pereasławiu. Mam zalo (?), że i w. ks. mość zechcesz tu, do nas ludzi co jezdnych, a dragonii przyczynić, bo tego pilna potrzeba. Rozumiałbym tak też i do tej armaty municyi rozkazać, co więcej przysłać, bo przy mnie została tylko więkша połowica becзки prochu, a jedna sztuka ołowiu, a tu już potrzeba, od tak bliskiego sąsiada często gości do siebie wygładać. Na naszej czułości i pilnej ostrożności nic nie zchodziło i nie zchodzi.

Бібліотека Чарторийських. — Відділ рукописів — № 147. — Копія кінця XVIII ст. — С. 473—477. Текстові листа передую заголовок, зроблений рукою копіїста: «1654, 2 febr. Kopia listu pana Pawsze do kscia j. mći wojewody wileńskiego z Mozyra d. 2 februari 1654.», тобто: «1654, дня 2 лютого. Копія листа пана Павші до князя його мості віленського воєводи з Мозиря дня 2 лютого 1654».

При цій раптовій okazії я взяв оцього товариша з хоругви пана смоленського й посилаю з листом до вашої князівської мості до случької пошти. Через нього доповідаю вашій княжій мості достовірну річ так, як ніби сам ваша княжа мость своїми очима зволив на це дивитися, що цей зрадник Хмельницький разом із задніпровськими полковниками виконав московському цареві присягу в Переяславі дня 22 січня^[i] й дістав від московського царя через посередництво отих чотирьох воєвод і п'ятого, архімандрита, подарунки, тобто шаблю, булаву і кілька пар сороків соболів. Полковникам дісталосся по сороку соболів, сотникам — по дві пари, отаманам — по парі. Після виконання присяги [Хмельницьким і полковниками] переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий вїт [аж] захворів, коли його, хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці^[ii]. Він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги. Хмельницький добровільно відступив з усім своїм добром і здобиччю, взявши трохи гармат, пішов до Миргорода^[iii], а звідти було пригнано всі стада (коней) і бидла над Самару. Переяславському полковникові й ніжинському, своєму швагру, Тетері^[iv] наказав провести трьох воєвод до Києва, щоб ті оволоділи замком, містом, а також прийняли присягу від міщан. Оці на третій день, 6 лютого^[v], з 6000 козаків і 500 москви ввійшли до Києва. Не знаю, хто є старшим воєводою. Але мої люди,

котрих я відправив до Києва ще перед Різдом Христовим до його мості отця митрополита, донесли, що того старшого називали Микита Микитич.

Цей став у київського вїта Сомковича. Другий, Василь Васильович^[vi], став у Левка, кравецького цехмістра, на Широкій вулиці. А третій став у міщанина біля Вишгородської брами. Їм призначили незначне утримання з Борисполя, Баришівки, Воронкова й інших міст, яке майже до Києва привезли й віддали Москві.

Коли Москва в'їжджала, то полковник Пішко наказав стріляти з гармат^[vii], приймав їх у місті й усякі достатки їм давав. На другий день було сповіщено весь київський магістрат і посполство, аби йшли присягати. Ті дуже впиралися й не хотіли йти, але їх, як бидло, гнали козакки. Магістрат учинив присягу в мурованій церкві Пречистої Богородиці, на ринку, згідно з [текстом] московської присяги. І цей [московський] архимандрит читав їм цю присягу. Посольство ж присягало одні — у церкві Святого Спаса, другі — у Святого Микити, треті ж у церкві Пречистої Богородиці на Барезкі [?]^[viii] за тим же текстом присяги. Але вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем, а після цієї присяги дуже на неї нарікали й Господа Бога просять, аби якнайшвидше прийшли війська його королівської мості. Вони обіцяють охоче піддатися йому. А ту царську волю, котру їм було оголошено, вони прийняли невдячно. Їм була дана така кондиція, щоб простолюд не вживав дорогих речей і не ходив у сап'янцях, а тільки в личаках та в серм'ягах, а жінкам — то само, й то саморобних, бо не дозволили вживати бавовняних тканин або купованих полотен. На все це посполство не погодилося, і виглядають, як Бога, війська його королівської мості. Його мосьть митрополит не дозволив присягати, так само, як і отець архимандрит, і все духовенство, пославшись на те, що не мають згоди від константинопольського патріарха. Не знаю, чи не були вони примушені до цього на днях. Знаю тільки те, що таким було їхнє [духовенства] рішення. Уманський і Брацлавський полки, не хотіли бути [у ньому] з Хмельницьким і їхати задля цієї присяги до Переяслава. У тій Україні стався розкол наполовину. Два воєводи мали виїхати з Києва 6 числа цього місяця й прибути до Чорнобиля, залишивши свого воєводу в Києві. Взявши Чорнобиль, вони повинні були поставити гарнізоном там дуже добру Броварську сотню, задніпрську, другу Вишгородську, мирську [?], а третю — Димерську, а над ними старшим якогось московита, добре укріпивши людьми Чорнобиль. А звідти Київський полк має вести на Чернігівське воєводство воєводу^[ix], але не знаю якого. Йому мають Остер, Кролевець, Любеч і Лоїв [підпорядкуватися]. Уже, як маю певну відомість від пана Бубковського, увійшло збройних по сто чоловік для цих полків у Любеч. Він мені доповів, що любечани тікають з цією вісткою до мене,

даючи мені про це знати. Так і сьогодні, того ж числа, яким датовано й лист, був [він] у мене з Брагіна, бо й у Брагинщині велика тривога. А від цих брагинців не більш як 8 миль від Чернігова, а 6 — до Любеча. Отже, на мою думку, треба через цих любечан і інших, висланих до нас і зичливих [людей] в Україні, як Задніпровський, так і інший її половині, бунтувати поспольство іменем його королівської мості. Тому тим любечанам я обіцяв милість вашій княжій мості, а при тому й надію на вольності від його королівської мості з допомогою вашої княжої мості. А підтвердження милості вашої княжої мості вони отримують через лист вашій княжій мості. Доповіли мені також петриківські купці, котрі були в Києві: чули вони про те, що москва має поставити в Києві потужний гарнізон. Другий мають поставити вони в Чернігові, а третій — у Переяславі. Чи не зволиш ваша княжа мость прислати сюди до нас трохи кінних людей та драгунів? Думаю, то було б добре прислати сюди також якнайбільше гармат, боеприпасів, бо в мене є тільки більше половини бочки пороху, один шматок свинцю, а тут уже треба частого сподівання приходу до себе в гості такого близького сусіда. Ми не втрачали і не втрачаємо нашої пильності й обережності.

№ 2-а

Інший список листа шляхтича Семена Павші до віленського воєводи Януша Радзивілла

1654, 11 (1) лютого, Мозир

Już to rzecz pewna i jakobyą w. ks. m. sam na to oczyma swemi patrzył, że Chmielnicki przysięgę wykonał carowi moskiewskiemu w Perejaślawiu z pułkownikami zadnieprskimi die 22 januarii przez tych czterech wojwodów, to jest Mikita Mikitycza, Wasila Wasilewicza i inszych, których imion i przezwisk wiedzieć nie mogę; od których jako odebrał upominki, szable bałatową i kilka par szorokow soboli, pułkownicy zaś po szoroka, setnicy — po dwie parzę, attamanam — po parze soboli. Zaraz wiadomo do takowej że przysięgi, jednych dobrowolnie idących, a drugich przymuszonych i przyniewończonych ludzi wyzszej i nizszej conditiej. Po tej przysiędze dobrowolnie ustąpił Chmielnicki z Czehryna, Sobotowa i innych miast, sam po żonę jachał, z którą synowa swoją Tymoszową wziąwszy, za Dniepr ze wszystkimi dostatkami i dobytками swemi, z coś niewiele armaty, poszedł do Mirgrodu, a ztamtąd wszystkie stada i bydła nad Samar pędzono. Pułkowi Perejaślawskiemu i Niżeńskiemu kazał prowadzić mianowanych wojwodów do Kijowa na odebranie zamku miasta i przysięgi od mieszczan tamecznych. Tam 6 februarii w 6000 kozaków, a w pięćset moskwy weszli cisz wojwodowie, którym z okolicznych miast statią naznaczono. Z dział,

gdy wiedzała Moskwa, pułkownik Płeszeko bić kazał i onych w miejsce przyjąwszy, wszelakie dostatki dawał. Nazajutrz wzbraniających się urząd i pospolstwo, kozacy do przysięgi, której Moskwa rotę wydała, pędzili. A między inszemi plebs tameczna srodzie sarka, że im te woła carską, predko po wykonanej przysiędze, publikowali: aby ochędostwa prosty naród nie zażywał i w żółtym obowiu nie chodził, procz chodakow a siermiegi, białęgłowy w tasz, procz swojej roboty, bawelnie ani kramnych płocien nie kazali zażywać. Ociec metropolita, ociec archimandrita i wszystko duchowieństwo nie pozwolili na przysięgę, wymawiając się, że żadnego consensu nie mieli od patriarchy constantinopelskiego. Pułk Braclawski i Humański nie chciał z Chmielnickim communicować i na te przysięgę do Perejasławia jachać, i rozerwanie miedzy tamtej Ukrainy połowa stanęło. Ku Czarnobyłowi, Łojowu i inszym tam poblížszym miastom i kurnikom zbliżają się załogi. Dla czego nic nie wątpie, że w. ks. mość zechcesz i draganiej przyczynić, bo tu już potrzeba od tak bliskich samsiad idzie (?) wyglądać, w czym na naszej czulości i ostrożności namniej nie chodzi.

Національна бібліотека у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — № 37233. — Мікрофільм з рукопису № 991 відділу рукописів Курницької бібліотеки. — Арк. 443 зв. — Копія. Тексту листа передує заголовок, зроблений копійстом: «List rotmistrza p. Pawsze (do) kscia j. m. p. wdę witeńskiego z Mozyra die 11 januarii 1654 o transactiej Chmielnickiego z Moskwą, poddaniu się Ukrainy, Kijowa, Czerniechowa i inszych, z duchowieństwa graeckim przestrzegający», тобто «Лист ротмістра пана Павші до князя його мость пана віленського воєводи. З Мозиря, від 11 січня 1654 р., про угоду Хмельницького з Москвою, піддання України, Києва, Чернігова та інших, з пересторогою від грецького (православного. — Ю. М.) духовенства».

Це вже достовірна річ так, ніби сам ваша княжа мость своїми очима звелів на те дивитися, як цей Хмельницький із задніпровськими полковниками виконав московському цареві присягу в Переяславі дня 22 січня^[x]. Від отих чотирьох воєвод, тобто Микити Микитича, Василя Васильовича та інших, котрих імен і прізвиськ не можу знати, взяв подарунки, булатну шаблю, кілька пар сороків соболів. Полковникам дісталось по сороку соболів, сотникам — по дві, отаманам — по парі соболів. Тут же вели до цієї присяги людей вищих і нижчих станів, одних добровільно йдучих, інша их примушених та приневолених. Після цієї присяги Хмельницький добровільно відступив з Чигирина, Суботова й інших міст, а сам поїхав по жону, з котрою свою синову, [дружину] Тимоша, взявши, за Дніпро з усім своїм добром і здобиччю, взявши трохи гармат, пішов до Миргорода^[xi], а звідти було пригнано всі стада [коней] і бидла над Самару. Переяславському й Ніжинському полкам наказав провести згаданих воєвод до Києва, щоб ті взяли замок міста і присягу від тамтешніх міщан. Туди 6 лютого^[xii] ці ж воєводи з 6000 коза-

ків і 500 москви увійшли, котрим призначено утримання з довколишніх міст. Коли москва в'їжджала, то полковник Плешко наказав бити з гармат, а прийнявши їх у місті, давав їм всякі достатки. На другий день, [оскільки] уряд та посольство противилися, то козаки гнали [їх] до присяги, котру москва приймала. А між іншими місцевий плебс дуже нарікає [через присягу на Хмельницького], бо їм тут же по виконаній присязі було оголошено таку царську волю, щоб простолюд не вживав дорогих речей, е ходив у сап'янцях, крім личаків та серм'яги, жінкам також, хіба що саморобних [тканин], а бавовняних та покупних тканин заборонили вживати. Отець митрополит, отець архімандрит і все духовенство не дозволили присягати, відмовляючись тим, що не мали на це ніякої згоди від константинопольського патріарха. Полк Брацлавський та Уманський не хотів зноситися з Хмельницьким і їхати на цю присягу до Переяслава. У тій Україні стався розкол наполовину. До Чорнобиля, Лоєва й іншим там ближчим містам і курникам (так іронічно Павша називає містечка. — Ю. М.) підходять війська. У зв'язку з цим не сумніваюсь, що ваша князівська мосьть захочеш сюди, до нас, прислати кінноту та драгунів, бо тут вже треба таких близьких сусідів сподіватися, що ніскільки не зменшить нашої пильності й обережності.

Коментарі до документів №№ 2, 2-а

- [i] Дату вказано помилково, бо Хмельницький присягав цареві 18 січня 1654 р. за новим стилем. За іншим списком листа дату (27-го) теж вказано помилково.
- [ii] Мається на увазі соборна церква Успіння Пресвятої Богородиці.
- [iii] Теоретично Хмельницький міг бути в Миргороді в проміжку між 24 та 26 січня 1654 р., однак якихось інших даних, які б стверджували цей факт, у джерелах поки що не знайдено. За іншим списком ще стверджується, що Хмельницький побував у Чигирині й Суботіві.
- [iv] Тут дещо плутана інформація. Переяславським полковником був Павло Тетеря, ніжинським — Іван Золотаренко, сестра якого, Ганна, була дружиною гетьмана Богдана Хмельницького.
- [v] За іншим списком вказано дату 3 лютого, що вже ближче до істини. Насправді царське посольство, як говорилося вище, прибуло до Києва 26 січня.
- [vi] Якщо «Василь Васильович» — це, без сумніву, Бутурлін, то «Микита Микитович» — плід якогось непорозуміння. Очевидно, тут слід мати на увазі І. В. Олсуф'єва. Третій очевидно, Л. Д. Лопухін.
- [vii] Статейний список Бутурліна стверджує, що коли царські послы їхали від Софіївського собору до своєї резиденції, то при проїзді повз колишню резиденцію київського воєводи Адама Киселя там били з гармат (Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — №. 480).
- [viii] Як свідчить «Літописець» Дворецьких, козаки присягали в церкві Вознесіння Господня, а міщани з посольством у соборній церкві Пресвятої Богородиці, що стояла на ринку.

ix] Посольство Бутурліна вийшло з Києва на Ніжин 30 січня, а 6 лютого прибуло з Ніжина до Чернігова.

[x] Див прим. [ii].

[xi] Див. прим. [iii].

[xii] Див. прим. [iv].

№ 3

Лист шляхтича Семена Павші до віленського воєводи князя Януша Радзивілла

1654, лютого 21 (11), Мозир

Skoro mię zastała wiadomość z Czarnobyli od ojca tamecznego protopopy, który z umysłu za sześć mil do wsi czarnobylskiej z Toczystego Lesu^a zajachawszy, ten list dirigował do podstarościego swego, który ze mną zostaje. Dziś mi tego listu przyniesiono, który, po przeczytaniu onego tejże godziny, tak sam oryginał kistu oddanego, jako i kopia onegoż przepisawszy, dla lepszej wiary waszej kciej mości, pana mego i dobrodzieja, posyłam. Z onego wasza ksca mość wyrozumieć raczysz, co się tu w Ukrainach obudwu stało. To jednak w. ksciej mci donoszę, że pułk Kropiwiński^b i Pułtawski oderwał się od Chmielnickiego i nie chcieli przysięgać carowi moskiewskiemu i haniebny rozruch między pospolstwem stanął, i ci hultaje jednego czasu^c przy braniu owśa, gwałtownie kijami moskwy niemało pohłasowali i owies od nich odebrali i sam Chmielnicki w strachu niemałym pozostał i to mu doniesli, że my za kotki nie będziemy dusz naszych przedawali, jakoś się ty sprzedał i pana swego zdradził. Od czarnobylców bardzo niewiele przez gwałt przysięgę odebrali, ale tameczni mieszczenie niewdziecznie moskwę przyjawszy, po różnych miastach i miasteczkach rozjachali się i wyglądają, jako Boga, wojska; i o tym donoszą, że wszystka Ukraina tego sobie życzy. Ociec metropolita i archimandryta kijowscy jeszcze nie przysięgali i przysięgać nie chcą i z tym się deklarowali, że wolą pomrzeć, niżeli przysięgę carowi moskiewskiemu oddać i przy tej deklaraciej swej zostali. To też waszej ksciej mości donoszę, że 4 februarii orda znowu w Ukrainę wpadszy, w samej Białej Cerkwi bywszy, niemało szkod poczyniła i nazad się

---

^a У списку з архіву Замойських ця назву подано дещо інакше: «Stekolisza» (Стеколіша).

^b У списку з архіву Замойських цей полк названо помилково «Крзыwieński» (Кривенський), хоча не виключено, що дану назву подано за іменем Кривенка, котрий був певний час в період Національно-визвольної війни брацлавським полковником.

^c У списку з архіву Замойських тут збережено дуже важливу деталь: «w gynku Perejasławskim» (у переяславському ринку).

powrócili. Pułk Humański nie mało im zabiom (?) na Kamieńbrodzie^d odgromił. To też mi z Zadnieprza zapewne przyniesiono, jakoby kałmucka orda z dońcami pod niebytność hańską, gdy był z Chmielnickim, nie małą szkodę w Krymu poczynili, tę mi nowinę zapewną przyniesiono, o której waszej ksciej mości dobrodziejowi donosze.

Бібліотека Чарторийських у Кракові. ВР. — № 147. — С. 383–384. Копія к. XVIII ст. Текстові листа передус заголовок, зроблений копіїстом: «*Kopia listu pana Pawsze, rotmistrza j. k. mści, do kscia j. mści wojewody wileńskiego*», тобто: «*Копія листа пана Павши, ротмістра його королівської мості, до князя його мості віленського воєводи*». Інший список даного листа виявлено нами: АГАД. — Ф. «Архів Замойських», № 3036. — С. 174–175. Він є чітко датованим 11 лютого 1654 р. У даному списку є деякі відмінності від того тексту, що взятий за основу публікації. Вони зазначені нижче.

Як тільки дійшла до мене відомість з Чорнобиля від тамтешнього отця протопопа, котрий, спеціально приїхавши з Точистого Лісу до чорнобильського села і подолавши при цьому 6 миль, скерував оцього листа до свого підстарости, який знаходиться при мені. Сьогодні мені було принесено цього листа. Прочитавши його, я тут же посилаю заради ліпшої відомости вашої князівської мості, мого милостивого пана добродія як сам оригінал мені відданого листа, так і його копію, котру я переписав. З нього ваша князівська мость зволиш зрозуміти, що тут, в обох Українах^[1], сталося. Доповідаю однак вашій князівській мості і то, що Кропивенський і Полтавський полки відірвалися від Хмельницького, не хотіли [козаки] присягати московському цареві й виникли ганебні заворушення. Одного разу ці гультяї під час брання вівса [московитами] раптово побили киями чимало москви, й забрали в них овес. Сам Хмельницький перебуває у великому страху. Оце йому сказали, що «ми за кішки не будемо наших душ продавати, як ти сам продав і зрадив свого пана». Силою взяли присягу в чорнобильців і то від небагатьох, а тамтешні міщани, невдячне прийнявши москву, роз'їхалися по різних містах і містечках і виглядають війська [Речі Посполитої], як Бога. Доповідаю й про те, що й уся Україна зичить того ж самого. Отець митрополит і архіандрит київські ще не присягнули й присягати не хочуть і з тим декларувались що воліють померти, ніж присягати московському цареві. З цієї декларацією вони [й досі] залишилися. І то вашій князівській мості доповідую, що 4 лютого орда знову напала на Україну й, будши в самій Білій Церкві, учинила немало

^d У списку з архіву Замойських даний топонім названо явно помилково: «*Kijowsym brodzie*» (Київському броді); між тим йдеться про місто в тодішньому Білоцерківському полку, нині — на території Черкащини.

шкоди й назад повернулася. Уманський полк немало в неї ясиру [?] відбив на Каміньброді (Кам'яному Броді. — Ю. М.). І то також принесено мені з Задніпря^[i], як певне, що нібито калмицька орда з донцями від час відсутності хана, коли він був з Хмельницьким, вчинили немалу шкоду в Криму. Оцю новину мені було принесено як достовірну, про яку я доповідаю вашій князівській мості добродієві.

Коментарі до документу № 3

[i] Під «двома Українами» треба розуміти в даному контексті правобережну і лівобережну частини Гетьманщини.

[ii] «Задніп'ям» називали Лівобережну Україну.

№ 4

Лист чернігівського воєводи Єжи Тишкевича до коронного канцлера Стефана Корицінського

1654, березня 1, Войславичи

Powróciwszy od j. mści pana sãdeckiego, zastałem posłańców moich, którzy się powrócili od Chmielnickiego i z chudob moich infectis rebus, bo ten zdrajca, rozerwawszy ligę z hanem, sam i Ukrainę oddał w ręce cara moskiewskiego, gdzie przy moich posłańcach podał Kijów, oddał wszystkę Czernigowszczyznę, Kijów i Braclaw aż po samę Teterew, gdzie różni ponajeżdżali moskalowie, aż do Pawołoczy, odbierając possessiones nostras. Pan Bóg nas coraz większym przynasładuje karaniem, strzeż Boże, żeby aż nie do ostatniej zguby Rzptej i nas samych. Mamy praeoculis upadek, pono siła tam takich na sejmie, co tego wiedzieć nie chcą, zaż to nie sejmowe awizi i rzecz sama rada mi by się nie bawić, poniechać priwaty, przemilczyć choć do boli, wolniejszymu czasowi exorbitancye połecić, a teraz junctis viribus za ręce się wzięwszy, praevenire hostem, aniżeli radami się bawić, około Lublina przyjmować nieprzyjaciela, bo go pewnie po Wilkiej nocy we dwie, najdalej lub trzy niedzieli, będziem mieli koło Lublina, jako moi wyrozumieć mogli, byłby i prędzej, tylko na tamtę wojska patrzą, które szły ku Smoleńsku, Połockowi, aby siły nasze roztargnąwszy, mogli facilius nas podejść. Chmielnicki sam ledwo nie sub custodia, conferencyi mu z ni z kim nie pozwalają, kozacy też samo w sobie distrakti, nie wiedzą, gdzie się mają obrócić, patrzą na rzeczy, bo to publicatum od moskwy i kto chce lubo z chłopów, lubo z stłachty, lub z kozaków, bydź pod władzą moskiewską, aby się do nich wiązał, cum juramento, kto nie chce, aby za Te[te]rew ustępowali. To tylko, że nullam tyranidem exercent na tych, którzy ustępują, dobrowolnie się od nich odzywają. Tym zaś, którzy

przy nich wiązali się, przechowanie carskie i wszelakie wolności obiecuje. Porwoni (?), zabitej śmierci z swemi obietnicami. Już tedy do w. m., m. m. pana, jako do tego, który ad davum Rpltae siedzisz, pisze, chciej persuadere tym ich mćiom, którzy sub praefektu boni publici, zwykli priwat dochodzić, niech poniechają, res non patiture moram. Posyłać do hana, wiem, że ku usłudze j. k. mći i Rzpltej pośle kilkadziesiąt tysięcy. Ci niech od Humania prezentują się, a wojska nasze, którekołwiek są, niech się ku Dubnowi kupią. Tam sedem belli uczynić, nim pospolite ruszenie nastąpi, bez którego impossibile obejść się. Teraz by nie wadziło i ad confederatos principes pisać, tylko obawiam się, aby religia wstrętu jakiego wołosliemu i mułtańskiemu nie czyniła, bo ten pretext Moskwa wzięła przed się, że cokołwiek czynią, pretextem wiary czynią. Ut ut est nie zawadzi jednak posłać a prędko i czynić wszystko sine mora. W inszych materiach nie pisze, tempori cedere muszę, bo też przeszłe rzeczy magis reprehendi, quam corrige possunt. Ten rok poprawić może, co się opuściło w przeszłym roku, jakoż Bóg pobłogosławi przeciw krzywoprzysiężcom i wiarołomcom pokoju świętego. Tylko żebyśmy w zgodzie a miłości sine invidia trzymając się, jednej a zdrowej rady, czynili, co, daj Boże, ex animo opło. A teraz łasce się oddaję, w której abym był chowany, etc.

Dan w Woystawicach d. 1 marcii 1654 roku.

Бібліотека Чарторийських, у Кракові. — Відділ рукописів. — № 147. — С. 517–518. — Копія кінця XVIII ст. Текстові листа передує заголовок: «1654, d. 1 marty. Kopia listu od j. mć pana Tyszkiewicza tít. w. czeme., żytę. starosty, do j. mći pana kanclerza koronnego», «1654, дня 1 березня. Копія листа від його мості pana Тишкевича, воєводи чернігівського, житомирського старости, до його мості pana коронного канцлера».

Повернувшись від його мость пана сондецького, я застав моїх посланців, котрі повернулися від Хмельницького, з моїми худобами. Цей зрадник, розірвавши лігу з ханом, сам віддався в руки московського царя й Україну віддав. У присутності моїх посланців він віддав Київ, віддав усю Чернігівщину, Київ і Брацлав, аж по сам Тетерів, куди понаїжджали різні москалі аж до Паволочі, відбираючи наші володіння. Господь Бог дає нам усе більшу кару. Боронь Боже, щоб не призвело це до останньої згуби Речі Посполитої і нас самих. Маємо очевидний упадок, але маса є таких на сеймі, котрі не хочуть цього бачити. Однак це не сеймовські авізи, сама справа наказує мені не марнувати часу. Треба полишити привати, змовчати аж до болю, доручити кращому часові упорядкування ексорбітанцій, а тепер треба мужам спільно, взявшись за руки, випередити ворога, а не бавитися нарадами, бо напевно доведеться приймати ворога коло Любліна. Після Великодня за два або щонайбільше за три тижні будемо мати ворога коло Люб-

ліна, як мої люди могли довідатися, а то й швидше. Дивляться тільки на ті війська, котрі йшли до Смоленська й Полоцька, щоб, розбивши наші сили, легко могли б до нас підійти. Сам Хмельницький ледве не під охороною [перебуває], йому не дозволяють ні з ким вести переговори. Козаки ж розгублені, не знають, куди обернутися, вичікують. А з Москви було оголошено таке: хто хоче з селян, зі шляхти чи козаків бути під московською владою, щоб приєднувались до них під присягою, а хто не хоче, то щоб відійшов за Тетерев. Тільки й того, що ніякої тиранії не буде щодо тих, котрі відступлять [за Тетерів] і добровільно від них відійдуть. А тим, які прийдуть до них (Москви. — Ю. М.), обіцяють царське жалування й усякі вольності. Смерті подібні [??] ці обіцянки. Тому до вашої мості, мого мостивого пана, заради блага Речі Посполитої пишу: зволь порадити тим їхмостям, котрі звикли добиватися приватного інтересу: нехай покинуть дискусії, а займуться цією самою обороною, бо справа наглить. Треба послати до хана, знаю, що він пришле задля послуги його королівської мості і Речі Посполитої кілька десятків тисяч [орди]. Вони нехай діють з боку Умані, а наші війська, які тільки є, нехай збираються коло Дубна, вчинивши там базу для війни, поки не прибуде посполите рушення, без якого неможливо обійтися. Не завадило б до союзних правителів написати, тільки боюся, щоб не вчинилося ніякої прикрости в релігії молдавському та валаському [господарям], бо цей привід узяла [на озброєння] Москва: усе, що вона чинить, — усе чинить під приводом [захисту] віри. Не завадить однак послати і швидко без тяганини. Про інші справи не пишу; мушу шанувати час, надолужувати про минулі речі, щоб поправити їх.

Цей рік може виправити те, що втратили в минулому році, і Бог поблагословить [нас] проти порушників присяги і святого миру. Тільки щоб ми в згоді й любові, без заздрощів, тримаючись однієї, здорової ради, чинили, що, дай Боже, станеться.

А тепер віддаюся милості [вашій мості], у котрій був досі й т. д. Дано у Войславицях дня 1 березня 1654 року.

№ 5

Лист С. Павші до князя Я. Радзивілла

1654, квітня 7 (березня 28), Мозир

Pan Bóg lepszym świadkiem ostaje, że mści sobie tego życzył i życzę, jakoby wczęsniej dawałem wiedzieć w. ks. m., co się tu, w tych Ukrainach dzieje, comkołwiek miał, a pewnej wiadomości nie omieszkiwałem donosić w. ks. m., i po te czasy nie ustawując w pracy mojej, pilnego starania przekładałem, że jednak lubeczan i tozewczow, po różnych miastach

mieszkających, tak w Czernihowie, Niżynie, Ostrzu, Kozielcu, do tego przywiódł, że wierni i szczyremi poddanymi w. ks. m., p. m., ofiarowali się bydź i u mnie bywają i te uniwersały ode mnie rozesłali, ofiarując mi to, że i drugich mieli do tego przywodzić, aby byli życzliwymi królowi jego mci, p. n. m; tak też i ci chłopci ze wsi lubeckich, z tę stronę Dniepru mieszkających, teźże cnoty dotrzymać obiecowali, co, daj Panie Boże, aby ziscili, i owiadomiać mie o nieprzyjacielu ofiarowali; zaraz iz Kozielca byli u mnie kupcy niektórzy z leguminami dla przedaży onych i ci też cnotę i wiarę królowi j. m. obiecali według przyrzeczenia i przysięgi ich. Teraz tedy taką mam wiadomość przed tą datą tego listu mego, donosze w. ks. m., iż weszło do Kijowa kilka tysięcy moskwy i w temże wale na tem placu około ś. Sofii stanęli i zaraz rozkazano miastu i monasterowi Pieczarskiemu i wszystkim włości czernieckiej, jako wsiom i miateczkom poblisskym, po trzy pałe dembowych z dymu wywieść i po onym wale chcą stawić i miasto fortyfikować. Ten zdrajca Chmielnicki w Czyhyrynie residue spólne z Wyhowskim, a żony ich iz dziecmi, jako i synowa, za Dnieprem w Mirgrodzie, ze wszystkimi dostatkami ich, tam residueją. Temi czasy biegał sam zdrajca do Putywła i tam się z temi wojewodami moskiewskimi znoszał. Wojska moskiewskie w Komarzyńskiej włości stoją i nigdzie się jeszcze nie ruszają. A to rozumiem, że tylko gwoli niedostatkowi sian. Załoga teraz świeża przyszła do Czarnobela kozacka, których nie masz nad pułtorasta koni, a moskwy między nimi tylko trzydzieści koni. Ci w tę przeszłą niedzielę już nie dopuścili naszym zboża kupować i onych niebożęć z miasta wypędzono, pobrawszy od nich po cztery złote od woza pieniedzy względem myta i kazano im powiedzieć, wyprawując z miasta: «Chcecieli mieć chłeb, wychodziesz tu, do nas, z żonami i z dziecmi, to z lepszym waszym będzie». Toż się i w Iwankowie stało. A z Kotelni i innych tam miasteczek na tem przeszłym tygodniu przyszło do Norzywska więcej sta koni i cokołwiek było pozostałych ludzi, na tem pogorzelsku, wszystkich z żonami, z dziecmi i z ich dobytkami zebrawszy na swe wozy z sobą na Ukrainę poprowadzili i nie zostało więcej ludzi, tylko kilka bab w szpitalu. Taż załoga w Czarnobyłu włości wszystkim rozkazała i mieszczanom, aby po trzy pałe do miasta wywiesli i tam, jako i w Hornostajpolu myślą, to wyrwać (??) się. Obiecali mi tak czarnobyłcy, jako i hornostajpolscy, bydź życzliwymi, ale powątpiwame, gdyż już te załogi legły i już poczęli za cara Pana Boga prosić i ceremonie moskiewskie poczęli odprawować. W Czernihowie jeszcze temi czasy załogi nie było. Ale kozacy tameczni po domach residueją i konie kormią, chłeby gotują. Toż się po wszystkim Ukrainie dzieje. Janenka, pułkownika, na pułkownictwo kijowskie zesłał z Czyhyryna. Ten zdrajca, przyjachawszy w tem czasie, srogość swoje ukazując, kazał ściać Pieszka, pułkownika przeszłego kijowskiego; co tego za przyczyna, wiedzieć nie mogę. Ale mi o tem doniesiono, żeby był przychylnym naszym. Ale wysłał znowu, tak za

Dniepr, jako i ku Kijowu dla zawzięcia pewnych wiadomości. Mam też i o tem pewną wiadomość, iż Chmielnicki wyprawił do hana, upraszając go imieniem carskim, aby przy wojskach moskiewskich i kozackich zostawał, ofiarując mu od cara moskiewskiego sowite pieniądze, aniżliby go one od króla jego mści dojzły i w zadatku syna swego zostawić chce, byłe się od cara moskiewskiego wrócił. I to też w. ks. m., p. m. m., donoszę, iż w przeszłym tegodniu wyszło było łyznikow, o których mi doniesli, iż ich było czterysta i przyszedzły do wsi Dernowic, ułapili chłopa i zmęczywszy go, wzięli od niego pewną wiadomość, iżechmy są i tatarskie chorągwie przy wszelkiej ostrożności, dzienne i nocne straży ze odprawujemy, wieś spałwszy i kilku chłopów zmęczywszy, powrócili się ku Dnieprowi».

Держархів у Кракові. — Ф. «Зібрання Піноцці». — № 363. — С. 997. — Копія. Тексту листа передує заголовок, зроблений копіюстом: «List p. Szymona Pawszy d. 28 marca z Mozyra pisany», тобто «Лист пана Шимона Павші писаний дня 28 березня з Мозиря».

Господь Бог залишається найкращим свідком того, що я вашій мості зичив і зичу того, щоб якнайраніше давав знати вашій князівській мості про те, що тут, в цих Українах, діється, аби тільки я що-небудь знав. Певну відомість я, не затримуючи, передам вашій князівській мості. І донині, не зупиняючи своєї праці, докладаю ретельних зусиль і все ж любечан і лоївців, які мешкають по різних місцях, як от у Чернігові, Ніжині, Острі, Козельці, до того привів, що вони обіцялися бути вірними і щирими підданими вашої князівської мості. Вони бувають у мене і ці універсали від мене розіслали, обіцяючи мені те, що й інших мали б до цього приводити, щоб були зичливими королеві його мості, пану нашому мостивому; також і ці селяни з любецьких сіл, з цього боку Дніпра мешкаючих, такої чесноти обіцяли дотримуватися, що дай Господи Боже, аби захотіли як обіцяли повідомляти мене про ворога. Зараз у мене були купці деякі з Козельця з лагоминками для їх продажу. Ці теж обіцяли виявити чесноти і віру королеві його мості згідно з їхнім приреченням і присягою. Тепер яку маю відомість, що прийшла перед датою написання мого листа, ту й передаю вашій князівській мості, а саме: увійшло до Києва кілька тисяч москви і на тому ж валу, на тому пляці біля св. Софії вони стали. Зразу ж було наказано місту й Печерському монастиреві і всій чернецькій волості, так само і як і ближнім селам і містечкам привезти по три дубових палі від диму, після чого їх хочуть ставити по цьому валу і фортифікувати місто. Цей зрадник Хмельницький резидує в Чигирині разом з Виговським, а їхні дружини з дітьми, так само, як і синова дружина (Роксанда Лупу-Хмельницька. — Ю. М.) з усім добром знаходяться в Миргороді. Цими часами бігав сам зрадник

до Путивля і там вів переговори з московськими воєводами. Московські війська стоять в Комарицькій волості і ще нікуди не виступають, що розумію, сталося тільки через брак сіна. Тепер прийшла свіжа козацька залога до Чорнобиля, яких не більше, ніж 150 кінних. Москви ж між ними тільки 30 кінних. Ці в минулу неділю вже не дозволили нашим купувати збіжжя, а тих бідолах вигнали з міста; взяли з них по 4 злотих грошей від воза за мито і, виправляючи їх з міста, наказали їм таке передати: «Якщо хочете мати хліб, то виходьте сюди, до нас, з дружинами і з дітьми і це буде краще для вас». То само сталося і в Іванкові. А з Котельні і з інших там містечок на минулому тижні прийшло до Норинська^[1] понад 100 кінних і, що було залишилося людей на тому погоріліську, всіх з дружинами, з дітьми і з їхнім добром забрали на свої вози і повели з собою на Україну. Не залишилося там більше людей, тільки кілька баб у шпиталі. Ця сама залога в Чорнобилі наказала всій волості, щоб по три палі привезли до міста і там, як і в Горностайполі, думають укріплятися (? — Ю. М.). Мені обіцялися як чорнобильці, так і горностайпільці, бути зичливими, що сумнівно, бо вже ці залоги лягли і вже почали просити за царя Господа Бога і ці московські церемонії почали виконувати. У Чернігові ще досі не було залоги. Але місцеві козаки знаходяться вдома і годують коней, готують хліб [про запас]. І все це діється по всій Україні. Хмельницький прислав з Чигирина Яненка на київське полковництво. Цей зрадник, приїхавши цими часами, показав свою суворість, наказав стягти Пішка, колишнього київського полковника, але яка була причина того, знати не могу. Але мені про це донесено, що [Пішко] був прихильним до наших. Але я знову послав [людей] як за Дніпро, так і до Києва, щоб дістати певні відомості. Маю також певну відомість, що Хмельницький послав до хана, просячи його царським іменем, щоб він залишався при московських і козацьких військах, обіцяючи йому від московського царя грошей вдвічі більше, ніж ті, які б йому дісталися від короля його мості, а в заручники хоче дати йому свого сина, аби тільки повернувся до московського царя. І то теж вашій князівській мості, пану моєму милостивому, доповідая, що на минулому тижні вийшло було лужної челяді [?], про котру мені донесли, що їх було чотириста, і прийшовши до села Дернович, схопили селянина і, мучивши його, дістали від нього певну відомість, що ми й татарські хоругви знаходимося у повній обережності, чинимо денні й нічні сторожі. Тоді вони спалили село і, замучивши кілька селян, повернулися до Дніпра.

Коментар до документу № 5

[1] Норинськ — нині село Овруцького р-ну Житомирської області, знаходиться на південний захід від Овруча. Вище згадуються також Горностайпіль та Іванков — села, що знаходяться під Чорнобилем.

Етюд 3

Переяславська рада 1654 р. у висвітленні гамбурзької «Ординарної вівторкової газети»

Найповніше у світі зібрання давньонімецької преси XV — першої третини XVIII ст., що видавалася не лише у Німеччині, але й в Австрії, Швейцарії, Чехії, Швеції та інших країнах, знаходиться в дослідницькому центрі «Прессефоршунґ» («Presseforschung») при Бременському університеті (ФРН). Серед інших тут зберігається практично повний комплект «Ординарної вівторкової газети» («Ordinari Dienstag-Zeitung»), яка видавалася у Гамбурзі: 135 томів за 1618–1741 рр. Ця газета подавала досить повну й оперативну інформацію про події в різних частинах світу, насамперед, у Європі. Її сторінки рясніють повідомленнями з Лондона, Парижа, Відня, Неаполя, Базеля, Варшави, Кракова, Ґданська, Москви, Львова та інших міст. Майже у кожному номері є дані про події в Україні, але вони практично ніколи не привертали до себе уваги науковців, хоча навіть побіжний перегляд газети дає можливість виявити унікальні свідчення.

Так, гамбурзька газета повідомляє, що у 1625 р. 20 тисяч українських козаків були завербовані на іспанську службу і діяли у Фріулі (північно-східна Італія). Газета за 4 червня 1651 р. подає повідомлення з Кракова про скерування Богданом Хмельницьким до Польщі «сотень розвідників, котрі отримали наказ спалювати всі будинки й двори шляхти, підбурювати селян до повстання». Далі знаходимо звістку, яка підтверджує зв'язок повстання Олександра Костки-Наперського у Польщі з Національно-визвольною війною українського народу. За інформацією газети, «один з наших, що називав себе Костка, був поза сумнівом теж підбурений ворогом; під іменем королівського полководця зібрав під своїм керівництвом велику кількість селян, і захопив укріплений замок у 10 милях звідси, у напрямку угорського кордону, який називається Чорштин». У іншому повідомленні (від 17 липня з Нойса, що в Сілезії) йшлося про Берестецьку битву 1651 р., зокрема, про панічну втечу ординців, про переговори, що їх вели обложені повстанці з королем Речі Посполитої Яном Казимиром. Зазначалося навіть, що кримський хан Іслам — Гірей III був під час битви поранений, але це не підтверджується даними інших джерел.

Особливо цінний блок повідомлень стосується малоз'ясованого історичного явища, яким була Переяславська рада 1654 р., та подій, що стосувалися укладення українсько-російського договору. Ці повідомлення базуються на інформації, яка надійшла з Москви (лист від 20 січня), Варшави (від 18 лютого та 8 березня), Ґданська (від 18 та 28 березня), Підгаєць (від 26 лютого) та «з русинського Львова» (від 10 лютого).

Самі листи інколи містять додаткові вказівки на вісті, що були отримані з України, наприклад, з Костянтинова на Волині, з Туреччини тощо.

Власне про перебіг самої ради гамбурзька газета повідомляє стисло. У повідомленнях йдеться про підготовку ради та події, що відбувались після неї. Увагу авторів повідомлень в першу чергу привертала дії гетьмана Богдана Хмельницького. Насамперед, повідомлялося про його зустріч у Переяславі з сімома московськими воєводами та священиками, котрі їх супроводжували; про присягу гетьмана на вірність цареві Олексію I, після чого склало присягу ще 1500 козаків. Як достеменно відомо, на Переяславській раді було близько 200 осіб, отже у повідомленні явно йдеться про початок складання присяги цареві у містах Гетьманщини. Тоді ж, як свідчить газета, гетьман дозволив московським гарнізонам стати у Києві, Чернігові, Чорнобилі, а згідно з іншими свідченнями, ще й у Білій Церкві та Немирові. Тут автори газетних повідомлень сплутали дозвіл на тривале перебування в українських містах московських гарнізонів (Київ) і тимчасове під час підготовки до наступу проти Речі Посполитої. Повідомляється, що московські священики нібито переосвятили православні храми, а сам Хмельницький був заново охрещений, що явно є недостовірним.

Про умови українсько-російського союзу гамбурзька газета подає достовірні дані, принаймні, звістки про деякі з них зустрічаємо в окремих польських та німецьких джерелах, наприклад, у фундаментальній хроніці «Театр Європи», яка тоді ж видавалась у Франкфурті-на-Майні. Згідно з цими умовами український уряд мав розірвати союз з Кримським ханством, відмовитися від підданства польському королеві, заборонити вживання тютюну та алкогольних напоїв (у останньому випадку явно йдеться про заборону вільного винокуріння й запровадження державної монополії на цей вид діяльності), вигнати євреїв з України, а тих, хто продовжував би із ними торгувати, відлучати від церкви.

Неодноразово у повідомленнях газети йдеться про зростання невдоволення українців ухвалами Переяславської ради, про відмову присягати цареві багатьох козаків, зокрема, Уманського полку та уманського полковника (тут, ясна річ, йдеться про Йосипа Глуха), а також полковника Івана Богуна, котрому уряд Речі Посполитої поспішив запропонувати за це «запорізьку булаву», бажаючи замінити Богуном Хмельницького. До речі, на сьогодні відоме звернення уряду Речі Посполитої до Богуна з пропозицією перейти на бік короля.

Описуються у газеті і військові приготування російських та українських військ, а також армії Речі Посполитої, у лавах якої перебувало чимало німецьких найманців; події першого з двох вальних сеймів 1654 р; відмічається прагнення короля налагодити союз з кримським ханом, турецьким султаном, трансильванським князем Д'єрдем I Ракоці та

молдавським господарем. Згадується і про польське посольство до Туреччини, яке очолював М. Бегановський. Його турки тепло зустріли, а українське, що прибуло майже одночасно, було нібито заслано на галери, а його керівника — страчено.

Як бачимо, правдива інформація газети примхливо перепліталася з недостовірною. Повідомлення гамбурзької газети суперечать статейному списку московського посла Василя Бутурліна, котрий нерідко видавав бажане за дійсне, і в той же час відповідають свідченням безпосередніх учасників подій: чорнобильського протопопа та інформаторів українського шляхтича на службі Речі Посполитої Семена Павші. Вони описували хід Переяславської ради зовсім по-іншому, ніж це подано у статейному списку Бутурліна. Дійсно, Переяславська рада викликала неоднозначну реакцію в українському суспільстві, що межувало з розколом, причому, на користь союзу з Москвою висловилося лише незначна частина населення Гетьманщини. Тому немає ніяких підстав сумніватися у свідченнях гамбурзької газети про те, що багато хто з козаків «не хотів цього чинити (тобто складати присягу цареві. — Ю. М.), були дуже неодностайні», у її повідомленнях про якісь заворушення в Україні.

Умови договору 1654 р., наведені в «Ординарній вівторковій газеті», розходяться із тими, що збереглися у «Березневих статтях», але очевидно, що вони відбивають якісь реальні факти, ймовірно, попередні усні домовленості, досягнуті у Переяславі. Так, московський уряд вже тоді прагнув запровадити монополію на винокуріння, але безуспішно. Цього він не досяг навіть у XVIII ст.! Дійсно, у тодішній Московській державі ще існувала заборона на паління тютюну, на проживання у країні євреїв, тому логічно, що московський уряд прагнув завести в Україні подібні порядки, але й цього йому не вдалося зробити.

Що стосується даних про арешт і заслання київського митрополита Сильвестра Косова, то вони є недостовірними. Однак ця звістка з'явилася не на порожньому місці. Відомо, що митрополит і українське православне духовенство взагалі відмовилися присягати Олексію I, не бажаючи, щоб українська православна церква корилася московському патріархатові. Позиція митрополита викликала роздратування Б. Хмельницького, і, очевидно, гетьманські погрози були сприйняті за чисту монету, що й спричинило появу звістки про арешт С. Косова.

Хоча у відомих документах, що відбивають умови договору 1654 р., укладеного представниками козацького та міщанського станів у Москві у березні 1654 р., не згадується про заборону українцям носити одяг польського крою, а простоліуду — одяг з дорогого імпортного сукна та чобіт-сап'янців, однак збереглися джерела 1654–1657 рр., які засвідчують насильства московських воевод над союзниками — українськи-

ми козаками в Білорусі. Зокрема, полковник Іван Нечай скаржився на те, що царські воєводи відрізають козакам «оселедці» на головах.

Досить достовірними є дані про прибуття в Україну відомого російського дипломата А. С. Матвєєва з грошима для виплати Війську Запорозькому. В окремих числах газети зустрічаються цікаві дані про задум грошової реформи у Московській державі, про подарунок Б. Хмельницькому царського каптана, про повернення з України до Москви царського дипломата Родіона Стрешньова. Варто відзначити наведений у газеті колоритний факт, який свідчив про «любов» українського народу до московитів, які тоді ще не встигли розперезатися в Україні: щоб обезпечити своє життя на зворотньому шляху, посол мусив навіть поголити свою голову по-козацьки!

Вищезгадані свідчення гамбурзької газети проливають додаткове світло на Переяславську раду та укладення договору 1654 р., який оформив військово-політичний союз і об'єднав дві держави у своєрідну конфедерацію. Саме ці дані надходили до Європи й інформували зарубіжну громадськість про події, що відбувалися в Україні. Вони не втратили своєї актуальності й нині...

Етюд 4

Із студій над присяжними книгами 1654 р.

Після відомої Переяславської ради 18 (8) січня 1654 р. було досягнуто домовленості про те, що в Гетьманщині буде складено присягу на вірність цареві Олексію І. З свого боку В. В. Бутурлін, голова великого московського посольства, присягнув від імені царя українській стороні. Це, щоправда, заперечують деякі історики, переважно російські. Для нас у даному випадку не це є важливим, оскільки йтиметься лише про ті документи, які мали засвідчити присягу населення Гетьманщини цареві.

Слід підкреслити, що всупереч нав'язуваному російською історіографією міфу, присяга на вірність цареві давалася далеко не всіма жителями України і далеко не на всій її території. Ця присяга мала відбутися тільки в межах Гетьманщини, і то не всієї (це приблизно четверта частина етнічних українських земель). Не присягала й Запорозька Січ. В самій Гетьманщині від присяги було звільнено, із зрозумілих причин, неповнолітнє населення. Жіноцтво було відсторонене від присяги внаслідок упослідженого становища жінки в тогочасному європейському суспільстві, не кажучи вже про азіатське (досить сказати, що в твердині демократії — Англії — жінки добилися виборчих прав тільки на початку ХХ ст.!). Було відсторонене від присяги й українське селянство, яке складало більшість населення. Православне духовенство (більше в Гетьманщині не було ніякого!) категорично відмовилося при-

сягати цареві, не бажаючи ламати церковні канони й переходити під зверхність іншого патріарха. Залишаються отже тільки козаки з покозаченою шляхтою та міщанство. Але й серед цих станів не було одностайності. Частина українського суспільства щиро дала присягу, оскільки поділяла тодішню позицію керівництва Гетьманщини (гетьман Богдан Хмельницький, генеральний писар Іван Виговський та деякі ін.) щодо укладення пакту з Московською державою. Але вже тоді значна частина українського суспільства виступила проти цього. Так, відомо, що визначні керівники Української держави, як от: полковники Іван Богун, Йосип Глух, Григорій Гуляницький, Іван Сірко та ін., відмовилися присягати. Слід підкреслити, що від українців присягу нерідко брали силою, тому люди або ухилялися від неї, тікаючи в інші населені пункти, навіть переходячи на польський бік, як це робили жителі Чорнобиля, або називалися під час присяги не своїм іменем, що уневажнювало цей акт²⁰.

Для прийняття присяги на Гетьманщину було відправлено спеціальних царських представників, які мали з цією метою об'їхати головні населені пункти конкретного полку, приймаючи присягу і в менших населених пунктах, що траплялися на їхньому шляху. Вони по завершенні своєї місії звітували спеціальними документами, які частково збереглися. Дані джерела можна поділити на 3 категорії:

1) список 18 полків Гетьманщини, куди було послано представників царського уряду для прийняття присяги²¹;

2) присяжні (переписні, записні) книги Білоцерківського та Ніжинського полків²²;

3) зведені дані з усіх присяжних книг²³.

Перший та третій документи, до речі, дуже лаконічні (кілька сторінок) були вже видрукувані та проаналізовані²⁴. Найціннішими є при-

---

²⁰ Мицик Ю. Полин-корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? // Старожитності. — 1991. — № 1. — С. 10–11; Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996; Мицик Ю. А. Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р. // Розбудова держави. — 1997. — № 2. — С. 39–42.

²¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — № 226; Другий список вміщено в Актах ЮЗР (Т. X. — С. 239–240).

²² Російський державний архів давніх актів. — Ф. «Малороссийские дела», 1654, № 2 (присяжна книга Білоцерківського полку); № 3 (присяжна книга Ніжинського полку).

²³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — № 232.

²⁴ У 10-у томі «Актів ЮЗР» подавалися незначні фрагменти з описом полкових міст і сумарними даними щодо кількості присягаючих осіб. Нами було видано фрагмент ніжинської присяжної книги, який стосується Батуринської сотні: Кравець М., Мицик Ю. 3 присяжних книг Ніжинського полку 1654 р. (Батурин) // Сіверянський літопис. — 2001. — № 5. — С. 20–37.

сяжні книги (термін умовний, так само, як і інші), котрі збереглися, на жаль, тільки по двох полках Гетьманщини, та й то не повністю. Бракує початку присяжної книги Ніжинського полку з його найціннішою частиною — переліком полкової старшини й власне списку козаків та міщан полкового центру — Ніжина та ще деяких важливих населених пунктів.

Присяжні книги містять цінний опис головних населених пунктів полку (міст, містечок, великих сіл), унікальний ономастичний матеріал (хоча треба враховувати типові для московських писців перекручення в написанні українських прізвищ) і, з огляду на це, вони вже підготовлені нами разом з Мариною Кравець (Торонтський університет) до друку окремою книгою.

Керівником місії для **Білоцерківського полку** російським урядом було призначено стольника Леонтія Ларіоновича Лопухина та піддячого Якова Портомоїна. Маршрут їхньої подорожі у січні 1654 р. (на жаль, у джерелі не подається дата перебування царських представників у конкретному населеному пункті) пролягала нібито наступним чином: Біла Церква — Ставища — Насташка — Синявка — Лісовичі — Ківшувата — Боярка — Кам'яний Брід — Вільховець — Шаулиха — Чорний Кам'янець — Рокитна — Ольшаниця — Германівка — Фастів — Бишів — Триліси.

Пишучи «нібито», ми не помилилися. Хоча саме в такій послідовності подаються списки козаків та міщан конкретних населених пунктів, однак, якщо накласти згадані населені пункти у такій же послідовності на карту, то побачимо певні невідповідності. Книгу явно укладали пізніше, за попередніми записами, й припустилися внаслідок цього певних похибок у послідовності подій.

На наш погляд, логічнішим виглядає такий маршрут. З Білої Церкви царські представники взяли на південь, на Ставища, потім повернули на північний схід і через Лісовичі (під Таращею, у 4 км від останньої), прибули до Насташки (нині — однойменне смт. Рокитнянського р-ну у 17 км від райцентру), потім у Синяву (нині — однойменне село у 3 км від Рокитної) та саму Рокитну. Подальша траса подорожі є вже цілком логічною. Вона пролягала через Ківшувату (суч. село Таращанського р-ну у 13 км від райцентру), а потім Лопухін та Портомоїн взяли глибоко на південь, до міст, які лежали уздовж берегів рік Гнилий Тікич та Гірський Тікич, що вже на території сучасної Черкаської області. В їх числі: м. Боярка (суч. село Лисянського р-ну, що у 23 км від райцентру); м. Кам'яний Брід (суч. село Лисянського р-ну, що у 17 км від райцентру); м. Вільховець (суч. село Звенигородського р-ну, що у 12 км на південь від райцентру); м. Шаулиха (суч. село Тальнівського р-ну, що у 17 км на північний захід від райцентру); м. Чорна Кам'янка на р. Гірсь-

кий Тікич (суч. село Маньківського р-ну, що у 20 км на північний схід від райцентру).

Можливий й інший варіант: із Ставищ можна було їхати безпосередньо на Насташку, а після Рокитної та Синяви — на Лісовичі й Ківшува-ту, які знаходяться близько одна від одної.

Подальший шлях (після міст, які стояли понад Тікичем) пролягав, за свідченнями присяжної книги, через Рокитну. Такий варіант хоч і маловірогідний, але можливий. Далі царські представники, очевидно, побували в місті Ольшаниці (суч. смт. Рокитнянського р-ну, що лежить на схід від райцентру). Говоримо «очевидно» тому, що подібних топонімів на Київщині кілька. Якщо, наприклад, мати на увазі суч. Малу Вільшанку Білоцерківського р-ну, тоді найімовірніше, що до неї царські представники заїхали по дорозі із Білої Церкви на Ставища або ж їдучи з берегів Гірського Тікича на шляху до Білої Церкви. Подальший шлях виглядає таким чином: м. Германівка (нині — с. Красне Друге Обухівського р-ну, що у 18 км від райцентру), тобто царські представники взяли на північ. З Германівки їхній шлях лежав на захід, на Триліси (нині — однойменне село Фастівського р-ну, у 13 км від Фастова), потім на саме м. Фастів, а звідти — на м. Бишів (нині однойменне село на північ від Фастова). Потім вони, очевидно, взяли курс на Київ. Очевидно, в лютому 1654 р. дану місію було в основному завершено, а вже на Великдень, який у 1654 р. припадав на 26 березня за старим стилем, думний дяк Ларіон Лопухін був з боярами В. В. Бутурліним та І. В. Олферьевим на обіді у царя Олексія І в Москві²⁵.

Варто вказати на ще одну важливу обставину. Хоча дослідники звертали увагу на значні зміни в кордонах полків, що сталися у 1649–1654 рр., однак це пояснювали звичайно наслідком бойових дій, адміністративними реорганізаціями тощо. Однак ніхто не звернув уваги на те, що інколи ці зміни були уявними, бо царські представники брали присягу не тільки у тому полку, до котрого їх було призначено. Аналіз обох книг, особливо Ніжинського полку, дає підстави твердити, що ці представники (очевидно, попередньо узгодивши свої дії з колегами) відбирали присягу і в частині міст сусідніх полків, особливо якщо вони знаходилися по дорозі або лежали близько від маршруту їхньої подорожі, про що нижче буде сказано.

Досить химерним виглядає маршрут царських представників, призначених у Ніжинський полк (стольник Михайло Дмитрієв та піддячий Степан Федоров). Вони, поза сумнівом, прибули спочатку у полковий

---

²⁵ Дворцовые разряды. — СПб., 1852. — Стлб. 4056. У цьому виданні, до речі, містяться деякі матеріали, що стосуються посольства В. В. Бутурліна в Україну у січні 1654 р.

центр — Ніжин, а потім вирушили в головні сотенні центри Ніжинського полку, не минаючи, звичайно, великих сіл, що лежали між ними. У збереженій частині присяжних книг Ніжинського полку список починається, за всіма ознаками, із козаків та міщан **Салтикової Дівиці** (нині — однойменне село Куликівського району Чернігівської області, яке лежить на лівому боці Десни на південний схід від Чернігова і на північ від Ніжина). Згідно із переліком населених пунктів та імен присяглих осіб виходить, що царські представники із Салтикової Дівиці начебто прибули до Авдіївки, що під Ковчином (суч. Ковчин Куликівського р-ну у 9 км від райцентру), тобто рухалися вздовж Десни на північний захід. Далі на їхньому шляху нібито лежала Жуківка (суч. однойменне село Куликівського р-ну за 6 км від райцентру), потім Дроздівка (суч. с. Дроздівка Куликівського р-ну, що у 9 км на південь від Куликівки). Отже, царські представники різко звернули на південь. Потім вони прибули 4 лютого (25 січня) 1654 р. до «Колчинки» (суч. Ковчин Куликівського р-ну за 9 км від райцентру), тобто виходить, що вони знову повернулися на північ. Цей маршрут виглядає абсолютно нелогічним і нераціональним. Виходячи з хронології та послідовності перебування царських представників у більших населених пунктах, можна зрозуміти і реальний маршрут, і принцип, за яким формувалися списки присяглих. Отже, московські представники прибували тільки у значніші населені пункти і приймали там присягу не лише від місцевих жителів, але й від тих, хто прибував задля цього акту з навколишніх сіл. **В самі ці села представники не їздили, а лише додавали їхній опис, а також списки тих осіб (козаків та міщан), котрі там проживали і теоретично мали б скласти присягу.** У такому разі правильніше подавати у маршруті назви тільки більших населених пунктів, де були царські представники, а в дужках проставляти назви прилеглих сіл, у переважну більшість яких представники не заїжджали.

Продовжимо аналіз ітінерарія М. Дмитрієва та С. Федорова.

Того ж дня (25 січня за старим стилем) вони прибули з Ковчина до міста «Березова» (суч. смт. Березна Менського р-ну), тобто продовжували рухатися у північному напрямі, хоча взяли вже не на північний захід, а на північний схід. Серед навколишніх сіл згадуються: «Воложское» (с. Волозьке, суч. Волосковці Менського р-ну), с. «Степановское» (суч. с. Степанівка, що під Волосківцями), с. «Стольное» (суч. с. Стольне Менського р-ну), с. «Лохнинское» (суч. с. Локнисте Менського р-ну), «Михайлове Городище».

8 лютого (29 січня) 1654 р. — м. Івангород (суч. с. Івангород Ічнянського р-ну). З навколишніх сіл згадуються: с. «Хвастовцево» (суч. с. Фастівці Бахмацького р-ну, що лежить на схід від Івангорода, с. «Мартіновское» (суч. с. Мартинівка Ічнянського р-ну поблизу Фастів-

ців), с. «Белмачовка», с. «Махновка» (суч. с. Петрівка Борзнянського р-ну, що на північний захід від Івангорода), с. «Максимівка» (суч. с. Максимівка поблизу Рожнівки Ічнянського р-ну). Тут знову виникає якась нелогічність. Населені пункти, названі як навколишні біля Березної, лежать переважно на схід від останньої. Івангород же лежить далеко на південь, тому на цьому шляху царські представники могли заїхати хіба що у Стольне. Причому нічого не говориться про те, де знаходилися представники царя майже 4 дні. З Івангорода вони вирушили до м. «Сиволоч» (суч. с. Сиволож Борзнянського р-ну) і **9 лютого (30 січня) 1654 р.** привели присутніх тут людей до присяги. Виходить, що Дмитрієв та Федоров поверталися назад! Згадано й село «Онбищи» (суч. Омбиш Борзнянського р-ну), яке лежить якраз на шляху з Івангорода до Сиволожі.

10 лютого (31 січня) — містечко «Оленовка» (суч. с. Оленівка Борзнянського р-ну), тобто просунулися ще далі на північ. Далі згадуються села «Вересоч» (суч. с. Вересоч Куликівського р-ну), «Хибаловка» (суч. с. Хибалівка того ж р-ну) і «Кладкова» (суч. с. Кладьківка того ж р-ну), «Печщи» (суч. с. Печі того ж р-ну, що під Крутами). Ці населені пункти лежать далі на північний захід і знаходяться досить близько до Салтикової Дивиці, з котрої і почався опис подорожі Дмитрієва та Федорова у збереженій частині книги. Ясна річ, що такий гак вони не робили, що й стверджує подальша хронологія подій.

12 (2) лютого 1654 р. — Борзна. Далі згадуються села «Загоровское» (суч. с. Велика Загоровка Борзнянського р-ну, що між Борзною та Плисками), «Плиски» (суч. с. Плиски Борзненського р-ну, яке знаходиться на південь від райцентру, якраз на половині шляху до Івангорода), «Красиловское» (суч. с. Красилівка Бахмацького р-ну, що лежить на схід від Плисок), «Едутово» (суч. с. Ядути Борзненського р-ну, яке лежить на північ від Борзни), «Холмов» (суч. с. Ховми, що на північний схід від Борзни), «Конашовская» (с. Кинашівка Борзненського р-ну, котре дещо на північ від Борзни), «Обтова» (дане село не ідентифіковане нами), с. «Оленовское» (дане село (Оленівка (?)) нами не ідентифіковане). Так само незрозумілим є місцезнаходження «Новомеской» сотні: чи тут слід розуміти частину власне Борзни (що ймовірно), чи якийсь інший населений пункт. Неясно також, що таке «Кустовская сотня».

13 (3) лютого 1654 р. — Шаповалівка (суч. однойменне село, що в 7 км на схід від Борзни). Далі згадуються села «Стрелниково» (суч. с. Стрільники Бахмацького р-ну, котре лежить на межі із Борзненським, на схід від Миколаївки), «Старосвитцкое городище» або «Старое городище» (суч. с. Городище Бахмацького р-ну, що лежить в 14 км на північ від Бахмача, на схід від Шаповалівки), «Высокое» (суч. с. Високе Борзнянського р-ну, котре лежить на північ від Шаповалівки), «Миколаевка»

(суч. с. Миколаївка Борзнянського р-ну, що у 10 км на схід від Борзни), «Носалевка» («Солевка», тобто суч. с. Носелівка Борзнянського р-ну, котре лежить дещо на схід від Високого). Того ж таки дня царські представники прибули до міста **Бахмач** і встигли й там прийняти присягу. Далі названо наступні села: «Старий Бахмач» (очевидно, під м. Бахмачем), с. «Самбурцаво» (дане село не вдалося ідентифікувати), «Курен» (суч. с. Курінь, що у 3 км від Бахмача).

16 (6) лютого 1654 р. Дмитрієв та Федоров в'їхали на територію сучасної Сумщини, прибувши до м. **Конотопа**. Далі згадуються навколишні села: «Поповка» (суч. Попівка, що у 6 км на захід від Конотопа), «Веревка» (суч. с. Вирівка у 6 км на захід від Конотопа), «Сосновка» (суч. с. Соснівка Конотопського р-ну, котре лежить у 12 км на південний захід від Конотопа), Того ж дня царські представники побували в с. «Подлипное» (суч. с. Підлипне, що у 6 км на південь від Конотопа), а звідти взяли курс на Батурин.

17 (7) лютого 1654 р. — Батурин. Потім називаються наступні села: «Обмочев» (суч. с. Обмачев Бахмацького р-ну), «Митченки» (суч. с. Мисченки Бахмацького р-ну), Красне (суч. с. Красне Бахмацького р-ну). Цікаво, що першим на шляху з Конотопа лежить Красне, потім — Митченки, потім — Батурин, врешті — Обмачев. У книзі ж їх подано у зворотному порядку. Це зайвий раз доводить, що Ніжинська присяжна книга формувалася після завершення місії Дмитрієва та Федорова і через це маршрут подавався неточно.

18 (8) лютого 1654 р. — Нові Млини (нині — однойменне село Борзнянського р-ну у 35 км від Борзни, на північний схід від останньої). Далі названо наступні села: «Головенки» (суч. с. Головеньки Борзнянського р-ну, що лежить південніше Нових Млинів), «Пекоровская» (суч. с. Пекарів Сосницького р-ну у 10 км від Сосниці, між Сосницею і Новими Млинами), «Зношебылинова» (суч. с. Шабалинів Коропського р-ну, котре лежить на північний схід від Пекарів), «Нехаевка» (суч. с. Нехаївка Коропського р-ну, що лежить східніше Пекарів).

19 (9) лютого 1654 р. — Сосниці. Далі названо навколишні села: «Киреевское» (суч. с. Кириївка Сосницького р-ну, котре знаходиться в 11 км на північ від Сосниці), «Сызнетное» (суч. с. Зметнев, що у 18 км на схід від Сосниці), «Зловки» (суч. с. Лави, що під Сосницею, на північ від неї), «Усть-Убедцкое» (можливо, суч. с. Велике Устя, що на південь від Сосниці).

20 (10) лютого 1654 р. — м. Мена. Далі названо навколишні села: «Смаковшино» (суч. смт. Макошине, що у 12 км від Мени), «Бабичи» (с. Баба, нині — Жовтневе Менського р-ну, що під Меною), «Деговая» (суч. с. Дягова Менського р-ну, що в 10 км від Мени), «Коковичи» (суч. с. Куковичи Менського р-ну у 12 км від Мени). Очевидно, **того ж дня**

царські представники побували і в с. «Синявское» (суч. с. **Синявка** Менського р-ну, що лежить у 20 км на північний захід від Мени). Не виключено, що побували також і в с. **Волинка** (суч. с. Волинка Сосницького р-ну, хоч воно й лежить досить далеко на схід від Синявки), далі названо села: «Киселевское» (суч. с. Киселевка Менського р-ну, що в 10 км на північ від Мени), «Боровичи» (очевидно, суч. с. Борківка Менського р-ну), «Чернобыч» (суч. с. Чорнотичі Сосницького р-ну), «Ольшанское» (суч. с. Ольшане Сосницького р-ну), «Вербиды» (суч. с. Верба Коропського р-ну), «Псаревка», «Мезинов» (суч. с. Мезин Коропського р-ну), «Родичев» (суч. с. Радичів Коропського р-ну), «Овдеевка» (суч. с. Авдіївка Сосницького р-ну), «Покошичи» (суч. с. Покошичі Коропського р-ну), «Хлопеники» (суч. с. Хлопеники Сосницького р-ну). Потім царські представники побували в с. **Понорниця** (суч. смт. Понорниця Коропського р-ну, яке лежить на схід від Волинки), причому в такому разі їхній шлях міг пролягати повз Чорнотичі й Вербу.

23 (13) лютого 1654 р. — містечко Рожественське (нині — с. Жовтневе Коропського р-ну), взявши різко на південь від Понорниці. Далі згадуються навколишні села: «Корелское» (суч. с. Карильське Коропського р-ну), «Очавулине», «Краснополя» (суч. с. Краснопілля Коропського р-ну), «Згородища» або «Городище» (суч. с. Городище Коропського р-ну), «Оболодское» (суч. с. Оболоньє Коропського р-ну).

24 (14) лютого 1654 р. — м. Кролевець (нині — Сумської області). У присяжній книзі подаються довколишні села: «Олтынова» (суч. с. Алтинівка Кролевецького р-ну), «Райгородок» (суч. с. Райгородок Коропського р-ну), «Тулиголовка» (суч. с. Тулиголово Кролевецького р-ну), «Черториское» (с. Чорторики, нині с. Шевченкове Глухівського р-ну, що лежить між Кролевцем та Глуховим).

25 (15) лютого 1654 р. — м. Глухів. Далі названо такі села: «Березавское» (суч. с. Береза Глухівського р-ну), «Улановское» (суч. с. Уланове Глухівського р-ну), «Спаское» (суч. с. Спаське або Спаське поле, нині — Ленінське), «Литвиновичи» (суч. с. Литвиновичі Глухівського р-ну), «Некрасово» (суч. с. Некрасове Глухівського р-ну), «Клинов» або «Клин» (суч. смт Ямпіль Сумської обл.), «Полашкова» (суч. с. Полошки Глухівського р-ну), «Гирино» (суч. с. Гирине біля с. Княжичів Сумської обл.), «Свапково» (суч. с. Сварків Глухівського р-ну).

28 (18) лютого 1654 р. — м. Новгород-Сіверський. На своєму шляху вони, ймовірно, побували у вищезгаданих селах **Береза та Клин (Ямпіль)**. Після списку козаків Новгород-Сіверського у присяжних книгах згадано наступні села: «Шептаковское» (суч. с. Шептаки Новгород-Сіверського р-ну), «Каменое» (очевидно, суч. с. Камінь, що стоїть під с. Кам'яна Слобода Новгород-Сіверського р-ну, або й сама ця слобода), «Ивойты» (дане село не вдалося ідентифікувати), «Гирино»

(суч. с. Бирино Новгород-Сіверського р-ну), «Скитрое» (можливо, суч. с. Смяч Новгород-Сіверського р-ну), «Блазова» (суч. с. Блистова Новгород-Сіверського р-ну), «Горбова» (суч. с. Горбове Новгород-Сіверського р-ну), «Рихлов» (мається на увазі відомий Свято-Микільський Рихловський монастир на території суч. Коропського р-ну). При подальшій подорожі на північ царські представники, ймовірно, побували у таких селах, як **Шептаки, Смяч, Кам'янська Слобода**.

4 березня (22 лютого) 1654 р. — м. **Стародуб**. У присяжній книзі зачуються такі населені пункти Стародубщини, як от: містечко Погар, м. Почеп, с. Почеп — Старе Городище, Рогово, Тубільці, Глазове, Димове, Світле, Шубурове, Ішеве, Синькове, Кашево, містечко Топаль, Попова Гора, Бобове, Дрокова, м. Мглин. Реально московські представники побували, очевидно, в містечку **Топалі**, у с. **Попова Гора**, с. **Бобові**, містечках **Дроков та Мглин**.

На відміну від Лопухіна й Портомоіна, царські представники, призначені до Ніжинського полку, датували, хоч і не завжди, час свого перебування у конкретному населеному пункті, й за їхніми свідченнями виходить, що шлях із Івангорода до Стародуба (хронологія початку й кінця подорожі відсутня) царські представники подолали з 29 січня (8 лютого) по 22 лютого (4 березня) 1654 р.

Ясно, що за такий короткий термін практично неможливо було провести повноцінну роботу з приведення людей до присяги й складення списків присяглих осіб. Як і у випадку з присяжною книгою Білоцерківського полку, присяжна книга Ніжинського полку теж остаточно складалася після завершення місії з приведення козаків та міщан до присяги. Ще одним аргументом на користь даного висновку є той факт, що існують принципові невідповідності і в офіційних документах царського уряду щодо міст, в яких мала відбиратися присяга. Так, згідно з офіційним списком українських полків та міст, до котрих були послано царських представників, створеним у першій половині січня 1654 р., знаходимо такий перелік населених пунктів Білоцерківського полку: «Белая Церковь, Ставища, Насташка, Синява, Лесевичи, Ковшоватая, Боярка, Каменной Брод, Ольховец, Шавулиха, Черной Каменец, Трилеси — пуст, Рокитная, Ольшанка, Германовка — пуста, Фастов — пуст, Дедовчино — пуст, Бышов — пуст, Рожов — пуст. 20 городов». Тут вказано 19 (не 20) міст, причому 5 з них були тоді запустілими внаслідок війни та пошесті. Природно, що в присяжній книзі не знаходимо Дідовчина та Рожева, але по чотирьох інших (Германівка, Трилеси, Фастів, Бишів) подано списки їхніх жителів. Могли, звичайно, помилитися й упорядники списку, але, на наш погляд, царські представники використали тут наявні реєстри жителів цих міст. У списку йдеться також про Ніжинський полк. Тут немає особливих відмінностей, але в переліку

16 міст значаться Глухів та Кобища, яких у присяжній книзі чомусь не знаходимо. У зведених даних Глухова теж немає (до нього, видно, представники й не заїжджали), зате є міста Носовка, Кобишевка, Козари, Салтикова Дівиця та містечко Володькова Дівиця. Вони відсутні у присяжній книзі через втрату її частини.

Присяжні книги Білоцерківського та Ніжинського полків дозволяють пролити світло на малознані сторінки історії цих військово-адміністративних одиниць Гетьманщини. Ми не будемо зупинятися тут на їх детальному аналізі. Підкреслимо, насамперед, той факт, що царські представники були далеко не у всіх населених пунктах, які вони вказували у своїх звітах, а тільки в головних (полкове місто й частина сотенних). Крім того, вони приводили до присяги тільки частину жителів цих населених пунктів, а решту без сумніву вносили пізніше у присяжні книги на підставі полкових та сотенних козацьких реєстрів, списків міщанського населення. Це мали б бути сотенні та полкові реєстри, на підставі яких потім складався Реєстр Війська Запорозького 1651 р. (після підписання Білоцерківського миру 7 вересня 1651 р.). На жаль, він не зберігся, принаймні, на сьогодні його ще не виявлено. Доводиться користуватися Реєстром Війська Запорозького, складеним після підписання Зборівського миру 18 (8) серпня 1649 р. Тим не менш, і таке порівняння удоводнює той факт, що при складанні присяжних книг царські представники переносили прізвища козаків із сотенних реєстрів цілими блоками (так, як вони увійшли до складу Реєстру Війська Запорозького).

Таким чином, навіть російські джерела засвідчують брехливість міфу про нібито всенародний характер присяги населення Гетьманщини царю Олексію І.

Олександр Гуржій

З історії родів України та Росії: Герцики

Представники окремих родів Гетьманщини, таких, наприклад, як Герцики, стали свідками чи сучасниками багатьох історичних подій: Хмельниччини, боротьби козацької старшини за політичну владу, національно-визвольних змагань, інкорпорації України Російською імперією тощо.

Відомості про Герциків збереглися в джерелах пізнього середньовіччя. Одні з них представляли литовський дворянський рід (Lubny Herguk) герба Ястржембец і походили від Щасного Петровича Герцика. Останнього названо королівським дворянином з відповідним пожалуванням маєтків у 1551 р. Цей рід занесено до родовідної книги Вітебської губернії (частина VI).

Безпосередньо з Україною пов'язані Герцики (або Герціки)¹, початок родоводу яких йде від єврея *Симона* з м. Умані, який, як відомо, напередоні Хмельниччини переселився до Полтави. Охрестився 1650 р. під ім'ям Семена. Хрестив його Тимофій Жученко — брат полтавського полковника. Мешкаючи у Полтаві, Семен Герцик торгував хутром та іншими речами². Помер близько (точніше — до) 1667 р.

Цікавий такий факт. У середині XVII ст. з Умані на лівий берег Дніпра перебралося чимало людності³. Окремі вихідці потім посіли досить високі посади в старшинській адміністрації Української держави. А І. Скоропадський, який полишив з братом Василем Умань у 1674 р., став навіть володарем булави Гетьманщини (1708 р.). У тогочасному документі так про це написано: «...По причине сильнейшого нападения от турок и татар на Польшу и тогочную (Правобережну. — О. Г.) Украину принуждены были, спасая жизнь свою, лишиться не только движимаго и недвижимаго своего имени с грамотами и дипломами, как жалованными от королей польских и о древности фамилий их совершенно заверяющими»⁴.

---

¹ Внесені до родовідної книги Полтавської губернії (частина II).

² Записка Кочубея на Орлика. 1708, февраль // Чтения в обществе истории и древностей российских. — М., 1859. — Кн. 1. — С. 146.

³ Причиною цьому були насамперед часті напади турків і татар, від яких місцеве населення пробувало врятуватися втечами, а то й зміною місця проживання.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 1219, оп. 2, спр. 976. — Арк. 84.

Можна припустити, що схоже сталося і з Семеном (Симоном) Герциком.

Відомо, що він був одружений з *Агафією*, очевидно, жінкою з козацької родини, яка після смерті чоловіка вдруге вийшла заміж (1667 р.) за генерального обозного Петра Михайловича Забілу (Забелу). Той помер 1689 р.

Син С. Герцика — *Павло Семенович* — займав посаду полтавського полкового писаря (до 1675 р.), а потім дослужився до рангу полковника Полтавського полку (1675–1677, 1683–1687, 1691–1695 рр.). Брав участь у так званих Азовських походах 1695–1696 рр. російських військ і українських козацьких полків у пониззя Дніпра і на фортецю Азов у ході російсько-турецької війни 1686–1699 рр. Безпосередньо він став дійовою особою, коли влітку 1695 р., одночасно з наступом на Азов, козацькі загони в складі царської армії (120 тис. чол.) під керівництвом боярина Б. П. Шереметєва здобули в пониззі Дніпра Кизикермен, Тавань, а також інші турецько-татарські фортеці⁵.

Той факт, що його неодноразово обирали (чи призначали) на ранг полковництва, очевидно, можна пояснити кількома причинами. Насамперед, складною суспільно-політичною ситуацією в Україні, періодичними війнами, які вела Росія, а також своєрідним становищем Полтавського полку в політико-адміністративній системі Гетьманщини. Про це, зокрема, йшлося в листі гетьмана І. Мазепи до царя Петра I та Івана V Олексійовичів від 11 липня 1691 р., де сповіщалося про чергове обрання Павла Семеновича полковником і «о разных делах, касающихся до Малороссии»⁶.

Специфікою Полтавського полку було те, що він менше підпадав під вплив Москви, а землі, значною мірою степові, не обіцяли місцевим старшинам великих матеріальних прибутків. Козацьке населення відчувало себе більш незалежним, ніж, скажімо, в північних полках. Тому і вибір старшин був, як правило, довільним (принаймні при Павлові Герцику). Помітно на тамтешнє політичне життя впливали демократичні порядки близького Запорожжя, козаки якого з полтавцями жили, за виразом сучасника, «советно, что муж с женой»⁷.

Обрання ж Павла Герцика полковником відбулося завдяки його родинним зв'язкам («свойству») з генеральним суддею, а потім обозним

---

⁵ Дядиченко В. А. Участь українських козацьких полків в азовсько-дніпровських походах 1695–1696 рр. // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 158–187.

⁶ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 124, оп. 3, спр. 766. — Арк. 1.

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — Т. VI. — СПб., 1869. — С. 99.

Петром Михайловичем Забілою (1669–1687). До цього Павло Семенович, як це засвідчив старшина В. Кочубей, ще торгував голками та шпильками на полтавському базарі, а потім склав конкуренцію в боротьбі за посаду Прокопу Левенцю. При цьому спромігся переманити на свій бік місцевих козаків⁸.

Восени 1676 р. полковництво перебрав на себе Федір Іванович Жученко (Жук), але незабаром втратив його, передавши Герцику. Потім, лише на місяць, влада перейшла до Демка Яковенка, незабаром до П. Левенця, якого здолав Павло Семенович, але вже при підтримці Ф. Жученка. Боротьба за полковництво тривала до 1683 р., коли Герцик уже вирішив діяти за підтримкою самого гетьмана І. Самойловича та його синів, обдарувавши тих коштовними подарунками.

Взагалі про характер інтриг, які велися між старшинами того часу, маємо цікавий опис в універсалі І. Самойловича від 9 березня 1679 р. У ньому, зокрема, зазначено, що в листі на ім'я гетьмана, підписаному Д. Гужолом, Ф. Жученком і П. Герциком, є скарга на П. Левенця, ніби той погрожував їм «и безчестит их». Проте назване «товариство» просило «не о разборе их жалоб, а о том, чтобы... прислали в Полтаву кого из генеральной старшины для немедленного отобрания от Левенца полковничьяго уряду и для передачи его другому...». Разом з тим, деякі з скаржників «в той час гвалтованный, утекши на свою (левую) сторону Днепра (из-под Чигирина), по под возами криючися, песок терли». Гетьман гнівно їм зауважив, що «не мешает прежде самим от нарекающей оправдаться за те интриги, что и теперь они строят»⁹

Ставши полковником у 1683 р., Павло Семенович «великія чинил Жученку досады и унижения; а тут же и пану Искре (зятю Жученка), ненавидячи его, задавал оскорбления до гетмана всякими обидами описывал и всякаго часу искал безчестия и самое смерти их»¹⁰. Так свідчив його сучасник В. Кочубей.

І. Мазепа, який став гетьманом замість І. Самойловича в 1687 р., замінив Павла Семеновича на Ф. Жученка (до 1691 р. з невеликою перервою). Проте 1692 р. Герцик зумів добитися від Мазепа підтримки і знову посів полковництво, яке полишив 1695 р., ймовірно, вже через старість¹¹. Сам гетьман вважав його «цікавим».

---

⁸ Записка Кочубея на Орлика... — С. 145, 147.

⁹ Цит. за: Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVIII и XIX веках: Гамалеи, Герцики, Гоголи // Русский архив. — М., 1875. — Кн. 4. — С. 450.

¹⁰ Там же. — С. 450–451.

¹¹ Лазаревский А. Полтавщина в XVII веке // Киевская старина. — 1891. — № 9. — С. 373.

1692 р. ім'я Павла Герцика спробували використати в своїх воєнно--політичних комбінаціях прихильники авантюрного старшини Петрика (Іваненка Петра Івановича), який протягом 1691–1696 рр. з порівняно невеликою кількістю козаків і кримськими татарами спробував виступити проти царського війська, здійснив кілька нападів на Гетьманщину, але тамтешнє населення його не підтримало. А сталося це так. До Петрика прибув один з козаків і почав запевняти того, що Герцик, який разом з полком розташувався поблизу Кобиляк, обіцяв з полтавцями підтримати їх у виступі проти «московитих». Насправді ж, коли до Полтави надійшов універсал — заклик приєднатися до повсталих, в місті перебував сам гетьман, і він дав негативно-зневажливу відповідь. Ось як її зміст передав М. Костомаров: «Ми усі й старші й молодші дивуємося з твого безглуздя: хто тебе, таке щеня, настановив начальником...? З якої речі ти так турбуєшся й дбаєш про наше життя? Ми знаємо, що батько твій був старцем і жив у нас у Полтаві, а ти, як був у школі, ваявся по улицах між старцями і годувався під вікнами нашими недоїдками. Та не тільки не був у лицарських муштрах, але й у науці домовій, а після того хоч і втерся у військову канцелярію¹², то й там обікрав товаришів, зрадив своєму панові (гетьману. — О. Г.) і утік на Запороже! Ми не ймемо віри тому, ніби до тебе прибув калга-султан, бо не сподіваємося, щоб така важна особа пішла за тобою брехуном, щеням! Мабуть який циган зібрав тисячну юрбу голодранців з татар та й удає з себе султана!»¹³.

Без сумніву, такого змісту лист відбивав ставлення до Петрика більшості з гетьманського оточення, в тому числі й полтавського полковника. Ймовірно, що козак, який прибув до нього, лише вдавав з себе посланця Герцика. Намір же прилучити до виступу полтавців не вдався, і нападники відступили.

Нерідко документи П. Герцик підписував як Павло Семенович, а його син Григорій — Григорієм Павловичем.

Павло Семенович, як типовий представник тогочасної державницької еліти Гетьманщини, дбав про свій матеріальний добробут, а саме різним чином набував маєтки. Так, від гетьмана І. Мазепи він одержав у володіння села Вакулинці, Василівку, Стасовці, Яковці. 1694 р. у полтавського жителя С. Козельського купив під міським валом двір. Думав старшина і про духовне, був меценатом. Зокрема, 1700 р. на його кошти побудовано поблизу Ближніх печер у Києво-Печерській

¹² Петрик займав посаду канцеляриста Генеральної військової канцелярії Гетьманщини.

¹³ Костомаров М. Мазела // Руська історична бібліотека. — Львів, 1985. — Т. XVII. — С. 49.

лаврі монастир на честь Воздвиження. Незабаром він помер. Поховали Павла Семеновича на території збудованого ним храму. В церкві на стіні тривалий час висів його портрет, поки, за деякими переказами, 1857 р. не був знятий у зв'язку з похованням тут митрополита Філарета (Амфітеатрова). Ніби один з монахів вирішив, що біля могили того недоречно, щоб висів портрет Герцика.

Про дружину П. Герцика відомо дуже мало. В джерелах згадується, що після смерті чоловіка вона володіла с. Вакулинцями та с. Яковцями.

Син — *Григорій Павлович* — був наказним полтавським полковником (1705) і виявився одним із найвідданіших і палких прибічників І. Мазепи та П. Орлика. Освіту здобув у Києві. Після Полтавської битви 1709 р. разом з Мазепою і шведським королем Карлом XII відступив у Бендери. Взяв участь у похованні тіла свого гетьмана в м. Галаці (Румунія). Супроводжував у еміграції П. Орлика, після обрання якого гетьманом був призначений генеральним осавулом (1711–1719). Їздив на Запорозьку Січ, Кубань, а в грудні 1711 р. — у Константинополь, де схиляв сановних осіб підтримати прагнення козацтва в еміграції на чолі з П. Орликом у виборюванні незалежності України. Проте його посольство, хоча і було прийняте доброзичливо, але помітних реальних результатів не дало. Однак важливо і те, що саме виборювалося за кордоном. Так, у Константинополі Григорій Герцик разом з колишніми прилуцьким полковником Дмитром Горленком, генеральними суддею Климом Довгополим і писарем Іваном Максимовичем та ін. від імені П. Орлика добивалися підтримати заходи, спрямовані на:

— звільнення України від панування царських можновладців і вивід російських полків;

— забезпечення самостійного управління в країні на чолі з гетьманом;

— повернення всіх полонених у попередній війні та мазепинців із заслань;

— чітке встановлення кордонів Гетьманщини з Польщею та Росією, «які всім відомі»;

— відшкодування царатом українцям всіх збитків, завданих у Північній війні¹⁴.

Після підписання в м. Яссах Прутського трактату 1711 р. між Росією і Туреччиною про припинення воєнних дій значна кількість колишніх прихильників І. Мазепи втратила надію на перемогу в своїй справі й вирішила залишити Бендери, П. Орлика та повернутися в Гетьманщину, покаятися перед Петром І. Проте така можливість з'явилася лише

---

¹⁴ Субтельний О. Мазепинці. — К., 1994. — С. 84.

1715 р., коли їм це дозволив зробити царський уряд через свого представника — посередника в Константинополі барона П. П. Шафірова. Тоді повернулися прилуцький полковник Д. Горленко, генеральні обозний І. Ломиковський, писар І. Максимович та ін.

З 1715 р. Григорій Герцик проживав у Стокгольмі, куди переїхав з П. Орликом, старшинами Ф. Мировичем, Ф. Нахимовським та ін.

Шлях на Швецію Григорій Герцик з братами подолав такий. Спочатку їхали через Угорщину на Відень, від нього на Стралзунт, де певний час мешкали. Далі: Руген, Сканія, в якій Герцикам виділили квартиру в Християн-штаті. Потім Григорія взяли на роботу в Крольскрон.

У шведський період, як потім признався на допиті сам Григорій Герцик, П. Орлик доручив йому їхати на Запорозьку Січ, шукати підтримки у козаків, хоча вони й сумнівалися в позитивному результаті цього акту. Проте шведську владу слід було переконати в протилежному, щоб не втратити престиж політичних діячів. Тому гетьман в еміграції сам написав сфальсифіковану грамоту, на випадок відмови запорожців, і передав Герцику, щоб той у разі невдачі вислав її в Стокгольм з Бреславля¹⁵

1719 р. Орлик послав його в Польщу з дипломатичною місією: передати сенаторам листи з проханням про співпрацю. Крім того, перед ним поставили завдання встановити тісні контакти з запорожцями та кримським ханом. Проте, пославшись на хворобу, Григорій Павлович залишився в Польщі. Подальші події розвивалися так. Він зупинився у Варшаві в будинку Понятовського, де тимчасово мешкали Мирович і Нахимовський. Зрозумівши, що надії на швидку війну з Росією нездійсненні, Герцик почав зволікати з виїздом. Коли царський резидент у Польщі кн. Г. Долгорукий довідався про нього, то відразу наказав заарештувати його. Місцева влада висловила з цього приводу рішучий протест. Тоді агенти Москви вивезли свого арештанта до Росії. У Санкт-Петербурзі, після суду¹⁶, він був ув'язнений в Петропавлівсь-

---

¹⁵ Допрос Григория Герцыка об участи его в измене Мазепы // Киевская старина. — 1883. — № 3. — С. 596.

¹⁶ Маємо цікаві матеріали допиту Герцика 1721 р., які видрукувала «Киевская старина» в 1883 р. Окрім іншого, він подав важливі й цікаві відомості про перебування Орлика та його прибічників у Бендерах і Стокгольмі. З допиту Григорія Герцика довідуємося про такі факти. Дід його Семен «прийшов» в Україну з Литви, а батько народився вже в Полтаві. Про політичні наміри І. Мазепи перейти на бік Карла XII взнав лише в останній момент. Про причини, що спонукали його підтримати гетьмана, він, очевидно, за тих обставин сказати правду не міг, щоб не нашкодити собі й рідним. А тому його оповідання з цього приводу виглядає так: «...Приехал полковой сотник Василий Зеленейский (у 1708 р. був відомий сотник полковий Богдан Зеленський. — О. Г.) и, едучи дорогою и приехав в Полтаву (де нібито перебував Григорій Герцик. — О. Г.), объявил всем, что Мазепа изменя пошел к шведу, и по такой ведомости собирались мужики в город и старшину били и грабили, и от того купцы и

кій фортеці, суворо утримувався під вартою в Адміралтействі, а потім (десь у кінці 1727 — на початку 1728 рр.) одержав можливість поселитися у Москві з дружиною й дітьми. Там за ним безперестанно наглядали капрал Биков і солдат Лободін. Остаточну свободу одержав лише 1735 р. У московський період свого життя колишній старшина і відомий вояк, патріот, щоб прогостувати, займався медичною практикою. Частина його маєтків було відібрано і передано спадкоємцям постраждалого від Мазепи В. Кочубея, а йому особисто було заборонено виїздити в «Малоросію». Помер у Москві.

Дружина Григорія Герцика — *Анастасія Василівна Громека* (дочка смілянського сотника) — померла в Москві 1732 р. Чоловік навіть не зміг поховати її на свій кошт¹⁷

Брати — *Іван і Афанасій* — також перебували у таборі Мазепи, жили в Бендерах, а з 1715 р. — у Стокгольмі¹⁸. Наприкінці 1734 — на початку 1735 рр. П. Орлик спробував активізувати свою політичну діяльність і зібрати збройні сили проти Росії. За фінансової підтримки урядів Франції й Туреччини він зосередив навколо себе до 1 тис. своїх давніх прихильників і козаків, у тому числі й загін у кілька сотень вершників уславленого отамана Сави Чалого. В Каушанах було створено штаб, до якого увійшов й Іван Герцик. На тому етапі їх підтримав і кримський хан¹⁹.

знатные люди выбегали из города вон в иные места, в то время и он Григорий, оставя жену и детей своих, с братом своим Иваном поехали за Днепр, в Корсунь, где они имели двор свой и маетности; а третий меншой их брат был тогда при Орлике для науки, и как они приехали в Чигирин, и стоявшей тамо с войски генеральной ясаул Гамалей (в 1707–1709 рр. генеральним осавулом був Михайло Андрійович Гамалія. — О. Г.), и корсунской полковник Кандыба ((йдеться про корсунського полковника Андрія (Андроніка) Кандибу (1708–1710). — О. Г.), которые в том городе, по определению от Мазепы, держали нас, их Герцика с братом одержали в Корсун ехать не допустили и иных малоросийских жителей, которые из-за Днепра поуходили и тамо задерживали ж, и в тот-же день приехал туда и чигиринской полковник Мокиевский (чигиринський полковник Костянтин Мокієвський (1708–1709). — О. Г.), и на другой день его Григорья и брата его Ивана и других, кто в то время с сей стороны Днепра уходили и тамо одержаны, взяли и отвезли паки на сю сторону, и незнатных роспустили, кто куда хотел, только-б за Днепр не переходили, а ево Григорья с братом и прилускаго полковника Горленка детей и иных знатных козаков привезли в Лубны, а из Лубен в Ромен, где тогда Мазепа уже был» (Допрос Григорія Герцика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. — 1883. — № 3. — С. 596).

¹⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славянства в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993; Русский биографический словарь. — Т. Герберский-Гогенлоэ. — М., 1916. — С. 135.

¹⁸ Енсен А. Орлик у Швеції // ЗНТШ. — Т. 92. — Львів, 1908. — С. 93–169.

¹⁹ Субтельний О. Мазепинці. — С. 149.

Дружина Івана — *Агрипина Іванівна Левець* — дочка одного з керівників Генеральної військової канцелярії, як і багато інших старшинських жінок, була змушена проживати в Москві під наглядом (1712–1727).

Серед їхніх найближчих родичів у першій третині XVIII ст. згадуються: *Марія Павлівна* (з чоловіком Володимиром Григоровичем Максимовичем — військовим товаришем); *Ганна Павлівна* (від 6.XI.1698 р. з чоловіком Пилипом Орликом, у 1715–1720 рр. мешкала в Стокгольмі); *Христина Павлівна* (з чоловіком Григорієм Іллічем Новицьким — охочекомонним полковником, засланим до Сибіру 1709 р.).

Окрім того, в 20-х роках XVIII ст. жили такі представники цього роду:

Петро Григорович (помер до 1728),

Василь Григорович,

Семен Григорович,

Павло Григорович,

Микола Григорович (народився після 1728 р., священник містечка Великі Будища); 1794 р. дворяни Полтавського повіту офіційно засвідчили, що предком Миколи був Григорій Герцик — дід Павла²⁰,

Парасковія (Параска) Григорівна.

Серед наступного, фактично п'ятого, покоління відомі Герцики:

Костянтин Миколайович (р. н. близько 1768 — п. після 1845). У 40-х роках служив колезьким регістратором. Мав дружину Єлизавету Гриневу.

Мало що відомо про *Григорія Миколайовича*, який був одружений з Дарією Міщенко.

Павло Миколайович у 20-х роках XIX ст. значився священником у с. Покровському Бахмутського повіту. Мав дружину — Меланію Романівну Сербину.

Досить відомим був *Михайло Костянтинович* (р. н. 1790). Спочатку кадет 2-го Кадетського корпусу. Потім: прапорщик Охотського піхотного полку (з 1809), підпоручик (1813), поручик (1816), штабс-капітан (1817), капітан у відставці (1818–1819), капітан (1820). У 1823 р. служив у Полтавському внутрішньому гарнізоні, 1824 р. — єгерському полку. З 1826 р. — майор, 1828 р. — підполковник, 1831 р. — полковник у відставці. Брав участь у походах російських військ у Бесарабію та Молдову, здобутті Сілістрії та Браїлова, облозі Рущука. У 1812 р. задіяний у Польщі, 1813 і 1814 рр. — у Пруссії та Сілезії, 1828 р. — Туреччині, під Браїловим і Шумлою (до 1829 р.). Мав маєтки та кріпаків у с. Степанівці Полтавського повіту й Зеленківському повіті. Помер після 1832 р.

²⁰ Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVIII и XIX веках: Гамалеи, Герцики, Гоголи. — С. 448.

Його дружина — Марія Опанасівна Висоцька, дочка поручика, власниця маєтку в с. Степанівці Полтавського повіту.

Данило Григорович на початку ХІХ ст. мешкав у м. Великих Будищах, служив канцеляристом.

Ісак Григорович (р. н. 1795) також жив у Великих Будищах; канцелярист (1805); потім переселився до Москви, служив титулярним радником. Помер 14 грудня 1871 р. Похований на Ваганківському цвинтарі в Москві.

Його дружина — Варвара Тимофіївна (4.XII.1815 — 20.VIII.1886) похована поряд з чоловіком.

Олександр Павлович у ХІХ ст. був дяконом.

Степан Михайлович народився 13 жовтня 1833 р. і мешкав у с. Степанівці Полтавського повіту.

Панас Михайлович народився 5 листопада 1837 р. у тому ж селі, де і мешкав потім.

Дар'я (н. 9 березня 1839 р.) та *Олександра* (н. 1844) *Михайлівни*.

Гаврило Ісакович (8.VII 1845 — 29. X. 1902 р.) — надвірний радник. Син Ісака Григоровича, з яким і похований у Москві.

Крім названих, відомі також *Йосип Герцик* — випускник Дворянського полку (1837); майор Ставропольського єгерського полку. Загинув у бою при р. Білій 19 жовтня 1854 р. під час Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. царської Росії проти коаліції держав у складі Англії, Франції, Туреччини і Сардинського королівства за розширення і зміцнення позицій у районі Близького Сходу та Балкан.

Євген Васильович Герцик — колезький регістратор на початку ХХ ст.

Одна з жінок родини Герциків (ім'я невідоме) була одружена з Костянтином Григоровичем Ковалевським (р. н. 1844) — дійсним статським радником, головою Люблінського окружного суду.

Серед представників стародавнього роду Герциків західно-руської гілки, записаної до родовідної книги Вітебської губернії, в ХІХ ст. найбільш знаним був Антон Казимирович (11.XI 1809 — 6.VII 1891) — військовий інженер, генерал-майор. Народився в сім'ї військового царської армії. 1825 р. поступив у Головне інженерне училище. В кінці 1829 р. він — польовий інженер-прапорщик, а з 1 січня 1831 р. — підпоручик. Працював у Петербурзькій, Київській (з січня 1832 р.), а потім знову Петербурзькій (з жовтня 1833 р.) інженерних командах. 1834 р. направлений у кондукторську роту Головного інженерного училища. З червня 1835 р. — поручик. У травні 1838 р. призначений польовим інженером і через кілька місяців переведений у Севастопольську інженерну команду. 1839 р. — штабс-капітан, а з 1843 р. — капітан. У травні 1845 р. його призначили командиром Бендерської інженерної команди.

З квітня 1850 р. — підполковник. З самого початку 1852 р. переведений у командири Севастопольської інженерної команди, яка займалася укріпленням міста. З початку героїчної 349-денної оборони Севастополя під час Кримської війни 1853—1856 рр., від 13(25) вересня 1854 р., після того, як російські війська зазнали поразки в битві на р. Альмі й змушені були відступити до Бахчисарая, а 67-тисячна армія і значний флот союзних держав (34 лінійні кораблі та 55 фрегатів) рушили до міста з наміром його захопити, Антон Герцик керував інженерними роботами 1-го відділення оборонної лінії. Під керівництвом військового інженера Е. І. Тотлебена будував і поліпшував зруйновані ворогом укріплення. Відзначившись у боях, 1855 р. одержав чин полковника і незабаром (того ж року) був нагороджений орденом св. Георгія 4 ступеня. На той час якраз минуло 25 років його служби офіцером. Під обстрілом нападаючих він зумів організувати наведення плавучого мосту через Севастопольську бухту, за що одержав орден св. Анни 2 ступеня. Після рішення російського командування залишити ворогові зруйноване місто й перевести війська з південного на північний бік Севастопольської бухти, Герцик керував роботами в приморських батареях, прибудовами для поранених і хворих. З розформуванням Севастопольської інженерної команди був переведений до Київської (1856). З листопада 1859 р. його призначено помічником командира Ліфляндського інженерного округу, а з квітня 1861 р. — доглядачем Інженерного палацу в Петербурзі. 1864 р. нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня. З 1879 р. — генерал-майор у Головному інженерному управлінні. З 1883 у запасі. Похований у Петербурзі на території Новодівичого монастиря²¹.

---

²¹ Русский биографический словарь. — С. 140.

Юрій Савчук

Знамена українських гетьманів з Палати зброї Московського Кремля

Упродовж XIX–XX ст. історики неодноразово зверталися до теми козацьких клейнодів. Доля козацьких реліквій хвилювала й знайшла відображення у науковій творчості багатьох дослідників козацтва. Відзначимо щойно найвагоміші у цій ділянці праці О. Лазаревського, П. Короленка, І. Крип'якевича, В. Іванова, О. Апанович, Я. Ісаєвича, Ю. Мицика, Ю. Савчука, І. Ситого¹

Осібним ракурсом зазначеного напрямку наукових досліджень стало вивчення, збереження та популяризація козацьких прапорів² у вітчизняних та зарубіжних музейних колекціях. Велике зацікавлення історичною долею запорозьких клейнодів виявляв Д. І. Яворницький. 1889 р. в «Историческом вестнике» він помістив спеціально присвячену цій темі статтю «Где девались запорожские войсковые клейноды?», яка склала основу відповідного розділу першого тому його

¹ О. Л-ий. Гетманские клейноды (1758 г.) // Киевская старина. — 1882. — Т. II. — С. 344; Короленко П. Клейноды Черноморских казаков: Историческая справка // Кубанский сборник. — 1912. — Т. XVII. — С. 419–438; Крип'якевич І. П. Прапор Хмельницького // Неділя. — 1911. — № 6.; Рада. — 1911. — № 23. — С. 4; Іванов В. Прапори слобідських полків // Ювілейний збірник на пошану ак. Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. — Т. 1. — К., 1927. — С. 745–747; Апанович О. Привласнення козацьких клейнодів — викрадення історичної пам'яті нації. Росія мусить повернути Україні її національні святині // Українська газета. — 1994. — № 16 (58). — 1–14 вересня; Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська // Укр. іст. журн. — 1963. — № 1. — С. 85–87; 2-е вид.: Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів, 1996. — С. 44–49; Мицик Ю. Кольори прапору Війська Запорізького низового // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita 1618 w. Збірник на пошану польського історика Збігнева Вуйціка. — Warszawa, 1993. — S. 143–149; Савчук Ю. Из истории запорожских клейнодов (Дело «О Кубанском войске» из архива Артиллерийского музея в Петербурге) // Кубань: проблемы культуры и информатизации. — 1998. — № 2 (11). — С. 21–23; Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана (За матеріалами Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського) // Український археографічний щорічник. — Вип. 7. — К., Нью-Йорк, 2002. — С. 147–150.

² Термін «прапор» тут використовуємо як узагальнюючий, за аналогією з російською «знамя» (див.: Вилинбахов Г. О. Знамена как исторический источник и их место в системе геральдических памятников // Геральдика: Материалы и исследования. Сб. науч. тр. — Л., 1983. — С. 97). Також вважаємо обґрунтованим використання українського відповідника «знамено» та історизму «корогва» — російському «знамя».

фундаментальної «Історії запорозьких козаків»³. У згаданих працях козацький патріарх детально описав місце перебування запорозьких прапорів наприкінці XIX ст. Особливо цінною працею у допоки нечисельному ряду досліджень стала розлога стаття М. Макаренка «Запорозькі клейноти в Ермітажі»⁴. Автор не тільки детально описав та здійснив ґрунтовне дослідження збірки січових прапорів, а й подав їхнє фото. Остання обставина має непересічне наукове значення, оскільки більша частка унікальної збірки наступними роками розпорощена й втрачена⁵.

Різнобічний і доволі представницький матеріал з царини козацького прапорництва, здебільшого українських гетьманів, знайшов висвітлення на сторінках фундаментальної праці помічника директора Палати зброї Московського Кремля Лукіана Яковлева «Русскія старинныя знамена»⁶. Це перша в російській історіографії спроба написання історичної розвідки про генезу російських старовинних знамен. Попри це, особлива цінність цієї унікальної і рідкісної праці визначається передовсім ще й тим, що у ній не тільки вміщено величезний пласт документів архіву Палати зброї (у вигляді різноманітних і поширених додатків та приміток), а вперше на основі джерел змальовано історію конкретних пам'яток колекції.

Перше десятиліття суверенної України пожвавило інтерес до найбільш героїчного періоду нашої історії, поміж тим і до унікальних пам'яток козацької доби, що збереглися до нашого часу. Кілька невеликих за обсягом публікацій, що з'явилися друком у цей час, мали, образно кажучи, персоніфікований характер і стосувалися конкретних історичних пам'яток. У фокус наукового зацікавлення потрапили козацькі прапори XVII–XVIII ст., що належать збіркам низки чільних музеїв України: Національного музею історії України⁷, Дніпропетровського

---

³ Эварницкий Д. И. Где девались запорожские войсковые клейноды? // Исторический вестник. — 1889. — Т. XXXVIII. — С. 394–399; Його ж: История запорожских козаків. — Т. 1. — СПб., 1892. — С. 274–275.

⁴ Макаренко М. Запорізькі клейноти в Ермітажі // Україна. — 1924. — № 3. — С. 25–39.

⁵ Сидоренко В. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // Укр. іст. журн. — 1972. — № 2. — С. 67–70; Кот С. Нові документи про долю культурних цінностей, переданих з музеїв РСФСР на Україну // Український археографічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 321–334.

⁶ Яковлев Л. Русскія старинныя знамена // Древности Россійского государства. Дополнение к III отделению. — М., 1865.

⁷ Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна. — Вип. 24. — 1990. — С. 206–209.

історичного музею ім. Д. І. Яворницького⁸, Білоцерківського краєзнавчого музею⁹.

Останніми роками географія музейних студій з обраної теми розширилась поза межі України. Майже десятиліття, з 1995 року, автор цих рядків активно співпрацює з авторитетним шведським прапорознавцем Євою Турек у сфері вивчення козацьких прапорів — частки Державної трофейної колекції Швеції. Наслідком багаторічних наукових пошуків стало виявлення, атрибуція та вивчення цілої низки унікальних пам'яток. Поміж ними — групи козацьких прапорів періоду Національно-визвольної війни, добутих гетьманом Янушем Радзивіллою у ході військової компанії 1651 року¹⁰, прапорів Б. Хмельницького¹¹, з гербом І. Мазепи¹². Щодо останнього необхідно зауважити, що його атрибуція здійснена та започатковані комплексні дослідження ще наприкінці 70-х рр. ХХ ст. шведським дослідником Арне Даніельсоном¹³.

Вище представлений побіжний історіографічний огляд свідчить про вагомий масив публікацій та виразну спрямованість вектора найновіших наукових пошуків на вивчення скарбниць провідних музеїв не тільки колишньої Російської імперії, а й країн далекого зарубіжжя. Разом з тим, крізь призму предмету нашого дослідження сезам унікальної старовини славнозвісної Палати зброї Московського Кремля

---

⁸ Савчук Ю. Кілька нотаток до «біографії» козацького прапора зі збірки Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького // Музей на межі тисячоліть: минуло, сьогодні, перспективи. Зб. тез доповідей та повідомлень Міжн. наук. конф., присвяченої 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 87–90.

⁹ Ярова Г. Козацький прапор XVII століття // Пам'ятки України. — 1996. — № 6. — С. 59.

¹⁰ Турек Є., Савчук Ю. Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. Зб. наук. праць. — К., 1998. — С. 237–251.

¹¹ Турек Є., Савчук Ю. Під яким прапором розпочав боротьбу гетьман Б. Хмельницький? (Гетьманський прапор у Стокгольмі) // Український форум. — 1998. — Ч. 7 (29 грудня); 1999. Ч. 3 — 4 (28 лютого); Савчук Ю., Турек Є. Прапор Б. Хмельницького з колекції трофеїв шведських королів Військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 7. — К., 2000. — С. 312–324; Савчук Ю. Доля національної реліквії України: штрих до біографії прапора гетьмана Богдана Хмельницького // Історія в школах України — 2002. — № 3. — С. 18–20.

¹² Турек Є., Савчук Ю. Українська пам'ятка Північної війни // Український форум. — 1999. — Ч. 20–21. — 24 червня.

¹³ Див. доповідь А. Даніельсона на симпозиумі консерваторів прапорів у Військовому музеї в Амстердамі, що відбувся 14–18 листопада 1977 р.: The glory and treasure of the realm. The state collection of trophies and the activities carried on there // Symposium Conservation of Flags. Rijksmuseum. Amsterdam, 1980. — P. 37; Його ж: Skatter som vi arvt. Statens Trofesamling. Armémuseum, 1988. — P. 15.

для українських дослідників досі залишався «terra incognita». Цей факт викликає невідоме здивування ще й тому, що упродовж століть Палата зброї була не тільки місцем схову козацьких прапорів, арсеналом зберігання здобутих козацьких трофеїв, а й ремісничим осідком щодо їх виготовлення. Саме тут за вказівками московських царів, а згодом російських імператорів виготовлялися знаки монаршої ласки та гетьманської гідності Б. Хмельницького та багатьох його наступників: І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, Д. Апостола.

Щоправда, Богдан не був першим козацьким ватажком, що отримав корогву царської милості. Перші вістки про обдарування козацьких достойників корогвами, виготовленими у Палаті зброї, відносяться до першої половини XVII ст. Вони пов'язані з першими ще епізодичними переселеннями козацтва на незаймані степові простори на той час ще доволі слабкого і зацікавленого у зростанні своєї мілітарної сили Московського царства. Так, *«Льта 7140 (1632 — Ю. С.) г. Генваря въ 14 день указаль Государь прислать в Иноземской приказъ знамя нарочитое иззапасныхъ знамен — послать то знамя Тульскихъ Черкасъ и Днѣпровскихъ козаковъ головъ Івану Ворыпаю. По сей памяти дано знамя тавта вѣнцейка: опушка червлена, всередине два клина желтыхъ да клинь черень, на чорномъ клину кругъ тавта черлена, тавты внемъ 2 аршина 6 вершковъ; по 26 алтынъ по 4 денги аршинъ; взялъ подъячей Исай Ртищевъ»*. Арх. М. Ор. Пал. столб. № 20»¹⁴. Примітно, що вже на той час джерела фіксують випадки зворотної циркуляції козацьких прапорів. Зокрема, серед знамен, облікованих «Въ Описи Оружейной казны Великого Государя Царя и Великого Князя Михаила Федоровича всеа руси 1643 года» «по прежнимъ книгамъ 147 (1639 — Ю. С.) года», занотовані відомості про «знамя черкаское»¹⁵. Активізація політичних та військових стосунків козацтва з Московською державою під час Національно-визвольної війни знайшла своє відображення, оперуючи сучасними термінами, й у сфері зовнішніх виявів тогочасних протокольних взаємин. Масове і організоване переселення козацького люду з дозволу російських монархів на слободи супроводжувалося видачею московськими монархами знамен — виразної ознаки побудови нових форм

¹⁴ Яковлев Л. Указ. соч. — Примечанія. № 397. — С. 14.

¹⁵ «Знамя Черкаское, а на немъ нашить крестъ по миткалямъ — а по осмотру того знамени опушка мухояркая червчатая и желтая, и то знамя ветхо» (див.: Яковлев Л. Указ. соч. — Примечанія. № 400. — С. 14; Приложенія № 3. — С. 3).

військово-політичних взаємин. Відомий факт «дачі» у 1659 р. знамена Острогозькому полковнику Івану Зіньківському¹⁶.

Попри це, першим урочистим актом, наповненим важливим ідеологічним змістом, стало обдарування царським знаменом гетьмана Б. Хмельницького під час Переяславської козацької ради 1654 р. Вручення «Государевого жалованья» знамена, булави, шапки, ферязі та соболів мало відбутися одразу після присяги Хмельницького. Почесна місія, як відомо, покладалася на царських послів — боярина Бутурліна «съ товарищи».

Ідейний зміст зображень на прапорі, виготовленому за зразком полкових прапорів¹⁷, великою мірою розкриває промова царського посла, що *«говориль Гетману речь, противь Государева указа»*, під час вручення царської корогви:

«Божією милостію великій Государь Царь и Великій князь Алексей Михайловичь, всеа Русіи Самодержець и многихь государствь Государь и обладатель, чрезъ насъ Его пресветлаго Величества Царскаго, меня боярина съ товарищи, сіе знаменіе тебе благочестивый Гетмане даруеть, на семъ царскомъ своемъ знамени Царя царствующихь Всемилостиваго, Спаса написаннаго, въ победу на враги; Пресвятую Богородицу въ покровъ, и преподобныхь Печерскихь со святою Варварою, русскихь молитвенниковъ, въ ходатайство тебе, и всему твоему православному воинству, подавая, дабы Всемилостивый Спасъ нашъ, якожь иногда, яко повествуеть исторія о

¹⁶ Інакше: І. Дзиковський, І. Зіньківський. «Лѣта 167 года Іюля въ 6 день по Государеву Указу вельно, въ Казенномъ приказѣ, здѣлать знамя сотенное тавтяное, и прислать врозрядъ, а изрозряду вельно дать Острогожскому Черкасскому Полковнику Івану Дзенковскому. — Арх. М. Ор. Пал. столб. 167 года № 27» (див.: Яковлев Л. Указ. соч. — Примечанія. № 400. — С. 14).

¹⁷ Полкові прапори — повна назва: «Великихь Государей большіе полковые знамена» — у XVII ст. мали усталену трапецієвидну форму. Полотнище прапора зшивалось з трьох головних компонентів: прямокутної основи, клину та лиштви («коймы»). Згідно з емблематичною традицією, на знаменах зображувалися Спаситель, Богородиця, святі, хрести та зірки. Загальною практикою стало відтворювати на полотнищі прапора відповідних зображенням молитвослов: тропарів, кондаків, ірмосів, гласів, а також царський титул («Государево іменованіє») та згадувати точну дату виготовлення прапора. За царювання Олексія Михайловича у справі виготовлення полкових прапорів було запроваджено певні правила. Зокрема, їх розміри було поставлено у залежність від старшинства полків у загальній структурі війська. Так, знамено «Государева полка» перевершувало своїми розмірами всі інші і становило по довжині 8 аршин 2 вершки, по ширині — 3 аршини 5 вершків. На другій сходинці ієрархічної драбини перебували знамена «Государева и особого большаго, и большаго наряда». Їх довжина — 7 аршин 4 вершки, ширина — 3 аршина. Наступне місце обіймали знамена сторожового та ертоульного полків. Відповідно: довжина — 6 аршин та ширина 2 аршина 8 вершків. І, нарешті, найменший розмір мали прапори цього типу у «полкахъ сходныхъ и посольныхъ воевод»: довжина від 3 до 4 аршин, ширина — від 2 до 2, 5 аршин.

происхожденіи честнаго Креста, православному Царю Русскому и всемъ христіаномъ даде на враги победу, и миръ дарова; тако и тебе со благочестивымъ воинствомъ на враговъ, Церковь святую озлобляющихъ, и православныхъ угнетающихъ, даруетъ победу, да о имени Іисусове всяко колена гордыхъ падеть на землю, и враги православныхъ прогонятся, а миръ темъ устроится сущимъ въ гоненіи правозернымъ; и якоже пречистая Богородица, некогда вѣрныхъ въ Цареграде, покрываючи чуднымъ своимъ покровомъ, враги на верныхъ вооружившіеся, всесильнымъ своимъ заступленіемъ, отъ иконы ея чудотворныя бываемымъ, иныя чудотворно изби, другія же со студомъ прогна, тако да и посреде полковъ вашихъ, въ царскомъ семь знаменіи написана, носима, васъ отъ иноверныхъ оружія покрываетъ, и победу на нихъ даруя тебе со всемъ православнымъ воинствомъ, и со всеми верными соблюдетъ невредимыхъ; и святіи же Божіи угодницы русстіи, Антоній и Феодосій со святою великомученицею Варварою, ея же святыя мощи, яко даръ многоцененъ, ваша имать страна, якоже въ начале православія въ Русской сей земле сея мощи, они же сами православіе утверждаху, сице и ныне да будутъ скоріи тебе и всемъ помощницы, утверждающе миръ православія, и знаменіе се Его Царскаго Величества, да будетъ всемъ врагамъ вашимъ победы знаменіе, страшное и ужасное во бранехъ!»¹⁸. А изговоря, бояринъ Василій Васильевичъ отдалъ гетману знамя «изъ бѣлой камки; на немъ были написаны, съ одной стороны образъ Спасовъ нерукотворенный, съ другой образъ Покрова пресвятыя Богородицы; по сторонамъ написаны были лики Св. преподобныхъ Печерскихъ Антонія и Феодосія, и Св. великомученицы Варвары»¹⁹. Нижче ми ще повернемося до аналізу зображення знамена, його ієрархії у вексилологічній системі тогочасної Московської держави та акцентуємо на деяких важливих, з нашого погляду, моментах церемонії вручення та промови посла. Тоді як на цьому місці, прагнучи зберегти хронологічну канву дослідження, здійснемо вислід інших історичних свідчень.

Припускаємо, як це робить ряд дослідників²⁰, що царське знамено невідступно супроводжувало Хмельницького у воєнних походах²¹, а за

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. I. — № 115. — С. 315–321.

¹⁹ Яковлев Л. Указ. соч. — Опытъ исторического изслѣдованія о русскихъ старинныхъ знаменахъ — С. 93.

²⁰ Яковлев Л. Указ. соч. — Опытъ... — С. 93; Мицик Ю. Назв. праця. — С. 146.

²¹ Опис Добешовського відступу Б. Хмельницького з-під Львова нотує вістки про кілька десятків козацьких корогв, поміж якими були «герби всіх дальших воеводств і панств (держав — Ю. С.). Цілоком імовірно, що серед них перебувала і корогва

мирного часу звичайно перебувало у гетьманській резиденції. Однак нам невідомо, чи перебувало воно поміж клейнодів, які «вручив Гетьман синові своєму», визначеному наступником напередодні своєї смерті у серпні 1657 р.²²

Поза сумнівом, передача клейнодів, національної печаті «з усіма документами і справами письмовими» була більш ніж промовистим виявом бажань Богдана та бачення ним перспектив політичного майбутнього власного сина. Однак в очах старшини, глибоко вкоріненої у демократичні традиції козацького устрою та набутого історичного досвіду, це нове за своєю політичною суттю церемоніальне дійство — визначення спадкоємця — не могло ані опертися на незнаний політичній культурі козацтва прецедент родинної спадковості гетьманської влади, ані, тим більше, виступити гарантом таких прагнень. На жаль, подальша доля унікальної переяславської реліквії невідома. Її таємниця, напевно, криється у суперництві та боротьбі за гетьманський титул. В кожному разі, після підписання Гадяцьких статей 1658 р. та корекції напряму політичного вектора у бік Речі Посполитої, знамено втратило для І. Виговського правову та політичну вагу. Промовистим доказом розвитку саме такої політичної логіки є виготовлення гетьманом власного прапора. За примхливим збігом історичних обставин його доля також пов'язана з Палатою зброї Московського Кремля. Гетьманський прапор добуто московськими військами в одному з боїв і як важливий трофей надіслано до Посольського приказу. А вже звідти він був переданий на зберігання до Палати зброї. Про це свідчить цитований нижче архівний запис: *«Лета 168 (1660 — Ю. С.) года Ноября въ 20 день, по памяти изъ Посольскаго приказа за приписью дьяка Дмитрія Шубина, прислано въ Оружейной приказъ изменника Ивашки Выговскаго знамя, на немъ писано Михаилъ Архангель, писаны слова полские, прислано изъ Кивва отъ боярина Василья Борисовича Шереметева. Арх. Моск. Оруж. Палаты Столб. 168 года № 42»*²³. Лаконічні, разом з тим інформативно насичені нотатки хоч і фіксують цілий ряд важливих

московського царя. Однак, як це можна бачити зі загаданого опису, вона не обіймала пріоритетного становища (див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 1125–1126).

²² Історія Русів. — К., 1991. — С. 190.

²³ Прапор І. Виговського обліковано переписом знамен Палати Зброї 1664 р., де він згадується під № 80: «Знамя на немъ написанъ Архангель Михаилъ прислано по памяти испосолского приказа заприписью Діака Дмитрея Шубина отъ измѣнника Івашка Выговского» (див.: Яковлев Л. Указ. соч. — Приложенія № 4. — С. 8). На жаль, наступні інвентарі не фіксують жодних згадок про його наявність у колекції чи-то дії, які б пролили світло на його подальшу долю.

нюансів, не дозволяють дійти остаточних і незаперечних висновків щодо формування традиції головного державного прапора. Ключовим питанням є обставини створення чи-то походження чільного атрибуту влади. Зважимо на історичні факти: зокрема, прецедент виготовлення Б. Хмельницьким власного прапора²⁴ (що не могло бути обійдено увагою генерального писаря) та політичну стратегію самого І. Виговського, який докладав чималих зусиль щодо будівництва нової державної конструкції під назвою Руського князівства. З огляду на це цілком слушно припустити про виготовлення гетьманського прапора з власної ініціативи. Це б сприяло розвитку і подальшій кристалізації державної традиції та забезпечило її адекватне відзеркалення у зовнішніх атрибутах. Разом з тим згадка про «*писаны слова полские*», спонукає до розгляду версії щодо можливого надання у відповідності з міжнародною практикою та усталеною традицією прапора польським королем. Такий крок міг сприяти фіксації Гадяцьких домовленостей та нового формату васальних взаємин. Однак будь-якими відомостями, які б підтвердили таке припущення, ми не володіємо. На жаль, інші елементи опису, як-то згадка про зображення на прапорі Михаїла-архангела, не можуть бути вирішальними аргументами у розв'язці вище окресленої дилеми. Водночас не можемо обійти увагою вістку про особливий статус Михаїла-архангела в українській емблематичній традиції вже у XVII ст. Цікавих висновків доходимо, простеживши аналогію прапора І. Виговського зі знаменом, яке бачили поруч з Хмельницьким під час облоги Львова 1655 р. В очах свідка тих подій короґва «з образом св. Михайла, що пробиває на виліт змія» займала друге почесне місце в ієрархії короґв, що супроводжували виїзд гетьмана²⁵. Присутній архангел Михаїл і на козацькій короґві високого рангу кінця XVII ст.²⁶ Разом з тим, архангел Михаїл надзвичайно популярний і широко вживаний елемент тогочасних короґов військових підрозділів Речі Посполитої та Московського царства²⁷. Щоправда, емблематичні рефлексії пізнішого часу пов'язують його винятково з українською традицією²⁸ І все ж сукупність аргументів для ствердження такого факту у середині XVII сторіччя нам видається недостатньою.

---

²⁴ Савчук Ю. Турек Є. Прапор Б. Хмельницького... — С. 312–324.

²⁵ Грушевський М. Назв. праця. — С. 1125–1126.

²⁶ Турек Є., Савчук Ю. Українська пам'ятка Північної війни // Український форум. — 1999. — Ч. 20–21. — 24 червня.

²⁷ Яковлев Л. Указ соч.

²⁸ Гломозда К., Яневський Д. Гербові відзнаки та прапорові барви України // Укр. іст. журн. — 1990. — № 4. — С. 50–51.

Підсумовуючи коротку дискусію щодо можливого походження прапора І. Виговського та задекларованої на його полотнищі «міри» суверенітету політики гетьмана, зауважимо беззаперечний історичний факт: він символічно демонстрував політичний розрив з Москвою. Тут доцільно згадати думку відомого російського прапорознавця К. К. Мамаєва, що певним чином порівнював прапори з політичними плакатами, оскільки вони «відображають не тільки політичну стратегію, але й ідеологічну тактику. Зі зміною конкретних політичних гасел змінювався і зміст прапорової символіки»²⁹

Промовистим доказом використання атрибутів влади як політичного інструменту та виразних знаків прихильності чи-то політичного наближення, разом з тим, боротьби за посилення своїх впливів можуть слугувати жалування царських знамен політичним суперникам І. Виговського. Деякі з них, що виношували союзні плани щодо Москви, в той чи інший момент розглядалися як реальні претенденти на гетьманську булаву чи-то тимчасові її володарі. 1659 року удостоївся своєю службою милості Государя ватажок промосковської партії — наказний гетьман Іван Безпалий³⁰. Про відправку *«Вкошь Івану Безпалому знамя камчатое цвѣтное таковожь»*³¹ інформує «Роспись знаменамъ полковымъ и Сотеннымъ, составленная въ 1664 году». Привернула царську увагу й політична позиція полковника Івана Іскри. Йому того ж таки 1659 р. також «дано знамя комчатое цвѣтное»³². Удостоївся монаршої ласки й полковник Іван Брюховецький. Вістку про це зберегла цитована вище «Роспись... 1664 году»: *«№ 113. Два знамени камчатыхъ цвѣтныхъ і Марта в (18) день поуказу Великого Государя іпопамяти вприказъ болшого дворца за приписью Діака Дениса Савлукова ть знамена полковнику Івану Брюховецкому»*³³. Розрахунки росіян вкот-

²⁹ Мамаев К. К. Символика знамен Петровского времени // Труды Государственного Эрмитажа. — Л., 1970. — Т. XI. — С. 26.

³⁰ Після розриву І. Виговського з Москвою частина промосковськи налаштованих козаків з тим, «аби дела войскові не гуляли», обрала собі гетьманом Івана Безпалого (див.: Історія Русів. — С. 199).

³¹ Слово «таковожь» вказує на попередню позицію реєстру, у якій згадується про надання «знамя камчатое цвѣтное столнику Аверкию Олухтину» (див.: Яковлев Л. Указ. соч. — Приложенія № 4. — С. 8. — № 83–84).

³² Там же. — № 85.

³³ Там же. — № 113. На жаль, у цитованому записі відсутній рік надання знамена. Вірогідно, при виконанні або відтворенні тексту вкрався якийсь огріх. Упорядник архівного документу ототожнює дату видачі знамена із роком укладання «Росписи...» (див.: Яковлев Л. Указ. соч. — С. 100). На нашу думку, такий підхід видається недостатньо переконливим та аргументованим, позаяк документ 1664 р. містить нотатки про видачу знамен і за попередні роки. Зауважимо також, що у

ре виявилися ефективними, а засоби — дієвими. У червні 1663 р. Чорна рада обрала І. Брюховецького гетьманом. На раді був присутній «посланный Государемъ окольничій князь Данило Велико-Гагинъ». Після закінчення виборів він вручив неофіту «Знамя полковое Спасовъ образъ, съ обе стороны писано по алой тафте и булава серебряная золочена, съ раковины и съ когтыли»³⁴. Цікаво, що козацька рада відбулася 16–17 червня, а указ про «дачу» прапора із зазначенням імені новообраного гетьмана з'явився вкрай оперативно — вже 8 липня. Інший важливий нюанс, який своєрідно відтіняє сутність політичних взаємин Москви з козацтвом: «Предъ отправкой знамя было подновлено живописцемъ Степаномъ Рязанцемъ. — Арх. М. Ор. Пал. книга № 851; сверхъ того на знамя сдѣлана сорочка суконная красная, а на булаву сорочка красная тафтяная. Арх. Моск. Оруж. Палаты книга № 848»³⁵ Отже, знамено раніше перебувало у вжитку. Власне, воно слугувало одним із багатьох полкових, які надавалися підрозділам царського війська для тимчасового використання — виконання конкретних військових завдань, і, згідно традиції, підлягало поверненню до Палати зброї. Це, імовірно, не залишилося непоміченим гетьманом та його свитою. Відтак, І. Брюховецький спричинився до певного новаторства у справі церемоніалу, пов'язаного із використанням гетьманських клейнодів. Третя, з-поміж восьми статей, представлених ним царській милості 1665 р. у Москві, надалі регламентувала церемонію, образно кажучи, інавгурації, точніше: затвердження на посаді новообраного гетьмана. Вручення найважливіших відзнак гетьманської влади мало відбуватися у Москві за участі царя³⁶. Історики, коментуючи Московські статті, справедливо вбачають у цьому пункті політичні обмеження прав і свобод козацтва, посилення впливу Москви на процес виборів гетьмана, чи-то повний

1664 р. І. Брюховецький вже не був полковником, а обіймав посаду гетьмана. Окрім того, наступний запис під № 114 інформує вже про надання знамена «Запорожскому гетману» Івану Брюховецькому, що мало місце ще 1663 р.

³⁴ Запис про видачу цього прапора в «Росписи... 1664 года» знаходимо двічі. Одного разу, про що йшлося вище, під № 114: «Знамя Спасовъ Образъ Еммануиль стоящій собѣ стороны писанъ по алой тафте и во юлѣ (171 — Ю. С.) году Июля в 8 день по указу Великого Государя то знамя послано Запорожскому Гетману к Ивану Брюховецкому» (див.: Яковлев Л. Указ соч. — Приложения. № 114. — С. 9), іншого — на 22 аркуші під № 12: «Знамя Спасов образъ Еммануила с обѣ стороны писанъ по алой тафте, и впрошломъ во 171 году Юля въ 8 день по имянному великого Государя указу послано то знамя къ Етману Ивану Брюховецкому» (див.: Яковлев Л. Указ соч. — Примечанія № 763. — С. 28).

³⁵ Яковлев Л. Указ соч. — Примечанія. № 414. — С. 14.

³⁶ Вперше цей пункт з'явився ще у 4-ій статті в редакції 1659 р. Але він не виконувався (див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 68).

контроль над ними, зростання залежності останнього від монаршої волі. Водночас ними недостатньо зверталось уваги на той факт, що такі зауваги коректні стосовно ролі та становища Б. Хмельницького. Що ж до І. Брюховецького, що оволодів і орудував *«подновленими»* клейнодами у гострому суперництві, то поява такої статті може розцінюватися також і як формальне вивершення статусу гетьмана, певна компенсація втрати реальних владних повноважень, вмілим бутафорним прикриттям дійсних цілей і намірів російської влади щодо Війська Запорозького, камуфляжем істинної суті характерних для того часу відносин політичного протекторату, міждержавних військових союзів, васальних та напіввасальних взаємин.

Свідомий своїх сумних політичних перспектив³⁷, але з «новим бо-льшим знаменем» повертався Іван Брюховецький в Україну.

Жалуване царем знамено було *«тафтаное червчатое, а на немъ писанъ образъ Спасовъ Вседержителя, столицій на камені; тогожъ знамени на другої сторонѣ писанъ образъ Покрова Богородицы»*³⁸. Воно будувалося, згідно з царською волею, за взірцем «большаго Ертоульнаго»: *«Лета 173 (1665 — Ю. С.) года Августа въ 3 день Великій Государь указалъ зделать, написать въ Оружейной Палате знамя противъ болшого Ертоулного знамени»*³⁹, а *цвета середина тафта червелена, опушка тафта зеленая, по знамени круги тафта лазоревая. Арх. М. Ор. Пал. Столб. № 35»*.

Нижче подаємо коротку хроніку процесу виготовлення знамена: *«Декабря 12 Боярину и войска Запорожскаго Гетману Ивану Мартиновичу Брюховецкому на знамя отпущено съ Казеннаго Приказа тафта и шолкъ, и тѣ тафту и шолки взяли Полковники и головы Московскихъ стрѣльцовъ Артемона Матвѣева пятисотенный приставъ Василій Стрижевѣ да сотенной Василій Антипьевѣ и росписались. — Шили стрѣлецкіе портные. — Арх. Моск. Оруж. Пал. книга № 1026.*

³⁷ Див.: Горобець В. Іван Брюховецький // Історія України в особах. Козаччина. — К., 2000. — С. 114.

³⁸ Яковлев Л. Указ. соч. — Опыт... — С. 95.

³⁹ Мається на увазі прапор, виготовлений 1654 р. (разом з іншими десятима прапорами) за розпорядженням Олексія Михайловича для використання у війні супроти Яна Казимира. Шість з десяти знамен безпосередньо потрапили у полки: «Государевъ, большой, передовой, сторожевой, ертоульный и особый большой, а одно знамя было назначено к большому наряду». Самі ці прапори стали прототипами переважної більшості полкових прапорів не тільки до кінця царювання Олексія Михайловича, а й до кінця усього XVII ст. — початку петровських реформ. Необхідно наголосити, що взорування, про яке згадується в тексті, у більшості випадків носило не загальний характер, а відбувалося за принципом «слово в слово», тобто фактичного копіювання. Вище (див.: посилання № 23) ми занотували деякі нові приписи, запроваджені у справі виготовлення полкових прапорів за царювання Олексія Михайловича.

Росписывали знамя жалованные иконописцы Симонъ Ушковъ съ товарищи, для чего Августа 9 куплено три ветошки, денегъ дано три алтына, да бъллилъ два фунта русскихъ; денегъ дано девять алтынъ две денги.

Августа 10 куплено сорокъ двѣ кисти, дано четырнадцать алтынъ;

да четыре плошки глиняные и отдано ктомууж знамяни етманскому иконописцу Симону Ушакову.

Августа 12 куплено нешти полвунта да скипидару полвунта денегъ 9 алтынъ, да четыре ветошки, денегъ дано 3 алтына двѣ денги; да четь вунта яри веницейския, денегъ дано 16 алтынъ 4 денги; и отдана та вся покупка в золотую палату к новому знамяни етманскому Симону Ушакову иконописцу стоварыщи.

Августа 17 куплено сурику два вунта денегъ, дано 5 алтынъ и отдано Симону Ушакову.

Августа 19 куплено бъллилъ два вунта.

Къ знамени былъ сдѣланъ втокъ съ поясомъ, шитымъ золотомъ по яриному гзу, для чего Декабря 8 дня куплено подъ тесму на втокъ ремень, дан 4 копейки и отданъ Дмитрею строшнику, а втокъ отданъ Любиму Блохину олстренику, на втокъ подъ знамя Етману Брюховецкому. — 14 Декабря Любиму Блохину за втокъ данъ алтынъ. Поясъ строилъ, вместе съ Дмитриемъ, строчникъ Остафей.

Августа 7 дня куплено гвоздей колотка луженых дана алтынъ, и отдано в золотую палату кновому знамени етманскому, что сдѣлано противъ старова знамени Ертоулново, да ктомууж дѣлу куплена связка веревокъ тонкихъ, денегъ дано алтынъ двѣ денги. Архив. Моск. Ор. Пал. книги № 835 и № 851.⁴⁰

Усвідомлюючи певну незручність для читача внесенням розлогої цитати, шукаємо виправдання в тому, що вона, на наш погляд, є цілісною і насичена інформаційно. Витяг не тільки фіксує хронологію процесу виготовлення конкретної історичної пам'ятки, персоніфікує імена виконавців, містить цінні відомості щодо вартості та цінового співвідношення виготовлення окремих елементів знамена, а й, так би мовити, розкриває технологію, послідовність ремісничих операцій та дозволяє скласти уяву про процес виробництва та його терміни.

Вже через півроку, в кінці грудня 1666 р., знамено було відправлено І. Брюховецькому. Втім, посісти статус політичного оберега і особистого тотема гетьмана цьому знамену не судилося.

---

⁴⁰ Яковлев Л. Указ. соч. — Примечания. — С. 14–15.

Через півтора року гетьманську булаву міцно стискали зап'ястя політичних мрій Дем'яна Многогрішного. Новому гетьману надіслано було «новое, Великихъ Государей, полковое, знамя: писаное по белой тафтѣ, на серединѣ написанъ орелъ двоеглавій съ корѣною ѿ орла въ серединѣ написанъ былъ Царь на конѣ, на верхней коймѣ образъ Спасовъ Вседержителя»⁴¹.

Дату відправки знамена козацькому гетьману зберіг в історичній пам'яті інвентар знамен Палати зброї Московського Кремля 1675 р., який більш щільно наповнений подробицями. Під № 11 занотовано: «знамя писано по бѣлой тафтѣ, всерединѣ написанъ орелъ двоеглавой скороною у орла всерединѣ написанъ царь на конѣ, над орломъ написанъ образъ Спасовъ Вседержителя, на другой сторонѣ написано тожь; і впрошломъ во 177 (1669 — Ю. С.) годѣ февралѣ въ 12 день то знамя по указу Государя послано к гетману к Демьяну Игнатьеву»⁴².

Знамено, надіслане Многогрішному, є ідеологічно рубіжним. Стверджувати це дає підстави концептуальна зміна емблематичної композиції у порівнянні з прапорами, надісланими російськими монархами Б. Хмельницькому та І. Брюховецькому. На знамені вперше домінуюче становище посідає державний герб Московського царства — двоголовий орел. Цікаві міркування з цього приводу висловив російський дослідник Л. Яковлев. Вони, на нашу думку, заслуговують на особливу увагу. Дослідник, провівши певні аналогії у політичному статусі Донського та Запорозького Військ та здійснивши порівняльний аналіз емблематичного ряду їх знамен, дійшов несподіваного висновку: «На первыхъ знаменахъ Донскаго войска, изображение орла было также признакомъ верховнаго владычества русскаго Государя надъ этимъ войскомъ. Въ послѣдствіи отношенія измѣнились, и въ 1679 году, когда власть русскаго Государя окончательно, и навсегда, утверждается надъ землею Войска донскаго, то и знамя ихъ измѣняетъ свой видъ: имъ дано было тогда знамя, построенное по образцу полковыхъ Великаго Государя знаменъ, на которомъ изображение орла замѣнено было знаменіемъ животворящаго креста Господня. Напротивъ — на первыхъ знаменахъ, выданныхъ Запорожскому войску, какъ на знаменахъ полковъ, составленныхъ изъ православныхъ, и потому прирожденныхъ подданныхъ русскаго Государя, которыхъ Великій Государь принялъ подъ свою высокую государеву руку, для православныхъ Христіанскія вѣры, изображения орла не было. ...Когда же Запорожцы своими частыми измѣнами показали, что они лю-

⁴¹ Яковлев Л. Указ. соч. — Опытъ... — С. 96.

⁴² Там же. — Примечаніе № 417. — С. 15.

ди шаткіе, присягають, но въ вѣрѣ своей не стоятъ; то и имъ стали посылать знамена, построенныя по образцу знаменъ Донскаго войска, а не по образцу знаменъ русскихъ полковъ. И первымъ такимъ знаменемъ было знамя, пожалованное въ 1663 году Гетману Демьяну Многогрѣшному, при избраніи его на гетманство... И съ этихъ поръ на Запорожскихъ знаменахъ окончательно водворяется изображеніе орла, какъ признакъ верховнаго владычества, русскаго Государя надъ войскомъ, — признакъ, который долженъ былъ служить постояннымъ напоминаніемъ о томъ, что Запорожцы, хотя и вольные, но все-же вѣрныя подданные Великаго Государя»⁴³.

Черговий претендент на верховенство над козаками ловив історичну синицю в обозі князя Григорія Григоровича Ромодановського. Саме там перед полковим шатром облаштовано було рундук, на якому розмістився аналог з полковим образом Господа Бога, та стіл, на якому лежала булава. Поруч розташовані були гетьманські знамено та бунчук. По завершенні виборів старшини звели новообраного гетьмана на рундук, вручили йому булаву і «осенили його знаменемъ»⁴⁴. 17 червня 1672 р. стало зоряним часом Івана Самойловича. В урочистій церемонії використовували знамено, надіслане Д. Многогрішному царем Олексієм Михайловичем. Воно перебувало біля гетьмана до 1674 р. і було повернено до Палати зброї⁴⁵. Про це свідчить цитований вище інвентар 1675 р. (див.: посилання № 47).

А вже 16 березня 1674 р. великий Государ «приказаль отпустить изъ Оружейной палаты въ посольскій приказъ полковое знамя и булаву, — а то знамя и булаву, изъ посольскаго приказа, указаль великій Государь послать къ боярину и воеводѣ, ко князю Григорью Григорьевичу Ромодановскому, для отдачи гетману войска Запорожскаго Ивану Самойловичу. Посланное Самойловичу знамя было такое: Середина тавта бѣлая, опушка тавта алая, въ серединѣ написанъ орелъ двоеглавый съ коруною; у орла въ серединѣ написанъ Царь на конѣ, колеть змія; на верхней каймѣ, надъ орломъ образъ Спасовъ Вседержителя, по сторонамъ Спасова образа два креста о пяти степеняхъ; справую сторону креста подписано: Крътъ честный, блгочестивымъ

⁴³ Яковлев Л. Указ. соч. — Опытъ... — С. 24–25.

⁴⁴ Соловьев С. История России. — Т. XII. — С. 123–126.

⁴⁵ «Великаго Государя полковые, большіе знамена» надавалися воеводам та надсилалися у військо за наказом царя для військового походу чи-то у службі. Ключовим моментом їх функціонування завжди був тимчасовий характер такого надання «на время», яким би не був тривалим термін. Всі ці відзнаки завжди за своїм статусом залишалися все ж таки «Великаго Государя знаменами».

Царемъ Упованіе а на враги побѣда ѿ прогоненіе ѿ здоленіе такоже древле первому Хртіанскому Царю Константину на здоленіе воинства Ма ентиева по другую сторону креста, и около Спасова Образа подписано: Кртомъ твоимъ Хрте хвалнмса и стою воскресеніе твое поемъ ѿ славимъ, ты бо еси бгъ нашъ разбѣ бо тебе иногво незнаемъ;

по другую сторону Спасова образа надъ крестомъ подписано: Црз славы Нйсъ Хртозъ; по той же койме отъ креста подписано: Бжїен милостїи Великій Госддаръ Црз ѿ Великій Кнзъ Ялєѣѿй Михайловичъ всеа великіа и малыя ѿ бѣлыа Россїи Самодержецъ; да на томже знамени написано, на сьрединь, около орла, четыре клейма писаны золотомъ и серебромъ надорломъ подписано: Московскїи, Киевскїи, Владимирскїи, Новгородцїи, Црз Казанскїи, Црз Астраханскїи, Црз Омьскїи, Псковскїи, ѿ великій Кнзъ Дмитовскїи, Смоленскїи, Тверскїи, Волынскїи, Подольскїи, Югорскїи, Пермскїи, Вятцкїи, Болгарскїи, ѿ ѿныхъ госддарствъ Госддаръ ѿ Великій Кнзъ Новгорода, Нижегородцкїи, Черниговскїи, Рязанскїи, Полотскїи, Ростовскїи, Муромскїи, Белозерскїи, Оудорскїи, Вѣдорскїи ѿ Кондинскїи, Витепскїи, Мстиславскїи ѿ всеа сѣверныхъ страны повелитель, ѿ Госддаръ Иверскїа земли, Карталинскихъ ѿ Грузинскихъ царей, ѿ Кабардинскїе земли Черкасскихъ ѿ Горскихъ князей, ѿ ѿнымъ многимъ госддарствамъ ѿ землямъ восточнымъ, ѿ западнымъ, ѿ сѣвернымъ отчнчъ, ѿ дѣнчъ, ѿ наслѣдникъ, ѿ Госддаръ ѿ владдатель, написана ѿ знамя въ лѣто ш созданья мира 7300 годъ, апрѣля въ кг день.

А на другой сторонъ тогожъ знамени написано тожъ, что и на первой сторонъ. Длиною знамя по верхней коймъ 6 аршинъ, по нижней коймъ до откосу 2 арш. 7 вершковъ, откосу длина полпята аршина, шириною 2 арш. 10 вершковъ сполувершкомъ, невступно. Ктомуужъ знамени крестъ серебряной бѣлой, древко тощее, писано по золоту розными краски, на знамя сорочка суконная, красная»⁴⁶

Особливе зацікавлення викликає той факт, що ані знамено, ані булава для гетьмана Івана Самойловича не виготовлялися спеціально і не розглядалися як особливі відзнаки, саме для козацького війська. Так, знамено було виготовлено «по імянному» указу від 13 вересня 1671 р. на Казенному дворі. Розписував знамено маляр Іван Безмінов⁴⁷, «и по окончаніи работы поднесъ его Царю Алексью Михайловичу, въ недѣлю Св. Пасхи 1672 года, Апрѣля въ 23 день. — Столб. Арх. Моск. Оруж. Пал. 179 года Сентября 13 и Октября 9

⁴⁶ Яковлев Л. Указ. соч. — Опытъ... — С. 96–97.

⁴⁷ Учень Станіслава Лопуцького. Знамено Самойловича — перша самостійна велика робота майстра.

№ 103–181)»⁴⁸. Таким чином, царський указ про виготовлення знамена було видано майже на рік раніше, ніж Самойловича обрали гетьманом, а булава, «*пожалованная Самойловичу была: „серебряная золоченая съ чернью, и съ камни, и съ бирюзы; цѣна 15 рублевъ, которою Великому Государю челомъ ударилъ Грузинскаго царевича Николая Давидовича митрополить Епифаній во 170 (1662 — Ю. С.) году»*⁴⁹ Наведені відомості, що особливо цінно, персоніфікують історичні пам'ятки. Вони поглиблюють наше уявлення та розуміння процесу циркуляції атрибутів влади у політичній атмосфері XVII ст. Разом з тим, змушують до переосмислення усталених і великою мірою спрощених та стереотипних поглядів на їх походження, статус та функції.

Історія покликала згадане знамено стати свідком багатьох історичних подій. Під ним 40 тисяч козацьких військ, очолюваних І. Самойловичем, 1686 р. за наказом Кремля здобули Гомель, Лоїв, Чорнобиль та інші білоруські міста, суттєво зміцнивши позиції Москви у протиборстві з Річчю Посполитою. Успіхи козаків об'єктивно сприяли посиленню Московського царства та підписанню Вічного миру, за яким Річ Посполита позбавлялася будь-яких претензій на Лівобережну Україну. Під ним 60-тисячне військо виступило у перший Кримський похід, невдача у якому стала особистою поразкою гетьмана.

Втім, Івану Самойловичу, єдиному з українських гетьманів, ледь не судилося втретє за час свого правління прийняти знамено з царської ласки. Майже рівно за рік до його відсторонення від влади, 24 червня 1686 р.⁵⁰ цариця Софія від імені правлячих великих государей розпорядилася «*послатъ къ подданному своему Царскаго Величества,*

---

⁴⁸ Яковлев Л. Указ. соч. — Примечанія. № 419. — С. 15.

⁴⁹ Там же. — Опытъ... — С. 97.

⁵⁰ Л. Яковлев помилково датує виготовлення цього знамена 1682 р. Аналіз документів та супутніх відомостей, зрештою, сама дата на прапорі «*писано ѿ знамя вѣсто ѿ юзданія мѣа зърѣе года, мѣсца Октяврія въ къ день (27 жовтня 1687 р. — Ю. С.)*» однозначно вказують на 1687 р. А в грудні місяці 1687, як свідчать документи, для знамена виготовлялося древо (див.: Приложение № 7. — С. 15–16), і знамено ніяк не могло потрапити в руки гетьмана І. Самойловича, на той час відстороненого від булави. Плутанину зі згадкою імені Самойловича можна пояснити відсутністю, до певного часу, у причетних до виготовлення знамена писарів та ремісників інформації про політичні зміни у далекій Малоросії. Описаний огріх успадкував й ряд пізніших публікацій. Його, зокрема, повторив у 1918 р. у своїй розвідці «Українські клейноди» О. Благодір (див.: Благодір О. Українські клейноди // Військово-науковий вісник Армії і Фльоти. — 1918. — № 4–5). Вже у незалежній Україні передрук статті О. Благодіра в українському культурологічному альманасі подав М. Горобина (див.: Хроніка 2000. — 1992. — Вип. 1. — С. 120–129). Вище зазначена неточність вкралася й до публікації О. Апанович в «Українській газеті» за 1994 р., де авторка широко і не цілком критично використала матеріал, наведений О. Благодіром.

войска Запорожскаго обоихъ сторонъ Днѣпра къ гетману, къ Ивану Самойловичу знамя, противъ прежнего, каково къ нему гетману напередъ сего послано; а буде готовога нѣтъ, и таково знамя написать вновь, и сдѣлавъ совсѣмъ, для той посылки, прислать въ государственный посольскій приказъ, царственныя большія печати и государственныхъ посольскихъ дѣлъ оберегателю, къ ближнему боярину и намѣстнику новгородскому ко князю Василью Васильевичу Голицыну съ товарищи»⁵¹. Нам не відомо про головний мотив такого рішення. Можна припустити, хоч нам це видається мало вірогідним, що знамено, надане 1674 р., прийшло в незадовільний стан. Для прикладу, термін служби військового прапора за Петра I обмежувався 5–10 роками, після чого той мав передаватися до цейхаузу⁵². Разом з тим, чисельні архівні документи, що оповідають про побутування прапорів у козацьких полках Гетьманщини у XVIII ст., розширюють хронологічні межі «середнього віку» до 15–20 років⁵³. Окрім суто технічних аргументів, не варто, очевидно, цілком відкидати й версію про бажання Софії Олексіївни примножити, зважаючи на загострення політичної боротьби у первопрестольній, армію своїх прихильників. Вияв монаршої ласки у вигляді надання нового знамена — ефективний інструмент у налагодженні тонкого механізму політичного діалогу. Можливо, що між політичних фігур, потенціал та суспільне становище яких потрапили у сферу зацікавленості амбітної цариці, виявився й український гетьман.

На виконання царського наказу в Палаті зброї було виготовлено знамено, яке в основному наслідувало знамено 1674 р. як ідейною концепцією, так і художнім втіленням. Воно один до одного повторювало розміри попереднього. Корекції зазнали незначні деталі композиції: над орлом змальовано один хрест, а не два, як у першому випадку, розташування та розміри плафонів, кількість та розміщення зірок, «на

⁵¹ Яковлев Л. Указ. соч. — Опытъ... — С. 97.

⁵² Зайцева Л. Исторический опыт развития военных знамен // Гербовед. — 1997. — № 1 (13). — С. 124.

Запроваджені Петром I нормативи були прагматичними. Вони опиралися на реальні розрахунки. Підтвердженням можуть слугувати збережені архівні документи дещо пізнішого часу. Так, для прикладу, орлянський сотник Григорій Псіол, звертаючись у 1745 р. до свого полковника Андрія Горленка з проханням резолюції: за чий рахунок мають бути виготовлені сотенні корогва та значок, оголошує дату попередньої «исправки» — 1727 та 1734 роки (див.: О казацких знаменах // Киевская старина. — 1890. — Т. XXXI. — С. 153–157).

⁵³ Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2002. — Число 8–9. — У 2-х частинах. — Частина 1. — С. 366–378.

кайме на другой стороне писано по золоту трави», обрано лиштву «рудожолтую», замість «алой». Великою мірою містили повторення і тексти світського та релігійного характеру, що традиційно доповнювали зображення. Принциповий характер щойно мала зміна імен фундаторів знамена Івана, Петра Олексійовичів та цариці Софії.

З метою здійснення порівняльного аналізу двох пам'яток нижче подаємо повний опис знамена: *«Середина камка блялая, опушка камка рудожолтая китайская, длиною по верхней коймь шесть аршинь, по нижней коймь до откосу два аршина семь вершковъ; откосу длина полпята аршина; ширина два аршина десять вершковъ; всредине написань орель двоеглавыи съ коруною, въ срединь орла пздець; поверхь орла надкоруною крестъ взвьздахъ, подписано по обь стороны креста Нисъкъ Хртосъ; по обь стороны креста два клейма по золоту; на правомъ клеймь написано: Кртъ блгочестивымъ цремъ обпованіе, а на враги повѣда, ѿ прогоненіе, ѿ шдолѣніе, такожь древле первомъ хртіанскомъ Црн Квнстантинъ свыше гласъ высть: снмъ повѣждай враги свол, на шдоленіе воинства Ялаѣнтнева. По другую сторону креста, въ львомъ клеймь написано: Кртомъ твоимъ Хрте хвалимса, ѿ сватое твое воскресеніе поемъ ѿ славимъ, ты бо єси Бѣъ нашъ, развѣ бо тебе нногш не знаемъ; поверхь креста на верхней кайме образъ Спасовъ, Црѣ Цремъ ѿ Гдѣ Гдемъ, по обь стороны Спасителева образа, вклеимъ, на кайме написано: Вѣренъ ѿ истиненъ ѿ правдоудный ѿ воинный, очн же ємъ еста такъ пламень шгненъ, ѿ на главѣ єгш вѣнецъ ѿ мнози, ѿ шблѣченъ врнзъ червленъ кровіи, ѿ нарицаетца ѿмл єгш слово Бжіе: нзо обьста єгш нзыде оружіе остро, да тѣмъ нзвѣтъз языкии и то обшпаетъ л жезломъ желѣзнымъ;»*

Всерединежь, справую сторону орла, вклеимъ написано: Повелѣніемъ великихъ Гдрей Црей и великихъ кнзей Іванна Ялаѣвнча, Петра Ялаѣвнча, и великіе Гдрни Блговѣрныи Цревны и великіе княжны Соѣин Ялаѣвны, всеа великіи и малыи и бѣлыи Руссии Самодержцевъ, писано сіе знамя влѣто ш созданіа мира 737че года, мѣсца Октяврія въ кз день, ѿ дано ѿхъ Царскаго величества вѣрномъ подданномъ, войска Запорожскагш обонхъ сторонъ Днѣпра Гетманъ Іванъ Самойловнчи; всерединежь и на откосе четыре звѣзды золоченыи на кайме справую стору, и кругомъ подписано: Бѣа, въ трехъ просіятельныхъ шпостарѣхъ единошцинагш, превезначальнагш, блгъ всѣхъ виновнагш, вѣстодавца, ѿмже всл быша, чавѣческомъ родѣ миръ дарюшцагш милостіи, ѿ сіе блгодѣаніе повсидѣ нзвѣствѣемъ: пресвѣтлѣйшіе ѿ державнѣйшіе великіе Гдри Цри и великіе кнзи Іваннъ Ялаѣвнчъ, ѿ Петръ Ялаѣвнчъ, ѿ великаа Гдрина Блговѣрнаа цревна ѿ великаа княжна Соѣла Ялаѣвна, всеа великіи и малыи и бѣлыи Руссиин Самодержцы, Московскіе, Киевскіе, Владимірскіе, Новгородскіе, Цри Казанскіе, Цри Астраханскіе, Цри Оренбургскіе, Гдри Псковскіе, и великіе кнзи Смоленскіе, Тверскіе, Болгарскіе, и нинхъ Гдри, ѿ великіе кнзи Новагорода Низовскіе землин, Черниговскіе,

Резанськіє, Ростовськіє, Ярославськіє, Белозерськіє, Оудорськіє, Шедорськіє, Канданськіє, й всеи гѣверныя страны Повелители, й Гдѣи Иверскіє земли, Карталиинскихъ й Грузинскихъ црей, й Кабардинскіє земли, Черкасскихъ и Горскихъ князей, й иныхъ многихъ государствъ, й земель восточныхъ, и западныхъ, й гѣверныхъ, отчичи, й дѣдичи, й наследники, й Государи й владатели и на другой стороне того знамени написано, всередине и вклейме тожь, что и на первой сторонѣ; а на кайме на другой сторонѣ писано по золоту травы; у тогожь знамени кресъ серебряной золоченой, и струпою, вѣсу внемъ сорокъ девять золотниковъ; да втокъ серебряной, поръзаны травы, съ пряшкою, и ззапряжникомъ, и снаконешникомъ, вѣсу тритцать девять золотниковъ; да тесма розныхъ шолковъ полтретья аршина; знамя пришито мешочекъ бархатъ красной, и на знамени чюшка сукно красное, кармазинное, древко тощое, и яблоко позолочено сплощь»⁵⁴.

Однак допоки маляри вмілою рукою виводили на полотнищі вибагливі завитки та золотилося древко, на козацькій раді на річці Коломак 25 липня 1687 р. до булави приступився генеральний осавул Іван Мазепа.

Імовірно, разом з булавою новий гетьман успадкував й старе знамено І. Самойловича. А нове, щоправда, дещо підкоригованим: «перделаны были надписи: имя Самойловича стерто, и заменено именемъ Мазепы; также вмѣсто выставленнаго на знамени, «ѣзрѣе года Октября въ ѣз день» поставлено «ѣзрѣе года, мѣсяца Генваря во ѣ день»⁵⁵, він отримав з Палати зброї наступного 1688 р.

Напевне, честолюбивому Мазепі не було до вподоби, що його гетьманське правління розпочинається під знаменом, латаним у найделікатнішому місці: у частині відтворення його імені. Міркуємо, він неодноразово звертався з відповідним проханням до царя щодо дачі нового прапора. Однак, щойно «1690 года Генваря въ 20 день Великіє Государи пожаловали: велѣли гетману Мазепѣ, по челобитью ево, сдѣлать свое Государское новое знамя, подобно прежнему 195-го (1687 — Ю. С.) году, с своими Государскими именованіями и титлами»⁵⁶.

Виготовлення прапора потребувало, як це ми вже спостерігали вище, чималих матеріальних і часових трат. Згідно складеного у Палаті зброї кошторису «къ дѣлу того знамени “мѣрою противъ прежняго истакихже камокъ и на немъ написать позолотужъ и посеребру краски тожь что написано было на прежнемъ знамени” потребно де-

⁵⁴ Яковлев Л. Указ. соч. — Опыт... — С. 97–98.

⁵⁵ Там же. — С. 99.

⁵⁶ Там же.

негъ “на поупку камокъ и серебра сусалного и красокъ и иныхъ припасовъ и живописцомъ и красочнымъ терщикомъ на кормовые дачи надобно денегъ ѿ рубливъ. Да впередль на листовое сусалное золото ꙗ золотыхъ”⁵⁷

За традицією «роспись» закінчувалася питанням: «Великіє Государи тѣ деньги и золото изъ котораго приказу взять укажуть?»⁵⁸ Адресатом виявився «приказ Большой казны». Саме у це середньовічне фінансове відомство 16 лютого було надіслано «память». Та попри це «денегъ не взято и знамя не дѣлано». Причина такого розвитку подій нам не відома. Подальший їх перебіг доволі докладно змальовує нова «память», що 18 лютого 1691 р. надійшла в Оружейний приказ: «въ прошломъ во 198 (1690 — Ю. С.) году, Генваря въ розныхъ числехъ писано, велѣно сдѣлать, и прислать въ приказъ малыя Россіи, знамя съ древкомъ таковожъ, каково было послано къ бывшему гетману къ Ивану Самойловичу въ прошломъ во 195 (1687 — Ю. С.) году, и Февраля по 18 число нынешняго 199 году, того знамени и древка въ приказъ Малыя россіи, не прислано, а Февраля въ 13 день, нынешняго 199 (1691 — Ю. С.) году, къ великимъ Государямъ писаль гетманъ Иванъ Степановичъ: въ прошлыхъ де годехъ, по ихъ Великихъ Государей указу, прислано къ бывшему гетману, ихъ Великихъ Государей полковое знамя, и то де знамя обетшало, и избилось, и бьетъ челомъ онъ Гетманъ, и милости у нихъ Великихъ Государей просить, чтобъ Великіє Государи пожаловали ево, велѣли то знамя перемѣнить и послать новое; и Великіє Государи указали учинить по прежнему своему указу»⁵⁹ Про листування І. Мазепи з московським урядом на початку 1691 р. згадує у «Нарисах суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.» В. А. Дядиченко. Щоправда, він покликається на Книги Малоросійського приказу Російського державного архіву давніх актів. За іронією долі, приводом звернення українського гетьмана до російського монарха стала знайома йому проблема «зміни напису імені на ньому (прапорі — Ю. С.) (на цей раз виключенням імені цариці Софії Олексіївни)», відстороненої на той час від влади. Обмін «памятями» хоча й мав наслідком отримання з приказу «Большой казны» 13 травня грошей, імовірно, все ж таки не призвів до виготовлення нового заміна. На думку Л. Яковлева, промовистим доказом цього слугує той факт, що «въ дѣлахъ Розряднаго ар-

⁵⁷ Там же. — Приложения. № 45. — С.97.

⁵⁸ Там же. — Опыт... — С. 99.

⁵⁹ Там же.

хива, по Малороссійському приказу, въ книгъ 7206 (1698 р. — Ю. С.) года № 79 значитъся, что 14 Мая дана была Великаго Государя грамота, на имя гетмана запорожской Сѣчи Ивана Мазепы, на пожалованіе, согласно его доношенію, Запорожскому войску вновь знамя, на мѣсто обвѣтшалаго полковаго знамени, для воинскихъ походовъ посланнаго въ 195 (1687 — Ю. С.) году, къ бывшему гетману Ивану Самойловичу. Сіе знамя повелѣно сдѣлать въ Оружейной палатѣ, имѣя изображеніе преславнаго, Великаго Государя, монаршескаго знаменія, съ написаніемъ такимъ: что дано то знамя отъ его Великаго Государя въ Сѣчу запорожскую, Атаману Кошевому, и всему старшему и меньшему товариству, войска того низоваго и титль, чтобъ они обретались всегда въ вѣрной своей Великому Государю службѣ»⁶⁰. Однак будь-яких інших прямих свідчень про виготовлення чи-то відсилку знамена гетьману І. Мазепі з цією грамотою нам відшукати не вдалося. Натомість у цьому зв'язку нашу увагу привернув цікавий епізод, описаний істориком В. Станіславським у розвідці «Політичні відносини Запорозької Січі з Польщею й Україною». Дослідник, покликаючись на «Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Часть I. 1649–1687» (М., 1858. — С. 770–771), стверджує, що «перша відома нам, документальна звістка про «особливе» послання від «монаршого престолу» знамена з зображенням Покрова Пресвятої Богородиці зустрічається у листі з Січі до Лівобережного гетьмана від 2 червня 1698 р.»⁶¹. Міркуємо, з огляду на хронологічну сумісність повідомлень, що мова в обох документах йшла про один і той самий предмет.

Принагідно зауважимо, що приблизно у цей самий час, між 1690–1696 рр., було виготовлено прапор із гербом гетьмана Івана Мазепи, що зберігається у Військовому музеї у Стокгольмі⁶². Загалом історичні свідчення стосовно прапорових відзнак гетьмана І. Мазепи є доволі скупими, фрагментарними, інколи — суперечливими. Так, очевидець

⁶⁰ Там же. — Опыт... — С. 100.

⁶¹ Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі з Польщею й Україною // Укр. іст. журн. — 1999. — № 1. — С. 26.

⁶² Турек Є., Савчук Ю. Українська пам'ятка... Загалом місце цієї пам'ятки в ієрархії козацького прапорництва визначити доволі складно. У статті ми висунули одну із версій змістовного навантаження символіки прапора: домінуючими є емблеми покровителів України та Запорозького Війська (св. Михайло й Божа матір). На підвладність Запорозького Війська Росії вказують двоголові царські орли. Герб стародубського полковника М. Миклашевського може засвідчувати належність знамена до цього полку та інформувати про те, чийм коштом виготовлено прапор, а герб гетьмана І. Мазепи — промовляти про підпорядкованість Стародубського полку Війську Запорозькому. Міркуємо, що питання ще не знайшло свого остаточного розв'язку.

перебування І. Мазепи зі своїми прибічниками у Бендерах, спостерігаючи шикування козацького війська, занотував: «...полки українські і курені запорозькі стояли в порядку зі зброєю, військо було нечисленне, але з кожним днем збільшувалося. Орел України і архангел Запоріжжя повівали над військом...»⁶³. М. Е. Слабченко у своїй праці «Центральныя учреждения Украины XVII–XVIII ст.», що побачила світ 1918 р. в Одесі, робить певне уточнення стосовно цього історичного факту: «На раде 1710 г. в Бендерахъ у запорожцев было два знамени съ изображеніемъ арх. Михаила, у гетманцев — съ изображеніемъ орла»⁶⁴. На нашу думку, у вищенаведеній цитаті йдеться радше про прапор котрогось з козацьких підрозділів нижчого рангу, ніж головну гетьманську корогву⁶⁵. Підставою для таких міркувань слугує цікаве та насичене багатьма детективними сюжетами дослідження М. Возняка «Бендерська комісія по смерті Мазепи», присвячене розподілу спадку, полишеного за гетьманом. Воно несподівано проливає деяке світло на подальшу долю гетьманської корогви після Полтави. З нього довідуємося, що під час суперечки й непримиренної полеміки ворогуючих сторін за спадок гетьмана А. Войнаровський на вимогу козацької старшини повернути гетьманські клейноди, не без яду, сповіщав: «...з гетьманських клейнодів zostалися дві булави: одна Хмельницького, а друга куплена за гроші й обидві вручено королеві. Прапор пропав або в Батурині або над берегами Дніпра. Бунчук затратив п. Бунчужний, коли під вражінням гуркотіння в полтавському бої кинувся до втечі разом з полковниками Андріяшем, Нестулею, Волконським й в тривозі серця простував до Перекопу»⁶⁶. Попри бажання докорити старшині й виставити її у негативному світлі перед шведським королем, на жаль, сценарій розвитку подій по Полтаві виглядає достатньо реалістичним. Зрештою, на користь слів А. Войнаровського промовисто свідчить факт перебування наданого московськими царями в 1688 р. знамена

---

⁶³ Застирець І. Мазепинці в Туреччині (3 паперів Садик-паші / Чайковського) // Україна. — К., 1914. — Кн. 2. — С. 69.

⁶⁴ Слабченко М. Е. Центральныя учреждения Украины XVII–XVIII ст. — Одесса, 1918. — С. 53.

⁶⁵ Хоч ми не виключаємо можливості порятунку І. Мазепою якоїсь корогви, що обіймала б поміж його відзнак високе становище. Так, допоки дещо осібно від сукупності широко згаданих і неодноразово тиражованих фактів стоїть поодиноким згадка в літературі про посилку 1708 р. Петром І гетьману І. Мазепі «знамя из розовой камки, украшенное серебряной бахромой, изображеніемъ чернаго двуглавого орла и именемъ войска» (див.: Слабченко М. Указ. соч. — С. 53).

⁶⁶ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа: У 2-х т. — Варшава, 1938. — Праці українського наукового інституту. — Т. XLVI. — Серія історична. — Кн. 5. Збірник Мазепа. — Т. 1. — С. 117.

І. Мазепи в руках його спадкоємця (з монаршої волі) І. Скоропадського. Знамено виконувало роль головного клейнода й під час правління Першої Малоросійської колегії і навіть в перші роки гетьманування Д. Апостола. Останній 1730 р. надіслав «Мазепино знамя» до департаменту Коллегії іноземних справ з проханням видати на заміну нове. Цікаво, що знамено повернулося до Палати зброї з Московського Головного архіву Міністерства закордонних справ у 1834 р. — майже через півтора століття після того, як залишило стіни ремісничих майстерень. З огляду на поважний вік знамено було у критичному стані. Певної редакції зазнали написи: «Слова “Івану Степановичу Мазепе” вирізані. ...На другой сторонѣ изображенія тѣ же самыя, только въ третьемъ клеймѣ вырвано слово “Степановичу”, покрашено золотомъ слово “Мазепѣ”, и на покрашенномъ мѣстѣ выведенъ тушью завитокъ»⁶⁷

Деякі важливі подробиці «одісеї» знамена містить лаконічна примітка, що разом з описом була долучена до відношення Московської Двірцевої контори від 23 лютого 1834 р. за № 602. В офіційних паперах, що супроводжували знамено при передачі його до Палати зброї, зокрема, повідомлялося: «Большая часть словъ полиняла и все знамя крайнѣ ветхо. О Мазепиномъ знамени отыскано извѣстіе, что поступило оно въ Архивъ на сохраненіе 1731 года 31 Мая изъ публичнаго Департамента Государственной Коллегіи иностранныхъ дѣлъ. За ветхостію прислалъ его туда в 1730 году Малороссійскій Гетманъ Данииль Апостоль, которому дано было тогда вмѣсто Мазепина новое знамя». Особливо промовистою є емоційна примітка російського чиновника стосовно тривалого перебування у Війську Запорозькому: «Нельзя не подивиться, что въ продолженіе двадцати лѣтъ, знамя сіе развѣвалось въ Малороссіи съ именемъ измѣнника Мазепы и что при Гетманѣ Скоропадскомъ никто не догадался въ свое время переимѣнить онаго»⁶⁸. 1861 р., аби запобігти подальшій руйнації, знамено було наклеєно на тюль.

«Мазепину» знамену доля відпустила довгий вік. Воно перейшло століття і було наявне в Палаті зброї наприкінці XIX ст. Про це інформує найбільш повний інвентар частки кремлівської збірки 1884 р.⁶⁹ Цілоком імовірно, знамено зберігається у Кремлівській скарбниці і нині. На жаль, ми не мали можливості опрацювати колекцію прапорів Палати зброї de-visa.

Останнім «козацьким» прапором, який доля пов'язала з Палатою зброї, став прапор гетьмана Данила Апостола. Разом з тим, він був пер-

⁶⁷ Описание Московской Оружейной Палаты... — Часть. III. — С. 85.

⁶⁸ Там же. — С. 86.

⁶⁹ Там же.

шим достеменно відомим, дарованим російськими імператорами — імператрицею Анною Іоанівною. Збережений напис інформує нас, що сталося це у перший рік її правління — 1730 р.⁷⁰ Нам не відомо, де виготовлялося знамено. Однак зовнішня подібність дозволяє припустити, що ремісничим осередком також була Палата зброї. Головна розбіжність між прапорами крилася у написах, які традиційно розташовувалися на полотнищі. Обмежимося лише загальним оглядом знамена. Серед важливої для нас інформації акцентуємо особливу увагу на шлях пам'ятки до Палати зброї. «Опись...» 1884 р. звідомлює: «Поступило въ Палату изъ Санкт-Петербургскаго Арсенала; въ передаточной описи значится подъ № 591, съ отмѣткою на полѣ: «Доставлено въ Арсеналь неизвѣстно откуда»⁷¹. Цитований рядок копіює і відтворює нотатки попереднього інвентаря 1861 р. Однак старіший містить особливо цінну згадку про дату надходження до Санкт-Петербурзького арсеналу — 1817 р.⁷² Саме вона й стала ключем до повного з'ясування «curriculum vitae» знамена. Кілька років тому під час наукового відрядження до Санкт-Петербурга в архіві Артилерійського музею нам впала в око архівна справа з інтригуючою назвою «О турецкихъ драгоценностяхъ»⁷³. Після ознайомлення з документами стало зрозуміло, що йдеться про «шкапъ съ хранящимися въ немъ турецкими драгоценностями», скріплений особливою печаткою, який недоторкано зберігався у Київському арсеналі упродовж багатьох років. І тільки випадкове зацікавлення в листопаді 1809 р. военного міністра загадковим об'єктом на плані Київського арсенала призвело до з'ясування його наповнення. Міністр вимагав невідкладних «сведеній в чемъ именно те драгоценности заключаются, когда они и откуда поступили, и почему об нихъ в ведомостяхъ не показывается»⁷⁴. Військове відомство не демонструвало взірцевої оперативності. Вичерпна довідка, як це бачимо з рапорта до державної Военної колегії (по артилерійській експедиції) генерал-майора Бухольца, надійшла з Києва щойно 13 серпня 1811 р. З матеріалів справи дізнаємося, що «турецкими драгоценностями» виявилися козацькі клейноди — атрибути гетьманської влади останнього українського гетьмана К. Розумовського. Детальний перелік останніх подає «Опись доставленнымъ изъ Новгородско-Северскаго Наместническаго правления гетьманскимъ Клейнодамъ въ Киевской казенной палате учинена декабря 14 дня 1793 года на Киевс-

⁷⁰ Там же. — С. 86. Л. Яковлев помилково (можливо через технічний огріх) називає 1733 р.

⁷¹ Там же. — С. 87.

⁷² Яковлев Л. Указ. соч. — Подробная опись русскихъ старинныхъ знаменъ. — С. 59.

⁷³ Артилерійський музей. Архів. — Ф. 3, оп. 1, од. зб. 2186.

⁷⁴ Там само. — Арк. 2.

кой Арсеналь поступившихъ». В інвентарі обліковано й кілька «знамень ветхихъ». Поміж ними чільне місце обіймають:

«1. Белое гранитуровое зжелтыми краями голубымъ орломъ⁷⁵. Жалованное блаженной и вечной достойной памяти Государынею Анною Иоановною Гетману Даниле Апостолу...

2. Желтое гранитуровое жъ збелыми краями и чернымъ орломъ рописанное разными красками и золотомъ обшито кругомъ золотымъ шнуркомъ и для привязывания к древку кроме пришитых золотых петель тесмы золотой плетеной уской мерою семь аршин десять вершковъ жалованное Государынею Императрицею Елисаветою Петровною Гетману Кириле Григорьевичу Разумовскому»⁷⁶. Найбільш вірогідно, що на вимогу керівництва клейноди, або ж якась частина, були перевезені до столичного арсеналу, а звідти 1817 р. вже передані до Палати зброї.

Таким чином, історичні документи та актуальні дослідження дозволяють, бодай пунктирно, відтворити основні віхи біографії знамена, жалуваного гетьманові Д. Апостолу. Після смерті гетьмана знамено залишилося в Україні. Після обрання гетьманом його спадкоємцем став К. Розумовський. Тривалий час знамено знаходилося поміж клейнодами К. Розумовського, про що свідчить інвентар 1758 р., опублікований у «Кіевской старине» О. Лазаревським⁷⁷. Після скасування гетьманського устрою прапор зберігався разом з іншими козацькими клейнодами у Правлінні Новгород-Сіверського намісництва, допоки 1793 р. вони не були передані на зберігання до Київського арсеналу, про що інформує згадана вище «Опись..., учиненная в Киевской Казенной палате». Звідти шлях його проліг у 1817 р. до Санкт-Петербурга, а згодом — до Палати зброї Московського Кремля. Останні вістки щодо його перебування у цій царській скарбниці знаходимо на самому рубежі XIX і XX ст.⁷⁸

Прагнемо завершити розповідь про прапор гетьмана Д. Апостола на оптимістичній ноті. Як і у випадку зі знаменом, наданим гетьману

⁷⁵ На нашу думку, тут помилково визначено колір. Цілком імовірно також, що фарби, які містили природні барвники та натуральні компоненти, з часом могли дещо змінювати свої відтінки.

⁷⁶ Архів Артилерійського музею. — Арк. 6.

⁷⁷ О. Л-ій. Гетманские клейноды (1758 г.) // Киевская старина. — 1882. — Т. II. — С. 344.

⁷⁸ Відомо, що 1899 р. до Палати зброї звернувся дослідник з проханням «произвести выписки из описи и сфотографировать знамя, пожалованное гетману Даниилу Апостолу» (див.: Голованова М. П. Из истории музейного дела в России. Материалы к биографии хранителя Оружейной Палаты Ю. В. Арсеньева // Гербовед. — 1997. — № 10 (№ 22). — С. 139).

І. Мазепі, можемо висловити надію про його щасливу збереженість у Палаті зброї до нашого часу.

Підсумовуючи та проаналізувавши історичний матеріал, представлений у статті, можемо констатувати: Палата зброї Московського Кремля стала місцем виготовлення і збереження чільних знамен семи українських гетьманів — Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи та Д. Апостола. Три з них — І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Мазепи — після виконання представницьких функцій були повернені встановленим порядком до Палати зброї. Знамено І. Виговського потрапило до Палати зброї як воєнний трофей, Д. Апостола — обхідним шляхом — через «другі руки». Два знамена — І. Мазепи та Д. Апостола — перебували у сховищах унікального музею ще наприкінці XIX ст.

За ідейним спрямуванням та емблематичною композицією знамена, виготовлені в Палаті зброї, можемо розподілити на дві групи. До першої слід зарахувати знамена Б. Хмельницького та І. Брюховецького. На полотнищах першої групи домінують зображення святих. Вони виконували роль своєрідних «християнських знаменій». В іншій групі за своїм змістовним навантаженням провідну роль відіграє зображення державного герба Московського царства та Російської імперії.

Знамена, що надсилалися з Палати зброї українським гетьманам, за винятком хіба що знамена Б. Хмельницького, не мали жодної персональної прив'язки до особи чи-то актуального розвитку політичних подій. Вони виготовлялися за взірцем полкових знамен, які побутували на той час у московському війську. Це детермінувало їх розмір, колір, частково або повністю визначало емблематичний ряд. В одному випадку український гетьман отримав вже вживаний прапор, іншому — виготовлений, образно кажучи, — «про запас». Тобто знамено було виготовлене і освячене раніше самого звернення про надання прапора.

Необхідно відзначити певну розбіжність сприйняття обома політичними сторонами церемонії надання знамена, яка увесь час поступово еволюціонувала і нівелювалася. Українські гетьмани вбачали у цьому політичний акт, який символічно, згідно із засвоєною козаками європейською традицією, засвідчував щоразу нове оформлення політичних стосунків, певної форми протекторату чи-то васальних взаємин. Не випадково процедура питання надання прапора знайшла відображення у головних політико-правових документах — статтях, які укладалися у гострій політичній боротьбі сторін і регламентували й визначали щораз нову конфігурацію політико-правного становища автономії Гетьманщини у складі Російської держави. Саме у зовнішньому оформленні легітимності влади вбачаємо прагнення кожного новообраного гетьма-

на отримати з монарших рук власну корогву. Разом з тим, політичний авторитет нових володарів гетьманської булави стверджувався традицією, звичаєвим правом. Важливу ідеологічну роль відігравали у цьому процесі гетьманські клейноди, що фіксували факт спадкоємності влади. Саме тому кожен з наступників намагався оволодіти і дбайливо опікувався клейнодами свого попередника. Кремль також надавав велику політичну вагу вияву власної «монаршої ласки», але вкладав цілком інакший зміст. У царському знамені, надісланому Б. Хмельницькому, Москва вбачала перш за все «христіанское знаменіе» боротьби за «православіе» — фундамент історичної єдності «Русской» землі, природної і в апіорі достатньої претензії на володіння останньою. Згодом, попри емблематичну і символічну еволюцію зображень, покликану задекларувати політичне дистанціювання, російські монархи де факто послідовно здійснювали політику інкорпорації, приборкання та розчинення національного елемента, широко застосовували принцип уніфікації, як найбільш ефективний інструмент імперської політики. Знамена, що надсилалися українським гетьманам московськими монархами, були одиницею загальнодержавної системи військових відзнак і обіймали певний, нехай і достатньо високий, щабель у цій ієрархії.

Відомості про авторів

- Бачинська Олена** (м. Одеса), доктор історичних наук, професор кафедри Одеського державного університету
- Брехуненко Віктор** (м. Київ), доктор історичних наук, вчений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Бульвінський Андрій** (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова
- Газін Володимир** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського державного університету
- Горобець Віктор** (м. Київ), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Гуржій Олександр** (м. Київ), доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Дзюба Олена** (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Кресін Олексій** (м. Київ), кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корицького НАН України
- Маслійчук Володимир** (м. Харків), кандидат історичних наук, викладач Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
- Матях Валентина** (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Мицик Юрій** (м. Київ), доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія»
- Неменський Олег** (м. Москва), аспірант Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова
- Путро Олексій** (м. Київ), доктор історичних наук, професор, зав. кафедри суспільних наук державної академії керівних кадрів культури і мистецтв
- Савчук Юрій** (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Сас Петро** (м. Київ), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Смолій Валерій** (м. Київ), академік НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту історії України НАН України
- Сокирко Олексій** (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка
- Станіславський В'ячеслав** (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Відомості про авторів

Степанков Валерій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету

Столицький Ярослав (м. Краків), доктор історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України Ягеллонського університету

Струкевич Олексій (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету

Ульяновський Василь (м. Київ), доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Фаїзов Сагід (м. Москва), кандидат історичних наук, незалежний дослідник

Черкас Борис (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Чухліб Тарас (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

